

LIBER DISCIPULORUM

TANULMÁNYOK KOVÁCS ANDRÁS
65. SZÜLETÉSNAPJÁRA

LIBER DISCIPULORUM

TANULMÁNYOK KOVÁCS ANDRÁS
65. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Entz Géza
Művelődéstörténeti
Alapítvány

Szerkesztette: Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti
Kulturális
Alap

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011
© Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2011
© Szerzők, 2011

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány közös kiadása.

A kiadásért felel:

BIRÓ ANNAMÁRIA, felelős kiadó, EME

KOVÁCS ZSOLT, az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány igazgatója

A borító és az előzéklap Régeni Asztalos János Jegyzőkönyve (A Kolozsvári Asztalos Céh Iratai. Céhiratok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában, jelenleg Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága) rajzainak, valamint a kolozsvári Wolphard-Kakas-ház ajtókerete fotójának (Mihály Melinda felvétele) felhasználásával készült.

A portré Nemes Róbert felvétele.

Nyomdai előkészítés: IDEA PLUS, Kolozsvár

Borítóterv: Könczey Elemér

Műszaki szerkesztés: Várdai Éva, Fazakas Botond

Nyomdai munkálatok: IDEA és GLORIA nyomda, Kolozsvár

Felelős vezető: Nagy Péter

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Liber discipulorum : tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára /

ed.: Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila. - Cluj-Napoca :

Societatea Muzeului Ardelean : Editura Fundației de Istoria Culturală

Entz Géza, 2011

Bibliogr.

ISBN 978-606-8178-33-2

ISBN 978-973-85973-7-2

I. Sarkadi, Nagy Emese (ed.)

II. Kovács, Zsolt (ed.)

III. Weisz, Attila (ed.)

72(498.4)

Loris Anđić

TARTALOM

Előszó	9
Kovács András műveinek bibliográfiája.....	11
WEISZ ATTILA: Az ótordai református templom (volt ágostonos kolostor) lehetséges művészeti kapcsolatai.....	19
Possible Stylistic Relations of the Calvinist, former Augustinian Church of Turda	37
BÁLINT ÁGNES – FRANK ZIEGLER: „Wer hat das schöne Himmelszelt hoch über uns gesetzt?” A nagyszebeni evangélikus plébániatemplom Rosenauer-falképének átfestéseiről	39
„Wer hat das schöne Himmelszelt hoch über uns gesetzt?” Zu den Übermalungen des Rosenauer-Wandbildes in der Hermannstädter Stadtpfarrkirche.....	64
SARKADI NAGY EMESE: A „Reichmut-műhely” nyomában. Összefüggések a berethalmi szentély 16. századi berendezésének kapcsán	67
In the Wake of the „Reichmut-workshop“. Considerations Regarding the Sixteenth Century Furnishing of the Biertan Chancel.....	77
KÓSA BÉLA: Adatok Korond egyházi építészetéhez	79
Further Data on the Ecclesiastical Architecture of Corund	85
MIHÁLY MELINDA: A Híd utcai Henczel- és Hensler-ház.....	87
The Henczel and the Hensler House, Bridge (Regele Ferdinand) street, Cluj.....	96
P. KOVÁCS KLÁRA: Adatok a brassói Fellekvár építéstörténetéhez	97
Contributions to the Construction History of the Citadel of Braşov	112
EMŐDI TAMÁS: Adalékok az erdélyi késő reneszánsz fejedelmi palotabelsők művészetéhez.....	115
Data to the Art of Late Renaissance Princely Palace-Interiors from Transylvania.....	138
HORVÁTH IRINGÓ: Két 17. századi textília összefonódó történeti vonatkozásai.....	139
Common Historical Background of Two Textiles Dating from the 17th Century	147
FLÓRA ÁGNES: Jelkép, erény, reprezentáció. A kora újkori Kolozsvár tanácsháza mint a városvezetés egyik reprezentációs színtere.....	149
Symbol, Virtue, Representation. The Town Hall of Cluj as a Space for Official Display in the Early Modern Period.....	165
SZÁSZ ANIKÓ: A gyalui várkastély 17. századi leltárai	167
The Seventeenth Century Inventories of Gilău Castle.....	179
KOVÁCS MÁRIA-MÁRTA: Céhedények egyházi funkcióban	181
Zunftgefäße in kirchlicher Nutzung.....	195

KOVÁCS ZSOLT: A gyulafehérvári trinitárius templom és rendház egykori berendezése	197
The Interior Decoration and Furnishing of the Former Trinitarian Church and Monastery of Alba Iulia	218
KÉMENES MÓNika: A nagyváradi irgalmas rendi templom 18. századi oltárképei	221
The Eighteenth Century Altarpieces of the Church of the Merciful Brothers in Oradea	237
PÁL EMESE: Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben.....	239
Representations of Saint Gregory the Illuminator in Transylvania	253
BARA JÚLIA: Adatok Franz Sebastian Rosenstingl nagykarolyi épülettervezői tevékenységéhez.....	255
New Data Regarding the Architectural Projects of Franz Sebastian Rosenstingl in Carei	276
BARABÁS KISANNA: Bőjthi Antal, a magyar nyelv és a székelyvéckei templom palléra	277
Antal Bőjthi, Propagator of the Hungarian Language and Architect of the Church in Vețca	283
ORBÁN JÁNOS: Hasznosság és szépség határán. Közkutak Marosvásárhelyen a 19. század első felében.....	285
An der Grenze der Nützlichkeit und Schönheit. Öffentliche Zierbrunnen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Târgu Mureș	306
SIDÓ ZSUZSA: Az őraljaboldogfalvi Kendeffy-kastély 18–19. századi építéstörténete.....	309
The Architectural History of the Kendeffy Country House from Sântămăria Orlea in the 18th and 19th Centuries.....	328
LUPESCU RADU: Habsburg királyi rezidenciák Magyarországon az Osztrák–Magyar Monarchia korában. Tervek Vajdahunyad várának rezidenciális átalakításához.....	331
Habsburg Residences in Hungary in the Age of the Austro-Hungarian Monarchy. Plans for the Transformation of Hunedoara Castle into a Residence.....	343
BORDÁS BEÁTA: A mezőzáhi Ugron-kastély építéstörténete	345
The Architectural History of the Country House from Zaul de Câmpie	361
KARÁCSONY ISTVÁN: A Székelyföldi Iparmúzeum marosvásárhelyi épülete	363
The Szekler Industrial Museum from Târgu-Mureș	372
SZILÁGYI ORSOLYA: „Az elintézés azonban máig is pihen”. Szatmárnémeti központjának rendezési tervei a 20. század első évtizedeiben	373
“As for the Execution, It Is Still Not Finished”: Architectural Plans for the City Center of Satu Mare in the First Decades of the Twentieth Century	380
KOVÁCS ÁRPÁD: Darkó László falkép-restaurátori tevékenysége.....	381
László Darkó’s activity as a mural restorer	391

KÖSZÖNTŐ

Gyakran hallottuk Tőle egyik kedvenc történetét: a bálványosváraljai általános iskolások, akiket pályája legelején történelem mellett zenére is tanított, mindent tudtak a pentaton hangsorról, de *énekelni* még a legegyszerűbb gyerekdalt sem volt lehetőségük, hiszen tanárukat nem muzikalitása miatt jelölték erre a feladatra. A korban gyakran tapasztalt, „célzott” kinevezés története egy életpálya során felbukkanó helyzetek egyikének a becsülettel és kellő önironiával való kezelését példázza. A kezdetektől fogva tudtuk tőle, hogy (erdélyi magyar) művészettörténészként feladataink vagy az élénk táruló élethelyzetek gyakran hasonlóan abszurdak lesznek, viszont bármikor meg lehet találni azt a megoldást, amelyet becsülettel vállalhatunk.

A kolozsvári Bolyai, majd Babeş-Bolyai Tudományegyetem háborút követő színvonalas művészettörténet-előadásainak és később művészettörténész-képzésének gyors elsorvasztása hasonlóan abszurd volt. A művészettörténet-oktatás megszervezése az 1990-es években szükségszerűvé vált, hiszen az újjáéledő tudományos élet, műemlékvédelem, muzeális műgyűjtés és műtárgykezelés vagy műkritika hosszú évek óta szakemberhiánnyal küzdött. A fiatal generációk képzésében Kovács András szerepe kulcsfontosságúvá vált, hiszen szinte egyedül kellett vállálnia, hogy a rendszerváltás utáni diáknemzedékeknek továbbadja az erdélyi magyar művészettörténet-írás Kelemen Lajos és Biró József által indított, majd B. Nagy Margit által csiszolt hagyományait, amelyeket olyan neves anyaországi szakemberek is alakítottak, mint Balogh Jolán vagy Entz Géza. Diákként és pályakezdőként tanúi lehettünk, hogy az elődök axiómái miképpen igazolódnak be vagy semmisülnek meg az Ő írásai nyomán, és miképpen tudja e hagyományokat nemcsak átadni, hanem kiteljesíteni is. Ezáltal vált világossá számunkra, hogy a korábbi szakirodalom következtetései nem megkerülhetetlen alapigazságok, hanem alkalomadtán alakítható, csiszolható vélemények.

„Az ember mindig a fellegekben jár, lebeg, amikor élete nagy hülyeségeit elköveti”, mondta egyszer egy Chagall-képről beszélve. Két lábbal a földön járni, nem légből kapott elméleteket gyártani, hanem a primér forrásokra támaszkodva olyan kritikai szellemet kialakítani, amely révén kimozdíthatjuk „a kutatást abból az idillikus elképzelésből, amely az itáliai reneszánsz szinte kizárólagos hatására megindult, töretlen, egyenes vonalú és környezetétől, illetve lehetőségeitől eltérő, sajátos fejlődési vonal délibábját kergeti az erdélyi régiségben” (*Késő reneszánsz építészet Erdélyben*, 7). Kovács András tanítványaként meghatározza szakmai életünket, hogy az írott forrásokból kiindulva, a műalkotást alaposan megvizsgálva keressük meg azokat az összefüggéseket, amelyek nem lehetnek függetlenek koruk művelődésétől, társadalmi igényeitől, személyi ambícióitól és anyagi lehetőségeitől. Az erdélyi művészetet (közép-)európai kontextusában kell szemlélnünk, úgy, hogy közben a közös művészeti hagyaték feltárására törekedjünk, amelybe válo-

gatás nélkül beletartozik minden itt élő nép sokszínű és éppen emiatt gyakran nehezen értelmezhető emlékanyaga. Ezt tanultuk tőle.

A sok szempontú vizsgálat mellett a megfogalmazás igényessége mindig alapvető elvárás a Kovács András óráin. Tanítványai elé magas mércét állít az írásában tapasztalt, a tartalomhoz méltó, pontos fogalmazás, irigylendően könnyed nyelvi elegancia, ahol az értő olvasó tudja, hogy minden szóárnyalat mögöttes tartalma lényeges összefüggéseket jelöl. A tanteremízü órák ritkán voltak kedvére; sokkal inkább a városnézések, nyári gyakorlatok, tanulmányi kirándulások és a hozzájuk kapcsolódó, kötetlen esti beszélgetős borozások vagy hosszú vonat-utak során csepegtette tanítványaiba egészséges iróniával fűszerezve, szinte észrevétlenül, értékrendjét és tapasztalatait. Erdély sokszínűségére és ezzel együtt az erdélyi művészet kutatására az Ő irányításával rácsodálkozni olyan lehetőséget jelentett, amely meghatározta mindannyiunk későbbi gondolkodását. Erkölcsi hozzáállását és tanári habitusát jellemzi, hogy volt tanítványairól később sem feledkezik meg, szövegeket lektorál, kutatói programokat vezet, és bárkit szívesen útbaigazít a források, az irodalom vagy akár az ismeretlen emlékek sűrűjében.

A Tőle tanultak keresztmetszetét próbálja nyújtani e meglepetésnek szánt kötet, amellyel egykori tanítványai mondanak köszönetet az általa meghatározott kolozsvári esztendőkért. Az írások által átfogott majd ezredévnyi időtartam is jelzi, hogy diákjai érdeklődésének óriási palettáját tudja kezelni, irányítani és pályára állítani.

Tudjuk, hogy munkánk sok tekintetben nem éri el az általa felállított magas mércét, hiszen a meglepetés okán pontosan az Ő szigorú lektorálását kellett nélkülöznünk. Mégis reméljük, hogy együttes munkánk eredménye kárpótolni tudja mindezt.

Kedves Tanár úr, kedves András, Boldog Születésnapot kívánunk!

Kovács Zsolt
Sarkadi Nagy Emese
Weisz Attila

KOVÁCS ANDRÁS MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1969

Diplomele de înnobilare și iconografia lui Nicolaus Olahus. Revista Muzeelor VI(1969). 2. sz. 101–110.

1970

Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészet-történet szemmel. A Hét I (1970). nov. 6. 16–17.

1971

Az alvinci kastély. Korunk. II. folyam. XXX(1971). 8. sz. 1169–1173.

1973

– Mircea Țoca: *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea.* Studia Universitatis Babeș–Bolyai. Series Historia XVIII(1973). 22–30.

1974

Az alvinci kastély építéstörténetéhez. Utunk XIX(1974). 1315. sz. 11.

1977

– Mircea Țoca: *Contribuții la cunoașterea palatului în stil Renaștere de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea.* Biharea. Culegere de studii și materiale de etnografie și artă IV(1977). 199–222.

1978

Stílusok, művek, mesterek. Korunk. II. folyam. XXXVII(1978). 5. sz. 376–379.

1979

– Mircea Țoca: *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez.* = *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk. Csetri Elek–Jakó Zsigmond–Tonk Sándor. Bukarest 1979. 107–115, 228–229.

1980

Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben. = *Művelődéstörténeti*

tanulmányok. Szerk. Csetri Elek–Jakó Zsigmond–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Bukarest 1980. 77–98, 277–280.

1982

Amvonul din Bărbant – Alba Iulia. = *Studii de istoria artei.* Red. Mircea Țoca. Cluj–Napoca 1982. 162–175.

1983

„Farkas az én nevem...”. A Hét XII(1983). 7. sz. 8.

1984

Construcții patronate de Gabriel Bethlen. A doktori disszertáció tézisei. Cluj–Napoca 1984. 25 p.

1986

Date noi privind viața Zamfirei, fiica lui Moise-vodă. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie XXVII(1986). 349–374.

1989

Subiecte cosmografice în plastica clujeană din ultimul sfert al secolului al XVI-lea. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie XXIX(1988–1989). 369–379.

1990

A gyulafehérvári Collegium Academicum. Korunk. III. folyam. I(1990). 9. sz. 1208–1210.

Az aranyosgerendi református templom. Kolozsvár 1990. 12 p.

Mátyás király-emlékévé – 1990. Családi Tükör XLVI(1990). 4. sz. 8–9.

Batthyány Ignác, a gyűjtő és műpártoló. Családi Tükör XLVI(1990). 7. sz.

Őrizz meg bennünket békében, Úristen! A kolozsvári Szabók tornyának 1629-es emlékkövéről. Helikon I(1990). jan. 5. 7.

Szűz Mária a képzőművészetben. Keresztény Szó I(1990). szept. 2. 3.

1991

Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. Ars Hungarica XIX(1991). 157–165.

Kosmographische Darstellungen in der klauseburger Bauplastik der Renaissancezeit. Forschungen zur Volks- und Landeskunde XXXIV(1991). 49–52.

Castelul din Blaj. Ars Transsilvaniae I(1991). 107–113.

1992

Observatorul astronomic Batthyaneum de la Alba Iulia: un program decorativ puțin cunoscut. Ars Transsilvaniae II(1992). 29–48.

Contribution des épigraphistes humanistes à la topographie de Alba Iulia (Gyulafehérvár) au Moyen Age et au début de l'Ère moderne. = Szamosközy István: *Analecta Lapidum.* 1593. *Inscriptiones Romanae.* 1598. Ed. par István Monok, trad. par Jenő Németh. Szeged 1992. 25–36.

Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár középi- és koraiújkorai helyrajzához. = Szamosközy István: *Analecta Lapidum.* 1593. *Inscriptiones Romanae.* 1598. S. a. r. Balázs Mihály–Monok István. Bev. tanulmányok Mihai Bărbulescu–Kovács András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33). Szeged 1992. 25–36.

A középkori Várad – László király városa. Korunk. III. folyam. III(1992). 4. sz. 113–115.

Az aranyosgerendi református templom. Családi Tükör XLVII(1992). 6. sz. 16–17.

A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház. Családi Tükör XLVII(1992). 7. sz. 16–17.

Szászsebes evangélikus temploma. Családi Tükör XLVII(1992). 8. sz. 16–17.

A magyarvalkói református templom. Családi Tükör XLVII(1992). 9. sz. 16–17.

A tövisi római katolikus templom. Családi Tükör XLVII(1992). 10. sz. 16–17.

1993

Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor. Ars Transsilvaniae III(1993). 153–168.

Szilágysomlyó. A Báthory vár. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár 1993 (Erdélyi Műemlékek 1). 16 p. [2. javított kiadás 2006].

Beszterce. Evangélikus templom. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár 1993 (Erdélyi Műemlékek 2). 16 p.

Kolozsvár. A Farkas utcai református templom. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár 1993 (Erdélyi Műemlékek 3). 16 p. [2. javított kiadás 2005].

Déva. Ferences kolostor. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár 1993 (Erdélyi Műemlékek 4). 16 p. [2. kiadás 2007].

A szászmátéi református templom 16. századi síremlékéről. Művelődés XLII(1993). 1. sz. 44.

Entz Géza (1913–1993). Helikon IV(1993). 8. sz. 15.

A kolozsvári Sz. Mihály templom. Családi Tükör XLVIII(1993). 1. sz. 16–17.

A szászfenesi római katolikus templom. Családi Tükör XLVIII(1993). 2. sz. 16–17.

A magyarvistai református templom. Családi Tükör XLVIII(1993). 3. sz. 16–17.

Azeeresikastély. Családi Tükör XLVIII(1993). 4. sz. 16–17.

A bonchidai kastély. Családi Tükör XLVIII(1993). 5. sz. 16–17.

A balázsfalvi kastély. Családi Tükör XLVIII(1993). 6. sz. 16–17.

A küiküllővári kastély. Családi Tükör XLVIII(1993). 7. sz. 16–17.

Alvinc két várkastélya. Családi Tükör XLVIII(1993). 8. sz. 16–17.

Aradnóti kastély. Családi Tükör XLVIII(1993). 9. sz. 16–17.

A Báthoriak szilágysomlyói várkastélya. Családi Tükör XLVIII(1993). 10–11. sz. 16–17.

A Vajda Úr hunyadi várkastélya. Családi Tükör XLVIII(1993). 12. sz. 16–17.

1994

A radnóti várkastély. Kolozsvár 1994. (Erdélyi Tudományos Füzetek 215). 68 p.

Reneszánsz címeres kandalló Abafáján. Erdélyi Múzeum LVI(1994). 1–2. sz. 83–84.

Oláh Miklós címereslevelei. Korunk III. folyam. V(1994). 4. sz. 103–108.

Colegiul academic de la Alba Iulia. Ars Transilvaniae IV(1994). 35–47.

Bistrița. Biserica evanghelică. Trad. Pap Ferenc. Sf. Gheorghe–Cluj 1994 (Monumente transilvănene 2). 16 p.

Művészettörténet. = Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. III. Szerk. Dávid Gyula. Bukarest 1994. 695–696.

A kolozsvári Zodiákus terem. Művelődés XLVI(1994). 10. sz. 39–42.

A dévai Magna Curia. Családi Tükör XLIX(1994). 5. sz. 10–11.

Bíró József, az építészettörténész. Partium (A Partiumi Közlöny melléklete. Az Erdélyi Kárpát Egyesület, a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság honismereti lapja) I(1994). 3. sz. 5.

1995

– Entz Géza: *A kolozsvári Farkas utcai templom címeri.* A jegyzeteket összeállította Kovács András, Dani János és W. Kovács András közreműködésével. Budapest–Kolozsvár 1995. 94 p.

Castelul din Bonțida. Etape de construcție în stilul Renașterii. Ars Transilvaniae V(1995). 123–146.

Bonchida. Bánffy-kastély. Sepsiszentgyörgy 1995 (Erdélyi Műemlékek 10). 20 p.

– Sipos Gábor–Tonk Sándor: *Értelmiség és Erdély magyar társadalma a fejedelemség korában.* = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület budapesti bemutatkozás. 1995. jan. 26. Budapest 1995. 13–18.

L'église unitarienne de Dîrjiu – Die Unitarierkirche in Dîrjiu. = Denkmäler in Rumänien. Vorschläge des Rumänischen Nationalkomitees von ICOMOS zur Ergänzung der Liste des Weltkulturerbes – Monuments en Roumanie. Propositions du Comité National Roumain de l'ICOMOS pour la Liste du Patrimoine Mondial. Hrsg.-Red. Christoph Machat. ICOMOS. Cahiers du Comité National Allemand –

Hefte des Deutschen Nationalkomitees XV(1995). 38–40.

A műemlékkutatás fontosságáról. Partium 1995. 2–3.

1996

Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. 276–294.

Biserica evanghelică din Monariu (Jud. Bistrița-Năsăud). Ars Transilvaniae VI(1996). 33–41.

Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye. = Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján. Szerk. Marton József. Kolozsvár 1996. 191–201.

L'architetto dell'anno 1570 della fortezza di Oradea. = Omaggio a Dinu Adameșteanu. A cura di Marius Porumb. Cluj-Napoca 1996 (Bibliotheca Ephemeris Napocensis). 253–258.

Fogaras. Várkastély. Kolozsvár 1996 (Erdélyi Műemlékek 13). 16 p.

Gyulafehérvár. Szent Mihály székesegyház. Kolozsvár 1996 (Erdélyi Műemlékek 26). 20 p.

Despre arhitectura medievală a Transilvaniei. Entz Géza, *Erdély építészete a 11–13. században (Arhitectura Transilvaniei în secolele XI–XIII).* Kolozsvár 1994. 260 pp., 57 il., 2 hárty; Idem: *Erdély építészete a 14–16. században (Arhitectura Transilvaniei în secolele XIV–XVI).* Kolozsvár 1996. Ars Transilvaniae VI(1996). 181–184.

1997

– Kádár István: *Kolozsmonostor. Római katólikus Kálvária templom.* Kolozsvár 1997 (Erdélyi Műemlékek 27). 16 p.

Castelul din Someșeni (Cluj). Ars Transilvaniae VII(1997). 91–102.

Francesco di Giorgio Martini és a kézdiszentléleki templomvár. Egy olasz reneszánsz építészeti traktátus erdélyi recepciójáról. = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint

tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály et al. Szeged 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35). 299–305.

A gyulafehérvári székesegyházban folyó átalakításokról. Keresztény Szó VIII(1997). 1. sz. 16–19.

Erdélyi reneszánsz várkastélyok. = Erdélyi Református Naptár az 1998. évre. Kolozsvár 1997. 171–186.

– Szabó Bálint: A Transylvania Trust Alapítvány egyházi műemlékvédelmi segélyszolgálat. Művelődés L(1997). 3. sz. 31.

1998

A történelem segédtudományai. Vázlatok a Babeş–Bolyai TE Történelem–Filozófia Karának posztgraduális műemlékvédelmi szakmérnök-képző tanfolyamán 1998-ban tartott előadásokhoz. Kolozsvár 2008 [sokszorosított előadás].

Gyulafehérvár Város Jegyzőkönyvei. I. Gyulafehérvár Városháza. 1588–1674. Gyulafehérvár Város Törvénykezési Jegyzőkönyvei. 1603–1616. I. Kolozsvár 1998 (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2). 370 p.

A kolozsvári Zodiákus terem. = A közművelődés szolgálatában. Antológia a Művelődés 1990–1994-es évfolyamaiból. Szerk. Gábor Dénes–Szatmári László. Kolozsvár 1998. 99–105.

„Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában...” Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószerző- és orgonarendeléséről. = La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del Ivo Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Roma–Napoli. 9–14. settembre 1996. Vol. II. A cura di Jankovics József–Monok István–Nyerges Judit–Sárközy Péter. Budapest–Szeged 1998. 689–697.

Kézdiszentlélek templomai. = A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései. Nemzetközi tudományos ülés. Tusnád 1997. Szerk. Benczédi Sándor. Sepsiszentgyörgy 1998. 100–105.

1999

A bágyoni régi templomban találtatott ritkaságokról. = Emlékkönyv Imreh István

születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc. Kolozsvár 1999. 269–278.

2000

I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. = Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. II. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 41). 63–96.

Fejezetek az egyetemes művészet történetéből. BBTE. Történelem–Filozófia Kar. Távközlés. Kolozsvár 2000. 59 p.

Liturgikus megújulás és műemlékvédelem – nem csak a katolikus egyházban. Korunk. III. folyam. XI(2000). 111–115.

Szász Károly (1919–1965) és a nagybányai Szent István-templom. = A nagybányai Szent István-templom. Szász Károly emlékére. Szerk. Metz József–Horváth Kósa Zsuzsa–Dávid Lajos. Nagybánya 2000 (EMKE Füzetek 17–18). 7–11.

– Sebestyén József: Az épített örökség dokumentálása az erdélyi magyarok településeken. Műemléklap IV(2000). 7–8. sz. 8–9.

Gyulafehérvár és székesegyháza. Krónika II(2000). dec. 30–31. 306. sz. 10.

2001

Kolozsmonostor. = Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Benedictine Monasteries in Medieval Hungary. Kiállítás a Pannonhalmi Bencés Főapátságban. 2001. március 21-től november 11-ig. Exhibition at the Benedictine Archabbey of Pannonhalma. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 2001. 396–399.

Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században. = Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Dáné Tibor Kálmán–Egyed Ákos–Sipos Gábor–Wolf Rudolf. Kolozsvár 2001. 53–73.

Pecsétek vallomása. Bethlen Gábor fejedelelem pecségeiről. Korunk. III. folyam. XII(2001). 7. sz. 27–37.

– Budai, Enikő: *Transylvania Anno Domini MMI (Transylvania Anno Domini MMI: a photo album of Transylvanian ruins).* Hungarian-English bilingual edition. Appendix Kovács András. Kolozsvár–Cluj 2001. 93 p.

2002

– Kovács Zsolt: *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. 1727–1737.* Bev. tanulmány, jegyzetek Kovács András. Kolozsvár 2002 (Erdélyi Művelődéstörténeti Források 1). 230 p.

A gyergyószárhegyi Lázár-kastély építéstörténetéről. = *Omăgiu profesorului Magyari András emlékkönyv. Studii de istorie modernă a Transilvaniei / Tanulmányok Erdély újkori történelméről.* Szerk. Pál Judit–Rüsz-Fogarasi Enikő. Cluj-Napoca 2002. 29–40.

Az erdélyi magyar művészettörténeti kutatásokról. 1990–2001. = *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről.* I. Szerk. Tánczos Vilmos–Tőkés Gyöngyvér. Kolozsvár 2002 (Sapientia Könyvek 8–9). 327–340.

Despre tiparele sigilare ale principelui Gabriel Bethlen. = *Artă românească. Artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu.* Coord. M. Porumb–A. Chiriac. Oradea 2002. 145–152.

Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről. Gyulafehérvár 1568. Ford. Péter Lajos, a fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2. Szerk. Kovács Sándor–Molnár B. Lehel). Kiadja az Unitárius Egyház, Kolozsvár 2002. Keresztény Magvető CVIII(2002). 2–3. sz. 294.

A marosillyei kastély történetéről. Bethlen Gábor fejedelem címere. Református Szemle XCV (2002). 1. sz. 8–20.

2003

Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720. Budapest–Kolozsvár 2003. 215 p. [utánnnyomás 2006].

Ismertetése: Flóra Ágnes: *Néma kövek vallomása.* Korunk V(2004). 8. sz. 117–123.

– Farbaký Péter: *A Tündérkert cserepei.* Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720.* BUKSZ XVII (2005). 2. sz. 141–145. – Mikó Árpád: *Stories Set in Stone.* The Hungarian Quarterly XLVII(2006). 184. sz. 34–44.

Kolozsvár, Farkas utca 12. = *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Pál-Antal Sándor–Sipos Gábor–W. Kovács András–Wolf Rudolf. Kolozsvár 2003. 255–260.

Apafi György almakereki sírkápolnájáról. Református Szemle XCVI(2003). 6. sz. 625–634.

– Tüdős Kinga: *Kézdiszentlélek templomai. Két tanulmány.* Kézdivásárhely 2003. 40 p.

Besztercei Szent Miklós-plébániatemplom. = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* I. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2003. 358–359.

Bethlenszentmiklósi Bethlen–Brukenthal-kastély. = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* I. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2003. 371–372.

Brassói Szűz Mária-plébániatemplom (Fekete-templom). = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* I. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2003. 443–445.

Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye. = *Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök székhelye. A Gyulafehérvári Gróf Majláth Gusztáv Károly Líceumi Seminárium Évkönyve.* Szerk. Baróti László-Sándor. [Csíkszereda] 2003. 7–18.

A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház története. = *Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök székhelye. A Gyulafehérvári*

Gróf Majláth Gusztáv Károly Líceumi Szeminárium Évkönyve. Szerk. Baróti László-Sándor. [Csíkszereda] 2003. 37–54.

2004

Kovács Zsolt–Karácsony István: *A marosillyei Veres-bástya*. Kolozsvár 2004 (Erdélyi Művelődéstörténeti Források 2). 114 p.

Az alvinci kastély és leltárai. = *Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból*. Szerk. Kovács Zsolt (Sapientia Könyvek). Kolozsvár 2004. 9–64.

Címeríró Pál deák történetéhez. = *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál Judit–Sipos Gábor. Kolozsvár 2004. 246–257.

Malomárka evangélikus templomáról. = *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. Vadas Ferenc. Budapest 2004. 103–107.

Az én házam – az én váram. Castellum Értesítő V(2004). október 2. 13/2. sz.

Illye örvend hűségesen. Bethlen Gábor szülőházáról. Élet és Tudomány LIX(2004). augusztus 20. 34. sz. 1066–1068.

2005

Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. = *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó. Budapest 2005. 235–258.

Erdélyi reneszánsz kastélyok. Korunk. III. folyam. XVI(2005). 12. sz. 11–21.

Arta Transilvaniei în epoca principatului. = *Istoria Transilvaniei*. II. Red. Magyarai András–Nágler, Thomas–Pop, Ioan–Aurel–Rüsz–Fogarasi Enikő. Cluj-Napoca 2005. 329–342.

– Hegedűs Csilla: *Bonchida. Bánffy-kastély*. Kolozsvár 2005 (Erdélyi Műemlékek 10). 20 p.

Alvinc. Martinuzzi–Bethlen kastély. Kolozsvár 2005 (Erdélyi Műemlékek 38). 16 p.
„*Transilvaniae civitas primaria*”. = „*Oraşul comoară*”. Clujul în secolele XVI–XVII. Catalog de expoziție / „A kincses város”. Kolozsvár a XVI–XVII. században. Kiál-

ítási katalógus. Szerk. Mihály Melinda. Cluj-Napoca–Kolozsvár 2005. 11–14.

Gyulafehérvári Lázói-kápolna. = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. III. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2005. 419–421.

Gyulafehérvári székesegyház. = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. III. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2005. 423–425.

2006

Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-emléktábla (1606). Művészettörténeti Értesítő LV(2006). 2. sz. 251–257.

A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza. Korunk. III. folyam. XVII(2006). 10. sz. 11–21.

Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. II. folyam. XI(2006). 163–178.

Kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplom. = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. VI. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2006. 14–17.

Kolozsvári Wolphard–Kakas-ház. = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. VI. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2006. 18–21.

Placa comemorativă a casei Bocskai din Cluj (1606). = *Principele Ștefan Bocskai și epoca sa*. Coord. Tudor Sălăgean–Melinda Mitu. Cluj-Napoca 2006 (Bibliotheca Musei Napocensis 23, Seria Argonaut). 104–110.

2007

Épületek emlékezete – nevezetes épületek Erdélyben. Budapest 2007 (Múltidéző-zsebkönyvtár). 224 p.

Ismertetése: Mihály Melinda: *Erdélyi műemlék-antológia*. Korunk. III. folyam. XIX(2008). 3. sz. 116–117.

Artisti del settentrione italiano in Transilvania nella prima metà del Seicento. = *Maestri ticinesi in Transilvania tra Cinquecento e*

- Settecento. A cura di Nicolae Sabău. Cluj-Napoca 2007. 29–50.
- „Farkas az én nevem...” A gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyúöntés kezdeteinek történetéhez. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. II. folyam. XII(2007). 157–172.
- Déva. Magna Curia. Kolozsvár 2007 (Erdélyi Műemlékek 46). 16 p.
- B. Nagy Margit művészettörténész (Gyoma, 1928. május 4.–Budapest, 2007. március 4.). Erdélyi Múzeum LXIX (2007). 1–2. sz. 123–129.
- B. Nagy Margit művészettörténész (Gyoma, 1928. május 4.–Budapest, 2007. március 4.). Művészettörténeti Értesítő LVI(2007). 1–2. sz. 359–366.
- Prefață. = Vais Gheorghe: *Arhitectura clinilor universitare din Cluj. 1886–1903*. Cluj-Napoca 2007. 3–4.
- 2008**
- Bethlen Gábor fejedelem tiszteletére és örök emlékezetére. Kiállítás a marosillyei Veres-bástyában. Bev. és a kiállítás forgatókönyve Kovács András. Szerk. J. Dankó Katalin–Tamás Edit–Sebestyén József. Déva 2008. 1–42.
- Az aranyosgyéresi református templom feliratairól és egykori mennyezetéről. = *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár 2008. 133–146.
- Előszó. = Marcu Istrate, Daniela: *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002)*. Budapest 2008. 11–12.
- Egy nagyhatású északolasz építész – Giacomo Resti (aktív 1600 után – megh. 1637). *Korunk*. III. folyam. XIX(2008). 7. sz. 52–59.
- Szüllőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István- emléktábla (1606). = *A reneszánsz Kolozsvár*. Szerk. Kovács András–Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár 2008. 146–161.
- Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) térképrajzai erdélyi várakról. = *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. *Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában*. 2008. március 28. – 2008. július 27. Szerk. Mikó Árpád–Verő Mária. Budapest 2008 (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 2008/3–4. sz.). 220–221.
- Az aranyosgyéresi református templom. Erdélyi Református Naptár a 2009. évre. Kolozsvár 2008. 91–95.
- Casa natală în Transilvania. Placa memorială a lui Ștefan Bocskai din Cluj (1606). = *Clujul renascentist*. Red. Kovács András–Kovács Kiss Gyöngy. Cluj-Napoca 2008. 144–159.
- Murádin Jenő művészettörténész laudációja. *Művelődés* LXI(2008). 4. sz. 6–7.
- 2009**
- A kolozsvári Farkas utcai templom és kolostor jezsuita korszaka. = *Erdély reneszánsza*. A 2008. október 8–11. közötti konferencia előadásai. I–II. Szerk. Gábor Csilla–Luffy Katalin–Sipos Gábor. Kolozsvár 2009. I. 100–109; II. 362, 372, 382, 399–403; 4.1–4.6. ill.
- A kolozsvári határ középkori Boldogasszony-kápolnájáról. Erdélyi Múzeum LXXI(2009). 1–2. sz. 1–5.
- Az erdélyi késő reneszánsz. = *Pannon enciklopédia. A magyar építészet története: kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Főszerk. Deák Zoltán. Budapest 2009. 216–255.
- Prefață. = Marcu Istrate, Daniela: *Catedrala romano-catolică “Sfântul Mihail” și palatul episcopal din Alba Iulia: cercetări arheologice (2000–2002)*. Alba Iulia 2009. 11–12.
- Kézdiszentlélek templomai. = *Kézdiszentléleki breviárium*. Szerk. Borcsa János. Kézdivásárhely 2009. 217–224.
- Kovács Zsolt: *A Szentléleki templomnak bonumi*. = *Kézdiszentléleki breviárium*. Szerk. Borcsa János. Kézdivásárhely 2009. 115–117.
- 2010**
- The Transylvanian Pilgrims of El Camino. Corbels of the sanctuary of Homoród-*

- jánosfalva (Ionești, RO). = *Bonum ut pulchrum: Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*. Szerk. Varga Livia–Beke László–Jávor Anna–Lővei Pál–Takács Imre. Budapest 2010. 493–500.
- Mátyás király emlékezete a XVI. századi Kolozsváron. = *Mátyás király és a fehérvári reneszánsz*. King Matthias and the Renaissance Fehérvár. A 2008. október 18-i székesfehérvári tudományos konferencia előadásai. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. Székesfehérvár 2010. 17–27.
- Előszó/Preamble/Prefață. = Marcu Istrate Daniela: Erdély ezeréves püspöksége. A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház és érseki palota régészeti kutatása. Budapest 2010. 5–10.
- Carlsburg, città delle iscrizioni romane. = *Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei: Biblioteca Capitolare di Verona*. Manoscritto CCLXVII. Studi e ricerche. A cura di Marchi Gian Paolo, Pál József. Verona–Szeged 2010. 99–124.
- A sepsiszentgyörgyi vártemplom reneszánsz ajtókeretéről. = *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál Judit–Sipos Gábor. Kolozsvár 2010. 171–176.
- A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén. = „Ez világ, mint egy kert...”. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest 2010. 143–152.
- „Látom, az tanításban az Istennek nagy ajándéka nagyon nála...”. Jövedécsi/Belleschdörfer András származásához. Korunk. III. folyam. XXI(2010). 10. sz. 11–15.
- 2011**
- The Batthyaneum Observatory of Alba Iulia, a Less Known Iconographic Program.* = *Batthyaneum. Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius [!] de Batthyan (1741–1798)*. Editor Doina Biro Hendre. București 2011. 195–212.
- El Camino erdélyi zarándokai. A homoród-jánosfalvi szentély gyámköveiről.* Keresztény Magvető CXVII(2011). 1. sz. 3–12.
- Program és műalkotás a 18. század végi Erdélyben. A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálója.* = *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között*. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár 2011. 117–135.
- B. Nagy Margit művészettörténész. Gyoma. 1928. május 4.–Budapest, 2007. március 4. = *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között*. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár 2011. 323–330.
- B. Nagy Margit munkásságának könyvészete. = *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között*. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár 2011. 331–334.
- Templomvárak Erdélyben.* = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. XI. kötet. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2011.

Összeállította **Mihály Melinda**

AZ ÓTORDAI REFORMÁTUS TEMPLOM
(VOLT ÁGOSTONOS KOLOSTOR)
LEHETSÉGES MŰVÉSZETI KAPCSOLATAI¹

1 Ótorda központjában két jelentős méretű középkori templom áll, a plébániatemplom (amely reformáció előtti funkcióját 1721-ben kapta vissza) és a református templom (1. kép). Harmadikként a mai Városháza – eredetileg Vármegyeháza – előtt emelkedett a több tulajdonost is váltó kis evangélikus templom, melyet az 1980-as években bontottak el.²

A mai református templom középkori tulajdonosaként több rendről beszél az irodalom (pálos, johannita, ágostonos), Orbán Balázs ismeretlen apácarendhez köti,³ a legtöbbször a csak 13. századi forrásokban szereplő johannitákkal hozzák kapcsolatba az épületet, megjegyezve, hogy tömege a koldulórendi templomokra emlékeztet.⁴

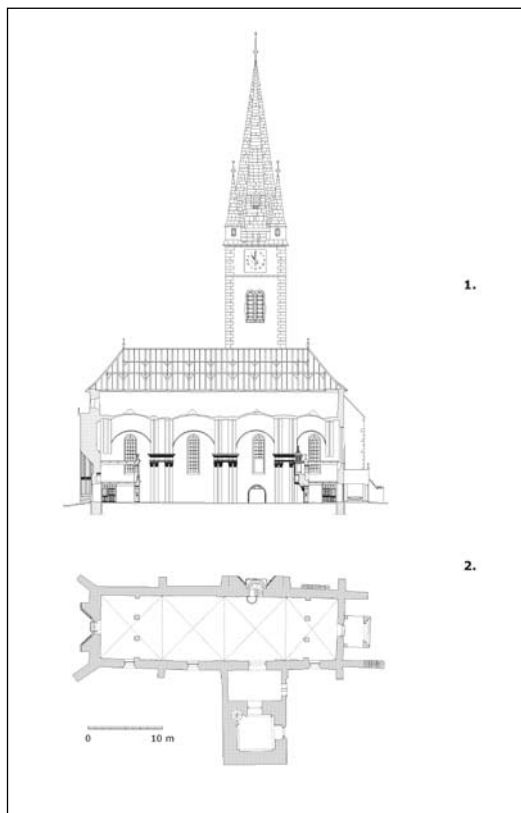
1. A templom délnyugatról

¹ Dózsa Gábor Zoltánnak és Papp Szilárdnak tanulmányom megírásában nyújtott önzetlen és nélkülözhetetlen segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

² Az épület a Tordával 1602-ben egyesített Egyházfalván állt, amely az aradi Szent Márton-prépostság, majd az abból kiváló társaskáptalan Torda vármegyei birtoka volt. Később reformátussá lett, majd a pálosok vették át, a II. József-féle kolostor-feloszlatás után pedig a magyar evangélikusok szerezték meg. (Vö. Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Bp. 1889. 327–328.)

³ A 18. század elején a pálosok által átvett, meg nem nevezett kápolnával azonosítja Fuxhoffer, Damianus: *Monasteriologia regni Hungariae*. Weszprimii 1803. I. 300. Az azonosítást átveszi Csetri Elek: *A régi Torda nevezetességeiről*. Művelődés LIII/6(2000). Fuxhoffer az 1714-ben az egyházfalvi templomot megszerző pálosokkal keverte az ágostonosokat. Ismeretlen apácarend: Orbán Balázs: *i.m.* 341. Torda második, 1177-es említésében a szent király (szekereseinek) szereplése miatt a templomot kiirathatatlanul a stefanitákkal hozza kapcsolatba a kollektív tudat. Tudtommal Orbán Balázs: *i.m.* 341. említi nyomtatásban először a „király Szentkeresztesének” tordai birtokát, e legenda alapját, minden bizonnyal a Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) egy 19. századi hibás oklevélmásolata alapján. Az oklevél modern kiadása már a szent király szekereiről beszél (*currikeris Sancti Regis*). *Erdélyi Okmánytár*. I. Bev. tan. és jegyzetekkel regesztákban közlése Jakó Zsigmond (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26). Bp. 1997. 13 (a továbbiakban EO).

⁴ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987, I. 447 (A Magyarországi Művészet Története. 2; a továbbiakban MM) a keresztesek Szt. István kolostortemplomának tulajdola, bár ez a patrocínium fel sem merül a tordai templomok forrásaiban. Entz Géza Szt. Király, illetve Szt. István johannita templomnak nevezi: Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kvár 1996. 61–62 (a továbbiakban Entz 1996). Tordán öt 1274–1296 között kiadott oklevélben szerepelnek johanniták,

I. ábra

1. Az ótordai református templom alaprajza a hajóboltozat rekonstrukciójával.
2. A templom hosszmetsete észak felé.

Az ótordai református templomot az újabb kutatás egyértelműen ágostonos remeterendinek azonosította. Az ótordai ágostonosok 1331-től a reformációig folyamatosan szerepelnek a középkori forrásokban, később az elhagyott kolostrom tűnik fel, amit Wolf Rudolf azonosított 1608-as és 1609-es adatok alapján a mai református templommal.⁵

2. Az ágostonos remetékkel keveset foglalkozott a magyar történetírás, fél tucatnál nem több az átfogó, modern tanulmányok száma e rend jelenlétéről a középkori Magyarországon.⁶ Érthető, hiszen újkori szerepük nem volt jelentős itt,⁷ hazai rendi történetírásuk alig néhány kötetet számlál,⁸ és a majdnem teljesen elpusztult középkori épületállományuk sem motiválta a kutatást. A középkori Magyarország területén a hajdani kb. negyven kolostorból mindössze kettő áll, az ótordai (csak a belülről átalakított templomhajó létezik) és a bártfai – ma ferences – kolostor (II/1. ábra). Ez utóbbit

1296-ban Kán László vajdát, majdani erdélyi tartományurat 150 társával eskütételre kötelezték a Szent Keresztnek ajánlott templomukban: EO I. 327, 328, 437, 542, 543 (utóbbi két oklevélben említik a templomot). A johanniták a 13–14. század fordulóján hagyhatták fel tordai házukat, hiszen a későbbi forrásokban nem szerepelnek, s ez volt az egyetlen alapításuk az ország keleti felén. Hunyadi Zsolt: *Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Slavoniam... A johanniták Magyarországon a 14. század végéig*. Aetas XVII/4(2002). 62. Késő Árpád-kori templom nem ismert a város területén, bár nem zárható ki, hogy a mai református templom valamiféle előzményét az ágostonosok a johannitáktól vették át.

⁵ Torda város tanácsi jegyzőkönyve. 1603–1678. Közzéteszi Wolf Rudolf. Kvár 1993 (Erdélyi Történelmi Adatok VI.1). 15–16.

⁶ Fontosabb modern művek: Dr. Fallenbüchl Ferenc: *Az ágostonrendiek Magyarországon*. Bp. 1942; Mályusz Elemér: *Az ágostonrend a középkori Magyarországon*. Egyháztörténet I(1943); Adriányi, Gábor: *Die Augustiner-Eremiten in Ungarn*. Scientia Augustiniana XXX(1975); Romhányi Beatrix: *Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon*. Aetas XX/4(2005) (a továbbiakban Romhányi 2005). A tordai kolostort egyöntetűen eltűntként említik. Újabban Dózsa Gábor Zoltán és Erdélyi Gabriella jelentetett meg értékes írásokat e témában.

⁷ Újkori alapításairól és a budai kolostorról: Farbak Péter: *A budai ágostonos (majd ferences) templom és kolostor*. Művészettörténeti Értesítő XXXIX/3–4(1990).

⁸ A régebbi irodalom legtöbbször idézett műve: Schier, F. Xystus: *Memoria provinciae Hungariae Augustiniana antiquae*. Graecii 1778.

tudtommal nem kutatták, nagyon valószínű, hogy nemcsak temploma, hanem kolostora is középkori állagú.

Románia területén tíz települést hoztak kapcsolatba ágostonos jelenléttel, hatban állt ténylegesen kolostor. Az 1419–1460 közötti kolostorjegyzék⁹ magyar provinciájában többek között Lippa, Torda, Dés, Várad szerepel. Az 1539–1551 közötti kolostorjegyzék¹⁰ a magyar provincián belül is említi a districtusokat, az erdélyiben Gyulafehérvár, Torda, Dés, Nagyvárad, Lippa neve olvasható. Augustus Lubin, a 17. századi ágostonos topográfia-szerző könyvének 1672-es kiadásában Érsmolyó (Mezősomlyó? – 1434), Lippa (1433), Torda (1434), Várad (1424) és Dészvár kolostorait sorolja fel.¹¹ Pankotáról és Kusalyról peregrinusokat emlegetnek, letelepedésük itt több, mint kérdéses.¹² Szászrégenben Losonci László, illetve Vajdahunyadon Hunyadi János eredménytelenül próbálta letelepíteni az ágostonosokat.¹³ Az erdélyi só-adminisztráció fontos településeinek való jelenlétük (Torda, Dés, Gyulafehérvár, Lippa) királyi támogatással függhet össze.

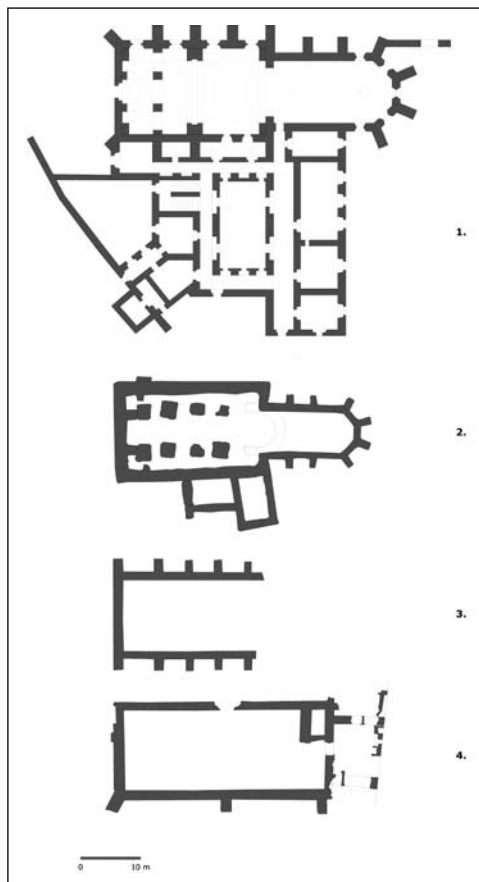
⁹ Rosario OP, Antonio do-Alonso OSA, Carlos: *Actas inéditas de diez capítulos generales*. Analecta Augustiniana XLII(1979). 31.

¹⁰ P. E. E.: *Catalogus conventuum O. E. S. Augustini tempore prioris generalis Hieronymi Seripandi (1539–1551)*. Analecta Augustiniana VI(1915–1916). 68.

¹¹ Lubin, Augustus: *Orbis Augustinianus sive Conventuum Ordinis Eremitarum S. Augustini Chorographica et Topographica descriptio*. Parisiis 1672. 346. Lubin kolostor-regisztrumok alapján dolgozott, a zárójelben az illető regisztrum évszáma szerepel. Tordára vonatkozó szövege: *Conu. Torda. Torda, Thorda, sive Thurda locus Transylvaniae, ad Aranyas fluv. Conv. sub tit. s. Mariae virg. Registra de eo an. 1434*. Torda szerepel az 1659-es kiadás Magyarország-térképén is. Érsmolyón (Versec, Vršac) a források a 13–14. század fordulóján domonkos kolostort említenek, nincs kizárva, hogy Lubin téveszti a közeli Mezősomlyóval. Romhányi 2005 az első ágostonos kolostorok között tartja számon a mezősomlyóit (92, 95, 100) egy már 1904-ben hamisnak nyilvánított oklevél alapján: Dr. Karácsonyi János: *A hamis, hibás-keltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*. Bp. 1904. 136. Úgy tűnik, az ágostonosok a hamisítással malmot próbáltak szerezni. A hamis oklevél a feltételezett királyi alapítást is kétségessé teszi. Romhányi szerint a kolostor nem érte meg a 14. század közepét, aminek ellentmondhat Lubin adata.

¹² Petrovich Ede: *Új magyar egyetemi vonatkozású adatok a XV. századból egy római levéltárban*. Filológiai Közlöny XVI/1–2(1976). 159. Vö. Romhányi 2005.

¹³ 1382–1387 közé keltezhető Losonci László pápai kérelme a harangos toronnyal és temetővel ellátott Szűz Mária titulusú templom ágostonos kolostorrá való alakításáról, melyről azonban 1452-ben plébániatemplomként beszélnek: Entz 1996, 55, 454. A Hunyadi János által alapított vajdahunyad-bojtori kolostoron Conradus lapicida dolgozott 1454–55-ben, 1463-ban Szilágyi Erzsébet támogatta a munkákat (Entz 1996, 106, 259, 499–500). 1458-ban Ulricus ácsot Mátyás a hunyadi ágostonos kolostoron 100 arany értékben el nem végzett munka miatt Szeben és Brassó városával elégtételre szoríttatja (Balogh Jolán: *A művészeti Mátyás király udvarában*. Bp. 1966. I. 195–198). Mátyás 1465-ben pápai engedéllyel az obszervánsoknak adta az el nem készült kolostort. Abban az évben II. Pál pápa az esztergomi érsektől adatokat kért a kolostorról, ahol a király templomot, tornyot, kerengőt, refektóriumot, dormitóriumot és temetőt szeretne létesíteni. Varga Imre Kapisztrán OFM: *Mátyás király és az obszerváns ferencesek*. = *Hunyadi Mátyás a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Bp. 2008. Szerk. Farbak Péter et al. 401–404, ill. Dreska Gábor, uo. 447. Kővári Ernő a katolikus templom mellett sokszöges szentélyzáradékot tárt fel, és a toronyban 1487-es feliratot látott. Az 1952–1954 között lebontott templom feliratát a francia rezümé 1478-nak írja, mások 1468-at láttak. Kővári Ernő: *A vajdahunyadi róm. kath. templom középkori szentélye*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából V(1914). Lásd még: Balogh Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Bp. 1985. 187. A szászrégeni és a vajdahunyad-bojtori esetek a templomok és a kolostorok nagyarányú „mobilitását” jelzik a plébániák és szerzetesrendek, illetve maguk a szerzetesrendek között.

II. ábra. Magyarországi középkori ágostonos templomok.

1. Bártfa, 2. Bátmonostor, 3. Pápóc, 4. Pécs

3. Az ótordai kolostor középkori említéseiből a rend jelenlétén és letelepedési helyén kívül nem tudunk meg az építéstörténetben hasznosítható adatokat. 1331-ben I. Károly a Domokos lektor által vezetett tordai ágostonos rendháznak évente a Szent Mihály-nap hetében átadandó három vég fehér cseh posztót adományozott.¹⁴ 1384-ben Tordai Mátyás magyar provinciális lett, és a rend 1385-ös esztergomi nagykáptalanját szervezte.¹⁵ 1385-ben T. volt a tordai házfőnök.¹⁶ 1391-ben határjárás említi a kolostor kertje mellett folyó Rákos patakot.¹⁷ 1455-ben, 1459-ben és 1472-ben szerepel a Rákos patak melletti templom Szűz Mária patrocíniuma.¹⁸ 1464-ben Mátyás megerősítette az 1331-es kiváltóságokat.¹⁹ 1466-ban Tordai Bertalan a magyar provinciális.²⁰ 1481-ben Tordai Tamás magyar provinciális írt Bártfának egy ágostonos szerzetes ügyében.²¹ 1490-ben határjárás említi a kolostor kapuját.²² Egyre több összetűzésről hallunk malomügyekben a Rákos patakon túli szomszéd, az aradi prépostság egyházfalvi birtokának vezetőivel, Mikola Ferenc 1493-ban, Balázs házfőnök idején a kolostorba is betört.²³ 1515-ben a halálra ítélt tordai Was Péter vallotta, hogy 300 sötömbje van a kolostorban,

¹⁴ Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Budae 1829–1844. VIII/3. CCLV. A modern forráskiadványokban nem szereplő oklevél alapján Romhányi királyi alapítást feltételez, ami a királyi sóbányák közelében nem lehetetlen: Romhányi 2005, 100.

¹⁵ P. E. E.: *De convocatione capituli generalis Strigoniensis deque rectoribus ordinis qui ante ipsum nostrum ordinem gubernarunt*. *Analecta Augustiniana* V(1913). 87.

¹⁶ Fuxhoffer, Damianus: *i.m.* 300.

¹⁷ Entz 1996. 489.

¹⁸ *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I. Kivonatokban közléseszi és a bev. tan. írta Jakó Zsigmond (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 7). Bp. 1990. 1215, 1369 (a továbbiakban KmJkv), ill. Entz 1996. 490.

¹⁹ Fallenbüchl Ferenc: *i.m.* 54. Forrását sajnos nem nevezi meg.

²⁰ Fallenbüchl Ferenc: *i.m.* 28.

²¹ MOL, DL 45859.

²² Entz 1996. 487.

²³ Entz 1996. 490. 1507-ben a Tordai Tamás által adományozott malmot elvette az aradi káptalan. 1519-ben újabb malomperben említik Miklós testvért és Márton házfőnököt.

amely eszerint sóraktározási joggal rendelkezett.²⁴ 1515 körül Szűcs András 36 forintot hagyott a kolostorra.²⁵ 1545-ben Pozsgai Péter volt a tordai házfőnök.²⁶ 1551-ben Koppány Gergely gyulafehérvári őrkanonok végrendeletileg különféle javakat örökölt a kolostorra.²⁷ 1553-ban, nyilván már a reformáció árnyékában a dési és tordai kolostorok közös vikáriusa, Kolozsvári Ferenc különböző dési ingatlanokon próbált túladni. Ez az utolsó említése a még működő kolostornak, mely az 1550–1560-as években a reformáció hatására szűnt meg.²⁸

4. Az ágostonos kolostor a középkori Ótorda délnyugati szegletén, az egyházfalvi út és a Rákos patak között helyezkedett el, közvetlen határral Egyházfalva felé. A város szélére, fontos kivezető út mellé való település kedvelt volt a koldulórendeknél és ezen belül az ágostonosok között is.²⁹ A kolostor a piacutcsás elrendezésű ótordai vásártérhez is közel állt, amely felé a templomhajó északi kapuzata nyílt.

Kérdéses a kolostorépület helye a templomhoz képest. A hajó mindkét oldala támpilléres (a kerengő oldalán általában hiányoznak a táмок), ráadásul mindkét hosszanti oldalon bejárat nyílik (I/2. ábra). Délen kápolna (mások szerint előcsarnok) állt Orbán illusztrációja³⁰ és a fennmaradt félköríves átjáró tanúsága szerint (helyén ma a toronyba vezető, újraépített helyiség áll (I/1. ábra). A kolostor itt, a templomtól délre állhatott: innen nyílik az egyszerűbb bejárat a hajóba, és a déli oldalon ábrázolja a kolostorból kialakíthatott várat annak 1734-es átalakítási terve – a templom legkorábbi ábrázolása³¹ (2. kép). A déli oldalon lehetett a historizáló templomtorony (1903–1908) építéséhez ásott mészgödör is, amelyben Téglás István – autodidakta régész és az egyházközség gondnok a 20. század elején – kolostorkerengő sarkára

²⁴ MOL, DI 26530. Sóraktározási joggal a leleszi prépostság is rendelkezett. A kolostorok sóraktározási és malomműködtetési joga fontos kiváltság volt.

²⁵ Entz 1996. 491.

²⁶ KmJkv. 4847.

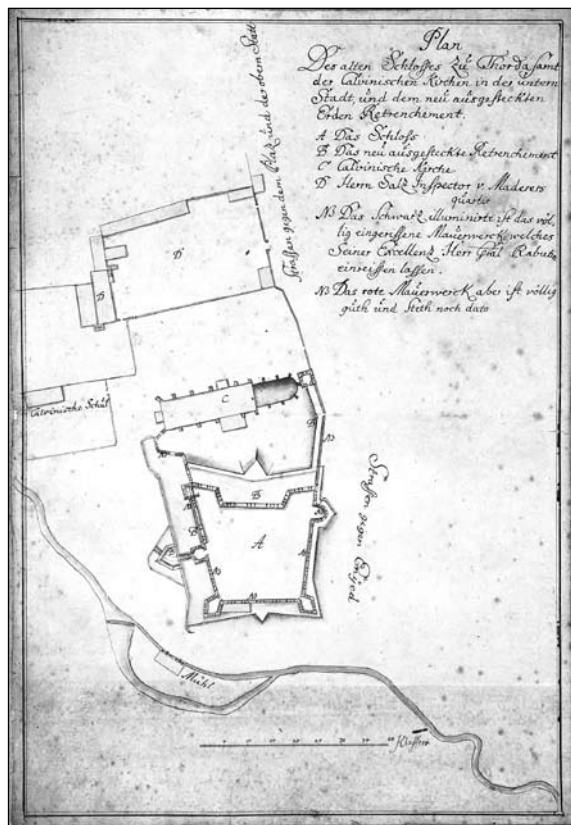
²⁷ *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. V. Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Raymund–Karácsonyi János. Bp.–Kvár 1921. 472

²⁸ KmJkv. 5187, 5190.

²⁹ Hiegesberger, Susanna Maria: *Die Architektur der Bettelorden und der mittelalterliche Städtebau in Niederösterreich*. Diplomarbeit. Universität Wien 2009.

³⁰ Orbán 1889. 334 u. 337.

³¹ Hadtörténeti Levéltár, Budapest. Inland Torda C6. 9682. A terv színes reprodukciójáért Sarudi Sebestyén Józsefnek tartozom köszönettel. A terv fekete-fehér másolata a KÖH archívumában is megtalálható, részletét közölte B. Nagy Margit (B.N.M: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*. Buk. 1973. 69). A vár alaprajzán semmi nem utal kolostorra. A keltezetlen és aláíratlan tervet a keletkezési körülmények és a feliratban szereplő nevek alapján datálhatjuk. Johann Christian Mäderer az 1710-es évek végétől haláláig (1735 vagy 1736) volt sóinspektor (lásd Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben. 1690–1740*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet. Bp. 1988. 437). A kézírás és a rajzstílus alapján az ismeretlen hadmérnökhöz köthető az újtordai ref. templomot övező vár bővítési terve is (MOL, S84, Erdélyi Főkormányzszéki térképek, 0091). A hadmérnök újtordai kiküldéséről beszél Franz A. P. Wallis erdélyi főhadparancsnok 1734-es levele a tordaiakhoz (Weisz Attila: *Az újtordai református templom 18–19. századi emlékei – néhány adat Kövecsi János és mások pályájához*. = *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között*. Szerk. Orbán János. Mvhely–Kvár 2011. 185). A hadmérnök akkor készíthette az ótordai tervet is – egyiket sem vitelezték ki. A kolostort valószínűleg már a középkor végén megerősítették. A vár és története ismertetése meghaladná e dolgozat kereteit.

2. A templom melletti vár átépítési terve
a még létező szentéllyel

emlékeztető falakat mért fel, de helyét nem adta meg³² (3. kép). A reprezentatív, városközpont felé néző északi kapu lehetett a hívek által leginkább használt bejárat, hiszen a hasonló méretű nyugati kapu már a patak és a város háttára felé nyílt. Az ásátások kiterjesztése cáfolhatja vagy igazolhatja feltevésemet.³³

5. A hajdani együttesből ma a templomhajó és a szentélyindítás csonkja áll, a 18. századi váralaprajz szerint a templomnak hosszú arányú, félköríves záródású, a tengelyben támpilléres szentélye volt. Az éltengelyes ábrázolás azonban hibás: ugyanaz az ismeretlen hadmérnök 1734-ben az újtordai ref. templomot is hasonló szentéllyel rajzolta a nyolcszög öt oldalával záródó kórus helyett,³⁴ tehát az ótordai templom szentélye is a nyolcszög öt oldalával zárulhatott.³⁵

A Farkas utcai utáni leg-hosszabb erdélyi koldulórendi templomhajó (34,4 m) érdekes

³² Téglás-hagyaték, 51. füzet, 85. A rajz szövege: „OTordán a Kastélyban. 1903-ban novemb. a midőn a torony építéshez mészh gödröt ástak, épület alapfalakat és embercsontokat találtak. Találtak egy vas lándzsát is. Az ember csontok koporsó nélkül és össze vissza egymásra és egy más mellé voltak a földbe.” Az ásátási alaprajz alatt: „Ó Tordán a hajdani zárda alapfalaiból részlet”. Rekonstrukcióiban a kolostort délre ábrázolta a templomtól. A 31. füzet (1905) 29. oldalán két fenyőfa formájú mesterjegyet közöl a következő szöveggel: „Később az ótordai ref. templom szentély [kiemelés tőlem] ablakainak faragott kő oldalán 1910-ben[!] két mesterjegyet találtam.” A hagyaték tanulmányozási lehetőségét Bajusz István-nak köszönöm. Téglás Istvánról: Orosz Endre: *Téglás István emlékezete*. Erdély 1915. 7–12. separatum.

³³ E kompozícióra számos analógia hozható: Kolozsvár, Farkas utca, volt obszerváns kolostor, Bártfa, ferences, volt ágostonos kolostor, Wimpfen, domonkos kolostor, Brandenburg, domonkos kolostor, Stralsund, domonkos kolostor stb.

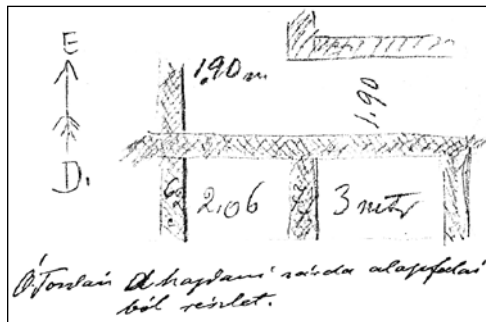
³⁴ Lásd feljebb.

³⁵ A 2010-es részleges régészeti ásátás (vezette Daniela Marcu Istrate, Horațiu Groza, Gabriel Izdrăilă, közlés: <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2011/cd/index.htm>, letöltve 2011. 06. 10.) feltárta a nyolcszög öt oldalával záródó, 18,8 m hosszú szentély keleti végét. A templom teljes hossza 53,2 m volt, méretét tekintve harmadik az erdélyi koldulórendi templomok között Kolozsvár és Marosvásárhely után. A hajótól és a szentélytől délre nyitott szelvényekben nem kerültek elő a kolostorhoz köthető építészeti maradványok. A 18. századi rajzon nemcsak a szentély záródása és szélessége hibás, hanem a hajó-támpillérek száma is. A szentély végénél álló tornyot I. Rákóczi György építtethette.

arányú: hosszúsága majdnem négyszerese a szélességének (9,9 m), s a támpillérek helye és a padláson látszó boltozatlenyomatok alapján négy, négyzetes alaprajzú, csúcsíves keresztboltozat-szakasz fedte (a keleti boltozszakasz kissé rövidebb; I/2. ábra). A szentély alig keskenyebb a hajónál, melynek lábazata folytatódik a csonkon, a diadalív (fejezetzónája bent is előkerült) csak kevésbé ugrik be a templomtérbe. Az egységes belső teret osztó esetleges lettnerre két jel utal, az egyik az északi oldalon a diadalív közelében fennmaradt félköríves (belülről szegmensíves) résablak, mely – akár egy felolvasókarzaton is átmenő – lépcsőtoronyba világíthatott. A déli oldal keleti végén nyíló kis csúcsíves bejárat is vezethetett közvetlenül a lettner alá a regensburgi ferences kolostor mintájára.³⁶

A különleges arányú hajó és az egységes templomtér származása kérdéses: helyi jellegzetességet, rendi építészeti hagyományt vagy esetleg más mintát követ-e? Az erdélyi vagy kelet-magyarországi 14. századi templomok között hasonló alaprajz nem ismeretes, ezért máshol kell forrását keresni.

Az ágostonos térképzés helyi hagyományainak megismerését az emléktanyag nagymérvű pusztulása, a kutatás mai helyzete, de a rendi sajátosságok is hátráltatják.³⁷ Az ágostonosoknak nem létezett pl. a domonkosokhoz hasonló térképzési előírása.³⁸ A remeteközösségekből összeolvasztott ágostonos rendnél nem beszélhetünk karizmatikus rendalapítóról vagy anyakolostorról, ami ideális építészeti alapelveket közvetíthetett volna, és a Szent Ágoston sokféleképpen értelmezhető Reguláját érintő állandó rendi kiegészítések sem foglalkoznak térrendezési kérdésekkel.³⁹ Az erdélyi ágostonos kolostorok közül egyedül a tordai maradt fenn, a többit szinte csak településnyi pontossággal lehet lokalizálni, a dési kolostorhoz feltételelesen köthető néhány faragvány, s a két telepítési kísérlet nyilván nem jöhet számításba.⁴⁰ A középkori ország más részein álló kolostorokról sem tudunk sokat

3. Gödörásáskor előkerült falmaradványok a templom mellett

³⁶ Binding, Günther–Untermann, Matthias: *Kleine Kunstgeschichte der mittelalterlichen Ordenbaukunst in Deutschland*. Darmstadt 2001.³ Abb. 464, 465.

³⁷ MM I. 81. a ma elfogadott 40 körüli helyett csak 25 kolostorral számol; Marosi Ernő: *Koldulórendi építészeti Magyarország*. = *Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon*. Szerk. Haris Andrea. Bp. 1994. 46 (a továbbiakban Marosi 1994).

³⁸ Meersseman, G. OP: *L'architecture dominicaine au XIIIe siècle – législation et pratique*. Archivum Fratrum Praedicatorum XVI(1946).

³⁹ Frances, Andrew: *The other friars. Carmelite, Augustinian, Sack and Pied Friars in the Middle Ages*. Woodbridge 2006. 93–96.

⁴⁰ A kutatás eddig két erdélyi épületet hozott kapcsolatba az ágostonosokkal, a dési ferences templomot és az 1898-ban elbontott gyulafehérvári jezsuita templomot. A dési ferences (ma rk.) templomot Entz Géza barokkizált középkori ágostonos templomnak tartja: Entz 1996. 37, 272, véleményét átveszi F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. H.n. 2000. 21 (a CD-ROM változat is). A működő ágostonos kolostor utolsó említése 1553-as, 1754-ben „Naty pusztá Templom”-ról beszélnek Dés központjában: Szabó T. Attila: *Dés helynevei* (Erdélyi Tudományos Füzetek 101). Turda

– kivéve az erős itáliai befolyás alatt álló és külön ágostonos provinciát (később congregatio Dalmatia) képező horvát-dalmát területeket.

A magyarországi ferences és domonkos emléktárhelyek egységes megítélési kísérletének az ágostonosokra való vonatkoztatása segítségünkre lehet. A két nagy koldulórend sokkal jobb arányban fennmaradt és jobban ismert magyar emlékei úgy tűnik, stilisztikailag és az ikonográfiai programban a helyi vagy udvari hagyományokhoz ragaszkodtak.⁴¹ 14. századi koldulórendi építészetünk inkább a térszerkezetben kapcsolódik a közép-európai fejlődéshez, illetve mutat fel eredeti jegyeket: hosszú hajó és hosszú, poligonális szentély, a szentélyindításnál magasodó torony, kápolna káptalanterem, középfolyosós cellasorok a minoritáknál. Kérdés, hogy az ágostonosok – akikre a rend alapításától fogva koldulórendként tekintettek – követik-e a koldulórendeket, akár a környező országokban.⁴²

Hogyan viszonyul az ótordai templom az (alig) ismert magyar ágostonos épületállományhoz? A bártfai, 15. század második felében épült templom elhelyezése (a városhatár mellett, de északi kapuja egy főúttal szemben) és alaprajza emlékeztet Tordára: a hajó mindkét oldalán támpilléres, a déli oldalon, a kerengő fölött melléktér (kápolna?) áll⁴³ (II/1. ábra). A hajó arányai azonban másak, s a szentély jóval keskenyebb nála. Néhány elpusztult épületről ábrázolások és kutatások szolgáltatnak adatokat. Az 1319-es alapítású váci Szt. Jakab-kolostor temploma aszimmetrikus kéthajós volt, a hosszabb és szélesebb déli hajó végén rövid szentéllyel.⁴⁴ A budai ágostonos kolostor maradványait a Szalag utca 17., 19. és 21. telkein Végh András azonosította. A templom térszerkezetét nehéz megítélni, de a

1937. 47. A ferences templom más telken épült 1726–1734 között: Tagányi Károly–Réthy László–Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. III. 136 (a 116. oldalon az ágostonos templomból származónak vélt levéldíszes záróképe). Biró Lőrinc ferences házfőnök a Historia Domust feldolgozó munkája alapján is a templom és a kolostor alapozása 18. századi: P. Biró Lőrinc: *A dési szentferenczi kolostor története. 1712–1912*. Kvár 1912. 28. skk. Gyulafehérvárott a jezsuiták egy középkori kolostort vettek át, melynek átalakításához Massimo Milanese készített tervek az 1580-as években (Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Bp. 1985. 203, 205, 269–271, 273–278). Az 1898-ban elbontott hatalmas kolostorról készített Cserni Béla-féle fotósorozat üvegnegatívjait tudtommal a gyulafehérvári múzeum őrzi. Közlés: *Jézus társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről (1579–1613)*. Gyűjtötte és közrebocsátja Dr. Veress Endre (Fontes Rerum Transilvanicarum V). Bp.–Kvár 1921. 36 u. Az együtttest mindeddig a középkori domonkos kolostorral azonosították, az utóbbi időben felmerült az ágostonos azonosítás egy Báthory István lengyel kancelláriájában íródott levél alapján (Salontai, Mihaela Sánda: *Mănăstiri dominicane din Transilvania*. Cluj-Napoca 2002. 90–95), melyben a templom régi ágostonos titulussal – Szt. István – emlegetik. Balogh Jolán adattárában a régi patrocinium következetesen Szent István, és egy 1582-es vizitáció is ágostonosnak írja a templomot. A kérdés eldöntéséhez több forrásra volna szükség. Az alaprajz nem mutat közös vonást Tordával. Irodalma: Lupescuné Makó Mária: *A Domonkos Rend középkori erdélyi kolostorainak adattára*. Történelmi Szemle XLVI/3–4(2004). 361–362.

⁴¹ Marosi 1994. 44–46.

⁴² Binding–Untermann: *i.m.* 329–390; Vlček, P.–Sommer, P.–Foltýn, D.: *Encyklopedie českých klášterů*. Praha 1998 (a továbbiakban *Encyklopedie*).

⁴³ Alaprajza: KÖH, Tervtár. Adatok: MM. 179. *Súpis pamiatok na Slovensku*. Zväzok prvý A–J. Bratislava 1967. 95–96. Az összesítő II. tábla (Farkas Angyalka Biborka munkája) a fellelhető alaprajzok után készült azonos léptékkel. Az épületről az alaprajznál sokszor többet elárul a feltérzési beszámoló.

⁴⁴ Ábrázolja Vác 1680-as térképe. *Pest megye régészeti topográfiája*. XIII/2. Szerk. Torma István (Magyarország Régészeti Topográfiája 9). 429–430 (31/3c), 67. tábla (a továbbiakban MRT). Ha az északi hajó nem későbbi toldás, a koldulórendeknél gyakori kéthajós megoldás ritka magyar példájával állunk szemben.

kolostor maradványainak leírásából felismerhető a koldulórendi jellegzetességnek számító északi torony, amihez talán kápolnás káptalanterem csatlakozott (festett zárókövel).⁴⁵ Az esztergomi ágostonos kolostor – a magyar provincia központja – nagy valószínűséggel lokalizált, ám csak szórványeleiteit ismerjük.⁴⁶ A Pécssett Kárpáti Gábor és Kis Attila által kutatott egyhajós templom hajója szélesebb arányú, Bártfához némileg hasonló, bár annál nagyobb⁴⁷ (II/4. ábra). A pápóci kolostor szentélye nem ismert, a hosszú hajó nem idegen Tordától, de a támpillérek száma és pozíciója eltérő⁴⁸ (II/3. ábra). Az 1345-ben átvett Árpád-kori bátmonostori bencés templom bővített szentélyét első feltárója, Henszlmann Imre éltengelyesként dokumentálta. Az 1970-es évektől a munkát Biczó Piroska folytatta példamutató alapossggal, felmérései már a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyt mutatnak⁴⁹ (II/2. ábra). Biczó publikációiban az Árpád-kori épületre koncentrált, a 14. századi építkezések faragványait tudtommal még nem közölte. Az eszéki ágostonos kolostor napjainkban zajló régészeti kutatásának eredményei számomra ismeretlenek.

A kutatott emlékeken több hasonló elem is kimutatható: Pécssett, Bátmonostoron (ha hiszünk a Henszlmann-rajznak) és Budán van északi torony, amihez az utóbbi két esetben kápolnás tér csatlakozik, és különálló temetőkápolna is van. Mindhárom esetben a középkorban temetkeztek a kolostorba, amiről Désen is vannak adatok. Bátmonostor és Pécs esetében korábbi templomot vagy kolostort vettek át az ágostonosok (ami Tordán sem kizárt, Régenben kísérlet volt rá, Mezősomlyón is hasonló eset lehetett). Nem elhanyagolható az épületek nagyságrendje: a bátmonostori megközelítette az 50 méteres hosszúságot, a budai és a pécsi templom is hasonló méretű lehetett, s a désziről az említett „Naty pusztá templom” jelző ad fogalmat. A hosszú szentély megjelenik Tordán és Bátmonostoron, de okkal gyanítható Pécssett és Budán is, a hosszú templomhajó Tordán és Pápócon, a kéthajós szerkezet pedig

⁴⁵ Végh András: *Budapest I., Szalag utca 19.* Régészeti Füzetek 1998. Az 1997. év régészeti kutatásai. Bp. 2001. 176 (140/3); Uő: *A középkori ágostonos kolostor felfedezése a Vízivárosban.* Magyar Múzeumok IV/3(1998). A közölt, 14. századra datált (északi?) kapuprofil emlékeztet a tordai északi kapura: hengerék közül kiemelkedő nagyobb félhengerek és körtetagok sora. Uő: *Budapest I., Szalag utca 21.* = *Régészeti kutatások Magyarországon 1999.* Bp. 2002. 177.

⁴⁶ Horváth István–H. Kelemen Márta–Torma István: *Komárom megye régészeti topográfiája.* 1. MRT V. 164–167 (8/8).

⁴⁷ Kárpáti Gábor: *Pécs, Ágostonos tér.* = *Régészeti kutatások Magyarországon 1999.* Szerk. Marton Erzsébet Kisfaludi Júlia. Bp. 2002. 237 (239). Hajóhossza hasonlít a tordaihoz (33,4), a szentély keskenyebb a hajónál. Kis Attila: *Pécs, Ágostonos tér.* = *Régészeti kutatások Magyarországon 2009.* Szerk. Rezi Kató Gábor et al. Bp. 2010. 308–309 (427). A kolostor korábbi templomra települhetett. Alaprajza: Gerő Győző: *A Pécs-Budai külváros településtörténete és dszámja a török korban.* Műemlékvédelem LIII/3(2009). 111.

⁴⁸ Koppány Tibor: *Pápoc középkori egyházi épületei.* = *Lapidarium Hungaricum* 6. Szerk. Lővei Pál. Bp. 2002. 118, skk., 586. kép; Valter Ilona: *Árpád-kori téglateplmok Nyugat-Dunántúlon.* Bp. 2004 (METEM könyvek 43). 179–180, könyvesszettel.

⁴⁹ Biczó Piroska: *Régészeti kutatások a középkori Bátmonostor területén.* Műemlékvédelem XXV/2 (1981). 1. kép, vö. 2. kép. A Henszlmann-féle rajzon a kerengő a templomtól északra áll, s jól látszik a polygonális kápolnával rendelkező káptalanterem. További kutatások: Uő: *A bátmonostori ásátások.* = *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszertű feladatai.* Az 1983. október 10–12-i szegedi tudományos ülésszak előadásai. Szerk. Fodor István–Selmeczi László. Bp. 1986; Uő–Kiss Etele: *Limoges-i tál Bátmonostorról (Bács-Kiskun m.).* = *A tatárjárás.* Kiállítási katalógus. Szerk. Ritoók Ágnes–Garam Éva. Bp. 2007. 75–76. A periodizált alaprajzon az Árpád-kori hosszházhoz toldott 14. századi ágostonos szentély a nyolcszög öt oldalával záródik. A hosszházat osztó két pillérsort is 14. századnak jelölték, nem kizárt a csarnok-templommá való átalakítás.

Vácott. Ezek a vonások a magyar ágostonos templomok és kolostorok térszerkezetét bekapcsolják a közép-európai koldulórendi építészet fejlődésébe.

Egyterű alaprajz köszön vissza a környező országok több ágostonos kolostoránál, azonban inkább véletlenszerűen, mint általános érvénnyel, környékük koldulórendi épületeinek a hatására.⁵⁰ Az osztrák, német, cseh kolostorépítészeiről írt összefoglalók alapján a rend épületei a többi koldulórend (inkább a ferencesek) környékbeli tértípusait követték, és Itálián kívül nehéz kimutatni csak az ágostonosokra jellemző építészeti megoldásokat.⁵¹

A négyzetes boltszakaszok ritkák a 14. századi teremtemplomoknál, korábban voltak gyakoriak. Előfordulnak a rendalapító halála után épített ferences épületeknél: az assisi San Francesco (1228–1239–1253), Santa Chiara (1263), a perugiai San Francesco al Prato vagy a padovai San Antonio első templomának hajói⁵² (melyek anjoui és poitou kora gótikus példákat követnek a hajók boltozásában). E templomok kereszthajóval bevezetett rövid szentélye nem hozható kapcsolatba Tordával. Talán e tértípust követi az öt négyzetes boltszakasszal fedett, egyterű prenzlaui ferences templom (1250 körül).⁵³

Közel állnak Tordához morfológiailag, időben és térben Németország, Ausztria, Szlovénia – Stájerország – és Magyarország karthauzi templomai.⁵⁴ A karthauzi remetéknél általános az egységes templomtér, legtöbbször diadalív nélkül, például Menedékszirt (Letánkő, Letanovce), Vörösklastrom (Lechnic), a falkutatásból megásatásból ismert Lövd (Városlőd) és Felsőtárkány esetében.⁵⁵ Magyarországon és közvetlen környékén gyakori a négyzetes boltszakasszal fedett hajó, melyet a régió legfontosabb karthauzi alapítása, Seitz inspirálhatott (Žiče, alapítás 1160 körül, az első épület 12. század végi, a szentélybővítés 14. század eleji, hasonló

⁵⁰ Az emlékek formai változatossága alapján inkább azonos koncepció változatairól, mintsem épülettípusról van szó. Csehországban: Mělník-Pšovka, Ročov (*Encyklopedie*. 361–363, ill. 617–621). A ročovi régi alaprajz, ha hiteles, emlékeztet Tordára. Németországban: Bocholt (apácakolostor kisméretű, egyterű temploma), Hamminkeln-Mariantal (Észak-Rajna-Vesztfália, ma karmelita, az egyik első német ágostonos kolostor. Épült 1345 körül: Segers, Martin–Schroder, Peter: *Kloster Marienthal*. Regensburg 2004), Höchst (apácakolostor, a templom kis méretű). Ausztriában: Baden (14. század első fele: Donin, Richard Kurt: *Die Bettelordenskirchen in Österreich*. Baden bei Wien 1935. 87–89, Abb. 28).

⁵¹ Binding–Untermann: *i.m.* 354–356.

⁵² Schenkluhn, Wolfgang: *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa*. Darmstadt 2000. 37–41, 56–63, Abb. 10, 29, Taf. II.

⁵³ Binding–Untermann: *i.m.* Abb. 444.

⁵⁴ A karthauzi építészet számos összefoglalása közül: Binding–Untermann: *i.m.* 391–402; Friedel, Oliver: *Die Architektur der Kartäuser*. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg (Institut für Kunstgeschichte) 2007; Hogg, James–Escudero, Juan Mayo: *The Architecture of the Charterhouses of Lower Austria*. 2010. A magyar karthauzi kolostorok szempontjából elsődleges fontosságú seitz templomot, de Vörösklastromot is gyakran hozzák kapcsolatba Sankt-Veit an der Glannal.

⁵⁵ Menedékszirt: Török József–Legeza László: *Kartauziak*. Bp. 2001. 26–31, alaprajz 27. A kolostort 1299-ben alapították seitz segédlettel, az első szerzetesek is seitziek voltak, az épületek a 14. század legelejére keltezhetők. Vörösklastrom: Schürer, Oskar–Wiese, Erich: *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn – Wien – Leipzig 1938. 171–173. 1319-ben alapították, az első szerzetesek seitziek voltak. Lövd: Csengel Péter–Gere László: *Előzetes jelentés a városlődi karthauzi kolostor kutatásáról*. Műemlékvédelmi Szemle VI/1(1996). Felsőtárkány: Kovács Béla: *Elpusztult középkori kolostorok Heves megyében*. Agria IV(1966). 80–82, 2. ábra; Németh Péter: *Adatok a felsőtárkányi kartauzi kolostor építéstörténetéhez*. Agria V(1967). A konventet 1332-ben alapították, a 15. század elején a király és stiborici Stibor egri püspök támogatásával átépítették.

Gaming, 1330 után, Aggsbach Dorf, 1380–1392, Menedékszirt),⁵⁶ de a magyar és szomszédos példánál is hiányzik a hosszú szentély. A tordai templom tértípusának karthauzi mintájára magyarázat lehetne az ágostonos rend kettős – remete és kolduló – jellege, hiszen itáliai remeteközösségek összevonásából alakult pápai kezdeményezésre (1244, Kis Unió, ill. 1256, Nagy Unió), de koldulórendi szereppel.⁵⁷ Akár az ágostonos és karthauzi rend sűrű szepességi jelenléte is közvetíthette a tértípust.

Valószínűbb azonban, hogy Tordán a 14. században a koldulórendeknél is feltűnő – igaz, ritkábban és nem négyzetes boltszakaszokkal – egységes tértípust alkalmazták, amire példa a sokat emlegetett Sankt-Veit an der Glan, Pozsony klarissza- és Újlak (Ilok, Hr) de akár Keszthely ferences temploma is.⁵⁸ A koldulórendi kapcsolatot leginkább a tordai templom monumentális mérete igazolja, ami nehezen hozható összefüggésbe a karthauzi analógiákkal, és esetünkben még a tömegek befogadási igénye sem indokolta. Ugyancsak az épület mérete lehet a legfőbb érv a királyi alapításra is az I. Károly 1331-es támogatása mellett, a királyi sóbányák közelében. Bár a karthauzi és koldulórendi példák a 14. század elejére koncentrálnak, az ótordai épület díszítőfaragványainak párhuzamai inkább a század utolsó két évtizedére kelteznek a templomot.

A régészeti feltárás eredményei valószínűsítik, hogy az eltűnt szentély egy következő építési fázis eredménye, de nem derült ki, hogy a ma látható csonk melyik periódushoz tartozik.⁵⁹ Mivel az épületen nem látszik fázisváltást jelző falelválás, csupán a szentély déli támpillér-végződésének a többitől eltérő leveles-oromzatos megoldása utal más periódusra. Téglás István feljegyzéseiben következetesen az – akkor még két boltszakasznyi rom – szentélyről későbbiként, Zsigmond-koriként ír. Némiképp eltérő a két tér boltindítása: a szentélyboltozat a diadalív fejezetéből indul, míg a hajóboltozat magasabbról, a hajó sarkából.

6. A tordai szentély csonkján kirajzolódó diadalíven négy visszametszett konzol áll, a két alsó, pozíciója alapján, szoborkonzol lehet a kolozsvári Szent Mihály-templom szentélye alsó gyámjainak a mintájára, a felsőkből a diadalív kötegpillérének egy-egy tagozata ered⁶⁰ (4, 5. kép). Ez a forma Magyarországon a 14. század közepétől általánosan bordaindításoknál terjedt el: a visegrádi Salamon-torony,⁶¹ a

⁵⁶ Seitz: Binding–Untermann: i.m. 391–392, Abb. 528, 529. Gaming: *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*. Band 2. Gotik. Hrsg. Brucher, Günter. Wien 2000. 273–274. Aggsbach Dorf: uo. 274–275.

⁵⁷ Frances, Andrew: i.m. 82–86.

⁵⁸ Az egységes, diadalív nélküli tértípus legkövetkezetesebb példája Újlak, Pozsony és Keszthely esetében már kevésbé érvényesül. Marosi 1994, 52 (csak Pozsonyt és Újlakot vonja ide). Újlakról uo. Vukičević-Samaržija, Diana: *Mittelalterliche Kirchen der Bettelorden in Kroatien*. 66, Abb. 2. Keszthelyről uo. Vándor László: *A Zala megyei ferences kolostorok kutatása*. 113–114, 5, 6. kép. Hasonló alaprajzok Ausztriában és Németországban a domonkos apácáknál a leggyakoribbak (Stetten, Lambrecht), de nem ritkák a klarisszáknál sem (Sankt-Veit an der Glan), lásd Schenkluhn, Wolfgang: i.m. Taf. V.

⁵⁹ A szentély nyugati vége egy régi, a hajóalapozással azonos alapozásra épült, de más periódusban. A keleti vége teljesen más jellegű falazás, tehát a részleges feltárások szentélyhosszabbításra utalnak.

⁶⁰ Tulajdonképpen egyik sem bordaindítás. Hasonló, de kezdetlegesebb megoldás látható árkaos konzolokkal a löcsei Szent Jakab-templom diadalívén: MM II. 97.

⁶¹ A visegrádi példára Buzás Gergely hívta fel a figyelmemet. Buzás Gergely–Szőke Mátyás: *A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században*. = *Castrum Bene* 2/1990. *Várak a későközépkorban*. Szerk.

4. A diadalív

rences templom, Óbuda, klarissza templom, Stein, minorita templom, Prandegg, várkáporna, Göss, bencés apáca kolostor, Graz, minorita templom, Karlstein, Katalin-káporna).⁶⁷

A Magyarországon általánosan elterjedt visszametszett bordaindítás ritka a 14. századi Erdélyben. Ha a szászrégeni evangélikus templom szentélyében és déli mel-

budai várkáporna alsó szintje (1360-as évek),⁶² a diósgyőri vár lovagterme, Buda (ülőfülkék), Sopron (Fabricius-ház, zsinagóga), Pozsony (Szt. Katalin-káporna) és a Szepesség, de megtaláljuk a veszprémi székesegyházban is.⁶³ Kőteggpilléres kompozícióhoz hasonló megoldásban a besztecebányai ispotály szentélyében látjuk viszont a bordaindítást.⁶⁴ Vízszintesen tagolt, szepességi jellegű változata megjelenik a nagybányai Szt. István-templom faragványai között.⁶⁵ A tordai megoldáshoz közelebb álló példák a lőcsei Szent Jakab-templom déli mellékhajójában és a lándoki plébániatemplomban vannak.⁶⁶ A visszametszett bordaindítás számos osztrák és néhány cseh példája akár a 13. század végétől a 14. század közepéig jelzi származási helyét (Sankt Veit an der Glan, klarissza, Dürnstein, klarissza, Krems, domonkos és Bécsújhely, minorita templom, hasonló Sopron, ferences templom, Óbuda, klarissza templom, Stein, minorita templom, Prandegg, várkáporna, Göss, bencés apáca kolostor, Graz, minorita templom, Karlstein, Katalin-káporna).

Cabello, Juan. Bp. 1992. 132. A konzolok a Salamon-torony legfelső emeletének boltozatát tartják, építése lehet akár I. Károly-, akár Nagy Lajos-kori.

⁶² Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Bp. 1966. 207–214. A visszametszett bordaindítást cseh eredetűnek tartja. Az 1360-as évekre való keltezést megerősítőnek tűnő római adatról lásd Érszegi Géza: *A Nagy Lajos-kori királyi káporna kérdéséhez*. = *Castrum Bene* 2/1990. *Várak a későközépkorban*. Szerk. Cabello, Juan. Bp. 1992.

⁶³ Buda: MM I. 528/2, 4; Sopron: MM II. 587, 588. kép; Pozsony: MM II. 470. kép; Szepesség: MM I. 325/4, 327–328. A szepességi példákhoz még: Schürer-Wiese: i.m. Abb. 78, 81, 82. Veszprémről: Tóth Sándor: *Veszprém, székesegyház, szentélyrész* (7.97). = *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában. 1387–1437*. Szerk. Takács Imre. Mainz 2006. 650–652 (a továbbiakban *Zsigmond-katalógus*).

⁶⁴ MM II. 471. kép.

⁶⁵ Papp Szilárd: *Helyzetkép széljegyzetekkel Nagybánya középkori plébániatemplomának építéstörténetéhez*. = *Középkori egyházi építészet Szatmárban*. Szerk. Kollár Tibor. Nyíregyháza 2011. 200, 26. kép.

⁶⁶ Lőcséről: MM I. 315, alaprajz 310/1. Lándok: Schürer-Wiese: i.m. Abb. 86.

⁶⁷ A példák nagy része: Donin, Richard Kurt: i.m. A soproni: Marosi 1994, 10. kép. Karlstein: *Die Parler und der Schöne stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgen*. Hrsg. Legner, Anton. Köln 1978. Band 3. 189–194 (a továbbiakban *Parler-katalógus*).

lékahajójának keleti boltszakaszában található példákat keltezi az 1330-as felirat, akkor 20-30 évvel korábbiak a jelzett magyar emlékeknél (akárcsak Lőcsén a 14. század harmadik negyedében, együtt tűnik fel az árkados konzoltípussal).⁶⁸ Feliratos emlék (1429) a segesvári Hegyi-templom kassai műhelykörbe illeszthető déli portikusza is, ahol a mérműszerűen kiképzett visszametszett bordaindítás már Tordát meghaladó fejlődési fázist jelez, s ekkortól már Erdélyben is tömegesen elterjed ez a megoldás.⁶⁹ A tordai visszametszett konzol a magyar emlékek zömével együtt a 14. század végéről származhat, és (talán a szászrégeni példához hasonlóan is?) legvalószínűbben lőcsei hagyományokat folytat.

Az ótordai ágostonos templom leglátványosabb emléke a két bélétes, abakusz nélküli leveles fejezet-frízzel rendelkező kapu (III. ábra). E kaputípus – ellentétben az alaprajzzal és a visszametszett indítással – elterjedt Erdélyben. Prototípusainak a gyulafehérvári székesegyház és a kerci ciszterci templom nyugati kapuit határozták meg, leginkább a Kükküllőmente 14. századi szász templomain találjuk egészen a 15. század közepéig, emellett feltűnik két koldulórendi templomon, Tordán és Marosvásárhelyen, illetve távolabb is, Szászrégenben és Máramarosszigeten.⁷⁰ A „belterjes” erdélyi kaputípus elképzelése és a gyulafehérvári⁷¹ (kronológiailag problematikus) származtatás átgondolandó a lőcsei Szent Jakab-templom északi kapuinak esetleg a nagybányai Szt. István-templom kapuja

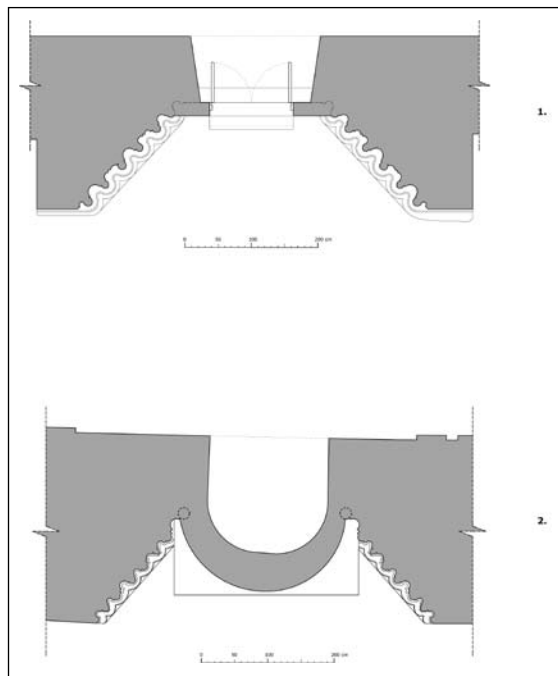
5. A diadalív déli fejezete

⁶⁸ Szászrégenben, akárcsak Tordán, régies tértípust kezdtek építeni (kötött rendszerű hosszház-boltozat, kerek főhajó-ablakok, lásd Stein, minorita templom: Donin, Richard Kurt: *i.m.* 114–125, de akár a „kerci műhely” több épülete is említhető), s talán ezt a fázist keltezi az 1330-as felirat. Az egyes részletek („donátorportrék”, az ablakok, köztük a körrel záródó szentélyablak örvénydísze), de a nyugati kapu is már a 14. század második felében gyakoribb megoldások.

⁶⁹ Machat, Christoph: *Die Bergkirche zu Schäßburg und die Mittelalterliche Baukunst in Siebenbürgen*. München 1977. 11. Kevésbé ismert emlék a sárosi (Brassó megye) ev. templom 15. század közepi toronyalja, ahol gyámkörül emelkedik a visszametszett bordaindítás. Lásd Fabini, Hermann: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. Hermannstadt 2002. II. 411/h.

⁷⁰ Entz Géza Antal: *Egy 13. századi kaputípus továbbélése Erdély építészetében a 14–15. században*. Művészettörténeti Értesítő XXX/3(1982) (a továbbiakban Entz 1982). A kerci kaput a 14. század elejére keltezi: 189, 2. j.

⁷¹ A gyulafehérvári főkapuról: Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp. 1958. 30–32, 94–95. A nyugati rész építéstörténetének újraértékelése: Sarkadi Márton: „s folytatva magát a régi művet”. *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*. Bp. 2010. 11–124.

III. ábra. Az ótordai református templom kapuinak alaprajza

által közvetített hatása feltételezésével.⁷² A kerci kapuzat stílusa és kvalitása idegen a ciszterci kolostor többi részétől.⁷³ A kaputípus morfológiai fejlődésébe a 15. század második negyedétől kaszai – brassói közvetítésű – elemek is beléptek.⁷⁴

A tordai északi kapu rizalitszerűen ékelődik két támpillér közé. A kapu bal fejezetfrízén függőleges, háromfelé ágazó száron púpos hátú levelek ülnek, tövükön kis volutákkal (6/b. kép). A jobb frízén kissé ferde száron négykaréjos levelek, alattuk szőlőfürt, de a fríz külső harmadán, külön kövön kisebb, szebb levelek láthatóak egymást keresztező száron, mintha idegen faragványt illesztettek volna a frízbe. A váltás a nyugati kapu jobb oldali frízén megismétlődik. A kapubélet erősen kopott ferde lábazati

tömbből indul, aminek részsíjéről „oszlopszékek” tartják a lábazati „gyűrű” által kísért profil fő elemeit. A budai ágostonos templom északi(?) kapuja mellett a profil egyszerűbb változata Baráthelyen fordul elő, ahol szintén hiányzik a fejlemez.⁷⁵ A tő-volutás levelek a kolozsvári Szent Mihály-templom szentélyzáradékának északi fejezetén és az északi oldalkápolna egy fejezetén (7. kép) láthatóak, illetve a tő-voluta motívumként megjelenik a nem sokkal későbbi déli torony pillérfőjén is.⁷⁶

⁷² Különösen a gyulafehérvári előkép problematikus: a 13. század végi kapuzatot szinte egy évszázad választja el a szóban forgó kapuk zömétől, stílusa teljesen más. Nagybánya és Lőcse szerepéről: Papp Szilárd: i.m. 198–199.

⁷³ Kerc gazdag irodalmából: Entz Géza: *A kerci (cîrțai) cisztercita építőműhely. Művészettörténeti Értesítő* XII/3–4(1963). A kapu rajza: 5. kép. Machat, Christoph: *Über den rheinischen Charakter der Kerzen Zisterzienserbauten. = Beiträge zur siebenbürgischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege.* Hrsg. Machat, Christoph. München 1983; Tătaru, Marius: *Kercz und die mittelalterliche Zisterzienserarchitektur.* Uo.

⁷⁴ A brassói Fekete-templom északkeleti kapujának egyszerűsített változata tűnik fel Darlacon. A darlaci négykaréjos vakmérnöves négyzetfríz Brassóban áttört, elegáns átvezető megoldás a portikusz félköríves bejárata és teteje között. Darlacon a félkörív és csúcsív következtelen váltása is a brassói kapuzat ismeretében nyer értelmet, aminek enyhe kiülésű portikusza félköríves, béléte pedig csúcsíves – Darlacon a hiányzó portikuszt egyszerűen a kapuhoz „ragasztották”. Brassóról legutóbb Bálint, Ágnes: *Biserica Neagră din Braşov – noi propuneri privind cronologia şi contextul construcţiei.* *Ars Transsilvaniae* XIX(2009). A kapu rajza MM I, 561. Darlac: Entz 1996, 96. kép.

⁷⁵ Fotója: Entz 1982, 17. kép, adatok: Entz 1996, 71.

⁷⁶ A pozsonyi Szent Márton-templom északi kapuzata domborművének háttérében is előfordulnak tő-volutás levelek. MM II. 473. A bal oldali fríz levele a szászsebesi szentély második déli falpillére kon-

6. a, b. A nyugati és az északi kapu bal oldali fejezetfrízei

A jobb oldali fríz leveleihez hasonlóak az északi diadalívpilléren láthatóak, s ez a részlet a tordai kaput a kolozsvári szentélyt beboltozó kőfaragókhoz köti.⁷⁷

Az oromzatindítás szintjén vízszintes, négyszögekbe írt mérművekből álló, a kapu által kettéosztott, keretezett fríz szalad át a támpillérekre, a keretek belső sarkaiból az oromzat párkánya indul, de a keretelemek egyben a támpillér vízvetőit is alkotják.⁷⁸ Eszerint a fríz egyidős a kapuzattal, de a látszólag különálló támpillérekkel is. A fríz három-három szögletes eleme közül a szélsők parleri hagyományokat követő vakmérművek, kört övező halhólyag-örvény (8. kép) és lilomos csúcsdíszű hármaskaréj.⁷⁹ A hiányzó két középső elem áttört mérművei már az 1980-as évekbeli eltávolításuk előtti fotókon is erősen töredékesek voltak,

zoltján is megtalálható. Varga Livia: *A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete*. Bp. 1984 (Művészettörténeti Füzetek 16). 74. kép.

⁷⁷ A Szent Mihály-templom viszonylag jól elkülöníthető fázisainak keltezésére alig van fogódzó. A szentély e fázisának elfogadható keltezése az 1380-as évek. Emődi Tamás: *Kolozsvár, Szent Mihály templom. = Zsigmond-katalógus*. 657–659 (7.100). A fejezetek képei: Bágyuj Lajos: *Beszámoló a kolozsvári Szent Mihály-templom 1956/57. évi helyreállítási munkálatairól*. = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et al. Buk. 1957. 18, 23. kép.

⁷⁸ MM. II. 560. kép.

⁷⁹ A lőcsei ferences templom délnyugati támpillérének csúcsán is látható vakmérműves kiképzés. (Vak mérműves négyzetfríz nem ritka a 14. század második felében és később (Visegrád, baldachinos falikút, Darlac, nyugati homlokzat), a tordai, több bonyolult mintát felsorakoztató ritkább megoldáshoz hasonló az aacheni Szent János fejedelmektartón látható (1360-as évek, Parler-katalógus, 1, 127–129). A lilomos hármaskaréj elterjedtebb, Erdélyben az említett sárosi ev. templom toronyaljából nyíló kapuja félköríves timpanonjában tűnik fel.

7. Tő-volutás levelekkel díszített fejezet a kolozsvári Szent Mihály-templom szentélyében

8. Az északi kapu bal oldali mértűfríze

9. A kolozsvári Szent Mihály-templom szentélyének harmadik fejezete

10. Falképkerek a templom északi falán

ugyancsak halhólyag-kompozíciót alkothattak.⁸⁰ A belső vakmérművek karsú „ablakokat” formáznak. A frízek alatt egy-egy vízköpőfigura csonkja látszik.

A nyugati kapu – utólagos elfalazás által némileg szintén takart – fejezetfrízein kettős, púpos hátú levélsor halad függőleges, kétszer vájatolt szárazon, melyekből oldalirányba csonkolt száraz nőnek (6/a. kép). A levelek jó analógiája a kolozsvári szentély harmadik fejezetének alsó levélsora⁸¹ (9. kép). A jobb oldali fríz belső részén, külön kövön már hosszabb szárú, fodrosabb levelek vannak. A kapu lábazata hasonló az északihoz, de a profil mélyebben tagolt, gazdagabb, a hornyok mélyén vájatokkal (belülről: henger – körte – hatszög – henger – körte – henger). Hasonló profilú az eceli kapu (fejezetfrízén nincs fejlemez), az ívezet hornyaiban az északi kapu bal oldali leveleire emlékeztető levélfrízzel.⁸² A kaput befoglaló falvasztagításon egy vízszintesen bordázott, hajdan talán szobortartó gyám lefargott csonkja látható, a küküllőkörösi kapu mintájára.

⁸⁰ MM II. 560.

⁸¹ Képe Bágyuj Lajos: *i.m.* 14.

⁸² Ecel képe: Entz 1996, 93.

11. a, b. A bal és a jobb oldali falképkeret részletei

A nyugati kapu oromzatháromszöge az 1980-as évekből való rekonstrukció. A templombelső 19. század eleji, Kövecsi János nevéhez fűződő átalakításakor épített alacsonyabb fekvésű boltozat a középkori ablakok majdnem felét eltakarta, s egy új ablak vágásáért elbontották a kapu oromzatát. Az 1980-as évekből fotókon jól megfigyelhető az oromzat nyomvonala és az új ablak idegen téglafalazata.

A nyugati kapu előtt a tordai múzeum munkatársai által nemrég feltárt kereszt-rózsza a szokásos leveles megoldásnál egyszerűbb, bordázott formát mutat, amihez hasonló a kajántói (Kolozs megye) katolikus templom ülőfülkéjén látható.⁸³

7. Az északi hajófal keleti támközében kívül két falkép-töredék keretdíszé ismerhető fel közvetlenül egymás mellett⁸⁴ (10. kép). A jobb oldali keret nagyobb (210 x 315 cm), csak az alsó oldala nem maradt fenn (11/a. kép). A kereten belüli festésből értelmezhetetlen apró foltok és vonalak látszanak, az aláfutó gíornatára festett keretmustra sokkal jobb állapotú. A keret széleit sárga és vörös csíkok

⁸³ A kereszt-rózsza a 19. század eleji oromzatabontáskor kallódhatott el, tanulmányozási lehetőségét feltárójának, Ana Cătinaşnak köszönöm. A 19. század eleji elfalazott ablak belülről jól látszik.

⁸⁴ Rómer Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. Bp. 1874. 145. két kerettöredékről beszél. Entz 1649-es adata szerint az ótordai és az aranyospolyáni ref. templom falképeit bemeszelték: Entz Géza–K. Sebestyén József: *A széki református templom*. Kvár 1947. 39. Forrásában azonban Egyházfalváról van szó, ahol a püspöki vizitáció miatt kellett eltakarni a falképeket. A tordai falképet sommásan említik a nagyobb összefoglalások: Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Bp. 1954. 220 (átveszi Entz tévedését); Prokopp, Mária: *Italian Trecento influence on murals in East Central Europe particularly Hungary*. Bp. 1983. 103; MM I, 476.

alkotják, amittől a mustra felé nyilakra emlékeztető színes sordísz van. Maga a mustra fehér alapon váltakozó irányú fekete piskótaformákból áll, alapvonalait a friss vakolatba karcolták. A mustra több analógiája ismeretes a középkori Magyarországról: a petőszinyei templom egyik déli ablakának keretdíszé, a megyesi evangélikus templom harmadik északi árkádjának intradosában a Mária megkoronázása-jelenet kerete (ahol a sárga és vörös csík is megvan) és a lónyai református templom keleti szentélyablakának keretdíszé.⁸⁵ A 14–15. század fordulójáról származó, trecento hatású párhuzamok a tordai falkép stílusorientációját is jelezhetik, és a keltezésben is segítenek. A pontos stílusorientáció megállapítása éppen a legközelebbi analógia, Medgyes esetében a legösszetettebb: az intrados képei korábban tűnnek a főhajófal felirat alapján 1420 utánra keltezhető képeinél (mindkét esetben az erdélyi festészetben meghonosodott trecento keretformák cseh hatású kompozíciókat öveznek).

Az alacsonyabban levő bal oldali keretdísz jobb oldalának felső része maradt fenn (115 x 46 cm), ahol a megismétlődő vörös-sárga keretszél a két falkép egykorúságáról beszél (11/b. kép). Négykaréjos keretmustráját akkurátusan bekarcolták a nedves vakolatba, a minta színezésében is igényesebb, mint az előző: a karéjok háttere vörös, kontúrjuk fehér, kitöltésük sötétkék és fehér. A karéjok belsejében nyolcágú kereszt motívumát őrizte meg a vakolatkarc. A négykaréjos formák keretmustrában nem gyakoriak, de az itáliai, főleg bolognai minták alapján önálló keretként büszt-sorok számára általánosan elterjedtek Közép-Európában, nemcsak a falfestészetben, hanem a könyvdíszítésben és domborműveknél is.⁸⁶ Erdélyben négykaréjos, részleteiben azonban más jellegű keretmustra Nagyalambfalva 14. század végi falképén maradt fenn.⁸⁷

Az ótordai református templom építéstörténetének rekonstrukciójához, mint láttuk, nem állnak rendelkezésünkre pontosan keltezhető elemek (feliratok, címerek) vagy vonatkozó írott források, csupán a térszerkezet és a díszítőelemek analógiáira hagyatkozhatunk. A templomhajó a 14. század utolsó negyedében épülhetett olyan közép-európai – délnémet meg osztrák – koldulórendi minták alapján, melyek a pozsonyi klarissza, a keszthelyi meg az újlaki ferences templomoknál is hatottak. A templom térszerkezete – szentélyének csak csonkját ismerjük – jól illeszkedik kora magyarországi és közép-európai koldulórendi építészetébe, de a hajó és szentély

⁸⁵ Petőszinyei: Jékely Zsombor–Lángi József: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északi keleti megyéiből*. Szerk. Kollár Tibor. Bp. 2009. 340–344, 356. kép. Medgyes: Drăguț, Vasile: *Picturile murale de la Mediaș, o importantă recuperare pentru istoria artei transilvănene*. Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. XLV/2(1976); MM I. 607–608; Jenei, Dana: *Pictura murală gotică din Transilvania*. Buc. 2007. 88–93. Lónya: Jékely–Lángi i.m. 184–189, kép: 206.

⁸⁶ Jékely Zsombor: *A Kolozs megyei Bádok falképei és az erdélyi falfestészet. = Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. Szerk. N. Kis Tímea et al. 203. Véleményével szemben a tordai keretmustrán nincsenek a kolozsvári Szent Mihály-templom déli kápolnájában a feltáró Darkó László leírásából következtethető kozmateszk elemek: 205, 44. j. Vö. Darkó László: *A kolozsvári Szent Mihály-templom 1956–57. évi helyreállítása során feltárt falfestmények. = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et al. Buk. 1957. 212, lásd a 4. jegyzetet is, ahol a keret széki és magyarfenesi analógiáját emlegeti.

⁸⁷ Lángi József–Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. I. Bp. 2002. 80–81.

azonos szélessége és a főhajók négyzetes boltszakaszai különleges típust képviselnek. A diadalív visszatetszett gyámkövei magyarországi analógiáinak keltezése is a 14. század végét idézik, kompozíciójuk egyrészt a Szepesség (falpillérkötegbe foglalás), másrészt Kolozsvár (alacsony szoborkonzol a szentélyben) felé mutat. A régészeti eredmények és néhány építészeti részletmegoldás azt sejtetik, hogy a templom 18. században ábrázolt hosszú szentélye későbbi toldás.

A kapuk fejezetfrízei a kolozsvári Szent Mihály-templom szentélyének fejezeteivel – a kor egyik legigényesebb erdélyi faragványcsoportjával – való hasonlóságuk alapján a 14. század végére keltezhetők. A legvalószínűbben lőcsei származású típusba illeszkedő kapuk szoros kapcsolatban állnak az eceli és baráthelyi portálokkal és valamivel távolabbiban Medgyes és Segesvár környéke hasonló kapuival. Annak ellenére, hogy vidéki épületeken maradtak fenn, e kapuk a korabeli erdélyi építészeti ornamentika legmutatósbab darabjai voltak, s ez a kolozsvári faragványokkal való kapcsolathoz hasonlóan jelzi az épület megrendelőinek minőségi mércéjét. A stíluselemek helyi kötődése általános koldulórendi templomainknál, de nehéz rekonstruálni a hatások irányát. Az ótordai városképbén ma is meghatározó épület monumentalitása és a faragványok – erdélyi viszonyok közötti – csúcsmínősége az ágostonos rend, de az igen valószínű királyi alapítás nyújtotta lehetőség kihasználásával a központi hatalom áttételes reprezentációját is nyújtotta. Talán nem merészség a templom építését az 1384-ben magyar provinciálissá lett Tordai Mátyással kapcsolatba hozni. A foszlányokban fennmaradt ágostonos építészeti hagyaték e példájának inkább stilisztikai, mint funkcionális vagy liturgikus jellegű elemzése egy darab lehet abban a puzzle-ban, melynek a valószínűleg soha ki nem rakható összképe e rend magyarországi művészeti öröksége.

Possible Stylistic Relations of the Calvinist, former Augustinian Church of Turda (Abstract)

The medieval architecture of the Augustinian Hermits in the Kingdom of Hungary is much neglected in art historical literature, primarily due to the almost complete vanish of the approximately forty former monasteries, from which only two survived fragmentarily: the one in Turda (Torda, Transylvania, Romania) and the other in Bardejov (Bártfa, today Slovakia). The results of latest archaeological research of certain buildings (Bátmonostor, Buda, Pápóc, Pécs) and the old representations (in the case of Vác) point to the close relation of Augustinian Hermit monasteries with the medieval architecture of the mendicant orders in Central-Europe and Hungary. The Turda Augustinian church, probably founded by king Charles I. of Anjou, had a long nave and a long sanctuary with almost the same width as the nave itself. The latter was divided into four square vault-sections. Although these characteristics are not very frequent, they can still be found in the architecture of the mendicant orders in Hungary and Central-Europe. The decoration of the northern and the western portal has its analogies in the highest quality Transylvanian stone carvings from the end of 14th century (Saint Michael's parish church Cluj – Kolozsvár). This very frequent Transylvanian portal-type probably has its origins in northern Hungary, at Levoča (Lőcse, today Slovakia). The nave of the church can be dated to the end of the 14th century, while the fragmentarily preserved sanctuary is possibly later with some decades. The external side of the northern wall preserves fragments of a decoration once framing mural-paintings showing trecento influence and dating from the end of the 14th century.

Képjegyzék

- I. ábra. 1. Az ótordai református templom alaprajza a hajóboltozat rekonstrukciójával. Felmérés és rajz: M&M Design, Kolozsvár. 2. A templom hosszmetezete észak felé. Felmérés és rajz: M&M Design, Kolozsvár
- II. ábra. Magyarországi középkori ágostonos templomok. 1. Bártfa (KÖH, Fotótár után), 2. Bátmonostor (Biczó Piroska: *i.m.* után), 3. Pápóc (Koppány Tibor: *i.m.* után), 4. Pécs (Gerő Győző: *i.m.* után). Azonos léptékre átrajzolta: Farkas Angyalka Biborka
- III. ábra. Az ótordai református templom kapuinak alaprajza. 1. Nyugati kapu. 2. Északi kapu. Felmérés és rajz: Farkas A. és Weisz A.
1. A templom délnyugatról
 2. A templom melletti vár átépítési terve a még létező szentéllyel (1734, KÖH, Fotótár)
 3. Gödörásáskor előkerült falmaradványok a templom mellett (Téglás István-hagyaték, magángyűjtemény)
 4. A diadalív
 5. A diadalív déli fejezete
 - 6 a, b. Az északi és a nyugati kapu bal oldali fejezetfrízei
 7. Tő-volutás levelekkel díszített fejezet a kolozsvári Szent Mihály-templom szentélyében (Bágyuj Lajos: *i.m.* 18. kép után)
 8. Az északi kapu bal oldali mérműfríze
 9. A kolozsvári Szent Mihály-templom szentélyének harmadik fejezete (Bágyuj Lajos: *i.m.* 17. kép után)
 10. Falképkeretek a templom északi falán
 - 11 a, b. A jobb és bal oldali falképkeret részletei

BÁLINT ÁGNES – FRANK ZIEGLER

„WER HAT DAS SCHÖNE HIMMELSZELT HOCH ÜBER UNS GESETZT?“

A NAGYSZEBENI EVANGÉLIKUS PLÉBÁNIATEMPLOM ROSENAUER-FALKÉPÉNEK ÁTFESTÉSEIRŐL

1 957. május 9-én este Hermann Müller, a nagyszebeni szász evangélikus egyházközség gondnoka a presbitériumi ülésen figyelemre méltó műemlékvédelmi tudatosságról tanúskodó javaslatot tett. Felhívta a figyelmet arra, hogy az evangélikus főtemplom szentélyének északi falán levő monumentális falkép, az úgynevezett „Rosenauer freskó” nagyon rossz állapotban van, és „barokk modorban végzett önkényes átfestések” csúnyítják. Szerinte a helyzet javítása és a falkép megmentésének érdeke egy sor összehangolt lépést igényel: elsősorban a falkép megtisztítását tartotta fontosnak, illetve, hogy a tisztítás alkalmával az „esetleges károk és ... átmázolt részek” megfigyelésre és feljegyzésre kerüljenek. Másodsorban, hogy Hermann Horedt nyugalmazott gimnáziumi tanár írjon egy művészettörténeti tanulmányt a falképről, illetve Dr. Julius Bielz, a Brukenthal Múzeum régi munkatársa utazzon „a művész hazájába”, hogy Johannes von Rosenau származását és művészi tevékenységét felderítse.¹

Az erőfeszítések összegzése és megkoronázásaként pedig hívassanak egy „külföldi restaurátort”, aki „Julius Bielznek a művészről szerzett eredményei és megállapításai alapján képes legyen ráérezni és ráhangolód-

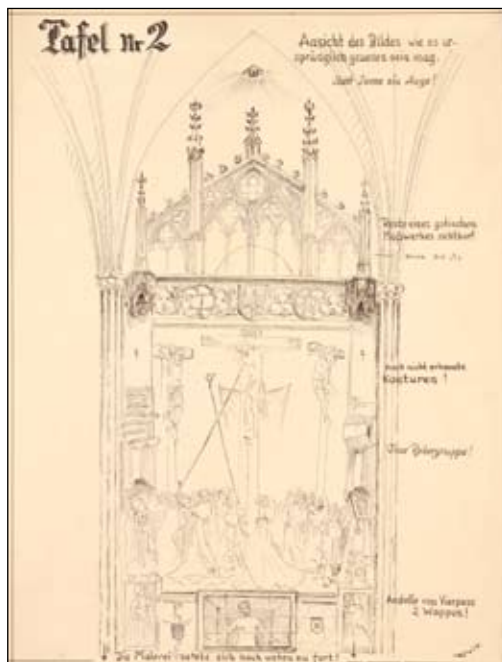

1. Falkép a nagyszebeni szász evangélikus főtemplom szentélyének északi falán (ún. Rosenauer-falkép)

¹ Hermann Horedt személyéről lásd Hienz, Hermann Adolf: *Schriftstellerlexikon der Siebenbürger Deutschen. Bio-Bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik*. VII. Köln 2000. 249–252. Julius Bielz személyéről lásd uo. V. 146–162.

2. Nikolaus Anton Voik és Karl Nikolaus Voik:
*Chorgewölbe im ursprünglichen Zustand
der Farben*

3. Nikolaus Anton Voik és Karl Nikolaus Voik:
*Ansicht des Bildes, wie es ursprünglich gewesen
sein mag*

ni Johannes festő művészetére és képes legyen az eredeti kompozíciót ennek szellemében helyreállítani”.²

Bár Hermann Müller gondnok javaslatát a presbitérium egyöntetűen elfogadta, minden pontjának megvalósítására soha nem került sor.³ Csúpn az első feladatot, a falkép tisztítását végezték el, mellyel két nagyszzebeni díszletfestőt, Nikolaus Anton Voik és Karl Nikolaus Voik festőket bízták meg. A két Voik, apa és fia, korábban, 1949-ben már egyszer megtisztították a falképet, és az akkor készített – azóta sajnos elve-

² Az eljárásról lásd *Sitzungsprotokoll des Presbyteriums der Evangelischen Kirchengemeinde A. B. Hermannstadt vom 9. Mai 1957*, Zentralarchiv der Evangelischen Kirche in Rumänien, Nagyszzeben (a továbbiakban ZAEKR): F 400/276 GA Hermannstadt, 50. jelzet és *Abschrift des Referates von Hermann Müller*, uo. Az eljárással kapcsolatban lásd még a Nagyszzebeni Á. H. Szász Evangélikus Közösség 174/1957, 264/1957, 341/1957, 353/1957, 361/1957, 364/1957. és 394/1957. iktatószámú aktáit, illetve az 1957. június 20-i és 1957. július 26-i presbitériumi ülések jegyzőkönyveit, ZAEKR: F 400/276, 50. jelzet. A műemlékvédelmi gyakorlatban fellépő gótizálás jelenségéről lásd például Koller, Manfred: *Mittelalterliche Wandmalereien in Österreich – 150 Jahre Restaurierung. = Die Restaurierung der Restaurierung? Zum Umgang mit Wandmalereien und Architekturfassungen des Mittelalters im 19. und 20. Jahrhundert. Eine Tagung des Deutschen Nationalkomitees von ICOMOS in Zusammenarbeit mit dem Hornemann-Institut und dem Fachbereich Konservierung und Restaurierung der Fachhochschule Hildesheim/Holzminden/Göttingen, Hildesheim, 9. bis 12. Mai 2001.* Hrsg. Exner, Matthias – Schädler-Saub, Ursula. München 2002. 103–119.

³ Lásd *Protokoll des Presbyteriums der Evangelischen Kirchengemeinde A. B. Hermannstadt vom 9. Mai 1957*, 22. vitapont, 245/1957. számú presbitériumi döntés, ZAEKR: F 400/276. 50. jelzet.

4. Nikolaus Anton Voik és Karl Nikolaus Voik:
*Sichbare [sic!] Stellen der Übermalungen,
Beschädigungen usw.*

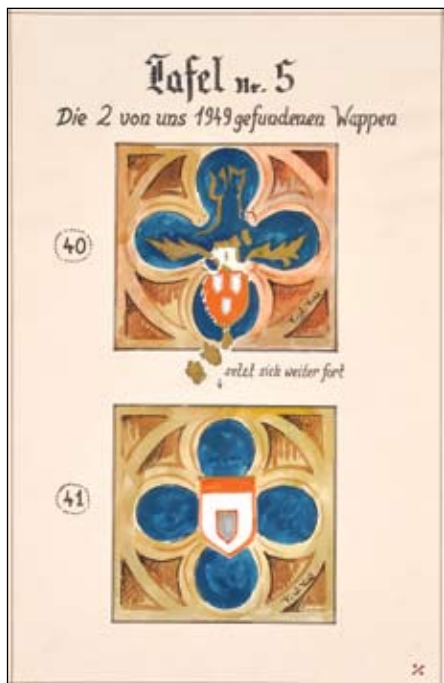

5. Nikolaus Anton Voik és Karl Nikolaus Voik:
*Gut erkennbare Feststellungen, Namen,
Ziffern usw.*

szett – állapotfelmérési dokumentáció alapján ajánlották ezúttal is szolgálatukat.⁴ Az újonnan történő tisztítás 1957. május 9-e és július 26-a között zajlott. A munkálatokra Karl Nikolaus Voik így emlékezett: „1957-ben az egyházközség rendelkezésünkre bocsátott egy állványt a kép megtisztítása érdekében. Óvatos, aprólékos munkával távolítottuk el kenyérgalacsinok segítségével, négyzetcentiméterről négyzetcentiméterre haladva a port a falkép felületéről, anélkül hogy megsértsük a festett felületet.”⁵

⁴ Nikolaus Anton Voik személyéről lásd Schneider, Erika: *Nikolaus Voik (1868–1947). Dekorationsmaler der Eingangshalle des Museums.* = *Naturforscher in Hermannstadt. Vorläufer, Gründer & Förderer des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften.* Hrsg. Schneider, Erika-v. Killen, Hansgeorg. Sibiu 2007. 107. Karl Nikolaus Voik 1921. június 30-án született Nagyszebenben. Elemi iskolai és gimnáziumi tanulmányait is ott végezte. A festőmesterséget apja vállalkozásában tanulta. Időszakonként önállóan dolgozott, néha kényszerből szövetkezeti alkalmazott, illetve a nagyszebeni állami színház díszletfestője (1962–1972), ezután 1984-es kivándorlásáig újra független volt. Herta Daniel szül. Voik és Karl Nikolaus Voik szíves személyes közlése alapján (Geretsried, 2010. június 6). Ezúton fejezzük ki Herta Danielnek és nemrég sajnálatos módon elhunyt apjának szíves köszönetünket ezen és további értékes, a Rosenauer falkép tisztításával kapcsolatos adat szíves közléséért.

⁵ Voik, Karl Nikolaus: *Restaurierungen des Rosenauer-Gemäldes in der Stadtpfarrkirche.* Hermannstädter Heimatbote XXXVII/5(1992). nyomán. 1957. július 26-án Hermann Müller gondnok a már elvégzett tisztításról számol be. Vö. ZAEKR: F 400/276, 50. jelzet. Az elszámolásról lásd a Nagyszebeni A. H. Szász Evangélikus Közösség 245/1957. iktatószámú aktáját és az 1957. május 9-i presbitériumi ülés 22. vitapontját, ZAEKR: F 400/276, 50. jelzet.

6. Nikolaus Anton Voik és Karl Nikolaus Voik:
Die 2 von uns 1949 gefundenen Wappen

7. A két donátorcímer rekonstrukciójának kísérlete,
az ötödik táblán ábrázolt címerek
(6. kép) egy színváltozata

A gondnok utasítása szerint az „esetleges károkat és [...] átmázolt részeket“ a tisztítás során feljegyezték, és két évvel később egy mappába foglalva a gyülekezet rendelkezésére bocsátották. A dokumentációba befoglalták a korábbi, 1949-ben végzett tisztítási kampány eredményeit is, például a két donátor-címer rekonstrukciós rajzát. Valójában ez a dokumentációs mappa jelenti a falkép több mint ötszáz éves létezésének egyetlen fennmaradt részletes leírását. A kemény kartonpapírból készült külső mappa egy huszonhárom ív terjedelmű, kétoldalasan, kézzel írt dokumentációs beszámolót és öt kézzel rajzolt ábrát tartalmaz⁶ (2–5. kép). Az öt, részben színezett rajz papír hordozóra készült, ceruzával és tussal. A dokumentációs mappán kívül a parókián megőrződött néhány további akta, mely a fentiekkel kapcsolatban áll. Három színezett vázlaton kívül, melyek a 4-es és 5-ös számú táblával (5–6. kép) közel azonosak, fennmaradt egy negyedik rajz is, mely a bal oldali donátor-címernek egy színváltozata (7. kép). Nyilván az 1959-ben készült dokumentáció során ezt elvetették. Ezenkívül előkerült Erhard Daniel nagyszebeni

⁶ Utólag, 1984-ben a dokumentációhoz hozzáfűztek egy, a marosvásárhelyi vártemplom látnivalóiról szóló prospektust, mely többek között egy gótikus timpanonba illesztett Krisztus ostromozása-jelenet reprodukcióját tartalmazza. A prospektusba kézzel a képre irányított nyilat rajzoltak. A Voik-féle dokumentáció utal a marosvásárhelyi falképre. Vö. Függelék, 23. oldal, kézzel írt számozás nélkül.

fényképész nyolc, a tisztítási munkálatok alkalmával készült fényképlevonata is⁷ (9. kép).

Már a mappa pusztá felépítése jelzi, hogy nem csupán az állomány és az állapot dokumentációját szolgálta, hanem a presbitériumi ülésen megszavazottak szerint az „eredeti állapot” visszaállítását volt hivatott előkészíteni. A magyarázó szöveg olyan megjegyzésekkel indul, melyektől a szerzők azt remélik, hogy a falkép eredetinek tekintett, 15. századi állapotának rekonstrukciójában nyomra vezetők lehetnek, majd csak később tér rá a kép állapotának részletes leírására. Ugyanígy, az öt mellékelt rajzos tábla közül is az első az eredeti állapot rekonstrukciós kísérletét ábrázolja, és csak a harmadik sorszámmal ellátott tábla mutatja a károsodások, illetve az alárajzolások és átfestések vázlatát.

Magának az állapotfelmérésnek – és ennek megfelelően az „eredeti” állapot rekonstrukciójának is – a rendelkezésre álló technikai feltételek meglehetősen szűk határt szabtak. A megfigyeléseket kizárólag szemrevételezéssel végezték, egy „hordozható lámpának” a súrlófényénél, mivel „egyes régi körvonalak szabad szemmel megfigyelhetők, ha az ember a falképet súrlófényben vizsgálja”.⁸ Az alsó ábrázolási rétegekről alkotott képük ezért nemcsak fenn tartásokkal kezelendő, hanem bizonyos esetekben egyszerűen téves. Karl Nikolaus Voiknak egy, az átfestésekről évtizedek távlatából írt újságcikke több pontjában jelentősen eltér az 1959-es dokumentációban megfogalmazott következtetésektől, növelve a meg-

8. A Rosenauer-falkép, részlet a Madonna részben feltárt alakjáról

9. Sugárkoszorú a Jahve felirattal.
Egy 1957-ben készült, a Rosenauer-falképet ábrázoló fekete-fehér fényképfelvétel részlete

⁷ A dokumentációs mappa és a fényképfelvételek hozzáférhetők a ZAEKR: F 400/276, 3568. jelzet alatt. A mappának a nagyszebeni Á. H. Szász Evangélikus Közösségnél bejegyzett iktatószáma 180/1959.

⁸ Voik, Karl Nikolaus: *l. m.* 5. nyomán.

bízhatatlanság gyanúját.⁹ Ezenkívül az 1959-ben írt dokumentáció egyes pontjai egyenesen értelmetlennek.¹⁰ A fenntartások ellenére a dokumentáció mappája kétségtelen fontossága abban rejlik, hogy megkérdőjelez egyes hagyományos elképzeléseket a késő középkori falképről, illetve feltár néhány, a rekonstrukcióhoz szükséges támpontot, melyek – kiegészülve művészettörténeti érvekkel – óvatos következtetések kinyilatkoztatását engedik a falkép késő középkori és barokk állapotáról, funkciójáról és üzenetértékéről.

A Rosenauer-falkép a templombelső szélesebb körű kifestésének rendszerébe illeszkedett, mely mára nem őrződött meg. A 19. század végén Johann Ludwig Neugeboren még be tudott számolni a belső akkor még látható falképmaradványairól: „Nagy falképek voltak egykoron a szentély jobb és bal oldalán, a fent említett árkádok fölött, melyeket részben a lehámlott vakolat egyértelműen felfed. Hogy mit ábrázoltak, azt a hagyomány elmulasztotta megőrizni.”¹¹

A krónikás Johann Irthell arról számol be, hogy 1676 decemberében „a nagy templomban a szentélyben fent a boltot lefestették és aranyozták”, majd egy évre rá „a mészáros soron lakó kövér Wagner Isten dicsőségére a nagy templom belsejét kimeszeltette”.¹² Az 1753-ban végzett újabb meszelés következtében az egykori színgazdagság végképp eltűnt az újabb mészréteg alatt.¹³ A főtemplom 20. század elején végzett átfogó restaurálása kapcsán a „számos egymásra tevődő mészréteggel fedett” vakolatréteget szisztematikusan eltávolították és a falakat újravakolták.¹⁴ Ennek ellenére a szentély belső falait és a szentélyboltozat bordáit kutatók még a 20. század második felében is felfedeztek polikrómia-töredékeket.¹⁵

A monumentális, Keresztrefeszítést ábrázoló kép impozáns maradványa a templom egykori belső kifestésének. A kompozíciót egy sugárkoszorúba foglalt Jahve tetragram koronázza. Az alatta levő falfelületet látszatarchitektúra tagolja. Az oromzati részben, a négy, kúszólevelekkel díszített, keresztrózsával koronázott fiatoronnyal tagolt három képmezőben Krisztus születésének, mennybemenetelének és keresztségének jelenetei láthatók. Az oromzati részt a fő képmezőtől mérműves mellvéd választja el, melyen két tárcsa alakú pajzs között háromszögű címerpajzs helyezkedik el, sorrendben a kettős keresztes magyar, a sasos birodalmi és a dupla

⁹ Lásd uo. 5.

¹⁰ Lásd például Függelék, 13. oldal, kézzel írt számozás szerint 12, 6. megjegyzés.

¹¹ Neugeboren, Johann Ludwig: *Die Hauptkirche der ev. Glaubensgenossen augsburgischer Konfession in Hermannstadt*. Hermannstadt 1855. 9–10. nyomán. Az említett árkádok valószínűleg a középkori lettner maradványai voltak. Vö. Reissenberger, Ludwig: *Die evang. Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt*. Hermannstadt 1884. 14, 25; Salontai, Mihaela Sanda: *Structuri medievale dispărute la biserici parohiale din mediul urban. Letnerul bisericii evanghelice din Sibiu*. *Ars Transilvaniae* XX(2010). 53–60, különösképpen 54–55.

¹² Mindkét idézet *Tagebuch des Johann Irthell des älteren und jüngeren. Vom Jahre 1638–1710. Mitgeteilt und beworwortet vom Grafen Joseph Kemény. = Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens* (Neue Folge). Kiad. von Trauschenfels, Eugen. Kronstadt 1860. 356, 357. nyomán.

¹³ Sigerus, Emil: *Vom alten Hermannstadt*. Hermannstadt 1922, utánnymat Heilbronn 2003. 19.

¹⁴ Lásd *Vierundzwanzigster Jahresbericht der evang. Gemeinde A. B. in Hermannstadt über die Jahre 1910, 1911 und 1912. Veröffentlicht von dem Presbyterium der Gemeinde*. Hermannstadt 1912. 22–23.

¹⁵ A belső polikrómiájáról lásd Mökesch, Samuel: *Die Pfarrkirche der Augsb. Conf. Verwandten zu Hermannstadt*. Hermannstadt 1839. 4; Reissenberger, Ludwig: *i.m.* 24–25. A boltozati bordákon talált színezés-maradványokról lásd Fabini, Hermann: *Gotik in Hermannstadt*. Buk. 1989. 207–210.

farkú oroszlános cseh címer. Az architektonikus keret szárait tűzött másik két – a vágásos magyar és a pólyás osztrák – címerrel együtt alkotott címerkompozíció, Arz von Straussenburg tartható véleménye szerint Habsburg Albertre (1397–1439), illetve fiára, V. Lászlóra (1440–1457) vonatkozatható.¹⁶

A fő képmezőben található a sokalakos Keresztrefeszítés-jelenet. Az építészeti elemekből alkotott keret oldalsó fülkéibe, a címerpajzsok fölé két Krisztus-alak került: balra a „Humilitas” felirattól kísért Ecce homo Krisztusa, jobbra János apostolnak a Jelenések könyvében leírt Győzelmes Krisztus alakja, melynek talapatára azonos írásmódban a „Gloria” felirat került.¹⁷ Mindkét alak fölött a fülkét késő gótikus megformálású szoborbaldachin zárja le. A Krisztusalakok és címertárcsák alatt az architektonikus keret enyhén homorú falpilléreként nyúlik tovább lefelé, aztán fülkét alkotva két újabb alakot foglal magába, akiket a kutatás – attribútumaik alapján – egyértelműen Szt. István és Szt. László királyokként azonosított. A kép alsó lezárását egy predellarész képezi. Középtengelyében, egy ráccsal lezárt fülkében egy Fájdalmas Krisztus-ábrázolás látható, melynek felső peremére került a festőt (ioanne[s] von Rozenaw) és a készítés évszámát megnevező felirat. A fülkét csillagokkal díszített mezejű, négykeréjos mérműdíszek és két térdelő donátoralak kereteli.

A bizonyosságot, hogy a falkép mai formájában nem eredeti késő középkori, hanem későbbi beavatkozások által jelentősen módosított állapotot őriz, egy Emil Sigerus által felfedezett és 1907-ben közölt felirat adta.¹⁸ A barna ló nyergének csigája alatti függőleges élen látható feliratot azóta Georg.[ius] Herman pictor cib. [iniensis] 1650 fe.[cit] formában idézik, és egy nagyszebeni festőcsalád jeles tagjára, Georg Hermann festőre vonatkoztatják.¹⁹ A felirat felfedezésének egyenes következményeként Emil Sigerus számos – stilisztikai alapon már korábban is oda nem illőnek ítélt – részlet szerzőségét Johannes von Rosenautól elvitatja és Georg Hermann-nak tulajdonítja. A szerzőség megállapítása során cseppet sem próbálja a gótika iránt érzett csodálatát és a barokk iránti megvetését véka alá rejteni. Bár Georg Hermann „kompozícióban, rajzban, színezésben (a kelmék mintázatában) híuen követte a gótikus előképet” – kezdi érvelését Sigerus, mely hamarosan szenvedélyesen ítélkező hangnembe csap át –, ő a szerzője az oromzati részben elhelyezett „meglehetősen ízléstelen” jeleneteknek, a csillagos égboltháttérnek és a Jahve tetragramnak is. Neki tulajdonítja a körvonalak felfrissítését, az élénk koloritot, ideértve a szereplők arcának pirosítását, a „fények kiosztását, főleg ami a lovakat

¹⁶ Arz von Straussenburg, Albert: *Die Wappen des großen Wandgemäldes in der Hermannstädter Kirche und ihre Deutung*. Deutsche Forschung im Südosten. Zeitschrift der Deutschen Volksgruppe in Rumänien II(1943). 344–352; Uő: *Nochmals das Hermannstädter Wandgemälde*. Deutsche Forschung im Südosten. Zeitschrift der Deutschen Volksgruppe in Rumänien II(1943). 664–665.

¹⁷ A feliratokról lásd Albu, Ioan: *Inscripții der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit*. Hermannstadt 2002 (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 3). 9. Kat. szám. 13–14.

¹⁸ Sigerus, Emil: *Rosenausers Kreuzigungsbild*. Die Karpathen, Halbmonatsschrift für Kultur und Leben XX/8(1907). 23–26. Újrakiadva Sigerus, Emil: *Volkskundliche und kunstgeschichtliche Schriften*. Hrsg. Stephani, Brigitte. Buk. 1977. 178–185.

¹⁹ Georg Hermann személyéről lásd Teutsch, Georg Daniel: *Zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte des 17. Jahrhunderts*. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde XIII(1890). 65–66; Sabău, Nicolae: *Metamorfoze ale barocului transilvan. II. Pictura*. Cluj-Napoca 2005. 39–40.

illeti“, az aranyfüsttel megrajzolt sugárkoszorúkat és nimbuszokat, illetve az egyik siratóasszony tévesen szász boglárként értelmezett palástcsatját. Szintén Hermann munkásságára lennének visszavezethetők a „fehér süvegtollak“, a Keresztrefeszített fején látható „élénkpiros vércseppek sokasága“, illetve a csillagok számának „értelmetlen“ gyarapítása. Végül szintén ő helyezte volna a két szárkőbe illesztett fülke talapzatára a „Gloria“ és „Humilitas“ feliratokat.²⁰

A gótikus és barokk részletek ezen Sigerus-féle elválasztását a kutatás mind- eddig elfogadta és átvette, csupán a közelmúltban esett rajta kisebb korrekció. Legutóbb Evelin Wetter fejezte ki implicit feltételezését, miszerint nemcsak a két talapzati felirat, hanem a két Krisztus-alak is a reformáció utáni kiegészítés része.²¹

A fent említett, 17. században végzett átfestést leszámítva mindeddig nem merült fel a késő gótikus állapot módosításának bizonyítéka vagy gyanúja. Mai ismereteink alapján a Rosenauer-falkép restaurálásának történetét újabb két, a 20. század folyamán végzett beavatkozás megemlékezésével gazdagíthatjuk. A bécsi *Studien und Skizzen zur Gemäldekunde* 1915-ös számának rövid jegyzete szerint a század elején a falképet a budapesti művész, Franz Hakenberg alapos tisztításnak vetette alá.²² Egy következő beavatkozás alkalmával, 1987 és 1990 között, a nagyszebeni festőrestaurátor Liviu Ciungan restaurálta a képet. Ez alkalommal tárták fel például a tetragram sugárkoszorúja alatt egy Madonna a Gyermekekkel-csoport felső részét²³ (8. kép). Az 1959-ben és 1987–1990-ben végzett tisztítások között egy harmadik beavatkozásnak is lennie kellett, ugyanis a Mária mandorlájára tevődő, az Erhard Daniel-féle fényképfelvételeken jól látható sugárnyalábokat (9. kép) még a Ciungan-féle restaurálás előtt eltávolították.²⁴ A Keresztrefeszített és a Fájdalmas Krisztus fejének összehasonlítása egyértelműen feltárja, hogy utóbbi az előbbitől eltérően nem a 17. századi módosítás stílusjegyeit viseli magán, hanem inkább egy valószínűsíthető, a kései 19. vagy korai 20. században végzett további beavatkozását. A 20. század második felében, konzerválás címszó alatt végzett beavatkozások, a felület gittelése és simítása, a festmény alapos retusálása és kiegészítése az oka, hogy a Voik-féle megfigyeléseknek nyomai mára legnagyobb részükben megsemmisültek. Annál is inkább szerencsés körülménynek tekinthető tehát a Voik-mappa fennmaradása.

²⁰ Vö. Sigerus, Emil: i.m. (1907). 24–26.

²¹ Wetter, Evelin: *Da solch kirchenngepreng war, bald fingen die widersacher an zu predigenn wider das abendmahl des hern...* Zu Strategien konfessioneller Selbstverortung in Siebenbürgen. = *Bonum et pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*. Ed. Varga Livia et al. Bp. 2010 (a továbbiakban Wetter 2010). 504–505.

²² N., U.: *Notiz zur Reinigung des Rosenauerbildes nach 1912.* = *Studien und Skizzen zur Gemäldekunde*. Hrsg. von Frimmel, Theodor. II. Wien 1915/16. 130.

²³ Liviu Ciungan restaurátor személyes közlése szerint (Nagyszeben, 2011. február 8.) tisztítási és konzerválási munkálatokat végeztek, melyek során a repedéseket és karcolásokat gittel tömítették, majd a festményt vízfestékekkel retusálták. Az olajfestékekkel kivitelezett részleteket szakszerűtlen restaurálásnak tekintették és eltávolították. A csillagok és nimbuszok hiányos részeit aranyfüsttel pótolták. A restaurálás aktái nem állnak rendelkezésre.

²⁴ Liviu Ciungan személyes közlése szerint (Nagyszeben, 2011. február 8.) a sugárnyalábok az általa végzett restaurálás kezdetekor már nem voltak meg.

A dokumentációba foglalt megállapításaik kritikus kiértékelésre érdemesek, ezért néhány következtetésüket kiragadva próbáljuk meg a falkép késő gótikus állapotának Voik-féle rekonstrukcióját általánosságában mérlegelni.

A falkép tisztításakor Voikék számos olyan súlyos károsodást jegyeztek fel, melyek szerintük beázásokra, földrengésre, a vaskályha közelségére és vandalizmusra vezethetők vissza; a falkép 20. század végi javításával az általuk említett károk megszűntek. A mi szempontunkból sokkal jelentősebb feljegyzésük, hogy a falkép oldalsó és alsó irányba, a mai vakolatréteg alatt folytatódik, mely nemcsak azt a feltevést erősíti meg, hogy a Rosenauer-falkép a templombelső átfogó kifestésének fennmaradt töredékeként értelmezhető, hanem felveti a kérdést, hogy milyen további ábrázolások fűződhetnek a ma látható kompozícióhoz.

A képet koronázó sugárkoszorú alatti rétegben Voikék egy Isten szeme-ábrázolást véltek felfedezni. Hogy az 1987–1990 között végzett restaurátori beavatkozások alkalmával nem az Isten szeme, hanem a karján a gyermek Jézust tartó Madonna feje került feltárássra, igazolva ezzel Emil Sigerus jövőbe látó feltételezését, nem meglepő, tekintettel arra, hogy a mindent látó szem ábrázolásának Istenre utaló szimbolikája inkább a középkor utáni időkben terjedt el.²⁵ Valószínűleg a Madonna fejének akkor még feltáratlan körvonalait értelmezték Voikék tévesen szemként. A Mária-alak átfestése biztosan a konfesszionalizáció időszakára tehető. A Jahve tetragram sugárkoszorújának alakja, illetve az 1957 és 1989 között biztosan létező, hét ék alakú sugárnyaláb fent említett eltüntetése viszont egy dokumentálatlan beavatkozásnak a következménye, mely bizonyosan a kép felületének többi részén is hátrahagyta változtató hatását.

Azzal, hogy a Voik festőcsalád megállapította, miszerint az oromzati rész fiáléi közti mezőkben is átfestések történtek, igazolta azt az eddig pusztá stíluskritikán alapuló, Sigerus óta vitatott megállapítást, miszerint az oromzat három jelenete nem a 15. századi kompozíció része. A festékréteg alatt Voikék szerint „egy szép, aranyszínű gótikus mérmű” található.²⁶ Az architektonikus keret nézete azonban időközben az átfestések következtében módosult: a mellvéd eredeti alulnézete megváltozott, a gótikus díszítőelemek leegyszerűsítő átfestéseket szenvedtek. Szerintük azonban a két szoborbaldachin kevés változtatást ért meg. Nyilván ezek a részletek közelítenek hát leginkább Voikék véleménye szerint a falkép eredeti ízléséhez. A mellvéd négykaréjos áttört mérműdíszének mezeje világoskékre lehetett festve.

²⁵ Emil Sigerus 1907-ben megjelent írásában egy Mária életéből vett jelenetet vélt a festékréteg alatt, vö. Sigerus, Emil: *i.m.* 26. A Mária-ábrázolás típusára a részleges feltárás miatt nem lehet következtetni.

²⁶ A festett architektonikus keret témájához lásd Michler, Jürgen: *Grundlagen zur gotischen Wandmalerei*. Jahrbuch der Berliner Museen N.F. XXXII(1990). 85–136, különösképpen: 104–106; Kemp, Wolfgang: *Masaccios „Trinität” im Kontext*. Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft XXI(1986). 45–72; Török Gyöngyi: *Johannes von Rosenau: Kreuzigung / István Gróh: Kopie nach der Kreuzigung des Johannes von Rosenau* (Kat. Nr. 278, 279). = *Van Eyck bis Dürer: Altniederländische Meister und die Malerei in Mitteleuropa*. Ausst.-Kat. Musée Communal des Beaux-Arts, Bruges: 29.10.2010–30.01.2011. Hrsg. Borchert, Till-Holger. Stuttgart 2010. 513–514. A monokróm festésmód témához lásd Wiemann, Elsbeth: *Zur monochromen Bildgestaltung*. = *Hans Holbein d. Ä. Die Graue Passion in ihrer Zeit*. Hrsg. Wiemann, Elsbeth. Ostfildern 2010. 123–145.

10. III. Hachberg Ottó síremléke, 1445 körül.
Konstanz, dóm, Margit-kápolna

Továbbmutató megjegyzéseik vannak az architektonikus keretbe állított két Krisztus-ábrázolással kapcsolatban is: az egyértelmű alárajzolás arra engedi őket következtetni, hogy ezek sem tartoztak a falkép eredeti kompozíciójához. Míg Emil Sigerus nyomán és óta a kutatás a talapzatok feliratáról feltételezte, hogy újkori keletkezésűek, addig Evelin Wetter nemrég implicit kinyilatkoztatta, hogy maguk az ábrázolások is barokk koriak.²⁷ Talán felesleges is tehát ismételten rámutatni, hogy a kváder alakú talapzatok nem követik az azonos tengelyben levő baldachinok és a királyalakok talapzatának poligonális formáját, és hogy a Krisztus-alakoknak is – bár a látszatarchitektúrába illesztett, talapzaton álló szobrok gyakorlata már a 15. században ismert – inkább 17. századi analógiái vannak.

Azzal, hogy Voikék a kőmellvéd három címerpajzsa esetében megállapítják: gyakori átfestések terhelik őket, igazolják Arz von Straussenburg megfi-

gyelését, miszerint ezek „csekélynek nem nevezhető” eltéréseket mutatnak a címerek klasszikus ábrázolásához képest. Arz von Straussenburg az eltérések okát még a kivitelező művészi szabadságával próbálta magyarázni, a kettős kereszt és az ágaskodó oroszlán címertanilag helytelen színét pedig kémiai reakció útján fellépő változással indokolta.²⁸

Nem utolsósorban Voikék a Keresztrefeszítést ábrázoló fő képpel kapcsolatban is számos beavatkozást és károsodást jegyeznek fel. A három keresztre feszített alak szerintük nagyban át lett rajzolva, továbbá Krisztus verejtéke, vére, de még bajusza és szakála is utólagos kiegészítés. A Krisztus-alak ágyékkötőjének magasságában, a háttérben egy karókra feszített, félkörívesen lelógó drapériát vélnek felfedezni a festékréteg alatt – szokatlan konstrukció, melynek esetében talán inkább

²⁷ Wetter, Evelin: *i.m.* 504–505.

²⁸ Arz von Straussenburg, Albert: *i.m.* 346. Arz von Straussenburgnak a bal oldali címer kettős kereszt magyar országcímerként való azonosításával kapcsolatos, a hármasság hiányából adódó fenntartásaira vonatkozóan elképzelhető, hogy a mulasztás másolási hibából adódik. Abban az esetben, ha a festő előképe kisméretű volt – például pecsét vagy pénzérme –, az ilyen apró részletek könnyen elsikkadnak: Arz von Straussenburg, Albert: *i.m.* 344–346. A pénzérmék és pecsétek ábrázolásának a monumentális művészetben való alkalmazásáról lásd például Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*. Bp. 2005. 116–119.

egyéb aláfestések téves értelmezése történt.²⁹ Az ecettel átitatott szivacs eredetileg egy dupla szuronyú lándzsára volt tűzve, valamint a maihoz képest jóval inkább balra húzódott.

Voikék fontos megjegyzéseket tesznek a kereszt alatti csoporttal és a háttérrel kapcsolatban is. Megállapítják, hogy a hátsó csoport számos alakja alatti rétegben egy világoskék szín húzódik, és emiatt arra a következtetésre jutnak, hogy ezek utólagos kiegészítései a kompozíciónak. Az előtérben álló alakokon a későbbi századokban szerintük főleg színezési módosításokat végeztek. A két festő további meggyőződése, hogy a sötétkéék háttér alatt, Krisztus ágyékkötőjének magasságában, egy tájháttér körvonalai láthatók.³⁰ Ha mindkét feltételezés igaz, akkor nem lehet szó egykorú, csakis egymást követő festékrétegekről, mivel egyazon kompozíción belül, egy esetleges tájháttér alatt aligha lehet monokróm kék színű hátteret elképzelni. A 15. század közepén egyébként a háttér mindkét vázolt változata elképzelhető, egy monokróm kék színű háttér csillagokkal és csillagok nélkül is lehetséges. Az eredetileg Voikék szerint jóval ritkábban kiosztott és aranyfüsttel kialakított csillagok alakja, melyről a festők azt feltételezik, hogy „gondosabb” kivitelezésűek lehettek, elképzelhetően nagyban követi a 15. századi csillagok alakját, melyek talán valóban filigránabbak voltak, hasonlóan a III. Hachberg Ottó síremlékének fülkéjében levő Keresztrefeszítést ábrázoló falképen látottakhoz, melyet valószínűleg 1445-ben fejeztek be³¹ (10. kép).

Az egymásnak ellentmondó kijelentések okán feltevődik a kérdés, hogy a többszörösen felbukkanó világoskék aláfestés valóban egy korai ábrázolási réteg vagy inkább a késő gótikus falkép alapozásának részlete, melyet a 15. században alkalmazott technika szerint vékony rétegben vittek fel a vakolt felületre, és ebbe az előrajzot karcolták, illetve amelyre a színes, nagyolt vázlat került. Voikék rekonstrukciós rajzán a szentélyboltozaton feltüntetett csillagos égbolt sem egy középkori réteghez, hanem inkább a Valentin Röhring polgármester által a 17. században megrendelt kifestéshez tartozik.

Valójában a többalakos Keresztrefeszítés-kompozíció egyértelműen megfelel a 15. század ábrázolási sémáinak. A közeli analógiák csoportjába viszont nem annyira az Altichiero vagy Conrad Laib-féle példák tartoznak, mint inkább a müncheni

²⁹ A kereszt mellett, Krisztus felsőtestének magasságában az 1989–1990-ben végzett restaurálások alkalmával a festékréteg alatt egy angyalalakat fedeztek fel (Liviu Ciungan restaurátor személyes közlése, Nagyszében, 2011. február 8.). Az angyalalak ma már nem kivehető.

³⁰ Vö. Voik, Karl Nikolaus: i.m. 5.

³¹ Hogy a csillagokat eredetileg aranyfüsttel alakították ki, azt Liviu Ciungan restaurátor kijelentése igazolja, miszerint az 1989–1990-ben végzett restaurálás előtt láthatóak voltak az arany applikáció rögzítéséhez hagyományosan használt ragasztóanyag vöröses nyomai (Liviu Ciungan restaurátor közlése, Nagyszében, 2011. február 8.). Köszönjük Dr. Dörthe Jacobs restaurátorművésznek (Esslingen) a III. Hachberg Ottó síremlékéről nyújtott tájékoztatást; köszönjük Tanja Eberhard diplomás restaurátorművésznek (Konstanz), hogy nagyvonalúan bizalmat előlegezve, betekintést engedett kiadatlan szakdolgozatába, lásd Eberhard, Tanja: *Die spätgotischen Wandmalereien am Grabmal des Bischofs Otto III. von Hachberg in der Margarethenkapelle des Konstanzer Münsters. Untersuchungen zum Bestand, zum Zustand und zum Konservierungskonzept*. Institut für Restaurierungs- und Konservierungswissenschaft der Fakultät für Kulturwissenschaften der Fachhochschule. Köln 2006. Kézirat.

Frauenkirche Mária bemutatása a templomban-kápolnájának ún. Domkreuzigung-oltára, tágabb köréhez pedig a maikammeri passióoltár.³²

Egy további meglepetés a donátoralakokat illeti: a kompozícióból eddig hiányolt címerek a kék színű átfestés rétege alatt, a négykaréjos mérműdíszek mezejébe vannak berajzolva. A címerpajzsok körvonalai súrlófényben ma is, szabad szemmel is jól láthatók. A mappába feljegyzett támpontok azonban nem elégségesek a címerek vagy a donátorok pontos azonosításához, sőt magukkal a feljegyzésekkel kapcsolatosan is kétségek merülnek fel: az ötödik táblán (6. kép) levő címerábrázoláson kívül ugyanis fennmaradt az említettek szerint egy további, a címernek egy színváltozatát ábrázoló tábla, melyen a címerpajzsok színe az előző fehér helyett kék (7. kép). Az ok, amiért Voikék végül is a fehér színű változat mellett döntöttek, nem ismert, ám esetleg a „prágai legények“ legendájával való feltételezett kapcsolaton alapszik.³³

Amint az a Voik-féle dokumentációból is kiderül, a számos beavatkozás és ezek változtató hatása miatt a Rosenauer-falkép mai állapotából kiindulva aligha lehet az egykori stilisztikai minőségre vonatkozó általános megállapításokat túllépő következtetéseket levonni.³⁴ A Voik-féle feljegyzéseknek a falképen tett utólagos felfedezésekkel és művészettörténeti megfigyelésekkel való összevetése nyomán talán megkísérelhető azoknak a részleteknek az azonosítása, melyek mai kialakításának kiindulópontjánál a 15. századi állapot állt. A fent említett fenntartások mellett a falkép 15. századi állapota a következőképpen rekonstruálható: a kompozíciót koronázó Istenanya sugárkoszorúba foglalt alakja, talán egy Sárlos Boldogasszony típus ábrázolása alatt bontakozott ki az oromzat áttört mérműves szerkezete. A centrális Keresztrefeszítés-kompozíciót keretelő látszatarchitektúra oldalsó száraiba iktatott fülkékben két-két alak állhatott, a magyar szent királyok fölötti fülkékben valószínűleg további szentek. A Keresztrefeszítés kompozíciója valószínűleg illeszkedik a 15. századi kialakításhoz. Az eredeti háttér

³² A müncheni Frauenkirche Mária bemutatása a templomban-kápolnájában levő ún. Domkreuzigung-ról lásd Möhring, Helmut: *Die Tegernseer Altarretabel des Gabriel Angler und die Münchner Malerei von 1430–1450*. München 1997 (Beiträge zur Kunstwissenschaft 71). 183–187; lásd még Bartlová, Milena: *Eine Neudatierung des sog. Raigerner Altars und die Folgen für die Chronologie der böhmischen Tafelmalerei des 15. Jahrhunderts*. Zeitschrift für Kunstgeschichte LXV(2002). 166–167. A Conrad Laib és a Rosenauer-falkép közti kapcsolatról: Sigerus, Emil: i.m. 25 (itt Conrad Laib még a korábban használt D. Pfenning néven); Köllermann, Antje-Fee: *Conrad Laib. Ein spätgotischer Maler aus Schwaben in Salzburg*. Berlin 2007. 63; Firea, Ciprian: *Pictura murală crucificarea din biserica evanghelică din Sibiu*. = *Confluente: repere europene în arta transilvăneană*. Coord. Dâmboiu, Daniela–Mesea, Iulia. Sibiu 2007. 31.

³³ A „Junker von Prag“ legendájáról: Schurr, Marc Carel: *Die Münster von Freiburg i. Üe., Strassburg und Bern im Spiegel der europäischen Baukunst um 1400: Gedanken zur Legende der „Junker von Prag“*. Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte LXI/2(2004). 95–116; Uő: *Die „Junker von Prag“ und die mitteleuropäische Spätgotik*. = *„Durst nach Erkenntnis...“*. Forschungen zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Zwei Jahrzehnte Immanuel Kant-Stipendium. Hrsg. Müns, Heike–Weber, Matthias. München 2007 (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 29). 225–246.

³⁴ Mindeddig plauzibilis a redők alapján az internacionális gótikához való sorolása, lásd Fabritius, Helga: *Die Honigberger Kapelle. Kunst und Selbstdarstellung einer siebenbürgischen Gemeinde im 15. Jahrhundert*. Dössel 2006. 134–136. Vö. az egy 1450 körüli csehországi festmény konzervatív redővetéséről szóló megállapítással: Bartlová, Milena: i.m. 162, 179. A datálás kérdéséről lásd Arz von Straussenburg, Albert: i.m. 664–665.

színeként egy monokróm világos vagy sötétkéék szín, csillagokkal vagy csillagok nélkül, illetve tájháttér egyaránt elképzelhető. A kompozíció alsó részén térdelő donátoralakokat címerük ábrázolása kísérte.

Hogy a predellarészben található fülke rácsozata valóban a 15. századból származik vagy későbbi kiegészítés, egyelőre nyitott kérdés marad. Tény, hogy az európai késő középkor egyetlen Fájdalmas Krisztus-ábrázolása sincs rácsozattal kombinálva,³⁵ ellenben – amint azt lennebb látni fogjuk – a Fájdalmas Krisztus barokk kori átértelmezésének kontextusába a rács szervesen beilleszkedik. Ha viszont nem akarunk abból kiindulni, hogy a rács utólagos megrajzolásakor a fülke felső részén húzódó, jelenleg a rács fali illesztésének az elemeitől megszakított felirat szintén átrajzolásra került, úgy a rács mögött ábrázolt Fájdalmas Krisztust az ismert és elterjedt típus eredeti és egyedi késő gótikus változatának kell tekintenünk.

Az utólagos kiegészítések során tehát nemcsak a kép stílusjegyei és egyes részletei változtak meg, hanem az egész képi állomány átfarmálásra került, új ábrázolásokkal egészült ki, és – amint látni fogjuk – egy új képi programmá alakult, melyben a gótikus kompozíció látható elemei átértelmeződtek.

A formai átalakulás azonban funkcionális átalakulással áll összefüggésben. Úttörő munkát a falkép gótikus funkciójának kiderítésében Ciprian Firea végzett.³⁶ Számára, akárcsak az eddigi kutatás számára, a Rosenauer-falkép eredeti motívumegyüttese azonos a mai kompozícióval, leszámítva az oromzat három jelenetét. Firea hangsúlyozza ezek krisztocentrikus-eucharisztikus beállítást, és a kompozícióban késő gótikus szentségházak formai lecsapódását véli felfedezni. Ennek megfelelően az ábrázolás teológiai üzenetét egyrészt a közeli főoltárnál végzett szent történésnek, másrészt az egykor a szentélyben található, sajnos helyét és alakját illetően nem rekonstruálható szentségtartó szerepének képi megjelenítésében látja. A főszerep, mely az ikonográfiai programon belül a Krisztus teste imádatának témáját megilleti, a Nagyszeben esetében többszörösen bizonyított ájtatossági gyakorlatnak tudható be.³⁷ A királyi címeregyüttes jelenlétét Ciprian Firea a hódolás

³⁵ A Fájdalmas Krisztus elterjedt képi típusát lásd például a felsőtatárlaki, szászbögácsi és nagysinki oltárok predellaképén, vö. Richter, Gisela–Richter, Otmar: *Siebenbürgische Flügelaltäre*. Thaur bei Innsbruck 1992 (Kulturdenkmäler Siebenbürgens 1). 158–159, 198, 241–242; Roth, Victor: *Gotische Sakramentsnischen und Sakramentshäuschen in Siebenbürgen*. = *Uö.: Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens*. Strassburg 1914. 102–115. Jelen tanulmány szempontjából releváns: Reudenbach, Bruno: *Künstlerlob und Künstlervita: das Epitaph des hanns stainmezz (Hans von Burghausen) an St. Martin in Landshut*. = *Self-Fashioning*. Hrsg. Suntrup, Rudolf–Veenstra, Jan R. Frankfurt am Main 2003 (Medieval to early modern culture 3). 137–154; Weckwerth, Alfred: *Der Ursprung des Bildepitaphs. Übersicht über die vorliegende Literatur*. Zeitschrift für Kunstgeschichte XX(1957). 147–185; Panofsky, Erwin: „Imago Pietatis”: ein Beitrag zur Typengeschichte des „Schmerzensmanns” und der „Maria Mediatrix” = *Festschrift für Max J. Friedländer zum 60. Geburtstage*. Leipzig 1927. 261–308; Weilandt, Gerhard: *Die Sebalduskirche in Nürnberg: Bild und Gesellschaft im Zeitalter der Gotik und Renaissance*. Petersberg 2007 (Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte 47). 85–109. A fülke rácának legkorábbi bizonyítékai a falkép Gróh és Storno-féle másolatai (vö. Török Gyöngyi: i.m. 513–514) és Ludwig Reissenberger monográfiája (Reissenberger, Ludwig: i.m. 37). Köszönjük Dr. Török Gyöngyinek és Kovács Gábornak a Groh István és Storno Ferenc által készített másolatok kapcsán folytatott eszmecserét. További felismeréseket a falképpel és ennek recepciójával kapcsolatosan Kovács Gábornak, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen írt, *A Johannes de Rozenaw nagyszebeni Kálvária-falképe és európai kapcsolatai* című disszertációja ígér.

³⁶ Firea, Ciprian: i.m. 29–32.

³⁷ Lásd például Gündisch, Gustav: *Hermannstädter Messestiftungen im 15. Jahrhundert*. Siebenbürgische

11. Szentségtartó fülke festett szentségtartóval és egyéb képi ábrázolásokkal, 1462 körül. Garmisch, Szt. Márton régi templom, északi szentélyfal

gesztusaként értelmezi, mellyel a kép alapítói magas királyi hivatalok megszerzésének könnyítését remélték.

Elképzelhető, hogy a falkép és a szentségtartó eredetileg tartalmi összefüggésben állt egymással. Ezt sugallja például az 1462-ből származó Köpenyes Madonna, Kegyelet trónja, Szt. Corbinian és Zsigmond, tömjént és szenteltvizet szállító angyalok és egy illuzionisztikusan megfestett szentségtartó fülke ábrázolásából komponált, a garmischi Szt. Mártonnak szentelt „régi templom” északi szentélyfalán található falképpel való összehasonlítás is. A kompozíció itt is kitölti az egész homlokfalat³⁸ (11. kép). Bár a Rosenauer-falkép alsó széle meglehetősen magasan, 3,10 m magasságban húzódik, a Voik-féle megfigyelések is igazolják, hogy a falkép lefelé, a mai vakolatréteg alatt tovább folytatódik, így elképzelhető ennek eredetileg a szentségtartóval összefüggő kompozíciója. Itt, a falban vagy a falhoz erősítve, közvetlenül a falkép

alatt vagy mellett, elérhető magasságban lehetett a szentségtartó.

Elsőként German Kinga megállapítása vet fel kétségeket a falkép efféle funkcionális összefüggésével kapcsolatban, kijelentve, hogy az erdélyi szász evangélikus templomokban a szentségtartót legtöbb esetben a reformációt követően is megőrizték, sőt gondozták, annak ellenére, hogy liturgiai funkcióval ezek már nem rendelkeztek.³⁹ És valóban kézenfekvő a Rosenauer-falkép egy másik középkori

Vierteljahresschrift. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde LXIV(1941). 28–37; Seiwert, Gustav: *Die Bruderschaft des heiligen Leichnams in Hermannstadt*. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde X(1872). 314–360.

³⁸ A garmischi példát illetően lásd Steiner, Peter B.: *Alte Kirche St. Martin, Katholische Filialkirche der Pfarrei St. Martin*. Regensburg 2008 (Kleine Kunstführer 12); Bogenrieder, Franz X.: *Die Wandmalereien in der „alten Kirche“ zu Garmisch*. Die christliche Kunst: Monatsschrift für alle Gebiete der christlichen Kunst u. der Kunstwissenschaft sowie für das gesamte Kunstleben X(1913/1914). 73–82. és XI(1915/1916). 238–240.

³⁹ German, Kinga: *Sakramentshäuser und Sakramentsnischen in evangelischen Kirchen Augsburgischen Bekenntnisses in Siebenbürgen*. = *Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*. Hrsg.

funkcióját feltételezni. Végül is az ábrázolás késő középkori képi tartalma széles körben elterjedt motívumot ismétel, mely egyaránt gyakran előfordul a templomi berendezés és eszköztár számos különböző tárgyán, nem utolsósorban síremlékeken vagy epitáfiumon.⁴⁰ A feltételezés, hogy a Rosenauer-falkép esetleg egy fali síremlék része lehetett, tekintve az alatta megőrzött eredeti sekrestyebejárat elhelyezését, illetve az erdélyi analógiák teljes hiányát, talán túl messzire menne. Annak ellenére, hogy egyszerűbb lenne fogadalmi képnek tekinteni, feltűnő, hogy a halálhírt tartalmazó feliratot leszámítva a Rosenauer-falkép egyesíti az epitáfium összes szokásos alkotóelemét. Meghatározása szerint az epitáfium alapjában véve egy „Andachtsbild ... mely általában egy adományozónak az ábrázolásával vagy legalábbis a rá való utalással van összekapcsolva, és ugyanakkor az elhalálózásra való utalást tartalmaz”.⁴¹ A kegyelet tárgyaként „a 14. században gyakorivá válik ... az Istenanya és a Fájdalmas Krisztus-, illetve a Krisztus az Olajfák hegyén-jelenet. Isten emberré válásának ténye, illetve Krisztus szenvedéstörténete kerül ábrázolásra és felidézésre. A 15. században, azonos misztériumokra utalva, az eddigiek mellett új képi motívumokat is alkalmaznak, mint például a Krisztus születése, a Keresztrefeszítés, a Pietà vagy a Kegyelem trónusa. Ezenkívül alkalmazásra kerül Szt. Kristóf képe, a Mária halála-jelenet vagy Krisztus a szőlőprésben [...] Az imádat tárgya Krisztus, gyermekként anyja karján vagy ölen, illetve Fájdalmas Krisztusként. Amennyiben szentek is ábrázolva vannak rajta, csak azért, hogy védencüket kísérik vagy ajánlják [...] az elhunyt személy képmása általában az egyik térdeplő alaké.”⁴² Ez „az epitáfiumon egyértelműen aláztos helyzetben lép fel, az imádott személynek alárendelve. A felirat rendszerint csak az elhunyt nevét és az elhalálózás dátumát tartalmazza, nem említi, hogy a halott oda is lenne eltemetve [...] Az epitáfiumok legtöbbször inkább a sírhelytől és a síremléktől távol vannak.”⁴³ A pusztá donátorábrázolástól az epitáfium abban különbözik, hogy az alapítók egyenesen Krisztushoz és nem névszentjeikhez vagy a templom védőszentjéhez imádkoznak. Ezenkívül a felirat általában nem hivatkozik adománnyra, mert az adományt maga az epitáfium alapítása képezi.

Mindenképpen állítható, hogy a Rosenauer-falkép függőleges tengelyén elhelyezett mindhárom képi elem a korai Andachtsbildek szokásos motívumkincséhez

Wetter, Evelin. Stuttgart 2008 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 33). 125–132.

⁴⁰ A templomi temetkezésről és az emlékezéskultúráról lásd például Heinz, Stefan–Schmid, Wolfgang: *Memorialsysteme in Kathedraalkirchen: die Topographie des Gedenkens in Trier, Köln und Mainz, ca. 1200 – ca. 1600.* = *Kunst und Liturgie: Choranlagen des Spätmittelalters – ihre Architektur, Ausstattung und Nutzung.* Hrsg. Moraht-Fromm, Anna. Ostfildern 2003. 231–252; különösképpen 232. és az ott feltüntetett irodalomjegyzék. A szentségház környezete mint temetkezési hely témáról: Suckale, Robert: *Was lässt sich über das Aussehen des ursprünglichen Wandgemäldes der Schreyer-Landauer-Grabstätte am Chor von St. Sebald in Nürnberg sagen?* = *Von Kunst und Temperament: Festschrift für Eberhard König.* Hrsg. Zöhl, Caroline–Hofmann, Mara. Turnhout 2007 (Ars nova 13). 273.

⁴¹ Weckwerth, Alfred: *i.m.* 170.

⁴² Uo. 153. Vö. például a Rosenzweig epitáfiummal (Erfurt, Predigerkirche), melyen szintén donátoralakok és Fájdalmas Krisztus-alak jelenik meg, lásd Büchner, Otto: *Die mittelalterliche Grabplastik in Nord-Thüringen mit besonderer Berücksichtigung der Erfurter Denkmäler.* Strassburg 1902. 106–107; Reudenbach, Bruno: *i.m.* 137–154; Weilandt, Gerhard: *i.m.* 85–109.

⁴³ Weckwerth, Alfred: *i.m.* 158.

tartozik. A donátoralakoknak a Fájdalmas Krisztushoz való közelsége és a keresztre feszített Krisztushoz való fohásza révén megkettőződik az ájtatossági momentum. Ahogy az számos más epitáfium esetében is jellemző, elképzelhető, hogy a túlélő, megrendelő hozzátartozó magát ugyanabban az alázatos helyzetben ábrázoltatta, mint az elhunytat.⁴⁴ Egyikük vagy talán mindkettejük sírhelye a síremléssel együtt valószínűleg szintén a templomban volt, talán magában a szentélyben.⁴⁵

A Rosenauer-falkép esetében hiányzik a festő szignóján és a készítés dátumán kívüli minden felirat. Nincs utalás sem az elhalálozásra, sem az alapítók személyére. Lehetséges azonban, hogy a felirat a ma ismert részlet alatt volt elhelyezve, és egy általunk ismeretlen időpontban – akárcsak az alapítók címereit a mellettük levő négykaréjokban – lefestették és eltüntették. A kérdés, hogy ebben az esetben az epitáfium talán két magasrangú személynek szólhat, akiknek alapító érdemei a falkép megrendelésén túlmutatnak, és esetleg a templom építésével állhatnak kapcsolatban, ezért egyelőre megválaszolhatatlan.

A nagy feszültségek fényében, melyek a Rosenauer-falkép készítésének idején a harcias nagyszebeni plébános, Antonius (plébánosként kimutatható 1442 és 1457 között) és a városi tanács közt a domonkos szerzetesek a városfalakon belülre költözése és főleg a meg nem tartott misék kapcsán uralkodott, illetve az ország politikai helyzetének ismeretében, a donátorok identitásának kérdése még izgalmasabbá válik. Tekintve, hogy a nagyszebeni tanácsnak a plébániatemplom misejavadalmának felhasználásába messzemenő beleszólása volt, egyértelmű, hogy a monументális műnek ilyen kiemelkedő helyen, az északi szentélyfalon való elhelyezése sem történhetett konfliktusmentesen.⁴⁶ Ezenkívül a tény, hogy a falkép a donátorok családi címerén kívül a királyra utaló címerkompozíciót is feltüntet, egyértelműen politikai nyilatkozattá avatja. A Habsburg-ági uralkodók sora a magyar királyi trónon, mely Habsburg Albert halálával 1439-ben megszakadt, I. Ulászló (1424–1444) halála után, 1444-ben V. Lászlóval folytatódott. Nagyszeben városa Habsburg Albert halála után még két évig, 1441-ig megmaradt Habsburg hűségében, és csak azután tért át Ulászló támogatására. Az V. Lászlóra utaló címereggyüttes a plébániatemplom szentélyében annál is inkább hangsúlyozott hódolati gesztusnak tekinthető, mivel a bizonytalan időben a város privilégiumait féltette, és ezek megtartásában a király támogatására szorult. Azzal, hogy a rendek Hunyadi Jánost 1445-ben kormányzóvá választották, a király és a magyar rendek közti feszültség vége nem volt előrelátható.⁴⁷

⁴⁴ Weckwerth, Alfred: *i.m.* 160.

⁴⁵ A plébániatemplom sírhelytopográfiája a – jól dokumentált – 17. századi helyzet előtti évszázadokra nézve nem rekonstruálható. A nagyszebeni templomról mint temetkezési helyről lásd Albu, Ioan: *i.m.* XXV–XXVII, XXIX–XXXIII, 319–340; Gündisch, Gustav: *Die Grabsteine in der Ferula der evangelischen Stadtpfarrkirche in Hermannstadt*. Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum XII(1947). 10–38.

⁴⁶ Lásd Gündisch, Gustav: *i.m.* 28–37. A nagyszebeni főtemplom építés- és berendezéstörténetének témájához lásd főképp Firea, Ciprian: *Biserica Sf. Maria din Sibiu – liturghie medievală și arhitectură gotică (cca. 1350 – 1550)*. Ars Transilvaniae XVIII(2008). 47–74.

⁴⁷ Mályusz Elemér: *A magyar rendi állam Hunyadi korában*. Bp. 1958. 1–29; Pálosfalvi Tamás: *Albert. = Magyarország vegyesházi királyai*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 2003. 117–127; Uő: *V. László*. = uo. 139–150. Pálosfalvi Tamás: *Zsigmond öröksége. = Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsig-*

A Rosenauer-falkép feltehetően a következő két évszázadot viszonylag változatlan állapotban vészelte át, amíg a legjelentősebb – bár, mint láthattuk, nem egyetlen – átfestésére, valószínűleg a 17. században sor került. Az átfestés 17. századi datálását erősíti a feliratban Georg Hermann szignója mellett rögzített dátum és a hozzáadott jelenetek és ábrázolások jellegzetes stílusa is.

Hogy a nagyméretű falkép az evangélikussá vált plébániatemplom szentélyének északi oldalán, lemeszeletlenül és változatlanul megmaradhatott, aligha meglepő az erdélyi konfesszionalizációs időszak jellegzetességeinek, de főleg a „lutheranizmus megőrző erejének” ismeretében.⁴⁸ Az 1547-es zsinaton hitvallásként elfogadott, Honterus „Reformationsbüchlein”-ján alapuló „Kirchenordnung aller Deutschen in Sybembürgen” elrendeli minden „faragott és festett mesék”⁴⁹ tiltását és megsemmisítését, aminek következtében egy sor berendezési és liturgiai eszköztárgy, mely a reformátorok szerint „bálványimádó” és „babonás” gyakorlatot szolgált – mint például mellékoltárok, fogadalmi vagy andachtsbildek, ereklyetartók és monstranciák –, nagy részéről valóban lemondanak.⁵⁰ A valóságban azonban a reformáció eseményét követő évtizedekben a tárgyaknak csak egy csekély része szenvedett változtatásokat. Az evangélikus templomokban sok minden változatlanul megőrződött, berendezés és liturgia egyaránt: az oltárok helyükön maradtak, a lettnereket nem vagy csak részben bontották el, a szentségházakat és szentségtartó fülkéket megőrizték.⁵¹ Még kimondott Mária-centrikus vagy szentekkel benépesített ikonográfiájú miseruhák és klenódiumok, illetve a falképek is változatlanul megmaradtak, és továbbra is beépültek a protestánsná vált liturgiába.⁵² Később a közömbös dolgokhoz, ún. adiaforákhoz sorolták ezeket, és megőrzésüket – a rend és a hagyományok fenntartása érdekében – a reformátorok is támogatták.⁵³

mond korában 1387–1437. Szerk. Takács Imre. Mainz 2006. 472–474; a százszok viszonyulásáról lásd Seraphin, Friedrich Wilhelm: *Das Taufbecken in der Kronstädter evangelischen Stadtpfarrkirche und sein Stifter Magister Johannes Reudel*. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde XXXIV(1907). 154–188.

⁴⁸ A kifejezés eredetileg németül „bewahrende Kraft des Luthertums”, lásd *Die bewahrende Kraft des Luthertums: mittelalterliche Kunstwerke in evangelischen Kirchen*. Hrsg. Fritz, Johann Michael. Regensburg 1997. 9–19.

⁴⁹ *Kirchenordnung aller Deutscher in Sybembürgen* = Binder, Ludwig: *Johannes Honterus. Schriften, Briefe, Zeugnisse*. Buk. 1996. 106–111.

⁵⁰ Lásd például Wetter, Evelin: *Das vorreformatorische Erbe in der Ausstattung siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen A. B. Altarbildwerke – Vasa Sacra/Abendmahlsgerät – Paramente*. = *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*. Hrsg. Wien, Ulrich A.–Zach, Krista. Köln–Weimar–Wien 2004 (Siebenbürgisches Archiv 37). 45–53 (a továbbiakban Wetter 2004).

⁵¹ Crăciun, Maria: *The Construction of Sacred Space and the Confessional Identity of the Transylvanian Lutheran Community*. = *Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*. Hrsg. Wetter, Evelin. Stuttgart 2008 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 33). 104; Kinga, German: i.m. 125–132.

⁵² A miseruhák reformáció utáni használatára nézve lásd Wetter, Evelin: *Der Kronstädter Paramentenschatz. Altkirchliche Meßgewänder in nachreformatorischer Nutzung (mit einer Bestandserfassung in Zusammenarbeit mit Jana Kneißl-Fajt)*. Acta Historiae Artium XLV(2004). 257–315; a klenódiumok reformáció utáni használatáról lásd Wetter 2004. 45–53.

⁵³ Szegei Edit: *Was bedeutete Adiaforon/Adiaphora im siebenbürgischen Protestantismus des 16. und 17. Jahrhunderts?* = *Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*. Hrsg. Wetter, Evelin. Stuttgart 2008. 60–61.

Az ezeken a tárgyakon a reformációt követően véghezvitt átalakítások és alkalmazások az esetek túlnyomó többségében a 17. század végének, a 18. század elejének időszakára tehetőek. Az átalakításokat egyrészt döntő események hívták életre, mint például a brassói Fekete-templom esetében, ahol az 1689-es tűzvész a templom belsejét teljesen elpusztította, szükségessé téve az átfogó helyreállítást. Az újjáalakított belső gótizáló modorban épült, reformáció előtti formákat keltve újra életre, mégis az alkalmazások és árnyalatnyi átalakítások révén inkább evangélikus szellemiségű tartalmat képvisel és közvetít.⁵⁴

Más esetekben a késői beavatkozások egyszerűen az újítási vágyból erednek, ahogyan azt számtalan, a barokk korban többszörösen átfestett és emiatt gótikus jellegében szabad szemmel teljesen felismerhetetlen Madonna-szobor példája mutatja Erdélyben.⁵⁵ Tény, hogy ez utóbbi jelenség inkább a katolikus vidékekre jellemző, ahol az olcsó modernizálás igénye mellett az ilyen jellegű újrafestések a hitbéli örökség mellett tett nyilatkozatok is.⁵⁶

A reformáció előtti ábrázolásokon véghezvitt utólagos beavatkozások döntő része teológiailag megalapozott. Legalább nyolc erdélyi gótikus szárnyasoltáron végeztek mára már Gisela Richter által visszafordított változtatásokat az 1701 és 1766 közti években.⁵⁷ A változtatások részben egyszerű retusokban, a meglévő motívumok és formák körvonalainak és színeinek ráfestéssel való felfrissítésében állnak.⁵⁸ Ezáltal bizonyos jellegzetességek, részletek vagy karakterisztikumok sokszor kiemelt hangsúlyt nyernek. A Rosenauer-falkép Krisztus-alakjához hasonlóan, a keresztre feszített Krisztus arcvonásait, főképp szemét és szakállát, illetve sebeit és vércseppeit hangsúlyozták durva ráhímzéssel egy, a brassói Fekete-templom miseruha-gyűjteményéhez tartozó, 15. századi kazulakereszt esetében, a 18. század elején, nagyban növelve ezzel messziről szemlélt kifejezőerejét és a kép dramatikus hatását.⁵⁹ A reformáció előtti oltárokon végzett átfestések azonban sokszor megváltoztatják a teljes ikonográfiai koncepciót, például azzal, hogy szenteknek és legendáiknak ábrázolását vagy Mária-ábrázolásokat Krisztus életéből vett jelenetekkel helyettesítenek.⁶⁰

A Rosenauer-falkép esetében ilyen átalakítással van dolgunk. Nagyjából azokban az években, amikor a híres német protestáns énekköltő, Paul Gerhardt (1607–1676) a tanulmány címének oly találó sorát írhatta, eltűnt a nagyszebeni falkép

⁵⁴ Phleps, Hermann: *Die Schwarze Kirche in Kronstadt. Eine belangreiche Wiederherstellung aus dem Anfang des XVIII. Jahrhunderts*. Zeitschrift für Bildende Kunst LXIV(1930). 64–66; Bálint Ágnes: *A Fekete-templom 1689-es tűzvész utáni helyreállításának történeti vázlata*. = *In Honorem Gernot Nussbächer*. Coord. Nazare, Daniel–Nazare, Ruxandra–Popovici, Bogdan Florin. Braşov 2004. 425–430.

⁵⁵ Lásd például az erdőszentgyörgyi Madonna-szobrot: Lángi József–Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. 2. Bp. 2004. 36–37; illetve további példákat: *Mária-tisztelet Erdélyben*. Szerk. Mihály Ferenc. Székelyudvarhely 2010.

⁵⁶ Etzlstorfer, Hannes: *Gotisches – Im barocken Kleid. Stil- und Kultbildadaptationen im 17. und 18. Jahrhundert*. = *Gotischschätze Oberösterreich*. Hrsg. Lothar, Schultes. Weitra 2002. 459–471.

⁵⁷ Richter, Gisela– Richter, Otmar: *i.m.*; Crăciun, Maria: *i.m.* 115.

⁵⁸ Lásd például a keceli, nagyszebeni, sorostélyi oltárok átfestéseit.

⁵⁹ Brassói Á. H. Szász Evangélikus Egyházközség, Lelt. szám 327. A kazuláról lásd Wetter, 2004. 307–308.

⁶⁰ Lásd például Berethalom, Brulya, Nagysenk, Sövényesség, Zsidve, Sorostély evangélikus templomainak oltárait.

kompozícióját koronázó Mária alakja a ráfestett, sugárkoszorúba helyezett Jahve szó alatt. Az átfestés során az Ecce Homo-nak, a Győzelmes Krisztus alakjának és a három Krisztus életéből vett oromzati jelenetnek beillesztése révén a kompozíció Krisztus-ábrázolásainak száma kettőről hétre emelkedett. Ez az átalakítás nyilvánvalóan nem – ahogy a kutatás Emil Sigerus óta állítja – avatatlan restaurálás eredménye, hanem a késő középkori ikonográfia tudatos átfogalmazása egy lutheránus, tanító jellegű képpé a 17. században. Az újonnan hozzáfűzött elemeket didaktikus számítással úgy illesztették a kompozícióba, hogy azok teológiai értelemben vett ellentétpárokat alkotnak. A vízszintesen elhelyezett Ecce homo és Győzelmes Krisztus típusa a krisztusi kettős természetre utal: a megalázott embert az uralkodó istenséggel állítja szembe. Azzal, hogy a függőleges tengely meglévő Fájdalmas Krisztus ábrázolásához az oromzatba a Mennybemenetel jelenetét illesztették, a Fájdalmas Krisztus alakjának a pokol tornácán álló, ill. tömlöcben lévő Krisztussá való átfogalmazása történt.⁶¹ A Krisztus születése- és keresztsége-jelenetek közé foglalt Mennybemenetel, együttesen a Keresztrefeszítés és a Poklokra alászállt Krisztus képével, összességében a krisztusi megváltó műnek képi megjelenítése. A falképen levő hét Krisztus-ábrázolás így a lutheránus teológia alapvető krisztocentrikus nézeteit juttatja kifejezésre, melyet Luther Márton a maga utánoszthatatlan nyelvezetén a „Sermon von der krafft der Hymelfart Christi, aus der Epistel Sanct Pauel zun Ephesern“ prédikációban példásan összefoglal.⁶²

Ebben a reformátor összetett érvelés alapján vezeti le, „hogy Isten emberré lett, a Szentlélek által fogant, egy szűztől született, meghalt és a halálból újra feltámadott, a mennybe ment, de ahhoz, hogy felmehessen, először le kell mennie, azaz, mint mondva vagyom, emberré kell hogy váljon, a világ bűnét magára kell vennie, a halált el kell szenvednie. Azután megint fel kell mennie, a rabságot rabul ejtenie, az emberek közt ajándékokat osztogatnia és bűn, halál, ördög, pokol és minden teremtmény fölött uralkodnia, mint Isten, úgy akkor többnek kell lennie, mint egy embernek, igaz Isten kell hogy legyen, mert azok nem egy teremtmény művei, hanem magáé a Teremtőé.”⁶³

Krisztus tehát emberré lett, „a legkisebbé és legmegvetettebbé, úgy, hogy alább nem is kerülhetett volna, egy ember sem került alább nála”,⁶⁴ és egyben igaz Is-

⁶¹ Ezt az értelmezést lásd például Michael Monyernél: „Er [ti. a fülkében levő Krisztus – szerző megj.] verkündigt der Unterwelt die frohe Botschaft von der Erlösung, die er sterbend bewirkt hat (1. Petr. 3,19).“ Idézet Monyer, Michael: *Das Kreuzigungsbild im Chor der Hermannstädter Stadtpfarrkirche*. Kirchliche Blätter 1986/2. 7.

⁶² Lásd *D. Martin Luthers Werke*. Kritikai összkiadás, részben az 1883-as grazi kiadás újranyomásaként, „Weimarer Ausgabe“-ként ismert. Különkiadás Weimar 2002. XXIII. 699b – 726. Lásd még Asendorf, Ulrich: *Die Theologie Martin Luthers nach seinen Predigten*. Göttingen 1988. 149–156.

⁶³ „das der Gott mensch sey worden, vom heiligen geist empfangen, von einer Junckfrawen geporen, gestorben, widder vom tod auff erstanden, gen himel gefaren, Denn sol er auff faren, mus er yha vor herunder faren, Das ist, wie gesagt ist, mus mensche werden, die sunde der welt auff sich nemen, den tod leiden. Widderumb solt er widder auff faren, die gefengnis gefangen nemen, unter die menschen gaben austheilen und uber sund, tod, teuffel, helle und alle creatures hirschen als Gott, so mus er yha mehr denn ein mensch, yha mus warer Got sein, denn solches sind nicht wercke einer creature, sondern des schoepfers selbs etc.“

⁶⁴ „er ist der allergeringst und verachtet worden, also das er tieffer herunter nicht hat komen moegen, ist auch kein mensch niderer komen denn er.“

ten is, mert „nem kerülhetett alább, és nem juthatott magasabbra, mert semmi sincs alább, mint a pokol, és semmi magasabban, mint Isten jobbjá, mindkettőt megismerte, mindkettőt mi is meg kell majd ismerjünk, amikor Őt akarjuk követni, Ő mindent megváltott, amit birtokba vett”.⁶⁵ Így rabul ejtette a börtönt, ami rabságban tart, „a rabságot, mely rabul ejt, a törvényt, a bűnt, a halált, ördögöt és poklot”.⁶⁶

Hasonlóan ahhoz, ahogy Luther prédikációjában Krisztus istenemberségét, földreszállását, kereszthalálát, pokolraszállását és mennybemenetelét az emberiségnek a halál, pokol és bűn rabságából való szabadításaként foglalja össze, a falkép is a *descensus* és *ascensus* irányt hangsúlyozva foglalja össze Krisztus emberként és istenként való megjelenítését. Aki a 17. századi Nagyszebenben Luther szavait olvasta, abban a rácsos fülkében ábrázolt Fájdalmas Krisztus képe talán nemcsak a pokolra szállt Krisztus, hanem a rabságot rabul ejtő Krisztus asszociációját is kelthette. Lehet, hogy a falképen megjelenő hét Krisztus alak összehangolt vizionálásában a szemlélő a lutheri ubiquitás, azaz Krisztus egyetemes jelenléte elméletének képi megjelenítésére ismert. Luther Krisztusnak az úrvacsorában való jelenlétét is a felemelkedett Krisztus egyetemes jelenlétével magyarázta, akinek isteni hatalma a felszentelt ostyára is kiterjed.

Nemcsak a Krisztus testére tett ismételt utalásokkal válik a falkép tehát a valós jelenlétbe vetett hit kinyilatkoztatásává, egy képi hitvallássá az egyéb felekezetektől való elhatárolódás folyamatában.⁶⁷ Megállapítható, hogy a falképen végzett átalakítások ezt olyan mértékben átfogalmazták, hogy az – a templomban található régi oltárhoz hasonlóan – a lutheránus liturgiai gyakorlatba könnyen bevonható volt. Ezt az 1648-tól gyakorló lelkész, Andreas Oltard (1611–1660), a lutheránus orthodoxia jeles képviselője döntően befolyásolhatta.⁶⁸

Az ikonográfia megváltoztatásával áthelyeződött a falkép mondanivalójának hangsúlya. Míg a késő középkori falkép esetében az áhítat és az emlékezet álltak

⁶⁵ „Nicht tieffer kund er herunder faren, nicht hoeher hin auff, denn nichts ist tieffer denn die helle, nichts hoeher denn die rechte hand Gottes, beydes hat er versucht, beydes werden wir auch lernen und versuchen müssen, wo wir yhm anders nachfolgen woellen, Er hats alles durchwandelt, auff das er alles einnehme.“

⁶⁶ „dis gefengnis, das uns gefangen nimpt, das gesetz, die sund, der tod, teuffel und helle.“

⁶⁷ Wetter, 2010. 504–506.

⁶⁸ Andreas Oltard személyéről lásd Szegedi Edit: *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*. Köln–Weimar–Wien 2002 (Studia Transylvanica 28). 217; Andreas Oltard olvasmányairól lásd *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750*. 2 köt. Szerk. Monok István–Ötvös Péter–Verók Attila. Bp.–Heidelberg 2004 (Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2). 217–221; Gündisch, Gustav–Nägler, Doina: *Die Bibliothek des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Andreas Oltard († 1660) und seiner Familie*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde XVII/2(1994). 121–143. Lásd még Binder, Ludwig: *Johannes Honterus und die Reformation im Süden Siebenbürgens mit besonderer Berücksichtigung der Schweizer und Wittenberger Einflüsse*. Zwingliana X(1973). 13. szám. 645–687. Az erdélyi lutheránus orthodoxia témához lásd Binder, Ludwig: *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts* (Siebenbürgisches Archiv 3. Folge 11). 138–142. A 17. századi Erdélyben megnyilvánuló Jézus-kegyelet témájához lásd Zikeli, Daniel: „Ach schläfst du Siebenbürgen noch?“, *der siebenbürgisch-sächsische Pfarrer Markus Fronius, Leben und Werk*. Buk. 2007 (Seria Academia, Veröffentlichungen der Evangelischen Akademie Siebenbürgen 6). 65–66. Továbbá lásd Teutsch, Georg Daniel: *Eine Kirchenvisitation. Zur Culturgeschichte der Sachsen im 17. Jahrhundert*. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde III(1858). 9.

a közlés középpontjában, addig a 17. század krisztologikus programja a Krisztus által hirdetett megváltás gondolatába torkolt. 17. századi nézője egészen biztosan értelmezni tudta a képbe belefogalmazott evangélikus hitvallást, illetve a Luther által hirdetett Krisztus-követésre való felszólítást – melyet a donátorok és a király-szentek megtartott alakjai csak tovább hangsúlyoznak.

Függelék

Karl és Nikolaus Voik: *Megállapítások a nagyszebeni Rosenauer-falkép állapotáról és a gótikus eredetinek rekonstrukciós kísérlete* (1959). A kézzel írt dokumentációs mappa átirata. Zentralarchiv der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien (Nagyszeben); Best. 400/276 GA Hermannstadt 3568.

[A mappa borítólapjára ragasztott címkén:]

Pr.Z. 180/1959

Feststellungen über das
Rosenauerische Kreuzigungsgemälde in der
Stadtpfarrkirche Hermannstadt

von Nikolaus und Karl Voik
Malermeister

[A mappa borítólapjának belsején:]

Diese Mappe samt Inhalt: 5 gezeichnete Tafel [sic!] und einem Bericht
übergeben wir der ev. Kirchengemeinde Hermannstadt unentgeltlich
als Eigentum, mit dem Vorbehalt sie zwecks Ergänzungen jederzeit
zu [sic!] Verfügung zu erhalten.

K. N. Voik
NVoik sen.

[Kézzel írt lapszámozás]

[1] An das löbliche

Presbyterium der ev. Kirchengemeinde Hermannstadt

Betrifft: Rosenauersches Kreuzigungsgemälde in der ev. Stadtpfarrkirche zu Hermannstadt. Feststellungen der Malermeister Nikolaus Anton und Nickolaus [sic!] Karl Voik.

Gelegentlich einer im Jahre 1949 von uns durchgeführten teilweisen Abstaubung des oben erwähnten Wandgemäldes, [sic!] konnten wir grobe Übermalungen wahrnehmen, durch welche der gesamte Bildaufbau von der ursprünglichen Form stark abweicht. U.a. fanden wir auch das Malerwappen der Münstermaler auß [sic!] Straßburg aus dem 15. Jhrt. welches trotz Übermalungen leicht sichtbar ist. (Siehe Anhang u Auszug aus [2] der Geschichte des deutschen Malerhandwerkes“).

Wir machten eine schriftliche Eingabe mit erklärenden Skizzen und Zeichnungen, welche aber im Archiv nicht auffindbar war, als wir nach Jahren eine Ergänzung beifügen wollten. Besonders wiesen wir auf die gefährliche Nähe des elektrischen Heizkörpers unterhalb des Gemäldes hin.

Im Jahre 1957 übertrug uns das löbl. Presbyterium erneut die Reinigung des R.-Bildes und stellte uns ein Gerüst zur Verfügung, sodaß nun auch der obere Teil, welcher von Leitern nicht zu erreichen war, abgestaubt werden konnte. (Presbyt. Beschl. Nr. 304, 1957)

Wir gingen nun folgendermaßen vor; durch vorsichtiges Darüberstreichen mit einer Knetmasse entfernten wir den in dicken Schichten anhaftenden Staub, ohne daß das Bild dabei beschädigt wurde.

Nach dem Abstauben nahmen [3] wir unsere Untersuchungen erneut vor. Durch schräges Ausleuchten mit einer portativen Lampe, konnten wir mehr oder weniger gut die alten Konturen erkennen, welche von oben nach unten zu, auf Handzettel fesgehalten [sic!] wurden. So kam eine Überprü-

fung durch einen Experten jederzeit an Hand der beigelegten Tafel 3 stattfinden. Es wird hier von den Unterfertigten darauf hingewiesen, daß nur die hauptsächlichsten gut ins Auge fallenden Punkte festgehalten worden sind, da die Zeit uns knapp war. Eine gründliche Untersuchung durch einen Fachmann wäre wohl einmal angebracht!

Gleichzeitig mit uns, arbeitete auch der beauftragte Fotograf mit den Teilaufnahmen und den bestellten Gesamtaufnahmen, vor und nach der Abstaubung.

Nun zu den Feststellungen: Im Spitzbogenfeld ist unter der Sonne ein Auge gut zu erkennen, von welchen seitlich und [4] nach unten zu, filigran ausgearbeitete vergoldete Strahlen ausgehen. Der Nachthimmel mit den Sternenregen war seinerzeit in einem leuchtenden hellem [sic!] Blau gehalten und hatte nur spärliche goldene Sterne mit Sorgfalt ausgeführt. (in Blattgold wie alle vergoldeten Flächen) Bei den Übermalungen ist davon ein Teil ausgespart und dann durch primitive Sterne in Goldbronze, ja auch in Ockergelb gemalt b.z.w. [sic!] mit Schablonen hinzugefügt worden.

Zwischen den 4 Strebe Pfeilern, welche sich nach oben zu verzüngen und in Kreuzblumen enden, erkennt man an abgeblättern Stellen, unter den Bildern aus dem Leben Jesu, ein formschönes in einem warmen Goldton gehaltenes gotisches Maßwerk. Obwohl die Übermalerei die Pfeiler, Strebebögen, Krabben, Kreuzblumen u.s.w. zum Teil berücksichtigt haben, so hat doch ihre ungenaue Malweise [5] die dilettantenhafte [sic!] Pinselführung, und die plumpe Verzeichnung viel dazu beigetragen, daß perspektivisch alles verzeichnet scheint! So ist es kein Wunder, wenn das, einst sicher leicht und formschön, filigran gearbeitete Maßwerk, heute primitiv wirkt.

Ebenso falsch ist auch heute, die als Deckplatte gemalte Fläche der oberen Maßwerkbrüstung. Sie war einst als Gesimse gekühlt und reich verziert und vor allen Dingen als Unteransicht dargestellt! (Vergleiche die beiden Baldachine rechts und links darunter).

In den beiden konkav gemalten Pfeilern, welche die Maßwerkballustraden [sic!] oben und unten verbinden, ist in nischenartigen Vertiefungen Christus als Schmerzensmann und als Weltrichter zu sehen. Nun ist aber darunter, an beiden Seiten, eine ganze Reihe von andern Konturen oder Symbole zu erkennen, sodaß sie einst anders waren.

[6] Beim Übermalen der Wappen und Tartschen wurden öfters die Farben geändert! Auch die Kleidung der beiden Könige in den Pfeilern hat seinerzeit andere Farben getragen.

In der Bildmitte ist hinter Kruzifixus [S. 6] ein an 2 Stangen befestigtes Tuch zu sehen mit Ornamentbordüre am oberen Rande. Rechts davon scheint ein Baum gewesen zu sein und dahinter Berge. Der Essigschwamm hatte eine mehr nach links geneigte Lage. Der Lanzenschaft war gedeckelt [sic!] oder mit Schnüren umwickelt dargestellt.

Wir sind überzeugt, daß die obere Reitergruppe später hinzugefügt wurde, da unter all diesen an abgeblättern Stellen, Himmelblau zu erkennen ist, während in der unteren Menschengruppe kein Himmelblau anzutreffen ist. Auch hätte der Übermaler Hermann nicht nach der Jahreszahl die beiden Buchstaben f e getan.

[7, kézzel írt száma 6b] Die untere Maßwerkballustrade hat an Stelle von Vierpaß links das Wappen der Deutschen Malerzunft und rechts ein noch nicht deutbares Wappen (Siehe Tafel 5).

Das Gemälde führt seitlich und unter der Verputzschicht weiter, sodaß anzunehmen ist daß es bis an den Boden reichte.

Zu den Schäden im Allgemeinen:

Der obere Teil hat oft durch Regen und Witterung gelitten. Wasserspuren sind gut sichtbar. Die zerstörte Mörtelschicht [sic!] ist in sehr primitiver Weise grob ausgefüllt stellenweise bis 2 m² groß, und die rauhe Oberfläche einfach übermalt ohne irgendwie geglättet zu werden. Da nur Nachthimmel darauf zu erkennen ist, beweist daß [sic!] diese Ausbesserungen erst in späterer Zeit erfolgten. Weiters haben Erdbeben, besonders im Spitzbogenfeld großen Schaden angerichtet und Mauerverschiebungen bewirkt. So führt z.B. [8, kézzel írt száma 7] quer durch die Sonnenscheibe ein ohne jede Sorgfalt ausgebesserter Sprung. Der untere Teil des Bildes hat besonders durch die mutwillige Zerstörung von Menschenhand gelitten, wobei hauptsächlich die untere Gestaltengruppe zerstochen wurde. Inschriften sind über die ganze Oberfläche in die geglättete Verputzschicht eingekratzt. Bald in lateinischen, dann wieder in gotischen Buchstaben. Später haben dann Übermalerei die Kerben übermalt, ohne die glatte Oberfläche wieder herzustellen und fachmännisch auszuspackeln. Auch sind sie mit dem Übermalen der Farben, Wappen, Körpern [sic!], Heiligenscheine u.s.w. ziemlich genial und frei, großzügig gewesen, ohne sich nach dem Original zu richten.

Viel hat das R-gemälde auch von der aufsteigenden Hitze des seitlich darunter befindlichen großen Heizkörper [sic!] gelitten. (Abblättern) Der [9, kézzel írt száma 8] Heizkörper wurde, auf unsere Eingabe hin, wenn auch nicht versetzt, so doch sofort ausgeschaltet, sodaß seine zerstörende Wirkung dem Bilde selbst nicht mehr schaden kann.

Die Malerei wurde wahrscheinlich in einer Wachsemlusion, auf geweißeltem Grunde ausgeführt, wobei die Zeichnung, das Ausreißen, mit einem spitzen Gegenstand sauber hingelegt wurde.

Beim Ausmalen des Kirchengewölbes wurden die Fresken immer abgedeckt (Mehrzahl, da ringsumher die Wände bestimmt bemalt waren). Wir fanden auch eingelassene Holzdübel mit Nägel [sic!], welche das Befestigen bedeuten [sic!] erleichtert haben mag. Im Spitzbogenfeld sind die Nägel auch direkt ins Gemälde hineingetrieben worden. Wir erkannten geschmiedete, schon übermalte Nägel, aber auch Maschinennägel mit Packpapierresten.

[10, kézzel írt száma 9] Noch eine Feststellung konnten wir von oben machen. Da beim Abklopfen der Gewölberippen nicht allzugenaу gearbeitet worden ist, blieben noch alte Farbschichten erhalten. Das Gewölbe war bald in einem hell- bald in einem intensiven Himmelblau gehalten, während die Rippen bald weiß, braun, aber auch hellblau angelegt waren. 6-7 Farbschichten sind noch gut zu erkennen.

Es muss schon ein erhabener Anblick gewesen sein, das Kircheninnere mit diesem Gewölbe und den vielen Fresken an den Wänden, nur durch Fenster und Pfeiler unterbrochen. Dazu noch der alte Flügelaltar und das alte Gestühl.

Der heutige im Chor befindliche Altar ist, ebenso wie die Kanzel, eine etwas „Kitschige Arbeit“ [sic!] irgend eines Betriebes für Massenerzeugnisse. Draht [11, kézzel írt száma 10] Latten [sic!], Blechstreifen haben dabei reichlich Verwendung gefunden.

Es sei auch hier festgehalten, daß der alte Flügelaltar noch in einem halbwegs gutem [sic!] Zustande in der Ferula hängt und in passender Weise vielleicht [sic!] doch noch einmal, trotz [sic!] der vielen Gegenmeinungen, an seinen [sic!] ursprünglichen Ort zur Geltung kommen kann.

Ebenso möchten wir das löbl. Presbyterium aufmerksam machen, daß wir beim Ausmalen der sogenannten Stadtparrloge [sic!] Wandfresken und Spruchbänder entdeckten, welche wir aber nicht freilegten, da der Raum dringend gebraucht wurde, und sie nun noch auf ihre Freilegung harren!!

K. N. Voik

Hermannstadt den
10. Febr. 1959

[12, kézzel írt száma 11] Unsere hauptsächlichen Feststellungen.

Die Lage und Ort der einzelnen Punkte ist auf der beiliegenden Skizze oder Tafel 3 ersichtlich. Siehe auch Tafel 1, 2, 3 u. 5

Bezeichnung links und rechts von [sic!] Beschauer aus.

1. Im oberen Viertel der Sonnenscheibe von ihr bedeckt die Umrisse des „Auge Gottes“ sichtbar, von welchem seitlich, aber auch nach unten zu sehr sauber ausgeführte goldene Strahlen ausgehen. Ihr Brennpunkt ist der Augenmittelpunkt. Auf den fotografischen Kontrollaufnahmen sind die Strahlen gut zu erkennen. Gottesaue erst in späterer Zeit durch Sonnenscheibe übermalt, hebräische Schrift öfters überschrieben und ebenso wie die Sonne dabei verzeichnet worden!

2. Ein Mauersprung zieht sich schräg nach unten durch die Sonne, bis an [13, kézzel írt száma 12] die Spitze des rechten Strebepfeilers. Mehrmals übermalt.

3. Abgefallene Mörtelschicht im Spitzbogenfeld grob ergänzt und ohne zu glätten mit Nachthimmel überstrichen.

4. Die Strebepfeiler ursprünglich in schöner reicher Form, ebenso die Strebebögen, Fialen, Krabben, Kreuzblumen u.s.w. jetzt primitiv, laienhaft.

5. Unter den Landschaftsbildern Teile eines gotischen Maßwerkes in goldgelben warmen Tönen gehalten gut sichtbar.

6. Ein im Verputzt [sic!] tief eingekratzter Halbbogen (r 1 m) Mittelpunkt in der oberen Kante in der Mitte der Maßwerkbrüstung.

7. Der obere Teil, die glatte Deckplatte der Maßwerkballustrade [sic!] war plastisch liniert und zeigte Unteransicht (was ja perspektivisch richtig ist) links davon ein Rankenmuster (Tafel 4).

8. Die beiden Baldachine links und rechts kaum nachgemalt.

9. In den dreipaßartigen Durchbrü- [14, kézzel írt száma 13] chen der Maßwerkballustrade [sic!] an abgeblättern Stellen Himmelblau.

10. Wappen mit Doppelkreuz oft nachgemalt z. T. vorher abgeschabt.

11. Wappen mit Reichsadler öfters vergoldet Adler in etwas anderer Form gewesen.

12. Wappen mit Löwen umgemalt und dabei auch verzeichnet. z.B. [sic!] Vorderfuß war dicker. Überhaupt scheinen die Farben einige Male dabei umgeändert worden sein.

13. Schmerzensmann später hinzugefügt, Umrisse darunter von andern Symbolen darunter sichtbar.

14. Weltrichter ebenso hinzugefügt. auch [sic!] darunter erkennbare andere Konturen. Öfters übermalt worden.

15. Beide Verbrecher übermalt worden, dabei wenig verzeichnet.

16. Kruzifixus ist durch häufiges Übermalen sehr [kiemelés a szerzőtől, ti. Voik] verzeichnet. Körper war viel kräftiger sauber ausgeführt, ebenso die Wundstrahlen. Todesschweiß nachträglich grob aufgemalt. Schnurrbart später [15, kézzel írt száma 14] gemalt. Inschrift I N R I nachlässig überschrieben.

17. Essigschwamm hatte ursprünglich viel weiter nach links zeigende Neigung und war auf einer Gabelzinke aufgebracht. (T. 4)

18. Lanzenchaft jetzt plump und unbeholfen liniert. War schlanker, in gedrehter Form oder mit Schnüren umwickelt gewesen. (T. 4)

19. Hinter Christus in Hüfthöhe Konturen eines an 2 Stangen aufgespannten Tuches, mit verzierter Bordüre oben sichtbar.

20. Konturen, wie die eines Baumes und Felsen. Berge zu erkennen.

21. Im Wappen am 2-ten roten Querbalken von unten P.B.G. 1610 zu lesen. (Princeps Batory Gabriel?) (T. 4)

22. Eine Inschrift Ivan Ad. (T. 4)

23. An losgelösten Stellen der Mütze und des Ärmels Himmelblau.

24. Himmelblau.

25. Die Ritterrüstung abgeschabt worden, frisch übermalt, darunter blaue Farbe. Ebenso Himmelblau im Kopf des Pferdes, Stirne, Ohr.

[16, kézzel írt száma 15] 26. Blaue Stellen überall.

27. Beim Gesicht blau.

28 In der ganzen Gruppe der Figuren und Pferde scheint Himmelblau durch.

29. Pferdeschädel wurden z. T. abgekratzt und nachgemalt.

30. Im Sattelknauf des Pferdes die Inschrift des Übermalers Hermann.

31. Die Farben des Gewandes umgeändert.

32. Simon Huber (Huwer) eingekratzt und unleserliche Worte 1546 (1486?).

33. Gesichter wurden zerstoßen, dann ausgebessert. Wangenrot nachgemalt. Heiligenscheine einst schöner geformt gewesen (Blattgold) und die Farben der Gewänder umgeändert.

34. Über die ganze untere Personengruppe Namen Ziffern, eingekratzt alle [sic!] überstrichen

35. Jahreszahl 1661 T. 4.

36. In den [sic!] Verputz zu lesen János B. V.

37. Gestalt b.z.w. [sic!] Gewand z. T. abgeschabt, und ausgebessert. Da die ursprünglichen Farben nicht beibehalten wurden, scheinen sie teilweise durch.

[17, kézzel írt száma 16] 38. Eingekratzt Georgius Simon (T. 4). 1586 oder 1486. Über die obere Hälfte des linken Stifters muß einmal der Versuch gemacht worden sein, die Oberfläche mit einem Firnis oder Öl zu imprägnieren, da diese Stelle einen öligen Glanz aufweist.

39. Gürtel des Stifters muß mit, in den feuchten Verputz eingelassenen, Schmuck verziert gewesen sein. Vermutlich des selben beraubt und die Löcher in Farbe ausgebessert.

40. Unter dem Vierpaß das von dem Unterfertigten 1949 gefundene Wappen (T. 2 + 5 und Erklärung im Anhang.) Gut sichtbar ein großer roter Schild mit Goldrand in welchem 3 kl. weiße Schildchen mit Silberrand (2:1) gesetzt. Über dem Wappenschild ein Stechhelm (?) vergoldet von welchem rechts und links rankenartige Gebilde oder Geweihe ausgehen. Nach oben zu endet das Ganze in

einem schwer deutbaren Abschluß, während nach unten zu die vergoldeten Stellen sich unter der Verputzschichte [sic!] fortsetzen.

[18., kézzel írt száma 17] 41. Unter dem Vierpaß ein großer Dreiecksschild mit einem breiten waagerechten Balken oben, in der unteren Hälfte ein kleiner Silberschild. Beide Schilde rot eingefasst. Grund des Wappenschildes hell (weiß?) Schwache Kontouren [sic!] vergoldeter Gebilde rundherum erkennbar.

42. Der Durchblick des fensterartigen Rechtecks früher in Himmelblau gehalten. Zu ersehen am rechten oberen Kreuzpunkt des Gitters. Das Gitter öfters übermalt, dabei auch verzeichnet worden, da eins [sic!] formschöner.

43. Schmerzensmann b.z.w. Erbärmdebild oft übermalt, verzeichnet. Die Arme waren genau wie der Körper kräftiger muskulöser. Der Kopf wurde auch z.T. übermalt Schnurrbart hinzugefügt. Die Strahlenkrone einst anders gewesen. Eine am ersten senkrechten Gitterstab beginnende wagerechte [sic!], im rechten Maßwerk endende, Mauerbeschädigung grob [19, kézzel írt száma 18] verputzt und ohne zu glätten übermalt.

Abschließend kann man wohl sagen, daß viel am Kreuzigungsgemälde beschädigt wurde, besonders in der Zeit, als Gabriel Batory, der Chronik nach, die Stadtpfarrkirche als Stall benützt haben soll, doch haben die meisten Übermaler mit halbwegs guten Emulsionen gearbeitet, außer vielleicht oben an den Bildern im Spitzbogenfeld, wo sie sich leicht wischen, was auf eine allmähliche Zersetzung durch Zeit und Witterungseinflüsse hindeutet. Zu bedauern wäre nur, daß sie die ursprüngliche feine filigrane sichere Linienführung b.z.w. Pinselfertigkeit des Rosenauers nicht einmal annähernd beherrschten, sodaß dadurch manche Verzerrungen zu stande kamen. Nur bei genauem Betrachten erkennt das Auge manche Einzelheit des ursprüngl-[20, kézzel írt száma 19] lichen Gemäldes.

Bezüglich des Kreuzigungsgemäldes folgende Vorschläge welche für die Geschichte desselben von Bedeutung sein dürften.

1. Den elektrischen Heizkörper [sic!] unbedingt zu versetzen, er kann jederzeit [kiemelés a szerzőtől, ti. Voik] durch einen Hebel eingeschaltet werden!

2. Anfragen an Kunstinstitute in Österreich [sic!], Deutschland, vielleicht auch Prag und Straßburg zu richten, um die Wappen deuten zu können.

3. Einen Fachmann mit der genauen Untersuchung zu betrauen!

Zu vermerken sei noch, daß mir alle Unterlagen, Skizzen, sowie Handzettel Herrn Prof. i.r. Horeth zwecks Ausarbeiten seinerseits auch zur Verfügung gestellt haben.

NVoik sen.
K. N. Voik

Hermannstadt
10 Febr. 1959

[21, kézzel írt száma 19] Anhang. Aus:
Geschichte des deutschen Malerhandwerks.

Kaiser Karl der IV. ließ den aus Modena stammenden Maler Tommaso, den Meister der Freskomalerei, nach Prag kommen, welcher auf dem Hradschin Burg und Dom mit Fresken bemalte, Kappen und Säle mit bunten Farben schmückte, die heute noch wohl erhalten dastehen. Die böhmischen Schilderer waren aufmerksame Schüler dieses italienischen Malers. Die Meister, die im 15. Jahrhundert den Bau des Straßburger Münsters fortsetzten, waren 3 Brüder aus Prag, die zugleich Baumeister, Bildhauer, Formschneider und Maler waren. Diese Maler, welche in dem Dienst des Königs Sigismund standen, führten die Bezeichnung Jungherr. Die einheimischen Münstermaler von Straßburg nannten diese Maler die Junker von Prag; sie hatten sich ein Wappen mit drei weißen Schildern in rotem Felde zugelegt. Die Reichsgrafen von Rappoltstein erhoben gegen die Führung dieses Wappens, welches genau mit ihrem Wappen übereinstimmte, Einspruch. Aber die Straßburger Malerzunft stellte sich hinter die Prager Maler, und Kaiser Sigismund entschied im Jahre [22, kézzel írt száma 20] 1414 gelegentlich seines Aufenthaltes in Strassburg zugunsten der Maler, indem er den Prager Malern ausdrücklich das Wappen verlieh. Die Wappen der Malerbrüderschaften in den einzelnen Gegenden Deutschlands unterschieden sich durch die Anzahl und Farbe der auf ihnen angebrachten Schildchen; bald stehen die Schildchen auf rotem, bald auf blauem Grunde; auf dem Ordnungsbuch der Malerzunft zur Stelzen in

Straßburg hat das Malerwappen blaues Feld, auf Malereien im 16. Jahrhundert kommt wieder rotes Feld, im 17. Jahrhundert wieder blaues vor.

Aus
Großes Malerhandbuch
von Karl Koch [kiemelés a szerzőtől, ti. Voik]
Heinrich Killinger
Verlagsgesellschaft M.B.H. Nordhausen am Harz
Seite 6 und 7

Wir behalten uns das Recht, unsern Bericht zu ergänzen oder zu vervollständigen, vor!

K. N. Voik
N. Voik sen.

[23, kézzel írt szám nélkül] Nachtrag.
In Neumarkt
Tîrgu Mureş
ist bei einem Außenfresco (siehe Faltbogen) links unten das gleiche Malerwappen gelegentlich der letzten Restaurierung zum Vorschein gekommen. Eine nähere Untersuchung war Unterfertigten wegen Höhe und Zeitmangel nicht möglich.

KVoik
14. 05. 1984

**„Wer hat das schöne Himmelszelt hoch über uns gesetzt?“
Zu den Übermalungen des Rosenauer-Wandbildes
in der Hermannstädter Stadtpfarrkirche
(Zusammenfassung)**

Der heutige Zustand des monumentalen Wandbildes an der inneren Chornordwand der evangelischen Stadtpfarrkirche in Hermannstadt (Sibiu, Nagyszeben), des sogenannten Rosenauerbildes, ist das Resultat einer Reihe von unterschiedlich motivierten Eingriffen in die spätmittelalterliche Bildsubstanz. Besonders die Übermalungen und Ergänzungen des 17. Jahrhunderts haben Stilsprache und Motivschatz in entscheidendem Maße abgeändert. Spätere Generationen konnten diesem Umstand nur wenig Sympathie entgegen bringen. Nicht zuletzt vor dem Hintergrund der so nachhaltigen Gotikbegeisterung des 19. Jahrhunderts schwand die Geduld dafür schließlich so weit, daß das Presbyterium der evangelischen Kirchengemeinde in Hermannstadt tatsächlich noch im Jahre 1957 den Beschluss fassen konnte, das Wandbild in den „ursprünglichen“ Zustand versetzen zu lassen – eine Maßnahme, die letztlich unterlassen blieb. Veranlasst wurde allerdings eine Zustandsaufnahme, die von den beiden Hermannstädter Dekorationsmalern Nikolaus Anton Voik und Karl Nikolaus Voik durchgeführt wurde. Von ihr erhoffte man sich, dass sie durch die Dokumentation aller Spuren älterer Zustände eine wahrheitsgemäße Rekonstruktion des spätmittelalterlichen Erscheinungsbildes ermögliche. Obschon die Zustandsaufnahme einerseits vor allem aufgrund der Begrenztheit der damaligen technischen Ausstattung signifikante Unrichtigkeiten enthält, birgt sie andererseits entscheidende Hinweise zu Vorzuständen des Wandbildes.

Die vorliegende Studie nimmt diese zum Ausgangspunkt einer eigenen Rekonstruktion des spätmittelalterlichen Bildbestandes und diskutiert unter Berücksichtigung des jeweiligen kunst- und kulturhistorischen Hintergrundes Ikonographie und Funktion des Wandbildes in den Zuständen vor und nach der barocken Übermalung. Bei dem spätgotischen Wandbild wird es sich demnach ursprünglich um ein Votivbild oder Bildepitaph gehandelt haben. Analog zu den vor allem während des 18. Jahrhunderts vorgenommenen Abänderungen an vorreformatorischen Altären in evangelischen Kirchen

Siebenbürgens erweiterte der barocke Eingriff das Wandgemälde zu einem programmatischen Lehrbild der lutherischen Hochorthodoxie, innerhalb dessen die sichtbar gebliebenen spätmittelalterlichen Bildmotive eine bewusste Umdeutung und Integration erfuhren.

Képjegyzék

1. Falkép a nagyszebeni száz évvel ezelőli evangélikus főtemplom szentélyének északi falán (ún. Rosenauer-falkép). Fotó: Scott Eastman
2. Nikolaus Anton Voik és Karl Nikolaus Voik: *Chorgewölbe im ursprünglichen Zustand der Farben*. Fotó: Udvardi Árpád
3. Nikolaus Anton Voik és Karl Nikolaus Voik: *Ansicht des Bildes, wie es ursprünglich gewesen sein mag*. Fotó: Udvardi Árpád
4. Nikolaus Anton Voik és Karl Nikolaus Voik: *Sichbare [sic!] Stellen der Übermalungen, Beschädigungen usw.* Fotó: Udvardi Árpád
5. Nikolaus Anton Voik és Karl Nikolaus Voik: *Gut erkennbare Feststellungen, Namen, Ziffern usw.* Fotó: Udvardi Árpád
6. Nikolaus Anton Voik és Karl Nikolaus Voik: *Die 2 von uns 1949 gefundenen Wappen*. Fotó: Udvardi Árpád
7. A két donátorcímer rekonstrukciójának kísérlete, az ötödik táblán ábrázolt címerek (6. kép) egy színváltozata. Fotó: Udvardi Árpád
8. A Rosenauer-falkép, részlet a Madonna részben feltárt alakjáról. Fotó: Frank-Thomas Ziegler
9. Sugárkoszorú a Jahve felirattal. Egy 1957-ben készült, a Rosenauer-falképet ábrázoló fekete-fehér fényképfelvétel részlete. Fotó: Erhard Daniel
10. III. Hachberg Ottó síremléke, 1445 körül. Konstanz, dóm, Margit-kápolna. Fotó: Fotowerkstatt Franz-Josef Stiele-Werdermann, Konstanz
11. Szentségtartó fülke festett szentségtartóval és egyéb képi ábrázolásokkal, 1462 körül. Garmisch, Szt. Márton régi templom, északi szentélyfal. Fotó: Josef Schwarzenböck

SARKADI NAGY EMESE

A „REICHMUT-MŰHELY” NYOMÁBAN. ÖSSZEFÜGGÉSEK A BEREETHALMI SZENTÉLY 16. SZÁZADI BEREDEZÉSÉNEK KAPCSÁN¹

Viktor Roth óta a szárnyasoltárokkal foglalkozó szakirodalom előszeretettel emlegeti az úgynevezett berethalmi oltárcsoporthoz tartozóként a szászbogácsi, a berethalmi és a segesi retábulumot. A csoportosítás alapját bevallottan az az oromzatszobor képezi, amely mindhárom oltár jellegzetes részlete, de amely, amint azt már Harald Krasser is megfogalmazta,² nyilvánvalóan csak az asztalosműhely azonosságára utalhat. Ha a három retábulum tábláit összevetjük, érintőleges kapcsolatot találunk csak közöttük, festészeti szempontból semmiképpen sem tekinthetők egy műhely termékeinek. Ezt a fonalat azonban azóta sem vette fel senki, hogy a rá felfűzhető következtetéseket számba vegye. Az asztalosműhelyek tevékenysége és más műhelyekkel való együttműködése, szerepük a templomi berendezések tervezésében és kivitelezésében sajnos amúgy is méltatlanul a művészettörténeti kutatás perifériájára szorult téma, különös apropóját most az adja, hogy éppen az Ünnepelet tett jelentős lépéseket e hiány pótlására.

1. A berethalmi szárnyasoltár

¹ Az itt közölt eredményeket is megelőző, a Segesváron működő oltárépítő-műhelyek tevékenységének feltérképezésére irányuló kutatásaimat a Gerda Henkel Stiftung 2008 és 2010 között nyújtott nagyvonalú támogatása tette lehetővé.

² Krasser, Harald: *Zur siebenbürgischen Nachfolge des Schottenmeisters*. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege XXVII(1973). 118–119 (a továbbiakban Krasser 1973).

A 16. századi berethalmi főoltár

A berethalmi Mária-oltárral foglalkozó, viszonylag gazdag szakirodalom csak részben vesz tudomást a retábulum szokatlan szerkezetéről, két, egyértelműen különválasztható periódusáról.³ Az egységes szerkezetben is első látásra feltűnik, hogy a predella és az oromzat tábláinak összetartozó stílusa különbözik a retábulum központi ábrázolásainak stílusjegyeitől (1. kép). Alátámasztja ezt a Tizenkét éves Jézus a templomban jelenetén látható, a központi rész tábláit datáló, 1483-as felirat, valamint az oromzat keretlécén olvasható 1515-ös keltezés is, amely nemcsak az oromzatra, de a predellára és a teljes oltárszerkezetre vonatkozik. A predella egyik sarkában látható, kelyhet és IO betűket mutató címerpajzs a korábbi szakirodalom számára is egyértelműen azonosította az oltár megrendelőjét János plébánossal, akinek tevékenysége 1502 és 1518 között igazolható Berethalmon.

Az alig 30 évvel korábbi (egykor szintén Mária titulusú oltárhoz tartozó) táblákat tehát újra felhasználták az oltár 16. századi összeállításakor. A szerkezet meglehetősen egyedi: szekrényét két oldalról két-két merev táblából álló szekrényfél veszi közre, ezekhez csatlakoznak a belső oldalukon egyenként négy táblára osztott mozgatható szárnyak. A tulajdonképpeni retábulumot kétoldalt mélyen ívelt predellára helyezték, amelynek központi részét kisebb szárnyasoltár alkotja: középső tábláját egy merev és egy mozgatható szárny pár fogja közre. A kis szárnyasoltár két oldalán, a predella ívháromszögeiben egy-egy festett címerpajzs látható: egyik oldalon a már említett IO betűkkel ellátott kehely, a másik oldalon egy nyitott tenyér Medgyesszék címereként azonosított ábrázolásával. Az oromzat középső táblájának két oldalán egy-egy merevszárnyra emlékeztető keskeny tábla helyezkedik el, ezeket veszi közre és koronázza az áttört, indás-fiálás oromzatsísz, amely kiindulópontként szolgált vizsgálódásunk számára.

³ Müller, Friedrich: *Die evangelische Kirche in BIRTHÄLM*. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde II(1857). 199–217; Roth, Viktor: *Siebenbürgische Altäre*. Strassburg 1916. 98–106 (Studien zur deutschen Kunstgeschichte 192); Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei*. Bp. 1955. 183; Krasser, Harald: *Untersuchungen zum Mittelalterlichen Tafelmalerei in Siebenbürgen. Zur Herkunft und Datierung der BIRTHÄLMER Altartafeln*. Forschungen zum Volks- und Landeskunde XIV/2(1971); Krasser 1973; Uő: *Die BIRTHÄLMER Altartafeln und die siebenbürgische Nachfolge des Schottenmeisters*. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde XIII(1976); Uő: *Die BIRTHÄLMER Altartafeln und die siebenbürgische Nachfolge des Schottenmeisters*. = *Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte*. Hrsg. Gündisch, Gustav-Klein, Albert-Krasser, Harald-Streitfeld, Theobald. Buk. 1976; Otmar Richter: *Eine Kunsthistorische Entdeckung*. Neuer Weg 12 Mai 1979. 4; Sinigalia, Tereza: *Le Retable de Biertan. Nouvelles Recherches*. Revue Roumaine d'Histoire et de l'Art. Série Beaux-Arts XXI(1984); *800 de ani biserica Germanilor din Transilvania*. Kiáll. kat. Sibiu – Thaur bei Innsbruck 1991. 79; Richter, Gisela-Richter, Otmar: *Siebenbürgische Flügelaltäre*. Thaur bei Innsbruck 1992. 58–90; Sinigalia, Tereza: *Pictură, sculptură și artă decorativă la Biertan*. Buletinul Comisiei Naționale a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice III/1(1992); Munteanu Beșliu, Petre: *Rolul lui Nicolae de Apa în emanciparea Biertanului*. Analele Brăilei I(1993); Crăciun, Maria: *Iconoclasm and Theology in Reformation Transylvania: The Iconography of the Polyptych of the Church at Biertan*. Archiv für Reformationsgeschichte XCV(2004). Még a legfrissebb szakirodalom is csak a retábulum 1515-ös datálásáról beszél. Lásd *Van Eyck to Dürer. Early Netherlandish Painting & Central Europe 1430-1530*. Ed. Borchert, Till-Holger (kiáll. kat. Bruges, Groeningemuseum, 29 October 2010 – 30 January 2011). Bruges 2010. 509 (Török, Gyöngyi).

A retábulumnak nem a teljes központi része származik a 15. század végéről, csupán a festett táblák. Maga a szekrény, a szerkezet többi részével együtt, sokkal inkább a 16. század folyamán készülhetett. Bár részletei önmagukban nehezen engednék meg annak eldöntését, hogy az 1480-as vagy az 1510-es évekre keltezhetőek-e, néhány motívum elemzése mégis közelebb visz a megoldáshoz. A szekrény áttört, indadíszes lezáró elemének indái két, a szekrény sodrott törzsi oszlopairól induló, egymást keresztező, az átlósan ellentétes sarokba tartó ág köré tekerednek, a két fő ág pedig hegyes porzóval ellátott virágban végződik. Nagyon hasonló, eredetileg minden bizonnyal sodrott

2. A szászbogácsi szárnyasoltár oromzata és szekrényének lezárása

oszlopokkal alátámasztott szekrénydíszsel találkozunk az 1518-ra keltezett, már említett szászbogácsi oltáron (2. kép), és a motívum némileg egyszerűsített formája jelenik meg a szintén 16. század első negyedére datálható rádosi oltáron is. A szekrénybelsőit borító, a kréta alapozásba metszett, aranyozott szőlőinda motívum azonban nem bukkan föl egyetlen másik erdélyi oltárszekrényben sem, és egyáltalában nem tekinthető elterjedt háttérmustrának.⁴ Viszonylag közeli párhuzama bukkan fel azonban Segesvár környékén fennmaradt oltárok szárnyablait lezáró indamotívumban, így többek között az 1522-es sövényési retábulumon. A szekrény tehát szintén a 16. századi átalakítás során készülhetett. Szobrászati dísz, amint arra Harald Krasser és mások is rámutattak már, talán Szűz Mária mennybevételét ábrázolta. Kétségtelen, hogy a retábulum ikonográfiai programja szempontjából akár egy egyszerű Mária-ábrázolás is megfelelt volna, ám a szekrényháttér kialakítása arra utal, hogy komplexebb jelenetről lehetett szó. Nem különálló szobor vagy szobrok körvonalait látjuk a háttérmustrán, hanem viszonylag nagy felületet elfoglaló, négyzetes lenyomatot, amely leginkább arra utal, hogy eredetileg relief-kompozíció állhatott itt. A fölötte megfigyelhető, nagyméretű, aranyozott glória pedig azt valószínűsíti, hogy centrális elrendezésű ábrázolásról lehetett szó, amelynek középpontjában nyilvánvalóan a Szűzanya helyezkedett el.⁵ A szekrény közepén fehérülő nagy, kréta alapozással fedett felület nyilván zavaró volt a szekrény faragott dekorációjának (valószínűleg reformáció általi) eltávolítását követően; talán ekkor festették át a felületet és látták el azzal a reneszánsz antikva betűkkel írott felirattal, amely egy 1973-as, Harald Krasser által közölt

⁴ Néhány hasonló mustra ismert a Felvidékről.

⁵ A glória külső sávján egykor körülfutó felirat nyomai látszanak. A ma kiolvasható néhány betű sajnos nem ad közelebbi útbaigazítást az ábrázolásra vonatkozóan.

fényképfelvételen még látható volt.⁶ A feliratot minden bizonnyal a Gisela Richter brassói műhelyében történt átfogó restaurálás tüntette el, amely mindig az eredeti állapot helyreállítására törekedett. A hetvenes évek végén – nyolcvanas évek elején zajlott restaurálás során újraaranyozták a felületet, az aranyozáson keresztül is jól kivehetőek azonban a felirat bizonyos részletei. Így és az archív kép segítségével jól azonosítható, hogy a szöveg János evangéliumából vett idézet volt: „sic enim dilexit Deus mundum ut Filium suum unigenitum daret ut omnis qui credit in eum non pereat sed habeat vitam aeternam” (Jn 3, 16).

Sajnos semmiféle információval nem rendelkezünk a szekrényben jelenleg látható Keresztrefeszítés-csoport provenienciáját illetően. Bár stílusjegyei a 15. század utolsó évtizedeire utalnak, tehát a szobrok gyakorlatilag azonos időben készülhettek a retábulum 15. századi tábláival, mégis egyértelmű, hogy nem tartozhattak az eredeti oltárhoz. Az oltárszekrény szobrainak fennmaradása az ismert történeti körülmények mellett önmagában is valószínűtlen, a szoborcsoport méretei sem illeszkednek a szekrény (táblaméretek által meghatározott, tehát nyilván a 15. századit követő) dimenzióihoz, hátoldaluk gondos kialakítása pedig egyértelművé teszi, hogy eredetileg nem oltárszekrényhez tartoztak, hanem szabadon álló Keresztrefeszítés-kompozíció részét képezték.

A predella és az oromzati triptichon kialakítása jól illeszkedik a retábulum egészének szerkezetéhez, egyértelműen egyszerre, az 1515-ös megrendelés részeként készültek. A táblákat lezáró aranyozott indamotívum megegyezik, stíluselemeik is azonos festőműhelyre utalnak. Míg a predella táblái Krisztus rokonságának tagjait mutatják, az oromzat ábrázolásai különleges ikonográfiai csemegét jelentenek. A középső tábla kombinálja az allegorikus Keresztrefeszítés és az Eleven kereszt elemeit: a zöldellő, gyümölcscsel teli szőlőtőként ábrázolt kereszt ágain az apostolok állnak, a tövet Mária öntözi, Keresztelő Szent János pedig kapálja. A tábla felső keretlécén olvasható felirat részben értelmezi az allegóriát: MARIA RIGAT - EGO SUM VITIS VERA ET VOS PALMETES ANNO VIRGINEI PARTUS 1515 - JOHANNES PLANTAT.⁷ A felirat középső szakaszának, a János evangéliumából vett idézetnek ilyen formában történő ábrázolása, a zöldellő, eleven kereszt az ágain álló apostollokkal meglehetősen gyakori a középkori ikonográfiában; a különlegességet Mária és Keresztelő Szent János szerepe jelenti.⁸

Mária öntöző, a szőlőtövet tápláló alakja egyrészt Krisztus-anyai szerepét hangsúlyozza másrészt részvételét a megváltásban. Keresztelő Szent János kapáló alakja közreműködésére utal, Krisztus megváltás felé vezető útjának földi előkészítésében vállalt szerepére. Azonban az a mód, ahogyan személye Mária pandanjaként, hangsúlyos helyen jelenik meg az ábrázoláson, a retábulum

⁶ Krasser 1973, 110, 102. kép.

⁷ Viktor Roth félreolvasa a feliratot, és a következő szöveget közölte: „MARIA RIGAT PALMETES. ANNO VIRGINIS PARENTIS 1515. JOHANNES PLANTAT”, átirását azután a későbbi kutatók is átvették. János evangéliumának sora (Jn 15,5) azonban tisztán olvasható a keretlécen, ahogyan a PARTUS szó is egyértelmű. (Lásd Viktor Roth: i.m. 101.)

⁸ A *rigat* és a *plantat* szavak párhuzamos említése elkerülhetetlenül eszünkbe juttatja a Korinthusiakhoz írt első levél sorait: „Itaque neque qui plantat est aliquid neque qui rigat sed qui incrementum dat. Qui plantat et qui rigat unum sunt” (Kor 1,3: 7–8).

megrendelőjének, János plébánosnak nevét is ismerve, nem lehet véletlen. Az ábrázolás egyes elemei önmagukban jól ismert ikonográfiai típusok, együttes alkalmazásuk azonban egyedi, párhuzamait egyelőre nem ismerjük. Hasonló, egyedi ikonográfiai összeállítások nem ritkák a korban, szellemi atyjuk gyakran a megrendelő maga.

Az oromzat két szélső táblájának témája – Octavianus császár, illetve Ezékiel próféta látomása – szorosan kapcsolódik az oltár Mária titulushoz. A császár látomásának ábrázolása az *Ara Coeli* legendának megfelelően (amelynek azonosítását szintén a keretléc felirata segíti: VISIO OCTAVIANI CESARIS PER SIBILLAM) viszonylag ismert típushoz tartozik. Ezékiel jövődöléseire híven (Ez 44, 1–4) ábrázolja a prófétát a jobb oldali tábla (amelyet ismét a keretléc felirata azonosít: VISIO EZECHIELIS PROPHETE). A háttérben látható, hegytetőn álló vár hatalmas, vasalt kapujával a próféta látomásában szereplő zárt kapura és ezáltal Mária ártatlanságára, szüzességére utal, egyúttal ótestamentumi előképe a Szeplőtelen fogantatásnak. A Szűzanya félalakjának előbukkanása a felhők közül ezt az elemet hangsúlyozza, és általa az Ezékiel kéziratóval és pennájával mutató kompozíció a Szent János evangélista Pathmoson-ábrázolásait juttatja eszünkbe.

A 16. századi retábulum tehát tartalmilag összefüggő, teológiai jól átgondolt ikonográfiai kompozíció, amelynek kigondolója számára nem okozott gondot a harminc-egynéhány évvel korábbi táblákat szervesen beiktatni. A program szerzője nyilvánvalóan az oltár képzett megrendelője, János plébános volt.⁹

Tartalomhoz a forma: az oltár egységes látványa, amelybe szinte beleolvadnak a korábbi táblák, egyértelműen foglalkoztatta a 16. századi retábulumot kivitelező műhelyt. Maga az oltárszerkezet, az asztalosmunka minden kétséget kizáróan egységes. A predella, az oltárszekrény és az oromzat egyaránt 1515-ben készült, úgy, hogy alkalmas legyen a 15. századi táblák befogadására. Ehhez a szerkezethez rendelték meg a fent bemutatott festett táblákat, ugyanekkor.¹⁰ A látvány tökéletesítéséhez pedig festői eszközöket is alkalmaztak: Bertalan apostol és a tiburi szibilla ruháját az oromzaton ugyanaz a brokátmotívum díszíti, mint Mária Kleofás (a felirat szerint Maria Jacobi) és Zebedeus ruháját a predellán, és mindkettő a 15. századi Eljegyzés-jelenet háttérében látható drapéria mintáját követi. A motívumot kétségkívül szándékosan alkalmazták a 16. századi táblákon, hiszen az egységes látvány eléréséhez más módszereket is alkalmaztak. Az oltár 1980-as évekbeli restaurálása előtt és közben készült fényképfelvételek olyan átfestést dokumentálnak a 15. századi táblaképeken, amely minden valószínűség szerint a 16. századi átalakítás idejére keltezhető.

⁹ A plébános személyére, a templom szentélyének Jagelló-kori átépítésében és berendezésében vállalt szerepére vonatkozóan lásd még Germán, Kinga: *Die Spätgotische Pfarrkirche zu BIRTHÄLM in Siebenbürgen. Überlegungen zur Bauchronologie. = Die Länder der Böhmisches Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagiellonenkönige (1471–1526). Kunst-Kultur-Geschichte.* Hrsg. Wetter, Evelin. Ostfildern 2004. 225–234.

¹⁰ A Harald Krasser által felvetett javaslatnak, amely szerint a berethalmi számadáskönyv 1524-es bejegyzése a predella táblaképeire vonatkozna, minden kétséget kizáróan ellene mondanak az oltár stílári összefüggései, a predella és az oromzati táblák azonos műhelyből való származtatása, technikai részleteik. Krasser 1973. 119.

3. A berethalmi oltár Találkozás az aranykapunál-táblájának 16. századi átfestése

Az átfestést a restaurálás során teljes egészében eltávolították, azonban a dokumentáció fekete-fehér felvételei is elégségesek bizonyos következtetések levonásához. Nem került sor a táblaképek teljes átfestésére, csak bizonyos részletek – többnyire a ruhák, drapériák – „aktualizálása” történt – arcok átfestésére egyetlen példát sem találunk. Jól tetten érhető a jelenség az oltár legelső tábláján, a Találkozás az Aranykapunál jelenetén: Szent Anna köpenyét sötét színűre festették (a tisztítás során feltárták az eredeti, fehér festékréteget). Hasonlóképpen átfestették Joachim köpenyének fehér bélését is, amint azt az archív fotó által dokumentált, a 15. századra legkevésbé sem jellemző redővezetés és az átfestett felületen jól látható fény-árnyék játék mutatja (3. kép). Hasonló részletek figyelhetők meg más táblákon is: a kendő festésmódja, amellyel a gyermeket takarták be Mária születésének jelenetén, szintén a 16. században előszeretettel alkalmazott, ún. *changierende Farben* technikáját

alkalmazza; de hasonló érzésünk támad a Három királyok-jelenet öreg királyának ruhaujját szemlélve és a Bemutatás a templomban-ábrázolásán a főpap ruhájának esetében vagy a könyvet emelő bölcs ruhaujján a Tizenkét éves Jézus a templomban jelenetén. A szárnyak külső oldalának táblái is „áldozatul estek” a 16. századi módosításnak. Legfeltűnőbb talán a Szent Mihály öltözékén megfigyelhető fény-árnyék játék. Az átfestés jellege, redővezetése, a *changierende Farben* alkalmazása olyannyira közel áll a predella és az oromzat tábláinak részleteihez, hogy szinte egyértelmű, hogy a retábulum 1515-ös elkészülésekor került sor a korábbi tábláknak a kor elvárásaihoz illeszkedő átfestésére és ezáltal a látvány egységesítésére. Ehhez az egységes látványhoz járulnak hozzá a táblák és keretlécek feliratai is: a betűtípus egyezése nyilvánvalóvá teszi, hogy a 15. századi szárnyak külső oldalának a szenteket azonosító feliratai a többi felirattal egy időben, a 16. század második évtizedében készültek.¹¹

¹¹ A 15. századi táblák eredetéről sajnos semmi biztosat nem tudunk. Nyilvánvaló, hogy a retábulum, amelyhez eredetileg tartoztak, szintén jelentős méretű volt; nem kizárt, hogy a korábbi berethalmi szentély oltárát díszítette, megrendelője pedig a század utolsó harmadában dokumentált két berethalmi plébános egyike lehetett. Christian Guttermann de Megiest 1475-ben, Martinus Schezert 1493-ban említik a források. Az oltártáblák bécsi kapcsolatokot mutató, a Schottenmeister munkáit követő stílusa szem-

A „Reichmut-műhely”

Az oltárszerkezet elkészítése asztalosfeladat volt. Az asztalosműhely felelt a szekrény, a táblakeretek, a predellaszerkezet, az oromzat kivitelezéséért, sőt valószínűleg a teljes oltárszerkezet felállításáért és helyszínen való összeszereléséért is. A Viktor Roth szerint egy csoporthoz tartozónak vélt három oltár: a szekrényfelirata alapján 1518-ra keltezhető bogácsi, az 1515-ös berethalmi és a szóban forgó oromzatelemekkel összetartozó segesdi retábulum¹² valóban egy asztalosműhelyben készülhetett. A berethalmi és a bogácsi oromzatelemek különösen közel állnak egymáshoz, amint a két oltár keltezése is nagyon közeli. A két oltárnak hasonlóképpen rokon a szekrényeket lezáró indadísze is (a segesdi példán sajnos nem ismerjük ezt a részletet). Asztalosmunka tekintetében közel áll egymáshoz a berethalmi és a szász-bogácsi predella is. A segesdi oromzat indáit tarkító virágok megjelennek a másik két oltár szekrénybaldachinján – a bogácsin egyértelműen ismétlődik az egyik virágtípus, csak a porzó van vörösre színezve¹³ (2. és 4. kép).

4. A segesdi oltár oromzatának részlete

A szász-bogácsi és a berethalmi oltár eredeti helyén áll. A segesdi darabjainál nem egyértelmű a proveniencia, kérdés, hogy a mai összeállítás részét képező két oltár közül melyik állt valóban Segesden a 16. században. Az alsó nagy predella nyilvánvalóan hatalmas méretű retábulumhoz tartozhatott, amely akár a segesdinél

pontjából nem érdektelen, hogy mindkét plébános bécsi tanultságú. Tekintve a medgyesi, 1480-as évekre keltezhető főoltárnak szintén a bécsi műhelyhez fűződő stíluskapcsolatait, valamint azt, hogy Medgyes és Berethalom versengése ebben az időszakban szinte már közhelyszámba megy, figyelemre méltó az is, hogy mindkét plébános medgyesi származású volt. Ugyanakkor a 16. századi oltár készítésének körülményeit és a 16. századi részletek segesvári műhely(ek)hez való kötődését tekintetbe véve az a lehetőség sem zárható ki, hogy a 15. századi táblákat is ekkor szereztek be Segesváron.

¹² A segesdi oltár jelen formájában két retábulum részleteit ötvözi. A kis, reneszánsz szerkezet az egyik, a hatalmas gótikus predella és a két oromzatláda egy másik oltár részét képezte.

¹³ Mihály Ferenc közlése szerint a somogyomi oltár oromzatának a segesvári domonkos templom padlásán fennmaradt darabjai alapján a fentiekhez hasonló oromzatláda rekonstruálható. Vö. Mihály Ferenc: *Adatok az erdélyi középkori oltárművészet kutatásához. Készítéstechnikai, restaurálástörténeti megfigyelések.* Művészettörténeti Értesítő LVI(2007). 55.

5. A segesdi predella Keresztrefeszítést ábrázoló táblája

6. A segesvári déli stallum indadásze

nagyobb méretű szentélyben is állhatott. A kisebbik oltár méretei arra utalnak, hogy kisebb térbe szánták, magas művészi színvonala azonban azt sugallja, hogy jelentős helyre, igényes megrendelő számára készült. Segesd földrajzi fekvéséből következően szinte magától adódik a felvetés, hogy az oltárok akár a közeli, alig 9–10 km-re fekvő Segesvárról is idekerülhettek valamikor a reformációt követően. A földrajzi közelség és a környéken fennmaradt más szárnyasoltárokkal való stílári kapcsolatok is (amelyek kifejtésére ennél lényegesen nagyobb lélegzetű tanulmányra lesz szükség) mindenesetre azt valószínűsítik, hogy mindkét „segesdi” retábulum segesvári műhelyből került ki.

Talán nem véletlen, hogy mindhárom helyen: Bogácson, Berethalomban és Segesvárott is ott állnak azok a stallumok, amelyeket hagyományosan Johannes Reichmutnak tulajdonít a szakirodalom. Reichmut neve ugyan csak az 1533-as felirattal ellátott bogácsi stallumon olvasható, kétségtelen azonban, amint arra Mihály Ferenc is rámutatott már korábban,¹⁴ hogy több olyan motívum is megragadható a bogácsi stallumon, elsősorban az intarziás díszítés elemei, amelyek ugyanehhez a műhelyhez kapcsolják a segesvári, a berethalmi és még néhány erdélyi stallumot.¹⁵ Az a tény, hogy a bogácsi és berethalmi oltárok, valamint a segesvári műhelyben készült „nagyobbik” segesdi oltár egy asztalosműhelyhez kapcsolható, és az ugyanezen templomokban álló stallumok is egy műhely-

¹⁴ Mihály Ferenc: *Intarziakészítés Johann Reichmut segesvári asztalos műhelyében*. Előadás a Tusnádi Nemzetközi Tudományos Ülésszakon. Tusnád 1998.

¹⁵ A stallumok egy részéről lásd még Eke Zsuzsanna: *Adornment, Devotion and Prestige. Sixteenth Century Stalls in Transylvanian Churches*. (Magiszteri dolgozat, kézirat) CEU, Medieval Studies. Bp. 2006. Eke Zsuzsannának ezúton is szeretnék köszönetet mondani az illusztrációkkal kapcsolatban nyújtott segítségéért.

7. A berethalmi északi stallum

hez köthetőek, ismét előtérbe helyezi azt az egyébként szinte nyilvánvaló jelenséget, hogy a stallumokat készítő asztalosműhelyek – adott esetben a Johannes Reichmut névével fémjelzett segesvári műhely – az oltárok asztalosmunkáinak a kivitelezésében is aktívan közreműködtek. Tovább konkretizálja a műhelykapcsolatot az a feltűnő hasonlóság, amely a segesdi predella Keresztrefeszítés-táblájának indadísze (5. kép) és a segesvári szentély déli oldalán álló stallum indadísze között áll fenn (6. kép). Maguk a rátétdíszek a korábban tárgyalt baldachin-elemekhez hasonló kialakításúak: egymást keresztező, két ellentétes oldalról induló szár köré tekeredő leveleket és az indák végén rejtőző virágokat, terméseket mutatnak.¹⁶

A berethalmi szentély déli oldalán álló stallumot felirat keltezi 1514-re, vele megegyező típusú, tehát nagy valószínűség szerint vele egyszerre készült az északi: oldala áttört, mérműves, azonos, laposfaragással kialakított inda és virágmotívum díszíti a párkányt és a mellvédet (7. kép). A segesvári déli stallum keltezésében nem segít felirat, hagyományosan 1520–1530 közé teszi a szakirodalom, leginkább annak alapján, hogy északi oldalon álló társát felirata 1523-ra datálja. Könnyen elképzelhető azonban, hogy ez az oldalain finom, törékeny mérművekkel díszített típus, amelybe a berethalmi stallumok is sorolhatóak, még egy évtizeddel korábbra keltezhető, és az 1510-es évek műhelygyakorlatát jellemzi, hiszen

¹⁶ Más technikával készült, de azonos motívumot mutatnak a berethalmi stallum parapet-táblái is.

8. A segesvári déli stallum részlete

a három oltár oromzatának hasonló finomságú, néhol a mérműveket idéző elemekkel tarkított szerkezete is, mint láttuk, a tízes években készült (8. kép). Nem nagyon gyakori azonban Erdélyben sem az oltárok, sem a stallumok esetében a faragott rátétdísz alkalmazása.¹⁷ Az erdélyi retábulumoknál a táblák lezárását inkább a kréta alapozásba vésett, aranyozott indadísz díszíti, amelynek kivitelezését, akárcsak a kréta alapozásba metszett mustrákét, a kutatás leginkább a festő személyével, műhelyével szokta összefüggésbe hozni, de az ún. „Zubereiter”, a festővel szorosan együttműködő, a felületeket festésre, aranyozásra előkészítő mester szerepe is megfontolandó. A fennmaradt stallumok tábláinak legnagyobb részét szintén nem rátétdíszsel, hanem laposfaragással vagy intarziával díszítették mind a tízes években, mind a későbbiekben. Földrajzi közelsége miatt is

említésre méltó, hogy a Berethalommal szomszédos Riomfalva stallumán találkozzunk még faragott, áttört, indás rátétdíszsel, bár kétségkívül más jellegűvel, mint Segesváron. A stallum oldalait is az előző helyekről már ismert filigrán mérmű díszítette. Az 1516-os felirattal ellátott riomfalvi sekrestyeajtó pedig megkérdőjelezhetetlenül közel áll az 1515-ös berethalmi ajtóhoz mind szerkezetében, mind az alkalmazott intarziadíszekben és a megbízó címerének ábrázolásában.

A „Reichmut-műhelyhez” számos stallum és egyéb faberendezés kapcsolható.¹⁸ Bár a fennmaradt darabok katalogizálása még várta magára, az eddigiek alapján is egyértelmű, hogy a 16. század első negyedében olyan jelentős, nyilván több asztalost foglalkoztató nagyműhely működött Segesváron, amely a környék templomainak faberendezését biztosítani tudta, egyértelműen közreműködött a fennmaradt

¹⁷ Faragott rátétdíszsel találkozunk a rádosi oltáron, ahol egyébként a szekrénybaldachin is rokon a korábban említettekkel – a Bogácsról ismert számárhátív köré tekeredő indával (bár lényegesen egyszerűbb annál). A táblák rátétdíszre azonban kétségkívül más típusú, nem sorolható szorosan az előbb bemutatottak közé.

¹⁸ A berethalmi templom hajójában több olyan, különböző állapotú stallum is áll, amelyek a műhelyhez köthetők, de a környező kis falvakban is fennmaradt néhány olyan stallumtöredék, amelyeket legalábbis alapos gyanú kapcsol a műhelyhez. Az itt bemutatott, áttört, mérműves, még inkább a késő gótikus formákat alkalmazó emlékek a műhelynek nyilván egy másik periódusát képviselték, mint a húszas, sőt a harmincas évek reneszánsz motívumokkal tarkított stallumai. Bizonyos díszítőelemek folyamatosan nyomon követhetők, a mesterek személyének változása azonban nyilván a motívumok alkalmazásában is újdonságokat hozott.

szárnyasoltárok számottevő részének kivitelezésében is, és képes volt párhuzamosan több igényes megrendelésnek eleget tenni.

Berethalomban nyilvánvalóan az új, bővített gótikus szentély elkészültét követően, a teljes szentélyberendezést: oltárt, stallumokat, sekrestyeajtót egyszerre, egyetlen nagy megbízás keretében rendelte meg János plébános a 16. század második évtizedében a szóban forgó segesvári asztalosműhelynél. A berethalmi szentély berendezése a középkori művészet munkaszervezésének sokféleségére nyújt jó példát. Itt nem a kétségtelenül elterjedtebb megoldás érvényesül: nem a festő vagy a szobrász felelőssége fővállalkozóként a szárnyasoltár kivitelezése és a teljes munka közben tartása, hanem az asztalosműhely vállalta a teljes szentélybútorzat elkészítésének megszervezését. Ők szerződtek a kivitelezésben részt vevő festőkkel, szobrászokkal és más mesteremberekkel (aranyozóval, „Zubereiterrel”), esetünkben nagy valószínűséggel Segesváron működő társakat vonva be a munkába. Saját feladatuk volt ezenkívül a szekrény, a keretek, az oromzat és egyéb faragott díszek elkészítése, valamint az oltár végső összeállítása is rájuk hárult. Bizonyos esetekben ők készítették az oltárszerkezet előzetes vázlatát is, az ún. „Visierung”-ot, amelyből papíron ugyan nem ismerünk erdélyi példát, azonban éppen az említett segesvári stallum hátlapján bukkantak rá restaurálás közben egy ilyen vázlatrajzra.¹⁹

A „Reichmut-műhely” tevékenységének teljes feltérképezésére nem vállalkozhatunk itt és most. Munkáik nyilvánvalóan nem Johannes Reichmut nevéhez, személyéhez kapcsolódnak szorosan, a megrendelések sorát ellátó nagyműhelynek Reichmut csak egyik tagja (vezetője?) volt, akinek neve a bogácsi feliratnak köszönhetően szerencsésen fennmaradt, és ilyen módon a szakirodalom számára szükségnévvel látja el a műhelyt. Tevékenységük reális szemléletéhez az asztalosokra vonatkozó források összegyűjtése mellett az erdélyi – elsősorban a Segesvár környéki – 15. század végi, 16. század eleji faberendezések átfogó vizsgálata szükséges. Nem az egyes berendezéstípusok különálló, monografikus tárgyalása visz közelebb a tisztánlátáshoz, hanem az összefüggések keresése, amelyek a művészi munka szervezésének, a különböző műhelyek működésének és együttműködésének részleteire világítanak rá, és egyúttal segíthetnek a működési körülmények körülvázolásában is.

In the Wake of the „Reichmut-workshop“. Considerations Regarding the Sixteenth Century Furnishing of the Biertan Chancel (Abstract)

The high altarpiece of the church in Biertan (Birthälm, Berethalom) has undoubtedly two periods: the moving wings and fix panels of the retable are dated by the 1483 inscription written on the scene depicting Jesus among the Doctors. Predella, gable and the complete structure of the retable are dated to 1515 by the inscription of the frame in the superstructure. Iconographic analysis shows, that the 16th century conception of the altarpiece was a well conceived one, that easily included also the earlier

¹⁹ A szóban forgó ábra valóban csak egy oltárszerkezetet mutató vázlat, amely mellőz minden részletet, nem tér ki az oltár ikonográfiai programjára, amint azt egyébként a német nyelvterületen fennmaradt Visierungok jó része teszi. Vö. Mihály Ferenc: *i.m.* 55, 11. kép.

panels. Its author was – as proved also by the shield on the predella, the parish priest of the church, Johannes. As fotos taken before the restoration of the panels in the Braşov (Kronstadt, Brassó) workshop of Gisela Richter show, the 15th century panels were overpainted in order to unify the style of the paintings, by the same workshop, where predella and gable panels were carried out in the 16th century. The 16th century altarpiece was given in commission by the parish priest together with the complete furnishing of the chancel: stalls and sacristy door around 1515, after finishing the enlargement works of the chancel. Contractor for the whole commission was the large joiner-workshop from Sighişoara (Schässburg, Segesvár), marked by the name of Johannes Reichmut. This fact is proved primarily by the stylistic and technical connections between the carpenter work of the altarpiece from Biertan, the large predella from Şaeş (Schaas, Segesd), the altarpiece from Băgaciu (Bogeschdorf, Szászbogács) and the stalls from Biertan, Sighişoara and Băgaciu attributed to the workshop in point.

Képjegyzék

1. A berethalmi szárnyasoltár. (Mudrák Attila)
2. A szászbogácsi szárnyasoltár oromzata és szekrényének lezárása. (Mudrák Attila)
3. A berethalmi oltár Találkozás az aranykapunál-táblájának 16. századi átfestése. Gisela Richter-archívum, Nagyszeben, Zentralarchiv der Evangelischen Kirche Augsburgischer Bekenntnisses in Rumänien.
4. A segesdi oltár oromzatának részlete. (Mudrák Attila)
5. A segesdi predella Keresztrefeszítést ábrázoló táblája. (Mudrák Attila)
6. A segesvári déli stallum indadísz. (Mudrák Attila)
7. A berethalmi északi stallum. (Eke Zsuzsanna)
8. A segesvári déli stallum részlete. (Eke Zsuzsanna)

KÓSA BÉLA

ADATOK KOROND EGYHÁZI ÉPÍTÉSZETÉHEZ

„Egy eljövendő falkutatás tisztázhatja majd, hogy Korondnak volt-e már a középkorban egymástól nem messze két temploma, illetve temploma és kápolnája”, (a korondi unitárius) „... templom falkutatása és egy régészeti ásatás adhat végső választ arra, hogy Korondnak volt-e már a reformáció előtt két egyházi épülete” – e mondatokkal zárják Koronddal kapcsolatos soraikat Dávid László¹ és Sófalvi András.²

Korond két jelentősebb egyházi építményén – a település központjában, egymás szomszédságában elhelyezkedő római katolikus, illetve unitárius templomán – az elmúlt esztendőekben nagyobb méretű építészeti beavatkozásokat eszközöltek, melyek során helyszíni kutatásra is lehetőség nyílt 2010–2011-ben.

A római katolikus templom

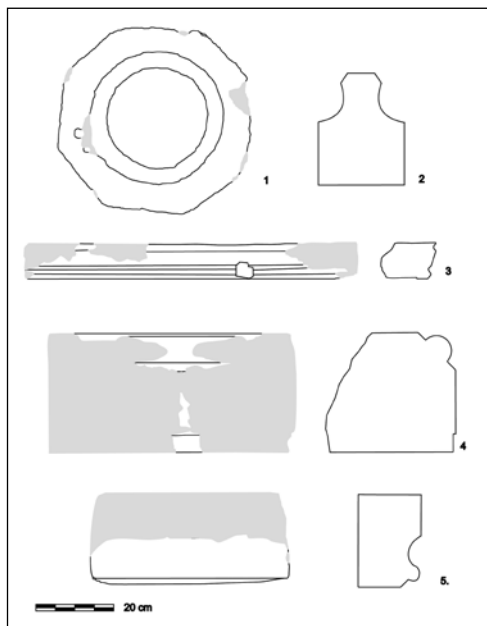
Plébánosát említik az 1333–1334-es pápai tizedjegyzékek, 1784-ben pedig az 1533-ban Szent Bertalan apostol tiszteletére épült plébániatemplomról esik szó. A reformáció után az épület az unitáriusoké lett, majd 1716–1719 között a katolikusok visszaszerzik, 1910-ben elbontják a régi templomot, és helyére köveiből újat emelnek. Az egykori épületről rövid leírással is rendelkezünk,³ másodlagosan felhasznált építészeti elemeiből Dávid László ismertetett néhányat.⁴ A továbbiakban a közelmúlt kutatásai során előkerült, másodlagosan felhasznált faragott kőelemeket mutatjuk be.

¹ Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Buk. 1981. 187.

² Sófalvi András: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből*. Székelyudvarhely 2005. 118.

³ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I. Pest 1868. 129. „A korondi katolikus templom igen szép régi épület, az újabbkori elferdítések dacára is fel lehet ismerni, hogy az az átmeneti korszak (románnak a gótba) tisztos műve: szentélyzáródása polygon, csillagboltozatának gerincei két horony közé helyezett hatszögű pálca tagozatával ékesek, s azok különbözőleg idomított (emberfő, makk, kehely) gyámkövekre (consolen) nyugasztvák. Szentség-házfülkéje is van, melynek köríves nyílatát két hengertagozat szegélyezi. Diadalíve köríves. A hajó egészen át van alakítva, úgy az egyháznak minden ablakai kiszélesítve. A templomon lévő mindhárom ajtó különböző idomokat képvisel, mert déli oldalajtaja köríves, nyugati főportáléja egyszerű kajács szegélyezte csúcsíves, segrestyeajtaja pedig elcsapott lóherívvel alakult, s bár semmi felirat vagy évszám fel nem fedezhető, de a felemlítém építészeti idomok kétségtelenné teszik, hogy az a XIII-ik század vége felé épülhetett s így székelyföldi régi egyházaink között nem utolsó helyen áll.”

⁴ Dávid László: *i.m.* 184. Az egykori templom támpilléreinek két megmaradt faragott kőeként azonosított elemeket ismerteti. Hasonló elemeket nem sikerült azonosítanunk.

1. A római katolikus plébániatemplom másodlagosan felhasznált faragott kövei

A templomtorony karzati emeletén, belül egy másodlagosan falazóanyagként felhasznált andezit keresztelőmedence található (1.1. ábra), mely méreteiben és formáiban azonos a szomszédos Felsősófalfalva temploma mellől 2004-ben előkerült, illetve a bordosi plébániatemplomban található keresztelőmedencével.⁵

Az 1910–1911 között épült, ma is álló templomépület hajójának és szentélyének a külső falfelületén a korábbi vakolat teljes eltávolítására és újravakolására került sor a 2010-es esztendőben, így ezen felületeket vizsgálhattuk. Helyszíni vizsgálataink során a toronyon kívüli felületek külső földszintjét és a keleti hajó- és szentélyfal teljes külső felületét vehettük szemügyre.

Az É–D tengelyű új templom fala nagyrészt a régi templom kőéből épült, a törtkő falazatot csak 3-4, vízszintesen elhelyezett, 4-5 téglasor magasságnyi

téglasáv osztja. Ezeken kívül a nyílások körüli közvetlen falfelületek készültek téglából. A másodlagosan felhasznált, beazonosítható faragott, barnásszürke, kemény andezit kőelemek teljes száma 47-re tehető, melyek zöme (42) a legalsó kőfalszakasz szintjén található, míg a többi a felsőbb részekben. A faragott kőelemek közül négy típus volt olyan állapotban, hogy részben elemezhető legyen, a többi (20 db) vagy az utólagos átfaragásnak, vagy több, használhatóbb információt rejtő oldalának vagy oldalainak falba befelé fordulása miatt nem volt tanulmányozható.

Boltozati bordák (1.2. ábra)

A beazonosított 23 darab boltozati borda közül 18 a keleti hajófal legalsó szintjén 2 nagyobb csoportban (6, illetve 4 darabos) és közvetlenül azok körül, 1 az előbbiektől, míg az utolsó 4 a szentély északi támpilléreben egymás mellett volt található. Mivel mindegyik a falvastagságba hosszal befelé fordítva helyezkedett el, így horonypár közé fogott trapézos orrtag profiljukat leszámítva csupán a rajtuk levő meszelésrétegeket lehetett elemezni, mely az összesnél azonos volt: 6 fehér rétegen utolsóként halványkék meszelésréteg jelentkezett. Hasonló profilú bordák a környék

⁵ Sófalfalvi András: *i.m.* 104; Dávid László: *i.m.* 73–74.

több egyházi építményén megjelennek.⁶ Az elemek hosszát csupán a szentélytámpillérbe beépített külső kettőn állt módunkban megállapítani (67 cm), melyek közül a külsőt sikerült kibontani, és a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumba került. Sajnálatos módon más típusú boltozati elem nem került elő, így csak feltételezhetjük, hogy a bordák az Orbán Balázs által leírt szentélyboltozathoz tartoztak.

Szárkő (1.3. ábra)

Az egyetlen beazonosítható szárkődarab 88 cm hosszúságú, 28 cm vastagságú, külső oldalán élszedett lemezzel, majd két horonnyal osztott profilú töredéke a sekrestye északkeleti támpillérének északi oldalán, az alsó szinten került elő.

Íves kerettöredék (1.4. ábra)

Az egyetlen beazonosítható, jórészt utólag kváderkővé átfaragott íves kerettöredék 80 cm hosszú, 32 cm magas, 35 cm mély darabja a hajó délnyugati támpillére külső felületének alsó szintjén található. Sajnos az ív rekonstruálásához nem áll elegendő adat a rendelkezésünkre, az eredeti elemet utólag kváderkővé faragták át, így csak egy pár cm-es felületen sikerült azonosítani a profilját és érzéklni íves jellegét, profilja hasonlóságot mutat pár környékbeli templom elemével.⁷

Kerettöredékek (1.5. ábra)

A két beazonosítható darab közül az egyik a nyugati hajófal alsó szintjén, míg másik a hajó délkeleti támpillérének északi oldalán, az alsó szinten található.

A bordatöredékeket leszámítva az előkerült értelmezhető faragványok egyelőre kevésnek tűnnek ahhoz, hogy Orbán Balázs leírásához társítani próbáljuk, a közeljövőben pedig kevés a lehetőség a helyszíni kutatások folytatására.

Az unitárius templom

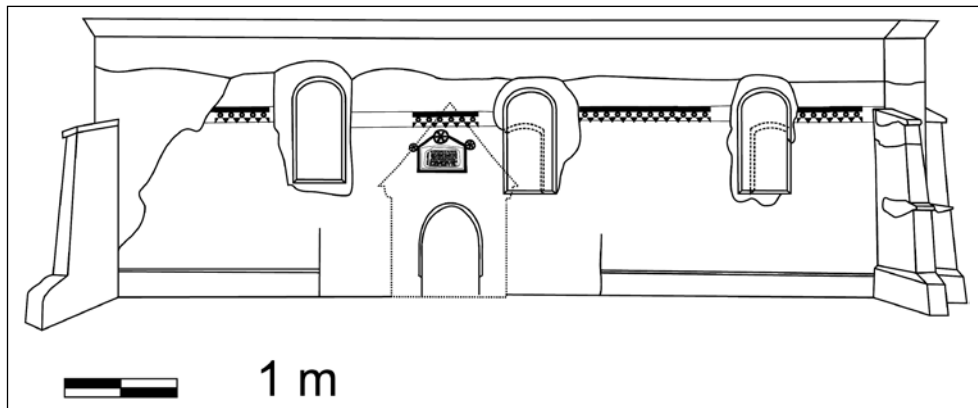
A középkori templomot 1716–1719 között elvesztő unitáriusok cserébe a katolikusok kápolnáját kapták, melyet 1720–1750 között átépítettek, vagy új épületet emeltek, amin nagyobb javítást eszközöltek 1820–1821-ben.⁸ Az egykori katolikus kápolnára vonatkozó 1648-as építési, illetve 1658-as harangadományozási adattal rendelkezünk.⁹

⁶ Dávid László: *i.m.* Bögöz – református templom, terrakotta hajóborda: 79, Farcád – református templom, szentélyborda: 111, Felsőboldogfalva – református templom, terrakotta borda: 120, Nagyalambfalva – református templom: 212, Rugonfalva – református templom: 247.

⁷ Dávid László: *i.m.* Oklánd – unitárius templom, a déli kapu külső íve: 229, Székelydálya – református templom, déli kapu: 260.

⁸ Dávid László: *i.m.* 186. A hajó nyugati karzatának famellvédjén a felirat is említi a javítások idejét.

⁹ Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. I. Kvár 1860. 145, 147.

2. Az unitárius templom déli homlokzata

A falkutatás célja a katolikus kápolna, illetve az 1720–1750, valamint 1820–1821 közötti építkezések nyomainak az azonosítása volt a templomépület külső felületein, ugyanis a belső felújítás és az akkor remélhetőleg falkutatásra is megnyíló lehetőség még várat magára.

A nyugati toronnyal (nyugati sarkain két támpillérrel) ellátott, keletelt, egységes belső terű templom sokszögzáródású épület, nyugati sarkain két, a poligonális záradéknál négy támpillérrel,¹⁰ déli portikusszal, illetve északi, a hajófalból kiemelkedő szószékefeljáróval. Falazata nagyrészt terméskő, helyenként téglá. A hajó déli és nyugati, élszedett, ellipszis záródású faragott kő ajtókereteit már ismertették, akárcsak a hajó támpillérjeinek vízvetőit.¹¹ A külső vakolat javítási munkálatai során jó néhány új elem került napvilágra.

Legkorábbi részként a hajó felmenő falainak alsó háromnegyedét, illetve ezek eredeti nyílásainak egy részét azonosíthattuk. A faragott ajtókeretek körüli felületek kutatására nem kerülhetett sor. Sikertült viszont beazonosítani a déli fal (**2.1. ábra**) két korábbi ablakát, melyek bővítésével keletkeztek a portikusztól keletre elhelyezkedő ablakok, s így csupán egy-egy rézsús bélletfaluk maradt meg. A déli portikusz közvetlen jobbán elhelyezkedő ablak az eredeti nyugati bélletét, míg a keletebbi a keleti bélletet őrizte meg, mindkettőn kivehető az egykori szegmensíves záródás indítása. A délkeleti záradék-falon egy arányaiban és méreteiben hasonló, kőkeretes ablak (**3.1. ábra**) került elő, befalazásában egy azonos ablakkeret töredékével (talán az előző kettő valamelyikéhez tartozott). Ugyanebből a fázisból valók a keleti támpillérek alsó kétharmadai, melyek kötésben vannak a hajófallal. Néhány kérdés is felmerül ezzel a fázissal kapcsolatban. A hajó lábazata a déli oldalon egy nem véletlenszerűnek tűnő 2-3 cm mély váltáson megy át: a déli hajófal két szélső negyedében nem jelenik meg, míg a középső részen igen, és a hozzá tarto-

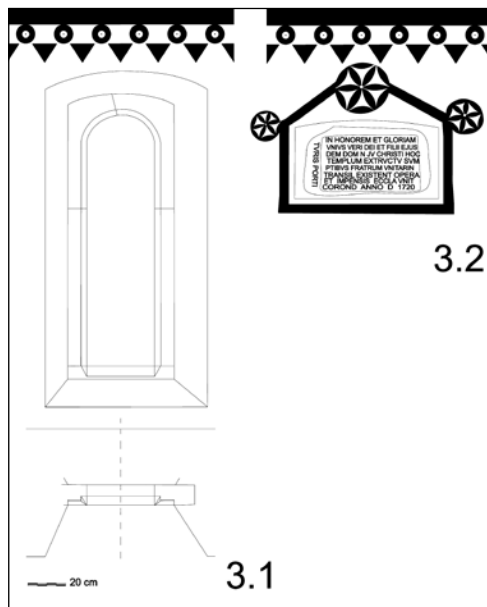
¹⁰ Hasonló szerkezeti és tájolási megoldást több Csíki-medencei, középkorinak vagy újkorinak tartott kápolnánál ismerünk, melyek mélyebb kutatása a közelmúltban indult el: Botár István: *Középkori kápolnák Csíkban*. Megjelenés előtt: Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából.

¹¹ Dávid László: i.m. 184.

zó váltás nyomon követhető a felmenő falon is 1,5 m-es magasságig, ahonnan egybesimul a felette található egységes terméskő falszakasszal. Ugyanakkor az északi és déli hajófal nyugati végei több függőleges cezúrát és jelentős repedéseket hordoznak, a délnyugati támpillér pedig utólagos javítási-megerősítési munkálatok nyomait viseli magán.

Második fázisként (1720-tól) az eredeti hajófal díszítését említhetjük. Az eredeti hajófal koronázópárkánya alatti 30-40 cm széles sávban jelenik meg egy friss vakolatba bekarcolt, feketével színezett, egyszerű geometrikus formából álló fríz (3.2. ábra). A fríz közvetlenül a korábban említett három korai hajóablak szegmensíves záródása fölött húzódik. A keleti támpillérek felső harmada ráfut a fríz hordozó meszelt vakolatra és részben annak alsó részére is.

A déli bejárat felett (a portikusz padlástere által takart felületen) három rozettával díszített egyszerű sávkeret csatlakozik alulról a frízhez, a keretben szegmensíves záródású mélyített fülkével, melyben majuszkulás, eddig ismeretlen szövegű faragott kőtábla áll: IN HONOREM ET GLORIAM/ VNIVS VERI DEI ET FILII EJUS/ DEM DOM(ini) N(ostri) J(es)u CHRISTI HOC/ TEMPLUM EXTRVCTVM SUM/ PTIBUS FRATRVM VNITARI(a)N(um)/ TRANSIL(vaniae) EXISTENT(ium) OPERA/ ET IMPENSIS ECCL(esi)A(e) VNIT(ariana)e/ COROND(iensis) ANNO D(omini) 1720, baloldalt függőlegesen TVR(r)IS PORTI¹². A keleti záródásnál, szintén a bekarcolt-festett fríz alatt található a következő felirattöredék (azonos technikával bekarcolva és festve): CUM... / TAEM..., további részeit az utólagos ablak megnyitása tűntethette el. A hajó fedélszerkezetének az Erdélyi Dendrokronológiai Laboratórium által elvégzett elemzése másodlagos helyzetben találtak 1719–1720 körül kivágott tölgyfát, mely szintén alátámasztja az ekkori építkezést.¹³ Kérdéses a keleti támpillérek felső felének a helyzete, hiszen utólagos elhelyezésükre utal, hogy ráfutnak a meszelt vakolatra, ugyanakkor a támpilléreken nem érzékelhető vízszintes cezúra az alsó és felső részek között, és a támpillérek felső lépcsőit is ugyanolyan faragott vízvetők zárják le, mint az alsókat, ahol a támpillérek kötésben vannak a hajófallal. A mai cinteremfalon két kisebb kapuépítmény található, melyek közül az

3. Az unitárius templom délkeleti ablaka és déli felirata

¹² Fordítása: „Az egy igaz Isten és fia, a mi Urunk Jézus Krisztus tiszteletére és dicsőségére építettett ez a templom az erdélyi unitárius testvérek támogatásával, a korondi unitárius egyház munkájával és költségén az Úr 1720. esztendejében. Kaputorony.”

¹³ Tóth Boglárka: *A korondi unitárius templom fedélszékének és tornyának dendrokronológiai elemzése*. Kézirat. Csíkszereda 2011.

északi a vaskosabb és egykori kaputorony alsó szintjeként is elképzelhető, s talán erre vonatkozik a portikusz feletti felirat oldalszövege.

A következő fázisra (1820–1821) tehetjük a szószerkezfeljáró építését az északi oldalon, az orgonakarzat beépítését és ezzel együtt az eredeti ablakok befalazását, átalakítását, valamint a hajófal megmagasítását átlagosan 1,5 méterrel. A hajó fedélszerkezetének az Erdélyi Dendrokronológiai Laboratórium által elvégzett elemzése alapján az álló lucfenyő szerkezet esetleg szintén ekkorra keltezhető.¹⁴ A két, fentebb említett fázis közé ékelődik a fedélszerkezet másodlagosan részben felhasznált, tölgyfa sárgerenda-sora, melynek elemzése eddig sajnos nem szolgáltat datálás szempontjából hasznos adattal. A sárgerenda-sor már a megmagasított hajófal koronáján nyugszik másodlagosan felhasználva, de 1820 körül itt már a lucfenyő szerkezet létezett. Egy későbbi kronológiai adat talán az 1750-ig elhúzódnaként említett¹⁵ munkálatokhoz vagy esetleg a 18. század végi toronyépítési folyamathoz hozzá közelebb, és ezáltal kicsit átrajzolja mostani datálási kísérletünket.

Ugyanekkorra (1820–1821) vagy inkább egy későbbi fázisra tehető a déli portikusz megépítése, hiszen keleti falának koronája és héjazata részben ráfed a tőle keletre levő ablak fülkéjére, igaz, annak azon részére, mely a korai ablak béléletének vonalát tartotta meg.

A torony több kérdést is fölvet, hiszen támpillérei teljesen más jellegűek (háromlépcsősek, jóval vaskosabbak), mint a hajófal melletti támpillérek, és a nyugati hajófal korai vakolata befut a toronyfal mögé. Az Erdélyi Dendrokronológiai Laboratórium által elvégzett elemzések segítenek közelebb jutni a válaszhoz. A toronyban a mai szintek között üres, de kis mélységű gerendafészek sora található, melyek az alsó szinteken az északi és a déli falon, a mai harangszerkezet magasságában pedig a keleti és nyugati falon láthatók. A toronyban a 2. és 3. emelet padlógerendáiból, valamint a torony és a nyugati karzat közötti átjáró felett az egyik teherkiváltó gerendából vettek famintát. A kapott eredmények alapján feltelezhető, hogy ezekhez egy időben, akár egységesen 1793–1794 telén vagy az azt megelőző, illetve az azt követő években kivágott tölgyfát használtak fel. Ha az elemzett faanyag építéskorabeli, akkor keltezi a tornyot.¹⁶

Bár a templom faragott köelemei inkább középkorinak datálnák az épületet, ahogy a keletelt elrendezés is, az eddigi elemek előkerülési összefüggései alapján nincs megbízható adatunk az unitárius korszak előtti periódusra, míg a későbbiek több-kevesebb pontossággal körvonalazódtak. Egy eljövendő belső falkutatás és régészeti feltárás bizonyosan hasznos új információkkal szolgálhatna Korond egyházi építészetével kapcsolatban és közelebb vinne a kezdősorokban idézett kérdés érdembeli megválaszolásához.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Dávid László: *i.m.* 186.

¹⁶ Uo.

Further Data on the Ecclesiastical Architecture of Corund (Abstract)

Corund (Korond, Harghita county) disposes of two notable monuments of ecclesiastical architecture, both in the centre of the settlement, close to each other: the Roman-Catholic and the Unitarian churches.

The Catholic church of Corund was first mentioned in documents in 1333 and in 1784 they refer to it as a church refurnished in 1533, built in Saint Bertholomew's honour. During the Reformation the monument was taken over by the Unitarians, retrieved by the Roman-Catholic community in 1716–1719. The church was described by Balázs Orbán in the second half of the 19th century. After its 1910 demolishing, the stones of the old building were reused for a new and still standing Roman-Catholic church, built on the same place. László Dávid presented a few stone fragments in 1981, probably originating from the old church building. In 2010, on the occasion of the removal of the external plaster-work, we had the opportunity to analyze the carved stones of the old church in their secondary position. These have been presented in this paper.

While the Unitarian community in Corund used the medieval church, a Roman-Catholic chapel was mentioned by the middle of the 17th century. As the Roman-Catholics retrieved their original church, the Unitarians took over this chapel in return. Between 1720–1750 and 1820–1821 further building operations are known of. During our mural research on the present Unitarian church we have identified the earlier building phases and we've attempted to set up a building chronology.

MIHÁLY MELINDA

A HÍD UTCAI HENCZEL- ÉS HENSLER-HÁZ

A Kolozsvár késő reneszánsz emlékeivel foglalkozó művészettörténeti irodalom a Híd utca 22. szám alatti épületből származó faragványokat a kolozsvári reneszánsz építészet igen jelentős emlékcsoportjaként tartja számon.¹ Az említett házból egy szekérkapu töredéke, négy ajtókeret, három ablakkeret és egy ablakkeret töredéke, egy pilaszterpár, valamint egy gyámkő származik.² Hat nyíláskeretet HBR-monogram, egy ajtókeretet pedig HB-monogram ékesít. Az együttes jelentősége a faragványok nagy számában, változatosságában, a HBR-monogrammal jelölt keretek gazdag figurális ábrázolásaiban, valamint a teljesen más típust képviselő HB-monogramos ajtókeret kiváló minőségében rejlik. A szakirodalomban az összes faragványt a Hensler-házzal és többé-kevésbé ugyanazon megrendelő személyével, Hensler Benedek kolozsvári ötvössel kötik össze.³ Vizsgálódásaink során segítségünkre szolgált egy kétosztatú ablakkeret töredéke, melynek HBR-monogramos címerpajzzsal díszített frízében a [...]LIUS HENCZEL R[...] WLINUS felirat olvasható, mely Pákei Lajos rajzaiban BASILIUS HENCZEL WLINUS formában jelentkezik.⁴ Annak ellenére, hogy Balogh Jolán rámutatott arra, hogy Pákei kiegészítése helytelen, kutatásaink arra engednek következtetni, hogy Pákei nem az időnként csakugyan szárnyaló fantáziájára hagyatkozott a rajz elkészítésekor, hanem az ablak teljes feliratát másolta le, mely időközben elkallódott. Tanulmányunkban a szakirodalomban Híd utca 22. számú épületként említett ingatlan történetét igyekszünk pár új adattal kiegészíteni, megrendelőinek, tulajdonosainak sorát bővíteni, valamint faragványainak párhuzamait megvizsgálni.

Az épület a kora újkorban az óvári fertályban, a Híd utca⁵ nyugati során állt, az Óvár kiskapuja felé vezető síkátortól („Angiportus ad Vetus Castrum”) északra

¹ Balogh Jolán: *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár műemlékeiről*. Kvár 1944. XXIII, XXIV, XXV. tábla (a továbbiakban Balogh 1944); Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Bp. 1985. 159–161, 168–170, 184–186 (a továbbiakban Balogh 1985); Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben, 1541–1720*. Bp.–Kvár 2003. 30, 168 (a továbbiakban Kovács 2003); Löwy Dániel–Demeter V. János–Asztalos Lajos: *Kőbe írt Kolozsvár*. Kvár 1996. 52–54 (a továbbiakban Löwy et al. 1996); Mihály Melinda: *Az EME középkori és kora újkori kőtára*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei. Kvár 2009. 157; Rados Jenő: *Kolozsvár műemlékei. A magy. kir. állami felsőépítő ipariskola 1941/1942. évi szünidei felvételei*. XII. Bp. 1942. 24; Sebestyén Gh.–Sebestyén V.: *Arhitectura renaşterii în Transilvania*. Buc. 1963. 174–177. ill. (a továbbiakban Sebestyén 1963); Thaly Kálmán: *Régi ház és harang feliratok*. Századok 1869. 269.

² A szekérkapu töredéke, egy ajtókeret, két ablakkeret és egy ablakkeret töredéke jelenleg a Pákei-villa homlokzatainak falazatába van beépítve, három ajtókeret és egy pilaszterpár az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum kőtárában (a továbbiakban Történeti Múzeum) található, a gyámkő időközben elkallódott.

³ Balogh 1985. i. h.; Sebestyén 1963. 22, 174–177. ill.; Kovács 2003. 30.

⁴ Balogh 1944. XXV. tábla.

⁵ Dózsa György, a jelenlegi Regele Ferdinand utca.

húzódó negyedik házban.⁶ Köztudott, hogy a Híd utca nyugati sorát a 15. század elejéig az Óvár keleti várárka foglalta el, beépítését az Újvár felépítésével szokás párhuzamba hozni, mely a hadászati jelentőségét veszített Óvár sáncainak feltöltése és felparcellázása révén jött létre. A tanulmányunk tárgyát képező lakóház tulajdonosa az Óvár első adólajstromai szerint 1564-ben Bácsi Tamás,⁷ majd halálát követően, 1565 és 1570 között özvegye volt.⁸ Mivel 1570 és 1592 között hiányoznak az adókönyvi jegyzékek, a következő adatunk csak 1592-ből származik, ekkor a már Pákei Lajos által is megörököített Basilius Henczel vagy ahogyan az adókönyvekben feltűnik, Blasius Henczel szerepel háztulajdonosként.⁹ Nem állt módunkban kideríteni, hogy miként volt lehetősége Henczelnek szert tenni az épületre, majd az 1580-as években ilyen jelentős mennyiségű faragvánnyal feldíszíteni házát. Mivel Henczel neve nem szerepel sem a kolozsvári tisztségviselők, sem a kézművesek, sem a kereskedők sorában, valószínűnek tartjuk, hogy viszonylag idős korában költözhetett be a városba. Feltételezésünket az a tény is alátámasztja, hogy halálát követően, az 1603. szeptember 12-én megfogalmazott osztólevélben Bányai Henczel Balázsként említik.¹⁰ Az osztozkodás során megnevezték gyermekeit, a tizenhét esztendő Henczel Sigát, a tizenkét esztendő Henczel Kis Annát és a nyolcesztendő Henczel Balaskót. A kolozsvári örökösödési szokásjog, valamint az 1603. január 3-ától életbe lépett örökösödési szabályzat szerint a házat a legifjabb fiúgyermek, Balázs örökölte, szintén erre utalnak az adókönyvi bejegyzések is. Sajnálatos módon az osztólevélben nem részletezték a ház beosztását, helyiségeinek funkcióját, sem az ingatlan árát. Az idősebb Henczel Balázs elhalálzásának évében – valószínűleg az osztozkodás lezajlása alatt – özvegye, Henczel Balázné neve szerepel az adókönyvekben. Valószínűnek tartjuk, hogy még ugyanazon évben megtörténhetett az osztozkodás, mert az özvegy nevét 1603-ban legkisebb gyermeke, Henczel Balázs nevére cserélték, aki 1614-ig bírta az édesapjáról örökölt ingatlant.¹¹ Az adókönyvi bejegyzések arra is utalnak, hogy 1603-tól 1614-ig a kiskorú Henczel Balázs csak tulajdonosa volt e háznak, viszont nem lakott itt.¹² 1612-től Lintzig Dániel ötvös és százférfi költözött az épületbe,¹³ majd 1615-től nyilván az időközben nagykorúvá lett Henczel Balázstól meg is vásárolta az ingatlant.¹⁴

Az adólajstromok további kutatása meglepetést is tartogat számunkra, ugyanis a 16–17. században nem találunk egyetlen HB-monogramnak megfeleltethető nevet sem a ház után adózó személyek sorában. A további vizsgálódás arra enged

⁶ Kolozsvár adókönyvei, Kolozsvár város levéltárában (a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán), a város számadásai között (a továbbiakban KvSzám). Az egykori sikátort a 20. század elején kiszélesítették, ma az utca Émile Zola nevét viseli.

⁷ KvSzám 1/IX. 4.

⁸ KvSzám 1/IX. 136, 236; 1/XIII. 29, 118, 202, 293.

⁹ KvSzám 5/XV. 26.

¹⁰ Kovács Kiss Gyöngy: *A kolozsvári osztóbírák intézménye és az általuk kiadott osztálylevelek*. Kvár 2011 (kéziratban). A kézirat kutatásának lehetőségét Kovács Kiss Gyöngynek köszönöm.

¹¹ KvSzám 10/X. 86, 122, 158, 194, 250, 286, 328, 370, 425, 466, 510.

¹² KvSzám 10/X. 26, 10/X. 86, 122, 158, 194, 250, 286, 328, 370, 425, 466, 510.

¹³ KvSzám 10/X. 425. Binder Pál: *Közös múltunk*. Buk. 1982. 301, 303; Jeney-Tóth Annamária: *Míves emberek a kincses Kolozsvárott*. Kvár 2004. 66.

¹⁴ KvSzám 17a/I. 18.

következtetni, hogy Hensler Benedek HB-monogrammal jelölt lakóháza nem azonos a vizsgált épülettel, hanem a Híd utca keleti során állt, a Híd-kaputól számított negyedik telken.¹⁵ A keret típusa (1. kép), melynek több párhuzama a 17. század harmadik és negyedik évtizedére keltezett,¹⁶ valamint az adókönyvi jegyzékek arra utalnak, hogy a kolozsvári viszonylatban kiemelkedően jó minőségű faragvány szintén a 17. század első felében, egészen pontosan 1615 és 1636 között készülhetett, mivel ebben az időszakban volt Hensler Benedek az említett ház tulajdonosa.¹⁷

Visszatérve Lintzig Dániel Híd utcai házához, meg kell említenünk, hogy déli szomszédja a 17. század első felében Kékesi Benedek ötvös tulajdonában állt.¹⁸ A Kékesi-ház helyén emelkedő, historizáló lakóépület kapualját jelenleg is az egykori ingatlan azon 1643-ra keltezett, BK-monogramos, tört szemöldökű reneszánsz kapukerete ékesíti, mely a Hensler-keret egyik későbbi analógiájának tekinthető.¹⁹ Kékesi Benedek halálát követően az ingatlant Lintzig János főbíró, Kékesi Benedekné bátyja szerezte meg, 1000 forintért.²⁰ Lintzig emlékiratából tudjuk, hogy feltételezhetően a század közepén tűz támadt a Lintzig Dániel és a Lintzig Balázs tulajdonában lévő épületben, mely kiterjedt az óvári templom, az iskola és Lintzig János szomszédos épületére is.²¹

1. Hensler Benedek monogramos ajtókerete

¹⁵ KvSzám 17a/I. 20; 17a/II. 22; 17a/III. 22; 17a/IV. 22; 17a/V. 22; 17a/VI. 22; 17a/VII. 22; 17a/VIII. 22; 17a/IX. 22; 17a/X. 16; 17a/XI. 16; 17a/XII. 20; 20/IX. 29, 75, 123, 183, 241, 297, 353, 409, 521; 24/II. 50. Balogh Jolán egy Jakab Elek által említett 1629-es szerződésre hivatkozva állítja, hogy Hensler Benedek háza az utca nyugati során, az Óvár fala mellett állt, viszont a hivatkozott forrást leellenőrizve egyértelművé válik, hogy az utca keleti soráról van szó (Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. Bp. 1888. 529).

¹⁶ Az ajtókeretnek számos hasonló kolozsvári analógiáját ismerjük: Kékesi Benedek ötvös BK-monogramos ajtókerete 1643-ból a Regele Ferdinand utca 19. sz. alatt, egy lefaragott felületű ajtókeret a Fő tér 18. sz. alatt, valamint Filstich Lőrinc ajtókeretének keltezetlen architrávja a Fő tér 5. szám alatt (Kovács 2003. 30).

¹⁷ KvSzám 17a/I. 20; 17a/II. 22; 17a/III. 22; 17a/IV. 22; 17a/V. 22; 17a/VI. 22; 17a/VII. 22; 17a/VIII. 22; 17a/IX. 22; 17a/X. 16; 17a/XI. 16; 17a/XII. 20; 20/IX. 29, 75, 123, 183, 241, 297, 353, 409, 521; 24/II. 50.

¹⁸ Jelenleg Regele Ferdinand utca 19. szám. A Kékesi-ház beazonosításának forrása: KvSzám 24/XIV. 21.

¹⁹ A jelenlegi Regele Ferdinand utca 19. sz. alatti épület.

²⁰ *Lintzigh János történeti feljegyzései (1621–1675)*. = *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József, a forrásokat válogatta és jegyzeteket ellátta Pataki József. Buk. 1990. 77 (a továbbiakban *Kvári emlékirók*).

²¹ *Kvári emlékirók* 90.

2. A Henczel-ház 1584-es szekérkapuja
(Pákei Lajos rajza)

Az egykori Henczel-házat valószínűleg a 19. század utolsó évtizedeiben bontották le,²² ekkor gyűjthette össze Pákei Lajos a Henczel- és feltehetően az egy időben lebontott Hensler-ház valamennyi faragványát és építette be a Majális²³ utcai villájába, ahonnan egy részük 1936-ban a kolozsvári Történeti Múzeum kőtárába került át. A villa főbejáratát kereteli jelenleg is a Henczel-ház egykori szekérkapujának szemöldöke, szárköveinek egyes részletei a villa kertjében találhatóak. A kapuzat egykori képét Pákei rajzaiból ismerjük (2. kép), a félkörívesen záródó nyílászókeret kannelúrák testű, két-két rozettával díszes pilaszterrel tagolt szárkövei profilált architrávot, feliratos frízt és szintén profilált, erősen kiülő, fogsorfrízes koronázópárkányt támasztanak alá. A keret a szárkövek tengelyében golyvázott, a nyílászó ívzáradékát ele-

gánsan ívelt akantuszlevél, az architráv középtengelyét szalagokkal keretelt, BHR-monogramos reneszánsz címerpajzs, a fríz golyvázott széleit egy-egy négyzetbe szerkesztett rozetta, a középtengelyét egy kerek rozetta és a FORTVNA VITREA (est) CUM SPLENDET FRANGITVR/ HODIE MIHI CRAS TIBI DI IW X 1584 (A szerencse olyan, mint az üveg, akkor törik el, amikor a legszebben ragyog²⁴ / Ma nekem, holnap neked. IW X 1584²⁵) felirat díszítette.

A Henczel-ház keltezett ajtó- és ablakkeretei 1584 és 1586 között készültek, jelentőségük a változatos típusaik és szerkezetük, valamint a nagy számban előforduló figurális ábrázolásnak köszönhető. A kapuzattal egy időben készült el az a lefordított fáklyákat tartó, szárnyas génuszokat ábrázoló ablakkeret, melynek mélyített tükrös pilaszterekkel tagolt szárkövei lábazatán fekvő oroszlánok laposdomborművei, triglifes-guttás díszű architrávján az ábrázolásra vonatkozó felirat, a MEMENTO MORI A(nno) D(omini) 1584 (Emlékezz a halálra! Az Úr 1584.

²² Az egykori reneszánsz polgárház a jelenlegi Regele Ferdinand utca 21. sz. alatti historizáló épület helyén állt.

²³ A jelenlegi Republicii utca.

²⁴ Az antiochiai származású népi bohózszerző és előadó, Publilius Syrus mondásainak gyűjteményéből származik. A szerző gyűjteménye a császárkorban, majd később a középkorban és a kora újkorban is nagy népszerűségnek örvendett (Löwy et al. 1996. 53).

²⁵ Ősi héber közmondás, mely a Kr. e. 2. században Jesua Sirach közmondásgyűjteményében jelent meg. Az említett bölcs mondás a középkorban nagyon népszerűvé vált a *Heute Mir, Morgen Dir* alakban a német nyelvterületen (Löwy et al. 1996. i.h.). Jelenleg a keret keltező évszám és a fölötte lévő, fektetett nyolcashoz hasonlító dekoráció megcsonkítva látható, valószínű, hogy a szemöldök széleit a villa falazatába való beillesztés alkalmával faragták le.

évében)²⁶ látható (3. kép). Az architráv széleit akantuszleveles konzolok tagolják, melyek golyvázott, profilált párkányt támasztanak alá. A papírtekercseken álló géniuszok domborművei a fekvő oroszlánokhoz hasonlóan rendkívül sematikus kezdetleges ábrázolások, elnagyolt részletekkel.

A Történeti Múzeum kőtarabán két hasonló felépítésű ajtókeret található. A keretek szárkövei mindkét esetben klasszikus felépítésű, golyvázott szemöldököt támasztanak alá, mely szalaggal keretelt címerpajzsos architrávból, feliratos frízből és profilált párkányból tevődik össze. Az eltérések főként a keretek szárköveinek tagolásánál mutatkoznak, egyiküket magas, tükrös díszű oszlopszékre helyezett, kannelúrák pilaszterek, a másikat oroszlánfejes kopogtatókkal díszes oszlopszékkel és kannelúrák testű, jól fejezettel ellátott féloszlopok tagolják. A pilaszterekkel tagolt keret címerpajzsában egy szakállas férfi, talán a megrendelő portré-domborműve látható (4. kép). A kőfaragó középkorú, bajszos férfit portréját jelenítette meg, melynek homlokába fésült, tincsekbe rendeződött haja a homlokán háromszögben csúcsosodik, hosszú bajusza szintén hosszú, két ágba rendezett szakállt vesz közre. A frontálisan ábrázolt alak nem előre, hanem lefelé, mintegy az ajtón belépő szemlélődőre tekint, arcát szintén frontálisan megjelenített, elálló fülek keretezik. A portré

bizonyos részletei, mint például az arc csontozatának hiteles ábrázolása, a keskeny, arányos orr és a fejszőrzet kialakítása a figurális ábrázolásokban többé-kevésbé jártas kőfaragót sejtetnek. Az ajtókeret golyvázott, szélein rozettákkal hangsúlyozott frízén a SERVATA VALEBUN(!) SI NON FETEB/UNT A(nno) D(omini) 1585 (Amit helyesen őriztél meg, nem bűzlik, az Úr 1585. évében) felirat olvasható. A második ajtókeret (5. kép) aránytalan formájú és méretű címerpajzsában egy rozetta és a bevéssett BHR-monogram, frízébe a SIC TRANSIT GLORIA MUNDI A(nno)

3. Triglifes ablakkeret 1584-ből, Pákei-villa

4. Portréval díszített ajtókeret 1585-ből

²⁶ Lőwy et al. 1996. 52.

5. Indiánmaszkos ajtókeret 1586-ból

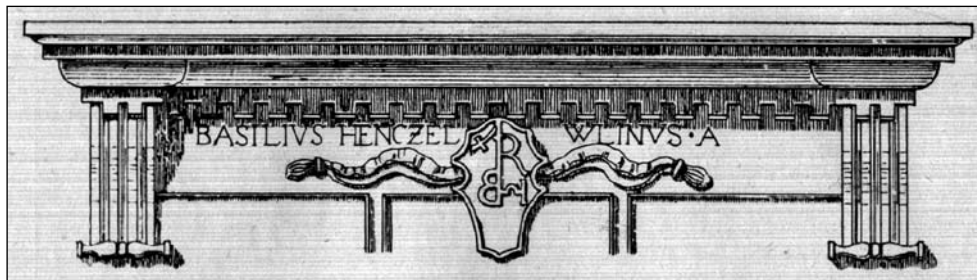
6. Maszkos ajtókeret 1586-ból, Pákei-villa

D(omini) 1586 (Így múlik el a világ dicsősége, az Úr 1586. évében) szentenciát rótták.²⁷ A fríz golyvázott szélein egy-egy tollkoszorúval felékesített indiánmaszk domborműve, a jobb oldali szárkő felületén vésett mesterjegy körvonalazódik. A maszkok kortalan, jellegzetes vonásoktól mentes, lapos faragású férfiarcok sematikus megjelenítései a távolba meredő, kifejezéstelen szemekkel és elálló, frontálisan ábrázolt fülekkel.

A Henczel-ház harmadik ajtókerete (6. kép) az előzőektől eltérő típust képvisel: féloszlopokkal tagolt szárkövek triglifes díszű architrávot és profilált párkányt támasztanak alá. A fríz hiányában a kőfaragó ebben az esetben az architráv metopéira véste a keret feliratát, középen reneszánsz címerpajzsban a domborított felületű BHR-monogram, a szélső metopékon a DUM RECTE WIVAS NE/ CUPA VERBA MALORVM A D 1586 (Ha helyesen élsz, a rosszak rágalma ne bántson)²⁸ felirat látható. Az

²⁷ A 15. századnál korábbi pápaavatási szertartások alkalmával mondott bölcsesség később, a 15. században az *Imitatio Christi* révén terjedt el, ahol az alábbi változatban jelent meg: „O quam cito transit gloria mundi” (Gh. Alexandrescu: *Latine dicta. Citate și expresii latinești*. Buk. 1992. 198–199).

²⁸ A közmondás a Kr. u. 3. században *Dicta Catonis* címmel megjelent gnómák gyűjteményének a harmadik könyvéből származik. A mű prózában írt aranymondásokat és részben két-két hexameterből álló disztichonokat foglal magában. Az idézett közmondás eredeti alakja a következő: „Cum recte vivas, ne

7. A Henczel-ház ablakkeretének feliratos szemöldöke, Pákei-villa (Pákei Lajos rajza)

architráv golyvázott, triglifekkel hangsúlyozott szélső tengelyeit egy-egy rendkívül gyenge minőségű, vaskos faragású, elnagyolt férfimaszk tölti ki. A bal oldali szélen egy bennszülottre emlékeztető, húsos ajkú, akantuszlevelekkel felékesített férfi maszkja, jobboldalt félhosszú hajú, a fonatdíszhez hasonlító, sodort fürtű férfi portréja körvonalazódik. A keret szárköveit oroslánfejes kopogtatós oszlopszékek és akantuszlevelekkel és stilizált maszkokkal ékes, kompozitfejezetes féloszlopok tagolják.

A ház egyetlen olyan faragványtöredéke, mely a megrendelő teljes nevére utal, az a szemöldökpárkány-töredék, melyen BHR-monogramos címerpajzs és a megrendelő reneszánsz kapitálissal vésett nevének töredéke olvasható (7. kép). Bár a szakirodalomban az [...]IVS HENCZEL W LINVS felirat jelenik meg,²⁹ a befallazott töredék alaposabb vizsgálata alapján a [...]LIVS HENCZEL R[...]W LINVS A[...] felirat olvasható ki. A rendelkezésünkre álló források segítségével [Basi]LIVS HENCZEL R(i)W LINVS A(nno Domini?)-ra egészíthető ki, mely egyértelműen utal a BHR-monogram feloldására, azaz a Bányai Henczel Balázs, avagy Basilius Henczel Rivulinus névre. A kerettöredék eredeti képét szintén Pákei Lajos rajzolta le, melyen egy kétosztatú ablak profilált párkánnyal lezárt, fogsordíszes ablakszemöldöke látható. A rajzon rögzített töredéket a fríz triglifekkel tagolt, golyvázott szélein egy-egy vízszintes állású, törpe álbalszteres díszítése teszi egyedivé a kolozsvári emlékanyagban.

Szintén Pákei Lajos örököltette meg azt az időközben elkallódott kannelúrásgyámkövet, melyet csak az ő rajzaiból ismerünk.³⁰

A szakirodalomban többnyire a ház 17. századi átépítéséhez kapcsolják azt az ablakkeretet (8. kép), mely szerkezete és tagolása révén szintén egyedülálló a helyi reneszánsz emlékanyagban.³¹ A keretet háromszög oromzat koronázza, nyílása szegmentíves záródású, kannelúrásgyámköveit egy-egy rozetta díszíti. A faragványt számos részlet teszi egyedivé, egyrészt nyílásának szegmentíves záródása, a háromszög-oromzat alatt végigfutó párkánya, melynek a szárkövekre lefutó profilja baloldalt derékszögben kifelé fordul, jobboldalt viszont a szárkövet tagoló párkányzatra fut le. Az ablakkeret szerkezete, vájatos profilú frízének rozettákkal kombi-

cures verba malorum; Arbitrii non est nostri, quid quisque loquatur.” A gyűjtemény a józan életbölcse ség alapelveire épített erkölcsi tartalma miatt a középkori iskolák közkedvelt olvasmánya volt, számos európai nyelvre lefordították (Némethy Géza: *Cato bölcs mondásai, latinul és magyarul*. Bp. 1891. 89).

²⁹ Balogh 1985. 169; Löwy et al. 1996. 53.

³⁰ Balogh 1944. XXV. tábla.

³¹ Az ablakkeret jelenleg a Pákei-villa keleti homlokzatát díszíti.

8. Oromzatos ablakkeret, Pákei-villa

nált, függőleges állású akantuszlevelei, a nyílás fölötti sarokrozetttái, valamint helytelen tagolása sokkal inkább a reneszánsz építészet tagolóelemeit felvonultató 19. századi munkát idéznek vagy egy 17. századi faragvány 19. századi helytelen restaurálását, kiegészítését sejtetik.

Szintén egyedi típussal állunk szemben a ház kettős pilaszterpárjai esetében. A két egyforma kiképzésű építészeti tagozat közös, alacsony oszlopszékre állított, hangsúlyos félpálcával tagolt lábazatból, sima törzsből és toszkán jellegű fejezetből (9. kép) tevődik össze. A pilasztereket guttasorral ékes fríz és barokkos gazdagságú, lemezzel, kímával és negydepálcával tagolt párkány koronázza. A pilaszterpár egyes részletei, mint például a pilaszterek fejezetei, valamint a guttasoros frízek szinte tel-

jes mértékben megegyeznek a HB-monogramos ajtókerettel, emiatt elképzelhető, hogy e faragványok sem Bányai Henczel Balázs, hanem Hensler Benedek házából származnak. Bár a szakirodalomban a pilasztereket ajtó-szárkövekként tartják számon, és szintén erre utalnak a faragványok előlapjain megfigyelhető körkörös bemélyítések is, melyek az egykori nyílászáró fémszerkezetének rögzítési helyei lehettek, az erőteljes párkányzatuk, melyek profilja egyértelműen megszakad a sarkokon, valamint a szárkövek oldallapjainak egyenetlen, durván faragott felülete nem nyíláskeretre, hanem a falazat szövetébe süllyesztett, homlokzattagoló pilaszterre utalnak. Mivel az erdélyi reneszánsz építészetben nem találunk párhuzamot sem a kettős pilaszterre, sem ilyen jellegű, már-már barokkosan gazdag tagolású párkányzatra, elképzelhetőnek tartjuk, hogy a faragvány a ház reneszánsz részletformáihoz igazított későbbi átépítése során keletkezhetett.

Bányai Henczel Balázs háza kétségtelenül a város módos polgárházainak sorába tartozott. A vonatkozó források hiányában nincs módunk az épület egykori beosztására, helyiségeinek funkciójára és berendezésére következtetni. Az épület korábbi, Henczelt megelőző tulajdonosa által befizetett adó feltűnően nagy összege egyértelműen arra utal, hogy Henczel az 1580-as években egy értékes ingatlanra tehetett szert. Épületének nagyszámú, kőből faragott ajtó- és ablakkerete szintén gazdagon berendezett épületbelső képét sejteti, viszont a faragványok közös vonásaiként főként a nagyszámú, gyenge minőségű figurális ábrázolást emelhetjük ki. A Henczel-ház 1586-os ajtókeretét Szécsi Seres János kőfaragó mesterjegyére emlékeztető mesterjegy jelöli. A keret, valamint a kőfaragójegy legközelebbi párhuzamának

a Wolphard–Kakas-ház 1579-es,³² szintén maszkokkal díszes ajtókeretét tekintjük, melynek mesterjegyét az idősebb Seres ZI-monogramja is kiegészíti. Szintén ugyanezen mesterjeggyel találkozunk Bocskay Gábor 1573-as egeresi sírkövén, valamint monogram nélküli változatával a gyulafehérvári székesegyház vitézi sírkőlapján, a Wolphard–Kakas-ház 1581-es ablakkeretén,³³ valamint a szentbenedeki, Báthory-címerrel is megjelölt Kornis-kápolna északkeleti támpilérén. Mivel Seres János 1579. március 25-én elhunyt, a mesterjegyével megjelölt munkákat, esetünkben a Wolphard-ház 1579-es, ZI-monogrammal kiegészített mesterjegyes ajtókeretét a kőfaragó fiai fejezhették be, majd a műhely folytonosságát biztosítva számos új faragvány elkészítését is felvállalták, melyeket apjuk egyszerűsített, monogram nélküli kőfaragójegyével láttak el. Szintén erre a tényre utalnak Wolphard István főbírói számadásai is 1579 márciusából, melyekben megjegyezte, hogy az idősebb Seres munkáinak befejezését fiai vállalták át.³⁴ A Henczel-ház szekérkapujának szerkezete, tagolása számtalan részletben megegyezik Bácsi Péter Fő téri házának egykori szekérkapujával,³⁵ melyet a szakirodalom szerint a város neves kőfaragómestere, Seres János készített 1571-ben.³⁶ A fenti példa arra utal, hogy a Seres-műhely ifjabb tagjait a továbbiakban is az apa munkái inspirálták, és valószínű, hogy ugyanazon mintalapokkal dolgozhattak több mint egy évtized múlva is. A Henczel-ház 1584–1586 között készült faragványai nem tekinthetők azonos minőségűeknek, jelentős különbségeket figyelhetünk meg a figurális ábrázolások, valamint a feliratok betűtípusai és az elválasztójelek között is. Ez a jelenség valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a műhely több tagjához köthetőek, viszont jelenleg a vonatkozó források hiányában nem áll módunkban a Seres-fiak munkáit azonosítani, illetve megkülönböztetni egymástól. A Seres-műhely munkái egyértelműen az építészeti tagozatok faragásában jártas kőfaragókra vallanak. A nyíláskeretek nagy számban előforduló figurális ábrázolások, a férfiportré, a groteszk- és az indiánmaszkok előképei valószínűleg a Wolphard–Kakas-ház 1541-es ajtókeretén, valamint a korszakban egyre inkább elterjedő nyomtatványok metszeteiben keresendők. A figurális ábrázolások gyenge minősége egyértelműen arra utal, hogy a képfaragói képzettséget igénylő részlet-

9. Kettős pilaszterpár

³² A kolozsvári Történeti Múzeum kőtárában található.

³³ A Pákei-villa nyugati homlokzatán.

³⁴ Balogh 1985. 83.

³⁵ Fő tér 21. szám.

³⁶ Balogh 1985. 83; Kovács 2003. 28.

munkákat specializált szobrászok hiányában szintén a fenti kőfaragók végezhették el. Kivételt képeznek a keretek oszlopszékein előforduló változatos, kvalitásos oroszlánfejes kopogtatók, melyek kifaragása a gyakori előfordulás miatt valószínűleg nem a kőfaragók, hanem a kőfaragók hatáskörébe tartozott és így szerves része lehetett a kőfaragók képzésének is.

The Henczel and the Hensler House, Bridge (Regele Ferdinand) street, Cluj (Abstract)

The collection of stone carvings that originates from the former house in Bridge (presently Regele Ferdinand) street nr. 22, Cluj-Napoca (Kolozsvár, Klausenburg), is considered one of the most significant ensembles of Renaissance architecture of the town. Five door frames, three window frames with an additional fragment of a window frame, a pair of pilasters and a console originate from the building in question. Six frames are decorated with the BHR-monogram and one with the BH-monogram. The importance of the ensemble lies in the significant number of the carvings, their diversity, the rich figurative representations of the door frames and the high quality of the door frame decorated with the HB-monogram. The study is trying to identify the origins of this group of carvings, that probably comes from two different town houses, owned by Balázs Bányai Henczel and Benedek Hensler. The identification of the owners and commissioners of the stone carvings hopes to add to the knowledge on the history of these buildings just as the stylistic analogies brought to the fragments analyzed.

Képjegyzék

1. Hensler Benedek monogramos ajtókerete, az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum középkori kőtára (a szerző felvétele, 2006)
2. A Henczel-ház 1584-es székérkapuja (Pákei Lajos rajza, Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*. Bp. 1985. 104. kép)
3. Triglifes ablakkeret 1584-ből, Pákei-villa (a szerző felvétele, 2006)
4. Portréval díszített ajtókeret 1585-ből, az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum középkori kőtára (a szerző felvétele, 2006)
5. Indiánmaszkos ajtókeret 1586-ból, az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum középkori kőtára (archív felvétel, Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár)
6. Maszkos ajtókeret 1586-ból, Pákei-villa (a szerző felvétele, 2006)
7. A Henczel-ház ablakkeretének feliratos szemöldöke, Pákei-villa (Pákei Lajos rajza, Balogh Jolán: *Pákei Lajos építészeti rajzai*. Erdélyi Múzeum XLIX (1944). 27. kép)
8. Oromzatos ablakkeret, Pákei-villa (a szerző felvétele, 2006)
9. Kettős pilaszterpár, az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum középkori kőtára (a szerző felvétele, 2006)

P. KOVÁCS KLÁRA

ADATOK A BRASSÓI FELLEGVÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉHEZ¹

1 551-ben Erdély öt évre Habsburg Ferdinánd magyar király (1526–1564) fennhatósága alá került, akit eleinte (Báthory András erdélyi vajda 1552. áprilisi kinevezéséig) Giovanni Battista Castaldo katonai helytartó képviselt a tartományban. A tábornok korán felismerte az erdélyi határok és a nagyobb városok biztosításának a fontosságát a felerősödött oszmán fenyegetéssel szemben,² és ilyen megfontolásból, nem sokkal Erdélybe érkezését követően egy egész sor erődítmény kiépítését helyezte kilátásba. Gyulafehérvár, Kolozsmonostor, Szászsebes erősítése, a szebeni és segesvári városfalak korszerűsítése, a brassói Fellegvár kiépítése és a váradi vár befejezése mellett a bánsági várak – Lugos, Karánsebes, Lippa, Temesvár – megépítését, valamint a szomszédos román fejedelemségek felőli szorosok biztosítását szorgalmazta a tartomány megtartása érdekében.³ Évszázadok távlatából visszatekintve nem nehéz belátni, hogy a tábornok ambíciói magasan túlszárnyalták a korabeli erdélyi lehetőségeket, ennek ellenére a várépítés terén tett kezdeményezései kétségkívül ösztönző tényezőként hatottak a korszerű, bástyás rendszerű erődítési technika erdélyi elterjedésére.

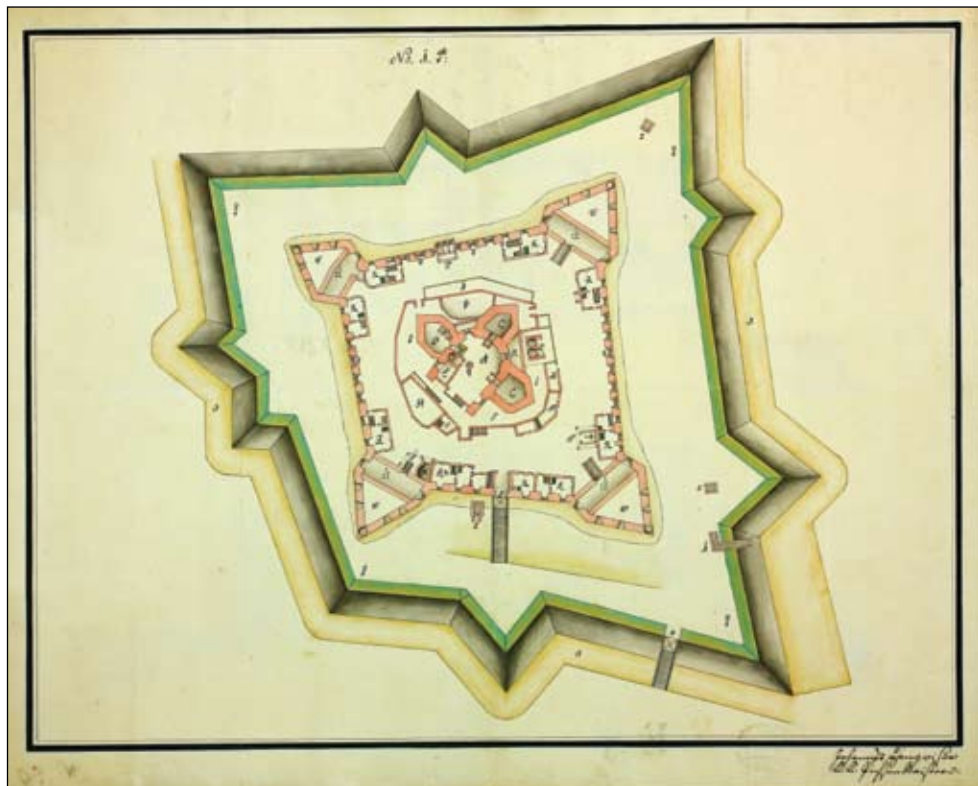
Az 1551–1556 közötti időszak erdélyi hadiépítészét a szakirodalom csak érintőlegesen tárgyalja,⁴ ami részben a gyenge forrásadottságoknak, de főként a várak

¹ Ennek a munkának a létrejöttét a „Posztdoktori programok egy tudásalapú társadalom hathatós fejlődéséért” címet viselő és a POSDRU/81/1.5/S/60189 kódszámon iktatott kutatási keretprogramból folyósított ösztöndíj tette lehetővé. A keretprogramot az Európai Társadalmi Alap eszközeiből fenntartott Emberi Erőforrás-fejlesztési Operatív Program 2007–2013 társfinanszírozta. A kutatást a Bethlen Gábor Alap 6273/2010. sz. szerződése is támogatta.

² 1552. január 5-én pl. így írt erről Ferdinánd királynak: „Nec credat maiestas vestra, quod regnum absque locis munitis sustineri possit.” Lásd B. S.: *Erdély történetére vonatkozó regesták. 1551–1553-ig.* Történelmi Tár XIV(1891). 442.

³ Lásd Castaldo leveleit uo. MOL X. 896 (Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten). 662. mikrofilm: 1552. jan. 4. 660. mikrofilm: 1552. márc. 4., 7., 9., 16., 18., 23., 26. ápr. 2., 10.

⁴ Reissenberger, Ludwig: *Über die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt.* Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde XXIX(1899). 331–334; Pataki Vidor: *A XVI. századi várépítés Magyarországon.* = *A Bécsi Magyar Történelmi Intézet évkönyve.* I. Bp. 1931. 105–106, 108; Maggiorotti, Leone Andrea–Banfi, Florio: *Le fortezze di Temesvár e di Lippa in Transilvania.* Atti dell'Istituto di Architettura militare III(1933). Klny.; Sebestyén, Gheorghe–Sebestyén, Vasile: *Arhitectura renașterii în Transilvania.* Buc. 1963. 37, 113–114. jegyzet; Anghel, Gheorghe: *Cetăți medievale din Transilvania.* Buc. 1972. 113–114; Kovács, András–Țoca, Mircea: *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea.* Studia Universitatis Babeș–Bolyai. Ser. Historia II(1973). 20–22; Sebestyén, Gheorghe: *O pagină din istoria arhitecturii din România. Renașterea.* Buc. 1987. 55–56, 121–126; Feneșan, Costin: *Antonio Bufalo, ein italienischer Architekt in Diensten der Habsburger und sein Wirken in Siebenbürgen (1554–1555).* = *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito.* Coord. Petre, Zoe–Brezianu, Stelian. Buc. 1996. 200–

1. A brassói Fellegvár alaprajza.
Johann Langwieser, 1749–1756 között

hiányának tudható be, hiszen a felsorolt erődítmények közül csupán a szebeni Haller-bástya és a brassói Fellegvár maradt fenn napjainkig. Ami a többi erődítményt illeti, sok esetben az is kérdéses, hogy egyáltalán elkezdődtek-e az építkezések a 16. század közepén. A brassói Fellegvár tehát nemcsak a Castaldo korabeli várépítészeti egyik ritka, napjainkban is álló emléke, de három erődítési fázisának köszönhetően kiválóan példázza a haditechnika fejlődését a 16–17. századi Erdélyben. Brassó Város Levéltárában, valamint az Osztrák Állami Levéltárban fennmaradt építkezésekre utaló és a korábbiakban csekély mértékben értékesített források értelmezésével kíséreljük meg a továbbiakban megvilágítani a várépítés főbb szakaszait.

205; Kovács András: *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században* = *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005. 237.

Kutatástörténeti vázlat

A Barcasági Szász Múzeum 1937-es évkönyve két tanulmányt is közölt a Fellegvár történetéről.⁵ Az első közülük, Gustav Treiber dolgozata, főként a szerző által készített ábrák (alaprajzok és metszetrajzok) miatt jelentős. A második, Erich Jekelius írása, a Fellegvár központi magját képező patkótorony keletkezésével foglalkozik. A városi számadások és az elbeszélő források beható elemzését követően a szerző 1524-re keltezte az említett erődöt, amely kőből és téglából épült fel. Évtizedek múltán, az együttes 1975–1981 közötti felújítása során irányult a figyelem ismét a Fellegvára. A munkálatokat megelőző régészeti ásatások leglátványosabb leletéről, az egykori ciszternáról, a feltárásokon részt vevő Kovács András – akkoriban még az Erdélyi Régészeti és Történeti Intézet munkatársa – csak 2003-ban megjelent kötetében értekezett, óvatosan datálva a szerkezetet valamikor a külső erődív keletkezése utáni időszakra.⁶ A restaurálásoknál közreműködő tervező építészeknek a várról szóló tanulmányai⁷ lényegében a korábbi irodalmat foglalták össze, anélkül, hogy új adatokkal járultak volna hozzá az együttes történetéhez, vagy tisztázták volna topográfiáját. 1981-ben összegezte a schlossbergi vár történetét Gernot Nussbächer a *Neuer Weg* hasábjain megjelent két cikkében.⁸ Monika Jekel és Klaus T. Weber⁹ 2000-ben a vár történetére vonatkozó új forrásokat – négy, 18. század közepi, várabrázolat és az együttes állapotának 1826-os leírását – tárt fel a bécsi Hadilevéltárban, jelentősen gazdagítva ezek által az emlékhöz kapcsolódó ismereteinket.

A műemlék-együttes napjainkban

A 16–17. század folyamán három fázisban kiépített Fellegvár a központi város-magtól északra emelkedő márgadomb, az ún. Schlossberg tetején helyezkedik el. Az együttes egy hozzávetőleg 150 x 170 m-es, enyhén szabálytalan négyszögű területet zár közre. Központi magját egy patkó alakú, nagyjából északi irányított-ságú torony képezi, amelyet utólag három, kisméretű, bástya alakú tornyocska hozzáépítésével bővítettek. Az északi és keleti tornyocskát utólag beépítették a

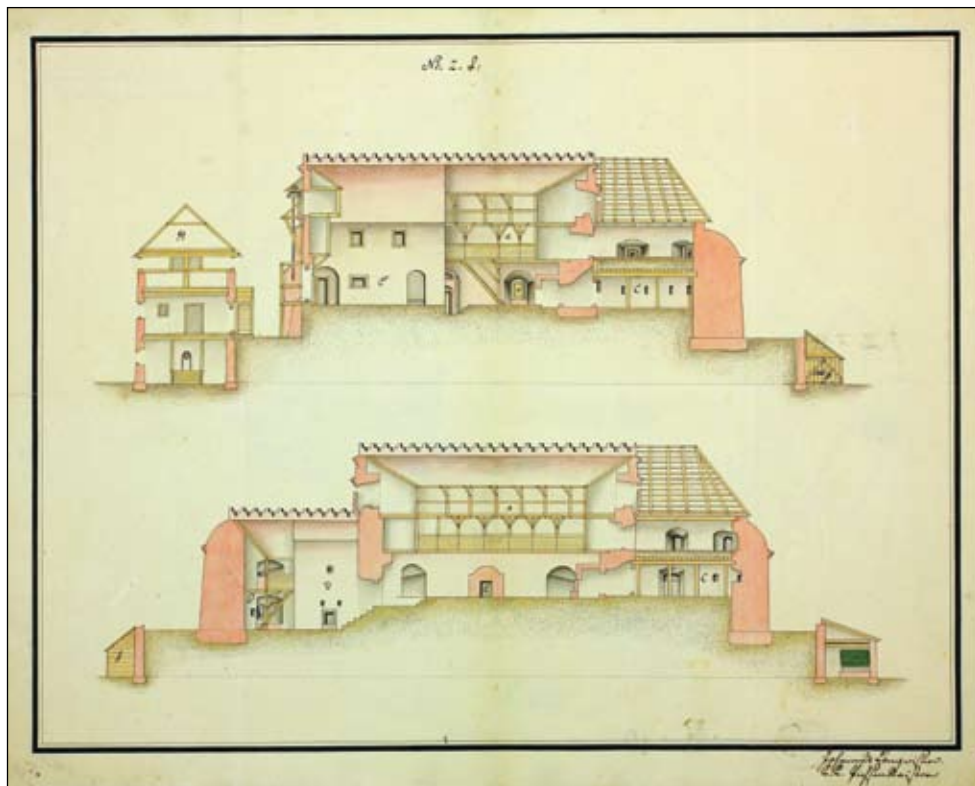
⁵ Treiber, Gustav: *Kronstadt und das Schloß auf dem Schlossberg*. Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums II(1937). 29–34; Jekelius, Erich: *Daten zur Geschichte des Schlosses auf dem Kronstädter Schlossberg*. Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums II(1937). 35–42.

⁶ Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Kvár-Bp. 2003 (A továbbiakban Kovács András: *Késő reneszánsz...*). 48–49.

⁷ Gheorghievici, Adda: *Valorificarea unor monumente istorice. Amenajarea turistică a „Cetățuii”-Braşov*. Arhitectura XXIII/3(1975). 49–54; Gheorghievici, Adda: *Unele precizări privind istoricul construirii „Cetățuii” Braşov*. Arhitectura XXX/4(1982). 51–55; Ionescu, Alina-Ionescu, Rodica: *Complex turistic „Cetățuia”-Braşov*. Arhitectura XXX/4(1982). 17–23.

⁸ Nussbächer, Gernot: *Das Schloss auf dem Schlossberg (I), (II)*. Neuer Weg XXXIII(1981). 10056. 6; Uo. 10062. 4 (a továbbiakban Nussbächer, Gernot: *Das Schloss...*). Itt közölt adatait veszi át lényegében a 2001-ben, magyarul megjelent dolgozatában úő: *Bástyák, árkok, várfalak. Séta a középkori Brassóban*. Brassó 2001. 23–26 (a továbbiakban Nussbächer, Gernot: *Bástyák...*).

⁹ Jekel, Monika-Weber, T. Klaus: *Das Schloß von Kronstadt*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde XXIII(2000). 1. szám. 64–75.

2. A vármag hosszmetsetei.
Johann Langwieser, 1749–1756 között

keleti oldalon húzódó élelem- és lőszerraktár (később kaszárnya és pékség, jelenleg vendéglő) tömegébe. Ugyancsak utólagos (19. századi) bővítés eredménye a patkótorony nyugati oldalához illeszkedő hatszögű tornyocska is. Az eredetileg háromszintes patkótorony alsó két szintjét 210 cm vastagságú kőfal alkotja, felső szintje vékonyabb, vegyes – kő és tégl – falazású.¹⁰ E tekintélyes nagyságú patkóerőd egy belső udvart fog közre, amelynek mai járószintje a torony eredeti első emeleti szintjének felel meg. Alatta tárták fel a már említett ciszterna régészeti maradványait. A belső udvar közepét napjainkban meghatározó díszkút az 1980-as évek eleji helyreállítás eredménye, amelynek előzménye a ciszterna kútja lehetett. Az udvart övező falakon, eredetileg két szinten, ácsolt védőfolyosók voltak. A mai, kőkonzolokkal alátámasztott függőfolyosó tulajdonképpen az egykori felső védőfolyosó szintjén húzódik, amely eredetileg a patkótorony szurokontő-sorának megközelítését biztosította. Egyetlen szurokontő látható még ezekből napjainkban, a vár bejáratával szemkötti homlokzatszakaszon (3. kép). A ciszterna kialakításakor a patkótorony belső járószintjét egy szinttel megemelték, felszámolva értelemsze-

¹⁰ Uo. 70–71; Gheorghievici, Adda: *Istoricul construirii...* 51–52.

rúen az alsó védőfolyosót, amely jól látható viszont még a vármag 1749 körüli metszetén (2. kép). Az említett védőfolyosó eredetileg fordított kulcslyuk alakú lőrésnek megközelítését szolgálta, amelyek közül ismét csak egy látható még, a délkeleti oldalon, a szuroköntő alatt (3. kép). A tornyocskák hozzátoldása következtében a patkótorony elvesztette védő funkcióját, egykori lőrésait az utólagos nyílásrendszerrel legnagyobbbrészt felszámolták, ám nem kizárt, hogy szuroköntőinek nyomai fennmaradtak volna a toldott építmények legfelső szintjén.¹¹

A patkótoronyhoz illeszkedő tornyocskák különböző méretűek, a legnagyobb a keleti oldalon helyezkedik el. A keleti és nyugati tornyocska, és nagy valószínűséggel az északi is, eredetileg a patkótoronynál egy emelettel alacsonyabb, azaz kétszintes volt, amint ez a 18. század közepi metszetrajzokon jól érzékelhető (2. kép).

A vármag délkeleti, kapuval szemközti homlokzatán fennmaradt ugyanakkor a keleti, bástyaszerű tornyocska homlokfalának kis csonkja és tetőindítása, jelezvén az erődítmény korábbi magasságát. A falcsonkon két egymás fölötti lőrés is látható, amelyek a tornyocska védőszintjeinek feleltek meg (3. kép). A falcsonk mögött visszaugró és egy szinttel magasabb falszakasz már a vendéglőhöz tartozó utólagos toldás. Az északi és keleti tornyocska alsó szintje a vendéglőbe építve ugyan, de nagyrészt épségben fennmaradt. A keletiben öt, szegmensíves záródású lövészállás figyelhető meg, amelyek homlokfalát egy-egy nagyobb, fektetett téglalap vagy fordított kulcslyuk alakú lőrés törte át, rézsűjükben pedig egy-egy, máskor csak egy, kisebb lőrés nyílott (4. kép). A tornyocska felső szintjét a vendéglő kialakításakor visszabontották, kivéve a homlokzaton észlelhető kis falcsonkot. A védőemeleteket egykor elválasztó gerendafödémet a jelenlegi lépcsőház beépítésekor számolták fel. Az északi toronyban a leírtakhoz hasonló, három lövészállás részletei maradtak fenn az alsó szinten, a felső szintet valószínűleg itt is teljesen átépítették a múlt századi „restaurálások” során. A nyugati tornyocska alsó szintjén is fennmaradt három lövészállás, amelyekhez egy fordított kulcslyuk alakú, két szegmensíves záródású lőrés és hat állított résablak tartozott. A második szint lőrésait, úgy tűnik, utólag ablakokká tágították, a második emelet pedig valószínűleg egy 19. századi magasztás eredménye. Mint már említettük, 19. századi toldás az északi és nyugati bástya között elhelyezkedő hatszögű, háromszintes torony is,

3. A vármag délkeleti homlokzata

4. Lövészállások a vármag keleti tornyában

¹¹ Az említett épületrészek helyszíni vizsgálatára egyelőre nem volt lehetőségünk.

5. A külső védőöv déli kurtinája a várkapuval

6. A Fellegvár kelet felől

amelynek emeleti homlokzatait hangsúlyos szemöldökpárkányos ablakok jellemzik. A patkótorony déli falával szemben emelkedik az egykori parancsnoki lak, amelyhez kelet felől egy lépcsőterasz csatlakozik. A restaurálások során egy feltehetően fejedelemség kori kutat fedeztek fel a parancsnoki lak középső helyiségében.¹² A 18. század közepi felmérés tanúsága szerint a keleti torony szomszédságában egykor szárazmalom működött, a nyugati oldalon pedig egy kaszárnyaépület állt, közvetlenül a két tornyocskához csatlakozva (1. kép).¹³ A jelenlegi terasz és az említett 18–19. századi toldások miatt a Fellegvárnak a fentiekben leírt, háromágú, belső magva manapság már csak nehézkesen azonosítható.

Az erősített vármagot enyhén szabálytalan négyszög alaprajzú, sarkain egy-egy téglával köpenyezett, fül nélküli, bástyával védett külső várfal övezi. A viszonylag kisméretű¹⁴ sarokbástyák belsejében 1-1 boltozott kazamata húzódik, amelyeknek a bástyaszárnya-

kon 1-1 nagyméretű, szegmensíves záródású lőrés felelt meg (1. kép). A lőrések nyomai napjainkban is könnyen azonosíthatók. Egy-egy henger alakú kis őrtorony magasodik minden bástya csúcsán. A bástyák élet csiszolt kőtömbökkel erősítettek, homlokzatukat egy félhenger metszetű, téglából rakott övpárkány tagolja, falkoronájuk pártázatos (6. kép). Két emléktábla látható az északi bástya homlokzatán: az elsőnek latin felirata szerint a bástyaépítés Cristel Hirscher brassói bíró mandátuma alatt, 1630. június 19.–július 25. között zajlott: ANNO 1630 19 JUN(ii) JNCEPTVM FST[!] HOC/ PROPVGNACVLVM TEMPORE/ HIRSCHER CRISTEL(is) JVDICIS CORON(ensis)/ ET 25 JVLII EJUSDEM ANNI FINITVM” (8. kép). A második kőtáblán egy olaszkoszorú fogja közre Brassó címerét, a bíró névbetűit és az építés évszámát: CH 1630 (7. kép). A többi három bástya esetében az övpárkány fölött, a bástyaélre nézve szimmetrikusan elhelyezkedő, szegmensíves záródású, vízvetőpárkánnyal védett falfülkék funkciója ismeretlen. Feltehetően egykor lőrések lehettek, de az sem kizárt, hogy az északi bástyához hasonlóan ezeket is erede-

¹² Adda Gheorghievici egy 1623-ban ástott kúttal azonosította, lásd Gheorghievici, Adda: *Istoricul construirii ...* 1. ábra.

¹³ Jekel, Monika–Weber, T. Klaus: *i.m.* 72.

¹⁴ 15–20 m közötti homlokfalak, 5 m körüli bástyaszárnyak.

tileg feliratos tábláknak szánták volna. A külső védőöv kurtináinak vegyes fal-szöveve több átépítés nyomait mutatja, amelyeknek datálásához viszont egyelőre nem rendelkezünk elegendő támponttal. A külső várfal déli szakaszát egy kétemeletes épület képezi, amelynek középtengelyében emelkedik az egykor felvonóhidas kaputorony (5. kép). A kapu Karolina császárné 1817-es látogatásának emlékére a „Karolinentor” nevet viseli. A félköríves nyílás két oldalán látszik még az egykori felvonólán-cok csigáinak a helye. Modern felirata ellenére – „1580” –, amelynek hitelessége, számunkra ismeretlen forrása miatt, erősen kétséges, a kaputorony bizonyára egykorú a külső erődövvvel, azaz a 17. század első felében építhették. Felső szintjén három szuroköntő látható, amelyek homlokfalát egy-egy fordított kulcslyuk alakú lőrés tőri át. Kialakítása az 1835-ben lebontott Kolostor utcai kapu külső tornyának a szerkezetét követi.¹⁵ A külső erődítmény belső falához illesztett kisebb épületek a Habsburg-helyőrséget kiszolgáló melléképületek lehettek. Egy hozzávetőleg 20 m széles árok, valamint további külső földművek (töltések és árkok) fokozták egykor a vár védelmét. Ezeknek nyomai jól kirajzó-lódnak a várat övező terep domborula-tain, főként amióta az elmúlt években, a műemlék érvényesülése érdekében, a falak szomszédságából eltávolították a növényzetet.

Az 1975–1981 közötti nagymérvű restaurálási munkálatok során az együt-test vendéglátói létesítménnyé alakították. Épületei napjainkban is ezt a funk-

7. Címeres emléktábla az északi bástya északkeleti homlokfalán

8. Építési felirat az északi bástya északnyugati homlokfalán

¹⁵ Goos, Hans: *Die Baugeschichte der Befestigungswerke Kronstadts. = Das Burzenland. III. Kronstadt.* I. Hrsg. Jekelius, Erich. Kronstadt 1928. 84–85, Abb. 120. A feltehetően 1530 táján épült Kolostor utcai kaputorony és a fellelővári kaputorony formai hasonlóságai, véleményünk szerint, nem zárják ki az egy évszázados eltérést keletkezésük között.

ciót szolgálják, ám egyre sürgetőbb egy újabb helyreállítás, amely több hangsúlyt fektetne az erődítmény eredeti, katonai funkciójának szemléltetésére és történeti értékű építészeti részleteinek a konzerválására és bemutatására.

Az erődítmény építéstörténete

A 15–16. század fordulója táján a völgyben húzódó városfalakat már veszélyeztethette a környező magaslatokra telepíthető ellenséges tüzéréség, minek elkerülése érdekében Brassó középkori eredetű védőrendszerét külső erődök megépítésével bővítették. A városfalak és az előttük húzódó kereskedelmi útvonal védelmére emelték a Fellegvár magját képező patkótornyot, amely formáját tekintve lényegében a városkapuk védelmét szolgáló tornyokkal rokonítható.¹⁶ A források egy bástya építését említik a Schlossbergen 1524 tavaszán, amely minden bizonnyal a patkóerőddel azonosítható. A városi számadáskönyvek bejegyzései alapján egy kőből és téglából falazott építményre következtetünk, amelyet cseréptetővel fedtek. Felépítésénél jelentős szerepet töltött be Kőműves János („Johannes Maurer”) és egy bizonyos „Petrus Bawner”, feltehetően az építkezés irányítója, akinek munkáját jelentősebb összeggel (15 forinttal) jutalmazták. Az új erőd védelmének biztosítása végett ugyanabban az évben négy löveget helyeztek el a toronyban.¹⁷ A szakirodalomban fel-felbukkanó feltételezések, amelyek a patkótorony előzményeként egy korábbi fa(?)torony létét taglalják, sem írott forrásokkal, sem régészeti leletekkel nem támaszthatók alá, és nincsenek támpontok a patkóerőd 1524 előtti keletkezésére sem.¹⁸ Ezt a tényt már korábban Erich Jekelius is hangsúlyozta, tisztázva a patkóerőd 1524 vs. 1529-es datálásával kapcsolatos kérdéseket is. A források elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy a Hieronymus Ostermeyer krónikájában szereplő fa erődítmény, amelyet Petru Rareș csapatai 1529-ben feldúltak, nem lehetett a patkótorony előzménye, hanem az egy másik brassói magaslaton (a Gesprengbergen) elhelyezkedő torony volt.¹⁹

A Fellegvár védőerejének fokozása érdekében a 16. század közepén a patkóerődöt három bástya alakú toronnyal bővítették. Az elbeszélő források²⁰ 1552–1554

¹⁶ A Kapu utcai kapu bástyája, a Fekete utca végén levő Vargák bástyája, a Kolostor utcai kapu bástyája. Goos, Hans: *i.m.* 82–85, 87–88; Nussbächer, Gernot: *Monumente braşovene*. = *Uő: Caietele Corona. Contribuţii la istoria Braşovului*. I. Braşov 2002. 36–37, 41–44.

¹⁷ Lásd a városi számadások kivonatolt bejegyzéseit: Jekelius, Erich: *i.m.* 37–38.

¹⁸ Gernot Nussbächer, Gheorghe Sebestyén, Monika Jekel, Klaus T. Weber és Kovács András is 1524-re keltezték a patkóerődöt. Ezzel szemben Gustav Treiber és Adda Gheorghievici a torony 15–16. század fordulóján való keletkezését feltételezte a városfal néhány tornyával mutatott formai hasonlóságai miatt. Lásd Nussbächer, Gernot: *Das Schloss...* 6; *Uő: Bástyák...* 23; Sebestyén, Gheorghe: *i.m.* 56; Jekel, Monika–Weber, T. Klaus: *i.m.* 74; Kovács András: *Késő reneszánsz...* 48; Treiber, Gustav: *i.m.* 30; Gheorghievici, Adda: *Istoricul construirii...* 52.

¹⁹ Jekelius: *i.m.* 39–40.

²⁰ Joseph Teutsch: 1552; Barcenser Memorabilien: 1552, 1554; id. P. Benckner: 1553; Michael Seybriger: 1552. Lásd *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. Chroniken und Tagebücher*. I. 1143–1867. Brassó 1909. 53, 175, 182; *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. Chroniken und Tagebücher*. II. 1392–1851. Brassó 1909. 441–442.

tájára helyezik ezek építését. A szakirodalom²¹ a legkülönbözőbb datálásokat javasolja az 1552–1557 intervallumon belül. A városi erődítmények létesítésének és karbantartásának munkálatait a városi számadáskönyvek tükrözik a leghívebben, ám mivel általában párhuzamosan, több erődön folytak munkálatok, a forrásban megjelenő helyszínek megnevezése alapján igen nehéz pontosan az éppen épülő objektumot. Minden bizonytalanság ellenére úgy tűnik, hogy a Fellegvár bővítési munkálatai 1552 tavaszán kezdődtek, egy április 2-ai számadási bejegyzés ugyanis először említi²² a már zajló építkezést: „Sabbato precedente Dominicam Judica cepto edificari fortalicio super montem habuimus operarios 30.”²³ Castaldo korábban is említett, 1552. január 4-ei levelében felhívta már a király figyelmét az erdélyi erődítmények létesítésének, többek között Brassó és környéke megerősítésének elengedhetetlen fontosságára.²⁴ A Fellegvár esetében azonban, városi építkezésről lévén szó, a brassói magisztrátus kezdeményezésére kell elsősorban gondolkunk. Bizonyára megrendelői minőségükben intézték levelüket a brassói előjárók Castaldóhoz március 3-án, arra kérvén a parancsnokot, hogy építészét, Alessandro da Urbinót, aki előzőleg bizonyos erődítmények emelésére utasításokat adott nekik, küldje vissza Brassóba, hogy az elkezdett épületeket folytassa. Castaldót ugyanakkor az építkezésekkel járó bárminemű kiadások vállalásáról biztosították.²⁵ Az építész korábbi brassói látogatása február 25-én lehetett, amikor a számadáskönyvbe két királyi építésznek a városba érkezését jegyezték fel, akiket a Berecki- és Bodzaiszorosba kísértek.²⁶ Az építészek – bizonyára Alessandro és segédje – feltehetően az említett hágók erődítésének előkészítése végett utaztak Brassóból Moldva felé, ám nagy valószínűség szerint ugyanakkor a Fellegvár bővítésére is javaslatokat tettek. Nehezen magyarázhatnánk másképp a brassói magisztrátus által tanúsított érdekeltséget Alessandro visszahívásában, továbbá a szenátus bőkezű ajándékát az építésznek.²⁷ A tízforintnyi borraivaló is azt sejteti, hogy a város javára tett szolgálatait kívánták ezzel meghálálni a városvezetők.²⁸ Március 7-én a tábornok Szebenből tolmácsolta Ferdinánd király felé a brassóiak kérését Alessandro építészre vonatkozóan, ám megjegyezte ugyanakkor, hogy annak igen sok tennivalója lévén, nehezen tud mindenhova elérni. A várak erődítéséhez továbbá még legalább tíz építőmester Erdélybe küldését kérte.²⁹ Néhány nap múlva a város két személyt

²¹ 1552–1557: Treiber, Gustav: *i.m.* 30; 1552–1554: Nussbächer, Gernot: *Das Schloss...* 6; 1552–1557: Gheorghievici, Adda: *Valorificarea...* 53; 1554–1557: Gheorghievici, Adda: *Istoricul construirii...* 52.

²² Az 1551-ben a „fortalicium” építésére szánt kiadások valószínűleg a városfal valamelyik erődítményének (bástyájának, kapujának) az építésére, korszerűsítésére vonatkoznak. Ezt sugallja az „in monte” helyhatározó hiánya. Az egyetlen esetben feltűnő „fortalicium corrigiatorum” megjelölésből ugyanakkor arra is gondolhatunk, hogy mindvégig a Sziggyártók bástyájának munkálatairól volt szó. Lásd Román Állami Levéltár Brassó Megyei Igazgatósága. Brassó város levéltára. Számadások (a továbbiakban BrassóSzám.). I/10. 14–16, 18–53.

²³ Uo. 74.

²⁴ MOL. X 896. 662. mikrofilm. fasc. 65. f. 16–22.

²⁵ MOL. X 896. 660. mikrofilm. fasc. 63. f. 7.

²⁶ BrassóSzám. 313. V/8. 323.

²⁷ A szenátus rendeléséből két szőnyeget adtak át neki 9 ft értékben.

²⁸ Lásd a 25. lábjegyzetet.

²⁹ MOL. X 896. 660. mikrofilm. fasc. 63. f. 65°.

küldött ki a Brassó körüli tölgyesekbe erődítményeknek való építőfák keresésére.³⁰ A király tudomásul vette a brassóiak lelkesedését az erődítmény építése kapcsán, és Castaldóhoz intézett március 15-i válaszlevelében építőmesterek Erdélybe indításáról is tudósította, akiket a tábornok majd oda rendelhet, ahol azokra a legnagyobb szükség van.³¹ Másnap Castaldo – aki még nyilván nem kapta meg a király válaszát – ismét a Moldva felőli hágók és a brassói erődítmények fontosságát hangsúlyozta Ferdinándnak, amelyek felépítéséhez anyagi fedezetet és egy építő mestert igényelt.³² Az építész újabb brassói látogatására március végén került sor, ahova Szebenből érkezett. 26-án Castaldo arról tudósította a királyt, hogy Alessandro Szebenbe hívatta a város építkezéseinek megvizsgálására, ahonnan majd Brassóba menve eleget tehet a brassóiak kérésének, ott ti. bizonyos erődítmény számára akar (mármint Castaldo) megfelelő helyet választatni. A legfontosabb feladatnak viszont továbbra is a Moldva felőli hágók (a Berecki- és a Bodzai-szoros) biztosítását tekintette.³³ Március 30-án egy bizonyos Antonius architectus utazott át Brassón, Szeben felé.³⁴ Másnap Alessandro építész részére gazdálkodott a város. A fundátort a Moldva felőli hágóban tervezett építkezések előkészítéséért küldték, majd egy hét múlva visszautazott Szebenbe.³⁵ Annak ellenére, hogy konkrétan egyszer sem említik a Fellegvár tervezését vagy építését, az ismertetett adatsorból talán mégis arra következtethetünk, hogy ebben az időszakban a szorosokban zajló előkészületekkel párhuzamosan folytak a Schlossbergen fekvő erőd bővítésének előmunkálatai is. A Fellegvár kiépítéséhez a város biztosította a munkaerőt és az anyagiakat, helyi szakember hiányában viszont kénytelenek voltak a Castaldóval Erdélybe érkezett királyi építészhez fordulni.

Alessandro építész és Antonio (valószínűleg a segédje) többszörös brassói feltűnése különösen érdekes. Alessandro da Urbino személyében a kor legfoglalkoztattabb királyi építészt azonosíthatjuk, aki minden bizonnyal azonos Alessandro Clippával, a szebeni Haller-bástya tervezőjével, továbbá a lippai és temesvári építkezéseknél feltűnő Alessandro Cavolinivel is.³⁶ A forrásokban leggyakrabban csak „Alessandro capitaneus” vagy „Alessandro architectus” néven szereplő, itáliai származású építész 1551-ben tehát a szebeni bástyát tervezte,³⁷ 1552 januárjában Lugos

³⁰ BrassóSzám. 313. V/8. 325.

³¹ MOL. X 896. 660. mikrofilm. fasc. 63. f. 113^r.

³² Uo. f. 119^r.

³³ „Hunc venire feci capitaneum Alexandrum architectum, ut fabricas istius civitatis lustraret, deinde Coronam eat ad satisfaciendum civibus illis, qui certe omnia beneficia maerentur et quamvis locus ille sit immunibilis vellem excogitare et eligere locum, ubi aliqua munitio erigi posset, tam pro Maiestatis Vestrae servitio, quam pro eorum beneficio.” Uo. f. 203.

³⁴ BrassóSzám. 313. V/8. 332.

³⁵ Uo. 332, 337–338.

³⁶ Maggiorotti és Banfi már 1933-ban felismerte Alessandro da Urbino és Alessandro Cavolini azonoságát. Lásd Maggiorotti, Leone Andrea–Banfi Florio: *i.m.* 50. jegyzet. Az 1973-ban közölt, Erdélyben tevékenykedő itáliai építészek adattárának szerzői külön személyekként kezelik a három nevet. Lásd Kovács András–Țoca, Mircea: *i.m.* 20–21. A bécsi levéltárban fennmaradt iratok alapján azonban egy összefüggő adatsor bontakozik ki, amely kétségtávon kívül egy és ugyanazon Alessandro építész tevékenységét körvonalazza Erdélyben 1551–1552-ben.

³⁷ Reissenberger, Ludwig: *i.m.* 331.

és Karánsebes várainak korszerűsítési lehetőségeit vizsgálta a Bánságban.³⁸ Az év tavaszától a temesvári és lippai várak építését irányította, és ezzel párhuzamosan a Moldva felőli Ojtozi- és Bodzai-szorosban határvárak létesítésének a lehetőségeit tanulmányozta.³⁹ Áprilisban az ő felügyelete alatt kezdtek el az új lippai vár erősítését, ahol egy négybástyás palánkot(?) emeltetett. Az erődítmény még nem épült fel teljesen, amikor Temesvár feladásának (1552. július 27.) hírére a lippai őrség elhagyta a várat.⁴⁰ Ezt követően, úgy tűnik, Alessandro da Urbino Havasalföldre menekült, ahol 1552 végén vagy 1553 elején egy lovas balesetben életét veszítette.⁴¹ Lévéen hogy Castaldo saját bevallása szerint 1552 tavaszán egyetlen hozzáértő építész volt Erdélyben, Alessandro,⁴² talán nem tévedhetünk, hogyha a fellegvári patkótorony bővítésének terveit is Alessandro da Urbinónak tulajdonítjuk, amit a felsorolt adatok is alátámasztani látszanak, legfőképpen a városvezetőség nyilvánvaló szerepvállalása az építkezés megszervezésében és finanszírozásában.

A Fellegvár bővítése tehát nagy valószínűséggel 1552 tavaszán kezdődött. A számadáskönyvbe ebben az évben bejegyzett kiadások valamilyen földmű emelésére utalnak, amelynél naponta átlag 40 munkás, továbbá apróművesek, 10–20 szekerező és olykor 1–2 ács dolgozott: földet lapátoltak, gyeptéglákat vágtak, fákat kötözték, illetve építőanyagot szállítottak. Április közepétől kőművesek is megjelentek az építkezésnél – naponta átlag hatan –, akik, úgy tűnik, nem kimondottan falazással, hanem gyeptéglák illesztésével foglalkoztak. Vélhetően földtöltéssel és árokkal övezték a patkótoronyt. A töltés ácsolt faszerkezetébe földet döngöltek, lejtőit gyeptéglákkal burkolták. Kapuja és hídja is elkészült a nyár végére.⁴³ A patkóerődhez illeszkedő tornyocskák építésére valószínűleg csak 1553-ban került sor. Május második felében bányászok, kötőrők és napszámosok közreműködésével letették az alapozást, a hónap vége felé pedig már elkezdődött a falazás is, majd erőltetett iramban folytatódott késő őszig. Naponta átlag 6–10 kőműves, napszámosok, kötőrők, általában 2 mészégető mester, mészhordó asszonyok, szekerezők és olykor 2–4 ács is dolgozott a helyszínen.⁴⁴ Július 15-én egy bástya befejezését jegyezte le a sáfárpolgár, utóbb, október 9-én pedig egy torony munkálatainak elvégzéséről ér-

³⁸ Karánsebes ötszögű, bástyás erődítménye valószínűleg csak a 17. század végén épült ki. A szakirodalomban csupán feltételezésként merül fel az a lehetőség, hogy Lugos várát Alessandro da Urbino irányítása alatt bástyákkal biztosított, külső paliszáddal övezték volna. Sebestyén, Gheorghe: *i.m.* 94–98, 126.

³⁹ Az utóbbiak kiépítése azonban, úgy tűnik, egyrészt a székeliek ellenállása miatt, másrészt pedig Temesvár török ostromának elindítása miatt megghiúsult. B. S.: *Erdély történetére vonatkozó regesták. 1551–1553-ig.* Történelmi Tár XIV(1891). 643, 645, 647–649, 651–652; Uő: *Erdély történetére vonatkozó regesták. 1551–1553-ig.* Történelmi Tár XV(1892). 143, 147–148, 152; Bordi Zsigmond Lóránd: *Az ojtozi-szorosí Rákóczi-vár 2004. évi régészeti kutatása.* Acta Siculica (2007). 306–307.

⁴⁰ Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548–1552). Közread. Szakály Ferenc, ford. Scholz László. Bp. 1986. 43, 204–207, 211–212, 233–234; Maggiorotti, Leone Andrea–Banfi Florio: *i.m.* 36–39.

⁴¹ *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești.* Közread. Veress Endre. I. Buc. 1929. 124.

⁴² Lásd erről Castaldo 1552. március 9-én, Szebenben kelt levelét Ferdinánd királyhoz, amelyből kiderül, hogy ugyan Sigismundus nevű építész is Erdélyben tevékenykedett akkoriban, csak Alexandróna lehetett számítani: „Hic nullum praeter Alexandrum habeo, qui in itinere est continue ad designationes faciendas. Sigismundus [ti. Sigismondo da Pratovecchio da Pisa] est in Varadino, sed etsi hic esset, nescio ad quid serviret cum nihil unquam concludat.” MOL X. 896. 660. mikrofilm. fasc. 63. f. 75v.

⁴³ BrassóSzám. I/10. 74–80, 82–93, 96–117, 120, 126–127.

⁴⁴ Uo. 157–170, 172–173, 177–181, 183–184, 186–196, 203–210, 212, 214.

tesülünk.⁴⁵ Elképzelhető, hogy a patkóerődhez kapcsolódó két toronyról lenne szó, anélkül hogy a harmadik befejezésének napját a sáfár lejegyezte volna. Őszre azonban már valószínűleg mindhárom tornyocskát felemelték, ezekre utalhat ugyanis az „in tribus novis fortaliis in montem” megjelölés, amelyekben Stephanus Serator felszerelte az ajtókat minden hozzátartozóikkal együtt.⁴⁶ Az 1554–1555-ös számadásokban feltűnő bizonyos kiadások: „super bastyam montis”, „super arcem montis” nem vonatkoztathatók egyértelműen a Fellegvár építkezéseire, így egyelőre nem vállalkozhatunk az említett adatok értékelésére.⁴⁷

1611-ben, a brassói polgárok és Báthori Gábor fejedelem közötti összetűzések időszakában, a Fellegvárat egy külső körkörös földsáncsal és árokkal övezték. 1618 októberében a várban tűzvész tört ki. A rongálódások kijavítására a következő hónapokban került sor.⁴⁸

Még az erődítmény további bővítését megelőzően egy új kutat ástak a várban. A sáfárpolgár által 1629 decemberében lejegyzett adatok alapján ennek mélysége 25 m körül volt,⁴⁹ a víz benne pedig kb. 6 m mély.⁵⁰ A következő hónapokban a kutat tovább mélyítették, és egy faépítményt⁵¹ emeltek köré, amelynek tetejét és gombját bádoggal borították.⁵² A kút helyét nem pontosítja a forrás, annyi viszont bizonyos, hogy a vár legalacsonyabb pontján ásták, vagyis a patkótoronyon kívül.⁵³ A külső védőöv építkezései tehát csak az állandó vízforrás biztosítása után kezdődhettek. 1630. április 22-étől két hónapon át ásták az alapot a kötő bányászlegények és inasok közreműködésével. Június második felében rendelték először kőműveseket az építkezéshez. Attól fogva átlag 9–11 kőművesmester dolgozott a várnál legényeivel és inasaival együtt, továbbá mészégető mesterek, szekerezők és 2–4 kötő bányász. Elsőként az északi bástyát építették, amelyet, a felirat⁵⁴ adataihoz képest valamivel később, szeptember vége felé fejeztek be. Októberben kezdődött a második bástya építése, amelynél egy hónapon át naponta 6–7 kőművesmester dolgozott 2–3 legénnyel, segédekkel, kötő bányászokkal és szekerezőkkel együtt. 1630–1631 telén szünetelt az építkezés, majd március 2-ától folytatták a munkálakat. 1631 tavaszán fejezhették be a második bástyát, augusztus 9-re pedig már a harmadik is elkészült. Néhány nap múlva kezdődött a negyedik bástya építése, amely a kapu és a kapu fölötti porkolábház kialakításával párhuzamosan folyt az

⁴⁵ Uo. 194, 209.

⁴⁶ Uo. 214.

⁴⁷ Míg a korábbi években szinte minden esetben pontosítja a forrás, hogy a Mártonhegyen levő erődítményről van szó („super Montem Sancti Martini”), 1554–1555-ben egyszer sem találkozunk ezzel a megjelöléssel. Uo. 227, 256, 258, 259, 261, 262, 264, 274, 315–321, 323, 325–327, 329, 331, 333–334, 340.

⁴⁸ BrassóSzám. I/16. 104–106, 115. Nussbächer, Gernot: *Das Schloss...* 6.

⁴⁹ 12 bányaöl és 2 rőf. 1 Lachter (bányaöl) = 2.021 m. Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874*. Bp. 1990. 176, 570.

⁵⁰ Beer és Nussbächer szerint 1623-ban ástak egy új merítőkutat a Fellegvárban, a számadáskönyvek 1623-as bejegyzései azonban nem említenek ilyen jellegű munkálatokat. Beer, Hugo: *Das Schloßberg*. Kronstädter Zeitung CI(1937). 243. 6; Nussbächer, Gernot: *Das Schloss...* 6.

⁵¹ „Tornatz”.

⁵² BrassóSzám. I/16. 543–546, 548–552, 554, 561, 570.

⁵³ Elképzelhető, hogy az egykori parancsnoki lakásban levő kúttal azonos. Lásd 11. lábjegyzet.

⁵⁴ A felirat tehát csak az északi bástya építési adatait rögzíti, szövege nem vonatkoztatható az egész védőöv kiépítésére, ami az 1631. év végéig elhúzódott.

év végéig.⁵⁵ Várepítkezésről lévén szó, az építészeti dekoráció érthető módon hátterbe szorult a funkcionalitás javára, így magyarázható, hogy forrásunk sem utal konkrétan az építmények díszítőrészeire. Egyedül Daniel Moller említése, akinek 1631. augusztus 15-én egy deszka kifestését és a bástyánál végzett munkáját jelentős összeggel (fl. 5 d. 75) honorálták,⁵⁶ sejtet díszítő munkálatokat. Elképzelhető, hogy valamelyik bástya pártázatát vagy a bástyaél kvádereit, esetleg éppen az északi bástya feliratos tábláit emelte ki festett dísszel, anélkül hogy napjainkra ezeknek bármilyen nyoma maradt volna.

A bástyás védőöv építészeti terveinek szerzőjét és az építkezések irányítóját egyelőre nem ismerjük, ám akárcsak a 16. század közepén, valószínűleg ekkor is egy tapasztalt, fejedelmi fundáló szolgálataihoz folyamodtak a brassóiak. 1628. december 31-étől következő év március 12-éig Johannes Landi, a fejedelem szienai építész⁵⁷ szinte megszakítás nélkül Brassóban tartózkodott. 1630. január 2-án ötödmagával érkezett a városba az olasz fundáló, ahol három napig maradt, majd április 9-én négy napra ismét visszatért. Április 12-én Brassóból Munkácsra készült, Brandenburgi Katalin várába. Június elsején Johann Heinrich Alsted, a gyulafehérvári Collegium Academicum teológus professzorának kíséretében érkezett mindössze két napra Brassóba, három hét múlva pedig ötödmagával tartózkodott három napot a városban.⁵⁸ Forrásaink nem pontosítják a fundáló brassói látogatásainak célját, többszörös visszatérése és olykor huzamosabb tartózkodása azonban azt sejteti, hogy valamilyen helyi építkezésben is szerepet vállalhatott. Az építész 1628–1630 között adatolható erdélyi tevékenységéhez, eddigi ismereteink alapján, csupán a fogarasi református templom, a szamosújvári Csonka-bástya és talán a korabeli gyulafehérvári építkezések köthetők, ám a felsorolt helyszínek közötti közlekedés nem feltételezte volna a fundáló brassói útutazásait. Szamosújvári és későbbi felső-magyarországi hadiépítészeti tevékenysége igazolja, hogy Landi nagyra becsült szaktudással rendelkezett a vártervezés és várepítés terén, amit nem kizárt tehát, hogy a brassói Fellegvár bástyás védőövének tervezésénél és fundá-

⁵⁵ BrassóSzám. I/16. 575–585, 587–609.

⁵⁶ Uo. 604.

⁵⁷ Ioannes Landus Senensis, „fundator, architectus et mathematicus” itáliai származású építész, erdélyi működéséről az első adatok 1628-ból valók. A szamosújvári délnyugati félbástya (a Csonka-bástya) átépítésénél közreműködött 1629-ben. Bethlen Gábor fejedelem halálát követően a fejedelemmé megválasztott özevy, Brandenburgi Katalin szolgálatában maradt. 1630-ban a fogarasi református templom építkezéseit irányította. 1631-ben úrnője kíséretében elhagyta Erdélyt, majd miután a munkácsi várba nem engedték be, a királyi országrészre menekült, ahol fényes hadiépítészeti karriert futott be. 1632-től a felső-magyarországi részek építésének nevezték ki. Ezt követően 1636-ban bekövetkezett haláláig a felső- és kelet-magyarországi várak (Szatmár, Kálló, Tokaj, Szádvár, Kassa) építkezéseinél tevékenykedett. Vö. Détsy Mihály: *I. Rákóczy György fundálói. Építés- és Építészettudomány* III/4(1972). 354–355; Kovács, András-Űoca, Mircea: i.m. 28–29; Détsy Mihály: *Joannes Landi fundator. = Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Bardoly István–László Csaba. Bp. 1998. 227–234; Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. Bp. 1982. II. 362–364. Szamosújvári tevékenységére lásd még P. Kovács Klára: *Cetatea din Gherla. Fortificația și centrul domeniului princiar între 1539–1687*. Anuarul Institutului de Studii Italo-Român VI(2009). 211–212.

⁵⁸ BrassóSzám. 324. V/19. 432–443, 445–447, 449–457, 459, 461–462, 484, 506, 508, 510, 512–514, 516, 682–684, 725–726, 744–745, 756–758.

lásánál is gyümölcsöztetett, noha ezt konkrét forrással (megbízással, kifizetéssel) egyelőre nem tudjuk igazolni.

1688-ban a Veterani császári generális által vezetett Habsburg-csapatok leverték a brassói felkelők ellenállását és átvették a várat. Irányításuk alatt a következő időszakban több kisebb munkálatot végeztek az erődítményen. 1690-ben így, a domboldal ellenőrzését biztosítandó, eltávolították a vár körüli szőlőket és gyümölcsösöket. Giovanni Morando Visconti, az erdélyi osztrák csapatok hadmérnök ezredese 1699-ben a Fellegvár erődítményeinek külső védművek építésével való bővítését javasolta bécsi feletteseinek, ugyanakkor, a védelem szempontjából életfontosságú belső tér bővítése érdekében, a középkorias belső vármag lerombolását helyezte kilátásba, amely szerinte „többet árt, mint amennyit használ”.⁵⁹ A vármag lerombolása elmaradt ugyan, de bizonyos földművek építésére még 1699 előtt sort kerítettek, ezek ti. megfigyelhetők már Visconti Erdély-térképén.⁶⁰ Az 1737–1739-es osztrák–török háborúk idején ismét javították a vár védműveit. A 18. század végi osztrák–török háborúk idején paliszádkerítést építettek a vár körül a török foglyokkal. A 19. század második felében egy hatszögű tornyocskát ragasztottak még a patkótoronyhoz. Az 1800-as években a brassói Fellegvár katonai jellege hátterbe szorult, így 1824-ben költöztették át innen Gyulafehérvárra az utolsó ágyúkat. Franz Lakner utász kapitány 1826-ban a Fellegvárról írt jelentésében az erődítmény legnagyobb hátrányaiként az állandó vízhiányt és az oldalazó védelem hiányát róta fel.⁶¹ Az 1848–1849-es szabadságharc idején néhány forradalmár a várba húzódott ugyan vissza, de az orosz csapatok ostroma 1849 nyarán megadásra kényszerítette őket.⁶²

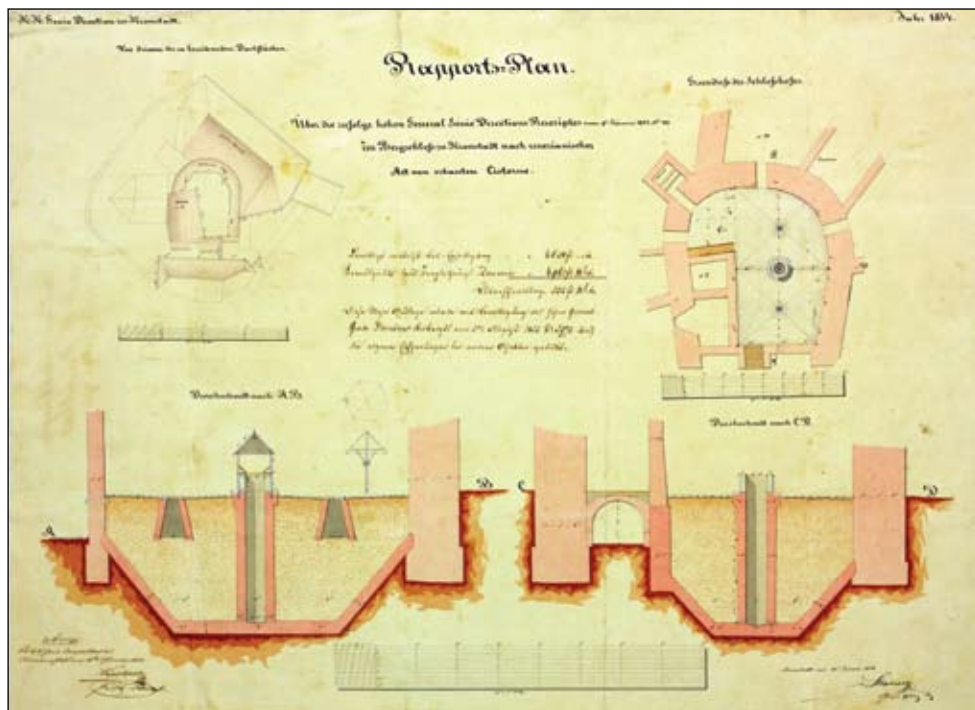
Az ostromot követő nagyobb helyreállítási munkálatok során alakították ki, 1852–1854 között, azt a ciszternát a belső várudvarban, amelynek régészeti nyomait az 1970-es években végrehajtott ásátások azonosították. Az itáliai – pontosabban velencei – építészeti traktátusokban fellelhető megoldásokat idéző új létesítmény egy korábbi, a 18. század közepi alaprajzon bejelölt, de valószínűleg kevésbé praktikus víztároló kutat helyettesített (**1. 9. kép**). A ciszterna kialakítása érdekében a patkótorony belső udvarát kavicssal feltöltötték, egy szinttel megemelve a járószintet. Az Osztrák Állami Levéltárban fennmaradt a ciszterna 1854-es rajza, amelyet az erdélyi utász parancsnokság („Kaiserliche und Königliche Genie Direktion”) a központi utász parancsnokságnak küldött Bécsbe. Az ábrázolás a patkótorony hossz tengelyében egymás mögött három nyílást jelöl. A két szélső egy-egy kavicsba ágyazott, csonkakúp alakú téglalapítmény volt, amelyen keresztül az esővíz a kavicsrétegbe szivárgott. A töltésréteg által felfogott és megsűrűt esővíz az udvar

⁵⁹ „...che e piu tosto di danno, che d’utile, non essendo capace d’habitazioni”. Vö. Reissenberger, Ludwig: *i.m.* 386.

⁶⁰ Visconti Erdély-térképének keretén a brassói erődítmények alaprajzát is megtaláljuk. Lásd Giovanni Morando Visconti: *Mappa della Transilvania...* Hermannstadt 1699. Bizonyára szintén Viscontinak tulajdonítható az a bécsi Hadilevéltárban fennmaradt, 1702-es alaprajz, amely a Fellegvár további külső védművekkel való bővítési tervét is jelöli. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Inland C VI. Brassó-Kronstadt 02.

⁶¹ Jekel, Monika–Weber, T. Klaus: *i.m.* 68.

⁶² Nussbächer, Gernot: *Bástyák, árkok, várfalak. Séta a középkori Brassóban*. Brassó 2001. 24–26.

9. A ciszterna: madártávlati rajz, alaprajz és hosszmetsetek. Marusy(?), 1854

közepén létesített, gúlatetővel védett kútban emelkedett majd fel. Az említett rajz alátámasztja tehát az ásatások során feltárt északi, csonkakúp alakú téglalapítmény Kovács András által javasolt értelmezését, tisztázva ugyanakkor a lelethez fűződő korábbi datálási problémákat.

Az időszakos helyreállítások ellenére a régen elavult vár a 19. században teljesen elvesztette katonai funkcióját. 1932-ben a város II. Károly román királynak ajándékozta, a kommunista diktatúra éveiben pedig politikai foglyok börtönéül szolgált. 1954–1975 között az Állami Levéltár nagy mennyiségű iratanyagot raktározott épületeiben. 1981 óta a restaurált együttes a helyi turisztikai hivatal tulajdonában van.⁶³

Összegzés

A Castaldo idejére datálható háromágú vármag – amelyet vélhetően egy földtöltés és egy árok is övezett egykor – a korábbi patkóerőd felhasználásának köszönhetően egyedi alaprajzon épült ki, amely viszont korántsem tekinthető hatékonynak vagy modernnek a 16. század közepi haditechnika elvárásaival szemben. Ugyan

⁶³ Nussbächer, Gernot: i.m. 26.

olaszbástya alakú (ötszögű), de csupán 5–7 m homlokoldalú tornyocskáit sosem töltötték fel földdel; a homlokfalakon és szárnyakon egyaránt kialakított lövész-állásokat is csak kézi lőfegyverek befogadására szánták. A szerény méretű erődítményt értelemszerűen szintén csak egy kis őrség védelmezhetette, ám tekintettel arra, hogy a magaslati elhelyezkedése már önmagában lehetetlenné tette az ellenség ágyúinak a közel hozását, valószínű, hogy a kis Fellegvár hatékonyan ellátta szerepét. A 17. században kiépített, sarkain olaszbástyákkal erősített külső védőöv egy egységes terv megvalósulása, amely alaprajzilag a fejedelemségben meglehetősen elterjedt, ha nem is a legkorszerűbb,⁶⁴ a négyzethez közelítő négyszögű sémát követte. A brassói Fellegvárat megelőzően hasonló alaprajzon épült fel 1540 táján a szamosújvári vár, amelyet a 16. század második felében a bethleni, marosillyei, várhegyi, udvarhelyi, szilágysomlyói vár követett. Utóbb, a 17. században a példánkhöz talán földrajzilag és méreteiben is közelebb álló fogarasi erődítmény épült a négyzethez közelítő alaprajzon.⁶⁵

Contributions to the Construction History of the Citadel of Braşov (Abstract)

The present study aims to enrich our knowledge regarding the construction history of the Citadel of Braşov (Brassó, Kronstadt) by exploiting new historical evidence on the subject. Thus the most important sources on which the work relies are the 16–17th century town accounts of Braşov as well as some records and ground plans preserved in the Austrian State Archives.

The sources reveal that during Giovanni Battista Castaldo's lieutenantancy in Transylvania (1551–1553) significant construction proceeded on the Citadel of Braşov, where the earlier, horseshoe-shaped tower erected in 1524 was surrounded by an earthen defensive work (1552), and subsequently – from 1553 on – three new, small-sized towers were built and joined to the central one. Although our sources do not say so specifically, it is very likely that the constructions were planned by Alessandro da Urbino, Castaldo's most active Italian architect in Transylvania between 1551–1552. Alessandro stopped in the town on several occasions on his way to the Moldavian passes, and received significant presents from the magistrate of Braşov, presumably in recognition of his services brought to the city.

In the 17th century the fortress was encircled by an almost regular quadrangular enceinte, defended on its corners by bastions lacking orillons. The town accounts reveal that its building went on between 1630 and 1631. Also it is conceivable that Giovanni Landi, the Siennese architect of the princess Catherine of Brandenburg, had a certain contribution in planning and maybe laying the construction.

The study sums up the further history of the Citadel with a special emphasis on the construction of the *venetian-style* cistern between 1852–1854. The cistern, the archaeological remains of which were discovered in the 1970's, can be seen on the survey preserved in the Austrian State Archives, published for the first time in the present study. It emerges also that due to the construction of the cistern the ground level of the inner courtyard of the fortress was heightened one level.

⁶⁴ A négyzethez közelítő elrendezésű váraknál a szabályos sokszögűek (általában ötszögűek, hatszögűek) hatékonyabbnak bizonyultak. A centrális (szabályos sokszögű) várak alaprajzi előnyeiről és elterjedésükről lásd P. Kovács Klára: *A szatmári vár alaprajzának lehetséges előképei és hatása a Kárpát-medence kora újkori várépítészetére*. = *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között*. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. Orbán János. Mvhely-Kvár. 2011. 49–51.

⁶⁵ Az erdélyi bástyás erődítmények kiépítésének áttekintését a 16–17. században lásd Kovács András: *Késő reneszánsz...* 47–61; P. Kovács Klára: *Bastion-system Fortification in the 16th Century Transylvania*. = *Transylvania in the 16–18. Century*. Ed. Kovács Kiss Gyöngy. New York 2011. (Megjelenés előtt.)

Naturally, this fortification of modest dimensions (approx. 150 x 170 m) could have been defended only by a similarly small garrison, but because its mountain position in and of itself made it impossible to bring the enemy's cannons close, the small citadel probably exercised effective control over Braşov's medieval defence system and the commercial road running along the town walls.

Képjegyzék

1. A brassói Fellegvár alaprajza. Johann Langwieser, 1749–1756 között. (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Inland C VI. Brassó-Kronstadt 09-1)
2. A vármag hosszmetszetei. Johann Langwieser, 1749–1756 között. (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Inland C VI. Brassó-Kronstadt 09-2)
3. A vármag délkeleti homlokzata
4. Lövészállások a vármag keleti tornyában
5. A külső védőöv déli kurtinája a várkapuval
6. A Fellegvár kelet felől
7. Címeres emléktábla az északi bástya északkeleti homlokfalán
8. Építési felirat az északi bástya északnyugati homlokfalán
9. A ciszterna: madártávlati rajz, alaprajz és hosszmetszetek. Marusy(?), 1854. (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Inland C VI. Brassó-Kronstadt 06)

EMŐDI TAMÁS

ADALÉKOK AZ ERDÉLYI KÉSŐ RENESZÁNSZ FEJEDELM PALOTABELSŐK MŰVÉSZETÉHEZ

„...picturis doctissimis parietas, apophtegmaticis emblematicis,
sculptilibusque rosis, superbissimis aulaeis peristromatisque...”

(Szamosközy István)

Elszomorítóan kevés az az ismeretmennyiség, amellyel a kora újkori erdélyi fejedelmi székhelyek palotabelsőinek dekorációjáról rendelkezünk. Olykor még az összefoglaló művészettörténeti értékeléseknek is rég elpusztult enteriőrökről valló, hangzatos toposzokkal vegyített humanista hangvételű leírások, külföldi utazók impressziói, a memoárirodalomból vett passzusok és követjelentések, üresen kongó művésznevek képezik a gerincét és nem maguk a művek. Kétségtelen, hogy az ezekből kibontakozó kép tetszetősebb, és akár igazolhatónak és összhangban levőnek is tűnhet az udvari történetírók tollán vagy az anyagias szemléletű inventáriumok artefaktumokat is tartalmazó tételeiből rekonstruálható udvari kultúra-képpel, ám arra, hogy általuk közelebbről váljanak megragadhatóvá mérlegelhető stílusrétegek, művészeti hatások, jelenségek, nem alkalmasak. Ezért is örvendezettető minden olyan újonnan napfényre kerülő emléke a korszaknak, mely ha hézagosan is, de kitölteni látszik egy-egy foltot enteriőr-kataszterünk amúgy is foszlányos térképén.

A következőkben a váradi fejedelmi palota nemrég feltárt és frissen restaurált falképmaradványainak és stukkódíszjeinek rövid bemutatására vállalkoznánk, szorosan kötődve az Ünnepelet egyik legkorábbi publikációjához,¹ előtte azonban vázlatosan kitérnénk a témakör tágabb erdélyi kontextusára, hangsúlyosan a Bethlen-korszakra, számba véve eddigi tudásunkat.

*

A késő reneszánsz európai fejedelmi rezidenciák belső tereinek gazdag tematikájú és ikonográfiájú falképeikhez, keret- vagy díszítőplasztikájához, boltozati stukkódekorációjához, erősen tagolt és profilozott, komplex geometriájú, betétlapos kazettás mennyezeteihez szokott szemnek a visszafogott pompájú erdélyi belsőépítészeti kialakítások láttán talán csak az izniki csempelapokkal borított gyulafehérvári, pataki és gyalui audienciás ház látványa és a nagy mennyiségű keleti szőnyeg tűnhetett valamelyest rendhagyónak, minden más a periféria szerényebb emlékeinek kategóriájába illeszkedett.

¹ Kovács András – Ţoca, Mircea: *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez. = Művelődéstörténeti tanulmányok*. Buk. 1979. 107–115 (a továbbiakban Kovács – Ţoca: *Adalékok*).

Ha a falak festett vagy stukkóvakolatból készült ékítményeire értelemszerűen nem reflektáló ingóságleltárak közül akár a gyulafehérvárit (1629), akár a fogarasiakat (1632, 1637, 1656) tekintjük, a reprezentatívabb helyiségek domináns falakat díszítő elemeinek a kárpitok és gobelinek bizonyulnak.

A szállítható, ünnepi alkalmakra könnyűszerrel elővehető és felszerelhető, alkalmasint aktualizálható jelentéstartalmú kárpitok – ahogy Guy Delmarcel találóan nevezte őket: „*észak mobil falfestményei*” – beszerzése áruk dacára még mindig alternatív megoldást jelentett a 17. század eleji erdélyi fejedelmi és főúri udvarok számára a reprezentáció igényeihez mért, elfogadható minőségű hazai vagy az ország területén alkalmasan működő idegen festő szerződtetési lehetőségeivel szemben. Időszakunkra az előkelőség és jólét presztízs-szimbólumaivá váltak, megszerzésük valóságos befektetésnek minősült, s az ajándékozás, diplomáciai gesztusok legméltóbb szintű eszközét képezték. Nem véletlen, hogy a nyugat-európai udvartartásokhoz hasonlóan a tartalékolt darabok Fehérváron is készen álltak a külön erre a célra kialakított tárolóhelyiségben, a szőnyegek mellett, másutt meg az inventáriumokban megjelenő tartókeretek, kárpitrámák, fogasok árulkodnak időszakos használatukról.

A gyulafehérvári fejedelmi palota belsőépítészeti kialakításáról a legtöbb konkrétumot az egyetlen összeírás,² az 1629. évi, éppen a kárpitok vonatkozásában tartalmazza.³ A nem kevesebb, mint 155 kárpit egy kisebbik, de reprezentatívabb részének ugyanis közli az ókori mitológiából, ótestamentumi alakokból és vadász-jelenetekből válogató témáját is: az emeleti ebédlőházban⁴ tíz darabban Julius Caesar históriája⁵ flandriai kárpiton, az audienciás ház melletti „kis boltocskában” négy zöld és vörös kamuka „viselt kárpit”, a fejedelem hálójában hét, „madarászó és egyéb játékos históriájú” flandriai kárpit, a fejedelemasszony hálójában öt darab, zöld és vörös virágú, „aranyas virágos bársony kárpit” 31 széllel, audienciás házában hat „aranyas, virágos bársonykárpit” 32 széllel, az ezen túli szobában hat „kamuka virágú, barackvirág színű brukadel kárpit” 2 széllel, a negyedik házban hat narancsszínű és kék *brukadel* (brokatell) virágos kárpit, 43 széllel, a fejedelem öreg házában két olasz kárpit, „baldagany aranyas, virágos, fehér és veres, zöld virágú”, a mellette levő szobában négy olasz kárpit, a fejedelemasszony öreg palotájában nyolc flandriai kárpit Trója históriájával, a földszinti termekben pedig, a leányok házában négy flandriai kárpit, a hoptermester asszony szobájában bokály (végtelen mustrás?) kárpit, a nemesleányok házában öt olasz kárpit, a második

² Baranyai Béláné: *Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án.* = *Művészettörténeti tanulmányok.* Szerk. Dávid Katalin – Németh Lajos. Bp. 1961. 229–258; Makkai László: *Bethlen Gábor emlékezete.* Bp. 1980 (Bibliotheca Historica). 203–204.

³ János Zsigmond építkezései kapcsán Szamosközy kárpittal borított falakról is beszámol: „superbissimis aulaeis peristromatisque omnia habitacula uestituit”, továbbá az 1603-as fehérvári inventárium szerint akkor a földszint két termének falait borították kárpitok: „in tertio (hypocausto)... tapetes inauratae circumcirca ... in cubiculo ... tapetes laneae circumcirca”. Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század.* Bp. 1985. 80 (a továbbiakban Balogh: *Kőfaragó*).

⁴ Jerzy Ballaban naplójában leírja, hogy az ebédlőpalota falait mindenhol kárpit fedte. Várkonyi Gábor: *II. Rákóczi György esküvője.* Bp. 1990 (Régi Magyar Történelmi Források II). 27–31.

⁵ Szalárdi is emlegeti a „Julius császár históriáit csudálatos szép mesterséggel szótetve”: *Szalárdi János siralmas magyar krónikája.* S. a. r. Szakály Ferenc. Bp. 1980. 96 (a továbbiakban Szalárdi: *Siralmas*).

házban négy „ugyanazon-féle olasz kárpit”. A többi kárpitot a szőnyeges házban tartották raktáron, ezek közt volt a hódító Nagy Sándor históriáját bemutató flandriai kárpitegyüttes, melyből két nyolcdarabos és egy tizenhét darabos sorozatot írtak össze – utóbbi anyaga „berlinghbeol” hozott selyemmel elegy szőtt flandriai –, Cyrus históriája nyolc darabon, az ószövetségi Eszter, József, Ábrahám, Józsué históriái, mind flandriai kárpiton, továbbá „egy baltaanj török aranyos atlasz fehér virágú” és „egy új török kárpit, igen szép”.

Nagy Sándor története az egyik legnépszerűbb témája volt a 16. és 17. századi flamand kárpitkészítő manufaktúráknak (Brüsszel, Bruges, Antwerpen, Enghien, Oudenaarde). A panelek tervezői Karel van Mander, a delfti Spieringek, De Cracht. Oudenaardeban 1580–1590 körül készült egy Nagy Sándor-sorozat, mely utánszövással számtalan változatban került piacra. Egy Józsué életét Pieter Coecketől, Cyrusét a brüsszeli Frans Geubelstől, Ábrahám történetét a brugesi Maarten de Vostól ismerünk, szintén Brugesben készült egy Julius Caesar győzelmes életét ábrázoló sorozat Mantegnának a Gonzagák számára megfestett ciklusa alapján, Tournaiiban pedig, Arnould Poissonniere műhelyében, halála után leltározták fel Julius Caesar történetének négy példányát, ezek egy részét később több ízben reprodukálták.⁶

Bethlen Gábor fehérvári palotájában tehát a 155-ből 84 figurális kárpit volt 1629-ben, a többi fejedelmi rezidenciáról nincsenek hasonló információink. Összehasonlításképpen, Habsburg Mária, Németalföld kormányzója halálakor 254 darabból álló, 37 sorozatot képező kárpitot vettek számba, II. Fülöp spanyol király birtokában pedig 1598-ban 701 kárpitot írtak össze,⁷ Thurzó György nádor kincstárának 1612 évi leltárában 99 darab flandriai, „írott posztós”, aranyos bőr, posztós, „tafotából csinált” kárpit szerepel,⁸ az Eszterházyak fraknoi várában 1645-ben 11 kárpitsorozat volt, ebből 4 flandriai,⁹ de nagyszámú kárpit díszítette a Nádasdy, Rákóczi, Thököly családok különböző rezidenciáit is.

A 16. században megjelentek a hazai készítésű kárpitok is, az összeírásokban a szerényebb darabok közt számolhatunk tehát ezek jelenlétével is.¹⁰ Lorántffy Zsuzsanna alighanem a sárospataki Aranyos palotába szánt történelmi témájú kárpit Bécsben és Pozsonyban történő beszerzésére vonatkozó kifejezett kérését igyekezve teljesíteni írja egyik beszerzője 1646-ban: „Kárpitokra még sem akadhattam olyakra, kiken históriás figurák volnának, hanem csiak olyakra, a’ minemőkrül

⁶ De Meuter, Ingrid: *Catalogus in Audenaerde – tapisseries flamandes du XVIe au XVIIIe siècle*. Arras 1994. 53–91; Delmarcel, Guy: *Flemish tapestry from the 15th to the 18th century*. Tielt 1999. 156–157, 166, 184 (a továbbiakban Delmarcel: *Tapestry*); De Meuter, Ingrid: *Des scènes inhabituelles de la vie d’Alexandre le Grand*. Bulletin du CIETA. dl. 82. Lyon 2005. 119–134.

⁷ Delmarcel: *Tapestry* 101.

⁸ Radvánszky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek*. Házi Történelmünk Emlékei. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp. 1888. II. 183 (a továbbiakban Radvánszky: *Udvartartás*).

⁹ Katona Imre: *Nyugat-magyarországi kincstárak – Az Esterházyak műkincsei*. I. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 7–8 (1973–1974). Szombathely 1979. 299.

¹⁰ László Emőke: *Magyar hímzett és selyemkárpitok a 16–17. századból*. Ars Decorativa 12. Bp. 1992. 69; *Mátyás király öröksége. Késo reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária – Jávora Anna. Bp. 2008. Kat. VIII; László Emőke: *Magyar reneszánsz és barokk úríhmézések a 16–17. században*. 226, 231.

minap irtam volt Nagságodnak, azok sem egyeznek penigh az velem hozót mértékkal, hanem ha bé haytana ember a szélét, a' holot a' fal keskenjebb." A kínálatot mérlegelve és az alkudozások során nehéz volt a megadott méretű falfelületekhez idomítani a piacon talált kárpitokat – „Akkor első szoual 642 Tallérén tartotta, de tudom még el engedne benne, mert igen szép Figurackal s Historiackal ualó, seliem ugian feles benne, kinek én, az mint megírá, Bécsben mássát nem találhattam” –, végül azonban sikerülhetett beszerezni az óvatosan talán az 1701-es összeírásnak a déli szárny ebédlőpalotájában rögzített, 36 darabos „kék színű szövött” kárpitjaival azonosítható sorozatot.¹¹

Fogarason a Bethlen-kori állapotot őrző 1632. évi leltár az emeleten az ebédlőházban „körös-környül hat viseletes flandriai kárpitokat” (ugyanitt az 1637. évi leltárban hat képes kárpit szőrből, az 1656-os leltárban hét perzsa kárpit, az 1676. éviben hat flandriai szerepel), az audienciás házban és a belső hálólőházban hét-hét ugyanilyen kárpitot (1637: hét képes, virágos kárpit, 1656: hat perzsa kárpit, ebből három vadászatot, három történeteket ábrázol), a fejedelem hátulsó házában négy nyomtatott aranyos bőrkárpitot (1656: négy aranyos, velencei bőrkárpit), a nagy teremben tíz „nyomtatott kárpitot” (1637: kilenc virágos bőrkárpit, 1656: hat velencei bőrkárpit) rögzít. Az 1637. évi leltár ezeken kívül kárpitot említ a számtartó szobájában.¹² Valószínűleg ezek közt volt az a két nyolcdarabos flandriai sorozat, melyre az 1629-es fehérvári leltár mint Fogarasra vittre utal, s amelynek témája Nagy Sándor, illetve Nébál históriája. Brandenburgi Katalinnak az 1629. évi ingóságösszeírásakor ezenkívül 12 flandriai kárpitja volt egy asztalon.¹³

A fejedelem 1620 és 1627 közötti számadásai alapján Velencéből, Bécsből, Linzből, Nürnbergből és Nándorfehérvárról vásároltak olasz, flandriai, illetve meg nem nevezett eredetű kárpitokat.¹⁴ Ezek beszerzése számottevő kiadást jelentett,¹⁵ pél-

¹¹ Détshy Mihály: *Sárospatak várának „aranyos kárpitjai”*. Ars Decorativa 13. Bp. 1993. 71.

¹² David Prodan: *Urbariile Țării Făgărașului*. I. Buc. 1970. 165–167, 407–408. II. Buc. 1974. 111–112, 134, 136–137, 732–733 (a továbbiakban Prodan: *Urbariile*); Gheorghe Sebestyén: *Cetatea Făgărașului*. Buc. 1992. 40 (a továbbiakban Sebestyén: *Cetatea*).

¹³ Brandenburgi Katalin fogarasi ingóságösszeírása, 1629. dec. 7.: „esz waren auff einen tisch zwelff grosse flandrische Tapezeerren, diese haben die herrn Commissarien ausz der Schatzkammer mit sich genommen.” Radvánszky: *Udvartartás* I. 243.

¹⁴ 100 rőf aranyos bőr kárpitért 1225 forintot, 225 rőf varrott kárpitokat 585 forintért (1616); 8 darab aranyos bőrkárpitért 569 forintot, 8 darab flandriai kárpitért 585 forintot (1620); 8 darab aranyos bőrkárpitot 48 ½ rőf hosszúságúakat, 5 rőf magasságúakat 569 forintért (1620); 8 darab flandriai kárpitokat 575 forintért és 15 darab egész aranyozott bőrkárpitokat 500 forintért (1620); 48 velencei aranyos bőr kárpitot és 8 darab flandriai kárpitot (1621); Velencéből Marchetitől 200 darab kék szín aranyos bőr kárpitot 173 forintért és 200 darab zöld szín azonféle bőr kárpitokat 99 forintért (1622); Velencében Bartolomeo Cadorninnak 8 kárpittal kapcsolatos munkáért 24 forint előleget fizettek (1623); Velencéből egy alkalommal nagy mennyiségű, kisebb méretű kárpitot szereztek be, zömmel valószínűleg széldarabokat: „580 darab aranyos bőr zöld kárpitot öreg táblában, 140 darab kárpitot két vége felül való oldalra, 250 darab alsó, felső szegélyre való kárpitot, 40 darab szegletre való kárpitot, 101 darab kárpitot, 55 darab kék festékes aranyos kárpitot, öreg táblákban, 75 darab kárpitot” (1624); Bécsben 84 rőf olasz kárpitot 224 tallérért (1626); „az kárpit matériákat landorfehérvári Marko Leorinti olasz, ládába becsinálva,” 14 véget 1159 tallérért (1626); három kisebb helyiségre való, Nürnbergből szállított kárpitért 2060 ½ tallért (1626); Linzben 80 ¼ rőf kárpitot 321 forintért és 125 sing más keskeny kárpitot (1627); Bécsből 39 ¾ olasz kárpitot 99 tallérért – Radvánszky: *Udvartartás* I. 6, 30, 35, 49, 63, 68, 96, 127, 133, 137, 153.

¹⁵ Szalárdi „sok ezer tallért erő különbnél-különb velencei drága kárpitok”-at említ, nyilván tévedésből beszerzésük helyéből következtetve. Szalárdi: *Síralmas* 96.

dául a két terem falait borító, Nagy Sándor históriáját ábrázoló sorozatot 11 000 tallérra értékelték. Feleségének, Brandenburgi Katalinnak szintén jelentős mennyiségű saját kárpitja volt, férje halála után 15 000 tallér értékben követelte vissza a Munkácson őrzött darabokat, I. Rákóczi György azonban egy részét nem szolgáltatatta ki, arra hivatkozva, hogy azok korábról a fejedelmi rezidenciák berendezéséhez tartoztak.¹⁶

Fehérváron, noha az 1601. évi pusztítások során a hajdúk „*emblemata et alia ornamenta, quibus erant Palatia Principum in Arce exulta, detraxerunt*”,¹⁷ a falak díszei, a Szamosközy által megcsodált, városképeket, csatajeleneteket, impresákat (apophthegmaticis emblematis) ábrázoló falképek legalább részben túlélhették az ostromot is, hiszen az ezután felvett 1603-as leltárban még a földszint kárpitjai is helyükön voltak. Hogy mi maradt meg ezekből a Georg Schutze Pomeranus – „*Gregorius Aurifaber Pomeranus Albae Juliensis, illustrissimae Dominationis vestrae imaginem factor*”¹⁸ – nevével is összefüggésbe hozott képekből Bethlen trónra lépéséig, soha nem tudhatjuk már meg, mindenesetre a palotaegyüttes nyugati „konyhaudvara” köré szerveződő, általa átépített és kibővített épület termei – „belül külön-külön szép képírással aranyos és mészmetszésbeli mesterséges menyezetekkel megékesítvén”¹⁹ – kínálták az újabb lehetőséget a stukkódísszal és falképekkel kifejezett reprezentációnak. Ami ennél valamivel konkrétabb megközelítést nyújt, az Háportoni Forró Pál humanista toposzokba csomagolt leírásából ismert: „az fejedelmi házakat híres imperátoroknak, királyoknak, fejedelmeknek és legnevezetesebb hatalmas városoknak képeivel, és annak felette az egész világnak bölcsen leíratott figuráival [...] tette ékessé”.²⁰ Tudjuk még, hogy Bethlen hálózszobájának falain a Teremtés jeleneteit ábrázoló falképek voltak láthatók, melyeket az egy éven keresztül a fejedelemség székvárosában tartózkodó és ott tanító Martin Opitz epigrammái kísérték,²¹ valamint hogy az ebédlőpalotát szintén képek díszítették.²²

¹⁶ Radvánszky: *Udvartartás* I. 294, 339, 345. Brandenburgi Katalin Munkács várában őrzött ingóságai közt, 1633. nov. 17.: 23 darab flandriai kárpit, 2 darab flandriai formára kárpit, 7 darab bőrkárpit, 2 darab kamuka kárpit; I. Rákóczi Györgynél levő drágaságainak jegyzéke 1634. 15 000 tallért érő kárpitok; követeléseinek lajstroma 1635. nov. 1.: „két házra való selymes kárpitok No. 11, ezer talléron. Sándor históriája rajta”, „két házra való aranyas bőr kárpitok, veres és zöld 600 frt. érők”.

¹⁷ Bethlen Farkas: *Historia de rebus Transsylvanicis*. V. Cibinii 1789. 32.

¹⁸ Kelemen Lajos: *Ötves Pomerán Gergely (György?), a gyulafehérvári udvari képíró. = Művészettörténeti tanulmányok*. I. Buk. 1977. 131–132 (a továbbiakban Kelemen: *Művészettörténeti*); Balogh: *Kőfaragó* 206. Ismerünk még egy festőt, aki Báthory Zsigmond szolgálatában állt 1595-ben: ez a veronai Stolpo Vaggioni (Astorio Vagioli). Komáromy Andor: *Báthory Zsigmond udvartartásához*. Erdélyi Múzeum 1901. 118. Idézi Balogh: *Kolozsvári* 287. Ő később 1615-ben Krakkóban a Krisztus Teste lateráni kanonokok templomának négy oltárképét festette (a déli oldalon a Borromei Szent Károly- és Casimir Królewicz-, illetve a Szent Család-oltár képeit, az északi oldalon a Szt. Júdás és Tádé-, valamint az Ecce Homo-oltáréit).

¹⁹ Szalárdi: *Síralmas* 96.

²⁰ Háportoni Forró Pál: *Qvintus Cvrtivsnak Az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairol irattatot historiaia*, mely most Deakbol Magyar nyelvre altal fordittatot, es urunk ő felsege akarattyabol nyomtattatot Debrecenben. 1619. RMNy 1174.

²¹ Herrmann Antal: *Opitz Márton Erdélyben. 1622–23*. Bp. 1876. 11; Kovács András: *Késő reneszánszépítészet Erdélyben*. Bp. – Kvár 2003. 83 (a továbbiakban Kovács: *Késő reneszánsz*).

²² 1644. március 8.: I. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához: „Ázmely palotát úgy csináltak képekkel, mint az fejevári ebédlő palota”. Détsy Mihály: *Sárospatak vára*. Sárospatak 2002 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 43). 198, 202. j. (a továbbiakban Détsy: *Sárospatak*).

*

A fejedelem számadáskönyveiben, illetve a kolozsvári számadáskönyvekben már az 1620-as évek előtt, de főleg 1625 után feltűnnek mind a stukkátóri, mind a festőmunkákra utaló kérések, utasítások, kiadások – köztük szerepel a kolozsvári képiró (1619), „a mi fehervári képirónk” (1622), Szőcs János képiró (1622), Képiró János (1623), a német képiró Kolozsvárról (1624), Cornelius Kaszar és Pap György (1625), Képiró Jakab (1626), Képiró István (1624, 1625, 1629), Medveczky János (1629) –, a Velencéből és Bécsből vásárolt alapanyagok, utóbbiak zöme kétségtelenül a Fehérváron dolgozókra vonatkozik.²³ Ám magukról az emlékekről ismét csak semmi közelebbit nem tudunk, ráadásul a legjelentősebb helyiségeket illetően immár végérvénnyel.²⁴ Jelenleg csupán a palota középső udvarát északról határoló szárny emeletén ismerünk több terem boltozatán is megjelenő, viszonylag szerény, a boltéleket kísérő vagy a boltozatok felületét rácsszerűen behálózó, profilozott stukkódekorációkat, belső mezőikben rozettákkal, kartusokkal.²⁵ 1635-ben, majd 1639-ben I. Rákóczi György korábban itt dolgozó stukkátorát kerestetik a sárospataki kastélynál végzendő munkákra.²⁶

²³ „Palotáink irattatására képirókat hozatván ide Fejervarra, festék miatt fogyatkoztanak meg”, ezért festékeket rendel (1615); „a colosvari képirót, ha szinte fogadott míve volna is, mingyarást külgye alá Fejervarra minden műszerivel” (1619); „képirónak 25 Ft, festéket és egyéb szerszámot az képirónak valót” 16 Ft (1619); „Fejervari házunknál valami folyosót akarván megiradni ... hűségtek ott Kolozsvaratt az minemő képiró festékeknek szerit teheti, kirül az mi fejervari képirónk jegyzést küld ... küldje Fejervarra” (1622); „Az mely német képiró vagon az hűségtek városában ... azt mingyarást eszközeivel egyetemben küldtön-küldje Fejervarra” (1624); „az mész mennyezet csinálónak” 50 forintot (1625); Bécsből vásároltak „mindenfélé festéket az képirónak” 46 forintért, illetve kifizettek képiró Cornelius Kaszarnak 40 tallért és előleget adtak a mész mennyezet csinálónak” 5 tallért (1625); „festék és képiró anyagról való egy német jegyzést, kibem magyarul includalva ez computus: az festék in toto facit flor. Hung. 104, az arany facit flor. Hung. 120” (1625); festékeket Bécsből (cinobrumot, terpentinát, auripigmentumot, krispant) (1626); Velencéből „egy néhányféle igen finom festéket” 38 forintért, 40 könyv képiró aranyat, egy könyvben 50 levél (aranyfólia) 20 forintért (1626); Velencéből „560 concha képiró aranyat, 511 concha képiró ezüstöt, 102 concha képiró velencei aranyat, 200 concha képiró ezüstöt” összesen 72 forintért (1627); Képiró Istvánnal küldenek Fehérvárra pénzt az ácsoknak (1629). Lásd Radvánszky: *Udvartartás* 16, 24, 103, 109, 110, 114, 126, 131, 151; Kelemen Lajos: *Bethlen Gábor rendeletei Kolozsvár főbíráihoz a kolozsvári képirókról*. Művészet 1907. 224; Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVII. században*. Bp. 1953. 62–63 (a továbbiakban Garas: *Magyarországi*); Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa*. = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András et al. Kvár 1996. 286, 39. j.; Kiss András: *Bethlen fejedelemnek... az hazának mesteremberekkel való építése*. = *Uő: Más források, más értelmezések*. Mvhely 2003. 345, 351, 353, 354. A forrásokból a legritkább esetben derül ki, hogy falképről vagy famennyezetről van-e szó.

²⁴ A termek 16. századi és Bethlen-kori díszítésének már csak régészeti módszerrel, falkutatással megfogható maradványait leginkább a fehervári érseki palota északi szárnyában remélhettük, hisz csupán ez maradt meg a konyhaudvar északi szárnyába és a keresztszárnyba lokalizálható reprezentatív lakosztályoknak helyet adó épületrészből, azonban az 1994–95 közt itt végzett belső átalakítások során a teljes vakolatréteget eltávolították a falakról.

²⁵ Kovács András: *Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat. I(XI). 2006. 166–167, 2. tábla (a továbbiakban Kovács: *Képfaragók*). Csak remélhetjük, hogy a tervezett műemléki helyreállítások során ezen termek előzetes kutatása is elvégezhető lesz.

²⁶ (1635) Debreczeni javasolja, hogy a borsi és pataki kastélyokban a famennyezeteket vakolják le alulról és ezért kéri: „Egy mészmennyezet csináló mester vala ott Fejerváratt, ki ugyan Nagyságodé volt annak előtte is”; (1639) ugyanarról a stukkátorról ír, aki közben oda ment... „Az mennyezet-csináló ... örömet az pattantyúsok közé állana, azelott is volt...”. Détshy: *Sárospatak* 166, 177; ugyanerre utal

Az Opitz-epigrammász hálósza közvetlen közelében, az északi épületszárnyban levő boltozott, a boltozat közepén „aranyas címerrel” ellátott²⁷ audienciás ház (ún. bokályos ház) csempeborításának töredékei az elmúlt évek régészeti és falkutatásai során kerültek elő. Bethlen még 1623-ban rendelte a feltehetően Iznikben készült lapokat Konstantinápolyból és a következő évben rakták föl őket, majd 1632-ben ismét felmerül egy újabb rendelés igénye.²⁸ Ennek mintájára Sárospatakon 1642-ben burkolták az ottani audienciás termet csempékkel, 1644 után pedig ugyanilyen darabokkal díszítenek egy helyiséget a regéci vár középső tömbjének keleti palotaszárnyában.²⁹ Egyelőre nem ismerjük a forrásokban említett gyalui audienciás ház hasonló, 1639 után készült bokálylapjait.³⁰ A végtelen mustrát alkotó fehérvári csempék alapelemének analógiáját az izniki Esref Rümi Zade sírhelye körül felépült mecset romjainak leletanyagából, az újabban előkerült szegélylapokéit³¹ pedig a Topkapi-palota Sultan Ibrahim által 1640-ben felépített Circumcisio-termének keleti faláról lehetett azonosítani.

Fogarason az inventáriumok tanúsága szerint a 1630-as évekig a fejedelmi lakosztályok a kastély emeletén voltak, a délnyugati, északnyugati és északkeleti szárnyban, ahol az ebédlőteremben „mészből képesen-virágosan metszett” és Bethlen-címeres stukkót említenek az 1637. és 1656. évi leltárok, a fejedelem hálósobájában rozettákat és Bethlen-címert, mellette a „hátsó szobában” virágos és különböző formájú stukkódísz, később falfestést is (1676), az északkeleti szárny északi felében pedig, a fejedelemasszony lakosztályának egy kisebb szobájában virágdísz, rozettákat, középen Bethlen-címerrel, a mellette levő teremben virágdíszes stukkót.³² Legalább egy részük tehát biztosan Bethlen idejében készült, ma ezek közül az emeleten csupán egyetlen, napsugarakat formázó szerény stukkó látható a Vörös torony boltozatán, a helyreállítások folyamán azonban szisztematikusan falkutatás nem folyt.

Az 1618-ban Kolozsvárról „műszerivel” iderendelt képíró³³ akár a korábbi Báthori-szárnyaknál, akár az 1617 óta folyó építkezéseknél is kaphatott munkát.

Az 1656-os leltár szerint az özvegy fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna az északkeleti szárny földszintjére költözött, ahol a Tarka bástya köré szerveződő he-

Kovács András: *I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről*. = *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna*. II. *Tanulmányok születésének 400 évfordulójára*. Szerk. Tamási Edit. Sárospatak 2000. 83 (a továbbiakban Kovács: *I. Rákóczi*).

²⁷ Kovács: *Képfaragók* 166, 20. j.

²⁸ Emődi Tamás: *A gyulafehérvári fejedelmi palota bokályos háza*. = *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Bp. 2002 (Opuscula Hungarica III). 317–323.

²⁹ Détszy: *Sárospatak* 187; Simon Zoltán: *Wall-tiles from Regéc Castle*. = *Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary*. Ed. Ibolya Gerelyes. Bp. 2005. 26–34.

³⁰ Kovács: *I. Rákóczi* 80–81.

³¹ *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota. Régészet és történelem*. Kiállítási katalógus. Szerk. Marcu Istrate, Daniela. Gyulafehérvár 2009. 150–151. Kat. 404.

³² Prodan: *Urbaniile* I. 132–133, 142, 160–162, 166; Sebestyén: *Cetatea* 20–21, 35–36, 39–40; Kovács András: *A fogarasi várkastély*. Kvár 1996 (Erdélyi műemlékek 13). 7 (a továbbiakban Kovács: *A fogarasi*). Az 1692-es leltárban az emelet északi sarkában, a „szegely ház” boltozatán jelenik meg egy Bethlen-címer: Szádeczky Lajos: *Fogarasi történeti emlékek*. V. Erdélyi Múzeum 1892. 636.

³³ Kovács: *A fogarasi* 7.

lyiségek közül ötnek a falait kifestés díszítette. Alighanem a fejedelemszöny szá-
mára készült, hacsak nem korábbi, 16. századi falképekről van szó.

*

Fogarast meglátogatva ugyanis a velencei Giorgio Tomasi,³⁴ Báthori Zsigmond, majd András titkára, a következő leírást adja a palota közepén elhelyezkedő nagy terem falait díszítő, kiváló kézzel festett falképek közötti üres helyeket kitöltő emblémákról: „a lángokban égő Főnix madár”, fölötte SOLA FACTA SOLVM DEVM SEQVOR felirattal, a karját elégető Gaius Mucius Scaevola hőstette az etruszk király táborában, a hozzá tartozó FORTIA PATERE ET PATI ROMANVM EST mondattal, egy „ősemlék” nyilakkal teli puzdrával és FORTIBVS NON DEERVNT mottóval, végül egy fénylő smaragd HOC VNO FIDES VIRTVSQVE PROBATVR felirattal.³⁵

Vegyük sorra a képeket és az őket kísérő mottókat, tetszőleges sorrendben.

A FORTIBVS NON DEERVNT tartalmú mottó egy dárda- vagy nyílköteget ábrázoló emblémával együtt Andrea di Capoa termolei hercegé, Ferdinánd nápolyi király lándzsásainak és II. Gyula pápa seregeinek parancsnokáé,³⁶ ő azonban urától vehette át, ugyanis I. Ferdinánd gyermekei, Beatrix magyar királyné, Aragóniai János esztergomi érsek és II. Alfonz nápolyi király is használták, bár más jelmonddal.³⁷ Az emblémát értékelő kommentár szerint jelentése, hogy nem szűkülködött az ellenség távoltartásához szükséges fegyverekben (1. c. kép).

A „Csak ebben tehető próbára a hit és az erény” devizát Fabrizio Colonna (1450 k. – 1520), a nápolyi királyság hadseregének főparancsnoka használta a ravennai csatában, 1512-ben, ahol a pápai lovasságot vezette. Impresáját Paolo Giovio nocerai püspök Gabriele Simeoni munkájával 1574-ben egybeszerkesztett Dialógusaiban egy manierista címerpajzsba foglalt drágakő és a hozzá tartozó mottó formájában tette közzé (1. d. kép).³⁸

³⁴ Tomasi, Giorgio: *Delle guerre et rivolgimenti del regno d'Ungharia e della Transilvania: con successi d'altre parti seguiti sotto l'imperio di Rodolfo e Matthia Cesari sino alla creatione in imperatore di Ferdinando II arciduca d'Austria*. Veneto 1621. 75. Idézi Veress Endre: *Zalánkeményi Kakas István*. Bp. 1905 (Magyar Történeti Életrajzok). 73, 219. j.; Domşa, Ioan: *O descriere italiană a Transilvaniei și Țărilor Românești din timpul lui Mihai Viteazul*. Transilvania. Anul 75. nr. 6–7. Iunie-iulie 1944. 459. A „freskókat” említi Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Bp. 1985. 260, illetve Sebestyén: *Cetatea* 39–40.

³⁵ „Nel Castello Baldasaro Battori Fratello del Cardinale, quando n'era padrone, comincio per sua habitatione un nobelissimo edificio alla Italiana. Et a mezzo fattali una grande Sala ne l'hauuea ornata di pitture di Eccellentissima mano. Et fra queste per empire i vacui n'erano alcune accompagnate da motti corrispondenti diletteuoli in particolare si vedeua la Fenice ardente nelle fiamme suscitate a raggi del Sole dal battere delle ali, che diceua. Sola facta. Solum Deum Sequor. Vi era anco ne'carboni accesi sopra l'altare del Re Porsena assediante Roma, la mano del Fortissimo Sceuole con il detto. Fortia facere, et pati, Romanum est. Appariua un Auoco la faretra piena di Saette. Co'l motto. Fortibus non deerunt. Et un Smeraldo Lucente accompagnato da queste parole. Hoc uno, fides, virtusque probatur.”

³⁶ Giovio, Paolo: *Dialogue des Devises d'armes et d'amours du S. Paulo IOVIO, avec un Discours de M. Loys Dominique sur le mesme subiet*. Traduit d'Italien par le S. Vasquin Philieul. Auquel avons adiousté Devises Heroique et Morales de Seigneur Gabriel Symeon. Lyon 1561. 101; Scipione Mazella: *Descrittione del regno di Napoli*.... Napoli 1601. 701.

³⁷ Gyulai Éva: *Hunyadi Mátyás emblémái a 16–17. századi emblémáskönyvekben*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. 2009. Tomus XIV. Fasciculus 2. 59 (a továbbiakban Gyulai: *Hunyadi*).

³⁸ Giovio, Paolo: *Dialogo dell'imprese militari et amorose di Monsignor Giovio Vescovo di Nocera, et del S.*

A „Hősies harc és a tűrés képessége a rómaiak sajátja” szövegű mottót Mutio Colonna (mh. 1516 k.), Fabrizio Colonna unokaöccse használta zászlajára varrva,³⁹ impresájának képe a Rómát ostromló Lars Porsenna etruszk király ellen merényletet megkísérlő, majd elszántságát az áldozati tűzbe tartott kezével igazoló névrokon, Mucius Scaevola tűzben égő kézfeje. Ezt reprodukálja Paolo Giovio is Dialógusaiban (1. b. kép).⁴⁰ A szövegnek kissé eltérő változatai is vannak: a törpepilléren égő tűz fölé nyújtott, kardot tartó karos embléma Claude Paradin francia heraldikai és genealógiai író *Devises heroïques* című művében (1551), a mottó itt AGERE & PATI FORTIA,⁴¹ Boissard emblémáskönyvében pedig Muciust egész alakos római katonaként ábrázolják, a mögötte levő piedesztálon AGERE ET PATI FORTIA VIRTUTIS EST felirat szerepel.⁴² A pápa hadseregének élén harcoló Mutio emblémaválasztása kézenfekvő volt. Mucius alakja és története egyébként a 16. század végi képzőművészetnek is kedvelt témája maradt (Antonio Campi – 16. sz. h.n., Giovanni Antonio Fasolo – 1560–65 k., Hendrick Goltzius – 1586), legismertebb emléke a római Palazzo dei Conservatori Kapitányok Termének kifestése a szicíliai Tomasso Laureti által (1587–1594).

A négy embléma közül azonban a legfontosabb az első (1. a. kép). A „magamra maradva, egyedül követem Istent” szövegű impresát elsőként a milánói herceg, Bona di Savoya használta éremre vésve,⁴³ illetve órászkönyvében⁴⁴ egyéb más emblémák mellett, és az ő révén került be a 16. századi emblémairadalomba. A *Devises heroïques* 1562. évi antwerpeni kiadása a lángok közül, saját hamvából újjáéledő Főnix képéhez magyarázatot is fűz, mely szerint, ha a világon egyetlen főnixmadár is marad, magára hagyatva, vágya szerint szeretheti az egy Istent, mely által örökké élni fog.⁴⁵ Paolo Giovio⁴⁶ Dialógusaiban Simeoni olasz nyelvű négysorosai kísérik az impresát, a *Symbola divina et humana* prágai szerzői közül pedig Typotius és Anselm de Boodt magyarázzák hosszasan az embléma tartalmát⁴⁷ (1. kép).

Bona savoyai hercegnő (1449–1503), a korszak egyik legtekintélyesebb asszonya, Galeazzo Maria Sforza milánói herceg második felesége 1476-ban özvegyült meg: zsarnok módon uralkodó férjét karácsony másnapján gyilkolták meg. Ettől

Gabriel Symeoni Fiorentino. Con un ragionamento di M. Lodovico Domenichi nel medesimo soggetto. Con la tavola. Lyon 1574. 67 (a továbbiakban Giovio: *Dialogo*).

³⁹ Palliser, Bury: *Historic devices, badges and war-cries*. London 1870. 76.

⁴⁰ Giovio: *Dialogo* 71.

⁴¹ Paradin, Claude: *Devises heroïques*. Lyon 1551. 71.

⁴² Iani Iacobi Boissardi Vesuntini *Emblematum liber. Emblemes latins de I. I. Boissard, avec l'interpretation françoise du I. Pierre Ioly Mestín*. Metz 1588.

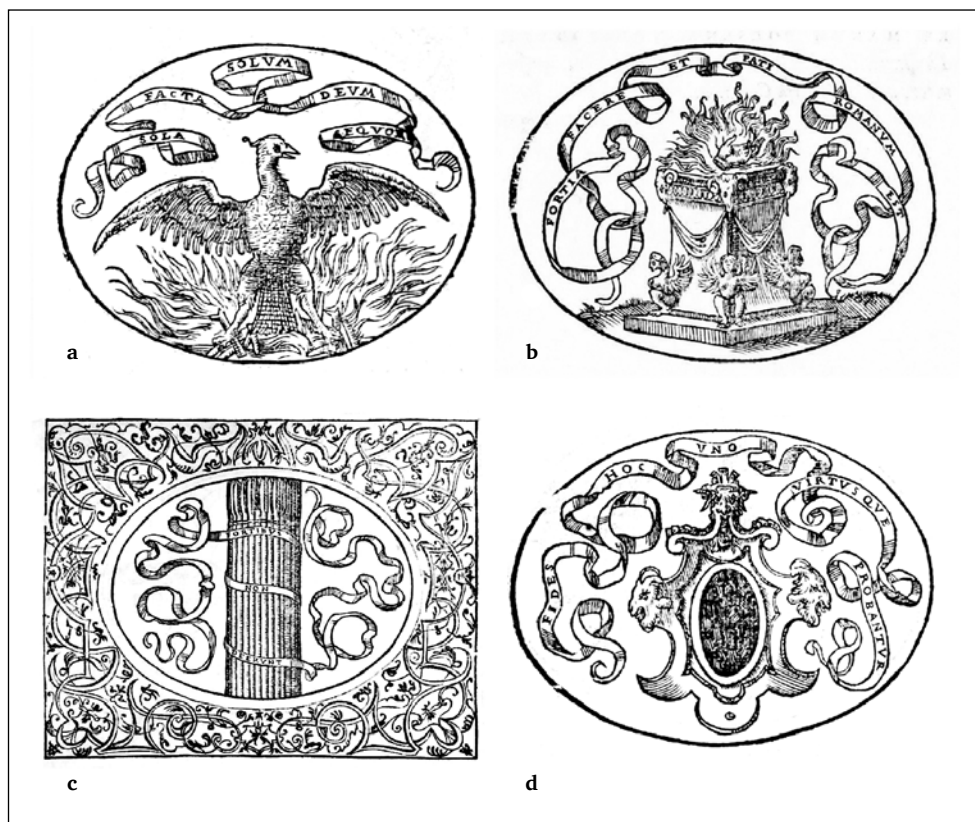
⁴³ *Archaeologia: or Miscellaneous tracts relating to antiquity* (Society of Antiquaries of London). Vol. 34. London 1851. 19–20; Gneccchi, Francesco – Gneccchi, Ercole: *Le Monete di Milano a Carlo Magno a Vittorio Emmanuele II*. Milano 1884. 83, pl. XV.2.

⁴⁴ *Miniatures and Borders from the Book of Hours of Bona Sforza, Duchess of Milan in the British Museum*. With introduction by George F. Warner. London 1894. Table XLII.

⁴⁵ *Princelijcke deuijsen ofte wapenen van M. Claude Parady Canonick van Beaujeu*. Ende vanden Heere Gabriel Seimeon, ende meer andere auteurs. Antwerpen 1562. Fol. 165.

⁴⁶ Giovio: *Dialogo* 194.

⁴⁷ Jacobus Typotius: *Symbola divina et humana Pontificum, Imperatorum, Regum* (a továbbiakban *Symbola divina...*). Tom. III. *Symbola varia diversorum principum cum Facili Isagoge D(omini) Anselmi De Boodt Brugensis Sac(rae) Caes(arae) Mai(estatis) Aulae Medici*. S. C. M. Sculptor Aegidius Sadeler excudit. Praegae 1603. 21 (leírása a 23. oldalon).

1. A fogarasi kastély Giorgio Tomasi által leírt emblémáinak előképei
 a. Bona Sforza – Giovio: Dialogo 1574. 194; b. Mutio Colonna – Giovio: Dialogo 1574. 71;
 c. Andrea di Capoa – Giovio: Dialogue 1561. 101; d. Fabrizio Colonna – Giovio: Dialogo 1574. 67.

kezdvé fia nagykorúságáig régensként kormányozta Milánót, folyamatosan küzdve hatalmára törő sógora, Lodovico Il Moro ellen, elszántságát tükröző impresáját is ezután alkothatták meg.

A *Symbola divina et humanab*an ugyanez az ábra szerepel Báthori András bíboros impresájában is, ezúttal SE NECAT VT VIVAT mottóval.⁴⁸ Nem tudni, mi állt az emblémaválasztás mögött, felmerült, hogy a Cristoforo Madruzzo bíboros által használt jelmondat, amihez szintén ezt az ábrázolást illesztették.⁴⁹

De levezethető a használat Báthori István környezete felől is, sőt a magyar kapcsolat is többre. A már említett Bona Sforza leánya, Sforza Bianca Mária (1472–1510) 1485-től Corvin János jegyese volt, majd miután 1493-ban a pápa érvénytelenítette frigyüket, I. Miksa német-római császárhoz ment feleségül. A többrendbéli rokon kapcsolat szálaként egyébként fia, Gian Galeazzo Sforza

⁴⁸ *Symbola divina...* Tom. II. 6. (leírása a 9. oldalon) és 127–128.

⁴⁹ Gyulai Éva: *Báthoriak az emblematikában.* = *A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa).* Tanulmánykötet. Szerk. Ulrich Attila. Nyírbátor 2008. 87–89.

(1469–1494) milánói herceg felesége, Izabella Aragóniai Beatrix magyar királyné unokahúga volt. Bona Sforza főnixes impresa-ábráját más impresák mellett Beatrix is átvette, szerepel jelmondat nélkül Bonfini *Symposionjának* incipitjén.⁵⁰ A közvetlen kapcsolat pedig Jagelló Anna, Báthori István felesége, akinek Bona Sforza üknagyanyja volt.

A Bona Sforza-embléma mellett a másik három impresa közös jellemzője, hogy mindegyiket a pápai seregek élén álló hadvezér használta – kettő a Colonnákhoz, egy közvetetten az Aragóniai-házhoz köthető, s kapcsolatuk a Nápolyi Királysággal is láthatóan szoros volt –, ez a körülmény pedig nem lehet idegen az apostoli protonótáriussá, majd bíborossá kinevezett Báthori Andrástól és környezetétől.

Báthori András és Boldizsár számára alighanem unokabátyjuk lengyelországi udvarában kreáltak impresákat és így került a főnixes embléma és három társa Fogarasra, a várat 1585-ben öröklő Báthori Boldizsár megrendelésére.

*

Visszatérve Bethlen építkezéseire, Radnóton, ahol 1626-tól kezdve építkezett, nincsenek adataink egykorú kifestésről, az 1727. évi leltár késői, bár valószínűsíthetően inkább a 17. század első felére vonatkozó adata az „audiencia háznak” (trónterem) és a fejedelem szomszédos, boltozott és „nyári erkélyes” házának falán levő állatalakos dekorációkról – „colorata, diversorumque animalium effigiebus ac viridibus fornacibus ornata” – inkább II. Rákóczi György korára datálható, a Kovács András szerint általa kialakított emeleti „új paloták” és talán más termek festésére is kiküldött képírókat többször is (1651–1653, 1657) bejegyezték a kolozsvári számadáskönyvekbe, 1656-ban az egyik szegelybástyát írják meg Várad Képíró Márton és Nagybányai Csengeri Képíró István.⁵¹ Balázsfalváról és Alvincről nem ismerünk festett díszítést.⁵²

Mint látható, az erdélyi késő reneszánsz enteriőrök falképfestését ma már nem a kulcsemlékek alapján tudjuk megítélni. Erre az udvarhoz erősebb vagy gyengébb szálakkal kötődő néhány főúri rezidenciában, nemesi udvarházakban, a városi polgárság épületeiben, illetve protestáns templomaink falain fennmaradt szórványos emlékek látszanak alkalmasabbnak.

A fejedelem környezetének, a tanácsstagoknak családi kastélyai közül némelyikben az írott források, másokban a vakolat alól kihámozott csekély fragmentumok vallanak egykori festett vagy stukkóból formált díszekről. Aranyosmeggyesen a Lónyai Zsigmond krasznai főispán által kiépített és már 1689-ben is igen leromlott állapotúként összeírt kastély⁵³ falain és boltozatain a második világháborúig megőrződhetek egykori falképei: a nem teljesen egyértelműen lokalizálható ún.

⁵⁰ Zsupán Edina: Antonio Bonfini: *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*. = *Királylányok meszezi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban*. Szerk. Sarobe, Ramon – Tóth Csaba. Bp. 2009. 468–469.

⁵¹ Kovács András: *A radnóti várkastély*. Kvár 1994 (Erdélyi Tudományos Füzetek 215). 16, 28, 58; Kovács: *Késő reneszánsz* 143.

⁵² Kovács András: *Castelul din Blaj la sfârșitul secolului al XVII-lea*. *Ars Transilvaniae* I(1991). 107–113; Kovács: *Késő reneszánsz* 101–106, 111–113. Mindkét esetben módosíthat a képen a még közöletlen inventáriumok publikálása.

⁵³ B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*. Buk. 1973. 218–219, 370–371.

Paradicsom terem egzotikus állatalakjai és a Parnasszus szoba nimfái,⁵⁴ a pusztulás mai állapotában azonban a közelmúltban végzett szondázások kutatások már csak a délnyugati szárny néhány helyiségében azonosítottak díszítetlen kora újkori vakolatokat, a többi visszavonhatatlanul eltűnt.⁵⁵

A Kornisok mára nagyrészt eredeti belső vakolatait szintén elveszítő szentbenedeki kastélyában Jókai 1876-ban egy azóta rég eltűnt falképrészletet örökített meg: „egy magyar főurat ábrázol, ki egy felnyitott kincses ládába nyúl”,⁵⁶ Vajdahunyadon a lovagterem fölötti emeleti nagytermet kettéosztó egykori gerendamennevezet alatti, medalionokba foglalt s feliratokkal is kísért kopott uralkodói arcképek 54 darabot számláló sorozata a Bethlen-korban készült, 1664-ben átfestették, és csak töredékesen látható.⁵⁷ Gyergyószárhegyen valószínűleg Lázár István építkezéseihez köthetők a kastély közepét elfoglaló udvarházból maradt és a 18. századi ún. Asszonyok házába belefoglalt, egykor boltozott szoba („az úr különös háza”) falképmaradványai: egy fülkeszerű keretben álló páncélos vitéz és a nyugati ablak béléletének virág- és indadíszes részlete.⁵⁸ Az épület 1704 után lebontott legnagyobb terme, a „nagy négyszegletű palota” fala egy 17. század végi leltár szerint „mindenütt körös-körül különböző festékekkel szép figurákra és különböző vadak formájira vagyon ékesen megfestve”.⁵⁹

Az elmúlt évek pusztulási folyamatai, illetve falkutatásai nyomán került elő néhány újabb, az általunk vizsgált korszakra datálható falképtöredék. A bethleni Bethlenek keresdi kastélyának egyik toronyablak-béléletében babérkoszorúba foglalt feliratos emblémák maradványai tűntek elő, ugyanakkor az 1980-as évek „helyreállítási” munkálatai során a többi épületrész belsejének vakolatát többnyire leverték. A legkiterjedtebb és ugyanakkor legváltozatosabb székelővilági figurális falképegyüttes feltárása folyik Altorján, Apor Lázár, I. Rákóczi György követének egykori udvarházában, melynél okkal számolhatunk a szomszédos szász – barcasági(?) – képirás hatásával.⁶⁰ Végoráit élő épületben, a Cseszeliczky Szilvási Boldizsár tizedfőárendátor, kincstartó által egy korábbi udvarházból kiépített bolyai kastély falain kerültek napfényre több periódusból származó – közöttük biztosan Bethlen-kori – feliratok, illetve különböző jellegű és minőségű, dekoratív, s köztük figyelemre méltó figurális falképtöredékek.⁶¹

⁵⁴ Szirmai Antal: *Szathmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérte*. II. Buda 1810. 316; Balogh Jolán: *Az aranyosmedgyesi várkastély*. Erdély 38. 2 (1941). 22–23; Garas: *Magyarországi* 63; B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Buk. 1970. 102 (a továbbiakban B. Nagy: *Reneszánsz*); Balogh Jolán: *A későrenaissance falfestészet kérdései Erdélyben*. A Szépművészeti Múzeum Közleményei 53(1979). 281–285; Kovács: *Késő reneszánsz* 144.

⁵⁵ Emődi Tamás – Szócs Péter Levente: *Castelul Lónyay din Medieșul Aurit*. Studiu preliminar de istoria artei, parament și arheologic. 2009 (kézirat). 12–29.

⁵⁶ Tagányi Károly – Réthy László – Kádár József: *Szolnok-Dobokavármegye Monographiája*. VI. Dés 1903. 320.

⁵⁷ Garas: *Magyarországi* 63; Kovács: *Késő reneszánsz* 144–145, 256–257. kép.

⁵⁸ B. Nagy: *Reneszánsz* 271. Mindkettőt leverték, utóbbit 1990-ben.

⁵⁹ Kovács: *Késő reneszánsz* 144; Emődi Tamás: *A gyergyószárhegyi Lázár-kastély*. Gyergyószárhegy 2005. 10.

⁶⁰ Tüzes István: *Az altorjai Apor-kúria XVII. századi falképei*. (Elhangzott a *Colligite fragmenta – örökségvédelem Erdélyben* című budapesti konferencián 2008. április 23-án.)

⁶¹ Az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány és Lángi József restaurátor kutatása 2005-ből.

A 17. századi erdélyi falfestészet megítéléséhez azonban nem ezek, hanem első-sorban az egykori szász városok mintegy tucatnyi polgárházában (Brassó – főtéri házak, Segesvár – Iskola utcai házak, Szeben – Kispiac és Ispotály utcai házak stb.) a közelmúltban nagyobb számban előbukkant falképegyüttesek és töredékek jelentenek mérvadóan új kiindulópontot.⁶² Tartalomban, kvalitásban és ikonográfiai programban is messze kiemelkednek közülük a segesvári Szarvasos-ház publikálás előtt álló falképei.⁶³ Többségük a kiterjedt belső átalakítások és vakolatleverések rendjén vált láthatóvá és sokszor egyúttal a műemléki vagy kutatói felügyelet teljes hiánya mellett áldozatává is a befektetői önkénynek. Figurális ábrázolások, vadászjelenetek, királyportrék és legjellemzőbben gazdag színvilágú, zsúfolt, burjánzó indatekervények, nagyszírmű rozzadták és különféle térkitöltő virágkompozíciók borítják be a boltozatokat és fiókjait által határolt íves falmezőket. Növényi motívumaik stílusa nem áll távol a gyalakuti és a gelencei festett kazettás famennyezet, a csíkmenasági és csíkkozmási szentélyek kifestésének vagy a kolozsvári Farkas utcai templom szószéklábazatán látható laposabb faragványok stílusától, jelezve, hogy a 17. század második felét és a következő század famennyezeteit és egyes kőfaragó munkáit (Sipos Dávid) meghatározó, „erdélyi virágos reneszánsz” néven kanonizált művészeti jelenségek közvetlen előzményei között fontos szerepet játszott a szász városok képíróinak még korántsem eléggé ismert tevékenysége.⁶⁴

*

A korszak Erdélyében Bethlen elsősorban a néhány nagyváros, Kolozsvár, Brassó, Szeben, Segesvár – esetleg Medgyes, Beszterce és Nagybánya⁶⁵ –, az előbbieket esetében több mint egy évszázados múlta visszatekintő céhek kötelékeiben (Szeben, Brassó és Beszterce képírói az asztalosokkal, üvegesekkel, orgonakészítőkkel tömörültek közös céhbe 1520-ban, 1523-ban, illetve 1549-ben) dolgozó festőire apellálhatott, ám forrásaink szinte kizárólag a kolozsváriakról szólnak. 1565–66-ban már dolgozott egy névről ismert kolozsvári festő a fejedelmi palotán: Chin Joannes Kepiro, akinek odameneteléről a város számadáskönyvéből maradt adat.⁶⁶

⁶² A korábbi ismert emlékekről: Garas: *Magyarországi* 66–67; B. Nagy: *Reneszánsz* 102–103, 270–271; Binder, Pavel: *Date despre picturile murale din secolul al XVI-lea din Braşov şi Sibiu*. Buletinul Monumentelor Istorice nr. 2/1971. 15–19; Kertész, Andrei: *Pictura murală a unor monumente din Sibiu*. Revista Muzeilor şi Monumentelor. Monumente Istorice şi de Artă. Nr. 1/1982. 49–51. Újabbán Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett berendezések*. I. Bp. (é. n.). 92–93, III. Bp. 2006. 114–116.

⁶³ Kovács Zsolt: *A segesvári Szarvasos-ház falfestményeinek grafikai előképei*. (Elhangzott az Erdélyi reneszánsz című kolozsvári konferencián 2008. október 9-én.)

⁶⁴ Minderre, az erdélyi „virágos” késő reneszánsz produktumainak a korábbiaktól egyre inkább eltérő, árnyaltabb és többértő, ugyanakkor a korszak közép-európai művészetébe jobban beágyazott gyökökkel számoló, átfogó megítélésére újabbán Kovács: *Képfaragók* 163–174.

⁶⁵ Rendelkezünk néhány adattal nagybányai képírókról is a 17. század első feléből (1624, 1637, 1640, 1642, 1647). Szász Károly: *Adatok a nagybányai képírók, kő- és falfaragók történetéhez*. = *Emlékkönyv Kelen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et al. Kvár 1957. 567–568, 5. j.

⁶⁶ Balogh: *Kolozsvári* 284: „ad rationem ex necessitate regiae maiestatis timpana duo depinxisset” (1565), illetve: „unam picturam seu imaginem tela duplicasset et tabulasset propterea manserit eidem debitor dominum senatorum”. Talán abból a besztercebányai Khien családból származott, melynek Jakab nevű tagja a 17. század elején képíróként működött. Lásd Kemény Lajos: *Khien Jakab*. Művészet 1911. 10/1. 38–48.

Kiváltságlevelüket Bethlen 1618-ban a képművészt képviselő Székesfehérvári István kérésére állította ki.⁶⁷ A céh csak néhány tagot számlálhatott, ennek ellenére a fejedelem gyakran foglalkoztatta őket, nem véletlen, hogy az 1653-ban megerősítés végett bemutatott céhszabályban rögzítik, hogy legalább négy tagnak kell lennie, akik közül kettő mindig a városban maradjon, a helyi szükségleteket kielégítendő.⁶⁸ Sajnos a források a legritkábban részletezik a kiküldetések vagy kifizetések tárgyát, az viszont félreértelmezéseknek is okot adhat, hogy sokszor aprómunka, ingóságok, így címer, óralap, díszkocsi, bútorok elemeinek (székek, ágy szuperlát stb.) vagy zászlóknak a festésére, aranyozására is rendelést kapnak.⁶⁹ Több információval rendelkezünk a kolozsvári képművészt működéséről a Rákócziak korában, közülük a két atyamester, Képművész István és Képművész Márton Radnóton, Fogarason, Görögénszentimrén, Mezőörményesen és Sárospatakon dolgozott.⁷⁰

Nem jelzik, honnan származott és hol dolgozott – talán Fehérváron – a számadásokban 1625-ben 40 tallér fizetéssel szereplő képművész, Cornelius Kaszar,⁷¹ aki neve alapján ítélve felvidéki.

A rájuk vonatkozó adományleveleknek köszönhetően régóta ismert két erdélyi képművész személye: Nagybányai Csengeri Képművész István 1632. március 11-én kap címereslevelet jeles szolgálataiért, melyeket fiatal kora óta tett a korábbi fejedelemnek és magának I. Rákóczi Györgynek,⁷² Mezőbándi Egerházi Képművész Jánost pedig a fejedelem 1631. március 29-i oklevelével jutalmazta nemességgel, közülük azonban az elsőnek egyetlen biztos munkáját sem ismerjük, a második pedig mennyezetfestéssel foglalkozhatott elsősorban, neki tulajdonítják a gyulafehérvári és alvinci kastélyok, valamint a gyalakutai templom kazettás mennyezeteinek dekorációit.⁷³

Várad szempontjából, akárcsak Patak esetében, az erdélyi mesterek mellett kézenfekvő megoldásként jöhetnek szóba a felső-magyarországiak, Eperjesről és Kassáról is több ízben hozattak a fejedelemnek képművészt és festéket is.⁷⁴ A kassai kamara számadáskönyveiben név szerint is megjelennek a fejedelem szolgálatában munkát végző kassai képművészt, elsőként 1624-ben hárman is: Johann Herlesperger, Johann Spillenberger és David Preckhell – akit zászlófestésért fizetnek –, 1625-ben Michael Rubinner, majd 1629-ben Medveczky János.⁷⁵ Közülük Spillenberger

⁶⁷ Kelemen Lajos: *Adatok a kolozsvári képművészt történetéhez.* = *Uő: Művészettörténeti I.* 125.

⁶⁸ Czákó Elemér: *A kolozsvári képművészt céhszabályai.* *Művészt 1902.* 359; *Uő: Czehbeli képművészt Kolozsvárt.* Erdélyi Múzeum 1908. 35–40.

⁶⁹ Radvánszky: *Udvartartás I.* 16; Kelemen Lajos: *Nagybányai Csengeri Képművész István.* = *Művészettörténeti I.* 136; Kovács: *A radnóti* (Függelék IV. *Adatok a kolozsvári képművészt tevékenységéhez 1649 és 1657 között*). 39.

⁷⁰ Kovács: *A radnóti 29.*

⁷¹ Radvánszky: *Udvartartás I.* 110.

⁷² Kelemen Lajos: *Nagybányai Csengeri Képművész István.* = *Művészettörténeti I.* 134–140.

⁷³ Kelemen Lajos: *Mennyezet- és karzatfestmények a XVII. századból.* = *Művészettörténeti I.* 48–49; Kovács: *Késő reneszánsz* 258. j.

⁷⁴ (1646) „Ott [Patakon] pediglen még képművésztnek is lészen dolga ... Eperjest vagy Kassán lészen talán képművész, s oda kell vitetni.” A nyugati szárny emeletén levő „az palota mennyezetének megírására” júliusban az eperjesi képművészt hozatja le Debreczeni. 1647 júliusában a képművész munkájához keres festéket és aranyfóliát. Lásd Détsky: *Sárospatak* 213, 219, 220.

⁷⁵ „[1624] 16 julii. Pictori Cassoviensi Joanni Herlesperger iussu suae Serenitatis in Transilvaniam missio in defalcationem futuri laboris sui dati hung. fl. 40”; „[1624] 20 decembris. Pictori Joanni

(1594–1652) személye bír nagyobb jelentőséggel. A Vesztfáliából a Felvidékre bevándorolt család sarja 1621-ben nyert kassai polgárjogot. 1624-ben Gyulafehérváron dolgozott a fejedelem szolgálatában,⁷⁶ majd 1626-ban kifestette a Bethlen lakodalmára kidíszített kassai városházát és kamaraházat, sőt állítólag a fejedelem a későbbiekben is igényt tartott szolgálataira, de a gyulafehérvári palota kifestése megrendelője halála miatt elmaradt. 1656-ban Wesselényi Ferenc nádor szerződtette fia temetésére készítendő halotti címerek megfestésére.⁷⁷ Nála tanult fia, ifj. Spillenberger János (1628 k. – 1679), aki később Münchenben, Augsburgban és Regensburgban működött, 1670-től I. Lipót udvari festője lett.⁷⁸

*

Rátérve a tanulmányunk tárgyát képező váradi enteriőr dekorációkra, előrebocsáthatjuk, hogy az előkerült stukkó- és falképmaradványok töredékei lehetnek a fejedelmi palota egykori díszítésének, hiszen a reprezentatív termek az emeleten, illetve a sarokbástyákban kaphattak helyet. Utóbbiakat és a bejárati kapualjat magába foglaló déli szárnyat 1881–82-ben elbontották, az emeleti helyiségekben pedig nem maradt számottevő eredeti vakolat. A palota nyugati szárnya a 18. századi átépítések ellenére viszonylag jól őrzi Bethlen-kori struktúráját, bár nyíláskeretelő kőfaragványai közül alig van már *in situ* darab. Eredetileg síkmennyezetes emeletének boltozatát és a harmadik szintet az osztrák helyőrség alakította ki, az udvar felé néző homlokzatát pedig az árkádós folyosó hozzáépítésekor nagymértékben megváltoztatták.

Helyiségeinek szondázásos kutatására 2002–2003-ban került sor,⁷⁹ amikor elsősorban a szárny belső udvarba vezető, a 18. században nyitott kapualjától délre eső, három kiüritett terme, köztük a Kovács András és Mircea Țoca által 1978-ban a művészettörténet-írás számára ismertté tett stukkós terem vált alaposabban vizsgálhatóvá. Ekkor kerültek elő a vakolat alól a két szomszédos terem kifestésének első apró fragmentumai, ami később indokoltta a restaurátori kutatások ki-

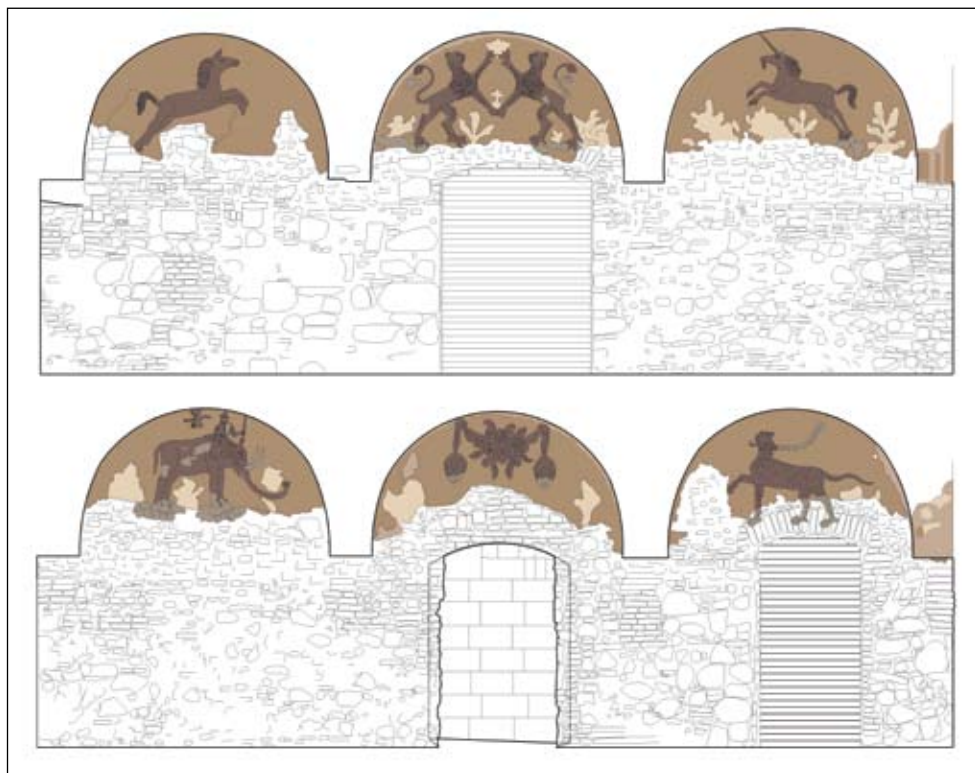
Spillenbergero Cassoviensi ex Transsilvania revertenti, ibidemque in aedibus suae Serenitatis Albae Juliae sitis, picturas et labores suos continuanti, iuxta benignam suae Serenitatis deputationem in paratis assignati hungaricales fl. 80.”; „[1624] 9 novembris Pictori Cassensi Davidi szekér kocsi aranyozásra 15 Ft.”; „[1624] 20 novembris Pictori Cassoviensi Davidi Preckhell zászlóaranyozásra 8 Ft.”; „[1625] 4 maii. Ex benigma suae Serenitatis commissione negotiatoribus Debreceniensibus pro vectura pictoris Serenitatis aulici Michaelis Rubinner in Transilvaniam expediti dati fl. 12.”; „[1625] 15 maii. Pictori aulico Michaeli Rubinner iuxta conventionem a sua serenitate sibi datam, ratione salarii expositi hungaricales fl. ...”. Radvánszky: *Udvartartás* II. A kassai kamara számadása Bethlen Gábor fejedelem alatt 1624–1625. 194–196, 201–202; Művészet 1914. 3. sz. 190; Garas: *Magyarországi* 63. Ugyancsak 1625-ben valahonnan Felső-Magyarországról – talán épp Kassáról – érkezik Kolozsvárra egy csapat német asztalos egy képfőval. Kovács: *Képfaragók* 167.

⁷⁶ „[1624] 20 decembris. Pictori Joanni Spillenbergero Cassoviensi ex Transsilvania revertenti, ibidemque in aedibus suae Serenitatis Albae Juliae sitis, picturas et labores suos continuanti, iuxta benignam suae Serenitatis deputationem in paratis assignati hungaricales fl. 80.” Radvánszky: *Udvartartás* II. A kassai kamara számadása Bethlen Gábor fejedelem alatt 1624–1625. 194.

⁷⁷ Kemény Lajos: *Képfő Spillenberger*. Művészet 1910. 2. sz. 79, 1912. 5. sz. 438, 8. sz. 462, 1914. 7. sz. 377; Spillenberger-Diószegi György Antal: *A Spillenberger család lőcsei ága (17–18. század)*. Turul 71(1998). 3–4. 68–74; Garas: *Magyarországi* 141; Jankovics József: *Wesselényi Ferenc nádor és a festő Spillenberger János: Egy főrangú temetés művészeti vonatkozásai és utóélete*. Ars Hungarica 2007. 2. 239.

⁷⁸ Ruth Baljühr: *Johann von Spillenberger 1628–1679. Ein Maler des Barock*. Weissenhorn 2003.

⁷⁹ A kutatást az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány végezte, a stukkók restaurátori vizsgálatait pedig Lángi József, az Állami Műemlékrestaurálási Központ falképrestaurátora.

2. Várada. A fejedelmi palota stukkós teremnek hosszanti falai

terjesztését. A stukkódomborművek felületének tisztítási munkálataival párhuzamosan végzett falszövetvizsgálatok azonosították a földszint eddigi egyetlen *in situ* timpanonos reneszánsz ajtókeretét, valamint egy a fal vastagságában kialakított tűzterű kandallót. 2005–2006 közt nagyrészt megtörtént a három helyiség falfelületeinek feltárása és a 17. századi vakolatok konzerválása, amit 2011-ben a stukkók és a falképek restaurálása és esztétikai kiegészítése követett.⁸⁰

Az állatalakokkal díszített terem kutatásának a készítéstechnikára vonatkozókon túli legfontosabb eredménye az idők során levert stukkórészletek lenyomatainak azonosítása. A boltíók alatti terekben az állatalakok nem lebegtek, hanem kis bokrokkal és stilizált levélcsomókkal tűzdelt valóságos terepalakulatokon lépkedtek vagy álltak, az alattuk levő felületek vakolata azonban teljesen elpusztult, így nem tudjuk, hogy volt-e az alsó regisztert borító díszítés (2. kép). Hasonlóképpen nem maradt meg a boltozat egykorú vakolata sem, ez esetben viszont – talán valamilyen markánsabb plasztikus dísz vagy címerek megléte miatti – szándékos eltávolítására gondolunk, hiszen a szomszédos termekben a vakolat épp itt őrződött

⁸⁰ Az állatalakos stukkók restaurálását Jakab Magdolna (ÁMRK), a falképeket Kiss Loránd, Pál Péter és restaurálóműhelyük szakemberei végezték.

meg legjobban. A vakolattal nagyjából azonos anyagú mészhabarcából mintázott állatalakokon számtalan utólagos, gipszből készült kiegészítést lehetett azonosítani.⁸¹ Eredetinek bizonyuló, vörösesbarna festést csak nyomokban lehetett megfogni, a 18. században pedig aranyfóliával fedték be az alakokat. A 4–5 festékrétegtől megtisztított állatok számtalan apró és gondosan kidolgozott részlete most vált érzékelhetővé. Némi kvalitásbeli gyengeségek csak a két szarvas és a ló egyes részeinek, valamint az elefánt fölött repülő madár megformálásában érhetők tetten, előbbieknél elsősorban a 18. századi javításoknak köszönhetően. A nyugati fal griffjének (3. kép) nem volt sem más heraldikai kiegészítő eleme – viszont kettős farka és szorosan a hátához tapadó szárnyai, nyakán pedig taréj volt –, sem párdarabja, itt eredetileg ugyanis három ablak nyílt (a délit utólag falazták el).

3. Várad. A fejedelmi palota stukkós termének griffje

Lényeges részletei kerültek elő az ágaskodó oroszlánpárnak (4. kép): mancsaikkal alul országalmát, fölemelve leveles koronát tartottak, és kettős, bojtos farkaik voltak. Formailag a kompozíció, ha nem is numizmatikai mintára készült, de emlékeztet Bethlen 1619-ben vert tízes aranyának, valamint az ugyanazon évi, CM verdejegyű tallér hátlapján a koronát tartó oroszlánok beállítására,⁸² s a felségjelvények ilyenén felmutatása⁸³ talán nem mentes az 1620. augusztusi beszercebányai királyválasztó rendi országgyűlést követő évek hatalmi reprezentációs konnotációitól. Mindenesetre jól szcenírozott látványelemet képez az egykori délnyugati sarokbástya előkelőbb termeibe vezető ajtónyílás fölött.

Kovács András és Mircea Țoca már jelezték a weikersheimi Hohenlohe-kastély ún. Lovagtermének stukkóival való hasonlóságot.⁸⁴ Az alsó-szászországi

⁸¹ Ilyen a griff farka, a gyümölcsfűzér két végén lelógó, (előzmények nélküli) formából kiöntött articsókák, a leopárd lábai térdtől lefelé (ezt egy itt a 18. században nyitott ajtó miatt, annak elfalazása után kellett újramintázni), a jobb oldali szarvas teste és alsó szarva, hátsó lábainak patái, a ló teljes teste, hátsó lábai és farka, valamint az unikornis szarvának fele.

⁸² Huszár Lajos: *Bethlen Gábor pénzei*. Kvár 1945. 92, 101, I/2, VI/65.

⁸³ A pozsonyi várban a II. Ferdinánd dicsőítését szolgáló falképciklusnak is részei voltak a felségjelvények másfél évtizeddel később: Garas: *Magyarországi* 52.

⁸⁴ Kovács – Țoca: *Adalékok* 114. Irodalma: *Schloss Weikersheim in Renaissance und Barock: Geschichte und Geschichten einer Residenz in Hohenlohe*. Hrsg. Lang, Frank Thomas. Stuttgart 2006; *Gips: Ausdrucksform der Renaissance; Stuckdekorationen im Hohenlohe-Schloß Weikersheim*. Hrsg. Gebr. Knauf. Iphofen 1982. (Klaus Mertens)

4. Várad. A fejedelmi palota stukkós termének oroszlánpárja

Rotenburgból származó Gerhard Schmidt, illetve Christian Limmerich stukkátorok által 1603–1605 közt készített, a váradiakhoz képest sokkal nagyobb méretarányú, majdnem életnagyságú, szintén talajra és növényi elemek közé helyezett, magasdomborművű állatalakok – szarvasok, őzek, egy medve és egy elefánt – naturalisztikusabbak, ugyanakkor a két utóbbi állat gesztusa kifejezetten a meghökkentést célozza.

*

A szomszédos teremnek jórészt megőrződött boltozati és a boltfiókok alatti mezőinek vakolata a boltindítások vállaitól fölfelé, ám a keleti fele díszítése szinte teljesen hiányzik (5. kép). Első látásra szembetűnő furcsaságként tapasztalhatjuk, hogy a boltozat indadíszét stukkók lenyomata és ugyanazt a kompozíciós rendszert követő, folytató festett indák együtt alkotják. Közelebbről megfigyelve kiderül, hogy két, egymást alighanem szorosan követő készítési fázissal van dolgunk. A legelső elsimított, csontszínű vakolatrétegre mintázták a stukkókat, melyek kontúrját úgy tűnik, hogy a friss vakolatba karcolták bele, mintegy előrajzként, helyenként ez el is tér a végleges mintától. A boltozatnak azonban csak az épület hossz tengelyétől nyugatra eső felét, illetve a nyugatról számított első pár boltsüveget díszítették így, a felület többi részét az ugyanakkor felhordott vakolatréteg fedi, de ott már sem előrajznak, sem stukkónak nincs nyoma. A terem felén tehát megmintázták a stukkót (végleges formára), aztán ismeretlen okból abbahagyták, talán mert a stukkátornak el kellett távoznia. Ezt követően a teljes falfelületre egy 1–3 mm-nyi, de az eredetnél sokkal szemcsésebb, vékony vakolatot hordtak fel. Ez helyenként ráfordul az akkor még plasztikusan kiugró stukkóra (melyet csak a teljes felület utólagos, 18. századi átvakolásakor verhettek le), másutt viszont ráfut a már akkor lehullott (vagy levert?) stukkók lenyomataira. Ezekre, sűrű alapszínű vörössel ugyanazt az eredeti formájú díszítést festették rá, hiszen, amihez előre lerajzolhatták a mintát. A második fázisban tehát váltották egymást a helyükön hagyott plasztikus stukkók és ugyanannak a díszménynek a csupán festett részletei, melyek immár beborították a keleti boltozatrészt és a másik két pár fióksüveget.

A boltozati indadíszek tengelyszimmetrikus kompozíciók, azaz a terem hossz tengelyéhez meg a boltfiókok tengelyéhez képest is tükrözöttek, viszont fiókpáronként

5. Várada. A fejedelmi palota falképes terme

különböznek. A teljes, olaszkorsóból kinövő és szétágazó, virágos-leveles indaminta csak a nyugati boltfiókpáron van meg épen. Magán a dongaboltozaton nyolckaréjos kartusokat – illetve a szélén ennek felét – közrefogó, illetve azokba írt indák és fülkagylódíszek tekerednek – az ezeket a második periódusban eltakaró kifestésnek mindössze tenyérnyi töredékei maradtak –, a boltvállak ívháromszögére pedig csupán festett díszítés került: az északnyugati sarokba egy almafa, a következő mezőpárra az évszakokat megszemélyesítő, allegorikus nőalakok. Egymással szemben ül a legjobban megőrződött *Tavaszi* (6. kép) rózsaszínű ruhába öltözve, lobogó sárga köpennyel, ölében színes virágokkal teli kosárral, illetve a baljával búzakalászt tartó, élénkpiros ingű, fehér szoknyás *Nyár*, akinek már csak nyomokban érzékelhető jobbáiban valószínűleg égő fáklya, esetleg sarló lehetett: „Egy fényes arcú nő, sugárzó szemmel, / haját övezvén termő szép

6. Várada. A fejedelmi palota falképes terme.
A Tavasz allegóriája

7. Várad. A fejedelmi palota falképes terme (részlet)

kalással, / kezében Napnak tükröt tartva perzsel, / amerre fordul, forró sugarával. / Bármit megérint égető kezekkel, / minden kiszárad, s ég pusztító lánggal.” (Ovidius: *Metamorphoses* 2. 28.)⁸⁵ A másik két ívháromszögű felületen eszerint a jobbjaival gyümölcsökkel telerakott bőségszarut tartó, szőlőfürtökből és levelekből font koszorús Ősz, illetve a tűz mellett melegedő, állatbőrbe bújt, öregasszony vagy öregember ábrázatú *Tél* lehetett egykor.

A boltífiókok körívei által határolt hat falmezőn törpepilléres, baluszterbábos mellvéd futott végig, de a keleti páron már szinte semmi nem látszik belőle. Mind-egyik mezőbe 2+4+2 báb és két-két törpepillér esik, de furcsa módon a két szomszédos báb közti, középtengelybe eső hézag nagyobb, mint a többi, itt ugyanis valamilyen alakzat lehetett még, mely mindenütt elpusztult (7. kép). A nyakuknál vékonyított korlátbábok nem egyformák és gyűrűik száma sem azonos, fej- és talplemezeik esetenként aránytalanok. A balusztrád törpepilléreirein gyümölcsökkel és virágokkal teli kosarak, illetve amforák láthatók, a mellvédparkányon madárcák és egy macska, vele szemben egy ágaskodó kutya. Mögöttük a horizont halvány májvörös háttere fölött az ég kékje vetül ki, körbe megnyitva a terembelsőt a távoli végtelen felé (8. kép). Alig maradt valami a nyugati rövid oldal falképéből, ahol szimmetrikusan nyíló sárga szegélyű, vörös függöny alatt egy mókus vagy menyét lakomázik az előtte levő gyümöcsöstáblából.

⁸⁵ Ripa, Cesare: *Iconologia, azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa*. Bp. 1997. 558–559.

8. Várad. A fejedelmi palota falképes terme (részlet)

Az ablakfülkék szegmensíves mennyezetén ovális, pajzsszerű kartus körül leveles indák tekerednek, köztük kétoldalt egy-egy levéltövön ülő kis puttócska virágokból és gyümölcsökből font, végénél pántlikával összefogott füzért tart (9. kép). Az északi fülsó medalionjában camaieu technikájú, kék színnel ábrázolt két összefonódó fa látható, a déli ábrája kivehetetlen, talán emezzel azonos.

Az évszakok allegorikus ábrázolásával társított illuzionisztikus falképek párhuzamait és előképeit Itáliában kereshetjük, stílusa csak ebben az időszakban kezd átszüremleni az Alpoktól északra. Első megjelenését a salzburgi hercegérsek, Markus Sittikus von Hohenems számára Santino Solari által tervezett nyári palota dísztermének kifestése jelzi, ahol az allegorikus Erényalakok és a pilaszteres, oszlopos architektúra fölött, a boltozat válla mentén balusztrád fut végig, rajta különféle madarakkal, mögötte társalgó alakokkal, a háttérben pedig az égbolt felé nyílik meg a perspektíva.⁸⁶ A firenzei szervita szerzetes, Arsenio Mascagni által 1616–1619 között kifestett terem illuzionisztikus megoldásai Paolo Veronese maseri, Villa Barbaro-beli freskóira emlékeztetnek (1561).⁸⁷

*

⁸⁶ Rott-Freund, Susanne: *Fra Arsenio Mascagni (ca. 1570–1637) und der Beginn der barocken Deckenmalerei nördlich der Alpen*. Studien zur Kunstgeschichte LXXXII. Hildesheim – Zürich – New York 1994. 40–45.

⁸⁷ Möseneder, Karl: *Deckenmalerei*. Kat. 71. = *Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich*. Band. IV. Barock. Hrsg. von Lorenz, Hellmut. München – London – New York 1999. 319, Taf. 104.

9. Várad. A fejedelmi palota falképes terme (ablakfülke boltozata)

A harmadik teremben egészen kis felületen maradt meg a festett vakolat, az azonban kikövetkeztethető, hogy a boltozaton és talán a falakon is camaieu technikájú, okker és szürkés-kék színnel megfestett, indadíszekkel körülvett emblémák lehettek. A legépebben maradt boltíók díszét egy embléma négykaréjos kartusa és a sarkaiból, kis sárga levélsomókból kiinduló négy-négy inda tölti ki, melyek közül a szélsők visszahajlanak a kartusra, a két középső pedig szívet formálva ível. A kartus alsó fél mezejének alakzata kopott, csak egy fehér, vízszintesen kiálló szárny- vagy fülszerű nyúlványa érzékelhető, felső részén szőlőfürtök, fölöttük félkörívben hajló felirat jobb fele olvasható: (...)INDIGA FVLCRI (10. kép). A boltíók alatti falmezőben függőnszerűen ívelő keret (?) alatt (...)T MARTH... kezdetű felirat töredékei maradtak meg csupán, ez már nem biztos, hogy emblémához tartozó mottóé. További feliratok csonkjait képező betűk vagy szótagok jelzik, hogy a boltozat egészen ilyenszerű ábrázolás kapott helyet.

Az ablakfülkék béléte indadíszes, mennyezetükön a leveles indák egy-egy ovális keretű emblémát vesznek körül, fölöttük kagylóba helyezett angyalfővel és

szalagokkal. Az egyikből az ívesen futó (...)TE ...A N(...) szövegtöredék maradt, a másikon tenyérbe helyezett hat dobókocka SVNT POT(...)MA felirattal.

A maradványok nem elégségesek ahhoz, hogy feltárhatók legyenek képi forrásaik és belőlük bármiféle ikonográfiai programot lehessen kiolvasni, így azt sem sejtjük, hogy morális, politikai vagy egyéb metaforikus mondanivalót közvetítettek és hogy kinek a

10. Várad. A fejedelmi palota emblémás terme
(feliratos emblémrészlet)

személye rejtőzik megfogalmazásaik mögött. Bethlennek megvolt a saját érmei által is közvetített devizája, és ismerjük egy meglehetősen komplex jelentéstartalmú emblémás zászlóját is, melyet talán koronázása alkalmából adott zászlóvivőjének, Thurzó Imrénnek,⁸⁸ így a váradi emblémás terem aligha állt társtalanul a fejedelmi reprezentáció szimbolikus eszköztárában.

*

A kutatás tisztázta, hogy a falképek és a stukkódekoráció is a falazatokat borító első réteget képezik, azaz közvetlenül a palotaszárny felépülése után készültek. Forrásaink alapján bizonyos díszítőmunkákra akár már az 1620-as évek derekán sor kerülhetett, ám az épületegyüttes relatív építési kronológiáját nem ismerjük. Arra, hogy kik készíthették a falképeket és a stukkódíszítést, újabb hazai forrást nemigen remélhetünk. Mivel az 1620-as évek számadásaiban csupán egyszer szerepelnek stukkátorok – a családostól Fehérvárról Váradra tartó „Mathias Halász és Conradus Funk Urunk ő felsége mészmetszői” 1625 szeptemberében –, Kovács András és Mircea Țoca kézenfekvő megoldásként nevezték meg személyükben a stukkók alkotóit.⁸⁹ Kétségtelen azonban, hogy a palota nagyszámú termében másutt is lehettek stukkódíszítések, s a szomszédos helyiség indadíszes stukkóinak alkotói sem biztos, hogy ugyanazok voltak.

Ennél bizonytalanabb a falképek készítőinek az azonosítása, hiszen több képíró dolgozott akár egyszerre is a palotánál: a kolozsvári számadáskönyvekben ötször szerepelnek Váradról jövő vagy oda tartó képírok: 1623-ban egy képíró és portékája, 1625-ben mívés legények – németek –, köztük képírok, 1626-ban Képíró István (őt Balogh Székesfehérvári István céhmesterrel azonosítja) és a német képíró szerszámosztól, 1629-ben két alkalommal is Brassai Képíró János. 1638 szeptemberében Rákóczi

⁸⁸ Gyulai Éva: „*Consilio firmata Dei*” – Bethlen Gábor emblémás zászlaja. Történeti Muzeológiai Szemle 10 (MAMUTT 2010. Évkönyve). I. 21–34.

⁸⁹ Kovács – Țoca: *Adalékok* 114–115.

képírója, Diószegi Ferenc Deák jár Váradon, majd 1648-ban kétszer küldik ki a kolozsvári képírókat.⁹⁰ Rajtuk kívül a fejedelem szolgálatában említett, számadásaiban szereplő festők egyik-másika, főleg azok közül, akikkel kapcsolatban nem nevesítik a fehértvári palotát, dolgozhatott Váradon is. Csábító volna köztük tudni a fejedelem szolgálatában a jelek szerint hosszabb ideig is működő id. Spillenberger Jánost.

Data to the Art of Late Renaissance Princely Palace-Interiors from Transylvania (Abstract)

Due to the intense decay of relics, little information is available concerning the decoration of palace-interiors of early modern princely residences in Transylvania. Even the comprehensive art history assessments comprise of sounding topoi and descriptions humanist in tone of interior decorations decayed long ago, impressions of foreign travelers, passages and envoy-reports of memoir literature, and empty-ringing names of artists, rather than of the works of art themselves. It is for this reason that all newly discovered relics of the period are of considerable relevance, as they, even if imperfectly, seem to complete one or another gap on the anyway frayed map of our interior decoration register. The study examines the newly discovered and freshly restored fresco-remnants and stuccoes of the princely palace of Oradea (Nagyvárad), at the same time sketching the wider Transylvanian context of the subject, with special emphasis on the Bethlen-period, briefly summarizing our knowledge available of the one-time decorations of princely palaces (tapestry, stuccoes, frescoes, glazed tiles, emblems).

⁹⁰ Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. Bp. 1982 (Művészettörténeti Füzetek 13). I. 60–61, 66, 68. II. 150–154, 157, 170, 187.

HORVÁTH IRINGÓ

KÉT 17. SZÁZADI TEXTÍLIA ÖSSZEFONÓDÓ TÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

Az elmúlt évek során elkezdődött inventarizáció,¹ amely az Erdélyi Református Egyházkerület tulajdonában lévő 17–18. századi iratok, klenódiumok és textíliák számbavételét tűzte ki célul, több meglepő kutatási eredményt is hozott. Tanulmányunkban ezek közül szeretnénk egyet ismertetni. Két olyan 350 éves tárgyról van szó, amelyeket első látásra – a korukon kívül – alig köt össze valami. Mindkét tárgy egy-egy erdélyi református egyházközség úrvacsorai kelléke, egyik funkciója abrosz, míg a másik keszkenőnek készült.

Az abroszt 1681 előtt adományozta a Radnóton lakó Kállai Sámuel a bonyhai gyülekezetnek.² A nagyméretű úrvacsorai abrosz³ alapját két azonos méretű, egyszerűen összeillesztett, nyers színű lenvászon szél adja,⁴ fehér selyemfonalból (S-sodrat) horgolt keskeny csipke és ebből eresztett rojt szegélyezi. Az abrosz teljes felületét enyhén sodort, színezett selyemfonallal és lyoni fémszállal (S-sodrat) készült gazdag hímzés díszíti (1. kép). A koncentrikus szerkesztés közepén két koszorúba foglalt címer-elem látható. Körülötte szórt rendszerben, de ugyancsak koncentrikus sávokban, állat-

1. Úrvacsorai abrosz részlete (1654), Bonyha

¹ A felmérés kezdeményezője és vezetője dr. Buzogány Dezső egyetemi professzor. A kutatócsoport további tagjai: Ósz Előd és Tóth Levente (íratok), Kovács Mária-Márta (klenódiumok), Horváth Iringó (textíliák). 2006-tól kezdődően folyamatosan feldolgozásra és közlésre kerülnek a különböző egyházmegyék (a hunyad-zarándi, a nagysajói és a kükküllői) adatai, tárgyi emlékei. A kötetek a korabeli forrásanyag mellett a tárgyak katalógusát és résztanulmányokat tartalmaznak.

² Buzogány Dezső–Ósz Sándor Előd–Tóth Levente: *A történelmi kükküllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*. I. Kvár 2008. 173.

³ Teljes mérete 233,5 x 194 cm.

⁴ Szélességük 97 cm.

2. A bonyhai abrosz bordűr-mintája

3. A bonyhai abrosz Kemény- és Lorántffy-címere

alakok és virágok váltják egymást. A terítő peremén egységes kialakítású, széles bordűrsáv húzódik. Az oldalak mentén két típusú növényi motívum váltakozik, amelyeket kisebb gyűrűk és „S” vonalú indák kapcsolnak össze. A sarkokat önálló, méretét és összetettségét tekintve hangsúlyosabb virágtő motívum tölti ki (2. kép). Ez az oldalak mentét díszítő mintasávhoz ugyan nem illeszkedik szervesen, ám az egységes anyaghasználatnak, öltéstechnikának, valamint az elemek ritmusának köszönhetően sikeresen olvad bele. Ezt a hatást fokozza az is, hogy hímzője az oldalak mentén sorakozó virágtövek alsó felét folytatja a sarokmotívum mellett is. A bordűr valamennyi motívuma⁵ szimmetrikus felépítésű. Ezek tengelyét egy-egy egyenes szár adja, amelyekről két-két pár ág ível, tehát az ún. ötágú virágtövek csoportjába sorolhatók. A hímzőfonal hiánya miatt a szárok vonalára mindössze a tűnyomokból következtethetünk. Az újrajzolásban nagy segítséget nyújt egy terítőrészlet, amely az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum tulajdonát képezi.⁶ A töredék két oldala mentén és egyik sarkán fennmaradt minta teljesen meg-

egyezik a bonyhai abrosz részleteivel (4. kép). Ezek alapján feltételezhetjük, hogy egy időben és talán ugyanabban a műhelyben készültek. A bordűr kialakításához alkalmazott, erősen szimmetrikus felépítésű, kiegyensúlyozott rajzú motívumok, valamint ezek folytonos keretező sávva való szervezése a nyugat-európai formavilágot tükrözik. A bordűr és a koszorúk közötti területen igen változatos rajzú, szórt rendszerbe illesztett, kisebb méretű, önálló motívumokat látunk: részben állatábrázolások, részben pedig különféle virágtövek. Ezeket a díszítőelemeket nagyfokú változatosság jellemzi. A szarvasok, a nyulak és a madarak mindig más-más kialakításban jelennek meg az egyszerűbb és részletgazdagabb, aszimmetrikus rajzú (kb. 6 típusú) virágtövek között. Az eltérő megjelenítési formák mellett az állat-

⁵ A tárgy részletes ismertetését lásd Horváth Iringó: *A Kükküllői Református Egyházmegye régi textíliáiról. Textíliák katalógusa. = A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere.* I. Kvár 2008. 515–518, 532.

⁶ Leltári száma F. 6677.

4. Az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum egyik hímzéstöredékének bordűr-mintája (17. század második fele)

figurákra expresszivitás jellemző. A kolozsvári múzeumban őrzött töredéken csupán virágtöveket látunk. Az abrosz közepére többféle levélből és virágból álló, ún. olaszkoszorút hímeztek, amely két egymásba kapcsolódó, kisebb koszorút övez (**3. kép**). A felső koszorú felületét egy lombos koronából ágaskodó szarvas alakja tölti ki, amelyet a magyargyerőmonostori Kemény család címerállatával azonosíthatunk.⁷ A másikban levelet hajtó hársfaág látható, amely a serkei Lorántffy-címer központi eleme.⁸ Szőke Ana Maria egyik tanulmányában a múzeumi részlet⁹ egy terítő negyedének tartja, és úgy véli, közepét kör alakba helyezett virágtö-

⁷ J. Siebmacher's *Grosses und allgemeines Wappenbuch*. Magyarország, Horvát-Szlavónia és Erdély nagy címerkönyve. Szerk. Nagy Iván et al. Nürnberg 1893. Lásd a Kemény v. Kéttorony u. Magyar-Gyerőmonostor címszónál. DVD-n Bp. Arcanum 2003.

⁸ Uo. a Lorántffy v. Serke címszót. Más Lorántffy-címeres textíliákat ismertettek: Takács Béla: *Református templomaink úrasztali terítői*. Bp. 1983. 28; László Emőke: *Magyar hímzett és selyemkárpitok a 16–17. századból*. *Ars Decorativa* XII(1992); V. Ember Mária: *Úrhímzés. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye*. Bp. 1981. 95–96, 110. és 119. kép.

⁹ Mérete 76x53 cm.

5. Úrvacsorai keszkenő (1658), Vajdahunyad

6. A vajdahunyadi keszkenő sarokmotívuma

vek töltötték ki.¹⁰ Mind az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum tulajdonában levő töredék, mind a bonyhai református gyülekezethnél található abrosz mesterien megtervezett és kivitelezett darab, amelyek már megjelenésükben is a Lorántffy Zsuzsannához fűződő textíliákkal mutatnak szoros rokonságot. Ezt a feltételezést bizonyítja a közepére hímzett hársfaág. Az abrosz egész megjelenése, kialakítása, hímzése meglepően hasonlít a szakirodalomban többször ismertetett nagyvarsányi gyülekezethnek adományozott terítőhöz, amelyen Toroczkay Mária monogramja és az 1656-os évszám olvasható. Olyan elemek ismétlődnek rajta, mint a virágokból és levelekből kialakított koszorú, a szarvas, nyúl és a madár.¹¹ Ugyancsak közeli párhuzama a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének részét képező, F.K. monogrammal ellátott abrosz. Bordűr-mintája árkádsoros motívumokból épül fel, közepét virágágas koszorú díszíti, amelybe a szarvasalakot és a monogramot hímezték. A koszorú és bordűr közötti felületet itt is különböző méretű, aszimmetrikus rajzú virágtövek, valamint szarvasok, nyulak és madarak töltik ki.¹²

A 17. század közepén készült keszkenőt¹³ a vajdahunyadi református egyházközség őrzi. Anyaga finom szövésű, színezetlen pamutvászon, gazdag díszítését sodoratlan színes selyemfonallal

és lyoni fémszállal (S-sodrat) hímezték, különböző laposöltés-típusokat alkalmaz-

¹⁰ Szőke Ana Maria: XVII. századi virágtöves hímzések az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum textilgyűjteményében. = Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000. 156.

¹¹ Palotay Gertrúd: A magyar református templomok úrasztali terítői. = Magyar református templomok. I. Szerk. Kovács J. István. Bp. 1942. 303–304; P. Szalay Emőke: Úrihímzéses úrasztali terítők a Beregi, Szabolcsi és Szatmári Egyházmegyében. Debrecen 2009 (Magyar Református Egyház gyűjteményi összeírása 13). 26, 193, 259.

¹² V. Ember Mária: i.m. 48–50, 96, 70. kép.

¹³ Teljes mérete 73x59,8 cm.

va. A hurkokkal tagolt zsinórszegélyt szintén lyoni fémszálból alakították ki. A díszítés tagolt, jól elkülönülnek a sarkomotívumok, a központi motívum, valamint a köztes felületeket kitöltő, égitesteket mintázó díszítőelemek (5. kép).¹⁴ A sarkokon szimmetrikus szerkezetű ötágú virágtövet látunk, amelynek alsó ágai szív alakot formázva kanyarodnak vissza a középső egyenes szárhoz (6. kép). A munkát kiegyensúlyozott összehatás jellemzi, ám rajzában és kivitelezésében apró esetlenségekre figyelhetünk fel. A sarokmotívumok közé eső felületet égitestek ábrázolása tölti ki (7. kép). A keszkenő hosszanti oldalán a lehunyt szemmel, orral és szájjal ábrázolt napot két, csillagokkal övezett hold veszi közre – ez utóbbiakat hímezték a két keskenyebb oldalra is –, kialakításuk ugyancsak antropomorf jellegű. Az égitestek ilyen megfogalmazása gyakrabban fordul elő heraldikai ábrázolásokon,¹⁵ mégis különös a nap lehunyt szeme, és az, hogy egy keszkenőre hímezték. Az emberi jellemzőkkel ellátott motívumok alkalmazásának hátterében ikonológiai program húzódhat, amely korabeli adatok és közeli párhuzamok hiányában megfejtésre vár. A keszkenő közepét babérágakból kialakított olaszkoszorúban egymás mellé helyezett Zólyom-i és Melith-címer tölti ki (8. kép). A címerek fölött a tulajdonosok nevének monogramjai, alattuk 1658-as évszám olvasható.

7. A vajdahunyadi keszkenő égitest motívumai

8. A vajdahunyadi keszkenő Zólyomi- és Melith-címere

A címerek segítségével a monogramok is feloldhatóak: a Z.M. Zólyomi Miklós, az M.K. pedig felesége, Melith Klára nevét fedi. A keszkenőre hímeztett évszám egyértelművé teszi a tárgy keletkezési időpontját, ám adatok hiányában nem tudjuk pontosan, milyen alkalomra készült. Az abrosz datálása esetében elsőként jellemzőire kell hagyatkoznunk, eszerint a 17. század közepén vagy második felében készülhetett.¹⁶ A nagyvarsányi abrosz 1656-os évszámát figyelembe véve, a hasonlóságok

¹⁴ A keszkenő részletes ismertetését lásd Horváth Iringó: *Régi textíliák. = A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*. III. Kvár 2007. 559–561, 587–588.

¹⁵ Bertényi Iván: *Magyar címertan*. Bp. 2003. 40.

¹⁶ Szőke Ana Maria a kolozsvári töredéket a 17. század második felére – végére datálja. Szőke Ana Maria: *i.m.* 156.

alapján a bonyhai textíliát is arra az időre keltezhetjük. Ezt a feltevést igazolhatja a címer-elemek feloldása. A Kemény és Lorántffy család címereivel való azonosítás elfogadhatónak tűnik, ám egyazon tárgyon való szerepeltetésük már nem egyértelmű. A babér- vagy olaszkoszorúba foglalt címerek általában tulajdonjelzések voltak, gyakran monogram is társult hozzájuk. Épületeken, ötvöstárgyakon sokszor találkozzunk ilyen jellegű díszítményekkel, és bár ritkábban, de hímezéseinken is előfordulnak.¹⁷ Amennyiben a két címer vagy koszorú érinti egymást, a tárgy eredetileg eljegyzési vagy menyegzői alkalomra készülhetett. Az ilyen eseményekre való előkészületekbe beletartozott az új ötvöstárgyak készíttetése, valamint a különféle textíliák – ingek, abroszok, keszkenők – varratása.¹⁸ Ezeket a tárgyakat általában mindkét családi címerrel ellátták. A bonyhai abrosz címereinek furcsasága abban áll, hogy Kemény–Lorántffy-eljegyzés vagy házasságkötés nem történt. Elfogadhatónak tűnik viszont, hogy a hársfaág a Lorántffy Zsuzsanna gyámsága alatt álló Alia Máriát jelöli, aki Kemény Simonnal 1654-ben kötött házasságot. Ez egyben datálná is a tárgyat, amely feltehetően erre a lakodalomra készült.

A tárgyak mives kialakítása, a jó minőségű alapanyagok egyaránt arra utalnak, hogy készíttetőik megengedhették maguknak a drága anyagok használatát, és megfizethették a legjobb mesterek munkáját. E két textília külön értéke, hogy ismerjük készítésük időpontját és egykori tulajdonosait, akik fontos szerepet töltöttek be a korabeli erdélyi történelemben. Albisi Zólyomi Miklós (1629/30–1670 után), Zólyomi Dávid (1598/1600–1649) és iktári Bethlen Katalin fia egyike a legnevesebb és leggazdagabb főuraknak, ám személyiségéről egyes történetírók elmarasztalóan írnak.¹⁹ Első felesége korothnai Alia Mária volt, menyegzőjükre 1647. október 7-én került sor.²⁰ A házasság azonban 1653-ban válással végződött. Ezt követően Zólyomi Miklós bribéri Melith Klárát veszi feleségül. 1658 és 1667 között tanácsúr, 1635-ben Hunyad (?) és Zaránd vármegye főispánja²¹; ezeket a tisztségeket 1662-ig bírta. Ekkor Fogaras várába záratták és javait elkobozták, mivel Apafi Mihály fejedelem előtt trónkövetelőként tüntették fel. 1664-es szabadulását követően elkobzott javait nem szolgáltatták vissza, így 1667-ben a török portára menekült.²² Emiatt 1670. március 3-án végérvényesen fej- és jószágvesztésre ítélték.²³ Nem tért többé vissza Erdélybe, a kajmakámok személye által tartották sakkban az erdélyi fejedelmet.²⁴ Feltehetően az 1680-as években hunyt el,²⁵ halálával a Zólyomi család is kihalt.

¹⁷ Általában a keszkenők, abroszok közepét vagy sarkait díszítik címerek. Takács Béla: *i.m.* 24–25, 34 és 35.; László Emőke: *i.m.* 28–29.

¹⁸ Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae*. Előszó és jegyzetek Kocziány László. Buk. 1978. 95, 99.

¹⁹ Horn Ildikó: *Lorántffy Kata. = Tündérszág útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp. 2005. 268.

²⁰ Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. XII. köt. Bp. 1857. DVD-n: Bp. Arcanum 2003. 424–425.

²¹ Kállay Ferenc: *Históriai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről. Hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*. Nagyenyed 1829. 288–289.

²² Gergely Sámuel: *Adatok Bánffy Dénes tragédiájához*. Erdélyi Múzeum XXIX (1912). 4. sz. 282.

²³ Nagy Iván: *uo.*

²⁴ Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre 1657–1705*. I. Bp. 1888. (Lásd <http://mek.niif.hu/05600/05641/html/1kotet/index.htm> Letöltve: 2011. június 9.)

²⁵ Cserei Mihály: *Erdély Históriaja (1661–1711)*. S.a.r., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Bp. 1983. 579.

Magyargyerőmonostori Kemény Simon (1633–1675) az erdélyi fejedelem, Kemény János (1607–1662) első feleségétől, nagykállói Kállai Zsuzsannától született idősebb fia. Udvarhelyszék kapitánya volt, valamint Fehér megye főispáni székét töltötte be. Apja halálát követően több főúrral együtt Magyarországra menekült, ám a bécsi udvar nem támogatta a trón megszerzésére irányuló szándékát. 1663-ban visszatért Erdélybe, de a közügyekbe többé nem avatkozott bele.²⁶ Élete folyamán két házasságot kötött, az elsőt 1654-ben Alia Máriával. 1662-ben Wesselényi Borbálát szánják menyasszonyának, ám a lány halála miatt az esküvő meghiúsul.²⁷ Így második felesége a katolikus Perényi (Prínyi) Katalin lett, a jezsuiták egyik pártfogója,²⁸ akinek adományairól több forrás tanúskodik.²⁹ Egy 1683-ban kelt perirat tanúsága szerint a házasságból három fiú született: János, László és Simon.³⁰

E két személyiség között az összekötő kapocs korothnai Alia Mária (1633–1660), aki mindkettejüknek felesége volt. Bonyhán, az Alia család központi birtokán született és nevelkedett 12 éves koráig. Édesapját, Alia Sámuel (meghalt 1638-ban) korán elvesztette. Édesanyjától, serkei Lorántffy Katától (1614–1681), annak 1645-ben Apafi Istvánnal kötött második házasságát követően, Lorántffy Zsuzsanna szakította el és vonta gyámsága alá.³¹ A gyámsági feladatok közé tartozott a lány nevelése és kiházásítása is, ezért feltehetően Lorántffy Zsuzsanna döntött Alia Mária házasságkötéséről albisi Zólyomi Miklóssal 1647-ben. Öt évre rá a felek elváltak, ezután került sor a Kemény Simonnal Bonyhán tartott menyegzőre. Ez a házasság egészen Alia Mária 1660-ban bekövetkezett haláláig tartott. Magyarón temették el, ahol még a 20. században is élt az a szájhagyomány, miszerint a falu asszonyai a hímzés művészetét kastélyában sajátították el.³²

A legkevesebb adatot bribéri Melith Kláráról (meghalt 1688 után) őriztek meg a források. Lehet, hogy épp 1658-ban lett Zólyomi Miklós felesége, amikor a vajdahunyadi keszkenő készült. 1668-ban Kömörőről egyik birtokosaként említik.³³ 1671-ből egy általa Csegöldről írott levelet ismerünk.³⁴ Neve utoljára egy 1688-ban kelt iraton tűnik fel bribéri Melith Zsigmond mellett, aki közeli rokona volt.³⁵ A korabeli forrásokban a bribéri Melith Klára névvel mint Csáky István (1635–1699) második nejével is találkozunk, aki az 1670-es években 10 gyermeket szült neki.³⁶ Mivel a korábban említett iratok következetesen Zólyomi Miklósnét említene, valószínű, hogy két azonos nevű személyről van szó.

Az életrajzi adatokat és a tárgyakat összevetve kitűnik, hogy mindkettő egy-egy pár második házasságkötésének emlékét őrzi. Világi célra szánt darabok voltak,

²⁶ Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szöveggondozás és jegyzetek V. Windisch Éva. Bp. 1980.

²⁷ Buzási Enikő: *Mátka-portrék – egy képtípus 16–17. századi története és példái.* = *A szépség dicsérete: 16–17. századi magyar főúri öltözködés és kultúra.* Szerk. Ridovics Anna. Bp. 2001. 44.

²⁸ Nagy Iván: *i.m.* VI. köt. 175.

²⁹ A kolozsmonostori kápolna újítási felirata. Nagy Iván: *i.m.* IX. köt. 845.

³⁰ Petri Mór: *Szilágy vármegye monográfiája.* II. [Bp.] 1901. DVD-n: Bp. Arcanum 2003. 130.

³¹ Horn Ildikó: *i.m.* 265–267.

³² Szentimrei Judit: *Szöttések és varrottasok.* = *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet.* Buk. 1978. 195.

³³ *Magyarország vármegyéi és városai.* Szerk. Borovszky Samu. Bp. 1896. DVD-n: Bp. Arcanum 2003. 102.

³⁴ Petri Mór: *i.m.* VI. 84–85.

³⁵ Uo.

³⁶ Nagy Iván: *i.m.* III. köt. 82–86, 88.

amelyek a későbbiekben egyházi használatba kerültek, a menyegző kellékei az úrvacsorai liturgia eszközeivé váltak. Templomok, rendházak, gyülekezetek számára textíliákat adományozni már a középkorban is elterjedt szokás volt.³⁷ Több olyan esetet ismerünk, amikor világi rendeltetésű tárgyakat alakítottak át miseruhává³⁸ vagy más hasonló ruhadarabbá. Ez egyben a drága anyagok megőrzését is biztosította. Protestáns gyülekezetek tulajdonába elsősorban keszkenők és abroszok kerültek, de nem volt teljesen idegen a viseletdarabokból átalakított tárgyak adományozása sem.³⁹ Az egyházi és világi célra készült, protestáns gyülekezeteknél fennmaradt textíliák azonos kialakítása nem engedi meg ezek pontos elhatárolását, ha csak nem találunk olyan elemeket – mint jelen esetben a címereket –, amelyek megerősítik a világi rendeltetést. Ily módon joggal feltételezhetjük, hogy a bonyhai református egyházközségnél őrzött abrosz eredetileg Alia Mária és Kemény Simon 1654-ben Bonyhán tartott menyegzőjére készült.⁴⁰ A 18. századi források tanúskodnak arról, hogy szokásban volt különféle hímzett textíliák adományozása a násznép egyes tagjainak,⁴¹ ezért kerülhetett ez az abrosz először a vőlegény édesanyja családjának tulajdonába. Kállai Sámuel 1681 előtt a bonyhai templom számára adományozta,⁴² választásában szerepet játszhatott az is, hogy a hajdani esküvőre itt került sor. A keszkenő adományozásának körülményeiről sokkal kevesebbet tudunk. Vajdahunyad várát iktári Bethlen Katalin hozta Zólyomi Dáviddal kötött házasságába, a várkapitányi tisztséget fia is örökölte.⁴³ Ezért kerülhetett a Zólyomi Miklós és Melith Klára házasságkötésének emlékét őrző textília az ottani református gyülekezet tulajdonába.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy az ismertetett két textília a 17. század közepén csaknem azonos időben és azonos céllal készült. A gazdag növényi motívumok szerkesztésében és vonalvezetésében a reneszánsz formakincs köszön viszsza. A címerpárok arra utalnak, hogy egy-egy házasságkötés alkalmával hímezték őket, és utólag kerültek a vajdahunyadi, illetve a bonyhai református egyházközség tulajdonába. Nem egyedi esetről van szó, a szakirodalom ismer hasonló adományokat korábbi és későbbi időszakokból is. Esetünkben, amint a címerekből megállapítható, a gazdagon hímzett keszkenő Zólyomi Miklós és Melith Klára, az abrosz Kemény Simon és Alia Mária menyegzőjéhez készült. A tárgyak mindmáig elkerülték a szakirodalom figyelmét, holott a bonyhai abrosz szoros rokonságot mutat a Lorántffy Zsuzsanna-féle hímzésekkel.

³⁷ A Mátyás királytól kapott, aranyvirágokkal applikált bíborszövetet Bánffy Ferenc 1489-ben a kolozsvári domonkosoknak adományozta (Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. Bp. 1966. 409–410).

³⁸ Mátyás király egyik trónkárpitjából szabták az ún. fojnicai kazulát (Balogh Jolán: *i.m.* 392).

³⁹ Egyik legismertebb példája az Árva Bethlen Kata ruhájából készült és a fogarasi református gyülekezetnek adományozott úrasztal- és szószéktakaró. Palotay Gertrúd: *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*. Kvár 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek 117). 14, 20–22; F. Dózsa Katalin: *Árva Bethlen Kata szószéktakarója és úrasztali terítője a fogarasi református templomban*. = *Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*. Szerk. Mészáros Kálmán. Bp. 2002, 221–248.

⁴⁰ A Lorántffy-címerre magyarázatképpen szolgálhat az a lehetőség is, miszerint az abrosz hímzése Lorántffy Zsuzsanna „műhelyében” történt.

⁴¹ Árva Bethlen Kata *Levelei*. Kiadta Lakatos-Bakó Melinda. Kvár 2002. 15–16.

⁴² Buzogány Dezső–Ősz Előd–Tóth Levente: *i.m.* 173.

⁴³ Varjú Elemér: *Magyar várak*. Bp. 1932 (*Vajdahunyad vára*).

**Common Historical Background of Two Textiles Dating
from the 17th Century
(Abstract)**

The paper presents a tablecloth and a kerchief, from the 17th century, both donated to the Transylvanian Reformed churches of Bahnea (Bonyha/Bachnen) and Hunedoara (Vajdahunyad /Eisenmarkt). Although woven of white linen and cotton, embroidered with colourful silk threads and metallic yarns for domestic use, they became liturgical objects. The symmetrical floral ornaments reflect the knowledge of Italian Renaissance motifs and show a slight touch of Turkish influence. Similarities with other tablecloths as well as the kerchief's inscription prove that both textiles date from the 1650's. A pair of coat-of-arms is visible on each object, which indicate their former owners. Being members of Transylvanian aristocratic families it can be traced that the tablecloth was made for the wedding of Simon Kemény with Mária Alia and the kerchief recalls the marriage between Miklós Zólyomi and Klára Melith.

Although these embroideries present close connections to the textiles produced under the instructions of Zsuzsanna Lorántffy, they remained unknown in the literature of Hungarian decorative arts.

FLÓRA ÁGNES

JELKÉP, ERÉNY, REPRESENTÁCIÓ. A KORA ÚJKORI KOLOZSVÁR TANÁCSHÁZA MINT A VÁROSVEZETÉS EGYIK REPRESENTÁCIÓS SZÍNTERE

„...a város olyan, mint egy nagy ház,
és a ház a maga részéről egy kis város...”

(Leon Battista Alberti: *De re aedificatoria*. Libr. I. 9.)

Hatalom és reprezentáció együttes jelenléte egyéni, közösségi vagy állami szinten is jól meghatározott, nyilvánvaló kánon szerint történt és történik ma is, attól függetlenül, hogy szokásjog vagy diplomáciai protokoll szabályozta vagy szabályozza. A kora újkori városi közösségek szimbolikus tereit vizsgálva a forrásadottságok hiátusain túl is kirajzolódnak azok az eszmék, elvek, erények és hitek, amelyek mezsgyéjén a városi vezetés hatalmát, legitimitását, erejét próbálta megmutatni.

A tanácsház, a városi önkormányzat legfontosabb középülete, egyszerre volt a közösség háza, a tanácsülések színhelye és a városi kiváltságok és önállóság jelképe is.¹ Olyan jelkép, amelynek centrális helye volt egy városi térszerkezetben, és nem csupán. Erről már Vitruvius is értekezett.² Nem meglepő tehát, hogy az antikvitást újrafelfedező 16. századi humanisták hatására egyfajta újraértelmezését látjuk a tanácsházaknak, melynek nyomán a század második felében egy tanácsház-építési, felújítási láz indult meg Európa-szerte.³ Ennek nyilván más, sokkal pragmatikusabb okai is lehettek, mint például a városi bürokrácia kiteljesedése, a városi szabadságjogok kiszélesítése. Kétségtelen tény, hogy ebben az időszakban Erdélyben is jelentős hasonló építkezésekről van tudomásunk. Nagyszeben tanácsa 1545-ben Thomas Altemberger egykori házának megvételéről, illetve annak tanácsházzá való átépítéséről döntött.⁴ Brassó tanácsházán is jelentős munkálatok folynak a 16. században.⁵ Kolozsvár legfontosabb középületének építkezéseiről keveset tudunk, adataink szórványosak, díszítéséről azonban szolgálnak a források adatokkal.

¹ Albrecht, Stephan: *Das Rathaus – Ein bürgerliches Baukunstwerk. = Rathäuser im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. VI. Symposium des Weserrenaissance-Museums Schloss Brake in Zusammenarbeit mit der Stadt Höxter vom 17. bis zum 20. November 1994 in Höxter*. Marburg 1997. 23.

² Vitruvius: *Tíz könyv az építészetről*. Ford. Gulyás Dénes. Bp. 1988.

³ Tittler, Robert: *Architecture and Power. The Town Hall and the English Urban Community, c.1550–1640*. Oxford 1991. 14.

⁴ A tanács 1922 rajnai forintot és 64 dénárt fizetett az Altemberger-ház utolsó tulajdonosának, Markus Pemfflingernek. Román Állami Levéltár (a továbbiakban RÁL) Szeben Megyei Igazgatósága. Szeben város magisztrátusának levéltára. Konsularrechnungen Bd. 3. 175; Beşliu Munteanu, Petre: *Primăria veche din Sibiu. Casa, oamenii, muzeul*. Sibiu 2006. 58.

⁵ Lásd Nussbächer, Gernot: *Das Kronstädter Rathaus*. Kronstadt 1996. 1–26.

1. Franz Jaschke: Kolozsvár piacterének délkeleti oldala. 1810 körül

A kolozsvári Főtér délkeleti sarkán elhelyezkedő, Anton Kagerbauer városi palála tervei alapján 1843 és 1845 között épült, olasz palazzókat idéző városháza elődjéről keveset tudunk.⁶

1438-ban, egy kolozsmonostori konventi jelentésben jelenik meg először a tanácsház mint *domus consularis*.⁷ De sem helyrajzáról, sem jellegéről nem árulkodnak a korai források. A század második felében a kútfőkben egyre gyakrabban előbukkanó intézmény immár nem mint hivatal, hanem mint valódi tanácskozási, közgyűlési ház, a *consistorium* nevet viseli.⁸ Az 1537-es városi statútumban is ilyen formában hivatkoznak rá.⁹ Joggal feltételezhető, hogy ez az intézmény már a Piacter

⁶ A régi tanácsházról és a Kagerbauer-féle építkezésről lásd Pataki Jenő: *A régi tanácsház és főbírók*. Kolozsvári Szemle 4(1943). 276–285; B. Nagy Margit: *Kagerbauer Antal és a romantika építészete Erdélyben*. = Uő: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Buk. 1977. 69–93; Balogh Jolán: *Kolozsvár műemlékei*. Bp. 1935. 10; Jakab Elek: *Kolozsvár története* II. Bp. 1888. 709–713; III. Bp. 1888. 566–567, 925–939 (a továbbiakban Jakab); Debreczeni László: *Az 1953. évi kolozsvári műemlék-összeírás építéstörténeti eredményei*. = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et al. Buk.–Kvár 1957. 242.

⁷ *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I. Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp. 1990. 102.

⁸ Először a szabócéh 1475. évi céhszabályzatában jelenik meg a *consistorium* elnevezés: „...in nostri senatus consistorio”. Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Buda 1870. 250 (a továbbiakban JakabOkI).

⁹ Jakab OkI. I. 380; RÁL Kolozs Megyei Igazgatósága. Kolozsvár város levéltára (a továbbiakban KvLvt). Oklevelek gyűjteménye. 7.

délkeleti sarkán, a Közép fertályhoz tartozva, a Kagerbauer-féle városháza helyén állt. Kérdés azonban, hogy Kolozsvár esetében egy polgárház átalakításáról vagy egy újonnan felépített középületről van-e szó. Kevés a valószínűsége annak, hogy az új városfalak által határolt város immár legjelentősebb terén, beépítetlen telekre, közfeladatok ellátására tanácsházat építsenek. Sokkal valószínűbb, hogy jelentősebb polgárházat, céhházat vagy egyházi ingatlant alakítottak át.¹⁰ Mindenképp tágas, a centumvirátus gyűléseire is alkalmas helyiségekkel rendelkező, kellően reprezentatív épület lehetett, talán a tér nyugati oldalán elhelyezkedő plébániaházhoz hasonló.

2. A Jaschke-festmény részlete a városháza homlokzatával

A 16. század második felében, a város virágkorának is tekinthető időszak polgári építkezései során a Főtér és a közvetlen vonzáskörzetébe tartozó épületek kétszintes polgárházakká alakultak.¹¹ Ennek következtében bővítették 1578-ban a tanácsházat is.¹² Az épület máig egyetlen ismert ábrázolása Franz Jaschke osztrák festő Kolozsvár piacterének délkeleti oldalát bemutató olajfestménye háttérében látható.¹³ Ennek alapján megállapítható, hogy az épület homlokzata eltért a polgárházakra általában jellemző, 10 méternél nem szélesebb, 2+1 tengelytagolású homlokzatoktól.¹⁴

Pincéjét, ugyanúgy, mint a legtöbb európai városban, több célra használták: elsősorban börtönnek. 1580-ban az adószedők kérésének eleget téve, a százférfiak tanácsa arról döntött, hogy a férfi foglyokat áthelyezik a Közép utcai kapu tornyába, az asszonyokat pedig továbbra is a tanács pincéjében tartják.¹⁵

¹⁰ Lásd Nagyszeben vagy Brassó példáját. Beşliu Munteanu, Petre: *i.m.* 57–76; Nussbächer, Gernot: *i.m.* 1–26.

¹¹ Kovács András: *Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században.* = *Kolozsvár 1000 éve.* Szerk. Dáné Tibor Kálmán et al. Kvár 2001. 53.

¹² Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század.* Kvár 1985. 128. Az idézett számadáskönyv mára elveszett, így az egyes munkálatokra kifizetett tételeket, illetve azok nagyságát ma már nem vizsgálhatjuk, s az építkezési munka jellegére, nagyságára sem tudunk következtetni.

¹³ Olajfestmény. 76 x 51,5. Brukenthal Múzeum, Nagyszeben. MNB 2171. A festmény az 1810 körüli állapotokat rögzíti, Jaschke ugyanis akkor járt Erdélyben, Lajos főherceg kíséretében.

¹⁴ Kovács András: *i.m.* 51.

¹⁵ KvLvt. Tanácsulési jegyzőkönyvek (a továbbiakban TanJkv). I/3. 1580, 223. A tanácsházak többes

A tanácsház reprezentatív funkcióját feliratos díszítése híven tükrözte, melyről egy 1734-ben készített, az 1624. évi tanácsülési jegyzőkönyvek folytatásaként utólag lejegyzett lajstrom alapján alkothatunk képet.¹⁶ Szinte bizonyossággal állítható, hogy ez a szöveg Kolozsvár ugyanazon évi első latin nyelvű leírásának részeként, a város akkori jegyzője, Füzeri György keze által készült.¹⁷ A következtetés abból a tényből ered, hogy Füzeri, a *Descriptio civitatis* társszerzője, városi nótáriusként s a városi levéltár őrzőjeként jól ismerte a város régi tanácsülési jegyzőkönyveit. Ugyanakkor a lendületes, jellegzetesen 18. századi írásképp is gyakorlott írástudóra vall. Eszerint Füzeri a *Kolozsvár leírása 1734-ből* című munkához vette számba és vetette papírra a feliratokat. Munkája jól illeszkedik az 1734-es, városi tanácsosok által jegyzett mű célkitűzéséhez, hogy a város falain és épületein olvasható írásokat lejegyezzék.¹⁸ Mi több, a szerzők említést tesznek arról, hogy az igen hosszú felsorolást a terjedelem miatt kihagyják, és azt „egy bizonyos könyvbe” bejegyzik.¹⁹

Egy, az előző lajstromhoz viszonyítva sokkal szerényebb terjedelmű leírást ismerünk a Mike Sándor-gyűjtemény *Egyveleg* címszáva alatt összegyűjtött több kötetnyi kéziratból.²⁰ Az 1826-ban, talán a földrengést követően rögzített feliratok a homlokzat és a boltozott kapualj díszeit közlik.

A kompozíciót elképzelnünk a leírtak alapján nem lehet, s talán nem is lenne helyes, de a feliratok tartalmán, célján, lehetséges forrásain és legfőképpen azon, amit azok a létrehozó közegről elárulnak, érdemes hosszabban elgondolkoznunk, még akkor is, ha a tanulmány keretei nem engednek meg részletekbe menő, aprólékos vizsgálatot.²¹

Első számú forrásunk, a Füzeri-féle leírás szerint a tanácsház főhomlokzatán, az ablakok felett, jól meghatározott sorrendben a hét szabad királyi város címere volt látható, melynek nyilvánvaló üzenete, hogy Kolozsvár rangban, de jelentőségben is közéjük tartozott. Bár Erdélyben a kutatások jelenlegi állása szerint hasonló homlokzatfestéstől nem tudunk, önmagában ez sem számít „kolozsvári újításnak”. A címerek ugyanis bevett díszítőelemei voltak tanácsház homlokzatoknak, belső tereknek, melyekkel a városok helyüket, központi hatalom iránti elkötelezettségü-

funkciója általános volt. Weller, Thomas: *Der Ort der Macht und die Praktiken der Machtvisualisierung. Das Leipziger Rathaus in der Frühen Neuzeit als zeremonieller Raum. = Machträume der frühneuzeitlichen Stadt.* Hrsg. Hochmuth, Christian-Rau, Susanne. Konstanz 2006. 285.

¹⁶ A leírás az 1606–1624. évi tanácsülési jegyzőkönyvek végére utólag került be. Jakab Elek hibásan gondolta úgy, hogy azt 1650-ben, a feliratok készítésekor jegyezték le, és egy 1650-es évi jegyzőkönyv kivonata lehet. Jakab II. 713.

¹⁷ *Kolozsvár leírása 1734-ből.* Szerk. Páter Pál et al. Ford. Márkos Albert (Erdélyi Ritkaságok.) Kvár 1944.

¹⁸ *Descriptio civitatis ab origine repetita cum inscriptionibus, in moenibus et aliis notabilibus aedificiis undique conspicuis, pro augmento et varietate incolarum ac religionum, vicissitudinibus fatorum, directione item politica, usque ad modernum statum, continuata et compendiose concinnata.* Uo. 7.

¹⁹ Uo. 32.

²⁰ Mike Sándor: *Egyveleg.* X. kötet. Mike Sándor-gyűjtemény a kolozsvári Román Akadémiai Könyvtár kéziratárában. Ms. 45. 607–613.

²¹ Mivel a leírást Jakab Elek csak kivonatosan közölte, a további kutatást megkönnyítendő, jelen tanulmány mellékleteként közöljük a teljes, Füzeri-féle szöveget, illetve a Mike Sándor-gyűjteményben található leírást.

ket akarták kifejezni, egyúttal az építkezések korát is jelző uralkodói jelvényekkel pedig emléket állítani a jövő nemzedékek számára.

A kolozsvári tanácsház homlokzatát két fejedelmi címer is ékesítette, de a festés datálása így is problémát jelent. Kérdés ugyanis, hogy a *renovatio per pictorem* szókapcsolat, melyet a homlokzat egyik felirata tartalmaz,²² pontosan hogyan értelmezhető. Teljes átfestés vagy rekonstrukció történt? A fennmaradt források 1648 és 1650 között sem jelentős építkezésekről, sem jelentősebb festésről nem számolnak be. Ezért arra lehet következtetni, hogy a már meglévő díszeket és feliratokat újjátették fel vagy bővítették. Ugyanis elképzelni is nehéz lenne, hogy a város virágkorának tekinthető 16. században, a kor szokásával ellentétben, a tanácsház homlokzatát és belső tereit színes festés nélkül hagyták volna, miközben ablakaira, berendezésére nagy hangsúlyt fektettek.²³

A kérdés tisztázásában némi fogódzót nyújt, hogy II. Rákóczi György címere minden bizonnyal a felújítás kapcsán került megfestésre, ahogyan azt a feliratok is megerősítik.²⁴ Tehát a logikai szálát követve egyértelművé válik, hogy a másik fejedelmi címer datálja a korábbi felújítást, netalán festést. A jegyzetet készítő nótárius szerint Báthori Gábor fejedelem címere volt látható a Rákóczi-címer mellett.²⁵ A bejegyzés ezen a ponton némi kritikát kíván. Elsősorban a fennmaradt források nem utalnak arra, hogy Báthori Gábor uralkodása idején jelentős felújítást végeztek volna a tanácsházon, holott egy ilyen, anyagi, de szimbolikus értelemben is jelentős eseményről biztosan maradtak volna fenn számadáskönyvi tételek. Ugyanakkor a város és a fejedelem feszült viszonyát ismerve²⁶ kételkedve fogadjuk a 18. századi „krónikás” bejegyzését, s felmerül a gyanú, hogy a történelmi távlatokból visszatekintve a sárkányfogas Báthori-címert egyszerűen a legutóbb uralkodott Báthorinak tulajdonították. Sokkal ésszerűbb lenne azt feltételezni, hogy a sárkányfogas Báthori Kristófra utalhattak, és az 1578. évi felújításra emlékeztetnek.²⁷ Ha ezt a feltevést elfogadjuk, akkor a *renovatio* szót annak szoros értelmében kell venni, tehát megújítás, felfrissítés történt 1648-ban és 1650-ben. Egy létező hagyományt vittek tehát tovább, hagyományt, amelyet Füüzéri tanúsága szerint a 18.

²² Domus Haec Consultoria Renovata per Pictorem pro Privilegio ejusdem A 1648 eo 1650. TanJkv. I/6. 397.

²³ 1585-ben zöld boroszlói posztót vettek az ablakokra. KvLvt. Számadáskönyvek (a továbbiakban SzmKv). 3/XVIII. 24a. 1591-ben a Kakas Istvántól vásárolt kristályüvegeket Tölcséres Lőrinc helyezte az ablakkeretekbe. Veress Endre: *Zalánkeményi Kakas István*. Bp. 1905. 41. 1597-ben szintén kristályablakok berakásáért fizettek Tölcséres Ádám önkéntőnek. KvLvt. SzmKv. 7/XII. 23.

²⁴ Két felirat is megörökítette a felújítás tényét. Egyik a földszinten 1648-as dátummal: „Haec Domus Consultoria Renovata per Pictorem pro Privilegio ejusdem A 1648 eo 1650”, a másik 1650-es évszámmal: „In summitate vero superioris contignationis scribitur. Renovata est hoc Domus Senatoria Regnante Illustrissimo ac Celsissimo Principe D.D. Georgio Rákoczi Dei gratia etc. A 1650”. TanJkv. I/6. 397–398. A megújítási munkálatok tehát két szakaszban valósultak meg 1648 és 1650 között.

²⁵ „Supra haec visunt Insignia duorum Principum, virius nempe Illustrissimi Transilvaniae Principis Gabrielis Bathori in cujus medio seu Campo tres Dentes Lupini. Alterius Illustrissimi Principis Georgii Rákoczi. Rota scilicet currus pars dimitia.” TanJkv. I/6. 398.

²⁶ Vö. Kiss András: *Kolozsvár és a Báthoryak: Zsigmond és Gábor. = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVII(2006). 330–332. Uő: Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása. = Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára et al. Debrecen 2009. 298–299.*

²⁷ Balogh Jolán: i.m. 129.

századig megőriztek és valóban továbbvittek, hiszen a Mike Sándor-kéziratban szereplő idézeteket vizsgálva, azok döntő többsége már az 1650-es állapotokat rögzítő jegyzékben is szerepel. A *renovatio* szó tehát a 18. század második felében történt munkálatok viszonylatában is szigorúan rekonstrukcióként értelmezhető. Még akkor is, ha az időközben megrongálódott, olvashatatlan feliratokat újjakkal pótolták vagy helyettesítették.

„Quisquis Senator curiam hanc Officii causa ingredieris, Ante hoc ostium privatos affectus omnes abjicito.”²⁸ A tanácsház kapuzatának felirata, a belépő tanácstagot figyelmeztető bölcselet a reneszánsz épületplasztikák jelmondatainak a divatját idézi. Azt a divatot, melyet ugyanúgy visszavezethetünk a középkori templombelsők festett vagy faragott szalagdíszes jelmondataira vagy az antik római feliratos (sír)kövekre, de tény, hogy bevett szokássá vált a középület által képviselt/megkövetelt értékeket az első kontaktus során közölni a látogatóval. Ezzel magyarázható, hogy ugyanazon szöveg fogadta a Regensburg, Görlitz vagy éppen Tallin tanácsházába lépő tanácsost, mint Kolozsvár esküdtpolgárait.²⁹

Ha nem is kapcsolódott szervesen a homlokzathoz, annak mégis érdekes eleme és egyúttal a morális példamutatás eszköze lehetett az az épület előtt álló szék, amelyben a perlekedők foglaltak helyet.³⁰ A szék bal oldalán egy Sallustiusztól, jobbról pedig egy ismeretlen szerzőtől származó latin közmondás próbálta jobb belátásra bírni a feleket.³¹ A szégyenszék 1612-ben már biztosan a tanácsház előtt állt, sőt már jóval előtte helyezhették oda, hiszen ekkor a számadók a kőművest a szék és a tanácsház előtti kőfal javításáért fizetik.³² Ez a fajta morális reália azonban, a pellengérrel, szégyenfával vagy ketreccel ellentétben, inkább eltántorító, mintsem megszégyenítő jelleggel bírt. A pellengérre került városlakók bűne bebizonyosodott, a szégyenszéken ülők az igazságszolgáltatás előtt még tisztázhatták magukat.

Nem véletlen, hogy a legtöbb idézet a tanács igazságszolgáltató tevékenységéhez fűződik, ugyanis a városigazgatás a jogszolgáltatás során találkozott leginkább a városlakókkal. A pártatlanság,³³ alaposság,³⁴ egyetértésre való törekvés,³⁵ a jog tisztelete mindenekfelett³⁶ – olyan morális követelmények, amelyeket az ítélelhozás során a tanácsstagoknak szem előtt kellett tartaniuk.

²⁸ TanJkv. I/6. 398.

²⁹ *Collection of Voyages and Travels*. 6. Coord. Churchill, Awnscham. London 1732. 472; Kleinschmidt, Harald: *Perception and Action in Medieval Europe*. Woodbridge 2005. 13.

³⁰ „...in qua litigantes sedent.” TanJkv. I/6. 399.

³¹ „Concordia res parvae crescunt, discordia maxime dilabuntur”; „Nobile vicendi genus est patientia, vicit, qui patitur si vis vincere, disce pati.” Jakab II. 711; TanJkv. I/6. 399.

³² SzámKv. 12b/I. 135. Az említett számadáskönyvi tételben szereplő fal funkcióját nem sikerült kideríteni.

³³ „Audiet alteram partem.” TanJkv. I/6. 401.

³⁴ „Festina lente”; „Judicem spectat secreta rimari et mature discutere nec debet in ferenda sententia praeceps aut subitus esse. Alioquin volutas ejus praecipitata et noverca Justitiae dicit.” TanJkv. I/6. 402.

³⁵ „Concordia res parvae crescunt, discordie maxima dilabuntur”; „Patientia discors, concordia legum.” TanJkv. I/6. 399, 401; Jakab II. 710, 711.

³⁶ „Justitia tantum”; „Legem nudam”; TanJkv. I/6. 401, 403; Jakab II. 711, 712.

A bírónak mint a helyi igazságszolgáltatás fejének szerepével és kötelességeivel a moralizáló feliratok igen terjedelmes formában foglalkoztak, a kor keresztény értékrendszerének megfelelő általános erényeket hangsúlyozva: mint például a szegények, árvák és özvegyek oltalmazása, egyenesség, igazságosság, titoktartás.³⁷ Ugyanezen alapelvek találhatók a bíró és esküdtek esküszövegében is, amely minden év decemberében az új tanács választásakor hangzott el, s amelynek gyökerei a német városjogokban keresendők. Kolozsvár esetében pedig a Budai Jogkönyvben szereplő esküvételek jelentették az előképet.³⁸ A feliratok tehát csak arra figyelmeztették a városi előjárókat, amire azok hivatalba lépésük elején a város előtt felesküdték s ami számon kérhető volt.

A másik jelentős témakör, amely köré a szállóigék csoportosulnak, természet-szerűen a városi közigazgatás.

A különböző antik szerzőktől származó mondatok vagy a Biblia példázatai az igazságos és jó kormányzat részeit ragadják ki, hangsúlyozva a hatalmon levők felelősségét, de felsőbbrendűségét is. A Bibliából, kánonjogból és antik szerzőktől vett idézetek a kiválasztottak/elhivatottak erős kormányzását példázzák.³⁹ A városi előjárók tekintély és vagyon elvén alapuló primátusát a többi városlakó felett a már említett és a kolozsvári városvezetés alapját képező, különböző német városjogokból merítő Budai Jogkönyv is kimondja: a bírói tisztségre szegény ember nem alkalmas, mert „az szükségét lát”.⁴⁰

A pragmatikus elveken nyugvó legitimitás mellett a városi tanács isteni kiválasztottsága a középkori hagyományok továbbéléseként a kora újkorban is szembevetendő. Amikor 1592-ben a tanács a centumvirekhez fordul azzal a kéréssel, hogy munkájukért javadalmazást kapjanak, a kérésüket azzal az indoklással utasítják el, hogy ha ők Isten által elhivatott testület, fizetést is Istentől várjanak.⁴¹ E mögött nem a mai felfogás cinizmusát kell keresnünk, hanem a 16. századi ember meggyőződését kell látnunk arról, hogy a várost vezető 12 tagú testület isteni küldetés folytán végzi teendőjét. Ezt látszik megerősíteni az egyik felirat is, mely szerint aki kiválasztatott erre a feladatra, aranyat és ezüstöt, azaz pénzbeli javakat ne kívánjon.⁴²

Az esküdtpolgárok száma is vallási jelkép: a tanácstagok mint tizenkét apostol folytatják földi küldetésüket. Kolozsvár és Erdély viszonylatában nem maradt fenn olyan képi ábrázolás, ami ezt igazolná, de más európai városok vagy akár

³⁷ „Commune bonam, defendere innocentem...”; „Judices oportet esse justos in sententiis. In verbis verace. In actionibus honestos, In exercenda Justitia mites. Ante omnia in accipiendis donis abstinentissimos” (Seneca). TanJkv. I/6. 402.

³⁸ Lásd Jakab II. 189–190. *Das Ofner Stadrecht*. Hrsg. Mollay, Karl. Weimar 1959.

³⁹ „Ubi nulla severa Judicia exercentur, ibi etiam bona ingenia corrumpuntur.” Jakab II. 710; TanJkv. I/6. 398. „Inferiorum ordinum culpa ad nullos magis referendae (sunt) quam ad desides rectores.” *Corpus Iuris Canonici 2. Decreta Gratiani LXXXVI. C.I.* Red. Richter, Aemilius Ludwig–Friedberg, Emil. Lipsiae 1879–1881. 298. „Sapientibus Reipublicae capessendae necessitas causa est, ne inprobris relicta Gubernacula[!] pestem bonis inferat.” Boethius: *De consolatio Philosophiae*. Libr. I. Pros. IV. Jakab II. 710; TanJkv. I/6. 399.

⁴⁰ *Das Ofner Stadrecht*. 66.

⁴¹ TanJkv. I/5. 1592. 90.

⁴² „Iis, in quorum tutelam atque fidem Respublica relinquitur, auri et argenti cupido nulla sit.” Jakab II. 710; TanJkv. I/6. 399.

a Magyar Királyság urbánus központjainak esetében ez a fajta vallási legitimitás gyakran megjelenik.⁴³ Az *ordinum inferiorum*, mint a városlakók közössége, ebből a megközelítésből értelmezhető leginkább.

A városra mint Respublicára való utalás a humanizmus korában terjed el, és a kor antikvitás-rajongásából ered. Az ideál az önálló ókori városállam, a polisz társadalmi és politikai berendezkedése volt, még akkor is, ha a kora újkori városforma nem azonos az arisztotelészi *politeiával*, az ideális államforma egyikével, ahol a köz gyakorolja a legfőbb hatalmat.⁴⁴ A kora újkori európai városformák nem voltak valódi köztársaságok, még akkor sem, ha azon államforma bizonyos elemeit megtaláljuk közigazgatásukban.⁴⁵ Ha a gyakorlatban nem is valósult meg, a források szövegében is, a tanácsülési jegyzőkönyvek letisztult retorikájában is pontosan a köz, a tömeg, a város elsőbbsége, szolgálata kerül hangsúlyozásra. A tanácsház falán többször megjelenő, antikvitásból eredő *Respublica* szó is ilyen kontextusban értelmezhető: a város, a köz szolgálatára vonatkoztatható a város bölcsei által. Ezek az erények a közbeszédben a tanácstagság fogalmával egybeforrtak, a *prudens et circumspectus* megszólítás mintegy garancia volt ezen alapelvek betartására és betartatására, de ezáltal jelölték azt a megkülönböztetett státust is, ami alapján a városvezetők a hatalmat gyakorolhatták. Kolozsvár kiváltságainak csorbulása után a *Respublica* szó értelmét veszítette, és kikopott a hivatalos retorikából. Ezt a jelenséget jelzi, hogy az 1775-ben megújított tanácsház homlokzatán immár a felirat-pótlásokban kizárólag a *civitas* szó jelentik meg.⁴⁶

A városi igazgatás egyes testületeire külön-külön is kitérnek a feliratok. A centumvirek tanácstermének bejárata felett álló felirat – „*Odium senile, privatum commodum, juvenile consilium Republicam evertunt*” – azon túl, hogy jelentősen moralizál, a vének és ifjak tanácsbeli jelentőségét is kiválóan példázza. A városi tanácstestületek időseinek tekintélyét elsősorban a tapasztalat növelte többek között a szokásjog és a hagyományok átörökítésében. Egy-egy jelentősebb esemény kapcsán a tanács a vének véleményét rendszeresen kikérte.⁴⁷

A számvevők szobájában pedig ezek jellegzetes pénzügyi tevékenységére vonatkozó figyelmeztetések voltak: „*Nihil amplius exigite, quam quod vobis ex*

⁴³ Poeck, Dietrich W.: *Zahl, Tag und Stuhl. Zur Semiotik der Ratswahl. Frühmittelalterliche Studien* XXXIII(1999). 413; Uő: *Rituale der Ratswahl. Zeichen und Zeremoniell der Ratssetzung in Europa*. Köln 2003. 10–13; H. Németh István: *Pre-Modern State Urban Policy at a Turning Point in the Kingdom of Hungary: The Elections to the Town Council*. = *Urban Election and Decision-Making in Early Modern Europe, 1500–1800*. Ed. Schögl, Rudolf. Newcastle 2009. 287–288.

⁴⁴ Mager, Wolfgang: *Respublica und Bürger. Überlegungen zur Begründung frühneuzeitlicher Verfassungsordnungen*. = *Res publica. Bürgerschaft in Stadt und Staat*. Hrsg. Dilcker, Gerhard. Berlin 1988. 68.

⁴⁵ Schilling, Heinz: *Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen Republikanismus? Zur politischen Kultur der alteuropäischen Stadtbürgertums*. = *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Koenigsberger, Helmut. Oldenbourg 1988. 143.

⁴⁶ „*Civitatis in optime statu degunt si cives quidem Magistratui obediunt Magistratus autem Legibus Justum est, ut quam quis legem tulerit in alios eandem acque anime ipse jubeat. Melius est Civitatum regi a viro optimo quam a Lege optima*”; „*Qualia sunt publica Civitatum studia, talis ist etiam privatorum vita*.” Mike Sándor: i.m. 609–610.

⁴⁷ Flóra, Ágnes: *From Decent Stock. Generations in Urban Politics in Sixteenth Century Transylvania*. = *Generations in Town*. Ed. Eliassen, Finn-Einar–Szende, Katalin. Cambridge 2009. 214–218.

commissum”, illetve: „Reditte(!) uniuque qui honorem honorem, qui timorem timorem, cui tributum tributum”.⁴⁸

A harmadik jelentős témakör, melyhez a feliratok egy része fűződik, az elmúlás.⁴⁹ Azok között is talán a legérdekesebb a bíró feje fölött olvasható „Sic transit gloria mundi” felirat volt. Ez sem annyira mondandójáért, mint inkább a szófordulattá vált mondat története miatt: ez az aforizma ugyanis eredetileg pápai, később királyi koronázáskor hangzott el.⁵⁰ A városi környezetben, a bírói székek felett való megjelenése valamilyen szinten a helyi legfelsőbb hatalom kinyilatkoztatását is szolgálta.

Faragványokról, épületplasztikákról esetlegesen tesz csak említést a leírás, amely elsősorban a feliratokra koncentrált. A szomszédos Wolphard–Kakas-ház reneszánsz ablakkeretei, más reneszánsz kori, ma is látható épületrészletek, a kolozsvári Történeti Múzeum kőtárában őrzött faragványok kínálnak némi viszonyítási alapot ahhoz, amilyen a tanácsház épületplasztikái lehettek, hiszen a város reprezentatív épülete nem lehetett szerényebb a tehetősebb városlakók házáinál.

A leírás csak néhány szobrot említ. A puszta igazságot jelképező, pallossal és mérleggel ábrázolt meztelen Justitia szobrán kívül egy furulyázó puttó, egy kardot tartó, a *ius gladii*-t jelképező férfialak díszítette a tanácsház-belsőt. Ez utóbbi igen nagy valószínűséggel a német vagy jelentős német lakossággal rendelkező városokban oly megszokott, a törvénykezés helyét, a város önállóságát is jelképező Roland-szobor lehetett.⁵¹ Ezenkívül egy festett halál-ábrázolás emlékeztette a tanácsosokat földi létük mulandóságára, s egy szíren jelent meg a földi örömök jelképeként. Bár a leírás elsősorban a feliratok rögzítését tartotta szem előtt, nem valószínű, hogy további képi vagy tárgyi ábrázolásokról nem tesz említést, ha azok léteztek volna.

A feliratokkal való díszítés céljait keresve, az esztétikai igény – bár a kor embere szerette a színeket, a pompát⁵² – csak másodlagos lehetett: a feliratok által kommunikált értékrend megmutatása a tanács egyfajta hatalmi kommunikációjának is tekinthető.

A moralizáló jelleg is egyértelműen kitűnik: a jelszavak többsége a jó kormányzatra, az igazságosságra, jogra és harmóniára utal, de ugyanakkor ezek a díszítések jelentős szimbolikus töltettel, reprezentációval is rendelkeztek. Az antik szerzőktől származó idézetek akaratlanul is növelték a tanácstagok, a város rangját és presztízsét azok előtt, akik az épület valamely helyiségébe beléptek, legyenek azok magas

⁴⁸ TanJkv. I/6. 403.

⁴⁹ „Omnis hora per tacitos et fallentes cursus nos applicat fato”; „Omnis dies, omnis hora, quam nihil sumus, ostendit”; „Vanitas vanitatum et omnia vanitas.”

⁵⁰ *Coronations: Medieval and Early Modern Monarhic Ritual*. Ed. Bak János. Los Angeles 1990. 187–188.

⁵¹ Roland-szobor Nagyszebenben maradt ránk, valószínűleg az, amely a Johannes Zabanius (Sachs von Harteneck) királybíró kivégzését megörökítő metszeten is jól látható, illetve egy Roland-dombormű látható Nagybányán a Szent István-torony déli falán.

⁵² Lásd Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Szempontok reneszánsz-kori művelődésünk történetéhez)*. = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et al. Kvár 1957. 361–393.

rangú követek vagy államférfiak vagy vádlottak padján ülő tolvajok, csalók és latrok. A cél ugyanaz volt: egységes értékrendszert mutatni önmagukról a külső világ felé. Ugyanakkor ez egy idealizált kép volt, s naivitás lenne azt gondolni, hogy ezt a retorikát a tanács, a vezető elit teljes mértékben magáévá tette, a mindennapi adminisztráció szintjén gyakorolta. Ezek sokkal inkább megkonstruált, imázsépítő fordulatok, amelyek sokszor többet elárulnak a háttérben húzódó literátusról, mint magáról a városvezetésről.

Honnan ihletődtek és milyen szerzők műveit használták általában a városvezetés fő szimbólumának díszítésére? A szerzőségek kiderítése folytán semmi meglepő nem derült ki: olyan antik szerzők műveiből merítettek, akik nagy népszerűségnek örvendtek a humanizmus korában, s melyeket a nagy reformátorok is olvasmányként ajánlottak keresztény uralkodóknak.⁵³ Ezek főként három témakört öleltek fel: Biblia, antik államelméletek, antik történettudomány. Kolozsvár tanácsházán is elsősorban ezen témákhoz kapcsolódnak az előforduló idézetek, melyekben Sallustius, Seneca, Platón, Cicero bölcs mondásaira ismerünk.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy a program kitalálója olvasta, ismerte ezeket a műveket, hiszen azon túl, hogy ezek iskolai, egyetemi tananyag részei voltak, az említett szerzők művei szerepeltek a városi polgárok gyűjteményeiben is.⁵⁴ A feliratok és szerzők sokasága viszont arra enged következtetni, hogy a díszítés megtervezője nem egyenként válogatta össze a megfelelő idézeteket, hanem egy tematikus, a jó és rossz kormányzatra vonatkozó antológiából, úgynevezett *florilegium*ból válogatott. S annak ellenére, hogy a feliratok első (részleges) közlője, Jakab Elek az olvasót szinte óva inti attól, hogy az egykori tanácsház díszeiben egy humanista (germán) kánon imitációját lássa, mégis el kell ismerni, hogy ez lehetett a legerősebb ihlet: a peregrinációk, kereskedelmi utak során látott, tapasztalt emlékek. Ez a fajta „átültetés” azonban inkább erény volt, mint negatívum. Az a tény, hogy a tanácsház üzenetét – „E ház gyűlöli a tunyaságot, szereti a békét, bünteti a bűnt, megtartja a törvényeket, tiszteli a jókat”⁵⁵ – ugyanúgy fogalmazták meg Európa más városaiban is, az részben a kolozsvári városvezetés nyitottságát dicséri, s egyúttal tükrözi a kor keresztény etikáján alapuló európai városvezetési elveket is.

Arra a kérdésre, hogy kik voltak azok, akik a dekorációs programot megalkották, a válasz szinte magától adódik: a jegyzők. Ők ugyanis a városi adminisztráció azon tisztségviselői, akiknek megvolt a kellő irodalmi, jogi, teológiai és nyelvi képzettségük egy ilyen program összeállításához.⁵⁶

⁵³ Tipton, Susan: *Res publica bene ordinata. Regentenspiegel und Bilder vom guten Regiment. Rathausdekorationen in der Frühen Neuzeit*. Hildesheim 1996. 27.

⁵⁴ Lásd Kovács Kiss Gyöngy: *Könyvek a kolozsvári polgárok 16–17. századi hagyatékaiban*. = Uő: *Rendtartás és kultúra*. Mvhely 2001. 48–59.

⁵⁵ „Haec domus odit nequitiam, amat pacem, punit crimia, conservat jura, honorat probos.” Jakab II. 711, TanJkv. I/6. 401.

⁵⁶ Európa különböző városaiban is ők játszották a döntő szerepet a hasonló reprezentációs célokat szolgáló ábrázolások megalkotásában. Tipton, Susan: *i.m.* 51–61.

Nem véletlen, hogy a városi kiváltságok Diósy Gergely nótárius által készített első, 1592-es leltára⁵⁷ és a tanácsház jelmondatai számos hasonlóságot mutatnak: a jó kormányzat példázata, Platón, Sallustius és Arisztotelész idézetei egyszerre voltak példázatok és önreprezentációk.

Függelék

I. A kolozsvári tanácsház díszítésének 1734-ben készített, valószínűleg Füžéri Györgytől származó lajstroma⁵⁸

Domus Haec Consultoria Renovata per Pictorem pro Privilegio ejusdem A 1648 eo 1650.
Ubi Inscriptiones undiquoque positas legibiles tamen pro memoria huic libro inferimus.

Ad Frontispicium depincta sunt Insignia Septem L. R. Civitatum Transilvanicarum et circa haec tempora duorum regnantis Principum. uti:

Supra fenestram inferioris contignationis primo loco cernitur Insigne Civitatis Cibiniensis Cortriangulatum transsigunt duo enses seu mucrones de fixis cuspidibus in formam crucis situati, capiteis(?) vero sursum tendentibus.

Secundo loco, Insigne Bistriciae est, Tres campanae in situ triangulari.

Tertium locum, obtinet Insigne Sepurginum seu Segesvarinum, in cujus campo seu area duo manus junctae aequalis formae Coronam vite racemis referta tenent.

In medio quarto scilicet loco, Insigne Claudiopolitanum nostrum positum est, Porta nimirum cum turri tripartita, si quidem tres portas habent Regales.

Quinto loco cernitur Insigne Coronense, Radix scilicet arboris in cujus summitate Corona seu diadema gemmis atque unioni tus decorate conspicit.

Sextum locum Insigne Mediense obtinet Gallum.

Septimo loco Insigne Szász Sebesinum pingitur, serutio albi coloris quae aris sufferrum equino pedi aptatum gestare rostro conspicitur.

[398.] *Supra haec visuntur Insignia duorum Principum, unius nempe Illustrissimi Transilvaniae Principis Gabrielis Bathori in cujus medio seu Campo tres Dentes Lupini. Alterius Illustrissimi Principis Georgii Rákoczi. Rotae scilicet currus pars dimitia.*

Ad frontispicium autem externae portae talis scriptura legitur.

Quisquis Senator curiam hanc officii causa ingredieris, Ante hoc ostium privatos affectus omnes abjicito.

Iram, vim, odium, et amittiam adulationem Reipublicae, Personam et Curam subjcito, Nam si alicui aequus vel iniquus fueris itaqueque Dei iudicium expectabis et sustinebis.

In summitate vero superioris contignationis scribitur.

Renovata est haec Domus Senatoria Regnante Illustrissime ac Celsissimo Principe D. D. Georgio Rakoczi, Dei Gratia secundo. A 1650.

⁵⁷ KvLvt. Index privilegiorum (Diósy-index). Lásd Kiss András: *A kolozsvári városi levéltár első levéltári segédlete (Diósy Gergely nótárius 1592-beli magyar nyelvű mutatója)*. = *Uő: Más források – más értelmezések*. Mvhely 2003. 129–159.

⁵⁸ TanJkv I/6. 399–406. Közlésünk során igyekeztünk a Füžéri-féle leírás jellegét megtartani és csak ott javítani a szövegen, ahol az feltétlenül megkívánta. Éppen ezért dőlt betűkkel szedve jelezzük Füžéri saját szövegezését, hogy megkülönböztessük a feliratok szövegétől. Kérdőjellel jeleztük a bizonytalan olvasatokat, illetve kerek zárójelben (...) az olvashatatlan szavakat, szögletes zárójelben [...] pedig az eredeti szövegben jelölt kihagyásokat.

Huic collateraliter

Adversus pertinacem audacem opus est graviore censura ut afflictioni agminatum in gruentibus castigentur stolidi. Qui dedignantur erudiri bonis rationibus.⁵⁹

Inferiorum ordinum culpa ad nullos magis referenda, quam ad desides rectores.⁶⁰

Ubi nulla saevis iudicia exercentur, ibi etiam bona ingenia corrumpuntur.⁶¹

Ut ex festuca incensa aut lucerna neglecta, Domi nonnunquam conflagrat tota Urbs. Sic ex privatis odiis, et dissidiis publica pervicies oritur.⁶²

[399.] Magnum Justitiae opus est, pupillos et viduas destinatos et auxilio indigentes tueri, atque defendere.⁶³

Sapientibus Reipublicae capessenda necessitas causa est, ne improbis relicta urbis Gubernacula(!) pestem bonis inferat.⁶⁴

Ad fenestram Domus Senatoriae extra impressum

Arcanum ne dicas. Humanos casus aspice.⁶⁵ Antidotum vitae Patientia. Discors concordia legum.⁶⁶

Iis in quorum tutelam atque fidem Respublica reliquuntur, auri et argenti cupido nulla sit.⁶⁷

Humana efigies Horologium manu sinistra tenens, sub cubitu dextero Cranium tali emblemate.

Terrena omnia mutationes et conversiones postremo interritus(!) habent.⁶⁸

Sedes denique extra portam in qua litigantes sedent hac habet in ingressu ad sinistram.

Concordia res parvae crescunt, discordia maxime dilabuntur.⁶⁹

ad dextram vero

Nobile vincendi genus est patientia, vicit, qui patitur si vis vincere discepati.

Tam ab ingressu exterioris portae intransitu a leva(?) haec leguntur.

Discite bene facere, avarite jus Beate oppressum.⁷⁰

Suscipite causam viduae.

Insequentes

Fiat misericordia impio et non discet justitiam.⁷¹

Non est crudelitas punire reatum sed justitia non tyrannicum sed divinae rectitudinis iudicium.

[400.] *In eadem serie*

Recta via Iudex incedere debet nec declinando ad dextram moliendo iudicium, nec ad sinistram exasperando supplicium.⁷²

Iustitia antistitem oportet esse gravem. Sanctum Severum incorruptum in adulabilem.⁷³

Iudicia publica virum acrem atque audacia simul et consilio instructum flagitat.⁷⁴

Quid tam difficile quam plurimorum controversiis dijudicandis diligi ab omnibus.⁷⁵

Iudex esse ne contendas cum injuriis tollendis par esse non possis.

ad dextrum latus autem hac leguntur.

⁵⁹ Alexandriai Philon. (Sigismund Galenus: *Philonis Iudaei scriptori eloquentissimi*. 1555. 525).

⁶⁰ *Decreta Gratiani* C.I. LXXXVI (Corpus Iuris Canonici).

⁶¹ Iszokratész: *Oratores Attici et quo si vocant Sophistae*. 14. Ed. S. Dobson, William. London 1828. 92; Castiglione László: *Az ókor nagyjai*. Bp. 1971. 194–195.

⁶² Plutarkhosz (Rotterdam Erasmus: *Parabola sive similia ... ex Plutarchi moralibus*. 1518)

⁶³ Lactantius: *Divinae institutiones*.

⁶⁴ Boethius: *De consolatio Philosophiae*. Libr. I. Pros. IV.

⁶⁵ Ovidius: *Tristia ex Ponte*.

⁶⁶ Janus Pannonius: *Panegyricus ad Guarinum Veronese* (Török László: *Janus-arcok*. Bp. 2008. 205).

⁶⁷ Lucius Apuleius: *De dogmate Platonis*. Libr. III.

⁶⁸ Lucius Apuleius: *De Mundo*.

⁶⁹ Sallustius.

⁷⁰ Ézs. 1:17.

⁷¹ Uo.

⁷² Szent Ágoston: *De justitia et correctione fraterna*. Sermo XIV.

⁷³ Gellius: *Noctes Atticae*. Ed. Gabriello Cherubini. Atri 1837. 24.

⁷⁴ Plutarkhosz: *Florilegium sententiarum oratoriarum, eticarum et politicarum ... Norimbergae* 1695.

⁷⁵ Cicero: *De Oratore* X. 33.

Dificile est ut bono per agantur exitu, quae malo sunt inchoata principio.
consequenter

Omnium dolorum acerbissimus dolor est. Si quis eorum quod patitur causam ipse praeberit.

Superbia crudelitatisque et si serae tamen non leves veniunt poenae.⁷⁶

Itaude facile est ut qui multa aliis inferunt damna ipse non multa vicissim ab aliis patia(n)tur.⁷⁷

Crescit multitudo peccantium cum redimendi peccati spes datur.⁷⁸

Ubi Justitiam poena non sequitur, Ibi modestia quoque suo honore spoliatur.

Nescit personas respicere qui meram cogitat (...).

Qui adjudicandum ascendit tribunal iudicari se non minus quam iudicare putet.

Quis sententiam ferret aut cognosceret causam antequam ab omnibus sermonem didicerit perspicuum.

[401.] *In ingressu domus inferioris Magistratus in frontispicio januae*

Haec domus odit nequitiam, amat pacem, punit crimina, conservat jura, honorat probos.

Intus autem in Domo Senatoria tales sententiae leguntur.

In fenestra ad dextram. In superficie. Justitia tantum.

In latere fenestrae. Nihil est civitati praestantius quam leges recte posita.

Ejusdem fenestrae parte altera supra effigiae Syrenis. Mundana Gloria vana.

Infra vero. Vanitas Vanitatum et omnia vanitas.

In fenestra ad sinistram. Supra caput Judicis. Audi et alteram partem.

Ad latus autem. Festina lente

Altera parte vero puer nudus cranio adstans, manu que fiscula ludens bullam efflans cernitur et supra verticem ejus scriptum est: Sic transit Gloria mundi.

Sub pedibus. Omnis dies omnis hora quam nihil sumus ostendit.⁷⁹

In latere Domus autem parte occidentali. Proverb XX.

Gaudium est justo facere Judicium. Et pavor operantibus iniquitatem.

Ne quaeras ultimen nec memoreris injuriae Civium tuorum. *Levit 28.*

[402.] In omni judicio conjuncta sunt misericordia et justitia per Justitiam. Peccatis Judex reddit sententiam per misericordiam peccati temperunt poenam. Ubi namque justitia suum modum excedit crudelitatis vicium gignit. Verum tamen nimia pictas dissolutionem disciplinae parit.

Aliud in eadem parte: Quod te recta monet Judex sententia profer, sive ream cressus, seu petat juris opem.

Gratia namque facit sancto contraria juri nec patitur leges pondus habere suum.

Parte autem orientali

Ad judicem spectat secreta rimari et mature discutere nec debet in ferenda sententia praeceps aut subitus esse. Alioquin volutas ejus praecipitata et Noverca justitiae dicitur.

Judicis officium:

Commune bonum, defendere innocentem.

Patrocinio suscipere et sublevare ignorantes.

Arguere culpatores virtutis amantes honorare.

Juvare orfanos, favere pauperibus.

Coercire avaros, deprimere ambitiosos.

Quodcunque jure debetur id illi reddere.

Et qui injuste quippiam possident, de possessione et turbare.

Judices oportet esse justos in sententiis.

In verbis veraces. In actionibus honestos.

In exercenda Justitia mites. Ante omnia in accipiendis donis abstinentissimos.⁸⁰

⁷⁶ Titus Livius: *Ab Urbe Condita*. Libr. III. 56.

⁷⁷ Platon: *Epistola VIII*.

⁷⁸ Arnobius: *Adversus Nationes*. Libri VII. 8.1.

⁷⁹ Seneca: *Epistulae morales*. Liber XVII.

⁸⁰ Seneca.

Considerati Judicis est Ignoscendi potius quearere causas quam puniendi occasiones.⁸¹

[403.] *In medio autem utriusque parietis: ad orientem statua nuda ad cujus verticem scriptum est: Legem nudam.*

ad occidentem statua Justitiae cum framea et balance sculpta.

In angulo autem statua cum gladio, ius gladii representans(?) cui adscriptum.

Qui non est in culpa non est in poena.

Inter duas januas videtur haec inscriptio.

Nihil est tam praeclarum atque magnificum, Quod non moderatione temperari desiderat.

inferius. Raro invenies qui in aliquo non detrahat Praesidenti et si interdum recte omnia geratur.

Et per transitum ejusdem Domus Senatoriae exeuntibus Senatoribus memorie ergo figura mortis falcem manu gestans delineata hoc inscriptione.

Omnis hora per tacitos et fallentes cursus non applicat fato.

Hinc ascendendo a Domum Communitatis.

Ad primam januam scriptum est.

Odium senile privatum commodum juvenile consilium Rempubicam evertunt.

Domo autem Exactorali haec duo reperiuntur.

Nihil amplius exigit, quam quod vobis ex commissum.

Reddite unicuique qui honorem honorem, qui timorem timorem, cui tributum tributum.

[404.] *In domo autem Communitatis per fenestras haec invenientur exquidem.*

1ma fenestra. Si quam inter fortunae Turbines esse in hoc mundo faelicitatem audemus dicere, solum illum faelicem dicimus qui suo de baratro adversitatem extulit prudentia et in culmine postea solii totus conservavit solertia.

altera parte. Vae, vae, vae terrae ubi Dominus vitiosus, subditus seditiosus officarius avarus et consiliarius imperitus et malitiosus est.

2da fenestra. Nulla in hac vita faelicitas [...]

3tia fenestra. Non potest veram habere scientiam, cujus os ad arguenda vitia oclclusum atque obseratum est.

Non oportet eos privatis odiis considerare, qui Reipublicae summa [...] conjunctim [...] potestate.

4ta fenestra. In Reipublicae corpore, ut totum salvum sit, quid quid est pestiferum amputetur.⁸²

In hoc summum politiae humanae bonum consistit ut suam quisque et domum predare moderetur et vitam recte instituat.

In parietem autem. 1ma columna. Ut oculus videat et auris dudiat utrumque facit Dominus. Id est ut Gubernator excellat autoritate, et habent populum obtemperantem sua sponte necesse est hac tria concurrant. *Imo.* Heroica Sapientia eo Prudentia in dandis consiliis. 2do nervis autoritatis virtus eximia et singularis. 3tia Faelicitas in rebus gerendis. *Salamon Proverb cap. 20 V.12.*

[405.] *2da columna.* Justitiae definitio. Justitia universalis est virtus moralis, dirigens sive Gubernans voluntatem affectus et Cupiditates Homini sic ut feratur ad Juris et legum notitiam et obedientiam et sentiat se iis esse obligatum, et firmiter proponat secundum leges vivere et sibi atque aliis suum per omnes virtutis moralis species tribuere.

3tia columna. Mundinatio Magistratum omnis improbitatis initium et finis. *Justinianus*

Habere quastui Rempubicam, non modo turpe est, Sed Sceleratum etiam et nefarium. *Cicero*

⁸¹ Cicero.

⁸² Cicero: *M. Antonium oratio Philippica octava.* 15.

Fieri non potest ut recte quis rempublicam Gubernet, absque amicis et sociis fidelibus. *Plato*
De publico ministerio nihil cuique praeter laudem bene administrati officii debet accedere. *Vell.*⁸³
4ta columna. Augmentum Honoris non ambitione convenit, sed labore ad unum quemque devenire.

*Dio*⁸⁴

Qui privatus intollerabilis superbia fuit, ecem(?) commodum in potestate fore quis speret. *Cicero*
Ut medici abalienata morbis membra praecitunt ita turpes ac perniciosi etiam si nobis sanguine cohaereant amputandi. *Fabb. Maximus.*

Quandocunque disciplina prorsus corrui, tunc sive ulla dubitatione poenae propinqua sunt.
Privatarum commoditatum causa, commodum Reipublicae proditur.

Ultima columna. Nihil est quod hominem magis decent eique Deum aequae conciliet quam in necessitate constitutos sublevare. *Joseph.*

[406.] Suum cuique incommodum ferendam potius quamde alterius commodis detrahendum. *Cicero*

Perfectissimi Sapientissimique animi est, privatae utilitatis cum publicis commodis conjunctam habere rationem. *Fabb.*

Magnum bonae Gubernationis momentum in Gubernatorum, et Consiliariorum Ingeniis doctrina usu et experientia est positum.

Sunt etiam aliae Columnae sed per vetustatem et defluxum extecto aquarum penitus sunt illegibiles. Et hac hactenus in Nomine Domini descripta A 1734.

2. A kolozsvári tanácsház feliratainak 1826-os, Mike Sándortól származó leírása⁸⁵

Szabad Királyi Kolozsvár Várossa Praetorialis Házának az Uccza felől való oldalán és a kapu bé menetele gángjának két oldalán levő Inscriptioknak Copiája

A Notariusi ház ablak felett ez vala.
Renovata haec Domus Curialis anno Christi 1775.

Ezen ablak alatta
Ornamento Urbis – Honori Publici

Ezen ablak után
Ubi nulla severa Judicia exercentur, ibi etiam bona ingenia corrumpuntur.

Ut est festuca incensa aut lucerna neglecta, domi nonneque quam conflagrat tota Urbs. Sic ex privatis odiis, ac dissidiis publica perniciēs(!) oritur. Civitatis in optime statu degunt si cives quidem Magistratui obediant Magistratus autem Legibus Justum est, ut quam quis legem tulerit in alios eandem aequae anime ipse jubeat. Melius est Civitatum regi a viro optimo quam a Lege optima.

[610] Az ezen írás mellett lévő ablakon túl volt Okosság Istene, melynek felette ez vala írva.
Qualia sunt publica Civitatum studia, talis ist etiam privatorum vita.

Alatta ezen képnek írva volt: Prudentia

⁸³ Füzéri talán Marcus Velleius Paterculusra gondolt. Az idézet szerzője azonban Valerius Maximus: *Factorum et Dictorum Memorabilium*. Liber 4. 3.9.

⁸⁴ Az idézet a római jog fontos forrásából, a *Codex Theodosianus*ból van.

⁸⁵ Mike Sándor: *Egyveleg*. X. kötet. Mike Sándor-gyűjtemény a kolozsvári Román Akadémiai Könyvtár kéziratgyűjteményében. Ms. 45. 607–613. Dőlt betűvel jelöltük azokat a részeket, amelyek eltérnek a Füzéri-féle jegyzékben szereplő feliratoktól.

Az ezen kép mellett levő ablakon túl volt az Igasság Isten Asszonya képe le festve mely felett ez volt.

Inferiorem ordinum culpa ad nullos magis referendae quam ad desides rectorem.
Alatta ezen képnek írva volt: justitia

Az ezen kép mellett lévő ablakon túl ez vala írva.

Adversus pertinacem audacem opus est graviore censura ut afflictioni agminatum in gruentibus castigant stoliti. Qui dedignatur erudiri bonis rationibus, *error cum non resistitur approbatur. Qui justificat impium et qui condemnat justum abominabilis est (...) que apud Deum.* Judex esse ne contendas cum injuriis tollendis par esse non possis. Qui adjudicandum ascendit tribunal judicari se non (minus) quam judicare putat.

[611] Ezek alatt volt a hét városoknak Czimerek és nevek.
Cibinium, Sabesius, Schesburgum, Claudiopolis, Corona, Bistricium, Media.

Az Archivum ablaka felett ezek valának.
Arcanum de dicas. Humanus casus aspice. Antidotum vita Patientia. Discors concordia legum.

Az Archivum ablaka mellett ball felől.
Coercenda est hominum audacia ut inter improbos tota sit innocentia.

Ugyan a mellett jobb felől
Quisquis Senator curiam hanc Officii causa ingredieris, Ante hoc ostium privatos affectus omnes affectus, Iram, vim, odium, *pernitiam*(?) adulationem Reipublicae, Personam et Curam subijcito. Nam *ut aliis aequus aut iniquus fuerit itaqueque Dei judicium expectabis et sustinebis.*

A kapu mellett jobb felől
Frustra fientur Judicia nisi etiam executio et justitiae administratio non subsequeretur.

[612] A kapun be menve jobb felől
Difficile est ut bene, peragentur exitu, quae male inchoata principio.

Omnium dolorum acerbissimus dolor est. Si quis *etiam quae* patitur causam ipse praebuerit. Nunquam vitia bona fide mansuescunt ac repressa aliquantisper tamen erumpunt. Ubi justitiam poena *non* sequitur Ibi modestia quoque suo honore spoliatur. Crescit multitudo peccantium cum redimendi peccati spes datur. Itaque facile est (!) qui multa aliis inferunt famna ipsi non multa vicissim ab aliis patiantur. Superbia crudelitatisque et si serae tamen o leves veniunt poenae. Magnum Justitiae opus est pupillos et viduas destitutos et auxilio indigentes tueri, utque defendere.

Justus videtur qui primus est in lite sua, ad nec (!) advenientur proximis ejus pervestiget illum Judicium.
(Proverb. 18.17.)

[613] A kapuval szemben
(...) *verudo puniendi illicitebrae peccandi.*

A kapun be menve ball felől
Judicia publica virum acrem atque audacia simul et consilis instructum flagitant. Charitas iram cohibet, non agit indecore, non quaerit quae sua sunt, non cogitat malum. *Ludit in humanis Divina prudentia (!) rebus.*⁸⁶ Concordia res parvae crescunt, discordia maxime dilabuntur.

⁸⁶ Potentia rebus.

Az Archivum ajtaja felett.

Haec domus odit nequitiam, amat pacem, punit crimia, conservat jura, honorat probos.

Math. Cap. VII. vs. 2. cap. Aut enim Judicio judicatis judica bimini, et qua mensura metuimini eadem contra metietur aliquis vobis.

Math. Cap. VII. vs. 3. Quid autem spectas festucam quae est in oculo fratris tui trabem vero quae est in oculo tuo non animadvertis.

Psal. I. vs. 2. Sed cujus oblectatio est in lege Jehovae qui de lege illius meditatur interdiu ac nocte.

Le iratott 1826.

Symbol, Virtue, Representation. The Town Hall of Cluj as a Space for Official Display in the Early Modern Period (Abstract)

A town hall, the most important public asset of the urban community, was at the same time the house of the community, the place of the gatherings, and the symbol of town autonomy and privileges in the early modern period. As such, it ought to have had a central position within the landscape, principle that was asserted starting from antiquity. Not a surprise that among other antique ideas, this was also rediscovered and reinterpreted by the 16th century humanists, and consequently a new wave of town hall constructions, renovations started in the second half of the century. Although behind this movement there must have been other reasons, too, certainly there were similar town hall reconstructions, redecoration actions in Transylvania, too.

About the late medieval and early modern town hall of Cluj (Kolozsvár, Klausenburg) less is known, since in the 19th century the old building was demolished and a new hall was erected. Though, a description from 1734, which survived in the minutes of the council meetings, and another one from 1826, tells us some details about the decorations of the former town hall.

According to these two lists, the building was painted mostly with moralizing bywords and quotations from antique and late antique authors.

One may cluster the excerpts into three main categories: justice, good governing and passage towards afterlife. These ideas are reflected in several other circumstances of town governing, including the oaths of the councillors.

The use of Latin quotations as decorations was in the same time a way to present the values according to which the community was governed. But in the same time it was a created image of the council presented towards foreigners and local dwellers as well. Nonetheless, it was also a self-presentation of those literates, who created such programs.

Képgyűjtek

1. Franz Jaschke: Kolozsvár piacterének délkeleti oldala. Olajfestmény, 1810 körül. Brukenthal Múzeum, Nagyszeben. MNB 2171.
2. A Jaschke-festmény részlete a városháza homlokzatával.

SZÁSZ ANIKÓ

A GYALUI VÁRKASTÉLY 17. SZÁZADI LELTÁRAI

A 17. század egyik legnagyobb erdélyi építtetője I. Rákóczi György fejedelem volt. Mint korának egyik legtöbb birtokkal rendelkező földesura, a tulajdonában levő épületek helyreállítása és továbbfejlesztése gazdasági szükség-szerűségként jelentkezett. Fejedelemként halaszthatatlan kötelessége volt az ország védelmi rendszerének korszerűsítése, illetve megerősítése, továbbá templomok, iskolák építése és felújítása. Fejedelmi tekintélyének növelése pedig megkívánta a rezidenciáinak díszes kialakítását. Nagyszabású, évtizedeken keresztül tartó építkezéseiről, mint amilyenek Váradon, Gyulafehérváron, Sárospatakon, Kolozsváron folytak, már több feldolgozás is született.¹

A gyalui várkastély egyike volt az I. Rákóczi György által kialakított díszes fejedelmi rezidenciáknak. A középkorban épült és a 16. században kibővített várnak az átépítés előtt erődtítmény jellege volt. A történeti források arról tanúskodnak, hogy a saroktoronyokkal megerősített várfalon belül az épületek nagy része a várudvaron állott, ugyanis védelmi okokból a várfalat szabadon hagyták. A várfalon lőrések voltak, az ablaktalan saroktoronyok belsejében hadifelszerelést őriztek. A fejedelem ezt a várat jelentős mértékben átalakíttatta. Elképzelésének megfelelően a várudvaron levő épületeket lebontották, a várfal mellettieket átalakították és beleolvasztották abba a négy toronnyal és négy szárnnal rendelkező, a várfalhoz épült kétszintes új épületegyüttesbe, amelynek igényes kialakítását a díszes kapu, az erkély, számos ízlésesen berendezett helyiség, *ebédlőpaloták*, valamint a reprezentációt szolgáló *udvarlőpaloták* tanúsítják.²

Egyik forrás, amely ezt bizonyítja, Szalárdi Jánosnak (1601–1666), a fejedelem másfél évtizeden át tevékenykedő titkárának *Siralmas magyar krónikája*, amelyben bemutatta a vár építésének folyamatát.³ Szalárdi a Rákóczi-féle építkezések előtti állapotokról azt írta, hogy a várnak falain őrhelyek, lőrések voltak, a helyiségek a vár „szoros piacán” (az udvar közepén) állottak, a várfalon ablakok nem nyíltak. A szűk udvart állítása szerint úgy bővítették ki, hogy a kétszintes, frissen boltozott lakószárnyakat a külső falak mellé építették, azokba ablakokat helyeztek, hogy a

¹ Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Bp.–Kvár 2003 (a továbbiakban Kovács: *Késő reneszánsz*). 75–83, 111; Uő: *I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről*. = *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. II. Szerk. Tamás Edit (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 41), Sárospatak 2000. 63–96; Détshy Mihály: *I. Rákóczi György fundálói*. Építés–Építészettudomány. III(1971). 348–378; Herepei János: *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből*. Kvár 2002; Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. (Művészettörténeti Füzetek. 13/1–2). Bp. 1982 (a továbbiakban Balogh: *Varadinum*). 1. 61–71; Kovács Klára: *Nagyvárad – vár* (Erdélyi Műemlékek 41). Kvár 2005.

² Kovács: *Késő reneszánsz*. 134–137.

³ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*. = *Magyar emlékirók 16–18. század*. Bp. 1982. 206–207.

„házak kiesebb éggel és nézeléssel” rendelkezzenek, fölöttük pedig tetőtérből nyíló lőrészeket alakítottak ki. A keleti oldalon várárokból alapozott kaputornyot építettek, de „hogyan ennek fundamentumát a fundáló rosszul fundálta volna, felrakásával is nagyon siettetvén, mindenestől a vár árkába leszakadtak vala”.

Az épületegyüttesnek I. Rákóczi György által elkezdett átalakítását a vár 17. századi leltárai is alátámasztják. Kettőt (az 1605. és 1666. évekből) Jakó Zsigmond professzor közölt,⁴ hét viszont még nem jelent meg nyomtatásban (1636, 1640, 1641, 1643, 1648, 1652, 1676).⁵ Az 1605, 1636, 1640, 1643. és 1648. években készült összeírások töredékesen maradtak fenn. A leltárak adatai alapján az alábbiakban a várkastélynak a tárgyalt időszakbeli állapotáról rövid leírást készítünk, amely annak a kérdésnek a megválaszolásában segít, hogy milyen lehetett a fejedelem által tervezett épületegyüttes. Ezt megelőzően azonban röviden ismertetnénk a várkastély birtoktörténetét.

A várkastély vázlatos története

Az uradalom a középkorban az erdélyi püspök birtokai közé tartozott, a hajdani római castrum mellett kialakult település pedig püspöki udvarhely szerepet töltött be.⁶ A várat („castrum”) először 1428-ban említik, a püspökök várbeli lakóházáról („domus habitationis in castro Gyalw”) 1456-ban, *pallatiumáról* 1465-ben van feljegyzés.⁷ Noha az 1556-ban elrendelt szekularizáció során a püspökség minden birtokával együtt a fejedelmi kincstár tulajdonába került,⁸ a fejedelmek a későbbi-

⁴ Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kvár 1944. 162–173, 421–423.

⁵ Leltárak: 1636. április 26. MOL, F 27 (Kolozsmonostori konvent lvt., Urbaria), 58r–58v; 1640. március 18. MOL, F 27, 103r–110r; 1641. december 7. MOL, F 27, 123r–126r; 1643. június 11. MOL, F 27, 143r–159r; 1648. július 25. MOL, F 27, 535r–559r; 1652. június 25. MOL, F 27, 726r–736r; 1676. február 3. MOL, F 234 (Erdélyi Fiskális lvt.), IV. szekr., fasc. 259. A. 18–34.

⁶ 1246-ban említi először Gyalut IV. Bélának Gallus püspök számára kiállított kiváltságlevele, melynek értelmében a település lakói már nem tartoztak a vajda joghatósága alá. Lásd Zimmermann, Fr.–Werner, C.–Müller, G.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Hermannstadt 1892 (a továbbiakban *Urkundenbuch*). 72. 1541-ben még a püspökség tulajdonában volt a vár: a Budát visszafoglalni akaró és Fráter Györggyel kiegyező Ferdinánd király követi Gyaluban, Statileo János püspök (1528–1542) jelenlétében, 1541. december 29-én írták alá Magyarországnak a Habsburgok jogára alatt való egyesítéséről szóló egyezményt. Lásd *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. III. Bp. 1906. 563–564. Izabella királyné, akit 1542-ben Erdélybe hívtak, udvartartási költségeinek fedezésére megkapta a püspökség uradalmait, és a gyalui várat lakóhelyül használta, valószínűleg 1551-ben történt lemondásáig. Lásd Jakó Zsigmond: *i.m.* XII; *Székely Oklevéltár*. II. Szerk. Szabó Károly. Kvár 1876. 69–70; *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléte-szi Fejér Tamás, Rácz Etelka és Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3.) Kvár 2005. 42.

⁷ *Urkundenbuch* IV. 1937. 356; VI. 1981. 208–209; Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kvár 1996. 115, 294–295. Minden bizonnyal az őket követő püspök, a humanista műveltségű Geréb László tovább erősítette a várat, illetve bővítette, díszítette a püspöki nyaralópalotát, melynek egykori fényéről néhány kora reneszánsz domborműtöredék tanúskodik. Lásd Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. 1460–1541. Kvár 1943. 79–80, 231–232.

⁸ Miután 1556. november 25-én a kolozsvári országgyűlésen a püspöki javakat kincstári tulajdonná nyilvánították, a vár újra a már visszatért Izabella királyné lakóhelyévé vált. 1587-ben Ghiczy János főkirálybíró kapta meg. Jakó Zsigmond: *i.m.* XII–XIII; MOL, F15. 9. 205r–208r.

ekben gyakran magánszemélyeknek engedték át.⁹ Az uradalom 1633–1643 között a kincstár tulajdona volt, azonban I. Rákóczi György magánbirtokként kezelte, és 1643-ban 40 000 forint értékben Zsigmond fiának inscribálta. Az utóbbi 1649-ben az időközben hozzá csatolt jószágokkal együtt Rákóczi Ferencnek, II. Rákóczi György fiának engedte át. A kolozsmonostorival egybeolvasztott gyalui uradalom a fejedelemnek 1660-ban bekövetkezett haláláig a családja birtokában maradt.¹⁰ 1663-ban a rendek Bánffy Dénesnek inscribálták, majd az ő 1674-ben történt kivégzése után elkobozták, de György nevű fia, a későbbi gubernátor 1676-ban visszakapta. Várad 1660. évi eleste után szükségessé vált Gyalunak végvárrá való átalakítása, és erre az akkori tulajdonos, Bánffy Dénes nagy gondot fordított.¹¹ A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc idején azonban az osztrákbarát Bánffyak gyalui várát több ostrom is érte. A kuruc-párti Pekri Lőrinc kemény ostroma következtében romba dőlt,¹² és a 19. században történt átépítéséig úgy is maradt.

Az I. Rákóczi György idejében elkezdett építkezés

Az 1638-ban vagy 1639-ben elkezdett és kisebb-nagyobb megszakításokkal valószínűleg 1654-ig elhúzódó munkálatok vezetésével megbízott építészekről kevés adatunk van. Feltehetően a legelső az 1638-ban Gyaluba rendelt György német fundáló volt.¹³ 1639-ben a gyalui építkezést már Haller Gábor (1614–1663), a nagy műveltségű diplomata és hadmérnök ellenőrizte. A fejedelem 1637-től fundálói feladatokkal bízta meg Hallert, aki saját naplófeljegyzései szerint 1639 májusa és júniusa között Gyaluban időzött.¹⁴ A vár bővítésében egy másik építésznek, Sárdi Imrének, más néven Fundáló Imre deáknak is jelentős szerepe volt, aki 1641–1654

⁹ 1597-től Náprágyi Demeter püspök birtokolta. 1600–1603 között Mihály vajda, Csáky István, illetve Giorgio Basta kezén volt. 1603–1605 között Sennyei Pongrácé. 1605-ben Bocskai István megostromolta, és bevétele után parancsára elkészítették a vár első fennmaradt leltárát. 1605-ben Rácz György, 1607-ben ismét Sennyei Pongrác, 1611-ben Kamuthi Farkas kapta meg. Bethlen Gábor idejében, 1615-ben kincstári birtokká nyilvánították, de a fejedelem továbbra is Kamuthi birtokában hagyta. 1631–1633 között Zólyomi Dávid bírta. MOL, F1. 7. 48r–48v; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor. IV. Bp. 1878. 587; Jakó Zsigmond: *i.m.* XIV–XX; Beke Antal: *A kolozsmonostori konvent levéltárából*. Történelmi Tár 1898. 355.

¹⁰ A trón elvesztése után, 1658-ban is családja számára inscribáltatta. MOL, F1. XXVII. 138r–143v; Jakó: *i.m.* XX–XXI; Entz Géza: *i.m.* 295; Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1648*. Bp. 1954. 17.

¹¹ Noha a törökök megtöltötték az új várak építését és a régiek javítását, a gyalui váron valószínűleg javításokat végeztetett Bánffy 1672 előtt, mivel az említett évben a törökök feljegyezték, hogy a magyarok „öt várakat építettek Várad körül”, és a felpanaszolt várak között Gyalu neve is szerepelt. Lásd H. Takács Marianna: *Magyarországi udvarházak és kastélyok*. Bp. 1970. 67; Jakó Zsigmond: *i.m.* XXIII.

¹² „Quondam Georgius Banffy de Losoncz [...] arcis huius ruinata partem orientalem propriis sumptibus reparavit, renovavit et dignum pro suo habitatione reddidit, duravit donec iterum temporum iniuriis subsequentibus Laurentius Pekri supremus adtunc vigiliarum praefectus [...] arcem iniuriöse devastasset ac desolatam reliquisset ad damnum et praeiudicium eiusdem Georgii Banffy.” Leltártörödé 1768-ból. MOL, F 234 (Erdélyi Fiskális lvt.), X. b. szekrény, fasc. 3. E, 6–7.

¹³ 1638 januárjában „hivatja urunk Gyaluban fundálni”. 1640 júniusában és augusztusában is ott tartózkodott. Balogh: *Varadinum*. 2. 366–367.

¹⁴ „fundáltatta urunk a gyalui házakat.” *Haller Gábor naplója 1630–1644*. = *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. Szerk. Mikó Imre. Kvár 1855. 56; Kovács András: *i.m.* 136.

között vett részt a munkálatokban, és Gyalun kívül más fejedelmi várak, így Székelyhíd, Várad, Munkács, Sárospatak átépítéséhez is hozzájárult. 1647-ben azonban Sárdi Imrét a fejedelem egy időre Szamosújvár várába záratta, mivel ez év augusztusában Gyaluban ledőlt az általa felépített, Szalárdi János által is említett bejárati kapu fölötti óratorony.¹⁵ A ledőlt torony újrarakásával Agostino Serenát, II. Rákóczi György korának legfontosabb építészét bízták meg, akinek gyalui munkálkodása 1647–1652 között bizonyítható.¹⁶

Az építkezésnek egy másik érdekes forrása is fennmaradt. A bővítéssel kapcsolatos teendőket a gyalui várnagy számára 1643-ban készült, 51 pontos fejedelmi utasítás (memoriale) sorolja fel.¹⁷ A fejedelem elrendelte a helyiségek felépítését és boltozását, a várudvar és a kapu előírásának megfelelő kialakítását, 100 000 téglát hozatott Kolozsvárról a boltozatokhoz, továbbá a kőfaragókkal padlóköveket faragtatott alabástromból a két nagy *palotának*, a lakóbástyának, az *ebédlőháznak* és a kápolnának.¹⁸

A várkastély 1640–1650-es évekbeli állapotának leírása a leltárak alapján

Az építkezést megelőző állapotokról igen keveset tudunk. Ugyanis egyrészt az 1641 előtti összeírások nagyon töredékesek, valamint a későbbiekhez képest jóval kevesebb helyiséget sorolnak fel. Másrészt az 1641-es és 1643-as leltár megnevez ugyan néhány régi helyiséget, helyüket azonban nem tünteti fel pontosan. A régi épületek bontását részben 1643 előtt, részben pedig azután fejezhatték be. 1648-tól a leltárak többé már nem említik ezeket.

Az építkezés bizonyítékait 1640-ben még csak a kapu környékén fedezhetjük fel, 1641-ben viszont már az északi és a nyugati szárnyban is. Az 1641-es leltárban olyan 1643-ig lebontott emeleti helyiségekről találunk néhány adatot, mint a kápolna, az aranyosház és a tárház. A kápolna a keleti oldalon, a *Doboló bástya* és a kapu között lehetett, közvetlenül a várfalhoz épült vagy ahhoz közel állhatott. Továbbá feltételezzük, hogy a kápolna más helyiségekhez is kapcsolódott, és az udvarról egy felvezető lépcsőn is meg lehetett közelíteni.¹⁹ Az aranyosházat és a tárházat is 1643 előtt bontották le. A leltár alapján feltételezzük, hogy még egy-két helyiség csatlakozott hozzájuk. Helyüket a várban azonban nem tudjuk meghatározni.²⁰

¹⁵ Balogh: *Varadinum*. 372–375.

¹⁶ 1647. augusztus 1-jén Gyaluba sietett „a torony ledőlése felül és látni”. Uo. 381–391.

¹⁷ 1643. július 22-én kelt. MOL, P 659, Teleki lvt., Miss. 1070; H. Takács Marianna: i. m. 66–67, 194.

¹⁸ Még arra is utasítást adott, hogy a régi ablakkereteket, könyöklőket helyezzék máshová, viszont újakat is faragjanak, továbbá a várnagy az alabástromot a várba szállíttassa, hogy ott a helyi mesterek faragják.

¹⁹ Az 1643-as leltár említ egy lépcsőt a keleti oldalon, amely mellett a lebontott kápolna faragott kövei heverték.

²⁰ A tárházat egy 1589-es összeírás is megemlíti. Az uradalmat két évig birtokló Ghicz János gubernátor halála után, testamentariusai leltárt készítettek a várbeli tárházban (*penuarium*) levő ingóságairól. MOL, F15. 9. 205r–208r.

A 1640-es évek elején néhány régi tornyot is lebontottak. A kapu felett 1605-ben és 1640-ben *bástyának*, 1643-ban pedig *Órás toronynak* nevezték. Ezt 1648-ban említették utoljára, ekkor romos állapotú, de falainak egy része még helyben volt. Ez lehetett az a torony, amelynek ledőléséért a fejedelem Sárdi Imrét bezáratta. 1640-ben a kapu feletti toronyhoz közel állt egy *Portartó bástya* is, amelybe a kapuboltozatból jobbra térve lehetett bemenni. Az utóbbiról más adat nincs. Ezenkívül említenek még egy „kápolna feletti tornyot” 1605-ben és 1640-ben, amely valószínűleg a keleti oldalon, a *Doboló bástya* és a kapu feletti torony között emelkedett. Ugyanis a leltárak szövege szerint a régi kápolna, amelyet 1640–1643 között lebontottak, ezen a helyen állott.²¹

Az átalakított várkastélyról viszont az összeírások alapján már jóval teljesebb képet alkothatunk. Kővel bélelt mély árok vette körül, felette fedett fahíd állott. Az árkon kívül sövénykerítés húzódott, a közrefogott területen pedig gazdasági épületek álltak. Az 1676-ban készült összeírás szerint a várkastély négy sarkán egy-egy torony állt. A leltárszövegek alapján úgy tűnik, akkor talán még mind a négy kerek formájú volt.²²

A várkastély kapuja – mely 1676-ban „szép faraghot kövekből” volt – 1636-tól biztosan, de talán már 1605-ben is a keleti szárnyban állott, ahol most is. A kapunak két boltszakasza volt, amely alatt 1643-ban tömlöcöt alakítottak ki. A rabokat az építkezésnél dolgoztatták.²³

A kapuval szemközti, nyugati szárny két végén emelkedő tornyokban alakította ki I. Rákóczi György a saját és felesége lakószobáit: az átépítés után az északnyugati az *Urunk bástya*, a délnyugati az *Asszonyunk bástyája* nevet viselte. Az *Urunk bástyát* korábban *Szenes*, 1676-ban pedig már csak egyszerű *strázsáló bástyának* nevezték. Az *Asszonyunk bástyának* korábban *Konyha bástya* volt a neve. A vár délkeleti sarkában volt a *Doboló bástya*, ezt 1648-ban Rákóczi Zsigmondról nevezték el. Az északnyugati, kisebb méretű torony először 1643-ban azonosítható a leltárakban, 1648-tól két ablakkal, ekkor az *Iffjú Urunk*²⁴ *szegelet bástya* nevet viselte.

A vár földszinti helyiségeiről az összeírásokból igen keveset tudunk meg. A számos helyiségnek csak részben nevezik meg a funkcióját, továbbá egyiknek sem tudjuk a pontos helyét megjelölni.²⁵ Ennek oka az, hogy míg az emeleti szobák

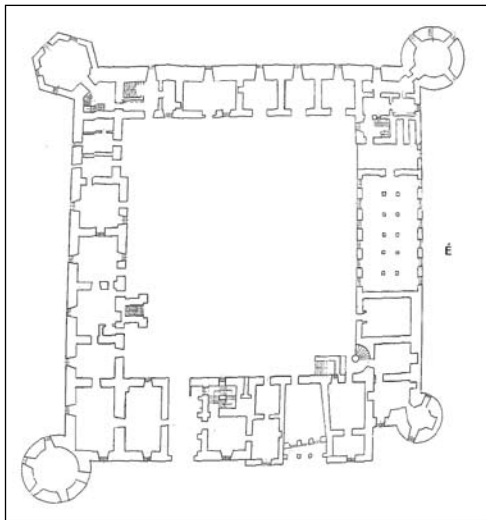
²¹ Minthogy korabeli forrásokban a bástya kifejezést használták, ezt a tornyok korabeli megnevezésében mi is meghagytuk.

²² A délnyugati tornyot később hatszögűvé alakították. „Az vár penigh négyszeghben lévén építve, az pinczéktől foghva két contignatio alatt, mindenik seghleten, egy-egy szép kerek bástya külön való kerek sendelyezet alatt, az körül való házak sendelyezéssétül, falai mind kívül-belől környös-környül mészrel bevakoltak, meszesek, maghosson felálló cifra kiminyei, az várbástyáin 4 vitorlya.” 1676. 4.

²³ 1643: „az kapu első közi [...] az második kapu közi”. Ebből nyílt jobbra a porkoláb szobája, melynek egyik ablaka az udvarra, másik ablaka keletre nézett. A kaputól balra említik a drabantházat, melynek csak egy keletre néző ablaka volt, az udvar felől a tömlöc határolta.

²⁴ II. Rákóczi György.

²⁵ 1605-ben a kulcsár és a porkoláb szobája; 1636-ban a darabont szobája és a puskaport tároló helyiség; 1640-ben a darabont és a számtartó szobája, tömlöc; 1641-ben a darabont, udvarbíró és a számtartó szobája, sáfárház, fegyvertár (*czeikház*), tömlöc; 1643-ban a darabont, a porkoláb szobája, tömlöc, *szalonnás és süitőház*; 1648-ban a földszinti szobákra vonatkozó oldalak hiányoznak; 1652-ben a darabont, a porkoláb, az udvarbíró, a kulcsár, a számtartó szobája, tömlöc, fegyvertár (*czeytház*), süitőház, élésház, gabonaház, sáfárház, ecetesház, húsvágó sáfárház, konyha; 1666-ban a darabont, a porkoláb, az ud-

1. A várkastély mai földszinti alaprajza

egymásba nyíltak, és a bejárás irányát következetesebben jelölték²⁶, a földszintiek részben az udvarról, részben egymásból nyíltak, és esetükben a tájolás elmaradt.²⁷ De megjegyeznénk, hogy az 1648 előtti leltárak alapján – töredékeségük ellenére – megállapítható, hogy a vár alsó szintjén sokkal kevesebb helyiség volt, mint az ezt követő években.

Az emeleti helyiségekről az 1605-ös leltár keveset, az 1636-os és 1640-es leltárak egyáltalán nem, a későbbiek azonban részletesen írnak. Az új szárnyak emeleti termeinek leírását az 1641, 1643, 1648, 1652, 1666. években az északi szárny középtájékán levő kőlépcsőnél kezdték, és az óramutató járásával megegyező irányba haladtak. 1676-ban viszont ellenkező irányba indultak

el a keleti szárnyban lévő lépcsőnél, mely a korábbi leltárakban nem szerepel.

1641-ben az északi oldalon új boltozatos szobákat építettek az említett kőlépcsőtől az *Urunk bástyájáig*.²⁸ A kőlépcső mellett az új, nagyméretű *udvarló palota* (1), a saroktorony közelében a fejedelem *ebédlőpalotája* (4) épült fel. Az alaprajzon 3. sorszámmal jelölt szoba oldalajtaja 1641-ben a folyosóra, 1643-ban már egy új terembe (30) nyílt, amelyet a későbbi leltárakban *templomnak* neveztek. Az 1666-os leltárból kitűnik, hogy Bánffy Dénes megváltoztatta a korábbi elrendezést, ő már nem a toronyban lakott, hanem az *Úr bokály házában* (5), és mellette alakították ki a felesége és a leányok szobáját is (7–8). Az *Urunk bástyának* 1640-ben nem az állapotát, hanem csak a benne lévő fegyvereket, ágyúkat írták le, 1641-ben viszont már folyamatban volt az átalakítása. 1643-ra készült el.

A nyugati szárny külső sorházát 1641 folyamán építették, minden szobának egy-egy nyugatra néző ablaka volt. Az udvar felőli sorház (30–32) építését 1641 és 1643 között kezdhették el, ugyanis 1641-ben az északi szárny udvar felőli részén

varbíró, a kulcsár, a számtartó, a szakács, a prédikátor szobája, tömlőc, konyha, istálló, szalonnás ház, sütőház, gabonásház, az úr konyhája, fegyvertár; 1676-ban a darabont, a porkoláb, az udvarbíró, a prefektus, a kulcsár, a számtartó, a lovászmester szobája, tömlőc, kis és új konyha, istálló, szakácsok részére *tésztamíves ház*, sütőház, sáfárház, gabonásház, ecetes ház, fegyvertár. Az utóbbi három leltárban sok más helyiséget is felsoroltak funkciójuk megnevezése nélkül. A pincéket a korábbi leltárak csak elvétve említik, a későbbiek három pincésort jelölnek meg.

²⁶ Pl. „bal kézre”, „délre térvén”.

²⁷ Szinte egyetlen kivételnek tekinthető az a feljegyzés, hogy 1652-ben az északi szárny kőlépcsője mellett, a földszinten, egymás mellett volt a konyha és az udvarbíró háza.

²⁸ „Az kő grádícizon fel menvén vagon napkeletre egy új bolt, sem ablak, sem ajtó nincz, sem padimentoma rajta. [...] Az mellet egy öreg palota új padlásos tapaszos, egy félszer új ajtó rajta, sem ablak, sem kemencze, sem padimento[m] nincz rajta [...] Ebből esmét nyílik az Urunk bástyán való házára egy ajtó, czak fel kel zegezni, vagon ez bástya házon három új üvegablak jó. Az kemencze tűzhelye kész, czak kemenczét kel reá rakni. Mellette egy pervatára ajtó kész, czak fel kel szegezni. [...]”

a későbbi nagyméretű palota, illetve templomnak nevezett terem helyén még folyosót említenek, 1643 decemberében pedig építése már folyamatban volt.²⁹ Az udvarról e három emeleti helyiségbe a középső előtti falépcsőn lehetett feljutni, emeleti bejáratuk a 3. és a 11. helyiségből volt.³⁰

A délnyugati torony (13) átalakítása 1641-ben kezdődött, a korábbi *Konyha bástya* elnevezés ekkor *Asszonyunk bástyájára* változott. 1641-ben a felső szint boltozata már elkészült, az alsót akkor építették, három emeleti ablaka is félig kész volt. Ezt a tornyot 1666-ban már csak raktározásra használták, 1676-ban pedig *Szalonnás bástyának* nevezték. A déli szárnyat 1643 folyamán építették.³¹ Szinte minden szobának egy délre és egy északra néző ablaka volt. A 16. helyiségben vagy ez előtt falépcső vezetett a földszintre, a délkeleti torony előtti teremből udvarló palotát alakítottak ki. 1666-ban három helyiségnek (16–18) romos falai voltak, pusztulásukért valószínűleg a Kemény János megsegítésére 1661-ben bejött és Gyalut is megszálló német sereg okolható.³² Mint említettük, 1666-ban Bánffy Dénes családjával együtt az északnyugati torony melletti szobákban lakott, 1676-ban viszont az úri lakószobák már a déli szárnyban találhatók: a 19. helyiség a vár urának, a 18. az úrnő, a 17. pedig az asszonyok szobája volt.

A délkeleti, az 1640-es években *Dobolónak* nevezett tornyot (20) először az 1643-as leltár írja le. Ekkor régi, leromlott állapotban volt, a déli szárnyban folyó építkezés még nem érintette. 1648-ban *Rákóczi Zsigmond urunk bástyája* elnevezést viselt, a leírás felújítását és igényes berendezését bizonyítja.

A keleti szárnyban a *Doboló bástya* és a kapu, illetve „az úr kéményes háza” (24) és az északkeleti torony között 1643-ig nem említettek a külső falhoz épített, egymásba nyíló emeleti szobákat. Először 1648-ban sorolták fel a két torony között az egymásba nyíló szobákat (19–26). Nem nevezték ezeket újaknak, tehát valószínűleg már röviddel azután megépültek, hogy a déli szárnyat 1643 után befejezték. Az északkeleti toronynak legkorábbi említése csak 1643-ból, leírása 1648-ból maradt fenn. Az *Ifjú urunk* elnevezésű kisméretű torony az 1648-as és a későbbi összeírásokban is két ablakkal szerepel. A torony és az északi szárny közepén álló lépcső

2. A déli homlokzat a délkeleti sarktoronnyal

²⁹ „az Curia közepi felől való örögh [...] bolt mégh cziak üszögében lévén, ezután építik megh.”

³⁰ A 14. szobából valót csak az 1666-os leltár említi.

³¹ Az Asszonyunk bástyájából „az harmadik szegeletre forduló örögh boltra (14) nyílik egy fejár bétlet ajtó [...], mely bolt új, az allya cziak üszögében vagyon, azon túl viszont az töb czinálendő házak falait az harmadik zeget – az Doboló – bástyáigh most rakják, rontják, czinállják.” 1643. 150r.

³² Jakó Zsigmond: *i.m.* 170.

3. A nyugati homlokzat a délnyugati saroktoronnyal

között lévő épületekről 1641-ben nem tesznek megjegyzést, 1643-ban viszont bontásról és építésről esik szó.³³

Az összeírások alapján úgy gondoljuk, hogy a *Doboló bástya* mellett, a 21. és 22. helyiség helyén, a felső szinten állhatott a régi, 1643 előtt lebontott kápolna. A 23. és 24. helyiségek az építkezést megelőzően már állottak, és azt követően is megmaradtak: ezeket 1605-ben „az úr szenes- és ebédlőházaként”, 1641-ben és 1643-ban „az úr kéményes és régi ebédlő házaként” emlegetik. A

keleti szárny udvar felőli homlokzata előtt az emeleten folyosó volt. Ezt a források tornácnak és erkélynek is nevezik. Már 1605-ben említene egy tornácot „az úr ebédlő háza” előtt. 1643-ban a hét kőoszlopra épült folyosót réginek nevezik, 1652-ben pedig újnak.³⁴ Minthogy a fejedelem az 1643-as memorialéjában elrendelte a folyosó átépítését, ez valószínűleg el is készült az ezt követő években.³⁵ Ez az említett kéményes házat, az ebédlőt és a kápolnát kötötte össze, mivel a folyosóra a 22. és a 24. szobákból volt kijárat.

A felső szint több helyiségében Alvincről hozatott – újkeresztény vagy bokálynak nevezett – csempéből készült kályha állott: a négy toronyban, az északi szárny nyugati szobáiban (a kőlépcsőtől az *Urunk bástyáig*), a nyugati szárnynak minden, továbbá a délinek néhány helyiségében. Ezek faragott kőből vagy vasból készült lábakon álló, többnyire belül fűtő kemencére épültek, kerek vagy szögletes alakban. Csempéjük sárga, kék, fehér színű, esetleg „cifrázott” volt. A kályhák kőlabait valószínűleg Sárdi Imre deák rajza alapján faragták ki.³⁶

Következtetések

A gyalui várnak az építkezések megkezdése előtt erődítmény jellege volt. Védelmi szempontokból az épületek nagy részét nem építették a várfalhoz és a saroktoronyokhoz. A leltárak adatai alapján úgy tűnik, hogy a korábbi birtokosok a keleti

³³ „megyen az napkeleti szegelet bástyára és az töb üszögében való házakra egy ajtó, melyeket most bontnak és naponkint építnék.” 1643.

³⁴ „kőorsókra csinált új kőfolyosó.” 1652.

³⁵ „Az minemű kis erkély szabású vagyon az kis palota előtt, kiben most az deákok írnak, az házba, azt is szépen úgy kell elkészíteni kőből faragott órsókövekre, meg is kell fellyül boltozni tisztességesen.” MOL, P 659, Teleki lvt., Miss. 1070. 256r. A folyosót 1648-ban is említik.

³⁶ „[...] kemencze aljára való kő nem lévén egy is Gyaluban kész [...] Imre deák úgy informála kiküldte rajzolva formáját”. A fejedelemnek egy 1642. szeptember 5-én keltezett leveléből. Détsky: *i.m.* 352.

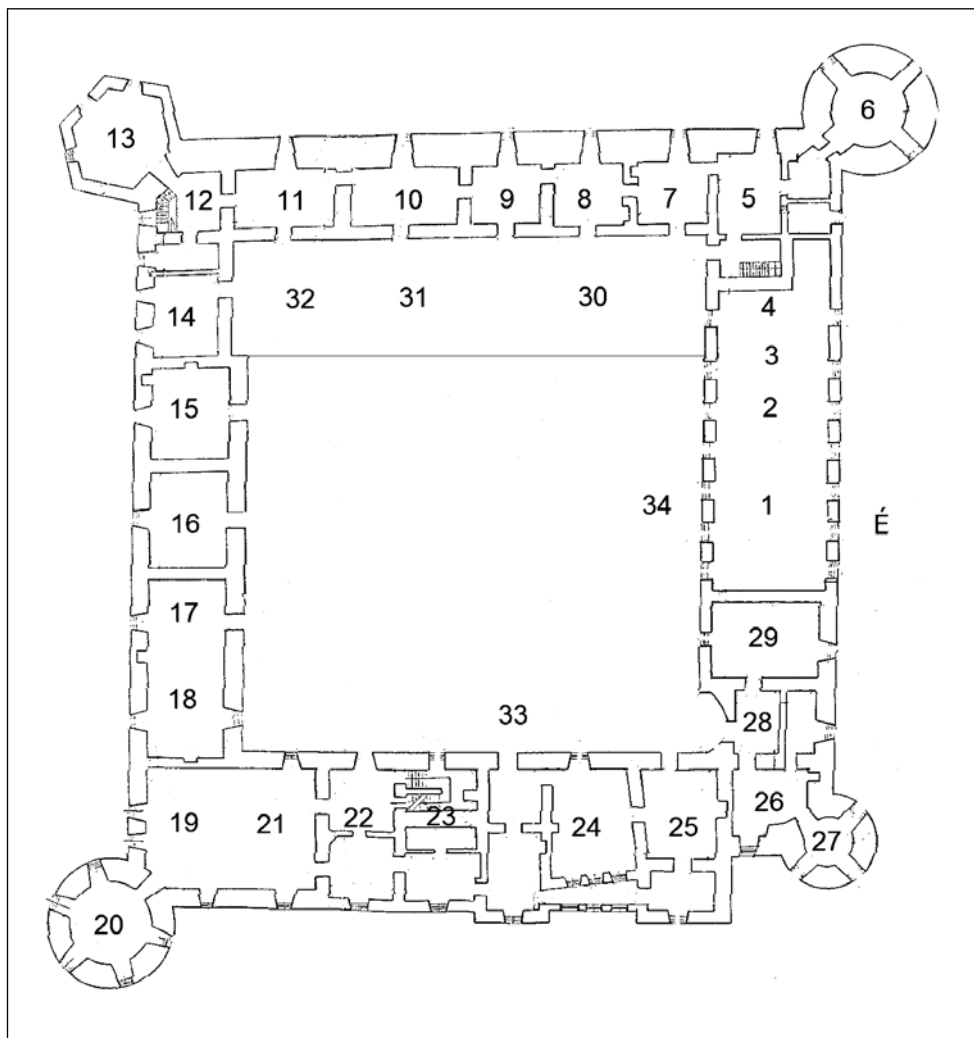
oldalon levő lakószobát, ebédlőt, kápolnát és néhány ezekhez kapcsolódó helyiséget használtak. Feltételezhető, hogy az aranyosházra és a tárházra vonatkozó feljegyzések azokra az emeletes épületekre utalnak, amelyekben az uradalom, illetve a vár birtokosai és előjárói hivatali teendőiket végezték.

I. Rákóczi György az épületegyüttes jelentős átalakítására vállalkozott, nagyszabású terve részleteinek építészeivel való kidolgozásában személyes közreműködése feltételezhető. Az új tervnek megfelelően a fejedelmi család minden tagja egy-egy torony emeletén kapott lakószobát, a kapuval szemközti oldalhoz kapcsolódó kettőben a fejedelem és a fejedelemasszony, a bejárati szárny két oldalán levőkben pedig két fia, György és Zsigmond lakott. A fejedelmi lakótornyot úgy tervezték, hogy több irányból is megközelíthető legyen. Egyrészt a fejedelemasszony szobái felől, másrészt az udvar számára kialakított helyiségek, például a nagy udvarló palota felől. Innen a torony és a lépcső között egy folyosó is megkönnyítette az átjárást. Ugyanakkor a fejedelem a kápolnába is közvetlenül átmehetett, amely a fejedelemasszony szobáihoz is viszonylag közel helyezkedett el. A keleti oldalon az erkély megépítése és a szobáknak a *cifra* és *festett* elnevezése mutatja, hogy a fejedelem ezeknek a helyiségeknek is reprezentatív funkciót kívánt adni. A tornyok védelmi jellege is megváltozott, ablakokat nyitottak rajtuk, belsejükből eltűntek a fegyverek, emeletük lakószobává alakult át. A fejedelem az építkezés befejezését nem érte meg, a munkálatokra utoljára 1654-ben találunk adatokat, de talán ezután is folytatódottak. 1660-ban, Várad eleste után Gyalu végvár lett, azonban ennek az épületegyüttest érintő következményeit nem ismerjük.

A leltárak alapján úgy tűnik, hogy későbbi tulajdonosa, Bánffy Dénes, majd halála után özvegye és fia számára ez a várkastély kissé nagynak bizonyult. A számos földszinti helyiséget a tisztségviselők az uradalom igazgatásához kapcsolódó tevékenységük során valószínűleg ki tudták használni, azonban az emeleti szobáknak csak egy részét foglalta el a család, másik része raktárként szolgált. Végül megjegyeznénk, hogy bár a várkastélyban a Bánffyak idején biztosan, de feltehetően II. Rákóczi György korában is folyt építkezés, úgy tűnik, az lényegében olyan maradt, amilyennek I. Rákóczi György elképzelései alapján építészei megtervezték.

Függelék

A palota emeleti helyiségeinek 17. századi funkciói

4. A várkastély emeletének mai alaprajza, amely, főként a keleti és az északi szárnyban, a 19. századi átépítést tükrözi

1. 1641. *öreg új palota*
1643. *régi rosz grádicz melletti öreg új palota/udvarló palota*
1648. *palota*
1666. *gyalogok palotája*
1676. *grádicz pitvara*

3. 1641. ebből oldalajtó a folyosóra
1643, 1666, 1676. ebből oldalbejárat a palotára/templomba
4. 1652. *Urunk ebédlő palotája*
1666. *ebédlő palota*
5. 1666. *az Úr bokály háza*
6. 1640. *Szenes bástya*
1641. *Urunk bástyán való háza*
1643, 1666. *bástya*
1648. *Szenes bástya, melyben Urunk szokott szállani*
1652. *Urunk háza*
1676. *kerek strásáló bástya*
7. 1666. *Asszony háza*
8. 1666. *leányok háza*
1676. *szép boltásos lakóház*
10. 1648. *örögbik palota*
11. 1643, 1648, 1652, 1676. (ebből oldalajtó az örögh boltra)
13. 1640. *Konyha bástya*
1641, 1643. *Konyha bástya/Asszonyunk bástyája*
1648. *Asszonyunk szegelet bástya*
1652. *Asszonyunk háza*
1666. *bástya*
1676. *Szalonnás bástya*
14. 1643. *új örögh bolt*
1648. *öregebb palota*
1666. *felseő süteő ház* (ebből oldalajtó a templom felé)
15. 1652. *sütőkemenczés ház*
1676. *mosóház*
16. 1648, 1652. *gráditsos palota*
1666. *a németek által lerombolt helyiség*
1676. *grádicz pitvara*
17. 1666. *a németek által lerombolt helyiség*
1676. *Fraunczimerek háza*
18. 1666. *a németek által lerombolt helyiség*
1676. *Azszonyunk őnagysága háza*
19. 1648. *Rakoczi Sigmond urunk szegelet bástya előtt való udvarló palota*
1652. *udvarló palota*
1676. *Urunk őnagysága háza*
20. 1640, 1641, 1643. *Doboló bástya*
1648. *Rakoczi Sigmond urunk szegelet bástya, melyet Doboló bástyának híznak*
1652, 1666. *bástya*
1676. *köntöstartó boltásos bástya*

21. 1605, 1640. kápolna, felette bástya
1643. *az elrontott kápolnának szép faragot kövei*
1648. *az kapu fele az kápolnából csinált kaptély kövekre boltozott ház*
1652. *bolthos kaptélyos formán boltozott ház*
1676. *Audientia ház*
22. 1648. *az kápolnának második részéből csinálendő ház*
1652. *öreg palota*
1666. *régi templom*
1676. *ebédlőpalota (a kőlépcső ebbe vezet fel)*
23. 1605. *az Úr ebédlő háza, kapu felet való bástya, előtte tornác*
1640. *kapu felet való bástya*
1641. *réggy palota nagy ebédlő ház, előtte folyosó*
1643. *kapu felett való ebédlő palota (felette az Órás torony)*
1648. *az kapu felet való réghi festet bolt*
1652. *az kapu felet való réghi bolthásos festékes bolt*
1676. *ebédlőpalota pitvara*
24. 1605. *az Úr szenes háza*
1641. *az Úrnak kőkéményes háza*
1643. *Urunk réghi kéményes háza*
1652. *virágos boltos ház*
1676. *czífra bolt*
27. 1648. *Iffjú Urunk kerek bástya háza*
1652, 1666, 1676. *bástya*
28. 1676. *ebből oldalkijárat a folyosóra*
30. 1643. *új öregbik udvarló palota*
1648. *legöregbik palota*
1652. *nagy hosszú palota, melynél hozsab az egész várban ninczen*
1666, 1676. *templom*
31. 1648, 1666. *előtte falépcső*
1676. *templum pitvara*
33. 1643. *a réghi folyosót hét kőoszlop tartja*
1648. *folyosó*
1652. *kőorsókra csinált új kőfolyosó*
1676. *folyosó, mellette lépcsőfeljárat*
34. 1641, 1648, 1652, 1666. *kőlépcső*
1643, 1676. *lépcső*

The Seventeenth Century Inventories of Gilău Castle (Abstract)

Prince György Rákóczi I., one of the most important Transylvanian commissioners of the 17th century, significantly rebuilt the medieval castle of Gilău (Gyalu). The buildings in the castle precinct were demolished, those neighbouring the walls were rebuilt and assimilated in the new four-towered, two storied, four-winged ensemble built adjacently to the walls according to his conception. The castle thus became a representative, decorated castle and royal residence. The most important sources of the castle are the inventories dating back to the 17th century. Two of them have already been published (1605 and 1666) but seven of them are still to be published (1636, 1640, 1641, 1643, 1648, 1652 and 1676). This study offers a brief description of the state of condition of the castle during the period in point, based on these inventories, which help us answer the question about what the building ensemble commissioned by the prince looked like.

The works started in 1638 or 1639, and might have lasted until 1654 with shorter or longer interruptions. The prince first commissioned architect Imre Sárdi then Agostino Serena to manage the works. It can be assumed that the prince personally got involved in the detailed elaboration of this major project. According to the new project, all the members of the prince's family got a room on the floors of each keep, the prince and princess got rooms in the two rear keeps while their two sons, György and Zsigmond in the two front keeps. The prince's keep was designed so that it may be accessible from several directions: on one hand from the princess's rooms and on the other hand from the rooms of the court, for example from the big palace. Passage was facilitated by a corridor between the keep and the staircase. Moreover, the prince had direct access to the new chapel that was relatively close to the princess's rooms. The balcony built on the eastern side and the rooms called 'adorned and painted' show that the prince intended to confer a representative function to these rooms, too. The defense character of the keeps also changed, windows were opened on them, the weapons disappeared from their equipment and the upper storeys were transformed into rooms used for living.

KOVÁCS MÁRIA-MÁRTA

CÉHEDÉNYEK EGYHÁZI FUNKCIÓBAN

A református gyülekezetek úrasztali készleteit a változás jellemzi, folyamatosan alakultak az új divatnak és a szükségleteknek megfelelően. Az egyházi szertartásba bekerült ón- és ötvöstárgyak nemcsak megegyeznek koruk világi alkotásaival, hanem a tárgyak egy részét a köznapi életben használták, majd eredeti rendeltetésüktől függetlenül váltak liturgikus tárgyakká. A világi célra készült ón- és ötvösmunkák népes csoportját alkotják az erdélyi városok céhes szervezetei számára készült edények, melyek közül több a református egyházi szertartásban kapott új szerepet. Az erdélyi városok céheinek egyháztámogató tevékenységét jól ismerjük, a templomi oltárok, berendezések fenntartásáról és díszítéséről az évszázadok során folyamatosan gondoskodtak.¹ A reformáció helvét, majd antitrinitárius ágának térhódítása előtt a céh ifjú mestereinek feladata volt az oltárok rendben tartása.² A céhek egyházpártolása a későbbiekben az erdélyi szász lutheránus közösségekben érhető leginkább tetten, a kézművesközpontok templomai a városi reprezentáció színterei voltak.³ A céhek a céhládába befizetett büntetések jelentős részét jótékony célokra fordították, a templom épületének gondozására, a szegények, kéregetők megsegítésére, sőt más felekezetek pártfogolására is.⁴

A városi céhek és a vidéki egyházközségek viszonyáról vagy a szász céhek és a magyar református eklézsiák kapcsolatáról azonban keveset tudunk. A református gyülekezetek úrasztali edényei között gyakran feltűnő, céhjelvénnyel díszített ezüstpoharak, ónkannák, óntányérok egyértelműen azt jelzik, hogy a céhek egyháztámogató tevékenysége szélesebb földrajzi körzetre is kiterjedt. Az egyházi gyűjteményekről közölt tanulmányokban, kötetekben gyakran olvashatunk eredetileg céhedényként funkcionáló úrasztali edényekről anélkül, hogy különösebb figyelmet szenteltek volna ezek bekerülési, adományozási körülményeire.⁵ E rövid tanulmány célja, hogy rámutasson ennek mikéntjére, és felhívja a figyelmet az egyházi gyűjteményekben rejlő kincsek sokszínűségére, változatos forrásértéké-

¹ Veress Endre: *Az erdélyi ipari céhek élete*. Kvár 1929. 36.

² Jeney-Tóth Annamária: *Míves emberek a kincses Kolozsvárott*. Kvár 2004 (Erdélyi Tudományos Füzetek 247). 92.

³ A besztercei és brassói evangélikus templomok berendezésének értékes darabjai a céhjelvénnyel díszített, 17–19. század folyamán készült padok, céhes stallumok, de a céheknek a brassói templom gazdag szőnyeggyűjteményének kialakulásában is jelentős szerepük volt.

⁴ Pitkó János: *Szepesváralja ipartörténete a céhintézmény korában*. Lőcse 1913. 39, 50.

⁵ Bajusz István–Lakóné Hegyi Éva: *Szilágysági református úrasztali felszerelések a 16–18. századból*. = *Szilágysági magyarok*. Szerk. Szabó Zsolt. Buk.–Kvár 1999. 69; Mitran, Gheorghe: *Cositorul transilvănean. Gotic – renaștere – baroc*. Braşov 2002. 144, 149, 150, 155; Săşianu, Alexandru: *Ezüst- és ónművesség a XVI–XIX. században. A nagyvárad református egyházmegye kegyzserei*. Nagyvárad 1986. 22, 57; Weiner Mihályné: *Ónedények Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. A Herman Ottó Múzeum évkönyve VIII(1969). 251.

re. A céhedények egyházi jelenlétére a történelmi Háromszék egyházközségeiben fennmaradt úrasztali edények művészettörténeti elemzése és a rájuk vonatkozó levéltári források vizsgálata során figyeltem fel. Kutatásomat a segélykérő körutak gyakorlatának mélyrehatóbb vizsgálata alapozta meg,⁶ jelen tanulmány annak szerves folytatása. A részletesebb vizsgálódás első állomásaként azonban a céhek edényhasználatáról kell szólnunk.

A céhek edényhasználatá

A céhedények a céhládákhoz, behívóablákhoz és pecsétnyomókhoz hasonlóan fontos szerepet töltek be a céhek életében. A különböző összejöveteleken használt edények, különösen az ivóedények nagy becsben álltak, gyakorlati használatuk mellett a társas szellem, az együvé tartozás jelképei is voltak. A céh cserépkannájának védelmére külön szabályozás is létezett, aki azt eltörte, köteles volt újat adni helyette, annyi borral, amennyi benne volt az eltöréskor, az edényért pedig „adjon 99 dinárt, hogy másszor annál vigyázóbb legyen”.⁷ A céhtagok jogi helyzetében bekövetkezett minden változás ünnepélyes lakoma vagy áldomás keretében zajlott le: az inasévek letelte után a legényfelszabadulás, a legénytársaságba lépéskor a társopoharadás, vándorlegény fogadásakor az ún. Willkomm⁸ és mesteravatáskor a mesterasztal. A céhmester-választás újabb mulatozásra nyújtott lehetőséget, de lakomákat ültek a céh védőszentjének ünnepén, újév napján, céhgyűlések és névnapok alkalmával is.⁹ Ezek fényét emelték a díszes céhedények, amelyek a céhélet ünnepélyes mozzanatain mindig fontos szerephez jutottak.

A poharak, serlegek, billikomok, kupák, kancsók, kannák, korsók, palackok, tálak és tányérok változatos formáit találjuk, s a legkülönbözőbb anyagokból, ezüsből (esetleg aranyozva), vörösrézből, de különösen ónból, kerámiából készültek. A céhleltárak első helyen a céhpoharakat említik, ezek általában ezüsből készültek, kisebb méretűek voltak. Egy céhnek rendszerint több egyforma pohara volt. Ezt követte a céhserleg, ami leggyakrabban szintén nemesfémből készült. A következő tételt a billikom alkotta (Erdélyben viszonylag ritka), majd az ónból készült tárgyakat sorolták fel.¹⁰ A céhbílikom (Willkommpokal) egyaránt lehetett talpas fedeles serleg vagy fedeles kupa, elnevezése használatának céljára, az üdvözlésre vagy köszöntésre utal.¹¹ Az ónedények különös helyet foglaltak el a céhek reprezentációjában, mivel a kézművesek egyszerűségét, polgári attitűdjét is jelzik. Az

⁶ Kovács Mária Márta: „Hozott a legátus második expedíciójából.” *Esettanulmány a segélykérő körutak gyakorlatáról*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából III–IV(2008–2009). Megjelenés előtt, a továbbiakban Kovács 2009.

⁷ Veress Endre: *i.m.* 39.

⁸ Isten hozott, ebből származik a billikom szó.

⁹ Veress Endre: *i.m.* 40.

¹⁰ P. Szalay Emőke: *Debreceni céhedények*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980. Debrecen 1982. 227.

¹¹ A billikom a céhek legnagyobb becsben tartott edénye volt, amelyet főként vándorlegény fogadásakor és az új legénynek a céhbe való felvételekor vettek elő. Nagybákay Péter: *Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei IV(1965). 145.

őnből készült lakomaedények az újkori polgári asztal tárgykultúráját követték,¹² a legnépszerűbb edényforma a bor kínálására szolgáló kanna és a közvetlen ivásra szolgáló céhkupa volt. A céhkancsó általában cserépből, a szeszesital tárolására szolgáló palackok, céhkondérok vörösrézből vagy őnből készültek.¹³

A céhedényeket minden esetben a céh jelvényével és a céhre utaló felirattal látták el. Az edények oldalára vésett céhjelvények többnyire a mesterség jellegzetes szerszámaikat örökítik meg. Felirataik alapján állapíthatjuk meg, hogy az edény a legénytársaság vagy az egész céh számára készült. A legénytársaság kannáinak, korsóinak feliratában első helyen az atyamestert említik, rendszerint a bejáró mesterek és dékánok nevének kíséretében, a céhmester nevének említése nélkül.¹⁴ Az egész céh számára készült edények feliratán a céhmester nevét a többi tisztségviselő neve kíséri.¹⁵

Céhedényeket készítették az inasok felszabadulásuk emlékére, a kötelező vándorlásra induló vagy vándoréveiket letöltött legények,¹⁶ az ifjú mesterek, „hogy az utánuk következő ifjak is az céhhez való szerettöket ezen módon observállják”,¹⁷ de többségük a céh elöljáróinak megbízására készült.

Céhedények a református egyházközségek klenódiumai között

Az erdélyi református egyházközségek tárgyi örökségének kutatásában¹⁸ fontos megvizsgálni az úrasztali edények származását, a világi eredetű tárgyak egyházi funkcióba kerülésének körülményeit. E tekintetben jól elkülönülő, összefüggő csoportot alkotnak a céhedények, melyek leggyakrabban egy-egy kézművesközpont vonzáskörzetébe tartozó református gyülekezet gyűjteményeiben bukkannak fel. A céhedényekre irányuló kutatásainkat a református gyülekezetek ingóságait legátfogóbban ismerő Debreczeni László jegyzetei egészítik ki, akinek vázlataiban több tucat egyházi funkcióban lévő céhedényt találunk.¹⁹ Vizsgálódásunkkal nem szorítkozhatunk a történelmi Erdély területére, ugyanis az erdélyi kézművesek céhedényei a szilágysági vagy nagyváradi egyházközségek tulajdonában egyaránt előfordulnak.²⁰

¹² Gyulai Éva: *Billikom – vilkom – Willkomm. Az ón üdvözlőserlegek magyarországi recepciójához. A miskolci szűcs céh billikoma (1803)*. Történeti Muzeológiai Szemle IX(2009). 37.

¹³ Nagybákay Péter: *i.m.* 145.

¹⁴ Erre példa a kalotaszentkirályi református egyházközség kannájának felirata: „Istentül sok jokat akinek kiwanunk/ Kadar György urunknak ezzel ked/veskedünk/ Atya mesterü[nk]nek kit lenni ismerünk/ hogy maradgyon nála mi emlékezetünk./ Nyako Mihaly mester dekany az en nevem/ Arwai Janos is segill ebben engem / mert harmad magammal/ ez dolgot kedvellem.” Darkó–Debreczeni Gyűjtemény az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban EREL) G 1-es fond. Debreczeni László hagyatéka. Vázlatkönyvek 1928–1937 (a továbbiakban Debreczeni Vázlatkönyvek). 1936/72.

¹⁵ Nagybákay Péter: *i.m.* 144.

¹⁶ Rus, Dorin-Ioan: *Steme și însemne de breaslă din Transilvania*. Sibiu 2008. 243.

¹⁷ Jeney-Tóth Annamária: *i.m.* 92.

¹⁸ Az elmúlt évek során hat erdélyi református egyházmegye klenódiumait mértük fel és tanulmányoztuk: Erdővidéki, Kükküllői, Kézdi, Nagysajói, Orbai, Sepsí Református Egyházmegye.

¹⁹ Debreczeni Vázlatkönyvek.

²⁰ Uo. 1932/253; Sășianu, Alexandu: *i.m.* 57.

A történelmi Háromszék területén szerveződött négy református egyházmegye úrasztali edényei között a brassói kézművesek (asztalosok, csizmadiák, harangöntők, mészárosok, szűcsök, takácsok) céhemlékei maradtak fenn,²¹ de a kézdivásárhelyi fazekasok talpas pohara is egyházi gyűjteményben volt 1838 és a 20. század második fele között.²² A kolozsvári csizmadiák, kádárok, szűcsök, fazekasok ónedényei a dési (Kide, Kolozsborsa, Kolozsgyula),²³ széki (Ördögösfüzes),²⁴ kolozs-kalotai (Fejérd, Gyalu, Kalotaszentkirály)²⁵ gyülekezetekbe kerültek. Kisebb kézművesközpontokhoz kapcsolódik a domokosi (Máramaros megye) ónkanna, mely a nagybányai fegyverkovácsok céhedénye volt.²⁶ A zilahi(?) borbélyok tulajdona lehetett a rátoni eklészia ónkannája,²⁷ a csizmadiáké pedig az egrespataki 1732-es keltezésű céhkanna.²⁸ A magyarszentbenedeki ónkannát a nagyenyedi szűcscéh készítette.²⁹

A nagyszebeni kerekesekek 1684-es ónkannája előbb a dicsőszentmártoni egyházközség gyűjteményébe került, majd továbbadták a csüdőtelki filiának.³⁰ Debreczeni László a marosnémeti egyházközség tulajdonában 1930-ban még tímár céhjelvénnyel díszített, 1789-es évszámú óntányért és a szabók segesvári készítésű ónkannáját jegyezte fel, mára mindkettő elveszett.³¹

A beszercei kovácsok 1565-ös céhkannája a görgényi egyházmegyéhez tartozó Magyarrégenben,³² 1599-es céhkannájuk a földrajzilag távol fekvő élesdi egyházközségben maradt fenn.³³ Hasonló távolságot járt be a brassói mészárosok céhkannája, mely a szilágyborzási egyházközség gyűjteményét gyarapítja,³⁴ vagy a nagyszebeni cipészek ezüstkannája, mely a hunyad-zarándi Óraljaboldogfalvára jutott el.³⁵ A teljesség igénye nélkül bemutatott esetekben felmerül a kérdés: honnan szerezték be, milyen módon jutottak a céhedények az egyházközségek birtokába? A legkézzelfoghatóbb magyarázatot a kereskedelmi kapcsolatok nyújtják, azonban levéltári adatok bizonyítják, hogy ez nem mindig történt így. Kettősség jellemzi az

²¹ Kovács Mária-Márta: *Ötvösművek és ónedények a történelmi Háromszék református egyházközségeiben*. PhD disszertáció, 2010 (a továbbiakban Kovács 2010).

²² Köpeczi Sebestyén József: *A kézdivásárhelyi református egyház klenódiumai*. EM L/3–4(1945). 251–254.

²³ Debreczeni Vázlatkönyvek 1929/163, 168, 169.

²⁴ Uo. 1928/104.

²⁵ Uo. 1929/182, 1935/12, 1936/72.

²⁶ Uo. 1932/317.

²⁷ Bajusz István: *Obiecte de cositor din Sălaj*. Acta Musei Porolissensis X(1986). 728.

²⁸ Bajusz István: *A szilágysági református egyházak úrasztali edényeiről*. = *Örökségünk védelmében. Egyháztörténeti értékek gondozása a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben*. Szerk. Emódi Tamás. Nagyvárad 2004. 117.

²⁹ *A történelmi Küiküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*. III. S. a. r., bev., jegyz. Buzogány Dezső et al. Kvár 2009. 586, 646 (a továbbiakban KükTK III).

³⁰ Kovács Mária-Márta: *A Küiküllői Református Egyházmegye ötvösművészeti és ónművészeti emlékei*. = *A történelmi küiküllői református egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*. II. Kvár 2009. 485, 535 (a továbbiakban KükTK II).

³¹ Debreczeni Vázlatkönyvek 1930/34–35.

³² Benkő Elek: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban*. Kvár 2004 (Erdélyi Tudományos Füzetek 248). 41.

³³ Sășianu, Alexandru: *i.m.* 57.

³⁴ Debreczeni Vázlatkönyvek 1932/253.

³⁵ Kovács Mária Márta: *Ötvösművek*. = *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*. III. Kvár 2007. 512 (a továbbiakban Kovács 2007).

egyházi használatban lévő céhedények feliratait is, egy részükön csupán a céhjelvényt és a céhre utaló feliratokat találjuk, másokon utólagosan vésett vagy karcolt adományozási feliratok, monogramok is megjelennek. Ezek alapján egyházi gyűjteményekbe kerülésüknek módját is megkülönböztetjük, közvetlen vagy közvetett átadásról beszélhetünk.

Korábbi kutatásaink során figyeltünk fel a segélykérő körutak jelentőségére az úrasztali készletek alakulásában, módosulásában.³⁶ Lássuk, hogyan hozható kapcsolatba ez az egyházi gyakorlat a kézművesek céhedényeivel.

Segélykérés és céhedények

A 18. századtól általános egyházi gyakorlatnak tekinthető segélykérő körutaknak, pénzbeli hozadéka mellett, az úrasztali készletek módosulásában is jelentős szerepük volt. Az egyházközségek megsegítésére (leggyakrabban építkezési költségek fedezésére) hirdetett kéregetés során a gyülekezetek nagyobb földrajzi tájegységeket bejárva adományokat gyűjtöttek. Az egyházközségeket ért tűz, árvíz vagy háborús pusztítások gyakran teljes úrasztali készlet beszerzését tették szükségessé, amelyre kiváló alkalmat kínáltak a gyűjtőkörutak. Az úrasztali ón- és ötvöstárgyak adományozásában a bejárt terület egyházközségei, a helyi patrónusok és a városi céhek egyaránt jeleskedtek.

A céhek folyamatosan gyarapodó edénykészleteiből a céhelöljárók ón- és ötvöstárgyakat adományoztak a rászoruló eklézsiáknak. A városi céhek vidéki egyházközségeket támogató tevékenységéről a fennmaradt úrasztali edények mellett levéltári források is tanúskodnak. Erre vonatkozó adatunk az orbaiszéki Páké eszperesi vizitációs jegyzőkönyvéből származik. A vizitáció 1742 áprilisában szólította fel a pákéi gyülekezet elöljáróit, hogy a rossz állapotban lévő templom javítási költségeinek összegyűjtésére kéregetőt küldjenek ki.³⁷ A gyűjtőkörútra még abban az évben sor került, a segélykérés alkalmával a brassói tímárcéh ónkannával és talpas óntállal segítette az egyházközséget.³⁸

A bölöni eklézsia templomépítésre kért koldulólevelét Teleki József 1710-ben terjesztette fel a felsőbb hatóságokhoz.³⁹ A gyűjtőút során az egyházközség klenódiumai a brassói csizmadiacéh 1694-es ónkannájával gyarapodtak.

Az aldobolyi templom és a textíliák egy része 1735 körül tűzvészben pusztult el, az ezt követő segélykérő körút alkalmával a brassói harangöntőcéh 1733-ban készült ónkannájával támogatta a gyülekezetet.⁴⁰

³⁶ A segélykérő körutaknak az úrasztali készletek alakulásában játszott szerepéről bővebben lásd Kovács 2009.

³⁷ *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei. I. (1677–1752).* Bev., jegyz. Csáki Árpád–Szöcsné Gazda Enikő. Sepsiszentgyörgy 2001. 263: „a restauratióban minden utakat elkövessenek, expressusok által valami pénzt congerálván, sine dilatione az építéshez hozzáfogjanak [...]”

³⁸ Uo. 275: „két becsületes brassai civisek, Beer nevűek conferáltak egy ejteles ón újj kannát, ismét egy pártázott lábas újj credentiat az Úr asztalára.”

³⁹ Dáné Veronka: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltárának mutatója 1700–1750.* Kvár 2002. 76.

⁴⁰ *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790.* S.a.r., bev., jegyz. Kolumbán Vilmos József. Kvár 2005. 29: „két szőnyegek és egy kendő [...] az templomnak égésével edgyütt elégtek.”

A magyarszentbenedeki gyülekezet ónkannája a templomépítésre meghirdetett gyűjtőkörút hozadéka volt, mely a nagyenyedi szűcscéh 1755. évi adománya.⁴¹

A kézdivásárhelyi egyházközséget 1834-ben tűzvész károsította.⁴² A helyreállítási munkálatok költségeinek fedezésére gyűjtőkörutat hirdettek meg, a kiküldött követek a hatóságoktól nyert kéregetőlevéllel egész Erdély területét bejárták.⁴³ Kovács Ábrahám királyi táblai írnok és Kis Mihály polgár Bardoc-, Csík-, Gyergyó-, Háromszék és a Barcaság területén gyűjtöttek adományokat.⁴⁴ A megsemmisült klenódiumok helyettesítésére a brassói takácscéh 1773-ban készült céhkannáját adta át. A gyűjtőkörút mellett a helyi céhek is segítettek a kárt szenvedett gyülekezetet, így 1838-ban a kézdivásárhelyi fazekasok vadászjelenetet ábrázoló talpas poharukkal ajándékozták meg.⁴⁵ Köpeczi Sebestyén József a két klenódiumot a 20. század közepén még használatban találta, azóta mindkettőnek nyoma veszett.

A hunyad-zarándi egyházmegyében 1784-ben a Horea, Cloșca és Crișan vezette felkelés, majd 1788-ban a Karánsebesnél győzedelmeskedő és Hátszeg vidékére betörő török portyázók pusztították végig a gyülekezeteket, ennek következtében több egyházközség klenódiumai elvesztek. A marosnémeti egyházközség edényei közül az aranyozott ezüstserleg, két ezüstitányér és egy ezüstkanna, az őraljaboldogfalviak közül ezüstserleg, ezüstitányér és a keresztelő ónkanna veszett el.⁴⁶ Ezt követően 1786-ban Háromszéken,⁴⁷ a görgényi egyházmegyében,⁴⁸ majd 1792–1796 között eddig ismeretlen vidéken szerveztek segélykérő körutat, amelyek hozadéka lehetett a marosnémeti óntányér és ónkanna, valamint az őraljaboldogfalvi ezüstkanna.

A további edények tárgyalásánál levéltári források hiányában a tárgyak felirataira kell hagyatkoznunk. Ezek alapján segélykérés során juthatott a gyülekezetek tulajdonába a kolozsgyulai ónkanna, mely a kolozsvári szűcsök 1694-es megrendelésére készült;⁴⁹ a fejrődi ónkanna, a kolozsvári fazekasok 1742-es céhkannája;⁵⁰ a marosfelfalusi ónkanna, mely a szűcsök 1692-es edénye;⁵¹ az egrespataki ónkan-

⁴¹ Magyarszentbenedeken a templom építése 1740 után „a szokott módon kéregetett alamizsnából indult”. KükTK III. 557.

⁴² Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára az EREL-ban. 1834/280. Beszámoló az 1834. július 29-i pusztító tűzvészről: „a harangok összeolvadtak, a templom boltozata halomba omlott, falai megrepedezve feketélnek, minden levelek, gyóntató edények a bástyákban elégték s összeolvadtak.”

⁴³ Kiküldött követek: Jancsó József királyi táblai írnok és Turótzai Mihály polgár Fogaras vidékén, Kőhalom-, Segesvár-, Medgyes-, Nagyszeben-, Nagy- és Kissink-, Szászsebeszékben kéregettek; Bertalan József királyi táblai írnok és Szóts Mátyás Udvarhely-, Maros- és Aranyosszéket és Küküllő vármegyét járták be; Nagy Sámuel, Kézdiszék számfeletti táblabíráját és Bodó János polgárt Felső- és Alsófehér, Hunyad vármegyébe, Szászvárosszékbe, Hátszeg vidékére és Zaránd vármegyébe küldték ki; Mágori Simon királyi táblai írnok és Jancsó Józsiás polgár Torda, Kolozs, Doboka, Belső- és Külsőszolnok és Kraszna vármegyében, valamint Beszterce vidékén kéregettek. Uo. 1835/6.

⁴⁴ Uo. 1835/6.

⁴⁵ Köpeczi Sebestyén József: *i.m.* 251–254.

⁴⁶ Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára az EREL-ban. 1785/72.

⁴⁷ *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*. I. S. a. r., bev., jegyz. Buzogány Dezső–Ősz Sándor Előd. Kvár 2003. 66.

⁴⁸ Uo. 551.

⁴⁹ Debreczeni Vázlatkönyvek 1929/169.

⁵⁰ Uo. 1929/182.

⁵¹ Uo. 1932/027.

csó, a zilahi csizmadiák 1732-es kannája volt;⁵² a szilágyborzási ónkanna, mely a brassói mészárosok 1745-ben készült céhkannája;⁵³ a domokosi ónkanna, mely a fegyverkovácsok 1649-es megrendelésére készült Nagybányán;⁵⁴ a gyalui ónkanna, melyet a kolozsvári(?) borbélyok rendeltek 1698-ban;⁵⁵ a gyulakuti talpas pohár, melyet a segesvári(?) késesek céhjelvénye díszít.⁵⁶

Céhedények a 19. századi kereskedelembe

A céhedények egyházi szertartásba kerülésének közvetett formája a 18–19. századi anyagi kultúra változásának tulajdonítható. Erdélyben a 18. századig a fémedények az egyéni vagy testületi reprezentáció fontos eszközét képezték, de ugyanakkor a vagyonszerzés eszközei is voltak. Ez a fajansz elterjedésével, majd a porcelán európai felfedezése után jelentősen megváltozott. A változás elsősorban az asztali edényként használt ónedények vevőkörén érhető tetten. A 18. századra a főúri, középnyemesi körökből kiszorult, majd a 19. századra a polgári és kisnyemesi lakásbelsőben is egyre inkább a fajansz és a keménycserép edények terjedtek el. A 19. század első felére a céhek edénykészletében is változás következett be, a korábban divatos ónedények helyét a keménycserép termékek vették át. A céhedények áruba bocsátásának másik oka a céhekben működő kézművesek számának csökkenésével magyarázható. A 18. századtól a hatóságok egyre inkább beavatkoztak a céhek belső életébe, igyekeztek szabályozni működésüket.⁵⁷ Mária Terézia a céh lakomák betiltásáról rendelkezett: „minden vendégeskedések megtiltatnak, nem is lévén szabad a céheknek az új mestereket ebéd-, vagy italadással akármely szín és fogás alatt terhelni.”⁵⁸ E rendelet következtében a céh lakomák szerényebben folytak.⁵⁹ A 19. század folyamán sorozatosan születtek a céhek tevékenységének korlátozásáról szóló törvények, a külföldi termékek behozatalával és a gyártás megjelenésével egy időben megindult az egyes céhes iparágak hanyatlása is. A kis létszámú közösségeknek már nem volt szükségük valamennyi céhedényükre, így a szükségtelen darabokat áruba bocsátották.

A protestáns egyházak úrasztali edényei között az ónedény a 18–19. század folyamán is töretlenül megőrizte kedveltségét, számos óntárgy adományozására a 19. században került sor. A polgári, céhes környezetben szükségtelen ónedények a korabeli régiségkereskedelemben kerültek. A református gyülekezetek úrvacsorai boroskannák vásárlásakor igénybe vették ezt a viszonylag olcsó szolgáltatást, erről szórványos adataink is vannak.

⁵² Bajusz–Lakóné: *i.m.* 66, 69. A templom 1764-ben készült mennyezetének egyik feliratán ez áll: „Megsegítette az eklézsiát a többi eklézsia és nemes Zilah városa.”

⁵³ Debreczeni Vázlatkönyvek 1932/253.

⁵⁴ Uo. 1932/317.

⁵⁵ Uo. 1935/012.

⁵⁶ Uo. 1935/135.

⁵⁷ Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön. 1750–1914.* Csíkszereda 2003. 154.

⁵⁸ Veress Endre: *i.m.* 40.

⁵⁹ Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon.* I. Bp. 1913. 159.

A kisbaci egyházközség épületeit, iratait, klenódiumait az 1837-ben dúló tűzvész pusztította el. A 18. századi úrasztali készletből a „tűz által megrongáltatott virágos” ezüstserleg vészelt a katasztrófát, az elolvadt ónkannák és óntányérok anyagát a számvevő bizottság 1840-ben mindössze egy forintra értékelte.⁶⁰ A tűzvészben elpusztult klenódiumok helyettesítésére Máté György és felesége még 1837-ben megvásárolta a brassói kések 1749-es céhkannáját.⁶¹ A beszerzés körülményeit nem ismerjük. 1838-ban a gyülekezet két kéregetőlevelet nyert a felsőbb hatóságoktól, melyekkel Vajna Jánost és Benedek Dánielt, illetve Mihály Sámuel és Benedek Balázst küldték ki.⁶² A kisbaci egyházközség második ónkannájának adományozása éppen Benedek Dániel és Vajna János nevéhez kapcsolódik, akik a brassói szűcsceh 1729-es kannáját ajándékozták eklézsiájuknak.⁶³ Ez esetben megoldatlan a kérdés, hiszen nem tudjuk, hogy a kannát segélykérő körútjuk során vásárolták, vagy a szűcsceh adománya-e.

A felvásárlás nem közvetlenül a céhektől történhetett, hanem a lebonyolítók korabeli régiségkereskedés funkcióját betöltő árusok lehettek, akik készletében az ónedények jelentős helyet foglaltak el. Szórványos adataink újabb láncszeme Feltorjáról származik, ahol a gyülekezet az úrvacsorai boroskannák beszerzésekor igénybe vette a viszonylag olcsó szolgáltatást.⁶⁴ Az egyházközség 1821-ben a Könczei Józseftől kapott 50 forint és 45 krajcár egy részéből, 20 rajnai forintból két ónkannát vásárolt.⁶⁵ A polgári háztartásból származó ónkannák egyikének 1747-es évszáma támogatást nyújt a vásárlás körülményére, a gyülekezet a fenti összegért régi ónkannákat vásárolt.⁶⁶ A beszerzés körülményeire a forrásokban nem találunk adatokat.

A további céhes kannák egyházi gyűjteménybe kerülésének tárgyalásánál levéltári források hiányában az edények felirataira kell szorítkoznunk. A brassói tí márok 1777-es ónkannáját Sipos Bodó Róza ajándékozta a lécfalvi egyházközségnek 1836 után.⁶⁷ A beszerzői kovácsoknak a magyarrégi református gyülekezet

⁶⁰ A Kisbaci Református Egyházközség Levéltára helyben. *A kisbaci református egyházközség számadásai. 1838–1882.* 1840: „A szerencsétlen tűzvészjében összeolvadt ónkannák és tángyérok romladékjai, egy forintnyi.”

⁶¹ Uo. Az adományozók nevét a kanna felirata is megőrizte: MA(té) GYÖR(gy) BEN(edek) julis[!] 1837.

⁶² Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára az EREL-ban. 1838/8.

⁶³ Az adományozók neve a kannára vésett feliraton olvasható: AJAN(dékozta) B(enedek) D(ániel) U(gyan) V(ajna) J(ános).

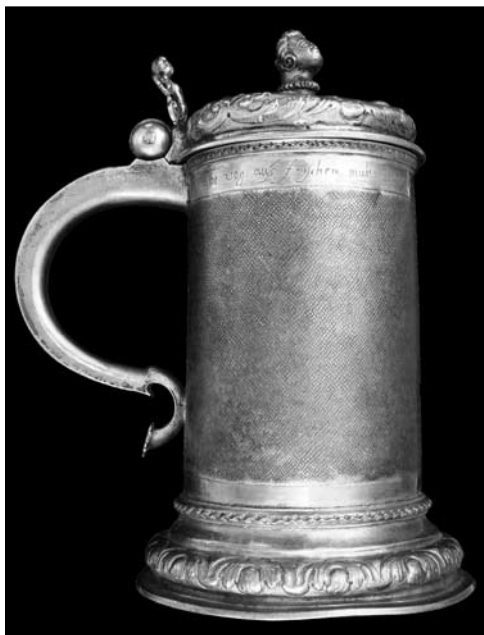
⁶⁴ Tüdös S. Kinga: *A feltorjai református egyházközség 19. századi jegyzőkönyve.* Acta II(1997). 90.

⁶⁵ Uo.: „Ismét méltóságos Köntzei József úr, a titulus Baka Elek guberniális cancellista úrnál levő adosságát contractussánál fogva conferálta feltorjai reformata eklézsiánknak, amely capitalis tett scala szerint 50 id est ötven réhes [!] forintokat és 45 krajcárokat, ezeket sok utánna való járásunk után a néhai Baka Elek úr testvéröccse, kurtapataki titulus Baka Lajos úr eklézsiánknak in anno 1821. május holnap kezdetin befizetvén, ebből egy pár szép ónkannáért az úrasztalára fizettünk fl. rh. 20. Nota bene: Mindenik kannán ez az inscriptio vagyon: A FEL TORJAI REF. EKKLÉSIÁÉ M: KÖNTZEI JOSEF UR COLLAT. VASAR ANNO 1821-ben.”

⁶⁶ Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltára a kézdivásárhelyi esperesi hivatalban. *Kézdi Egyházmegye Visitationális jegyzőkönyve (1821–1830).* I/20. 1822: „Az Úr asztalára tartozó szent edények és ékeségek megvagnak. Accedált egy füles ón kanna, mintegy kupás, az első oldalán egy kis rózsza formájú metszésben ezen betűk vagnak: G. T. 1747, azon alól egy szív formában ez az írás olvastatik: Anno 1821 FelTorjai Refor. Eklézsiáé M: Köntzei Josef ur collat Vásar.”

⁶⁷ Az egyházközség ingóságainak utolsó részletes leltára 1836-ból maradt fenn, ebben a céhkanna még nem szerepel. Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltára a kézdivásárhelyi esperesi hivatalban.

gyűjteményében lévő, 1565-ös céhkan-
nája bekerülési idejét a tárgy fenekére
vésett 1884-es évszám keltezi. Ezt tá-
masztja alá az 1759–1780 közötti idő-
szakra vonatkozó vagyonösszeírás is,
amelyben a kanna még nem szerepel.⁶⁸
A zilahi(?) mészárosok 1721-es kanná-
ját Sánta János 1887-ben vásárolta meg
a hadadi eklézsia számára.⁶⁹ A kolozs-
vári csizmadiák 1731-es ónkannáját
Csákány János és Zilahi Mária adomá-
nyozta Kidébe.⁷⁰ A fenti edények mind-
egyikén megjelenik az adományozó
nevét megörökítő vésett vagy karcolt
felirat a céhjelvény és céhre utaló fel-
irat mellett. A fentebbi példák azt bizo-
nyítják, hogy a korabeli kereskedelem
közvetítő szerepével számolnunk kell,
azonban az egyes tárgyak beszerzési
körülményeinek alaposabb vizsgálata
további kutatásra vár.

1. Az őraljaboldogfalvi ezüstkanna, Nagyszeben,
Tobias Teutsch, 1672

Egyházi gyűjteményben lévő céhedények

Felméréseink során a háromszéki, hunyad-zarándi és kükküllői egyházközségek
gyűjteményeiben több céhedényt vettünk nyilvántartásba, ezek képezik további
vizsgálódásaink alapját. A céhedények közül leggyakrabban ónedények kerültek
az egyházi szertartás kellékei közé, de tölcséres ezüstpohár, talpas pohár, ezüst-
kanna, cserépkancsó is kaphatott új funkciót.⁷¹ A nemesfémből készült céhedé-
nyek nagyobb becsben álltak, a céhek ritkábban váltak meg tőlük. Egyedülálló
az őraljaboldogfalvi egyházközség tulajdonában lévő ezüstkanna (**1. kép**), mely
Paulus Hermann nagyszebeni cipész 1672-es megrendelésére készült.⁷² A cápas fe-
lületű ezüstkanna domború talpán akantuszlevélsor húzódik. A céhre utaló felirat
az egykori fedél belsejébe volt vésve,⁷³ ezt 1930 után a ma látható fedéllel helyette-

Kézdi Egyházmegye Visitationis jegyzőkönyve (1831–1841). I/21. 1836.

⁶⁸ A Görgényi Református Egyházmegye Levéltára. Szászrégen. *Protocolum Visitationis Venerabilis Dioceseos Görgényensis sub pro-senioratu Johannis Simon compactum Anno Domini MDCCLIX.* 105.

⁶⁹ Debreczeni Vázlatkönyvek 1932/135.

⁷⁰ 2010 júniusában végzett felmérésünk eredménye.

⁷¹ Debreczeni Vázlatkönyvek 1928/104, 1929/133, 1930/106, 1932/256, 1935/135.

⁷² Kovács 2007. 512.

⁷³ Böjthe Ödön: *Hunyadmegye Sztrigymelléki részének és nemes családainak története, tekintettel a birtok-
viszonyokra.* Bp. 1891. 18; Debreczeni Vázlatkönyvek 1930/066.

2. Az ikafalvi ónakanna, Brassó,
Johann Gokesch, 1750

3. A lécfalvi kiöntőcsőrös ónakanna, Brassó,
IV. Michael Meldt, 1777

sítették. A kanna Tobias Teutsch (kimutatható 1670–1699 között) nagyszebeni ötvös munkája, aki mesterré avatásának első éveiben készítette el az ötvösművet.⁷⁴

Az erdélyi céhek edénykészletében a túlnyomó többséget az ónedények alkotják, ami a református egyháznak átadott tárgyak arányában is megmutatkozik. A vizsgált tizenkét céhedény közül tíz ónakanna (Aldoboly, Bölön, Cófalva, Csüdőtelke, Ikafalva, Kisbaconban két ónakanna, Lécfalva, Magyarszentbenedek, Páké), egy óntál (Páké) és egy ezüstkanna (Őraljaboldogfalva). A források talpas ezüstpoharat és újabb ónakannát említenek a kézdivásárhelyi egyházközség tulajdonában, mára mindkettő hiányzik. Az ónakannák és óntányérok eredeti rendeltetésüktől függetlenül az úrvacsoraszervezés részeként váltak, a kannákat a bor tárolására, a tányérokat az úrvacsorai kenyér kiszolgáltatására használták.

Formai felépítésük tekintetében a vizsgált ónakannák között két típus különül el. A zömök testű, hengeres kannák a 17. század második felében jelentek meg, és a 18. század folyamán végig kedvelt forma maradt, készítésük különösen a szász városok műhelyeire jellemző (2. kép). A brassói ónöntők (Johann Gokesch) a 18. század közepén a 16–17. századi ónakannák formáját idéző, jellegzetes, kiöntőcsőrös kannatípust alakítottak ki, ezt domború talp, karcsú, lefelé enyhén kiszélesedő kannatest, domború gyűrűvel hangsúlyozott szájerem és fedél jellemzi (3. kép). Ez a forma a 18. század második felétől igen népszerű lett a brassói ónöntők köré-

⁷⁴ Dâmboiu, Daniela: *Bresla aurarilor din Sibiu între secolele XV–XVII*. Sibiu 2008. 239–240.

ben, Samuel Meldt, IV. Michael Meldt, II. Valentin Mankesch előszeretettel alkalmazták.

A kannák díszítésében a céhjelvénnyek ábrázolása foglalja el a fő helyet, melyben a mesterség jellegzetes számai jelennek meg. A céhjelvénnyek a palást központi részén, a füllel szembe fordítva láthatók, melyet általában a céh elöljáróinak neve vagy a céhre utaló évszámok feliratok fognak közre. A brassói céhkannák igényesebb kivitelű darabjai a jelvényt a heraldikából átvett címertartó állatok, ágaskodó oroslánok tartják (Kisbacon). A szerszám- és eszközábrázolás szakszerűsége és hitelessége az egykorú képi ábrázolásoknál megbízhatóbb, hiszen a tárgyat maguk a mesterek használták és rendelték meg, így feltehetően nagy hangsúlyt fektettek szerszámaik pontos és természetű ábrázolására.⁷⁵ A céhjelvénnyek változása az azonos céh számára készült edényeken figyelhető meg leginkább. A brassói tímárok 18. századi céhedényei közül öt ónkannát és egy talpas tálat ismerünk. A 18. század első feléből származó edények ábrázolásain a cserzőkád fölött keresztbe tett színelőkések, alatta bőrfaragó kés látható. A Román Nemzeti Művészeti Múzeum gyűjteményében őrzött 1740-es ónkannán,⁷⁶ valamint a pákói egyházközség 1742-ben készült kannáján és talpas óntálján (4. kép) a céhjelvénnyel azonos formában jelenik meg, mindhárom a brassói III. Michael Meldt (1720–1772) munkája.⁷⁷ A céhjelvénnyel egyszerűbb változata díszíti a lécfalvi⁷⁸ református és a szászveresmarti⁷⁹ evangélikus egyház tulajdonában lévő, 1777-ben, illetve 1780-ban készült ónkannákat, melyek IV. Michael Meldt (1759–1793) munkái. Itt a cserzőkád alól eltűnik a bőrfaragó kés. Valentin Mankesch 1782-ben készített céhkannáján a jelvényt az utóbbiakkal azonos formában jelenik meg.⁸⁰ Eltérések a céhjelvénnyeket befoglaló stilizált levélkoszorúk kialakításában is mutatkoznak, amelyeken gyakran megjelenik a városra utaló korona. A céhmesterek névsora az emblémákat közrefogó feliratok alapján rekonstruálható, a céh élén 1740-ben Casparus Trepches, 1742-ben Samuel Beyer és Martin Beyer, 1777-ben Samuel Beyer és Samuel Schland, 1780-ban Daniel Gorgias és Johannes Schwartz,

4. A pákói talpas óntál, Brassó, III. Michael Meldt, 1742

⁷⁵ Nagybáky Péter: *Munkaeszközábrázolások magyarországi céhjelvényeken*. Technikatörténeti Szemle IV(1967). 172.

⁷⁶ Mitran: *i.m.* 158.

⁷⁷ Kovács Mária-Márta: *Ónedények a történelmi Orbai Református Egyházmegyében*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából II(2007). 196–197.

⁷⁸ Kovács 2010. 168.

⁷⁹ Mitran: *i.m.* 149.

⁸⁰ Uo. 149–150.

5. A brassói csizmadiák céhjelvénye a bölöni ónkannán, 1694

6. A brassói szűcsök céhjelvénye a kisbaconi ónkannán, 1729

1782-ben Mathias Orles és Laurentius Neustädter álltak.

A csüdőtelki kannán a nagyszebeni kerégyártók stilizált levélkoszorúba foglalt, kerekét ábrázoló jelvénye látható, melyet GLW monogram és 1684-es évszám vesz körül.⁸¹ A brassói csizmadiacéh Bölönben őrzött ónkannáján a brassói II. Michael Meldt (1693–1712) a csizma két oldalán darabítókést és mustát⁸² ábrázolt (5. kép). A céhjelvényt 1694-es évszám és Pitter Römer felirat fogja közre.⁸³ A brassói szűcsök céhkannája a kisbaconi egyházközségben maradt fenn, ennek stilizált, kifeszített bőrdarabot ábrázoló céhjelvényét két ágaskodó oroszlán tartja (6. kép). A hengeres testű ónkannát a brassói Lukas Meldt (1701–1735) készítette el Andreas Tartler 1729-es megrendelésére.⁸⁴ Szintén ágaskodó oroszlánok tartják a késesek céhjelvényét, mely a második kisbaconi ónkanna palástján tűnik fel (7. kép). A mesterség szimbólumát alkotó három kést korona fogja össze.⁸⁵ Johann Gokesch (1739–1775) a stilizált levélkoszorúba foglalt jelvény fölé Martinus Weiss céhmester nevét és az 1749-es évszámot véste. Egy évvel később az asztalosok megrendelésére ónkannát készített. Az Ikafalván fennmaradt edény palástján stilizált levélkoszorúba foglalt céhjelvény látható, melyen jellegzetes asztalosszerszámok jelennek meg: gyalu, derékszög, körző, satu és két ecset (8. kép). Ezt a céh elöljáróinak neve fogja közre: GEORGIUS ESSIG/ GOTTFRIED WAGNER/ GEORGIUS FISCHER/ MICHAEL GIRRESCH/ 1750.⁸⁶ A brassói

Fekete-templom mellékhajójában álló asztalosok stallumán (1746–1748) a céhjel-

⁸¹ KükTK II. 535.

⁸² A musta bőrsimító szerszám.

⁸³ Kovács 2010. 140.

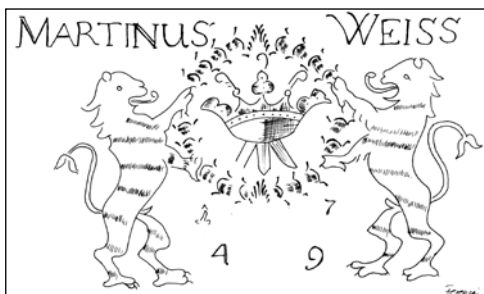
⁸⁴ Kovács 2010. 146.

⁸⁵ Uo. 152.

⁸⁶ Uo. 153.

vény csak a derékszőget, a gyalut és a közőrt tartalmazza.⁸⁷

Az aldobolyi ónkannát Henricus Lampen brassói harangöntő készítette 1733-ban. A palástot díszítő egyszerű céhjelvénnyel harangot foglal magába (9. kép).⁸⁸ Henricus Lampen tevékenységét a háromszéki templomok harangjairól ismerjük, 1693-ban Lisznyó, 1698-ban Lemhény, 1731-ben Feltorja harangját készítette el.⁸⁹ A mészárosok céhjelvénnyének egyszerű változata tűnik fel a cőfalvi, 1772-ben készült kiöntőcsőrs ónkannán (10. kép). Míg a 18. század közepéig a céhjelvénnyen az ökorfej mellett kés és fenőkö, fölötté két bárd jelenik meg,⁹⁰ addig a század végére leegyszerűsödött, csak az ökorfej utal a mesterségre. Johann Gokesch a mészárosok 1759-es ónkannáján még a szerszámokban gazdag címet ábrázolta, a cőfalvi 1772-es kannán már az egyszerűsített változatot alkalmazta. A brassói mészárosok céhjelvénnyé díszíti a szilágyborzasi 1745-ben készült úrvacsorai boroskannát is.⁹¹ III. Michael Meldt a kanna palástján a részletesebb céhjelvénnyel ábrázolta, melyet két ágakodó oroszlán tart. A kannát a felíratban szereplő Hannes Bömches neve alapján is a brassói céhhez kell kötnünk, ugyanis a Brassóban tevékenykedő Bömches mészároscsalád több tagja is ismert. Laurenz Bömches készítette el a brassói Fekete-templom 1696-os szószékkosarát,⁹² a cőfalvi kanna felíratában Valentinus Bömches mester neve szerepel. A cőfalvi ónedény felíratán Bartolomeus Schramm neve is feltűnik.

7. A kisbaconi ónkanna palástjának vésett díszítése – Ferenczi Márton rajza

8. A brassói asztalosok céhjelvénnyé az ikafalvi ónkannán, 1750

⁸⁷ Bálint Ágnes: *Ágostai hitvallású szász evangélikus főtemplom (Fekete-templom), Brassó*. Romániai magyar lexikon. Lásd <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=186> (Letöltve 2011. május 19.).

⁸⁸ Kovács Mária-Márta: *Óntárgyak a Sepsí Református Egyházmegye gyűlekezeteiben*. Református Szemle XCIX/6(2006). 726.

⁸⁹ Tüdős S. Kinga: *i.m.* 72.

⁹⁰ Mitran: *i.m.* 154, 161, 192, 222.

⁹¹ Debreczeni Vázlatkönyvek 1932/253.

⁹² Bálint Ágnes: *i.m.*

9. A brassói harangöntők céhjelvénye az aldobolyi önkannán, 1733

10. A brassói mészárosok céhjelvénye a cőfalvi önkannán, 1772

A magyarszentbenedeki céhkanna elkülönül a fent bemutatott edényektől, mert a nagyenyedi szűscéh számára 1747-ben készült kannáról hiányzik a céhjelvény.⁹³ Eredeti funkciójára részletes felirata utal: A NAGY ENYEDI N. SZÖCS/ CHÉ EGYENLŐ AKARATTAL JO/ SZÁNTÁBOL ADGYA EZEN KAN/ NÁT A SZ[ent] BENEDEKI REFOR[mata]/ ECCLESIAK 1755 DIK/[esztendő] BEN MARCIUSNAK 11 NAP/IAN. Készítési idejét a stilizált levélkoszorúba foglalt felirat jelzi: NO. SZ. Gy./ S. K./ 1747.

A céhkannák és tányérok egyházi szertartásba kerülésének vizsgálata során megállapíthatjuk, hogy a céhes eredetű tárgyak olyan eklézsiák birtokában gyakoribbak, amelyek fejlett kézművesközpontok (Brassó, Beszterce, Kolozsvár, Nagyszeben) vonzáskörzetébe tartoztak, de a segélykérő körutaknak köszönhetően egy-egy céhedény akár több száz kilométerre fekvő egyházközségbe is eljutott. A kéregetés során is elsősorban a közelebbi helységeket részesítették előnyben, távolabbi vidékekre nagyobb károk esetén szerveztek gyűjtőutat.

Rövid tanulmányunk az egyházi gyűjtemények kutatásában eddig jóformán kiaknázatlan szempontra szeretne volna felhívni a figyelmet, amelynek további vizsgálata az erdélyi önműves- és ötvöscéhek története mellett értékes adatokkal szolgálhat más céhes szervezetek története, egyházpártoló tevékenysége vonatkozásában is.

⁹³ KükTK III. 646.

Zunftgefäße in kirchlicher Nutzung (Zusammenfassung)

Die Formwandlungen, die das Abendmahlsgesäß der reformierten Kirche über die Zeitenläufe erfuhr, richteten sich stets an der für das jeweilige Zeitalter typischen Stilsprache aus. Der enge formale Bezug, der dabei zwischen Abendmahlsgesäß aus Zinn und Silber und profanen Gefäß- und Geschirrtypen besteht, ist kein Zufall: oft empfingen die Kirchen Gebrauchsgegenstände des täglichen Lebens als Geschenk und führten sie dann erst selbst einer liturgischen Nutzung zu. Dabei geriet ihre frühere Funktion häufig in Vergessenheit. So erhielt auch das für siebenbürgische Zünfte geschaffene Geschirr innerhalb der liturgischen Praxis der reformierten Kirche vielfach eine bedeutende Rolle.

Im Rahmen der Zunftlebens fand in Zunftbesitz befindliches Geschirr vor allem bei Festlichkeiten und an verschiedenen Feiertagen Verwendung. Während des 18. Jahrhunderts gelangte es in den Besitz von Kirchengemeinden, die auf Unterstützung ihres Gemeindelebens angewiesen waren und dafür warben. Aus den wenigen überkommenen Archivdaten und anhand einiger Gefäßinschriften lassen sich zwei Formen der Übermittlung festmachen, eine direkte und eine indirekte.

Während des 18. Jahrhunderts unternahmen Gesandte der Kirchengemeinden Rundreisen, um Unterstützung für ihr Gemeindeleben zu werben. Bei dieser Gelegenheit stifteten städtische Zünfte armen Gemeinden zuweilen Gefäße aus Zinn und Silber. Auf diese Weise gelangten die erhalten gebliebenen Zinnkannen aus Pachia (Páké), Belin (Bölön), Dobolii de Jos (Aldoboly) und Sânbenedic (Magyarszentbenedek), die Zinnschüssel aus Páké und die Silberkanne aus Sântămăria Orlea (Óraljaboldogfalva) in das Eigentum der dortigen Gemeinden.

Während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts war Zinngeschirr bereits nicht mehr in Gebrauch; stattdessen wurde eher Töpferware benutzt. Aus dem Gebrauch ausgeschiedenes Zinngeschirr gelangte in den Handel, wo die günstigen Objekte von reformierten Gemeinden erworben wurden. Auf diese Weise erhielt die Kanne der Kronstädter Kürschnerzunft in Băţanii Mici (Kisbacon) und die der Kronstädter Gerber in Leţ (Lécfalva) eine neue Funktion im Rahmen des Gemeindelebens.

Entsprechend sind Zunftzeichen die bedeutendsten Bildmotive auf Zunftgefäßen und -geschirr in Beständen reformierter Gemeinden. In den meisten Fällen werden sie von Inschriften begleitet. Die Zeichnung ist naturalistisch und genau. Um die Mitte des 18. Jahrhunderts läßt sich eine Tendenz zur Vereinfachung der genannten Elemente beobachten: Die Hauptinschriften beziehen sich auf die Zünfte, die Sekundärinschriften sind zumeist Stiftermonogramme oder -namen.

Zunftkannen und -teller gelangten oft in den Besitz von Gemeinden in Handwerkszentren (Kronstadt, Bistritz, Klausenburg, Hermannstadt). Auf dem Wege der oben genannten Werbereisen fanden sie aber auch zu Gemeinden, die hunderte Kilometer vom Herstellungs- und ursprünglichen Nutzungs-ort entfernt waren.

KOVÁCS ZSOLT

A GYULAFEHÉRVÁRI TRINITÁRIUS TEMPLOM ÉS RENDHÁZ EGYKORI BERENDEZÉSE

A gyulafehérvári vár északnyugati sarkában álló Batthyaneum épületegyüttese nemcsak Erdély egyik legjelentősebb közgyűjteményének őrzőhelyeként tarthat igényt a művészettörténészek érdeklődésére, hanem amint azt az Ünnepeelt tanulmányai is bizonyítják,¹ architektúrája és dekorációi is a 18. század végi Erdély művészetének meghatározó emlékei közé tartoznak. A Batthyány Ignác püspök által létrehozott nyomda, könyvtár, természettudományi és régiséggyűjtemény, valamint csillagvizsgáló az 1784-ben felszámolt trinitárius rendház templomában kapott helyet, a mellette álló kolostorba pedig a papnevelő intézet költözött. Minden bizonnyal a megváltozott funkcióknak, valamint a templom és kolostor eredeti berendezése szétszóródásának is tulajdonítható, hogy annak ellenére, hogy a 18. századi Erdély jelentős kolostorai közé tartozott, a fehérvári épületegyüttes történetével, építéstörténetével alig foglalkozott a történeti és művészettörténeti irodalom. A rend magyarországi jelenlétéről monográfiát író Fallenbüchl Ferenc a tartomány többi kolostorától eltérően – további információk híján – a fehérvári esetben mindössze az alapítás körülményeit vázolta,² adatait pedig az osztrák rendtartomány 1739-ben Bécsben kiadott történetéből³ merítette. Jórészt ugyanerre a kiadványra alapozta Ioan Șerban is történeti adatait, azonban írásaiban megpróbálta rekonstruálni a templom egykori megjelenését, és elemzi architektúráját is.⁴ Ő publikálta az együttes 1786 táján készült átépítési tervrajzait, a templom és kolostor egykori képének és funkcióinak máig legjelentősebb képi forrásait.⁵ Tanulmányunkban az épületegyüttes trinitárius korszakához köthető egykori berendezés létrejöttének és történetének folyamatát próbáljuk meg vázolni a fehérvári rendház és a püspöki levéltár iratai alapján.

¹ Kovács András: *Observatorul astronomic Batthyaneum de la Alba Iulia: un program decorativ puțin cunoscut*. *Ars Transilvaniae* II(1992). 29–48; Uő: *Program és műalkotás a XVIII. század végi Erdélyben. A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálója*. = *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk. Orbán János. Kvár–Mvhely, 2011. 117–136. Uő: *The Batthyaneum Observatory of Alba Iulia, a Less Known Iconographic Program*. = *Batthyaneum. Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741–1798)*. Ed. Biro Hendre, Doina. Buc. 2011. 195–212.

² Fallenbüchl Ferenc: *A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon*. Bp. 1940. 126–128.

³ S. Felice, Johannes a: *Annalium Provinciae Sancti Josephi Ordinis Excalceatorum Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum Libri Decem...* Wien 1739 (a továbbiakban *Annalium*).

⁴ Șerban, Ioan: *Despre arhitectura fostei biserici trinitariene (azi Biblioteca Batthyaneum) din Alba Iulia*. *Apulum* XIII(1975). 373–385 (a továbbiakban Șerban 1975).

⁵ Șerban, Ioan: *Edificiul Batthyaneum la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Addenda la un studiu privind arhitectura fostei biserici trinitariene*. *Apulum* XVII(1979). 477–487 (a továbbiakban Șerban 1979).

Előzmények

A keresztes háborúk időszakának körülményei között Mathai János párizsi teológiai magiszter és Valois Félix remete 1198-ban a franciaországi Cerfroidban alapította a rabváltó trinitáriusok rendjét (*Ordo Sanctissimae Trinitatis de Redemptione Captivorum*), melynek legfontosabb célja a pogányok fogságába esett keresztény rabok kiváltása, valamint a betegek és szegények kórházi ellátásának biztosítása volt. Már a 13. században mintegy kétszáz kolostoruk működött, főként Franciaországban, Portugáliában, Spanyolországban és Itáliában váltak népszerűvé. A kezdetben szigorú szegénységi fogadalom szerint élő trinitáriusok körében is az idők folyamán meglazultak a rendi szabályok, ezért a későbbiekben több reformmozgalom is kísérletet tett az eredeti rendszabályokhoz való visszatérésre. Sorukban a legjelentősebb a Joannes a Conceptione által a 16. század utolsó évtizedében Spanyolországban kezdeményezett reform, melynek eredményeképpen két ágra szakadt a rend, és 1599-ben megalakult a szigorúbb szerzetesi életet élő sarutlan trinitáriusok reformált rendje.⁶ A korábban francia miniszter generálisok vezette rend ezen ága hosszú ideig a spanyol rendtartományból származó vezetők befolyása alatt maradt.

A Bécs 1683-as ostroma utáni évtizedben a római rendházuk közvetítésével jelentek meg a sarutlan trinitáriusok Közép-Európában: 1685-ben III. Sobieski János lengyel király hívására alapították első lengyelországi kolostorukat, majd 1688-ban engedélyt kaptak a bécsi letelepedésre. A török elleni felszabadító háborúk kiváló alkalmat biztosítottak a trinitáriusok számára legfőbb hivatásuk, a fogolykiváltás gyakorlására. A 17. század utolsó évtizedében már bécsi rendházukból kiindulva szinte évente szerveztek rabkiváltó expedíciókat, úgynevezett redemptiókat a török és tatár területekre, s ezzel párhuzamosan pedig sorra alapították új rendházaikat. Legfőbb támogatójuk, Kollonich Lipót érsek már a bécsi alapítás kapcsán hangsúlyozta a magyarországi letelepítés fontosságát, ami aztán a következő évtizedekben meg is valósult. Egy kudarcha fulladt sárospataki kísérlet (1693) után Illaván hozták létre első magyar kolostorukat (1695), majd ezt követte a pozsonyi (1697), nagyszombati (1712), komáromi (1714), gyulafehérvári (1716), egri (1717) és sárospataki (1728) alapítás. Fogolykiváltó útjaik jobb megszervezése érdekében a török birodalom irányába is terjeszkednek, így jött létre 1718-ban a belgrádi, 1723-ban pedig a konstantinápolyi rendházuk.⁷ Magyarországi alapításaik sorát az óbudai (1738) és a makosmáriai (1749) kolostor zárta. Kezdetben a magyarországi trinitáriusok a Szent Joachimról elnevezett lengyel rendtartományhoz, 1728-tól pedig az osztrák, magyar, cseh és morva rendházakból frissen megszervezett Szent József rendtartományhoz tartoztak.⁸

Erdélyben a rend tagjai már a gyulafehérvári rendház alapítása előtt megfordultak, mivel az 1690-es évektől kezdődően a redemptiók gyakran a fejedelemsé-

⁶ Fallenbüchl Ferenc: i.m. 8–9.

⁷ Fallenbüchl Ferenc: i.m. 10–15; Knecht, Thierry Pascal: *Les religieux trinitaires déchaussés dans les États héréditaires des Habsbourg du siège de Vienne à l'érection de la Province Saint-Joseph (1683–1727)*. Lásd <http://www.trinitarianhistory.org/studies/studies.htm>. (Letöltve: 2009. 03.07.) A tanulmány nyomtatott változata ugyanezen címen megjelent: *Les cahiers du CERCOR* 4(1995). 3–41.

⁸ Fallenbüchl Ferenc: i.m. 15.

gen keresztül vonultak a török birodalomba, és a szintén Erdélyen keresztül történő visszatérések alkalmával az erdélyiekre is mély benyomást tehettek a kiváltott foglyok többszöri kolozsvári és gyulafehérvári felvonulásai.⁹

A fehérvári trinitárius kolostor előzményei 1713-ig nyúlnak vissza, amikor P. Josephus a Maria redemptor Nagyszébenben az erdélyi rendek előtt beterjesztette a trinitáriusok letelepedési kérelmét. 1715-ben érkezett Erdélybe P. Christophorus a S. Francisco, aki főként Erdély katonai kormányzója, Stephan Steinville tábornok hathatós támogatásával alakította ki a kolostor létrehozásának körülményeit, majd a következő évben VI. Károly császár évi 800 forintos adománya teremtette meg a rendházalapítás anyagi feltételeit.¹⁰ Szintén Steinville közbenjárásával szerezték meg a trinitáriusok 1716. március elején a vár északnyugati csücskében 1701–1703 között épített,¹¹ majd a Rákóczi-szabadságharc pusztításai után helyreállított Bethlen Miklós-féle házat,¹² és ebben rendezték be kolostorukat, melyen a rend feloszlatásáig mindössze kisebb átépítéseket, toldásokat végeztek. A kezdeti időszakban a kolostor emeletének nyugati végében alakították ki kápolnájukat.¹³ A rendház fenntartásához a letelepedést követő időszakban több támogatást is kaptak, közülük a legfontosabb gróf Mikes Mihály 1717. évi 4000 forintos adománya, melyet anyja végakaratanak teljesítésére adott a trinitáriusoknak.

A legjelentősebb erdélyi világi és egyházi előjárók részvételével rendezett ünnepség keretében 1719. június 4-én, Szentháromság napján helyezték el a kolostortól nyugatra fekvő területen felépíteni tervezett templomuk alapkövét, melynek aranyozott réz feliratát a Szentháromság és a két rendalapító szent, Mathai Szent János és Valois Szent Félix ábrázolása szegélyezte.¹⁴ Feltételezhetően a pénzügyi források szűkösségének tulajdonítható, hogy az építkezések előkészítése hosszasan

⁹ Például 1713-ban a kolozsvári jezsuita templomba vonultak, 1720-ban Gyulafehérváron Mártonffy György püspök zászlókkal és zeneszóval fogadta őket, Kolozsváron pedig a jezsuiták rendeztek számukra díszes felvonulást. Fallenbüchl Ferenc: *l.m.* 43, 46–47.

¹⁰ *Annalium* 581–586, 591–595, 613–616. A rendház létrejöttének alapvető iratait és a működést lehetővé tevő adományok listáját lásd *Historia Domestica Residentiae Carolinensis...* (a továbbiakban *Historia Domestica*). Lit. G. Magyar Országos Levéltár. Erdélyi Fiskális Levéltár. F 234 (a továbbiakban F 234). XXI/B. szekrény. A feloszlott trinitárius rend gyulafehérvári rendházát illető iratok. Fasc. 19. 32446. tekercs. Számozatlan anyag. A teljes trinitárius anyag számozatlan, ezért a kronologikus rendbe szervezett részegységeknél az év, egyes köteteknél pedig a fejezetcím alapján kereshetők vissza hivatkozásaink.

¹¹ *Bethlen Miklós élete leírása magától.* = *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Szerk. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 903–905; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720.* Bp. – Kvár 2003. 46. 52. kép. Giovanni Morando Visconti 1711-es Gyulafehérvár-térképén G. betűvel jelöli a nyújtott téglalap alaprajzú házat.

¹² „Augustissimus Imperator, Fundator noster Clementissimus donavit nobis hanc domum, quam inhabitamus, quae paucis abhinc annis noviter aedificata fuit, tempore vero revolutionis Rakocianae incinerata, ac denuo sumptibus suae Maiestatis Sacratissimae restaurata.” *Protocollum Index Liber inventarius Foundationis, obligationum, onerum Missarum perpetuarum, prove[n]tuum, scripturarum, privilegiorum, bullarum et aliorum bonorum mobilium et immobilium etc. Residentiae Albae-Carolinensis Ordinis SSS. Trinitatis Redemptionis Captivorum. Ab anno Foundationis inscribi Caepitum* (a továbbiakban *Protocollum*). Cap. VI. De principio huius Foundationis. F 234. XXI/B. szekrény. Fasc. 19. 32446. tekercs.

¹³ *Protocollum* VI.

¹⁴ Az ünnepséget és a felirat szövegét lásd *Annalium* 688–690; Şerban 1975. 374–375; *Protocollum*. Caput VII. De initio fabricae huius nostrae Ecclesiae. E fejezet elején fennmaradt az alapkő barokk kartusban megjelenő feliratának tollrajza.

elhúzódtott, és a templom tulajdonképpen építési munkálatai kevéssel 1728 előtt kezdődtek meg.¹⁵ Erre az évre mindössze az alapok kiásásával és a kriptá egy részével készültek el, majd 1728 júliusa és 1729 júniusának vége között a sekrestye alapozásának megépítése mellett a templom falait 3 láb magasságig húzták fel.¹⁶ Az elkövetkező öt évben, Joannes ab Angelis 1735 júliusáig viselt házfőnöksége idejében, jelentős mértékben előrehaladtak az építési munkálatok: a hajó falait a teljes magasságig, a szentélyét pedig a tervezett magasság feléig építették fel, valamint a tetőszerkezethez szükséges faanyagot és cserepeket is előkészítették.¹⁷ Még 1735-ben sor kerülhetett az épület befedésére, hiszen a források 1736-ban már a templomtér beboltozásáról számolnak be.¹⁸

A berendezés

Az ezt követő évek a templombelső kialakításával és a berendezés elkészítésével teltek: a belső falakat „tetszetősre” mázolták, elkészítették a kapuszárnyakat, a bejárat fölött zenészkarzatot képeztek ki és a belsőt részben kőlapokkal burkolták.¹⁹ Ebben az időszakban került sor a templom főoltárának elkészítésére is, melyhez az anyagi támogatást Rödel élelmezési biztos még 1737-ben bekövetkezett halála előtt biztosította.²⁰ A főoltár egykori kinézetéről mindössze egy szűkös bejegyzés tanúskodik, mely szerint oszlopok szegélyezték,²¹ azonban a rendtartomány általános gyakorlatából kiindulva valószínűnek tartjuk, hogy a fehérvári főoltár központi

¹⁵ Nicolaus a S. Felice házfőnökségének időszakáról jegyezték fel: „... fundamenta pro tota ecclesia facta, et crypta ex parte Epistolae fuit perfecta.” *Protocollum* VII. Hivatali idejének kezdetét sajnos nem ismerjük, 1728-ig töltötte be ezt a tisztséget.

¹⁶ 1728. július 12. és 1729. június 28. között Joannes a Conceptione viselte a házfőnöki tisztséget: „Sub hoc praesidente posita sunt fundamenta sacristiae, pro qua spatium a Supremo Directore fortalitis impetraverat, et usque ad pavementum chori extra fundamenta murus elevatus est cum effossione terrae pro construendam cryptam religiosorum, pariter sub illo congregata sunt materialia et instrumenta pro prosecuendam fabricam ecclesiae quae etiam ad tertium pedem extra fundamenta educta est.” *Protocollum* VII.

¹⁷ Az 1729. június 28. és 1735 júliusa közti időszakban: „...fuerit sacristiae multum aucta, murus ecclesiae forme usque ad tectum, pro quo jam ligna [?]illa, imbricesque praeparata fuere, sanctuarium aequae jam ad medietatem ascenderati ...” *Protocollum* VII.

¹⁸ „...successoris P. F. Aloysii a S. Ignatio, qui dum Albae Carolinae candido Trinitariorum Coetui praeesse inciperet, invenit ecclesiam hujatem usque ad superiorem intrinsecus circumferentiam, sacrum autem ad fenestras usque perfectam, nihil imperfectum videre poterant oculi ejus, ad omnia ergo ultimam apposuit manum, et tertia Septembris 1736 fornices ecclesiae ad integrum statum perduxit, quibus ultimam tegulam imponebat dominus Ignatius Fritz praefectus salis, non sine residentiae emolumento.” *Protocollum* VII.

¹⁹ „Incrustationem templi formosam si spectes portas peritorum arculariorum manu elaboratas, chorum saecularium musicorum optime dispositum, pavementum lapidibus quadratis aliqua ex parte stratum, ab uno eodemque Pastore [ti. Aloysius a S. Ignatio] vigilantissimo processisse memineris.” *Protocollum* VII.

²⁰ „Rei Annonariae commissarium Rödel, qui ad arae majoris constructionem patronum se exhibuit, expensarum hunc in finem necessarium medietatem P. Praesidenti Aloysio consignavit, exposit morte praeventus, spem in scriptis suis reliquit pro alia medietate, quam pro gloria sua secundet SS. Trinitas...” *Protocollum* VIII.

²¹ „Plura: idem pro majori altari columnas, aliaeque benefactoris [ti. Rödel] munificentia adjutus fieri curavit.” *Protocollum* VII.

képe is a trinitárius templomok főoltárainak legnépszerűbb ábrázolását, a Szentháromság a két rendalapítóval kompozíciót hordozhatta.²² A főoltárkép e témájára utal az is, hogy az oltárépítmény központi részét a trinitárius rend patrónusaiként tisztelt két női mártírszentet, Szent Katalint és Szent Ágnest ábrázoló festmények szegélyezték. Ezek feltételezhetően a főoltár 1737–1738 körüli felállításakor kerültek elhelyezésre.²³ Szintén ebben az időszakban készült el a templom díszes szószéke Ludvig Parn tűzészeti kapitány támogatásával.²⁴ Az 1739. május 23-án tartott ünnepi liturgia keretében a gyulafehérvári jezsuita rendház egyik tagja mondott elsőként prédikációt e szószékről, és ez alkalommal Demeter Márton gyulafehérvári kanonok és prépost áldotta meg az új templomot és berendezését.²⁵

Időközben a főhajóból nyíló két-két kápolnába szánt mellékoltárok felállításának folyamata is elindult. Erről tanúskodik a templomépítés utolsó szakaszában és a berendezés előkészítésének idején a fehérvári házfőnöki tisztséget betöltő Aloysius a S. Ignatio 1739. október elsejei levele, melyben a mellékoltárok állításához szerzett patrónusokért gratulált Thaddeus a S. Christophoro fehérvári előjárónak.²⁶ A mellékoltárok közül az elsőt a Szent Kereszt tiszteletére állították fel az evangéliumi oldal első kápolnájában, és 1739. szeptember 14-én már ünnepélyesen fel is avatták. Az oltár közepére a trinitárius rend bécsi temploma legjelentősebb kegyszobrának, az 1708-ban Nagyszebenből Bécsbe szállított úgynevezett kalászos feszületnek a másolata került. Állíttatója a gyulafehérvári pénzverde prefektusa, Gottfried Zechner von Thalhoffer volt, aki Bécsben készítette el a feszületet.²⁷

²² Wittko, Andrzej: *The Trinitarian iconography*. Folia Historica Cracoviensia 13 (2007). 149–150; Ugyanez a téma jelent meg a pozsonyi, nagyszombati, óbudai, komáromi főoltárokon is.

²³ A rendház 1750 és 1753 közötti számadásai a két festmény kisebb mértékű átalakítását említik, ami arra utal, hogy már korábban a főoltáron állhattak: „... ipsum et altare majus 2 figuris pictis SS. Catharinae et Agnetis actualis exornatus: valoris 18 fl.” *Liber summarius rationum et status nostrae residentiae Albae Carolinensis inchoatus anno MDCCCLIII*. F 234. XXI/B. szekrény. Fasc. 19B. 32446. telercs. 1750–1753 (a továbbiakban *Liber summarius*); 1757-ben a Szentháromság Társulat támogatásával új keretet kaptak: „1757. In Julio. Pro lista ad imaginem D. P. Patrum Cath. et Agnetis P. Praesidenti exsolvi fl. 7.” *Liber exitus proventuum perceptorum archiconfraternitatis nostrae in hac residentia Albae Carolinensi ab anno MDCCXXXV die XXII Juny*. F 234. XXI/B. szekrény. Fasc. 19B. 32446. telercs (a továbbiakban *Liber exitus proventuum*); „Eodem anno lista pro imaginibus S. Catharinae, Agnetis est nova procurata, item Baldachinum pro tabernaculo cum aureis floribus sumptibus Archi-Confraternitatis.” *Historia Domestica* 1758.

²⁴ „... illustrissimus dominus Ludovicus de Parn tormentorum capitaneus locum ad hoc verbum Divinum aptius percipiendum hac in ecclesia sibi relegit, cathedramque elegantes ornatam, artificioseque depictam collocavit.” *Protocollum* VIII.

²⁵ „Anno igitur millesimo septingentesimo trigesimo nono ante Festum SS-ae Trinitatis, quod incidit tunc in 24-tam Maji dicta ecclesia post meridiem per reverendissimum dominum Martinum Demeter, ecclesiae cathedralis Carolinensis canonicum et praepositum fuit benedicta, et desuper ab eodem primae solennes vesperae habitae sunt cum insequentis diei sacro cantato, post quod quidam Societatis Jesu sacerdos ad concionem e nova cathedra verba fecit.” *Protocollum* VII.

²⁶ Aloysius a S. Ignatio levele Thaddeus a S. Christophoro fehérvári házfőnöknek. Komárom, 1739. október 1.: „... gratulor reverentiae vestrae, quod acquisiverit patronos pro altaribus ecclesiae novae, cuperem scire an jam in nova ecclesia divina peragantur.” MOL. F 234. XXI/B. szekrény. Fasc. 13. 32446. telercs. Aloysius a S. Ignatiót fehérvári tisztségviselése után komáromi házfőnökké nevezték ki. Lásd Knecht, Thierry Pascal: *i. m.* Annexe no. 4.

²⁷ Kovács Zsolt: „*Effigies ad similitudinem*”. A bécsi trinitáriusok kalászos feszületének másolatai. = *Szűlök, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk. Orbán János. Kvár–Mvhely 2011. 305–308.

1. A gyulafehérvári templom és kolostor látképe
a Várados Mária kegyképpel

Az evangéliumi oldal második kápolnájába 1740-ben Leopold Kletzl élelmezési főfelügyelő támogatásával készült el a Nepomuki Szent János-mellékoltár,²⁸ majd az ezt követő években állították fel a leckeoldalon, a Szent Kereszt-oltárral szemben a Szűzanyának szentelt mellékoltárt.²⁹ Utóbbi állíttatója az Apafi-javak magyarországi származású adminisztrátora, csatári Nagy János József volt. Az általa készített oltár közepére a Várados Máriát ábrázoló olajfestmény került, melyet Salm grófnő, a Virmond regiment ezredese, Franz Michael Degano felesége adományozott a fehérvári trinitáriusoknak.³⁰ Erre az adományozásra már a templom-építést megelőző időszakban sor kerülhetett, ugyanis az osztrák rendtartomány kolostorait bemutató, 1739-ben kiadott kötetben a fehérvári rendházat és templomot ábrázoló metszeten már megjelenik a reprodukciója (1. kép). A Joseph és Andreas Schmutzer által részbe metszett ábrázolás képaláírásában fontosnak tartották kiemelni, hogy a bemutatott festmény Fehérváron igen

²⁸ „Piam praedecessoris hujus subsecutus est intentionem illustrissimus dominus supremus annonae praefectus de Klözl, dum anno subsequenti in honorem Sancti Joannis Nepomuceni altare arcularii et statuarii opere artificioso ornatum in secundum capella ex dicta Evangelii parte erexisset...” *Protocol-lum VIII*.

²⁹ „Non inter ultimos hujus ecclesiae benefactores adscribi voluit illustrissimus dominus Joannes Josephus Nagy de Csátár, S. C. M. consiliarius et bonorum fiscalium Apaffianorum administrator, qui dum effigiem Salvatoris nostri in prima capella partis Evangelii cerneret, suam autem Beatissimam Matrem hac in aede nullum adhuc obtinere locum usurparet zelo ductus Mariano e regione crucifixi in prima capella ex parte epistolae aram sumptibus propriis tam arcularii et statuarii labore eleganti extrui, quam artificioso pictoris conatu decolorari et adornari curavit, ad qualem nos dein publicae venerationi eam exposuimus imaginem Expectationis B. V. Mariae nuncupatam, quam illustrissima domina comitissa de Salm, consors illustrissimi domini L. B. Degano colonelli Regiminis Virmondiani huic residentiae donavit.” *Protocol-lum VIII*; „Item ab illustrissima domina comitissa de Salm, consorte illustrissimi domini L. B. Degano, colonelli Regiminis Virmondiani unam pulcherrimam imaginem expectationis B. V. Mariae valoris adminus centum flor.” *Protocol-lum XV*.

³⁰ Franz Michael Joseph de Degano őrmester 1708-ban kapott nemesi rangot. Megerle von Muehlfeld, Johann Georg: *Österreichisches Adels-Lexikon des achtzehnten u. neunzehnten Jahrhunderts enthaltend alle von 1701 bis 1820 von den Souveranen Österreichs*. Wien 1822. 44–45; csatári Nagy János József a korszak egyik legjelentősebb kincstári tisztségviselője, erdélyi kamarai igazgató és tanácsos, az Apafi-birtokok adminisztrátora volt. Lásd Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Bp. 1988. Passim.

nagy tiszteletnek örvend.³¹ Ez a kitüntetett tisztelet a Várados Mária-oltár felállítását követően időszakban számos ex voto adományozásában is megnyilvánult, a trinitárius rendház irataiban több alkalommal különböző fogadalmi tárgyak donációját jegyezték fel. Ezek sorát az oltárállító csatári Nagy János József felajánlása vezette be, aki 1748-ban egy aranyozott ezüst koronát adományozott a Mária-kegyképre.³² Ugyanazon évben az oltárállító rokonságából származó Unterhuber Ágnes³³ adományként egy nagyméretű aranyozott ezüstérmét, egy Szent János-reliefet ábrázoló ezüstérmét, valamint egy fehér rózsafüzért függesztettek fel az oltárképre, majd Henricus a S. Francisco laikus testvér által hímmzett Háromkirályok imádása-jelenettel díszített antependiumot helyeztek el az oltáron.³⁴ Ezeket az adományokat az elkövetkező három évtizedben számos értékes fogadalmi tárgy követte.³⁵ A gyulafehérvári Várados Mária-kegykép tiszteletét nemcsak a fogadalmi tárgyak hirdették, hanem emellett a fehérvári trinitáriusok a sokszorosított grafika eszközeivel is igyekeztek hírnevét növelni. Az 1740-es években készítette a bécsi Franz Leopold Schmitner azt a rézmetszetet, amelyen a fehérvári Maria Gravida jelenik meg, alatta az oltárállító csatári Nagy házaspár kettős címerével (2. kép).³⁶ A fentebb említett 1739-es metszethez hasonlóan az előtér

³¹ *Annalium* 688. Közli Șerban 1975. Fig. 1; Sabău, Nicolae: *Metamorfoze ale barocului transilvan. I. Sculptura*. Cluj-Napoca 2002. Fig. 43 (a továbbiakban Sabău 2002).

³² „Anno 1748 apposita est Beatae Virgini [!] Mariae imaginem gratiose inaurata argentea corona, quam illustrissimus dominus Josephus Joannes Nagy de Czatar S. M. R. consiliarius et bonorum fiscalium Apafianorum administrator donavit.” *Protocollum* XV.

³³ Csatári Nagy feleségének, Salbeck Zsófiának a testvére.

³⁴ „Anno eodem dedit domina Agnes de Unterhuber nata de Salbeck numisma magnum deauratum, rosarium album et numisma Sancti Joannis argenteum ex filuran, quae omnia eidem gratiose imaginem appensa sunt, ac etiam particulam SSae Agnetis cum authentica argenteo inclusam monstrantio. Praeterea accessit ad hanc aram antependium pulchrum fratre Henryco a Sancto Francisco ordinis nostri laico acu pictum repraesentans adorationem trium magorum.” Uo.

³⁵ Például: „...donavit dominus de Keyling Imperialem S. Georgy domina Theresia Poltzerin unum pulcherrimum argenteum numisma ex filuran, domina Barbara Schubachin annulum aureum, et virgo Elisabetha Kockslin argenteum annulum, quae omnia huic gratiose imaginem appensa”; „Anno 1758 oblata est ad gratiosam B. V. effigiem duo argentea anathemata affigenda: duo corda ex utraque parte ultimo loco posita. Horum unum obtulit domina de Keyling supremi montium magistri consors. Alterum dedit domina Schmidham[m]erin consors actualis monetarum guardiani”; „Anno 1764 in festo Conversionis S. Pauli spectabilis domina Sophia de Karazzeg hujus postae magistra ad aram B. V. obtulit unum strophium Turcicum copioso auro intextum. Anno eodem 1764 ad aram B.V. pia matrona cognomine Budain, appendit zonam rubram cum gemmis albis. Similiter eodem anno ad eandem aram oblata sunt duo anathemata argentea quorum unum deauratum formam numismatis, in quo ex una parte. Anno 1779 oblata est a quodam honorato domino Ludovico de Weis ad Beatam Virginem tabula cum anathematibus argenteis, quae eodem anno die 18-va Decembris in Festo Expectationis Partus sub sacro solenni exposita et finito sacro supra tabulam majorem appensa est.” Uo.

³⁶ A 12,7x7,6 cm nagyságú metszetet közli Szilárdy Zoltán–Tüskés Gábor–Knapp Éva: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsútárhelyekről*. Bp. 1987. 100, 107. kép. Felirata: „Gratiosa Imago B. Mariae V. / quae in Ecclesia R.R. P.P. Trini- / tariorum Albae Carolinae in / Transylvania devote colitur. / Haec aeri incisa dedicatur Illmis / Conjugibus D. Joanni & D. Sophia Nagy / de Csatár á P[at]re B[artholomaeo] á S[ancto] N[icolao] T[jyrnaviensis?] v[icarius?]. F. L. Schmitner sc. Viennae.” A korábbi irodalomban 1740 körülre keltezett metszet pontosabb datálásának kulcsa a megrendelő Bartholomaeus a S. Nicolao élettrajzában alaposabb ismerete lenne. Az általunk elérhető élettrajzi adatai között nem rendelkezünk a nagyszombati vikáriusságra utaló információkkal. Elképzelhető, hogy az ábrázolás a fehérvári Mária-oltárnak az 1740-es évek eleji felállításával van összefüggésben, de mindenképp csatári Nagy János 1752-ben bekövetkezett halála előtt készült. Csatári Nagynak a fehérvári trinitárius

2. A gyulafehérvári kegykép. Rézmetszet, Franz Leopold Schmitner, 1740 körül

kisebb magaslatán jelenik meg a kezeit széttárázó mezítlábás Szűzanya, aki díszes virágmintás ruhát és sötét köpenyt visel, az ábrázolás háttérében pedig egy város sziluettje bontakozik ki. A Várados Mária-kegyképről készült metszetek használatának egy érdekes epizódját – mely egyúttal a kegykép jelentőségét is jelzi – a fehérvári háztörténet örökítette meg: 1752. április 10-én az Alsóvárosba tervezett új obszerváns ferences templom alapkövetételénél a trinitárius rendház előljárója is részt vett, az alapköbe pedig a trinitáriusok részéről a nagy tiszteletnek örvendő kegyképük metszetábrázolását helyezték el.³⁷

A gyulafehérvári Várados Mária-festmény a prágai Újváros (Carlow) ágostonosrendi kolostortemplomának főoltárán álló, a 18. században nagy tiszteletnek örvendő Mária-kegykép³⁸ másolataként értelmezhető; az előképével teljesen megegyezik a Szűzanya kisebb magaslaton ábrázolt alakja, a háttérben azonban nem egy táji környezet, hanem egy településkép tűnik fel. A Várados Mária-kultusz elterjedt voltát a gyulafehérvári oltár mellett a téma további erdélyi képi ábrázolásai is

bizonyítják (segesvári ferences templom egykori oltára, csíkszentléleki mellékoltár, mócsi Maria Gravida-festmény).³⁹

A fehérvári trinitárius templom mellékoltárainak sorában a következő emlék a Szent József-oltár volt. Állításának kezdeményezője Demeter Márton gyulafehérvá-

templom és Mária-kegyképe iránti tiszteletét jelzi, hogy 1752. május 17-én a székesegyházban végzett szertartás után ennek a templomnak a kriptájában helyezték örök nyugalomra. Utóbbihoz lásd *Historia Domestica* 1752.

³⁷ „Die 10 Aprilis positus est primus lapis pro nova ecclesia R. R. P. P. Franciscanorum Reformatum extra praesidium in platea Germanica dicta, ab illustrissimo ac reverendissimo domino Joanne Kastal praeposito hujatis capituli. Situs primi lapidis e in ipso medietate fundamenti in fronte sanctuarii, quod fundamentum ad unam orgyam profunditatem habet. Invitatus fuerat ad dictum solennitatem P. Eusebius a S. Bartholomaeo tunc temporis praesidens, comparuit cum P. Marco, et cavitati lapidis imposuit imaginem chartaceam, quae effigiem Gratosae Nostrae Matris de Expectatione Partus prae se ferebat.” Uo.

³⁸ Lechner, Gregor Martin: *Maria Gravida. Zum Schwangerschaftsmotiv in der bildenden Kunst*. München–Zürich 1981. 433–435.

³⁹ *Mária-tisztelet Erdélyben. Mária-ábrázolások az erdélyi templomokban*. Szerk. Mihály Ferenc. Székelyudvarhely 2010. 11.

ri nagyprépost, majd 1740-ben bekövetkezett halála után csatári Nagy János József támogatásával készült el végleges formája 1746 márciusára.⁴⁰ A rendtartomány védőszentjének szentelt oltár központi képe a korban közkedvelt ikonográfiai témát, Szent József halálát jelentette meg, és a Várandós Mária-képhez hasonlóan ez is a templom felépítését megelőzően jutott a trinitáriusok birtokába, ebben az esetben 1727 előtt, ugyanis a Maria Gravida-festmény árával megegyező összegre becsült, meglepően magas értékű⁴¹ olajképet Giuseppe Quadro, a gyulafehérvári vár építését irányító olasz származású hadiépítész még halála előtt adományozhatta.⁴²

Minden bizonnyal az 1730-as évek végén Erdélyt is végigpusztító nagy pestisjárvánnyal összefüggésben került sor az előcsarnok nyugati fülkéjében a pestisszentek tiszteletére emelt mellékoltár felállítására. A gróf Mikes István támogatásával⁴³ az 1740-es évek első felében⁴⁴ emelt mellékoltár több mint két évtizedig befejezetlenül állt, festésére és aranyozására mindössze 1770-ben került sor az állíttató özvegye, Petki Rozália gondoskodásából.⁴⁵ A gyulafehérvári trinitárius templom főoltára és négy mellékoltára, a pestisszentek oltárának kivételével, 1745-re elkészülhetett, mert ez év június 13-án, Szentháromság ünnepén báró Klobusiczky Ferenc erdélyi

⁴⁰ „Saluberrimum erga Sanctum Josephum habuit affectum illustrissimus ac reverendissimus dominus Martinus Demeter, praepositus Capituli Albensis, dum aram in honorem hujus Sancti extrui intendisset, sed pium illum conatum praematura false praescidit et nostrum benefactorem e medio sustulit, ne autem hoc bonum intentum in vanum abiret, illustrissimus dominus Joannes Josephus Nagy de Czarar S. R. M. consiliarius et bonorum fiscalium Apaffianorum administrator residuum ac hoc opus perficiendum subministravit, quare anno 1746-to in Martio haec ara erecta, et imago Sancti Josephi agonizantis, quam ab illustrissimo domino de Quadri supremi vigilarum praefecti et per Transylvaniam caesarei ingenery dono acquisivimus, meliori modo posita est.” *Protocollum* VIII.

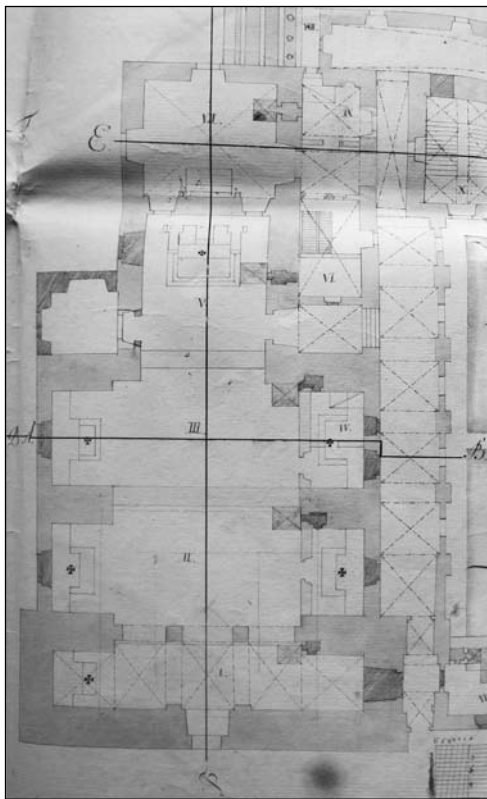
⁴¹ „Item ab illustrissimo domino de Quadri supremi vigilarum praefecti, et ingenery caesarei per Transylvaniam unam pulcrum imaginem S. Josephi agonizantis valoris centum florenorum Rhen.” *Protocollum* XV. A Mária-képet legalább száz forintra értékelték. Lásd 30. jegyzet.

⁴² Giuseppe Quadro († 1727) neve több alkalommal is felmerül a rend fehérvári története kapcsán: 1719-ben részt vett a templom alapkövetételénél, és nevét belefoglalták az alapkö feliratába is (*Annalium* 688–689; Šerban 1975. 374–375), majd 1720 márciusában meghatározó szerepet játszott a váron kívüli Hajós utcában található kert trinitáriusok általi megszerzésében. *Protocollum* XI. Ekkor a forrásokban „illustrissimus dominus Josephus Quadri pro tunc fortalitis director e majore ingenieur” megnevezéssel szerepel. Fennmaradt Quadro síremléke is, amely napjainkban a gyulafehérvári ortodox katedrális ke-rengőjében látható; eredetileg a jezsuita templomban állt. Lásd Sabău 2002. 88–89, 245. Fig. 146, 284.

⁴³ „Ira dei contra nos peccatores nunquam citius placari potest, nisi per intercessionem suae Matris et Sanctorum, ibi enim locus est refugium, non absimilem et optime destinatum nobis designavit locum in hac SSmae Triados aede illustrissimus fundator noster dominus comes Stephanus Mikes de Zabola, dum in honorem Sanctorum Patronorum contra pestem in fine ecclesiae ex parte Evangelij altare necdum coloribus vestitum collocasset.” *Protocollum* VIII. Mikes István a család számára a grófi rangot szerző Mikes Mihály generális fiaként a 18. század közepi évtizedek erdélyi politikai életében a katolikus párt egyik meghatározó egyénisége. Trócsányi Zsolt: *Reformok előtt: a Ministerialkonferenz in rebus Transylvaniae és a Hofcommission, illetve Hofdeputation in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis (1745–1751)*. Levéltári Közlemények 57(1986). 228–231.

⁴⁴ Hermenegildus a S. Bernardo házfőnöksége (1741–1744) alatt. Lásd *Protocollum* VI.

⁴⁵ „[1770] 2-da Decembris ara pestiferorum infra chorum ecclesiae sita, ex integro perfecta est, ad quem decolorandam et deaurandam sumptus viduae comitissa Rosalia Mikkes [!] de Zabola ad continuas et humillimas preces nostri Patris Praesidentis suppeditavit.” *Historia Domestica*; „Ara SS. Patronorum contra Pestem ante annos 20 erecta, anno superiori tota picta et auro cuso inaurata, 4 novis candelabris et itidem novis canonum tabulis instructa fuit ex munificentia illustrissimae comitissae viduae de Mikes fl. 150.” *Liber summarius*. 1768–1770.

3. A templom alaprajza, 1786 után

püspök felszentelte őket.⁴⁶ Az oltárok egykori helyének pontos meghatározásában alapvető a templom egyetlen ismert felmérési rajzsorozata, amelyet 1786 után báró Mörringer készített az épületegyüttes felosztás utáni átépítéséhez.⁴⁷ A templom földszinti alaprajzán megfigyelhető mind az öt mellékoltár építménye; ezeket a hajóterre merőlegesen, a kápolnák oldalfalai mentén helyezték el (3. kép).

Az öt mellékoltár felállításával zárult a gyulafehérvári templom berendezésének első jelentős periódusa, amely alatt kialakult a templombelső meghatározó képe, azonban az ezt követő évtizedekben is a rendház előjárói számos kisebb-nagyobb beavatkozással igyekeztek a berendezés megjelenésén javítani, a templomukat díszesebbé, reprezentatívabbá tenni. A helyi viszonyokra jellemző, hogy az 1730–1740-es években felállított mellékoltárok egy része mindössze néhány év múlva nagyobb átalakításon esett át. A Szent Kereszt-oltárt 1746-ban Karl Kreen, a gyulafehérvári pénzverőház tisztségviselője támogatásával a tisztítótűz (fel-

tételezhetően domborműves) ábrázolásával, két nagyobb angyallal, baldachinnal és új oromzattal egészítik ki, majd 1752-ben a felépítményt két oszloppal bővítik, az oltárt festik és aranyozzák a korábban említett alapító, Gottfried Zechner von Thalhoffer bőkezűségéből.⁴⁸ A következő évben a Nepomuki Szent János-oltár átalakítására került sor, szintén az oltáralapító támogatásával: a vele szemben álló Szent József-oltárhoz hasonlóan oszloppokkal szegélyezték a központi ábrázolását, és a megrendelő származásához híuen az osztrák területeken közkedvelt páros, Szent Lipót és Szent Flórián szobraival díszítették, az oltár oromzatára pedig Szent Anna képe került. Ugyanezen alkalommal új tabernákulum készült az oltárhoz, 8 gyertyatartóval, valamint kánontáblákkal egyetemben.⁴⁹ Úgy tűnik, a mellék-

⁴⁶ *Protocollum VII.*

⁴⁷ Batthyaneum Könyvtár. Kéziratgyűjtemény. XI 423. (inv. nr. 1373). Közli Șerban 1979. Fig. 1–4.

⁴⁸ Kovács Zsolt: i.h.

⁴⁹ „Anno 1753 itidem altare S. Joannis Nepomuceni Martyris sumptibus piissimi cujusdam fautoris in meliorem formam et possibilem symmetriam respective ad altare e regione consistens productum, columnis duabus et statu S. Leopoldi Marchionis Austriae et S. Floriani Martiris insuper quoque icone S. Matris Annae, tabernaculo, octo candelabris et tabulis canonum augmentatum, et in dominica proxime

oltárokon mindössze két esetben szegélyezték szobrai az oltár központi ábrázolását, ugyanis a templom leltárai következetesen négy aranyozott szobrot említenek.⁵⁰

Amint a fentebbiek is mutatják, a rendház fennmaradt iratai alapján viszonylag jól rekonstruálható a berendezés elkészítésének folyamata és az alapvetően a városhoz kötődő császári adminisztráció tisztségviselőiből, az ugyanott állomásozó hadsereg tisztjeiből, katolikus arisztokratákból álló megrendelői köre, valamint valamelyest a berendezés kinézete is, azonban a források az azokat készítő mesterek kilétéről szinte semmit se árulnak el. Az oltárok esetében mindössze a Szent Kereszt- és Nepomuki Szent János-oltár 1752–1753-as átalakítási munkálatai kapcsán bukkan fel az átalakításokban részt vevő mesterek neve. A háztörténet az 1752. évnél egy tragikus eseményről emlékezik meg: ez év június 21-én Anton Rensam szobrász a Nepomuki Szent János-oltárról leesett, és nemsokára belehalt a baleset során szerzett sérüléseibe.⁵¹ Elképzelhető, hogy az erdélyi és magyarországi barokk szobrászattal foglalkozó irodalomban ismeretlen szobrász fehérvári működéséhez kötődik a Nepomuki-oltáron végzett munkálatok mellett a Szent Kereszt-oltár átalakítása is, azonban utóbbiról az írott források nem emlékeznek meg. Tény azonban, hogy 1752-ben az ő tevékenységével párhuzamosan az oltárok átalakításánál a közismert kolozsvári szobrász Johann Nachtigall szerepével is számolnunk kell. Nachtigall 1752. március 20-án a fehérvári házfőnöknék írt levelében a tőle rendelt gyertyatartók elkészítését ígéri, s egy közelebbiről meg nem határozott Szentháromság-szoborcsoport munkálatait is említi.⁵²

Az 1740-es évek végén a főoltár is jelentős változáson esett át: 1749-ben a pozsonyi trinitárius templom korábbi főoltárképét Gyulafehérvárra szállították át, és csekély átalakítás után új díszes kerettel látták el, majd a fehérvári főoltárra

secuta post festum hujus S. Thaumaturgi videlicet 20-ma Maji auro et coloribus a pictore absolutum fuit. Quo die igitur praemissa concione missa solennis, ac pomeridianae litaniae denuo in eadem ara ad divinam remunerationem exorandam pro patrono nostro celebrabantur, posteaquam pridie omnes statuae hujus arae benedictae fuissent.” *Protocollum* VII; „Alter vero suprafatus patronus [ti. Leopold Kletzl] Anno 1752 pro reparanda architectura et augmentando ornatu altaris Sancti Joannis Nepomuceni pendit liberaliter 96 florenos Rhen. Anno autem 1753 pro inauratione subministravit 18 libros auri et 13 argenti, ac praeterea pro solutione pictoris aere parato 150 fl. Rhen. elargitus est.” *Protocollum* VIII.

⁵⁰ „Statuae inauratae pro ornando altari sunt nr. 4.” *Inventarium mobilium pertinentium ad ecclesiam et sacristiam residentiae Carolinensis Ordinis SSS. Trinitatis ab anno 1715.* F 234. XXI/B. szekrény. Fasc. 19B. 32446. tekercs. A szűkszavú leltárból azonban nem dönthető el egyértelműen, hogy az oltárokon álló szobrokat veszik-e számba vagy esetleg olyan szobrokról van szó, amelyek nem kerültek elhelyezésre. Mivel két különböző időpontban is megjelennek, feltételezhetően előbbire vonatkozhatnak.

⁵¹ „[1752] Die 21 Juny. Antonius Rensam sculptor ex ara S. Joannis Nepomuceni decidit, sacramentis munitus infra dimidia horae spatium mortuus, altero die ad cryptam sepultus e ad terram: in fine cryptae per directum infra fulcrum ultimum sinistrae partis, et muri respicientis plateam.” *Historia Domestica*.

⁵² Johann Nachtigall kolozsvári szobrász a gyulafehérvári trinitárius házfőnöknék, 1752. március 20. F 234. XXI/B. szekrény. Fasc. 16. 32446. tekercs. Nachtigall munkásságához lásd B. Nagy Margit: *Re-neszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.* Kvár 1970. 317–318; Sabău 2002. Passim.

helyezték.⁵³ A pozsonyi főoltár Gyulafehérvárra történő átszállítása a pozsonyi szentély 1745 utáni átalakítása során vált lehetővé, amikor a korábbi főoltárt egy új, a templom illuzionisztikus kupolafestményét is készítő Antonio Galli Bibiena által tervezett főoltár váltotta fel. A Gyulafehérvárra került oltárkép feltételezhetően arról az oltárról származik, amelynek elkészítésére a pozsonyi trinitáriusok fő patrónusa, Eszterházy Imre hercegprímás 1728-ban Antonio Gaetano Bussi bécsi stukkátorral szerződött. A szakirodalom szerint a jelentős összegű szerződés kivitelezésére sohasem került sor, így az 1740-es évek közepéig mindössze egy ideiglenes oltár állhatott a pozsonyi szentélyben.⁵⁴ A két rendház előjáróinak és patrónusi körének eltérő lehetőségeit jelzi, hogy a legjobb bécsi művészeket foglalkoztató nagyarányú pozsonyi munkálatok folytán funkciótlanra vált pozsonyi főoltárkép a gyulafehérvári templom főoltárának kiemelt díszeként került új helyére.

A pozsonyi oltárkép Gyulafehérvárra kerülésében meghatározó szerepet az 1747-től a fehérvári házfőnöki tisztséget viselő Bartholomaeus a S. Nicolao (polgári nevén Gaspar Flinck)⁵⁵ játszotta. A pozsonyi születésű házfőnök szülővárosának rendházából érkezett a fehérvári kolostor élére, ez alapján gondoljuk úgy, hogy neki köszönhető a pozsonyi oltárkép megszerzése. Személyében igen energikus előjáró került a fehérvári trinitárius házfőnöki tisztségbe, amelyet az 1747–1750 közti időszakon kívül 1762 és 1769 között újból ő töltött be, s időközben a rendtartomány számos jelentős tisztségét is viselte.⁵⁶ Pozsonyi házfőnöksége (1753–1756) időszakában sem feledkezett meg korábbi rendházáról, és jelentős összeget adományozott egy értékes ezüstlámpa elkészítéséhez, melyet a nagy tiszteletnek örvendő Várados Mária-oltárra helyeztek el.⁵⁷ A pozsonyi főoltárkép megszerzése mellett az ő kezdeményezésére több jelentős beavatkozást végeztek ebben az időszakban a kolostoron, és értékes elemekkel bővült a templom berendezése is. Első házfőnökségének időszakához fűződik a templom berendezésének egyik figyelemre méltó emléke, a bejáratától jobbra, a keleti toronyaljban 1749-ben elkészített Szent Sír, melynek színpadszerű – talán a kor divatjának megfelelően illuzionisztikus – építménye a források tanúsága szerint mindkét oldalon festett volt, díszítését cserélhető figurális ábrázolások egészítették

⁵³ „Eodem Anno [1749] imago magna, quam prius Conventus noster Posoniensis in loco arae majoris coluerat, haec dein modice immutato concepta pro Transylvania adaptata, et listam pretiosam opere statuarii et pictoris exstructo hic locum arae majoris obtinuit.” *Protocollum* VIII.

⁵⁴ Galavics Géza: *Antonio Galli Bibiena in Ungheria e in Austria*. Acta Historiae Artium XXX/3–4(1984). 222, 235. Fig. 59; Pözl-Malikova – Maria–Schemper-Sparholz, Ingeborg: *Die Tätigkeit Johann Joseph Reslers für den Trinitarierorden*. Acta Historiae Artium XXX/3–4(1984). 270–276.

⁵⁵ 1712. június 30-án keresztelték meg Pozsonyban, 1731. április 17-én lépett be a rendbe Illaván, és ugyanaznap fogadalmat is tett. *Series Chronologica*. BTM Kiscelli Múzeum Kézirattára, ltsz. 13713. A trinitárius rend tagjainak 1777 körül készült összeírását tartalmazó kötetből származó adatokért Perényi Rolandnak tartozom köszönettel.

⁵⁶ „Huic in praesulatu residentiae nostrae successit P. F. Bartholomaeus a S. Nicolao. Ex-Procurator Provinciae, Ex-Minister Posoniensis, Ex-Definitor Provinciae, Ex-Secretarius Commissary Generalis N. P. Rudolphi a S. Johanne Nepomuceno. Idem nempe qui jam anno 1747 hujus residentiae Praesidens fuit.” *Protocollum* XVIII.

⁵⁷ „Lampas affabre elaborata argentea pro ara B.V.M. pro qua P. Minister Posoniensis P. Bartholomaeus a Sancto Nicolao, ex speciali devotione erga Beatissimam Nostram 100 flor. Rhen. obtulit, residentia vero nostra 39 flor. 47 xr. superaddit, constat universim fl. 139 xr. 47.” *Liber summarius* 1753–1756.

ki, ajtószárnyait pedig igényes festés borította.⁵⁸ 1763-ban a kolostor emeletén új helyiséget alakított ki a könyvtár számára,⁵⁹ a következő évben pedig a kolostor berendezésének kisebb módosításaira került sor. Ekkor a refektórium bútorzatát újították fel, és ugyanide új, bőrrel bevont székek készültek,⁶⁰ valamint ugyanebben az évben merült fel egy új főoltár vagy orgona építése is, amelyhez Nagyszébenben keresett támogatókat a rendház előjárója.⁶¹ Hivatalviselésének legjelentősebb vállalkozása a szentély mögötti emeleti szinten már az 1750-es évek első felében kialakított⁶² szerzetesi kórus berendezése volt. A rendház tagjainak napi zsolozsmázását szolgáló kis oratórium falait faburkolattal vonták be, körbe festett székeket helyeztek el, és a falakat zöld színű textíliákkal díszítették. Ablaknyílásainak bélletébe és a nyílások köré 1765 őszén falképeket festettek, amelyek a virágdíszekkel borított felületen egy hangsúlyosan trinitárius témát, a két rendalapító képét és követőik ábrázolását jelenítették meg.⁶³ Az oratóriumba egy kisméretű oltárt helyeztek el, melynek közpon-

⁵⁸ „Anno 1749-no in Februario in fine ecclesiae sub aestivi chori fornice erectum est fixum sacrum sepulchrum, cujus scenae in utroque parte pictae, et diversas repraesentationes pro singulis annis variantes aptatae sunt, claudibus hic locus portam ingenuem pictam, ac toto anno absque ullo incommodo locum tenet.” *Protocollum* VIII.

⁵⁹ „Non minus idem ille vigilans Praesul concavitatem illam penes portam chori in superiori ambitu versus plateam reflexo, duobus parietibus ex imbricibus neo constructis, clausis et bibliothecam aptissime eo transtulit.” *Historia Domestica* 1763.

⁶⁰ „Eodem anno omnes sedes refectorii ab ephippiario novo viridi panno obductae sunt, et duodecim lignea sedilia facta, quae pro usu ordinario, nigro corio obducta.” *Historia Domestica* 1764.

⁶¹ A kolostoron végzett munkálatokhoz: *Protocollum* XVIII. 1764; „Hoc anno [1764] 24 Juny P. Bartholomaeus a S. Nicolao praesidens migravit Cibinium quaesitum ibidem patronum, pro ara majore nostrae ecclesiae neo erigenda, et etiam feliciter invenit cum in illustrissimo domino Hass de Grünberg, annonae supremus commissario.” *Historia Domestica*. 1764; „1764. In Junio. A domino illustrissimo annonae commissario Haas de Grünberg sponte oblata ad ligna comparanda pro altari majori, vel organo fl. 100 xr. 48.” *Liber proventuum hujus Residentiae Albo Carolinensis Ordinis Excal. Ssmae Trinitatis Redemptionis Captivorum a die 1 Juny A. 1755*.

⁶² „Anno 1754 chorus pro religiosis exaedificatus fuit post altare majus, tabulatus, fenestris quoque ac portam provisus. Idemque chorus etiam e foris anno 1761 curam et industriam P. Benedicti a S. Felice pro tunc praesidentis eleganter incrustatus, transeuntibus per moenia suavissima oculorum pascua praebet. Anno 1765 cura P. Bartholomaei a S. Nicolao pro tunc praesidentis elegantissimis imaginibus exornatus est...” *Protocollum* VII; „Pro choro servit usque adhuc cella proxima ad ecclesiam facile autem posthac novus chorus parari poterit cum jam fornix superior sacristiae pro pavimento illius structus sit.” *Liber summarius* 1750–1753; „Chorus post majorem aram supra sacristiam ex toto paratus, fenestris et portam novam provisus, tabulato, prouti et spatium ante chorum, et totius ambitus versus chorum saecularem tabulatus est, et constitit ad fl. 200.” *Liber summarius* 1753–1756.

⁶³ „1765. Anno hoc in autumnno concavitates fenestrarum chori religiosi, variis florum figuris et imaginibus ac gentilitiis horum parentum nostrorum Joannis et Felicis pictae, novae lambariae per totum chorum circumdatae, ac decoloratae, necnon anno 1766 septem imagines majores cum suis listis pro ejusdem ornatu affixae sunt. Has inter imagines notatu dignissima venit Imaguncula B. Virginis sub lista argentea aureis radys coronata...” *Historia Domestica*. 1765; „Anno 1765. Hic idem zelosissimus praesidens P. F. Bartholomaeus a S. Nicolao chorum religiosorum scamnis pictis, cortinis viridibus, ac una ara instrui, imaginibus 7 perquam elegantibus sex pedum geometricorum altis, duorum et 1/2 latis exornari curavit. In imaginibus his cernuntur B. V. Immaculata, S. Josephus, S. Joan: Bapt:, S. Joan: Evangelista, S. Jo. Nepomucen:, S. Catharina et S. Agnes, quae omnes [kihúzza: circumdata sunt] quadratis regulis, ex quercu eleganti manu fabricatis, et interius deauratis inclusae sunt. Imago principalis arae refert SS. Trinitatem ad formam arae majoris Viennensis.” *Protocollum* XVIII; „Chorus novus instructus est altariolo, picturis, scamnis cum reclinatoriis coloratis et sportulis calcis fl. 100.” *Liber summarius* 1762–1765; „7 magnae imagines cum quercinis listis, item inaurata lista parvae unius iconis B. Virginis pro chori ornameto fl. 160.” *Liber summarius* 1765–1768.

ti festménye a rendtartomány székhelyének számító bécsi trinitárius templom egy évtizeddel korábban, 1756 előtt felállított főoltárának⁶⁴ Szentháromság-ábrázolását követte.⁶⁵ Az oltáron nyert elhelyezést az a korábban a Szentháromság Társulat által őrzött kisméretű Mária-kép, amely az 1737–1738-as török háború alatt Havasalföldről került Gyulafehérvárra, és a rend tagjai csodatevőként tisztelték. Az oratórium falait hét nagyobb méretű⁶⁶ festmény ékesítette a Szeplőtelen Szűz, Szent József, Keresztelő Szent János, Evangélista Szent János, Nepomuki Szent János, valamint Szent Katalin és Szent Ágnes ábrázolásával.⁶⁷

Bartholomaeus a S. Nicolao házfőnök kegyképek iránti tisztelete nemcsak a szerzetesi kórus oltárára elhelyezett Mária-kép kultuszának felélesztésében nyilvánult meg, hanem szintén ezt sejtethjük a leckeoldal első mellékoltárán található Várandós Mária-kegykép tiszteletének ápolásában is, ugyanis véleményünk szerint nagy valószínűséggel az ő megrendelésére készítette a bécsi Franz Leopold Schmitner a fehérvári kegykép fentebb említett metszetábrázolását.⁶⁸

A fehérvári házfőnök Mária-tiszteletének egy igencsak érdekes példája a rendház kertjének 1766. évi felújításakor is megfigyelhető, amikor az Alsóvárosban található kertészlak homlokzatának fülkéjébe az egykoron a szászsebesi evangélikus templom reneszánsz főoltárán álló Mária-szobor másolatát helyezték el.⁶⁹ A helyi lutheránus szászok körében nagy tiszteletnek örvendő szászsebesi szobrot 1731-ben Kornis Zsigmond kormányzó a kóródi családi kápolnába vitette, helyére pedig egy másolatot állíttatott. A szobor Kóródra kerülése régóta ismert a szakirodalom számára,⁷⁰ azonban a gyulafehérvári adat jelentősége annak tulajdonítható, hogy a szászsebesi Mária-szobor barokk kori kultuszához kapcsolódó kegyszobor-másolatok létezésének ez az egyetlen említése. Külön figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy a gyulafehérvári másolat azért kapott helyet egy kerthez kötődő építményen, mert a Kóródra történt átszállítás után az eredetihez az a hiedelem fűződött, hogy a Szászsebesről való elvitelével volt összefüggésben az 1731 utáni években a város környékét sújtó aszály, s ezért gyakran folyamodtak esőért a szászsebesi Máriához.

⁶⁴ Schemper-Sparholz, Ingeborg: *Nachrichten über verlorene Werke von Rauchmiller, Stannetti, Lanzani und Pozzo bei den Trinitariern in Wien*. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 38(1985). 266.

⁶⁵ A bécsi főoltár egykori oltárképét 1826-ban a ma is látható, szintén Szentháromság témájú festményrel helyettesítették. Az oltárépítmény eredeti képeről nem maradtak fenn adatok, azonban a hasonló korú pozsonyi, nagyszombati és óbudai trinitárius főoltárok témája alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a bécsi főoltáron is a Szentháromságnak a két rendalapító szenttel való ábrázolása állhatott. Lásd Pötzl-Malikova, Maria – Schemper-Sparholz, Ingeborg: *i.m.* 288–289.

⁶⁶ 189,6 x 79 cm.

⁶⁷ Ezeket a festményeket később a szentélybe vitték át: „Hoc eodem festo [Ti. SSmae Trinitatis] 7 imagines magnae a P. Praes: Bartholomaeo curatae, inde in templum deportatae ac pro majori ornatu templi suspensae sunt, actuque ibidem manent.” *Historia Domestica* 1770.

⁶⁸ Lásd 36. jegyzet.

⁶⁹ „Eodem anno et mense [1766] die 17-ma etiam in horto nostro (qui est in inferiori civitate) in fronte cubiculi hortulani, ad concavitatem muri [oldalt beszúrva: renovata et decentius] posita est statua parva B. V. Mariae, sub vitro. Est haec statua copia illius B. Virginis, quae visitur in ecclesia Saxonum Sabes in ara majori, de qua fertur, dum a Saxonibus ablata fuisset, quod per integrum triennium in suis circumjacentibus agris, vineis et hortis nullam omnino pluviam habuerint.” *Historia Domestica* 1766.

⁷⁰ B. Nagy Margit: *A kegyes főkormányzó és a műkincsek*. Utunk XXIII(1968. június 28.). 26. 8–9; Krasser, Harald – Streitfeld, Theobald: *Zur Wiederauffindung der Madonna des Mühlbacher Altars*. = Gündisch, Gustav et al.: *Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte*. Buk. 1976. 96–110.

Bartholomaeus a S. Nicolao házfőnökségének periódusához kötődik a fehérvári rendház 50 éves jubileumának az 1766. évi megünneplése is, melynek fényét az előljáró igyekezett díszes alkalmi építménnyel és dekorációkkal is emelni. Az ünnepségre történő előkészületek jegyében a templom belsejét s kiemelten a főoltárt a rend jelvényével megjelölt alkalmi dekorációkkal tették díszesebbé,⁷¹ a templom főhomlokzatának ünnepi megjelenését pedig egy diadalkapu biztosította, melynek kronoszichonos feliratai az alapítás és a jubileum évét emelték ki.⁷²

Díszes ceremóniák közepette ünnepelte meg 1780. április 9-én a fehérvári rendház a trinitáriusok sarutlan ágának egyik történeti jelentőségű eseményét, a rend körében nagy tiszteletnek örvendő Michael a Santis⁷³ boldoggá avatását is. Erre az alkalomra diadalkaput építtettek a templomhajóban, a szentélyben pedig Michael a Santis életének és csodatételeinek egy ismeretlen nagyszebeni festő műhelyéből származó hat jelenetét függesztették ki.⁷⁴ A boldoggá avatott tisztelete ezt megelőzően is kimutatható a fehérvári rendház életében, így például a refektóriumban már az 1750-es évek elejétől állt egy festménye, majd később a templom szentélyének falán függött a szent olajképe,⁷⁵ melynek növekvő tiszteletét jelzik az 1779-ben adományozott értékes ezüsti offerek.⁷⁶

A gyulafehérvári rendház működésének utolsó másfél évtizedében két jelentősebb átalakítás történt a templombelsőben. 1777-ben a főoltár elé alabástromból

⁷¹ „Eodem anno 1766 P. Praesidens Bartholomaeus a S. Nicolao, pro exornanda ecclesiae emit 6 magnos fascies florum ex pennis compositos, quos amphorellis ligneis pictis et nostra cruce signatis imponi curavit, item refici curavit 22 magnos et 12 parvos fascies tum chartaceos tum lineos, cum substaculis viridi colore pictis et annulis deauratis. His prima vice aram majorem exornavimus, dum annum jubileum seu 50-us ab hujate installatione die 12 Octobris Dominica videlicet 21 post Pentecosten [!] celebravimus.” *Historia Domestica* 1766.

⁷² „Pro augenda pietate populi, ac solennitate magis decoranda zelosissimus P. Praesidens Roma procuravit indulgentias plenarias, intra octo dies a quovis fideli semel lucrandas, instituit per octo dies mane et ameridie extraordinarias devotiones ac frontispitum [!] templi per eleganti arcu triumphali exornari curavit. In hoc arcu sequentia chronographica cernebantur. In arcu superiori: gLorIoSIs SvB aVSpICIIS aVStrIae IMperatorIo regIIIs orDo trInItatIs In transYLVanIa qVInqVagenarIVs eXIstIt. In inferiori: Ihr soL-Let Das fVnffzIlgste heILLIgen; Dann es Das IVbel Iahr. Levit. c. 35. v. 10. In medio tanquam proclamante taenio caelesti nostro habitu amicto legere fuit hanc: Jubileus est et quinquagesimus annus. Lev. c. 20. v. 11. Fuere in columnis et aliae inscriptiones, quas brevitatis causa praetereo.” *Protocollum* VI.

⁷³ Ikonográfiájának rövid áttekintését lásd Witko, Andrzej: i.m. 150–151.

⁷⁴ „1780 9-na mensis Aprilis: celebrata fuit beatificatio Beati Michaelis a Sanctis solennissime per dies tres [...] ornatus ecclesiae fuit nitidus et celebris; porta triumphalis erecta in ecclesia propter injuriam temporis optime penicillo cujusdam pictoris Cibiniensis Saxonis educta et arculario labore per Fr. Dominicum praestita; [...] in muris lateralibus praesbiteri ovals icones, vitam ac post mortem miracula demonstrabant Nostri Beati ...” *Historia Domestica* 1780. Az alkalmi dekoráció igényességét jelzik az erre az alkalomra a nagyszebeni festőnek kifizetett összegek: „Fieri ac pingi curavimus pro solennitate beatificationis B. Michaelis portam triumphalem, et 6 imagines vitam illius repraesentantes, et soluti sunt pictori pro sola pictura fl. 170. Pro asscribus ad portam tryumphalem necessarii fl. 7 xr. 30.” *Liber summarius* 1780.

⁷⁵ „24-ta Mensis Augusti ornamenta super sex majores imagines in presbyterio existentes, et unam B. Michaelis a Sanctis, vulgo quespartze[?] albo colore picta, deaurataque ex majori parte, et pollita sunt.” *Historia Domestica* 1782.

⁷⁶ „Eodem anno [1779] die 25-ta Augusti oblatum est ad iconem B. Michaelis a Sanctis unum anathema argenteum in 265 fl. Rhn. ab hujate domina praxatorum [!] magistra. Item aliud huic simile ad eundem Beatum die 4-ta Novembris ab illustrissimo domino Ludman capitaneo incltyti Regiminis Orossani.” *Protocollum* XV.

új tabernákulumot állíttattak fel, ennek felső fülkéjébe a máriacelli kegyszobor másolatát helyezték el a következő évben, majd 1779-ben sor került a tabernákulumot díszítő szobrászati elemek (angyalalakok) elkészítésére és aranyozására is.⁷⁷ A máriacelli kegyszobor gyulafehérvári kultuszának háttérében minden bizonyítással a magyar származású Fulgentius a S. Francisco (polgári nevén Delpini András György)⁷⁸ fehérvári házfőnök áll, aki 1769-es Gyulafehérvárra érkezése előtt 4 évig az óbudai rendház vikáriusi tisztségét töltötte be.⁷⁹ Az óbudai Kiscellben néhány évvel korábban helyezték el a trinitárius templom főoltárának tabernákulumán az ausztriai kegyszobor filiációjaként ismert kegyszobrot,⁸⁰ így a fehérvári elrendezés inspirálója feltételezhetően a kiscelli főoltár lehetett. A háztörténet által – nem kis büszkeséggel – Erdélyben páratlannak titulált alabástrom tabernákulum kőfaragó munkáit nagy valószínűséggel ugyanaz a Lemhényi András nevű magyarigéni mester végezte, akivel 1775-ben az egri trinitáriusok kötöttek szerződést egy négyoszlopos alabástrom szentségház adott tervrajz alapján történő elkészítésére.⁸¹ Az alabástrom tabernákulum mellett a fehérvári templom másik jelentős késői be rendezési darabja az 1781-ben a karzaton felállított új orgona, melyet a következő évben Stephan Adolf Valepaghi medgyesi festő⁸² lazúros zöld színűre festett és faragott díszzeit aranyozta.⁸³

⁷⁷ „1777. Mense Aprili erectum est in ecclesia nostra tabernaculum ad aram majorem ex lapide alabastro, quod per Transylvaniam non visitur”; „[1778] 19-na mensis Novembris in vigilia S. Patris Nostri Felicis fuit benedicta statua Beatissimae Virginis Mariae Jesulum in ulnis, quae defert ad normam originalis in Cellis Marianis Majoribus affaberrime elaborata arte sculptoria”; „1779. 2-da mensis Novembris caepit Pr. Praesidens nostrum tabernaculum allabastrinum in perfectionem valde necessariam redigere; in hunc finem angelos sculptoria arte affaberrime effeci, conformiter ad illud colorari, polliri et deaurari, uti et radios, foris, interiusque respicientes statuum Beatissimae Virginis bases et reliqua visibilia ornamenta permanentia.” *Historia Domestica 1777, 1778, 1779*; „Item curavimus arca B. V. Mariae Cellensis supra tabernaculum majoris arae pro fl. 5 xr. 21. Item fieri curavimus residuum ornatum tabernaculi cum angelis, basibus et radiis: pro quibus sculptor percepit fl. 30, et deaurator fl. 80.” *Liber summarius 1774–1777*.

⁷⁸ Selmezbányán keresztelték meg 1726. július 10-én, 1747. augusztus 2-án Komáromban lépett be a rendbe, és 1748. augusztus 3-án szintén Komáromban tett fogadalmat. *Series Chronologica*. Minden bizonnyal rokona az ebben az időszakban szintén Erdélyben működő selmezbányai születésű jezsuita Delpini János Teofilnak, aki 1766-tól 1771-ig Alvincen az anabaptistákat térítette katolikus hitre, majd 1771-től a Nagyszebenben általa alapított Terezianum árvaház igazgatója. Lásd *Magyar életrajzi lexikon. 1000–1990*. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 2003. DVD.

⁷⁹ *Protocollum XVIII*.

⁸⁰ *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumban. 2004. május 28.–szeptember 12.* Szerk. Farbak Péter – Serfőző Szabolcs. Bp. 2004. 529–530.

⁸¹ Voit Pál: Az egri extrinitárius templom. Magyar Műemlékvédelem 1959–1960. 223, 225. A magyarigéni kőfaragó egri munkájában a fehérvári trinitáriusok közvetítő szerepet játszottak, az 1775. augusztus 3-án hozott döntésük értelmében 300 rajnai forintot adnak elélegbe az egri tabernákulum elkészítéséhez. Lásd *Liber approbationum*. F 234. XXI/B. szekrény. Fasc. 19B. 32446. tekercs.

⁸² Munkásságáról lásd Sabău, Nicolae: *Metamorfoze ale barocului în Transilvania*. II. *Pictura*. Cluj-Napoca 2003. 60–62. Mivel a medgyesi festő 1773-ban a szelindeki evangélikus templom orgonáján együtt dolgozott a kor egyik legismertebb erdélyi orgonaépítőjével, a nagyszebeni Johann Hann-nal, elképzelhető, hogy Fehérváron is kettejük közös munkájáról lehet szó. Hahn munkásságához lásd Porumb, Marius: *Prospectul – partea vizibilă a orgii. Preliminarii la Repertoriul Orgilor din România*. *Ars Transilvaniae* XIX (2009). 124–125.

⁸³ „1781 10-a mensis Juny appositum est organum novum in Ecclesia nostra 10 mutationum, tam sculptoria, quam arcularia vestitione ornatum, et per multos annos desideratum, quoniam positivum antea

A templommal párhuzamosan a rendház épülete is több átalakításon esett át, s berendezésének változásairól is részletesen megemlékeznek a fennmaradt források. Míg a szerzetesi cellák a rend általános gyakorlatát követve minden bizonnyal teljes mértékben nélkülöztek bármely dekorációt, a szerzetesek közösségi tereinek díszítése kiváló lehetőséget jelentett a templom esetében is észlelt jellegzetes trinitárius témák megjelenítésére. Jól példázza a rendház előjáróinak ezen tendenciáját a kolostor legreprezentatívabb tere, a boltozott refektórium⁸⁴ egykori díszítése. Az ebédlő 1750-es évek eleji, kisebb mértékű átalakításakor említik, hogy boltozatának felső részét a rend történetét megelevenítő falképek díszítették. Ezt a rend történetét középpontba helyező dekorációt ez alkalommal a nagy rendi reformátor, Joannes a Conceptione és a szentéletűként tisztelt Michael a Sanctis portréival egészítették ki.⁸⁵ Szintén a rend szentjeinek és tiszteletre méltó tagjainak ábrázolási díszítették a kolostor földszinti folyosójának falait is, melynek díszítésére az 1753–1756 közötti időszakban hat trinitáriust ábrázoló festményt rendeltek meg,⁸⁶ a következő három évben pedig a folyosó falain újabb 18 festményt helyeztek el.⁸⁷ A hat trinitárius szentet és rendtagot ábrázoló sorozat a rendház 1783-as felszámolása után az alvinci bulgarita ferencesek tulajdonába juthatott, mert 1825-ben az alvinci rendház folyosóin írtak össze hat ugyanilyen témájú képet.⁸⁸

cum 3-bus mutationibus per multos annos ecclesiae deformitati fuit; constabat hocce 700 fl. Rh. computando tam advectionem ejus per tempus 6 septimanarum positionis intertentione quatuor hominum, revectorum et minutiarum quarundam. [...] 1782: 1-ma mensis July caepit eleganter exornari organum per dominum Stephanum Valdorf de Vallepagy Saxonem a foris versus majorem aram in colore viridi lazuratam, omnesque cziradae ab integro bono auro deauratae ac optime expolita sunt, a retro vero, nempe parte chorum respiciente eodem colore pictum, ac resplendens factum, utrobique vero subtiliter, ac aptissime innexus color ruber; ita, ut vix per Transylvaniam tam proportionate exornatum organum videatur. Item in choro tegumen folium scamna musicorum picta, et colorata cennuntur.” *Historia Domestica* 1781, 1782. Az idézett szövegrész alapján a fehérvári orgona megjelenését és színvilágát feltételezhetően a medgyesi (1755) és szelindeki evangélikus templomok (1773) orgonáihoz hasonlóan kell elképzelnünk. Porumb, Marius: i.m. 12, 14. il.

⁸⁴ A refektórium a kolostorszárny földszintjének keleti felét foglalta el. A legkeletibb helyiség a konyha volt, amelytől nyugatra egy keskeny folyosó után következett az ebédlő.

⁸⁵ „Refectorium nostrum in superiori fornice pictis historiis Ordinis exornatum, duabus imaginibus VV. NN. PP. Reformatoris et Michaelis a Sanctis auctum fuit: principaliori imagini SSS. Triados opera statuary et pictoris novus ornatus supperaditus, ipsae quoque listae reliquarum imaginum uniformiter decoloratae et fenestrae cortinis de materia viridi provisae fuerunt: nova denique porta ex ligno quercino facta est ... pretio fl. 85.” *Liber summarius* 1750–1753. A falképeket az 1768–1771 közötti időszakban javították: „Refectorii picturae renovatae sunt fl. 5 xr. 19.” *Liber summarius* 1768–1771.

⁸⁶ „Multis sub hoc praesidente [Benedictus a S. Felice] residentia nostra vestita est [teg?]umentis. Praeterquam, quod inferiorem ambitum majoribus et latioribus [?]lustravit fenestris, et pavimentum quadratis lapidibus sterni curaverit, parietesque mundissime dealbari mandaverit. Simul eundem ambitum [p?]ictis Venerabilium et Sanctorum Ordinis nostri imaginibus (non sine religiosorum et saecularium stupendo solatio) splendidissime venustavit.” *Protocolum* XVIII; „Idem ambitus inferior sex imaginibus N.N. V.V. exornatus. Constiterunt cum suis listis fl. 40.” *Liber summarius* 1753–1756.

⁸⁷ „Pro ambitu inferiori curatae sunt: imagines 18, quae constiterunt cum suis listis florenis 213 fl.” *Liber summarius* 1756–1759.

⁸⁸ Gyulafehérvári Érseki Levéltár. Vizitációk. Alvinc. 17. d. 1825. május 8–9. F. In ambitibus imagines:

1. Effigies Caroli a S. Spiritu Cardinalis Trinitarii nr. 1.
2. V. P. Joannis a Conceptione Reformatoris Ordinis SS. Trinitatis nr. 1.
3. V. P. Roberti Trinitarii nr. 1.
4. Effigies Archi Episcopi Toletani Iacobi primi Arragoniae Regis filii a Mauris crucidati nr. 1.

A berendezés utóélete⁸⁹

A gyulafehérvári trinitárius rendházat II. József 1783. december 9-én kelt dekrétuma szüntette meg, majd az elkövetkező időszakban a feloszlást végző bizottság számba vette a rendház és a templom ingóságait. Kutatásaink jelenlegi állása szerint a kolostor ekkor készült leltárát nem ismerjük, a templom és a sekrestye ingóságait egy 1785 júliusában keltezett összeírás 3444,25 forintra becsülte.⁹⁰ Ugyanezen iratcsomóban fennmaradt egy másik, rövidebb terjedelmű inventárium is, amely a trinitárius templomban található ingóságokat vette számba. Ebben a leltárban egyes tételeknél feltüntették, hogy mely egyháznak adományozta tovább őket Batthyányi Ignác püspök. Ebből derül ki, hogy a templom két legértékesebb kelyhe a székesegyház tulajdonába került, Nagysinkre egy monstranciát, egy cibóriumra való takarót és egy sárga selyemkazulát, Székelyudvarhelyre egy értékes ezüst füstölőt, egy nagyobb méretű oltárterítőt, egy aranyszálas himzéssel díszített ünnepi kazulát, Makfalvára egy aranyozott cibóriumot, egy cibóriumra való takarót és fából faragott gyertyatartókat,⁹¹ Bordosra egy zászlót,⁹² a sepsiszentgyörgyi katonai kápolnába és a homoródremetei templomba pedig egy-egy harangot juttatott.⁹³

Miután a felsőbb hatóságok úgy döntöttek, hogy a templom és rendház épületét katonai kórház céljaira kívánják felhasználni, Batthyány püspök 1787–1789 között a trinitárius templom egykori oltárait is igyekezett a rászoruló egyházaknak szétosztani. A főoltár mindössze tíz évvel korábban készült alabástrom tabernákulumát már 1787-ben Zalatnára szállították,⁹⁴ majd ezt követően a Szent Kereszt-mellékoltárt a nyárádremetei, a Szent Rókus-oltárt a homoródremetei, a Nepomuki Szent János-oltárt a mezőszengyeli, a Várados Mária-oltárt a katonai, a Szent József-oltárt pedig a kadicsfalvi templomnak engedték át.⁹⁵ A templom szószéke a nagyenyedi minorita rendház tulajdonába jutott, míg a szintén pár évvel korábban készült orgona a brassói Szent Péter és Pál-plébániatemplomba került.⁹⁶

5. S. Petri de Covill Trinitarii a Saracenis cruciati nr. 1.

6. V. P. Clementis Toletani pauperum consolatoris nr. 1.

⁸⁹ Az egyes templomok mai berendezésének helyzetét több esetben Barabás Kisanna és Mihály Ferenc segítségének köszönhetően ismerem. Köszönettel tartozom érte.

⁹⁰ Gyulafehérvári Érseki Levéltár. I.1/a. Püspöki Hivatal iktatott iratai (a továbbiakban Püspöki lvtár). 91. doboz. 636.

⁹¹ Uo.

⁹² Püspöki lvtár. 107. doboz. 169.

⁹³ Uo. A Homoródremetére adományozott harang egy mázsa hatvan font, azaz 89,6 kilogramm súlyú volt.

⁹⁴ Püspöki lvtár. 101. doboz. 719. Hene Ferenc Xavér zalatnai plébános Batthyány Ignác püspöknek 1787. november 27-én írt levelében említi, hogy a fehérvári trinitárius templomból származó tabernákulumot már felállították a zalatnai templomban.

⁹⁵ Az oltárok és a szószék átvételéről szóló elismervények másolatai a 92. jegyzetben idézett iratban maradtak fenn. Az átadások külön érdekessége, hogy a Katonára szánt Szűz Mária-oltárt az oltárállítató fia, csatári Nagy József kanonok és gyulafehérvári plébános vette át 1788. március 24-én.

⁹⁶ Püspöki lvtár. 91. doboz. 540. A plébániatemplomnak jelenleg egy Wegenstein Leopold-féle 1927-es orgonája van, a fehérvári későbbi sorsát nem ismerjük. Dávid István: *Műemlék orgonák Erdélyben*. Kvár – Bp. 1996. 59.

4. A gyulafehérvári trinitárius templom főoltárának egykori tabernákuluma a zalatnai plébániatemplomban

5. Evangélista Szent János szobra a nyárádremetei templomban

A fehérvári trinitárius templomból származó berendezések jelentős része az új helyszínen az idők folyamán elkallódott, átalakításra került,⁹⁷ mindössze a főoltár tabernákuluma, a Szent József-oltár, a Szent Kereszt- és a Nepomuki Szent János-oltár egyes részei maradtak fenn napjainkig, valamint a szószék egykori képéről vannak adataink.

A zalatnai plébániatemplom szentélyében áll az egykori gyulafehérvári főoltár alabástromból faragott tabernákuluma⁹⁸ (4. kép), melynek négyoszlopos felépítményét kisméretű, volutában végződő oromzat koronázza. Központi tengelyében, két oszlop között található szekrénye, fölötte egy forgatható szerkezetű, kagylódísszel és függönnyel lezárt, ívesen kiugratott fülke kapott helyet.⁹⁹ A felépítmény szélső tengelyeit egy-egy szegmentíves záródású, sekély fülke és a fölötte kialakított, aranyozott rozettával díszes, mélyített tükör tagolja. Az íves felületű oltármenza, melyet részsísen hangsúlyos voluták fognak közre, a tabernákulum többi részétől eltérően fehéres-barnás erezetű fekete márványból készült. A voluták fölötti szinten részsísen elhelyezett táмок angyalalakokat tartanak, melyek a koro-

⁹⁷ Mindössze a mellékoltárok, szószék és orgona esetében próbáltuk meg kideríteni, hogy fennmaradt-e a trinitárius templomból származó emlékek, az ingóságok kapcsán ennek ellenőrzése a későbbi kutatások feladata marad.

⁹⁸ Szélessége 407 cm, magassága 420 cm. Hátán számos későbbi javítás, szakszerűtlen beavatkozás nyoma figyelhető meg.

⁹⁹ A fülke 88x44 cm-es méretei az egykor benne állt máriacelli kegyszobormásolat nagyságához igazodtak.

6. Az egykori Szent József-oltár a kadiczfalvi templomban

7. A kadiczfalvi oltár Szent István szobra

názó rész szélein található kisebb méretű társaikhoz hasonlóan egy 19. századi beavatkozás nyomán készülhettek. A volutás oromzat szélein megfigyelhető fémcsapok arra utalnak, hogy eredetileg ott is szobrászati díszek állhattak.

A Nyárádremetére került Szent Kereszt-mellékoltárból bizonyosan központi szobra, a bécsi trinitáriusok kalászos feszületének Bécsben készült másolata maradt fenn a helyi plébániatemplomban. Az eredeti színvilágától megfosztott Megváltót a Szűzanya és Evangélista Szent János (5. kép) aranyozott szobrai szegélyezik, melyek provenienciája a jó minőségű szobrászi megoldásaik alapján feltételezhetően a fehérvári trinitáriusokhoz köthető.

Az öt mellékoltár közül a Szent József- és a Nepomuki Szent János-oltár felépítménye őrződött meg napjainkig.¹⁰⁰ A kadiczfalvi plébániatemplom főoltáraként fennmaradt Szent József-oltár (6. kép) építményének márványozott törzsű oszlopokkal szegélyezett, lendületes architektúrája Szent István (7. kép) és Szent László szobrai hordozza, volutás oromzatának közepét a Szentháromság barokk kartusba helyezett képe tölti ki. A koronázópárkány széleinek volutáin két katona mártírszent sisakos alakja térdel. A két magyar szent királyhoz hasonlóan ezek is

¹⁰⁰ A katonai templomban napjainkban egy neogótikus oltár áll. A homoródremeteki templom főoltárának id. Szent Jakab-festményéről, mivel olyan részletek is megfigyelhetők rajta, amelyek a 18. század közepére utalnak, elképzelhető, hogy a Fehérvárról Remetére jutott Szent Rókus-oltárkép átfestésével nyerte ezt a megjelenését. Esetleg erre utalhat a festmény jobb alsó sarkának *Ex voto renov. 1792.* felirata is. E kérdésre választ mindössze restaurátori vizsgálata nyújthatna, amit megnehezít, hogy miután néhány éve a székelyudvarhelyi Kis Szent Teréz-plébániára került egy alapos átfestésen esett át.

a kor erdélyi szobrászatának színvonalas emlékei. Az oromzat felső részének előrehajló, aranyozott dekorációi arra utalnak, hogy eredetileg ez az oltárépítmény magasabb térben állt. Az oltár félköríves záródású középképén Szent Anna 20. századi olajképe látható, fölötte a drapériás szegély közepén lemázolt felületű barokk címerpajzs figyelhető meg, amely egykor minden bizonnyal az oltár megrendelőjének címerábráját tartalmazta.

A mezőszengyeli római katolikus templom főoltára (8. kép) az egykori Nepomuki Szent János-oltár alsó részét őrzi. Az újabb keletű menza szintjének szélein volutákkal szegélyezett lezárás figyelhető meg, erre támaszkodik a jelenleg egyenes vonalú, de a lenyomatokból kikövetkeztethetően eredetileg a szélein tört alaprajzú oszlopszékek szintje. Az íves kialakítású, éleiken dús aranyozott levéldísszel ékes oszlopszékek alapján megállapítható, hogy eredetileg ezek egy négyoszlopos oltárépítményt hordoztak, az oszlopok között pedig a forrásokban is említett szobrok álltak, melyek egyszerű konzolja ma is megfigyelhető az oszlopszékek között. A szögletes formájú gyámok alatti mezőt indás keretezésbe helyezett kagylódíszek töltik ki. Szengyelen az egykori trinitárius oltárépítmény felső részéről az alacsony szentélymagasság miatt voltak kénytelenek lemondani, de az újabb időkben épített retabulum két alacsony oszlopát nagy valószínűséggel az eredeti oszlopokból nyerték.

A gyulafehérvári templom szószékét 1789 márciusában a nagyenyedi minorita rendház előljárójának adták át. Nagy valószínűséggel ez a szószék azonos azzal a barokk szószékkal, amely az 1990-es évek elejéig a nagyenyedi

8. Az egykori Nepomuki Szent János-oltár alsó része a mezőszengyeli templomban

9. Az egykori szószék a nagyenyedi minorita templomban. 20. század közepi archív felvétel a nagyenyedi plébánián

minorita templomban állt, és az azokban az években végzett meg gondolatlan liturgiái térátrendezésnek esett áldozatul. Egykori képét a helyi plébánián fennmaradt archív ábrázolásból (9. kép) ismerjük. Az ezeken megjelenő vastkos párkányokkal tagolt, súlyos tömegű szószerk kialakítása jól illeszkedik a 18. század közepének formavilágába, indadíszes hátának szélein a kadicfalvi oltárnál is megfigyelt drapéria motívuma jelenik meg, öblös kosarának oldalát pedig aranyozott reliefs (A csodálatos halászat, Krisztus tanítványai körében?) díszítették.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a fennmaradt írott források alapján viszonylag jól rekonstruálható a gyulafehérvári trinitárius templom és kolostor berendezésének folyamata, melyben a rendház előjárói mellett a helyi katolikus elit különböző képviselői is meghatározó szerepet játszottak. A berendezéshez kötődő képi ábrázolások a közkezdelt ikonográfiák témák mellett számos esetben jellegzetes trinitárius témákat jelenítettek meg. A Gyulafehérváron ábrázolt témák több esetben a rendtartomány központi kolostorainak (Bécs, Pozsony) példáját követve a rendalapító atyák által megfogalmazott rendi ideál népszerűsítését szolgálták. A templom és a rendház berendezésének mindössze egy kis töredéke maradt fenn napjainkig, azonban számuk az erdélyi központi kormányzati levéltárak kolostorfelozslatásokkal kapcsolatos iratai vizsgálatával, a rendház egykori festett belső tereinek restaurátori kutatásával, valamint az ingóságok egyes plébániák anyagában történő felkutatásával a jövőben minden bizonnyal még további emlékekkel bővíthető.

The Interior Decoration and Furnishing of the Former Trinitarian Church and Monastery of Alba Iulia (Abstract)

Our study investigates the origins and development process of the decoration and furnishing of one of the little known monuments of the Transylvanian Baroque art, the Trinitarian church and monastery of Alba Iulia (Gyulafehérvár), and is based on the friary's remaining documents and data from the archives of the bishopric.

Settled in 1716 in the north-western corner of the fortification of Alba Iulia with the patronage of Emperor Charles VI, the Trinitarian order built its new church between 1728 and 1736, on a property received as donation and located next to the Bethlen-house. The initial equipment of the church was completed between 1739–1746, with the patronage of the imperial administration leaders, military officers stationing in town and catholic aristocrats. It included the main altar, the painted pulpit, and the side-altars erected in the honor of the Holy Cross, Saint John of Nepomuk, Virgin Mary, Saint Joseph and the plague saints. Amongst these altars a prominent role was attributed to the Holy Cross altar, sheltering the copy of the "crucifix with ears of corn" originating from Sibiu (Nagyszeben), a replica of the Vienna Trinitarians' well-known miraculous sculpture. The other outstanding altarpiece was the one dedicated to Maria. The donation of numerous votive objects suggests that both altars also functioned as shrines.

During the direction of the Bratislava (Pozsony)-born minister Bartholomeus a S. Nicolao, the church and monastery has undergone significant restructurings. The 1749 installation of the painting originating from the former main altarpiece of the Trinitarian church of Bratislava on the main altar of the Alba Iulia Trinitarian church was due to his contribution. Under Nicolao's direction was established the monastic choir on the first floor behind the chancel, in which the altarpiece, dating from 1765, was modeled after the main altar of the Trinitarian church of Vienna.

In the decoration process of the Trinitarian church and monastery of Alba Iulia an important role was attributed to the various representative Trinitarian themes. For example, the refectory's vault

was decorated with painted scenes from the history of the order, and the monastic choir's walls were embellished with the portraits of the order's founders, Saint John of Matha and Saint Felix of Valois, as well as pictures of their followers. The same phenomenon was apparent on the Trinitarian-themed paintings hanging in the monasteries' deambulatory or on the ephemere decorations made in 1780, with the occasion of the beatification celebration of Michael a Santis.

The movables of the friary of Alba Iulia, dissolved by the 9th of December, 1783 decree of Joseph II, have been distributed to poorer churches by bishop Ignác Batthyany. The remaining pieces can be found today in different churches: the alabaster carved tabernacle from the former main altar at Zlatna (Zalatna), the crucifix of the former Holy Cross altar at Eremitu (Nyárádremete), the Saint Joseph side-altar at Cădișeni (Kadicsfalva) and the lower part of the Saint John of Nepomuk altar at Singer (Mezőszengyel).

Képjegyzék

1. A gyulafehérvári templom és kolostor látképe a Várandós Mária kegyképpel. Rézmetszet, Joseph és Andreas Schmutzer, 1739 előtt. *Annalium* 688.
2. A gyulafehérvári kegykép. Rézmetszet, Franz Leopold Schmitner, 1740 körül. (Szilárdfy Zoltán–Tüskés Gábor–Knapp Éva: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*. Bp. 1987. 107. kép után)
3. A templom alaprajza, 1786 után. Batthyaneum Könyvtár. Kéziratgyűjtemény. XI. 423.
4. A gyulafehérvári trinitárius templom főoltárának egykori tabernákuluma a zalatnai plébánia-templomban
5. Evangélista Szent János szobra a nyárádremetei templomban
6. Az egykori Szent József-oltár a kadicsfalvi templomban
7. A kadicsfalvi oltár Szent István-szobra
8. Az egykori Nepomuki Szent János-oltár alsó része a mezőszengyeli templomban
9. Az egykori szószék a nagyenyedi minorita templomban. 20. század közepi archív felvétel a nagyenyedi plébánián

KÉMENES MÓNICA

A NAGYVÁRADI IRGALMAS RENDI TEMPLOM 18. SZÁZADI OLTÁRKÉPEI¹

Az Istenes Szent János néven a kórházak és betegek védőszentjeként kanonizált, portugáliai születésű Juan de Ciudad (1495–1550) és követőinek tevékenysége nyomán megalakult Betegápoló Irgalmas Rend (Ordo Hospitalarius S. Joannis de Deo, OH)² magyarországi rendházainak története és ezek művészettörténeti vonatkozásai kevésbé ismertek a szakirodalom számára.³ Ennek egyik oka az lehet, hogy a 17–18. században és a 19. század elején alapított rendházak jó részében a mai napig kórházak működnek,⁴ így épületeik a folyamatos és nagymérvű átalakításokat igénylő korszerűsítési beavatkozások nyomán keveset őriznek egykori megjelenésükből, berendezéseikből. A betegek ellátására és ápolására szerveződött rend laikus testvérekből – képzett orvosokból, ápolókból, gyógyszerészekből –, valamint kisebb számú áldozópapból állt, akik a kitűzött célnak (a körülményekhez mérten) minél jobb színvonalú megvalósítására rendezkedtek be. Visszafogottabb méretű és szerényebb kivitelezésű templomaik, kápolnáik nem tartoztak az ellenreformáció elveit építészeti eszközökkel és vizuális úton formába öntő szerzetesrendi megvalósítások élvonalába. Az eleinte minden vagyon nélküli, alamizsnagyűjtésből gazdálkodó rend karitatív tevékenységének köszönhetően nagy népszerűségnek örvendett a tehetős egyházi és laikus adományozók körében. A támogatások jelentős része azonban elsősorban az ágyalapítványok létrehozásában nyilvánult meg, az épületek és berendezéseik csinosítása csak másodlagos jelentőséggel bírt. Ennek ellenére a kisszámú fennmaradt emlék

¹ Kutatómunkánkat a tanulmány megírása idején a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen az Európai Szociális Alap által társfinanszírozott POSDRU 6/1.5/S/3 – *Studii doctorale, factor major de dezvoltare al cercetărilor socio-economice și umaniste* szerződés alapján nyújtott ösztöndíj tette lehetővé.

² Az 1624-ben elkezdődött szentté avatási folyamat 1691-ben fejeződött be XII. Ince pápa bullájával, majd VIII. Orbán pápa 1730. szept. 25-én avatta boldoggá. 1886-tól XIII. Leó pápa rendelete nyomán az irgalmas rend alapítóját mint a betegek és kórházak általános pártfogóját tisztelik. Fr. Luciano del Pozo: *Istenes Szent János élete*. Bp. 1932; Puskely Mária: *Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz*. I. Bp. 1995 (a továbbiakban Puskely: *Szerzetesség*).

³ A magyarországi rendházakra vonatkozó irodalom nagyrészt az egri rendház történetét részletesen feltáró szakdolgozatban merül ki. Lengyel László: *Az egri irgalmasok refektóriumának története és ikonográfiaja*. 1986 (szakdolgozat, ELTE, a továbbiakban Lengyel: *Egri irgalmasok*); Uő: *Lelki szem-gyógyító. Szentképek a 18. század orvoslásában*. Lege Artis Medicinae II/5(1992). Ezzel némileg ellentétben az orvostudományi történetírás hangsúlyosabban tárgyalja szerepüket, jelentős fordulópontként értékeli a rend magyarországi letelepedését, a betegápolás modern értelmezésének és gyakorlásának meghonosítását pedig egyenesen az Istenes Szt. János elvei alapján kidolgozott módszereket alkalmazó rend tevékenységéhez köti. Schmidt Pál–Süle Tamás: *Az irgalmasok pécsi kórházának története*. Pécs 2007. 23–24.

⁴ A Trianon utáni Magyarországon maradt öt rendház közül mindegyik kórházként működött tovább, a partiumi és bánági terület három intézménye közül Temesváron és Szatmáron kórház a jogutód, Nagyváradon pedig az épületben működő gyógyszerár, a Közegészségügyi Igazgatóság és a Mentőszolgálat képviseli a folytonosságot.

érdekes színfoltját képezi a katolikus egyházművészetnek, segítségével rekonstruálható a rendalapító szent 17–19. századi kultusza. Az Alpoktól északra fekvő katolikus országok területén ugyanis ennek képi reprezentációja – néhány kivételtől eltekintve – csak az irgalmas rendházakban és templomaikban fordul elő.

Az irgalmasok tevékenységének népszerűségét bizonyítja, hogy bár csak 1586-ban nyilvánítják szerzetesrenddé és csak 1624-ben kapta meg a koldulórendeknek járó kiváltságokat, a 17. század folyamán olasz földön már 66 kórházat működtetett.⁵ Az Alpokon túli területeken történő letelepítése I. Liechtenstein Károly herceg nevéhez fűződik, aki 1605-ben az alsó-ausztriai Feldsbergbe (Valtice) hívja P. Johannes Baptist Savonatus de Cassinetti római irgalmas rendi szerzetest, és ezzel kezdetét veszi a rend német–osztrák rendtartományának története. Egy fél évszázadra rá már a tizenhatodik rendházként jön létre a felső-magyarországi szepesváraljai (Spišské Podhradie) kolostor 1650-ben, majd 1660-ban a rend pozsonyi kórházának megalapítását eszközli ki Szelepcsényi György hercegprímás, esztergomi érsek és Maholányi János királyi tanácsos.⁶ A 18. század folyamán a Magyar Királyság területén további hat rendház alakult: az egri (1726), a temesvári (1737), a pápai (1757), a kismartoni, a váradi (1760) és a váci (1778). Az 1796-ban létrejött pécsi és szokolcai konventek, valamint a következő század első évtizedeinek újabb alapításai (Zágráb 1804, Buda 1806, Szatmár 1834) már az osztrák rendtartomány közvetlen fennhatósága alatt kezdik el tevékenységüket, ugyanis II. József 1781. március 24-én kiadott rendeletében megtiltja a külföldi kolostoroktól való függést, és elrendeli a Birodalom területén lévő rendházak különválását. Így az azon év július 22-én tartott prágai generális káptalan rendelkezései nyomán Ferdinandus Schuester provinciálissal az élén megalakul a Borromeo Szent Károly oltalma alá helyezett új rendtartomány,⁷ mely 1856-ig, a magyarországi Szeplőtelen fogantatás provincia létrejöttéig működött.

Az irgalmas rendi szerzetesek nagyváradi letelepítésének gondolata poroszlói Gyöngyösy György váradi kanonok (1735–1760) nevéhez és részben Forgách Pál váradi püspök (1747–1757) személyéhez kötődik, azonban ennek gyakorlati megvalósítására csak 1760-ban, néhány nappal Gyöngyösy halála előtt, már Patachich Ádám (1759–1776) püspöksége alatt kerül sor.

Gyöngyösy 1750-től, életének utolsó tíz évében ágyban fekvő beteg volt, így valószínűleg ez a szerencsétlen tény is hozzájárult, hogy különleges szociális érzékenységgel viseltetett a betegek és elhagyatottak iránt. 1750 novemberében kelt a *Reflexione circa Puncta fundandi Xenodochij minoporecta* című jegyzete, mely részletesen rögzíti az általa alapítandó szegények házának működési elveit és struktúráját.⁸ Egy másik, 1753-ból származó adat szerint Gyöngyösy 1753-ban a Kapucinus

⁵ Puskely: *Szerzetesség*. 130.

⁶ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) P. 1259 A pozsonyi irgalmas rendház iratai. 1. doboz. 1. tétel. 2. kötet. *Historia Domus 1672–1804*. Mura Fülöp jegyzetei. 1–4.

⁷ Uo. 58.

⁸ Tizenkét pontba szedett terve kiterjedt az ápoltak számára, nemére, szociális helyzetére, a személyzet számára és feladatköreire, az ellátás és ápolás mikéntjére, a finanszírozás alapjaira, sőt a leendő épületekre is. Román Állami Levéltár Bihar Megyei Igazgatósága (a továbbiakban RÁL BMI), a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség Egyházmegyei Levéltára, Publico ecclesiasticae. 203. csomó, f. 9–10.

utcában (a későbbi Kruspér telken) szegény asszonyok számára szeretett volna menedékházat építeni. A nemes szándék megvalósítására Nagyvárad akkori püspöke, Forgách Pál olyan egyházszerkezeti keretet ajánlott, mely egyben egy új szerzetesrend várad-i letelepedését lehetővé téve biztosabb garanciát jelentett az önálló működéshez. Az irgalmas rendiek letelepítésének érdekében a püspök 1753. január 8-án kelt levelében várad-olaszi telket adományoz, ahol Gyöngyösy templom építéséhez kezd.⁹ Az építkezés menetére, elszámolásaira, szerződéseire a várad-i püspöki és káptalani levéltárban eddig semmilyen forrást nem találtunk, közvetett adatok alapján azonban feltételezhető, hogy az építkezés 1760-ra már befejeződött.¹⁰ Gyöngyösy 25 000 forintból és természeti javakból álló alapítványát július 21-én teszi az irgalmas szerzet javára, majd öt nap múlva meghal. Alig néhány nappal előtte, 1760. július 15-én érkezett Nagyváradra az új püspök, Patachich Ádám, és Barkóczy Ferenc egri (1745–1761) püspök engedélyével Balthasar Francisci egri irgalmas rendi alfőnök-orvos és Pacificus Lipcsei alamizsnagyűjtő.¹¹ A letelepedés és az alapítvány rendeltetésének elfogadását rögzítő helytartótanácsai határozatot 1761. február 5-én állították ki, a császári alapítólevél pedig július 7-én keltezett.¹²

A letelepedés után kezdik el a Gyöngyösy által emeltetett templom keleti oldalhomlokzatához csatlakozó, L alaprajzban húzódó kolostorszárny építését, melynek boltozott helyiségeit a kórház, gyógyszerár és a rendház igényeinek megfelelően alakították ki.¹³ A rendháztól kissé északra, 1774-től kezdődően épült fel a Salamon József kanonok (1760–1786) alapította ispotály, majd ennek helyén létesült 1806-ban a vármegyei kórház,¹⁴ és mivel ez vált a térség kiemelkedő egészségügyi intézményévé, a nagyváradi irgalmas rendi kórház nem szenvedte el a többi konvent esetében tapasztalható korszerűsítési beavatkozásokat, épülete nagymértékben megőrizte 18. században kialakult struktúráját és formáját. Berendezése azonban nem bizonyult ilyen időtállóknak. A templomot a kommunista államberendezkedés és a szekularizációt követő állapotok a pusztulás útjára engedték, felszerelése szétszóródott, s így a kutatás figyelmét is elkerülte. Biró József az 1932-ben megjelent doktori disszertációjában, még az ezt megelőző helyzetet rögzítve ugyan röviden említi az oltárokat, a faragott szószéket és padokat, valamint csupán lábjegyzetbe szorítva több, a templom falain függő képet, azonban az Őrőangyalokat ábrázoló főoltárképnek, az *Istenes Szent János gyógyítja a betegeket*- és a *Keresztrefeszítés*-képeknek nem sok figyelmet szentel, feltételelesen egyazon festő „csekély művészi

⁹ Bunyitay Vince–Málnási Ödön: *A várad-i püspökség a száműzetés és az újjraalapítás korában (1566–1780)* (a továbbiakban Bunyitay–Málnási: *A várad-i püspökség*). IV. Debrecen 1935. 361 (az irgalmasok levéltárát jelöli meg forrásként); Biró József: *Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei*. Doktori értekezés. Bp. 1932. 72 (a továbbiakban Biró: *Nagyvárad*).

¹⁰ Biró: *Nagyvárad*. LXIX. melléklet.

¹¹ *Liber Protocolli ab anno MDCCLX / Liber Fundationum ...* (a továbbiakban *Liber Protocolli*). RÁL BMI. Irgalmas rend levéltára. 1. kötet. 1–3.

¹² MOL P 1258. A nagyváradi irgalmas rend levéltára. 13. doboz. 12. tétel, f. 28–32 (másolat).

¹³ A rend alapítványi jegyzőkönyvének a kolostorra vonatkozó építéstörténeti adataira már részben utal: Sabău, Nicolae: *Contribuții la cunoașterea arhitecturii baroce din Oradea*. Crisia XIV(1984); Chifor, Agatha: *Oradea barocă* (a továbbiakban Chifor: *Oradea*). Oradea 2006. 110–119, újabban pedig részletesen Emődi András: *Adatok Nagyvárad 18–19. századi patika- és kórház történetéhez*. Erdélyi Múzeum LXXII/3–4(2010).

¹⁴ Emődi András: *í.m.* 171.

értékű munkái”-ként értékeli őket.¹⁵ Jelenleg ezen oltárképek közül egyik sem található az egykori irgalmas rendi templomban. A továbbiakban igyekszünk fényt deríteni sorsukra, figyelembe véve két másik 18. századi olajképet is.

A német rendtartományban alig találkozunk olyan rendházzal, mely a rendalapító Istenes Szent János titulusát viselné,¹⁶ sőt általában az jellemző az irgalmas rendi alapításokra, hogy ezek egyben a letelepítő személyes devóciójának emlékei. Ekképpen a nagyváradi rendház is Gyöngyösy kanonok Őrangyalok iránti különös tiszteletének tanúbizonysága. Végrendeletéből tudjuk, hogy több templom számára tett adományai közül egyet, a Gömör vármegyei Szentkirály temploma számára elrendelt összeget éppen azért vonja vissza, mert a templomot nem az Őrangyaloknak (*Sanctorum Angelorum Custodum*) szentelték,¹⁷ s ugyanitt említi, hogy az általa Váradon építendő templomot is az ő tiszteletüknek ajánlja.¹⁸ 1755-ben keltezi levelét, melyben tudatja Forgách Pál püspökkel, hogy a templom oltárát a képpel együtt 25 aranyért már elkészíttette.¹⁹ Minden bizonnyal egy Őrangyalokat ábrázoló oltárképről lehetett szó.²⁰ A rendház eddig azonosított egyetlen, 1823-ból származó, a templomi berendezést szűkszavúan rögzítő vizitációja az Őrangyaloknak szentelt főoltárt, valamint az Istenes Szent János-és a Szent kereszt-mellékoltárokat sorolja föl.²¹ Ezt követően, 1856-tól a magyarországi rendtartomány központi adminisztrációjához évenként benyújtott leltárakban²² mindvégig a templom titulusát megjelenítő főoltárképet írnak le. A nagyváradi egykori ferences templom (jelenleg Nagyvárad-olaszi plébániatemploma) nyugati hajófalán található egy Őrangyalokat ábrázoló barokk kép, mely a hagyomány szerint az irgalmas rendi templom-

¹⁵ Biró: *Nagyvárad*. 74.

¹⁶ A szepesváraljai és a csehországi Kuks kolostorok. *Prothocolon Residentiae Papensis F. F. Misericordiae ad S. Emericum ab Anno 1757 omnium memorabilium actorum et factorum*. MOL P. 1260. A pápai irgalmas rendház iratai. 1. kötet. 1. tétel. 173–174.

¹⁷ Bunyitay–Málnási: *A váradi püspökség*. 360.

¹⁸ Gyöngyösy végrendeletét idézi Biró: *Nagyvárad*. 72.

¹⁹ Biró: *Nagyvárad*. LXIX melléklet.

²⁰ A templomban ma is látható főoltár felépítménye a szentély két falpillérjét közrefogó, a szentélyfalhoz simuló, lapos pillérkötegekből és előttük emelkedő magas oszlopokból áll, melyek volutás oromzatot tartanak, ahol a buja fodrozású felhők között a keresztet tartó Krisztus és a földgömbre támaszkodó Atyaisten alakjait helyezték el. A rend letelepedésétől, 1760-tól nagyon részletes, naplószerű jegyzőkönyvet vezettek, amelynek bejegyzései kitérnek a legkisebb javításokra, újításokra, beavatkozásokra, kiváltképpen a kezdeti években. Egy 1761-ből származó bejegyzés alapján biztosra vehetjük, hogy a templomban létezett főoltár, többször is említik különféle ceremóniák, ünnepségek kapcsán. Kicserélésről, elbontásáról, esetleg egy új oltár állításáról semmilyen bejegyzés nincs a század végéig. Ezek alapján az tűnik valószínűnek, hogy a most is látható felépítmény az 1755-ös levélben említett és elkészült oltárával azonos, vagy legalábbis 1760 előtt készült. Az oltár felépítményéről nem olvashatók le sem az egykori oltárkép, sem egyéb további elemeinek formájára, szerkezetére, helyére vonatkozó nyomok. 1768–1776 közötti bejegyzések arra engednek következtetni, hogy ebben az időszakban a főoltár részét képezte egy Szűz Mária-kép, esetleg szobor.

²¹ *Praeliminaria Canonicae Visitationis Ecclesiae Fratrum Misericordiae Conv. Varad-Olasziensis* (a továbbiakban *Can. Vis.* 1823) RÁL BMI. A Nagyváradi Római Katolikus Püspökség Egyházmegyei Levéltára. Diocezana. 452. csomó. 51. „...Sunt Ara in ea tres, quar(um) principalis, seu Major in honorem S. Angeli Custodis, minor prima ad cornu Evangelii in honoris S. Joann(is) de Deo, altera vero ad latus Epistolae Christo Crucifixo est dicata...”

²² MOL P. 1258. 64. csomó. 58. tétel.

ból származik. Egy Biró József hagyatékában talált fotó bizonyítja, hogy az 1930-as évek elején valóban ez állt az irgalmas rendiek főoltárán.²³ Mint látható, a főoltárképre vonatkozó források csak ennek titulátúrabeli folytonosságát bizonyítják, azt nem, hogy a meglévő kép azonos a Gyöngyösy által 1755 előtt elkészítettetett alkotással, ráadásul az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot növeli, hogy a már említett 1832-es vizitációkor a templom falán függő szentképek között egy további, Őrangyalokat ábrázoló festményt is összeírnak.²⁴

A szóban forgó festményen a tridenti zsinat után megalkotott Őrangyalok típusának egyik legelterjedtebb változata ismerhető fel kissé bővített képi megfogalmazásban²⁵ (1. kép). Előterében egy hosszú köpenyes angyal lépdel, aki jobb kezével egy lobogó ruházatú kisgyereket vezet, baljával pedig az ég felé mutat, távolabb a felhős háttérben még két hasonló csoport alakjai körvonalazódnak. Az egymásra tekintő angyal-gyerek párosok fölfelé tartanak, az alsó kettő még lépcsőzöld sziklás talajon halad, a távolabbi már szárnyalva közelít az egekhez. A viharosan gomolygó felhők fény-árnyék játéka, a főalakoknál kontrasztos fehér, vörös, zöld és kék színű, a hátsóknál a háttér barna árnyalataiba egyre jobban belevesző, dúsan lobogó ruhák és a körkörös felívelő mozgás dinamikus összhatást eredményeznek.

Az Őrangyalok ünnepét először a 16. században, Spanyolországban ülték, titulusként a barokk korban kezd elterjedni, a képtípusok változatai a 16. század második felében, a 17. század folyamán alakulnak ki.²⁶ Az angyalok bibliai értelmezésükben, mint az Isten dicsőítői és az ember segítői, a mennyei és földi világ közötti kapcsolat

1. Őrangyalok-oltár, Nagyvárad-olaszi, római katolikus templom

²³ A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének Adattára. Biró József-hagyaték. C-I-136/2/9.

²⁴ *Can. Vis. 1823*: „...aut separabiliter imposita sunt, parietibus Ecclesiae affixa habentur tres Majores, quar(um) una S. Angelum Cust(odum)”.
²⁵ Fényképét közli Chifor: *Oradea*. Fig. 62/b.

²⁶ *Lexikon der Christlichen Ikonografie*. I. Szerk. Kirschbaum, Engelbert. Rome–Freiburg–Basel–Wien 1968. 639; Künstle, Karl: *Ikonographie der Christlichen Kunst* (a továbbiakban Künstle: *Ikonographie*). Freiburg im Bresgau 1928. 245, 260; Pigler, Andor: *Barockthemen. Zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*. I. Bp. 1956. 520–526. Váradon az Őrangyal-ünnepek különösen a jezsuiták liturgiájában kaptak teatrális elemeket is felvonultató, kiemelt szerepet 1725 és 1762 közt adathozhatóan. Lásd Kilián István: *Színjátékszerű elemek a nagyvárad-i jezsuiták liturgiájában*. = *Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv* (METEM 62). Bp. 2007. 320–321.

fenntartói, az embert kísérik és támogatják az üdvösség felé vezető útján. Egyetlen helyen korlátozódik az angyal kísérő szerepe a kisgyerek óvására,²⁷ az őrangyal megjelenítésekor mégis ez az értelmezése vált elterjedtté. A gyereket vezető, magasba repítő, ölben tartó vagy a gonosz közeléből elszakító őrangyal mellett ismert néhány összetettebb kompozíció is, ahol Szűz Mária társaságában és más szentekkel együtt jelenítik meg, a leggyakrabban előforduló változata azonban a kisgyereket kézen fogó, másik kezével az ég felé mutató őrangyal, mely tulajdonképpen az ifjú Tóbiás és az őt kalandos útján elkísérő Rafael arkangyal párosának képi megfogalmazása,²⁸ s olyan előképek nyomán válhatott kedvelté, mint Tiziano (Velence, Galleria de l'Accademia, 1507/8), Guido Reni (Bologna, Santa Maria Maggiore), Caravaggio (Midina, katedrális; Avignon, Musée Calvet), Pietro da Cortona (Roma, Galleria Nazionale D'Arte Antica, 1656), Guercino (Fano, Museo Civico, 1640), Benedetto Gennari (Roma, Collezione M, 1660-as évek) vagy Bartolomé Esteban Murillo (Sevilla, Catedral del Santa Maria, 1665–1668) művei. Az ezekről készült metszetek terjesztették a katolikus országokban és szolgáltak inspirációs forrásul 18. századi változataihoz. A magyarországi emlékek közül kiemelkedik a győri egykori jezsuita, ma bencés kolostortemplom 1674-ben állíttatott mellékoltárának Őrangyalokat ábrázoló oltárképe, ahol ugyanezen képtípus változata látható, Tóbiás történetére utaló kísérő kutyával,²⁹ valamint C. F. Sambach székesfehérvári oltára (1752) a jezsuita templomból, ettől részben eltérő és mellékalakokkal bővített variánsban.³⁰

A nagyváradi képen a jelenet egy érdekes kiegészítésével találkozunk, ahol az őrangyal üdvösség fele vezető kísérőútja egy képzeletbeli, spirálisan emelkedő lépcsőn rajzolódik ki, a főjelenet alakjainak megismétlődéseivel. „Jól járjatok, és az Isten legyen utatokon, és az ő Angyala késérjen titeket” – szólnak az irgalmasok templomának 1765-ös felszentelését üdvözlő szavak Schusztér Ferdinándhoz, a rend provinciálisához, arra kérve őt, parancsolja meg az általa vezetett szerzeteseknek mint „irgalmas iffju Tóbiások”-nak, hogy „...az őrző szent Angyalokat mindenkor szemek előtt képzék, és az Irgalmasság ösvényéről csak egy körömnire se távozzanak [...] tsak ösvényén 's nyomdokán egyenessen járjatok Sz. Atyátnoknak, mert valamint Tóbiásnak Angyal úgy tinéktek is Angyal lészen, a'mint hogy Angyalokkal kezdtetek első szövetségteket, az Angyalok-is lésznek hidgyétek kívánt vezéretek, meg szerzik, s' elrendelik mind azokat szerentsésen valamikre igyekeztek.”³¹

²⁷ „Meglássátok, hogy egyet e kicsinyek közül kevésbé ne vegyetek; mert mondom nektek, hogy angyalaik a mennyekben mindenkor látják az én mennyei Atyámnak arcát.” Mt 18,10. Bálint Sándor: *Ünnepi Kalendárium* (a továbbiakban Bálint: *Kalendárium*). II. Bp. 1977. 351–357.

²⁸ Clement, Clara Erskine: *Angels in Art*. Boston 1898. 120; Az egykori váli templom Őrangyalokat ábrázoló oltárképén (1747) is Tóbiás könyvéből származó feliratot helyeztek el: „én elviszem és visszahozom (Tób 5,15), lásd Bálint: *Kalendárium*. II. 356.

²⁹ Galavics Géza: *A barokk művészet kezdetei Győrben*. Ars Hungarica I(1973). 10. kép.

³⁰ Jernyei Kiss János: *Ikonográfia és liturgikus tér. Caspar Franz Sambach freskói és oltárképei a székesfehérvári jezsuita templomban*. = *A magyar jezsuiták működése a kezdetektől napjainkig*. Művelődéstörténeti műhely. (Rendtörténeti konferenciák 2). Szerk. Szilágy Csaba. Piliscsaba 2006. 378. 2 kép (a továbbiakban *A magyar jezsuiták*).

³¹ *Az irgalmasság tselekedetinek érdem felet való bővséges jutalma ... Nagy-Váradon 1765; A Nagyváradi Szemináriumi Nyomda 1745–1804*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Emődi András. Nagyváradi 2004. Kat. 54.

1772-ben új mellékoltárok készítéséhez fognak,³² és 1775-re már a két oltárkép is elkészült. Március 7-én az „elegantem Imaginem Nostri Sancti Patris”, vagyis a rend alapítójának, Istenes Szent Jánosnak szentelt oltárképet, majd szeptember 28-án a Keresztrefeszítést ábrázoló képet veheti át a rend, készítójük a *Protocolium* szerint nem más, mint a püspöki udvarban dolgozó „Joannes Nepomucenus Epplis hujas Pictor Schopff”.³³

Johann Nepomuk Schöpf élet- és művészpályájáról alkotott tudásunk a Biró József tevékenysége óta eltelt jó néhány évtized dacára sem gazdagodott számottevő módon. Két korábbi, a biztosan beazonosítható munkáit ismertető tanulmányon³⁴ kívül Christine Riedl³⁵ 1991-ben megjelent, a művész édesapjának, Johann Adam Schöpfnek (1702–1772) szentelt monográfiája nyújt újabb támpontokat tevékenységét illetően, a Németország barokk falképeit katalogizáló több kötetes corpus pedig több bajorországi munkáját ismerteti.³⁶ A több generációt átölő művészműltra visszatekintő család legsikeresebb és legelismertebb tagja Johann Adam Schöpf, a bajor választófejedelem udvari festője volt, két fia, Johann Nepomuk Albert Schöpf és Johann Adam Josef Franz Schöpf szintén festőnek tanult. Az 1733-ban született Johann Nepomuk mindvégig apja mellett tanonckodott, 1760-ból ismerjük első önálló munkáját. A szakirodalomban a mai napig tisztázatlan az apa és fiú munkáinak pontos szétválasztása. Christine Riedlnek az apa teljes munkásságát feltérképező tanulmánya az írott források nyújtotta lehetőségeken túl elsőként próbálkozott a két művész tevékenységének stíluskritikai alapon történő megkülönböztetésével. Ez az egyetlen módszer, ami az ötvenes-hatvanas években készült alkotások megítélésében eredményhez vezethet, ugyanis Adam Schöpf az 1750-es évektől kezdve freskóit gyakran csak egyszerűen Schöpfként vagy J Schöpfként szignálta, mintegy műhelynevet alkotva meg, melynek használatával egyben pályakezdő fiainak érvényesülését is szolgálta.³⁷

³² *Liber Protocolli*. 54. „1772 Die 30 januarij Facta est inferior pars arae Inferioris cum Schuplatis ad normam abaci per arcularium nostrum F. Privatum...4 Martij Sunt Duorum Lateralium ararum nostrae Ecclesiae per arcularium nostrum Inferiores partes seu Lapides facti.” Az 1761. május 17-én érkező Frater Privatus Ploser asztalosmester a templom és rendház berendezéséhez 26 éven keresztül végzett különféle asztalosmunkákat. Feltételezzük, hogy a várad-olaszi plébániatemplomba átkerült faragott padokat is ő készíthette, bár ezt a jegyzőkönyv szövege nem említi.

³³ *Liber Protocolli*. 78, 81. „1775...7 Martij fuit in Collatione apud nos qui nobis pinxit & misit quod e ara Sancti Patris opposita cum admiratione multorum aspicientium... 28 Septembris alata e nobis imago a Pictore episcopali Schoph Dicto Crucifixi pro Laterali ara Ecclesiae...”

³⁴ Riedl, Christine: *Die Freskendekoration der Stiftskirche St. Johann durch den Münchner Hofmaler Johann Nepomuk Schöpf im Jahr 1768*. = *St. Johann in Regensburg, vom Augustinerchorherrenstift zum Kollegiatstift*. Hrsg. Mai, Paul. München–Zürich 1990. 245–253 (a továbbiakban Riedl: *Die Freskendekoration*); Altmann, Lothar: *Die Hofmalerfamilie Schöpf in Amperland*. Amperland XXXV(1995). 140–148.

³⁵ Riedl, Christine: *Johann Adam Schöpf (1702–1772). Maler in Bayern, Böhmen und Kurköln. Leben und Werk*. Jahresbericht des Historischen Vereins für Straubing und Umgebung XCIII(1991) (a továbbiakban Riedl: *Schöpf*).

³⁶ Bauer, Hermann–Büttner, Frank–Rupprecht, Bernhard: *Corpus der Barocken Deckenmalerei in Deutschland*. Band 1–14. München 1984–2010 (a továbbiakban *Corpus*).

³⁷ Ugyanerre a következtetésre jutott Biró József Schöpf nagyváradi tevékenységének forrásait értelmezve, ugyanis a kancelláriai folyamodványokat következetesen Joanes Adam Schöpf név alatt szignálta. Biró: *Nagyváradi*. 44. A J. Schöpf valójában mindhárom festő családtag szignójának megfelelt. Riedl: *Schöpf*. 240–241.

Johann Nepomuk Schöpf első önálló munkái után³⁸ a bajor érsekherceg támogatásával 1761-től római tanulmányútra indul, majd visszatérve újra az apja mellett dolgozik,³⁹ de párhuzamosan számos saját művet is alkot.⁴⁰ Az 1770-es évek elejétől kezdve, alighanem anyagi indíttatásból, szülőföldjétől távol keres megélhetést.⁴¹ 1771-ben a felső-ausztriai reisenburgi apátság könyvtár- és bajor termében dolgozik, majd 1772–1773 között a csanádi római katolikus püspök, Franz Anton Engel számára készíti el a temesvári székesegyház hat mellékoltárának képeit.⁴² Ezeket valószínűleg készen szállította Bécsből. Nem minden konfliktustól mentes temesvári tartózkodása igen rövid lehetett, ugyanis 1773 augusztusában már a nagyváradai püspöki elszámolásokban szerepel, a székesegyház kupolájának aranyozásához szükséges anyagok összesítésében.⁴³ A bajorországi késő barokk és rokokó legjelentősebb művészei, az Asam testvérek monumentális falképfestészetének művészeti hatása alatt dolgozó Schöpf Patachich Adám püspök megbízásából készíti el a kupola freskóját és a püspöki palota kápolnájának kifestését, valamint oltárát, a székesegyház Mária mennybemenetelét ábrázoló főoltárképét azonban a püspöki építkezések irányítását időközben átvevő Salamon kanonok nem fogadja el. Az oltárkép körül támadt éles nézeteltérések szempontjait rögzítő folyamodványokból Schöpf váradi tartózkodásának kétes körülményei elevenednek meg. A Kapossy János és Biró József által közzétett dokumentumok bécsi adóssága elől menekülő festőről beszélnek, aki feleségével és kislányával érkezik Váradra.⁴⁴ A nagyváradai anyakönyvi bejegyzések szerint Catharina, *Josephus(!) Schöpf pictor* felesége 1778. december 12-én ad novum edificium – azaz a székesegyház építő-

³⁸ A fürstenfeldi kolostor számára 1759-ben készült, Mária mennybemenetelét ábrázoló főoltárkép. Riedl: *Schöpf*. Kat. G 12, Abb. 54. Csak ő tulajdonítja egyértelműen a fiú munkájának, a későbbi szakirodalom az apjával közös alkotásként értékeli, illetőleg a biztos szerzőség kérdését nyitva hagyják. *Corpus*. IV. 259. Az első falképes műveként számon tartott beureni freskókat alaposabb forrásértelmezés és stíluskritikai vizsgálat nyomán az apja művének tartja a szakirodalom, de feltételezi, hogy 1759-ben festett a mennyezetkép elkészítésénél ő is részt vett. *Corpus*. I. 25–27. A süncingi kastély lépcsőháza: *Gróf Seinsheim család dicsőítése*, 1760, lásd Riedl: *Schöpf*. 240–241.

³⁹ A Pfaffenhoffen an der Glonn-i Szent Mihály-plébániatemplomban. *Corpus*. V. 192.

⁴⁰ Legjelentősebb munkája, az 1768-ban a regensburgi Szent János apátsági templomban készített freskósorozata elpusztult, lásd Riedl: *Die Freskendekoration*. 245–253.

⁴¹ Lothar Altmann részletesen kitér azokra a tényezőkre, melyek, úgy tűnik, okozói és megmagyarázóik voltak annak, hogy Johann Nepomuk Schöpf miért nem boldogult olyan jól festői pályáján, mint apja. Elsődleges okként a művész túl nagy honoráriumait említi, amire példaként kínálkoznak az ambergi és a regensburgi munkái. Több forrással dokumentálható, hogy magyarországi kalandjáról visszatérve Thomas Christian Wink nevű vetélytársa javára veszíti el 1786-ban az ettringeni plébániatemplom freskóciklusára szóló megrendelést, majd három év múlva a hilttenfingeni plébániatemplom mennyezefreskóinak munkáit, magas árajánlatai miatt. Ez nem lehetett másként az 1770-es évek elején sem, amikor feltehetően a jobb kereseti lehetőség és szélesebb megrendelői kör reményében indult el Bécsbe, majd Magyarországra. Az itteni megrendelőkkel viselt anyagi jellegű összetűzéseiről is többször szólnak forrásaink.

⁴² Vărtaciu, Rodica: *Lucrările pictorului Johann Nepomuk Schöpf (1733–1798) din domul timișorean*. Analele Banatului IV(1999–2002); Sabău, Nicolae: *Johann Nepomuk Schöpf (1733–1798) promotor al barocului în pictura monumentală din Transilvania*. *Ars Transilvaniae* VIII–IX(1998–1999).

⁴³ RÁL BMI. A Nagyváradai Római Katolikus Püspökség Egyházmegyei Levéltára. Gazdasági iratok. 47. csomó. 1774. 537.

⁴⁴ Biró: *Nagyvárad*. LX. melléklet.

telepén – 30 évesen meghal.⁴⁵ Schöpf felségfolyamodványait 1778 végéről keltezi Nagyváradon, tehát feltehetően valamikor az 1779. év elején, felesége halála után tér vissza szülőföldre. A vázolt körülményekből kézenfekvőnek tűnik, hogy itt-tartózkodásának öt éve alatt más megrendeléseknek is eleget tehetett, ilyen volt az irgalmas rendieké. A számukra készített két oltárképet, melyekről az 1930-as években Biró József oly elmarasztalóan nyilatkozott, az 1960-es években Gámpe Károly plébános Érsemjénbe szállíttatta, közülük a Keresztrefeszítés később az érselindi kis templom oltárképe lett.⁴⁶ Ma is itt található félköríves záródású, alul egy kisebb predellakép vagy tabernákulum elhelyezésére alkalmas módon megtört, eredeti keretében (2. kép).

A kép egyetlen alakja az üdvtörténet csúcspontját megjelenítő kereszthalál enyhén bal oldali nézetből ábrázolt Krisztusa, akinek oldalsebéből több sugárban ömlik a vér. Sötét háttérében árkaños homlokzatú épületek tömegei jelzik a jeruzsálemi tájat, jobb oldalon a Schöpfök gyakran használt tájelemével, egy nagyméretű pálmával. A keresztfalábanál Ádám koponyája, mellette a kép

2. Keresztrefeszítés-oltár, Érselind, római katolikus templom

bal sarkában a tiltott gyümölcs körvonalazódik halványan. Schöpf a váradi oltárkép lehunytt szemű, félrehajtott fejtartású, nyugalmat sugárzó Krisztusával nem a keresztrefeszítés történetébe foglalt összetett drámaiság megragadására törekedett, hanem a halál gondolatát feszültségmentesen megszelídítő Megváltás bizonyosságának megjelenítésére, ezért az ábrázolásnak nincs átütő drámai ereje. Krisztus alakját sejtelmesen rajzolja ki az elmosódó hátsó kontúrt kísérő fényreflex, s mögötte épp a nyugalomba szenderedő, lecsúszó test beállítása okán hat kissé ellentmondásosnak a hátrafelé lobogó ágyékkötő késő gótikus Golgotákra emlékeztető, a 17–18. században is kedvelt megoldása. Megbontja a Keresztrefeszítések szimmetriájában rejlő egyensúlyt a rendhagyó lábtartás is: a térdnél erőteljesen behajlított bal láb mellett az ugyanoda szegezett lábfejú jobb láb kinyújtott helyzetű (a hasonló, roskadó testtartású Krisztusoknál rendszerint mindkét térd behajló).

⁴⁵ RÁL BMI. Nagyváradi római katolikus anyakönyvek 716.

⁴⁶ *Historia Domus*. Érsemjéni plébánia. Lapszám nélkül.

3. Istenes Szent János-oltár,
archív kép a Biró József-hagyatékából

A háttérből mesteri fény-árnyék hatásokkal kiemelt, magányos, megfeszített Krisztus képtípusának 18. századi változatait megrázó erejű, drámai hatású 16–17. századi alkotások ihlették,⁴⁷ melyek kvalitásos másolatai már a korabeli metszeteken megjelentek, alkalmasint alkotóik közvetlen közreműködésével s terjedtek el később számtalan változatban. Ilyen, többnyire a drámai feszültségre épülő előképek azonosíthatók a típus kiemelkedőbb magyarországi emlékei mögött is, mint Franz Anton Maulbertsch falképe a székesfehérvári karmelita kolostor oratóriumában,⁴⁸ de metszet előkép szolgálhatott Dorffmeister főként ugyanezt a típust (különböző minőségben) reprodukáló Keresztrefeszítéseinek,⁴⁹ valamint Schöpf munkájának alapjául is.

A betegeket gyógyító Istenes Szent Jánost ábrázoló másik mellékoltárképről már csupán egy kisméretű fénykép szolgáltat némi információt⁵⁰ (3. kép). Biró József a templom faragott szószékéről készített fotójának szélén látható mellékesen az általa nem sokra értékelt olajkép.⁵¹ Itt az előbbivel azonos formájú

keretben egy bekötött fejű, beteg ember térdre ereszkedve imádkozik, mögötte a frontálisan ábrázolt, töviskoszorút viselő szent alakja látható.

Istenes Szent János azon kevés barokk kori szentek sorába tartozik, akiknek ismert korabeli vagy halála után kevéssel készült, feltehetően valóságghű ábrázolása. A rend granadai levéltárában őrzött, Pedro de Raxis által a 16. században készí-

⁴⁷ Tiziano (Madrid, Prado, 1555), Velázquez (Madrid, Prado, 1632), Rembrandt (Le Mos d'Agénios, plébániatemplom, 1631) vagy Rubens (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, 1613). A téma 17. századi közkeletességét mutatja, hogy Murillo például 1660–1675 között ötször festi meg vásznon és háromszor táblán. Valdivieso, Enrique: *Murillo. Catalogo Razonado de Pinturas*. Madrid 2010. 442–445.

⁴⁸ Smohay András: *Franz Anton Maulbertsch művei Székesfehérvárott. = Késő barokk impressziók. Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) és Josef Winterhalder (1743–1807)*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. Szerk. Jávör Anna. Bp. 2009–2010. 31–47.

⁴⁹ Zsámbéky Mónika: *A templomfestő Dorffmeister István II. 1781–1797. = „Stephan Dorffmeister magister pinxit”*. Dorffmeister István emlékkiállítása. Zalaegerszeg 1997. 51–52. Kat. 21, 29, 38, 42, 48.

⁵⁰ Ez az oltárkép is Érsemjénbe került, onnan azonban a 2000-es évek elején nyoma veszett.

⁵¹ A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének Adattára. Biró József-hagyaték. C-I-136/2/3. Képalírás: „a miseriek faragott szószéke Istenes Szent János oltárképével.”

tett portréja egy álláig csüngő keskeny bajszú, rövidre nyírt hajú, értelmes és nyílt tekintetű férfit ábrázol, sokat nem árul el abból, hogy egy aszkétával van dolgunk. Az individualizált vonásokkal megrajzolt arcképről, mely minden későbbi attribútumát mellőzi, joggal feltételezhetjük, hogy Juan de Ciudad képmásának megörökítése céljából készült. A katonai pályán induló, erős fizikumú ifjú későbbi önsanyargató életmódjának köszönhetően élete utolsó éveit állandó betegeskedések között töltötte, ötvenöt éves korára aggyastyánná vált. Szakállas, idős szerzetesként is találkozhatunk vele Joseph és Johann Klauber metszetén,⁵² mégis portrészertő ábrázolásainak legjellemzőbb vonásai a rövid haj, szakáll nélküli keskeny, középkorú arc, fején töviskoszorúval, kezében feszülettel. Többnyire ekként jelenik meg a magyarországi emlékeken is.⁵³

4. Istenes Szent János, festmény a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség Képtárában

Kétségtelenül az irgalmas rendiek templomából kerülhetett a székesegyház kriptájába egy 19. századi négyzetes keretbe foglalt ovális mellkép, mely újkori felirata szerint Istenes Szent Jánost ábrázolja. A kopaszodó, tágra nyílt szemű szerzetes nyakig begombolt fekete ruhát visel, baljával feszületet fog, jobbát vörös terítőre helyezett koponyán tartja. Az alig érzékelhető dicsfénnel körülvett portré emlékeztet a de Raxis-féle mellképre, de szája keskenyebb, bajsza nincs. Nem kizárt, hogy eredetileg predellaképként szolgált, akár a mellékoltár részeként, s így ennek festőjeként is szóba jöhet Schöpf (4. kép).

Istenes Szent János első életrajzát szentté avatási rítusának kezdeti évében, 1624-ben írta meg Francisco de Castro, a tőle olvasható történetek és legendák képezik a szent képi reprezentációinak elsődleges forrását.⁵⁴ A legszebb alkotások tevékenységének színhelyén, Spanyolországban születtek, köztük a sevillai kórház

⁵² Lengyel László: *Lelki szem-gyógyító. Szentképek a 18. század orvoslásában*. Lege Artis Medicinae II/5(1992). 496.

⁵³ Szilárdfy: *A magánáhitat*. I. Kat. 445; Rusina, Ivan–Zervan, Marian: *Zivoty Svatych. Ikonografia*. (h. n.) 1994. 57 (a pozsonyi rendház szobra, 1735–1737).

⁵⁴ Jó összefoglalója ezeknek egy a 17. század végéről származó kölni metszet, amin a feszület előtt imádkozó szent medalionba foglalt képét az élettörténetéből vett jelentősebb pillanatokot ábrázoló kisebb jelenetek övezik: megtérése Avilai János szent beszédeinek hatására, az irgalmas rend megalapítása, Jézus képének felismerése, miközben egy beteg lábát mossa, Szűz Mária töviskoronával megkoszorúzza, halála előtti mély, több napos imája a feszület előtt, végül felravatalozása. S. Theyssens metszete a beochouti (Antwerpen) alexianus testvérek levéltárában. *Werken van Barmhartigheid. 650 Jahr Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden*. Leuven 1985. 50–51. Fig. 6.

temploma számára készült Murillo-kép (Museo Municipal de Játiva, 1672), ahol a beteget cipelő Jánost Rafael arkangyal segíti. Ez képez kapcsot alakja és az Őrző-angyalok témája közt, ami beépült a Rafael-litániákba is,⁵⁵ és ürügyül szolgált az egykori váradi felszentelési beszéd alapgondolatához.

Magyarországról ismert egy tipikus barokk reprezentációja: a győri karmelita templom mellékoltárképén.⁵⁶ Martin Altomonte megdicsőülésének pillanatában ábrázolva emeli be Istenes Szent Jánost a szentek panteonjába, és hasonló ikonográfiai megfogalmazással találkozunk Martin Speerne a pozsonyi irgalmasok számára készített mellékoltárképén.⁵⁷ A magyarországi rendházakban és templomaikban ezenkívül számtalan, azóta részben eltűnt Istenes Szent János-képet is összeírnak a 19. század első felében, melyek egy része biztosan még a 18. században készült.⁵⁸ A rendi templomok és kápolnák mellett gyakran előfordulnak a kórházi termekben, refektóriumokban, folyosókon, ezeket azonban az egri rendház képeinek kivételével⁵⁹ nagyrészt leírásokból ismerjük, számbavételükkel adós még a művészettörténet-írás.

A nagyváradi oltárképen a beteg mellett álló Istenes Szent János testtartásából és felemelt tekintetéből ítélve imádkozó szerepében jelenik meg, a betegek gyámolítójaként. Hasonló helyzetben tűnik fel egy 18. század közepén készült metszet másolatán, ahol egy meztelen, ülő beteg lepedőjének szélét tartja imára kulcsolt kezében, miközben az előtte lévő angyalra tekint.⁶⁰ Ezeken az ábrázolásokon fő attribútumainak egyikével, a Szűz Máriától kapott töviskoszorúval láthatjuk.⁶¹ A megkoszorúzás pillanata erősíti meg abban, hogy küldetése színhelyén tartózkodik, és eldönti első kórháza megalapítását. Fekete szerzetesruhában 1722 után kezdik ábrázolni, ekkortól váltják le ugyanis a rend tagjai azt a fehér és szürke vászonból készült korábbi öltözetüket, melyet a legenda szerint még Fuenlean Ramirez Sebestyén, Tuy püspöke varratott János rongyos ruházata helyett.⁶²

Élettörténetének mindvégig fontos és visszatérő eleme a feszület imádása. Így érthető, hogy a krisztusi kereszt kultusza különös helyet foglal el a rend életében is. Több rendházban találkozunk Szent Keresztnek szentelt mellékoltárral, és úgy tűnik, ezek minden esetben a rend saját alapításai, a támogatók által emeltetett mellék- és főoltáro-

⁵⁵ Lorient Marc: *Le Sceau de l'Ange – Saint Raphaël*. Saint-Benoît-du-Sault 1997.

⁵⁶ Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Bp. 1955. 172. IX.

⁵⁷ Petrovo-Pleskotova, Anna: *Moliarstvo 18. Storocia na Slovensku*. Bratislava 1983. Kat. 23.

⁵⁸ A 19. század első felétől, a rend központi adminisztrációjához évenként benyújtott leltárakban és összeírásokban. MOL P. 1258. A magyarországi rendtartományfőnökség iratai. Minden rendházra vonatkozóan külön. Új, 20. századi rendelkezés a szentek vagy misztériumok egyetlen képi megjelenítésre korlátozása a templomtérben: *Istenes Szent János betegápoló rendjének szertartáskönyve*. Bp. 1936. 81.

⁵⁹ Lengyel: *Egri irgalmasok*.

⁶⁰ Szilárdfy: *A magánhítat*. I. Kat. 446.

⁶¹ A legenda szerint Granadában még igaz útjának és küldetésének keresése közben, a feszület előtt imádkozva a Szent Szűz és János evangélista koszorúzzák meg, a következő szavakat intézve hozzá: „János, munkád és szenvedésed által kell kiérdemelned ezt a koronát, amelyet fiam számodra készített.” János felpillantva a megváltót láthatta töviskoszorú nélkül: „Imádásra méltó Üdvözítő, minthogy neked tetszett egy haszontalan teremtménnyel ilyen nagy kegyet gyakorolni, ígérem Neked, hogy a jövőben a kezed által küldött szenvedések és munkák tövisei számomra a jutalom töviseivé változnak.” Pozo, Fr. Luciano del: *Istenes Szt János élete*. Bp. 1932. 73 (a továbbiakban Pozo, Luciano del: *Istenes*).

⁶² Pozo, Luciano del: *Istenes*. 91–92.

kat a személyes devócióknak megfelelően ajánlják fel. A hetvenes években készült két nagyváradi mellékoltár esetében persze túlzás lenne ikonográfiai programról beszélni, azonban a két oltárkép együttesen híven tükrözi az irgalmas rend alapvető hitbéli irányelveit, amit elsősorban a rendalapító önfeláldozó életpéldájának teljes elfogadása és követése, valamint a szeretetből fakadó áldozatot és a megváltást jelképező krisztusi kereszt különös tisztelete közvetít.

Ha Biró Józsefnek a két mellékoltárképre vonatkozó sommás megjegyzése túlzónak is bizonyul, a két olajkép valóban nem sorolható Schöpf legsikerültebb műveinek sorába. Nem emelkednek a többi magyarországi alkotása szintjére, nem idézik a püspöki kápolna alakjainak kifejező, sugárzó gesztusait, vagy akár a temesvári oltárképek szereplőinek kompozicionálisan gondosan szerkesztett beállításait. A Keresztrefeszítés drámaiatlan megfogalmazásában, Istene Szent János kifejezéstelen merevségében alighanem inkább a püspöki patronátushoz mértén szerényebb megrendelő igényeit lebecsülő attitűd, semmint a falképfestő ez irányú képzetlensége érhető tetten.

Birónak a három oltárképet készítő egyazon mesterkézre vonatkozó megjegyzését is figyelembe véve és tekintve, hogy a 19. század első felében két Őrangyalokat ábrázoló képet is említene a templomban, érdemesnek mutatkozik annak megvizsgálása, hogy a főoltárkép is Schöpf munkája-e. A kép kompozíciója a háttérben gomolygó felhőkkel és az egyre távolodó angyal-gyerek csoportok elrendezésével a falképek menyországi világát idézi, részleteinek – a hurkaszerűen kezelt redővetések és a férfias angyalalakok – kidolgozásában mutat is hasonlóságot Schöpfnek a beuerni, unterschweimbachi vagy pfaffenhoffeni⁶³ freskóin tetten érhető stílusával, bár itt az élesen megrajzolt szemöldök orr vonalában folytatódó rajza más arcformát kölcsönöz, mint a kevésbé mélyen ülő szemű, enyhén kifejezéstelen arctípusai. A bizonytalanságot továbbra is fenntartja a tény, hogy a *Protocollum*-ban nincs adatunk arra, hogy kicserélték volna a Gyöngyösy által még 1755 előtt a főoltárra elkészített festményt.

5. Borromeo Szent Károly, festmény, Érsemsjén, római katolikus templom

⁶³ *Corpus*. I. 25–27; *Corpus*. IV. 259; *Corpus*. V. 192.

6. Borromeo Szent Károly-oltár, nagyváradi római katolikus püspöki palota kápolnája

A két mellékoltárképpel együtt az egykori irgalmas rendi templomból továbbbi műtárgyak kerültek Érsemjénbe, melyek közül két azonos méretű és egyértelműen egyazon művésznek tulajdonítható alkotás ma is a templom berendezésének része: egy Borromeo Szent Károlyt és egy Szent Ágostont ábrázoló olajkép⁶⁴ (5, 7. kép). Ezekről nem esik szó a *Protocollumban*, azonban a rend 1823-as vizitációjakor a templom falain függő képek között írják le őket, és ezt követően mindvégig szerepelnek a rendi leltárakban. Biró nem látta őket, talán azért, mert időközben a kolostor valamelyik helyiségébe kerülhettek.

A bíborosi ruhába öltözött Borromeo Szent Károly oltárra helyezett feszület előtt térdel imádkozik, nyakában vezeklő köté, fölötte két szárnyas angyalfej lebeg felhőben. A feszület mellett gyertyatartó, az oltár lépcsőjén egy koponya és vörös bíborosi kalap fekszik. Jobbra magas lábazatról induló kettős oszlopok, távolabb szintén kettős heveder kereteli a jelenetet, a háttérben pedig pillérek nyugvó árkádos architektúra, fölötte bordákkal osztott kupola sejlik fel. Az előtérben kulisszaszerű, csomózott kék drapéria fogja össze a kompozíciót, mely a kép bal oldalán az oltárra hull.

Borromeo Károlynak, a tridenti zsinat szellemében megújult reformkatolicizmus kiváló főpapjának gazdag barokk kultusza szerteágazó ikonográfiai programokban nyilvánult meg. A feszület előtt térdre ereszkedve imádkozó bíboros Bartolomeo Altomonte által létrehozott, Gustav Adolf Müller másolata és Caspar Scheürer ágostonos szerzetes tézislappja alapján ránk hagyományozott képtípusának kialakulására és hatásaira Szilárdfy Zoltán kutatásai vetettek fényt.⁶⁵ A kép alapelemeihez az imádkozó szerzetes feje fölött a büntetés kirántott kardú angyala, előtérben az érseki kalappal játszadozó angyalok és nyitott köny-

⁶⁴ Köszönjük Csorba Mihálynak és Sándornak, hogy felhívták figyelmünket az Érsemjénben található képekre.

⁶⁵ Szilárdfy Zoltán: *Magyar vonatkozások Borromei Szent Károly kultuszában és ikonográfiájában*. = *Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok*. Bp. 2003. 263–264 (a továbbiakban Szilárdfy: *Borromei*).

vek járulnak még, a keretarchitektúra mellett pedig a pestis áldozatait cipelő alakok körvonalai rajzolódnak ki. A kompozíció számos 18. századi ábrázolásnak mintájául szolgált. A két hasonló témájú váradi olajkép – az irgalmasoké és a püspöki palota kápolnájáé – a tézislapra vagy ennek előképére visszavezethető tükörképes másolatok néhány emlékből álló sorát bővíti.⁶⁶ Témánk kapcsán különös jelentősége van a kalocsai szemináriumi kápolna egykori főoltárát díszítő képnek, hiszen az intézmény alapítója Patachich Gábor, Patachich Ádám nagyváradi püspök nagybátyja és pártfogója volt. A két főpap Borromeo Károly iránti tiszteletének számos jele van mecenatúrájukban, nem véletlen, hogy a váradi rezidencia kápolnája is az ő titulusát viseli, az oltárkép (6. kép) megrendelésénél pedig akár elvárás-ként fogalmazódhatott meg a kalocsai kép ikonográfiájának figyelembevétel. Míg a kápolna olajképén a könyörgő szent alakja az építészeti háttérben megelevenedő, a pestis szörnyűségeit illusztráló mozgalmas, többalakos jelenettel egészül ki, addig az irgalmas rendiek templomából származó kép a prototípus redukciója.

A másik képen magas lábazati pillérekről induló oszlopok tagolta építészeti belsőben egy püspöki palástot viselő aggastyán könyve fölé hajolva ír, fölötte szárnyas égő szív lebeg. A kép előterében szárnyas angyalka játszadozik, kezében alig kivehető kiskanállal, jobb oldalán oszlopnak támasztott pásztorbot, kazula, valamint néhány könyv sorakozik. Szent Ágoston hippói püspököt láthatjuk itt attribútumaival, a tenger vizét meregető kisgyereket, valamint a Szentháromság imádatában lángoló szívet. Az egyházatya ikonográfiájának gyökerei a 7. századig nyúlnak, az isteni misztérium ember számára befogadhatatlan végtelenségét példázva a tenger vizét meregető kisgyerekek pedig Michael Pacher 1480–1483-ra keltezhető oltárán

7. Szent Ágoston, festmény, Érsemjén, római katolikus templom

⁶⁶ F. A. Lietenstroffernek vagy F. A. Palkonak tulajdonított *Imádkozó Borromeo Károly*-oltárkép, melyet F. A. Palko és S. Dorffmeister imádkozó Nepomuki Szent János képeivel hoznak kapcsolatba. Papco, Ján: *Rakúsky barok a Slovensko. Österreichisches Barock und die Slowakei*. I–II. Bojnice 2003. II. Kat. 309. A váci piarista templom és a kalocsai szemináriumi kápolna oltárképére, illetve az óbudai Szent Péter és Pál-plébániatemplom fogadalmi képére lásd Szilárdfy: *Borromei*. 264.

8. Szent Ágoston (részlet); Márk evangélista (részlet),
falkép a nagyváradi római katolikus püspöki palota kápolnájában

(München, Alte Pinakothek) jelenik meg, ez a változat azonban csak a 16–17. században terjedt el.⁶⁷ Alapvetően ugyanezekre az elemekre épülnek a 18. századi ábrázolások, a magyarországiak közül J. L. Kracker galgóci (1757), a sokalakosra duzzadt jászói (1762–1764) vagy a japonsi (1767) Ágoston-képei.⁶⁸

Az egykor az irgalmas rendi templom falán függő két olajkép kompozíciójában, a részletek kidolgozásában, színkezelésében, a keret- és háttérarchitektúra jellegében nagyfokú hasonlóságot mutat. A két Borromeo-kép egyértelmű párhuzamai és a falképek színvilágának rokon vonásai okán ezeket a mellékoltárképeknél sokkal jobb minőségű alkotásokat is J. N. Schöpf nagyváradi tevékenységéhez kötjük. Szent Ágoston fejformájának jó analógiáját kínálja a püspöki palotakápolna keleti falán Szent Márk alakja (8. kép).

Kérdés, hogy a két kép eredetileg is az irgalmas rend számára készült-e, vagy utólag kerültek a templomba, ugyanis, mint említettük, az 1810-es évekig folyamatosan vezetett *Protocollum* hallgat róluk. II. József abolíciós rendelkezései a Nagyváradon tevékenkedő összes szerzetesrendet – jezsuita, ferences, pálos, premontrei, kapucinus – érintették, kivéve az irgalmasokat, ezért felmerült az is, hogy a képek ezen intézkedések következtében, vétel vagy adomány útján kerültek ide valamelyik másik rendházból, azonban az abolíciós leltárakban nem találkoztunk hasonló képek említésével.

Nem hagyható figyelmen kívül az a lehetőség sem, hogy Patachich Ádám adományaként kerültek volna ide, de készülhettek kifejezetten az irgalmasok megrendelésére is. Nem lenne meglepő, ha az ágostoni elvek alapján szerveződő rend Szent Ágoston képét helyezte volna el a templomban, első Alpokon túli rendházukat, a

⁶⁷ Künstle: *Ikonographie*. 105–108.

⁶⁸ Jávor Anna: *Johann Lucas Kracker. Egy késő barokk festő Közép-Európában*. Bp. 2004. Kat. 88, 152, 181.2.

feldbergit is neki szentelték. A pestises betegeket gondozó Borromeo püspök-érsek irgalmasok által táplált különös kultuszát pedig váci kolostoruk patrocíniuma és az 1781-ben, az ő védőszentsége alatt létrehozott osztrák rendtartomány titulusa tükrözi.

Bár nem tartoznak életművének kiemelkedő alkotásai közé, Johann Nepomuk Schöpf irgalmasok számára készített nagyváradi munkái fontosak a bajor művész Magyarországon kifejtett tevékenysége, itt töltött éveinek rekonstruálása szempontjából, s azon túl, hogy jelentős darabjai a nagyváradi barokk emlékeknek, tanúbizonyságai annak a hatásnak, amelyet az építkező püspöki udvarban foglalkoztatott műhelyek és művészek gyakoroltak a szűkebb térségre.

The Eighteenth Century Altarpieces of the Church of the Merciful Brothers in Oradea (Abstract)

Prebend György Gyöngyösy (1735–1760) played a significant role in settling the Merciful Brothers in Oradea (Nagyvárad, Grosswardein). Between 1753–1760 he had a church built for the Brothers and disposed in his will considerable endowments for the functioning of the Order. In 1760 – the year of their settling – the church consecrated to the Guardian Angels was complete and according to written sources the main altar was already built, too. According to the Protocollum of the Monastery, the two side altarpieces were painted by Johann Nepomuk Schöpf from Bavaria in 1775.

The church was left by the Brothers under Communism and due to the circumstances after the secularization, therefore its equipment was scattered. The old furnishing is known only from the writings of József Biró in the 1930s. The main altarpiece, depicting the Guardian Angels was transported to the Church of the Franciscan Order (the current parish church from Olosig/Olaszi by Oradea), the two side altarpieces were expedited by priest Károly Gámpe to Șimian (Érsemjén) in the 1960s. One of the side altarpieces, depicting The Crucifixion has later become the altarpiece of the small church in Șilindru (Érselind), and is still located there. The other altarpiece – dedicated to John of God, representing the founder of the order curing an ill person – is missing, it's only known from a bad quality archive photograph. Along with the two side altarpieces further two were brought to Șimian. These two works, dedicated to St. Charles Borromeo and St. Augustine can be hypothetically attributed to the same Johann Nepomuk Schöpf.

Képegyzék

1. Őrangyalok-oltár, Nagyváradi-olaszi, római katolikus templom
2. Keresztrefeszítés-oltár, Érseklend, római katolikus templom
3. Istenes Szent János-oltár, fénykép a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének Adattárában. Biró József-hagyaték
4. Istenes Szent János, festmény a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség Képtárában
5. Borromeo Szent Károly, festmény, Érsemlend, római katolikus templom
6. Borromeo Szent Károly-oltár, nagyváradi római katolikus püspöki palota kápolnája
7. Szent Ágoston, festmény, Érsemlend, római katolikus templom
8. Szent Ágoston, festmény (részlet), Érsemlend, római katolikus templom; Márk evangélista (részlet), falkép a nagyváradi római katolikus püspöki palota kápolnájában

VILÁGOSÍTÓ SZENT GERGELY ÁBRÁZOLÁSAI ERDÉLYBEN

A Világosító Szent Gergelyt ábrázoló oltárképek kitüntetett helyet foglalnak el az erdélyi emléktárhelyekben, egyrészt magas számuk miatt (eddig 13 oltárképről, illetve olajképről tudunk), másrészt mivel egy tájainkról eltűnt kultúra tárgyi emlékeiként értelmezhetők. Mivel az őket emlékeztetőben hordozó kultúra asszimilálódott, ezek a képek sok esetben érthetetlenek számunkra. Tisztában vagyunk vele, hogy egy kép témájának megértése nem egyenlő a kép megértésével, mégis e tanulmány, az ikonográfiai szemléletnek megfelelően, a téma megértését jelöli ki elsődleges feladatául. Főként azért, mert a fentebb érintett tényezők és a történeti távolság miatt ezen festmények „mondanivalója” kihullott a köztudatból, így – Bächtmann megfogalmazása szerint – „kulturális veszteségeink pótlására”¹ van szükség. Emellett kísérletet teszünk a képi és szövegbeli források azonosítására és ezek összefüggéseinek megvilágítására.

Az örményeket keresztény hitre térítő Világosító Szent Gergely évszázadokon át – lényegében a mai napig – kiemelt szerepet töltött be szenttiszteletünkben. Szűz Mária után a legnagyobb szentként tisztelték, akinek „világánál a világ világosságát, az örök igazságot, Jézus Krisztust” megismerhették.² Tisztelete Erdélyben az örmények 17. század végi betelepülése előtt nem volt jelen, így megállapíthatjuk, hogy ez teljes mértékben örmény sajátosság.³ A Moldvából érkező örmények az ősi *gregoriánus* vagy más néven az *apostoli örmény* egyházhoz tartoztak, melynek létrejötté Világosító Szent Gergely térítő működéséhez köthető. A történeti hagyomány szerint III. Trdat király és népe 301-ben keresztelkedett meg, így Örményország lett a világ első keresztény állama.

Az örmények Erdélybe településük után néhány évtizeddel uniót kötöttek a katolikus egyházzal, mely hozzájárult viszonylag gyors asszimilációjukhoz. Az unió következményei szenttiszteletünkben is kimutathatóak. Az örmény apostoli egyház legjelentősebb szentjeinek – Szűz Mária, Világosító Szent Gergely, Bertalan és Tádé apostolok, Szent Hripszime, Szent Gajane, Meszrop Mastoc, Keresztelő Szent János, Szent István vértanú – tisztelete az örmény katolikus egyházban is megmaradt, azonban a római katolikus kánonból hiányzó szentek tisztelete idővel elhalványult. Az erdélyi örményeknél legtovább Világosító Szent Gergely kultusza maradt meg, a mai napig nagy ünnepek keretében emlékeznek meg róla.

¹ Bächtmann, Oskar: *Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába*. Bp. 1998. 61.

² *Armenia*, 1890. július. 222.

³ Kovács Bálint: *Az erdélyi örmény társadalom szenttiszteletének rétegei az újkorban*. = *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7. 1. Szerk. S. Lackovits Emőke–Szócsné Gazda Enikő. Sepsiszentgyörgy 2007. 203.

Világosító Szent Gergely kiemelt szerepére utal az erdélyi örmény katolikus templomokban megjelenő tetemes számú képzőművészeti alkotás – oltárképek, szobrok, zászlók, színes üveglablakok – is. Tanulmányunkban ezen alkotások közül az oltárképekkel foglalkozunk. A szamosújvári Szentháromság-templomban, az erzsébetvárosi és a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templomban Szent Gergelynek külön oltára van, továbbá a csíkszépvízi főoltáron is látható egy Világosító Szent Gergely-festmény. Míg az örmény katolikus templomokban természetesnek vesszük jelenlétüket, annál meglepőbb, hogy Erdély számos római katolikus templomában is – a dési, nagyszebeni, fogarasi és székelyudvarhelyi ferences templomokban és az apanagyfalusi római katolikus templomban – találunk Világosító Szent Gergelyt ábrázoló oltárképeket. Bár nem tartozik a történeti Erdélyhez, az erdélyi emlékek párhuzamként fontosnak tartjuk megemlíteni a máramarosszigeti egykori piarista templom oltárképét, mely a medalionos Világosító Szent Gergely-ábrázolások kiemelkedő példája. Mivel tisztelete örmény sajátosság, így Szent Gergely megjelenése a római katolikus templomokban örmény jelenlétre utal, sőt örmény megrendelőt feltételez.

Világosító Szent Gergely (örményül: Szurb Grigor Luszarovich) a 3. század közepe táján született⁴ Vagharshapatban. Életének valós részleteit nehéz különválasztani a róla szóló, különböző változatokban fennmaradt legendáktól. Örményország kereszténnyé válását és Szent Gergely munkásságát Agathangelosz 491 körül keletkezett írása mutatja be elsőként, ezt követik a későbbi életrajzok is.⁵ A fiktív nevet használó Agathangelosz (görögül: a jó hír hordozója) művének prologusában római polgárként mutatkozik be, aki járatos az irodalomban és a különböző nyelvekben. Műve a hagiográfia műfajába sorolható, s mint ilyen, célja nem a valós események dokumentálása, hanem sokkal inkább a hitben való megerősödés elősegítése. Históriajában a műfaj több tipikus eleme megtalálható, példaként említhetjük, hogy saját magát az események kortársaként, sőt szemtanújaként állítja be, így biztosítva a leírtak hitelességét.⁶ Más szentéletrajzokhoz hasonlóan részletekbe menően írja le a Gergely által kiállt szenvedéseket és a kínzások közben mondott imákat, prédikációkat.

Agathangelosz szerint Gergely pártus fejedelmi családban született. Atyja, Anak fejedelem meggyilkolja Örményország törvényes uralkodóját, I. Khosrovot, ennek büntetéseként megölik és családját is kiirtják.⁷ A csecsemő Szent Gergelyt dajkája megmenti a király bosszújától és a kappadokiai Caesareába viszi, ahol keresztényként neveli fel. Ott egy keresztény leányt vesz feleségül, akitől két fia születik: a későbbi püspök Arisztakesz és Vardanesz. Szent Gergely 278-ban Rómában katona lesz, 286-ban főtisztként harcol a perzsák ellen abban a seregben, mely Trdat herceget, a meggyilkolt Khosrov király fiát az örmény trónra segíti.⁸ A legenda szerint a győzelem után Gergely a király parancsának ellenszegülve nem volt hajlandó hálaáldozatot bemutatni Diana istennőnek, ezért Trdat több ízben megkínóztatta és egy

⁴ Egyes források szerint 239-ben, mások szerint 257-ben.

⁵ A mű kétnyelvű (örmény és angol) kiadását Agathangeloszról szóló tanulmánnyal lásd Thomson, Robert W.: *Aghatangelo's History of the Armenians*. New York 1976.

⁶ Thomson, Robert W.: i.m. 24–25.

⁷ Adalian, Rouben Paul: *Historical dictionary of Armenia*. Maryland and Oxford 2002. 211.

⁸ *Magyar Katolikus Lexikon*. 4. Bp. 1998. 365.

mély verembe dobatta, ahol 14 évet töltött.⁹ Időközben a király megbetegedett, és nővérenek tanácsára Gergelyhez folyamodott gyógyulásért, aki meggyőzte, hogy térjen meg a keresztények istenéhez. Gergelyt a Cesareában székelő Leontius püspök szentelte püspökké, a történeti hagyomány szerint 301-ben. Örményországba visszatérve elsőként a királyi családot és az ország főembereit, majd nagy tömegeket keresztelt meg az Eufrátesz folyóban, ezért az örmények második Keresztelő Jánosként is számon tartják. Ezt követően térítő útra indult, templomokat és kolostorokat alapított. Kápolnát építtetett Szent Hripszime és Gajane sírjára, ő alapította az ecsmiadzini főkatedrális is. Élete vége felé remeteségbe vonult, a Szebuh hegy egyik barlangjában magányosan halt meg 325 körül, utódjául fiát, Arisztakeszt választotta.¹⁰ Földi maradványait sok évvel később találták meg, ereklyéinek feltalálását nagy ünnepként üli meg mind az örmény apostoli, mind az örmény katolikus egyház.

Világosító Szent Gergely első ábrázolásait, ikonográfiájának gyökereit kétségtelesenül a középkori Örményországban, elsősorban falképeken és miniatúrákon kell keresnünk. Örményországban a korai kőtemplomokat a Nyugaton és a Bizánci Birodalomban szokásos falképek és mozaikok helyett leggyakrabban faragott felületek díszítették. Hogy a falképfestészet sem volt ismeretlen a területen, irodalmi utalások és az idegen hatalmak által véghezvitt nagyméretű pusztításokat túlélő néhány emlék bizonyítja. Vr'tanesz K'ert'ogh 7. század körül írt, a képrombolást ellenző értekezésében felsorolja az örmény templomokban fellelhető falképek témáit és az ábrázolt szenteket, melyek között megtaláljuk Világosító Szent Gergelyt és kínszenvedésének jeleneteit is.¹¹ K'ert'ogh műve különösen fontos számunkra, mivel ez az első forrása annak a különös ikonográfiai típusnak, mely Világosító Gergely hosszú és gazdag életéből a szenvedés-jeleneteket emeli ki, azt tartja ábrázolásra méltónak. Ennek magyarázata lehet, hogy Szent Gergely legfontosabb csodájának a válogatott és kegyetlen kínszások túlélését tartják, életrajzaiban gyakran „élő mártírként”, „eleven vértanúként”¹² emlegetik. A 10. századtól kezdődően a templomok belső kifestésének gyakorlata egyre elterjedtebbé vált, ez a grúz uralom alatt érte el csúcspontját. Ebben a korban keletkezett a Világosító Gergely életét és kínszait megörökítő, legépebben megmaradt falképsorozat. A freskók az akkori fővárosban, Aniban találhatóak, a Tigran Honentz által 1215-ben építtetett Szent Gergely-templomban. Szent Gergely életének különböző jelenetei közül ki kell emelnünk kínszásának egy olyan ábrázolását, mely változatlanul rögzült későbbi ikonográfiájában, és az erdélyi oltárképeken is nagyon hasonló megfogalmazásban tűnik fel. A falképen a szent fejjel lefelé látható, egyik lába térdben behajlítva, a körülötte levő alakok vesszővel verik.¹³

⁹ Lukácsi Kristóf: *A kereszténység elterjedése Örményországban*. Arménia. Magyar-örmény havi szemle (1889. július). 195–203.

¹⁰ Lukácsi Kristóf: *i.m.* 262–268.

¹¹ Nersessian, Sirarpie Der: *Armenian painting*. = S. d. N.: *Armenia and the Byzantine Empire*. Cambridge 1945. Lásd <http://rbedrosian.com/Ref/sirabe3.htm>. (Letöltve: 2011.04.25.)

¹² Lukácsi Kristóf: *i.m.* 262

¹³ Erről közöl képet Horváth György Zoltán: *Ani, az ősi örmény főváros és magyar vonatkozásai*. Bp. 2003. 35.

Az 1300 előtti örmény kódexek kizárólag evangeliáriumok, az első illusztrált világi művek és más egyházi műfajok a 13–14. században jelennek meg. Ezek között találjuk Agathangelosz *Históriáját* is, melyet Világosító Gergely életéből vett jelenetek díszítettek. Fontos kiemelni Agathangelosz művének egy későbbi, 1569-es másolatát, mely jelenleg a jereváni Matenadaran gyűjteményében található.¹⁴ A kódex egyik miniatúráján Világosító Gergely látható, amint az örmény népnek prédikál. A fejekkel és kezekkel érzékeltetett tömeg előtt a Trdat királyra utaló hatalmas, vászonnal letakart vaddisznó tűnik fel. A későbbi ábrázolásokhoz hasonlóan a király nem csak vaddisznó képében, hanem egyben emberként is megjelenik, legalábbis vele azonosíthatjuk a tömegből kiemelkedő koronás alakot.

Világosító Szent Gergely ábrázolása saját legendáján kívül néhány lekciónáriumban is feltűnik. Példaként említhetjük az 1678-ban készült, ma a bécsi mechtaristák könyvtárában található lekciónáriumot, melynek egyik miniatúráján Szent Gergely a vaddisznóként és emberként ábrázolt Trdat királynak prédikál.¹⁵ Ez a kompozíció már közelebb áll a későbbi metszetek ábrázolásaihoz. Gergely püspöki ornátusban, a király koronás alakja pedig a szent lábai előtt térdelő helyzetben látható, a kis vaddisznó a király mellett foglal helyet.

A könyvnyomtatás elterjedésével a miniatúrák helyét a metszetek veszik át. A metszetekkel díszített szentéletrajzoknak köszönhetően kanonizálódik Világosító Szent Gergely ikonográfiája, rögzülnek azok a jelenetek, melyeket érdemesnek tartottak kiemelni a szent életéből. A legfontosabb jelenetté Trdat király megkeresztelése vált, a 17. és 18. század fordulójától pedig a kompozíció középpontjában a keresztelést, körben pedig a kínszenvedéseket ábrázoló típus elterjedésére figyelhetünk fel. Kovács Bálint kutatásai bebizonyították, hogy az erdélyi örmény közösségek a 18. század végéig kapcsolatban álltak a konstantinápolyi, kis-ázsiai, leMBERGI, római, velencei és bécsi közösségekkel.¹⁶ Az erdélyi örmény katolikus plébániák könyvtárában az örmény nyelvű könyvek nagy része velencei és bécsi kiadású, de találunk Konstantinápolyban nyomtatott könyveket is. Világosító Szent Gergely ábrázolásának kanonizációja is az utóbbi központokhoz köthető. Kiadványaik széles körű elterjedtsége révén egymástól viszonylag távol levő örmény közösségek templomaiban nagyon hasonló ábrázolásokkal találkozhatunk.

Erdélyben eddig három Világosító Szent Gergelyt ábrázoló metszetet sikerült fellelni, melyek közül kettőt egy-egy oltárkép közvetlen előképeként azonosíthatunk. A legkorábbi metszet egy prédikációkat magában foglaló örmény nyelvű kötetet¹⁷ illusztrál, mely a gyergyószentmiklósi örmény katolikus plébánia könyvtárában található. A nagyméretű könyvet 1702-ben nyomtatták Konstantinápolyban. A fametszet középpontjában Világosító Szent Gergely díszes katolikoszi öltözkében építészeti háttér előtt trónol, lába előtt a szintén díszes öltözkű Trdat király és felesége térdel. A központi jelenetet narratív keret övezi, a 14 négyszögű mező a szent kínszenvedésének különböző fázisait jeleníti meg. A trónoló Gergely képe alatt két

¹⁴ 1920-as kódex, 55 oldal. Lásd http://www.matenadaran.am/v2_2/

¹⁵ Lásd http://armenianstudies.csufresno.edu/arts_of_armenia/miniatures.htm. (Letöltve: 2011.04.25.)

¹⁶ Kovács Bálint: *Az erdélyi örmények interregionális kulturális kapcsolatai a 17–18. században.* = *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében.* II. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba 2007. 30–35.

¹⁷ *Čar srboyn vkayic'n čšmartin.* Konstantinápoly 1706 (1155 az örmény naptár szerint).

„kínzás-mezőnek” megfelelő nagyobb méretű mezőben már Trdat király ül a trónon katonáitól közrefogva. A feje körül dicsfénnnyel ábrázolt Szent Gergelyt épp a lépcsőn elhelyezett trón elé vezetik. Maga a lenyomat rossz minőségű, elmosódott. Ábrázolásmódjában, főként a központi trónoló szent megjelenítésében a görögkeleti ábrázolások hatását fedezhetjük fel.

A konstantinápolyi metszet kapcsán megjegyzendő, hogy az már egy rögzült Világosító Szent Gergely-ikonográfia alapján készült. Ezen a metszeten a kínzásoknak egy olyan, a legenda szövegének megfelelő képi ábrázolása tűnik fel, mely a 18–19. század folyamán a narratív jelenetekkel övezett Szent Gergely-ábrázolásokon változatlan formában van jelen. A konstantinápolyihoz hasonló felépítésű, Augsburgban készült metszet található a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum gyűjteményében, melyre Nicolae Sabău hívta fel a szakemberek figyelmét.¹⁸ A felfedezés értékét növeli, hogy minden bizonnyal ez alapján készült a máramarosszigeti egykori piarista templom Világosító Szent Gergely-oltárképe, és ennek központi jelenetét használták a székelyudvarhelyi ferences templom jobb oldali mellékoltárának oromzati képéhez is. Az 1770 körül Franz Karl Heissig augsburgi mester által készített rézmetszetet már a nyugati művészet szelleme hatja át. Középmézejében Trdat király megkeresztelését láthatjuk, a 14 számozott medalion a legenda szövegének sorrendjében ábrázolja a szent gyötrelmeit. Az egyes medalionokon belül az alakok kisebbek, finomabban kidolgozottak, mint a konstantinápolyi metszeten, a háttérter tájképi és építészeti részletek képezik.

A harmadik metszet (1. kép), mely csupán a keresztelés-jelenetet ábrázolja, egy 1749-ben Velencében kiadott Világosító Szent Gergely-életrajzban található.¹⁹ A metszet készítője minden bizonnyal a Francesco Zugno által a mechitaristák velencei kolostora számára festett olajképről inspirálódott. Nem csak a hatalmas oszlopok

1. Világosító Szent Gergely megkereszteli Trdat királyt

¹⁸ Sabău, Nicolae: *Metamorfoze ale barocului transilvan. II. Pictura*. Cluj-N. 2005. 248, fig. 205.

¹⁹ Vark' srboyn Grigori Lowsaworč'in (Világosító Szent Gergely élete). Velence 1749. RÁL KMI. Örmény iratok gyűjteménye (Colecția documente armenesti) nr. 112.

2. Világosító Szent Gergely-mellékoltár.
Nagyszeben, ferences templom

által biztosított háttér és az „égi szféra” megkomponálásában (felhők, puttófejek, a Szentlélek galambja), hanem az alakok elrendezésében is a Zugnóéhoz nagyon hasonló megoldást követ. Az egyetlen különbség a király mögött föltűnő népszerűség, melyet az olajképen csak néhány alak képvisel. A feltételezést alátámasztja, hogy a könyv a festmény keletkezése után néhány évvel látott napvilágot, és ebben a kolostor új ékességét, Francesco Zugno festményét kívánták „reprodukálni”. Ez a metszet közvetlen előképként szolgált a nagyszebeni ferences templom Világosító Szent Gergely-mellékoltára festőjének, aki minden részletében ragaszkodott hozzá.

A Világosító Szent Gergelyt ábrázoló erdélyi oltárképek esetében két nagyobb ikonográfiai típust különíthetünk el. Az egyik, egyszerűbb típusba a Trdat király megkeresztelését megjelenítő oltárképek tartoznak, míg a második típus esetében a keresztelés-jelenetet Szent Gergely kínzásait magában foglaló narratív keret övezi. Az előbbibe sorolhatjuk a szamosújvári örmény nagytemplom, az erzsébetvárosi és csíkszépvízi örmény

katolikus templomok, a dési, nagyszebeni, székelyudvarhelyi ferences templomok, valamint az apanagyfalusi római katolikus templom Világosító Szent Gergely-oltárképét. Az utóbbiba csupán két festmény tartozik: a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom oltárképe és egy, a szamosújvári Szentháromság-templom gyűjteményében található olajkép. A fogarasi ferences templom Páduai Szent Antal-mellékoltárának oromzati Világosító Gergely-képe egyik típusba sem sorolható, inkább a medalionos ábrázolások egyik jelenetének kinagyított változataként értelmezhető.

Az első típus oltárképeinek nagy többsége a 18. század folyamán készült. A szakirodalom datálásait figyelembe véve az első, csak a keresztelés-jelenetet megörökítő erdélyi oltárkép a dési ferences templom jobb oldali oltárának festménye lenne, melyet 1740-ben festettek.²⁰ A ma látható képet szemügyre véve azonban kételkednünk kell ebben az állításban. A festmény kompozicionális megoldásai, színhasználata és

²⁰ Rusu, Adrian Andrei et al: *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*. Cluj-N. 2000. 126.

festésmódja alapján egyértelműen a 19. század második felére datálható, melyet alátámaszt a jobb alsó sarokban elhelyezett „Sárdi I. 1880” szignó is. A szignó egyértelműen az akadémiai képzettséggel rendelkező, Kolozsváron működő Sárdi István (1846–1901) festőre utal. Azt nem vonhatjuk kétségbe, hogy a 18. század közepétől állt a dési templomban egy Világosító Szent Gergely-oltárkép, azonban a 19. század végén vagy nagymértékű átfestésen esett át, vagy teljesen kicserélték.

A nagyszebeni ferences templom oltárképe (2. kép) minden bizonnyal a szentélyboltozat 1775-ös beomlása utáni javítások során készült.²¹ Az oltár megrendelőjéről nincsenek biztos adataink, azt azonban feltételezhetjük, hogy a Nagyszebenben polgárjogot nyert Issekutz Antal és Gergely erzsébetvárosi örmény testvérpár²² adományozta, akik a fogarasi ferences templomban is állíttattak egy Pádúai Szent Antalnak szentelt oltárt (oromzati mezőjében Világosító Szent Gergellyel), és

3. Világosító Szent Gergely-mellékoltár.
Szamosújvár, örmény katolikus székesegyház

az erzsébetvárosi örmény katolikus templom építését is támogatták. A nagyszebeni római katolikus templom 1808-as vizitációja említi, hogy Issekutz Antal és Gergely 200 rajnai forintot adományozott az egyház javára.²³ A csíkszépvízi és a székelyudvarhelyi kisméretű festmények a 18. század hetvenes, nyolcvanas éveiben készülhettek. Az erzsébetvárosi és szamosújvári örmény katolikus templomok Világosító Szent Gergely-oltárképeiről már biztosabb adataink vannak. Az előbbi készítésére Diakoni Lengyel András erzsébetvárosi örmény 100 aranyat adott, az oltár 1791-re készült el.²⁴ Szamosújváron 1799-ben Korbuly Kelemen esperes a városi „vegyes gyűlésen” bemutatta a négy mellékoltár rajzát, melyet a tanács egyhangúlag elfogadott. A Világosító Szent Gergely-oltár (3. kép) elkészítésének költségeit a kereskedő társulat vállalta magára, az oltárképeket Bécsben festették.²⁵ Az egyetlen biztosan 19. századra datálható oltárkép az apanagyfalusi, melyet – a rajta levő szignó alapján – id. Vastagh György festett 1868-ban.

²¹ Rusu, Adrian Andrei et al: *i.m.* 238.

²² Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár 1896. 98.

²³ *Canonica Visitatio Cibiniensis*. 1808. Gyulafehérvári Érseki Levéltár. Vizitációs jegyzőkönyvek. 14. doboz. 25. kötet. 72.

²⁴ Ávedik Lukács: *i.m.* 101.

²⁵ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900*. II. Szamosújvár 1901. 25–28.

4. Világosító Szent Gergely-mellékoltár.
Apanagyfalu, római katolikus templom

A keresztelest megörökítő ábrázolásoknál több közös elemet is felfedezhetünk, melyek egyfajta díszletként veszik körül a Világosító Szent Gergely és Trdat alakját. Ilyenek a háttérben feltűnő oszlopok, a kép felső regiszterét kitöltő felhők, melyekből a galamb képében megjelenő Szentlélek bontakozik ki (a nagyszebeni, az erzsébetvárosi és csíkszépvízi oltárképeken a felhők között puttófejek is megjelennek), díszes kőtál, Trdat lábánál keleties, turbánszerű korona, néhol jogar. A nagyszebeni, erzsébetvárosi és székelyudvarhelyi példák az égen, a felhők alatt egy fénylő vörös oszlop is feltűnik, mely a legenda szerint a keresztelest szertartása alatt a megkereszteltek feje fölött lebegett.²⁶ A vörös oszlop a nagyszebeni oltárképen fáklyává alakul, melyet a Világosító Szent Gergely mögött álló diakónus tart. Ez a „tévedés” az oltárkép előképeként azonosított metszet képi forrásán, Francesco Zugno velencei festményén jelenik meg először, mely arról tanúskodik, hogy a festő nem ismerte a legenda szövegét. A szóban forgó oltárképek kompozíciója is nagyon hasonló. Az erzsébetvárosit kivéve Világosító Szent Gergely mindig a kép jobb oldalán jelenik meg, előtte térdel a király, mögötte minden esetben feltűnik egy koronás női alak, Trdat felesége is. A királyné

hátánál az ország főembereire utaló néhány alak látható, csak az erzsébetvárosi és nagyszebeni oltárképeken jelenik meg a legendában leírt tömeg. A keresztelest asszisztáló személyek elrendezése is hasonló. Több oltárkép (Nagyszeben, Erzsébetváros, Apanagyfalu és Dés) előterében egy fiatal fiúként ábrázolt, tálat, füstölőt vagy a szent pásztorbotját tartó diakónus látható, emellett Szent Gergely oldalán több alkalommal feltűnik egy idősebb, a keresztelest szertartás szövegét tartó alak is. Két festményen nem jelenik meg diakónus, a csíkszépvízi esetében ez a kis mérettel magyarázható, a szamosújvári pedig a kompozíció világossága indokolja. Szent Gergely minden oltárképen dús, ősz szakállú idős alak díszes püspöki ornátusban, míg Trdat király a római katolikus egyház Krisztus-ábrázolásaihoz hasonló

²⁶ Lukácsi Kristóf: *i.m.* 263.

barna hajú és szakállú fiatal férfiként jelenik meg. Trdat felesége és a tömegből kiváló alakok mind díszes főúri ruhát viselnek.

Apanagyfalu római katolikus templomának oltárképe (4. kép) bizonyos szempontból elkülönül a 18. századi Világosító Szent Gergely-ábrázolásoktól. Bár a kompozíció a fent említett oltárképekéhez hasonló, id. Vastagh György 1868-as festménye már historizáló szemléletet tükröz. A festő a felhők és a Szentlélek-galamb elhagyásával demisztifikálja az eseményt, az örmény nép megkeresztelését valós történeti eseményként igyekszik bemutatni. Ezt erősíti a szereplők keleties öltözéke is. A historizáló tendencia leginkább a királyné alakján köszön vissza: a Trdat háta mögött álló büszke tartású, jellegzetesen örmény arcvonásokkal megjelenített királyné turbánt és díszes keleties öltözetet visel. A háta mögött álló aranyfülbevalós néger szolga ernyővel a kezében a kolozsvári Szent Mihály-templom Maulbertsch-oltárképének, a Királyok imádásának hasonló ernyőt tartó néger szolgájára emlékeztet. A párhuzam nem lehet véletlen, hiszen tudható, hogy Vastagh György 1868-ban közreműködött a Szent Mihály-templom új főoltárának felállításában.²⁷ Egy fátylat viselő szolgálónő tollas legyezővel és az előtérben álló fülbevalós néger diakónus még inkább erősíti a keleties hangulatot. Annak ellenére, hogy az apanyagfalusi oltárkép Világosító Szent Gergely 18. században rögzült ikonográfiáját követi, szellemiségében a 19. század harmincas éveitől Magyarországon is elterjedtté váló orientalizáló festményekhez²⁸ áll közelebb. A festő elsősorban a korszak egyházi festészetében jelen levő fontos követelménynek, a történeti hitelességnek igyekszik megfelelni, a keleties díszlet és öltözékek a történet hitelességének biztosítására és megerősítésére szolgálnak. Mindezekből következik, hogy Vastagh festményét csak funkciója (egy templomban felállított oltárkép) különbözteti meg a történeti festményektől.

Mint láttuk, Trdat király és az örmény főemberek megkeresztelésének témája az erdélyi oltárképeken nagyon hasonló módon jelenik meg, mely leginkább a közös előképek használatának tudható be. Kétségtelen, hogy a nagyszebeni oltárkép festője az 1749-es velencei metszetet másolta. Az erzsébetvárosi és a nagyszebeni festmények közötti számos hasonlóság arra utalhat, hogy az előbbi festője ugyancsak a velencei metszetet (vagy egy ahhoz nagyon hasonlót) vette alapul, kevésbé ragaszkodva annak részleteihez. A legszembeütőbb különbség a fordított kompozícióban rejlik, Világosító Szent Gergely nem a kép jobb oldalán, hanem a bal oldalon kapott helyet. Az erzsébetvárosi festmény háttérében egy jellegzetesen örmény templom is feltűnik, az alakok elrendezése mozgalmasabb, a tömegből több egyénített figura is kitűnik. A székelyudvarhelyi Szent Anna-mellékoltár oromzati Világosító Szent Gergely-ábrázolásának képi forrását Franz Karl Heissig augsburgi metszetében ismerhetjük fel. A medalionokkal övezett metszetnek csupán a középső, a keresztelést megjelenítő mezőjét emelte ki a festő, és igyekezett hűen követni annak legkisebb részleteit is. Erre utal a kép közepén levő szögletes kőtál, a király és a királyné

²⁷ Miklósi Sikes Csaba: *Festőművészek, műtermek a 19. századi Kolozsváron. Kortörténeti adatok a helyi sajtó tükrében*. <http://www.erdelyimuveszet.ro/kataszter/kataszter>. Letöltve: 2011.04.25.

²⁸ Lásd Kissné Sinkó Katalin: *Orientalizáló életképek. = Művészet Magyarországon 1830–1870*. I. Szerk. Szabó Júlia–Széphelyi F. György. Bp. 1981. 98–106.

5. Trdat király megkeresztelése Világosító Szent Gergely kínzásának jeleneivel

koronájának azonos formája, a jogar, a Gergely háta mögötti diakónusalak és a kagyló is, melyből a szent vizet önt Trdat fejére. Az egyetlen lényeges különbség, hogy a királyné mögött a metszet fegyveres katonaalakjaival ellentétben két fiatal nőalak jelenik meg.

Az erdélyi emlékanyagot összességében szemlélve feltűnik, hogy bár a téma sajátosan örmény, az ábrázolásmód teljes mértékben illeszkedik a korabeli római katolikus egyház művészetébe. Az, hogy Szent Gergely nyugati püspöki ornátusban és nem – mint az örmény egyház első katolikosza – katolikoszi öltözékben jelenik meg, arra utalhat, hogy az uniált örmény közösségek a katolikus egyházhoz való tartozásukat és nem az attól való elkülönülésüket igyekeztek hangsúlyozni. Az erdélyi örmények esetében ez a törekvés valószínűleg nem volt tudatos, inkább az örmény katolikus egyház szellemi vezetőrétege

– mint például a mechtarista rend – által kialakított képtípusokat próbálták követni. Ezzel szemben a medalionos ábrázolások megőriztek valamit a keleties szellemből, emellett ikonográfiailag is gazdagabbak.

A narratív kerettel övezett típus gyökerei az ún. „vita-ikonokig” vagy „életút-ikonokig” nyúlnak vissza, melyek valószínűleg 1000 után jelentek meg az akkoriban kanonizálódó szentlegendák szövegéhez kötődve.²⁹ Az életút-ikonokon a középső nagyobb mezőt a szent portré-ikonja tölti ki, a négy oldalán elhelyezett kis jelenetek pedig a szent életét és csodáit mutatják be. Hasonló képszerkesztési eljárásra az örmény művészetben is számos példát találunk.³⁰ Világosító Szent Gergely esetében a narratív kerettel övezett típus minden bizonnyal a számunkra ismert 18. századi ábrázolásoknál korábban jelent meg, legalábbis erre utal a már említett 1702-es konstantinápolyi metszet kiforrott ikonográfiája.

A műfaj sajátossága a szöveghez kötöttség. A kép megértéséhez elengedhetetlen a szent legendájának ismerete, a kis jelenetek „az emlékezet mankói” csupán.³¹ Heissig augsburgi metszetén az egyes medalionokban feltűnő számok arra engednek következtetni, hogy a legenda illusztrációjaként készült. Ezt támasztja alá az a

²⁹ Belting, Hans: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Bp. 2000. 262, 268.

³⁰ Példaként említhetjük a 2002-es budapesti *Örményország kincsei – Titkok az Ararátról* című kiállításán bemutatott oltárfüggönyök és oltárterítők képeit. Lásd Kocsis Péter Csaba–Vasváry Viktor (szerk.): *Örményország kincsei – Titkok az Ararátról*. Bp. 2002. 146–147.

³¹ Belting, Hans: *i.m.* 270.

tény is, hogy a medalionok sorrendje megegyezik a legenda kínzásainak sorrendjével. A gyergyószentmiklósi oltárkép pedig ennél is nyilvánvalóbbá teszi a kép és a szöveg szoros kötődését, hiszen a medalionok alatt a legenda egyes mozzanatait magyarázó örmény nyelvű szöveg található, a medalion felső részén pedig egy-egy mondatban latinul foglalták össze a jelenet lényegét.

Mindhárom ábrázolás középmezéjében a keresztelés-jelenet látható a már ismertetett oltárképekhez hasonló megfogalmazásban, annyi különbséggel, hogy az asszisztáló klerikusok egyáltalán nem jelennek meg, a királyné mögött pedig csak egy-két alak tűnik fel. A máramarosszigeti és a gyergyószentmiklósi festményeken a jelenet fölött a teljes Szentháromság megjelenik, mely nem volt jellemző az első típus oltárképeire. Szent Gergely kínzásait 14 medalion foglalja magában, mely a máramarosszigeti festményen még két medalionnal egészül ki. A szamosújvári és a máramarosszigeti példákban a narratív keret a felső részt szabadon hagyva csak a kép három oldalára korlátozódik, míg a gyergyói képen a központi jelenetet sarkain puttófejekkel hangsúlyozott festett fakeretbe foglalta a festő, ennek peremén futnak körbe a medalionok.

Az egyes medalionokon belüli jelenetek ábrázolásmódja jórészt megegyezik a három oltárképen, így a legkorábbinak tűnő szamosújvári példán **(5. kép)** keresztül, a legenda Lukácsi Kristóf által közzétett, Agathangelosz *Históriájára* támaszkodó változata alapján fogjuk bemutatni.³² A legenda szerint a Diana istennőnek áldozatot bemutató király észrevette, hogy leghívebb szolgája, Gergely tartózkodik áldozni az istennőnek. Miután Gergely többszöri felszólítás ellenére sem engedelmeskedett, a király elrendelte, hogy kínzásoknak vessék alá, ezek közül a legtöbbet ő maga találta ki. A bal felső sarok medalionjában a király „a hős vértanú lábujjait pálcák közé szoríttatta, annyira, hogy a vér bőven folyt körmei alól”.³³ A képen két turbános alak a szent lábaira erősíti a faszervezetet, miközben a feje körül dicsfénnel ábrázolt Gergely kezeit az ég felé tárva szüntelenül imádkozik. Az alatta levő medalionban a szent lábába vasszegeket vertek, és így vonszolva járni kényszerítették. A következő jelenet az egyik „legötletesebb” kínzást ábrázolja: a király „egy bőrsákot megtöltetett hamuval és azt fejére húzatván nyakához kötötte, hogy a hamu finomabb részei lélekzés által felszívátván, zavarják meg agyát és eszét, s ezen állapotban hagyta a szentet hat egész napig”.³⁴ A medalionban Gergely egy fekete bőrsákkal a fején látható, a király karosszékből ülve szemléli a kínzás hatásait. A negyedik jeleneten Gergely lábától felfüggesztve jelenik meg, amint egy katona forró vízzel erőszakos beöntést végez rajta. A következő medalionban a szétfeszített kezekkel és lábakkal farudakhoz kötözött szent húsát „vaskörmökkel szagatja”³⁵ két turbános katona, ennek háttérében rácsok láthatóak. A király látva, hogy semmilyen kínzás nem tudja megtörni Gergely akarátát,

³² Lukácsi írása folytatásokban jelent meg az 1889-es *Armeniában* (Lukácsi Kristóf: *A kereszténység elterjedése Örményországban*. Armenia 1889. július, 193–203; augusztus, 225–231; szeptember, 262–268). Mivel egy évfolyamon belül a különböző számok oldalszámozása folyamatos, a továbbiakban csak az oldalszámot adjuk meg.

³³ Lukácsi Kristóf: *i.m.* 199.

³⁴ Lukácsi Kristóf: *i.m.* 200.

³⁵ Lukácsi Kristóf: *i.m.* 201.

tövisekre fektette, melyek testébe szúródtak. Ebben a medalionban ismét megjelenik a király, akit egységesen koronával és joggal ábrázolnak. A következő jelenet a legenda azon passzusát ábrázolja, mely szerint „a szentnek lábaira csizma alakú, belül szegekkel ellátott, térdig érő vas-csőket húzatott és azokat keményen ráverette lábszáraira; végül azoknál fogva a szabad ég alatt felfüggesztette”.³⁶ A képen a fához függesztett szent előtt egy bajszos, turbános katona ujjával a távolba mutat. Az alsó regiszter harmadik medalionjában tűz fölött üstben ólmot olvasztanak, és azt Szent Gergely testére öntik. A legenda szerint a szájába is ólmot öntöttek, mégsem halt meg, sőt a kínzás után érthetően tudott beszélni. A következő medalionban a kínzások végkifejletét és Gergely szabadulásának kulcsát ábrázolták. Trdat Gergely bebörtönzése után kegyetlenül kivégeztetett 37 keresztény szüzet, akik a Római Birodalom keresztényüldözései elől Örményországba menekültek, köztük Szent Hripszimét és Szent Gajanét, akik az örmény egyház első szentjeivé váltak. A legenda szerint a szüzek halála után a királyt lelkiismeret-furdalás kínozza és búskomorságba esett. Felvidítására udvari emberei vadászatot rendeztek, de „alig érnek ki a városból, a királyt a gonoszlélek megszállja, kocsijából leugrik, örültségében ruháját és fogaival saját húsát szaggatja, végre kivetkezvén az emberi képből és alakból, legundokabb négylábú állattá, vaddisznóvá változott”.³⁷ Ugyancsak vaddisznóvá változtak az ország főemberei és a Szent Gergely kínzásában és a szüzek kivégzésében részt vevő katonák is. A helyzet megoldását a király nővére segítette elő, aki egy angyal sugallatára kihozatta Gergelyt a mély veremből, mert csak ő volt képes meggyógyítani a vaddisznóvá változott főembereket. A szent első fohászára „visszanyerte a király emberi eszméletét és értelmét”,³⁸ azonban ha távozni kívánt Gergely közeléből, újra kezdődtek a gyötrelmei. Ezért a szent 65 napig prédikált a népnek, böjtöltette és sanyargatta őket. A 65 nap eltelte után kápolnák építésébe kezdtek a szűz vértanúk tiszteletére. A király is részt akart venni az építkezésben, így Gergely imájának köszönhetően végre teljesen visszanyerte emberi alakját.

A legenda szerint ez az eseménysorozat járult hozzá a király és az örmény nép megtéréséhez. Az oltárkép festője a király „betegségét” és megtérését egyetlen medalionban próbálta ábrázolni oly módon, hogy az ég felé mutató Szent Gergely mellett a király egyszerre van jelen vaddisznóként és emberként. Tehát azt a pillanatot látjuk, mikor már visszanyerte emberi értelmét, de még nem válhatott teljesen emberré, még Gergely tanításaira volt szükség. Erre utal a szent mozdulata, ahogy beavatja az isteni dolgokba. Egy másik értelmezési lehetőség szerint azt a pillanatot látjuk, amint vaddisznóból újra emberré változik. A király egy időben vaddisznóként és emberként való ábrázolása bevett ikonográfiai eljárás, mely – mint utaltunk rá – egy 1569-es és egy 1678-as miniatúrán is hasonló módon jelenik meg. Francesco Francanzano a nápolyi San Gregorio Armeno-templom számára festett olajképén a királyt az állati és emberi összevonásával vaddisznó fejjel és emberi testtel jelenítette meg.

³⁶ Lukácsi Kristóf: *i.m.* 202.

³⁷ Lukácsi Kristóf: *i.m.* 226.

³⁸ Lukácsi Kristóf: *i.m.* 229.

A festmény jobb oldali regiszterének ötödik medalionja ábrázolja azt az eseményt, mikor bevetik Gergelyt „azon mély verembe, melybe a halálra ítélt gonosztevők vettettek”.³⁹ A verem tele volt kígyókkal, viperákkal és más ragadozó állatokkal, akik azonnal megették a bedobott rabot. Szent Gergelyt azonban nem bántották, így 14 évig sértetlenül élt börtönében, egy keresztény asszony pedig élelmet vitt neki. A következő jelenetnél visszaugrunk a legenda elejére, ugyanis azt látjuk, amint a király Szent Gergely ellenállásától felháborodva zabolát tétetett szájába. Az összekötözött kezű szent szájában vastag kötéllel látható, melynek végeit két turbános alak tartja. Ezt követően a király megparancsolta, hogy „kössék kezeit olyanformán, hogy könyökei kiálljanak, hátára pedig egy nagy darab kőstét tétetett”.⁴⁰ Ily módon megterhelve egy ideig „öszvér gyanánt” ide-oda vonszolták. A képen a félmeztelenre vetköztetett szentet fölemelt kezekkel fához kötözve, nyakában kősóval ábrázolták. A koronát és jogart viselő király vörös széken ülve nézi a kínzást, egy harmadik alak térdelő helyzetben látható. A következő kínzást ábrázoló medalionban Gergely fejét sajtógép közé szorítják, azonban a legenda szövegével ellentétben nem töltenek sót, salétromot és ecetet szájába és orrába. A jobb sarokban látható jeleneten a szentet egyik lábánál fogva felakasztották és megvesszőzték. Itt sem tűnik fel a legenda azon passzusa, miszerint a lelógó Gergely feje alá „kiállhatatlan szagú” anyagokból tüzet raktak, hogy a füst zavarja meg esztét és ne tudjon többé világosan gondolkodni.⁴¹

A szamosújvári egyházművészeti gyűjtemény tárgyainak provenienciájából következtetve valószínűnek tartjuk, hogy a szamosújvári festmény a helyi Salamon-templom Szent Gergely-mellékoltárának oltárképe volt, és a 18. század első harmadában készült. Szamosújvár 1731-es vizitációjából megtudhatjuk, hogy a Salamon-templomban Gyümölcsoltó Boldogasszonynak szentelt főoltár mellett egy Szentháromság és egy Világosító Szent Gergely-mellékoltár állott,⁴² ezt erősíti meg Simai Salamon

6. Világosító Szent Gergely-mellékoltár.
Gyergyószentmiklós, őrmény katolikus templom

³⁹ Lukácsi Kristóf: *i.m.* 203.

⁴⁰ Lukácsi Kristóf: *i.m.* 198.

⁴¹ Lukácsi Kristóf: *i.m.* 199.

⁴² *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. (1727–1737)*. Szerk. Kovács András–Kovács Zsolt. Kvár 2002. 75.

alapító levele is.⁴³ A templom 1898–1899-es gyökeres restaurálása alkalmával „a két kisebb oltár félretétetett”.⁴⁴ A Salamon-templomból eltávolított Világosító Szent Gergely-oltárkép a Szentháromság-templomba került, 1906-ban a jobb oldali mellékoltár mellé volt felállítva.⁴⁵ Véleményünk szerint ez az oltárkép megegyezik az általunk bemutatott festménnyel, és minden bizonnyal egy helyi festő alkotása.

A gyergyószentmiklósi templom északi mellékoltárának Szent Gergely-oltárképe **(6. kép)** különleges helyet foglal el az erdélyi emléktárgyakban, ugyanis több olyan elem is megjelenik rajta, melyek más erdélyi Világosító Szent Gergely-képekről hiányoznak. A festmény a hagyomány szerint Velencében készült 1752-ben. A kérdést alapos levéltári kutatással kellene tisztázni, azt azonban valószínűbbnek tartjuk, hogy a gyergyói kép szintén egy metszet alapján helyben készült. Ezt támasztja alá egy a bécsi mechtaristák múzeumában található festett textília, melynek ábrázolása a legkisebb részletekig megegyezik a gyergyói oltárkép ábrázolásával. Az egyezés arra utal, hogy létezett egy olyan metszet, melyet mindkét festő követett, sőt a gyergyói festője még a könyvnyomtatásban használatos stilizált levélmotívumokat is lemásolta. A gyergyószentmiklósi oltárképen ugyanazon jelenetek, ugyanolyan sorrendben láthatóak, mint Szamosújváron, sőt a medalionok alakjainak mozdulatai és gesztusai is megegyeznek. A keresztelés-jelenet hátterében az örmény eredetmítosz fontos elemét, az Ararát hegyen megfeneklett Noé bárkáját láthatjuk,⁴⁶ alatta Szent Gergely egy barlangba visszavonulva imádkozik, majd egy kissé távolabb egy angyal látszik, aki a legenda szerint az ecsmiadzini katedrális helyét mutatta meg Szent Gergelynek. Az örmény katolikosz főszékesegyháza, az ecsmiadzini katedrális a kép bal oldalán tűnik fel, fölötté Hripszimének és szűztársainak kivégzését láthatjuk. A festmény hátterének felső regiszterében Szent Gergely az Eufrátesz folyóban kereszteni meg az örményeket, fölöttük fénylő vörös oszlop tűnik fel a kereszttel.

A 18–19. század fordulójára datálható a máramarosszigeti egykori piarista templomban felállított Világosító Szent Gergely-oltár festménye, amelyen a kínzás-jelenetek a szamosújvári és gyergyószentmiklósi képektől eltérő sorrendben a legenda időrendjét követik. A festmény a már ismertetett Heissig-metszet alapján készült. A kifinomult festői eszközökkel jellemezhető képet barokkos lendület és pátosz hatja át, a professzionális festő nem követi szolgáiban a metszet részleteit. Így a középső mezőben Világosító Gergely kicsavart testhelyzetben, a kettős keresztbe „kapaszkodva” látható, Trdat is természetellenes mozdulattal hajol a díszes barokk keresztelőkút fölé. Az ábrázolás két erdélyi példájától eltérően a narratív keret 16 medaliont tartalmaz. A „Gergelyt bedobják egy mély verembe” és a „vaddisznókirály” jelenetek közé Szent Hripszime meggyilkolásának momentuma ékelődik. A fehér ruhás térdeplő szűz a királyhoz könyörög kegyelemért, a háta mögött álló félmeztelen katona azonban kardot emel kivégzésére. A vaddisznó-jelenet után pedig Gergely életének lezárásaként az idős szent remeteként egy sziklás barlangba

⁴³ Szongott Kristóf: *i.m.* 42–43

⁴⁴ Szongott Kristóf: *i.m.* 45–46.

⁴⁵ Hermann Antal: *Örmény oltárképek*. Armenia. Magyar-örmény havi szemle. 1906. június. 136.

⁴⁶ Biblia, Ter, 8,4 szerint: „A hetedik hónapban a hónap tizenhetedik napján megállapodott a bárka Ararát hegyein.” Ebből kiindulva az örmények Noé dedunokájától, Hajktól származtatják magukat.

visszavonulva ül, lábánál püspöki süvege látható. Az oltárkép megrendelője minden bizonnyal a gróf Apponyi György főispán által 1763-ban Máramarosszigetre telepített lengyelországi örmények közül került ki.⁴⁷

Néhány szót kell ejtenünk a fogarasi ferences templom Világosító Szent Gergely-ábrázolásáról, mely a téma egy különös, egyik típusba sem sorolható megjelenítése. Az oltárkép a templomot elpusztító 1760-as hatalmas tűzvész utáni helyreállítás során 1769-ben készült Issekutz Antal és Gergely erzsébetvárosi örmény testvérpár jóvoltából.⁴⁸ Az oltár alsó nagyobb festménye Pádai Szent Antalt, a felső pedig Világosító Szent Gergelyt, a testvérek védőszentjeit ábrázolja. A félalakos Szent Gergely püspöki ornátusban, kezében püspöki pásztorbottal és könyvvel a kép jobb sarkában feltűnő díszes koronás vaddisznófej felé hajolva és azt megáldva látható. Bár a kép a keresztelés-jelenethez hasonlóan az örmények és elsősorban Trdat király megtérésére utal, azonban annál jobban kiemeli e megtérés csodás voltát. Ebben a csodában Világosító Szent Gergely szerepe is hangsúlyosabb, ugyanis nem csupán megkereszteli az örmény népet, hanem ő az, aki imája által vaddisznóból újra emberré változtatja a királyt, tanításaival „megvilágosítja” elméjét, és meggyőzi, hogy térjen meg a keresztények Istenéhez.

Tanulmányunk keretei Világosító Szent Gergely erdélyi ábrázolásainak csak rövid, a közös elemekre koncentrálnál áttekintésére adtak lehetőséget. Az egyes festmények mélyebb elemzése, pontos datálásuk, megrendelőik felderítése a jövőbeni kutatás feladatai közé tartozik. Az ábrázolások képi forrásainak körvonalazásából kitűnik, hogy az erdélyi örmények szoros kapcsolatban álltak az egyes uniált örmény diaszpórákat összefogó szellemi közösséggel, így metszetek útján eljuthattak hozzájuk a különböző központokban (főként a mechtaristák velencei és bécsi kolostoraiban) kialakított képtípusok. E szellemi közösség meglétének köszönhetően az erdélyi oltárképeknek számos analógiáját találjuk Európában, melyek összegyűjtése és a helyi emlékhagyattal való összevetése további kutatásokra ösztönöz.

Representations of Saint Gregory the Illuminator in Transylvania (Abstract)

Saint Gregory the Illuminator (also Enlightener), who is credited with converting Armenia to Christianity, occupies a distinguished place in the Armenians' veneration of saints. Therefore, numerous Transylvanian Armenian and Roman Catholic churches preserve works of fine art (altar-pieces, statues, flags, stained glass windows, etc.) depicting his figure.

In the case of the Transylvanian altar-pieces depicting Saint Gregory the Illuminator, we can distinguish two large types of iconography. The first one is a rather simple type including altar-pieces depicting King Trdat as he receives baptism. The second type is made up of works presenting the baptismal scene embedded into the narrative framework featuring the tortures of Saint Gregory. The first category comprises the altar-pieces showing Saint Gregory the Illuminator in the Armenian church of Gherla (Szamosújvár), the Armenian Catholic churches of Dumbrăveni (Erzsébetváros) and Frumoasa (Csíkszépvíz), the Franciscan churches in Dej (Dés), Sibiu (Nagyszeben, Hermannstadt), and

⁴⁷ *Örmények Magyarországon*. = *Magyar Katolikus Lexikon*. Lásd http://lexikon.katolikus.hu/Ö/örmények_Magyarországon. (Letöltve: 2011. 05. 08.)

⁴⁸ Rusu, Adrian Andrei et al.: *i.m.* 135.

Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely), and the Roman Catholic church in Nușeni (Apanagyfalu). The second type of iconography includes only three paintings, namely: the Armenian Catholic church in Gheorgheni (Gyergyószentmiklós), the altarpieces of the former Piarist church in Sighetu Marmăției (Máramarosziget), and the oil painting that can be found in the collection of the Church of the Holy Trinity in Gherla. However, the Saint Gregory illustration found on the gable of the side-altar consecrated to Saint Anthony of Padua in the Franciscan church of Făgăraș (Fogaras) cannot be included into either of these two categories; it may be interpreted rather as the enlarged version of medallion illustrations.

As a continuation of the medieval wall-paintings and miniatures, the beginning of the 17th century brought along a crystallization of the Saint Gregory-related iconography, the spreading of which was mainly attributed to the engravings of books printed in Constantinople and the centers of the Mechitarist Order found in Venice and Vienna. The Transylvanian altarpieces were also carried out based on engravings: the compositional pattern for the altarpiece in Sibiu was the engraving of a Saint Gregory biography printed in Venice in 1749, while the altarpieces in Sighet and Odorheiu Secuiesc were produced using Franz Karl Heissig's engraving from Augsburg.

Several counterparts of the above-presented altarpieces are also known beyond the frontiers of Transylvania – their collection and a comparison with the local records still needs to be investigated in the future.

Képlejegyzék

1. Világosító Szent Gergely megkereszteli Trdat királyt. Metszet, *Vark' srboyn Grigori Lowsaworčín* (Világosító Szent Gergely élete). Velence 1749
2. Világosító Szent Gergely-mellékoltár. Nagyszeben, ferences templom
3. Világosító Szent Gergely-mellékoltár. Szamosújvár, örmény katolikus székesegyház
4. Világosító Szent Gergely-mellékoltár. Apanagyfalu, római katolikus templom
5. Trdat király megkeresztelése Világosító Szent Gergely kíntzásának jeleneteivel. Olajkép a szamosújvári örmény nagytemplom egyházművészeti gyűjteményében
6. Világosító Szent Gergely-mellékoltár. Gyergyószentmiklós, örmény katolikus templom

BARA JÚLIA

ADATOK FRANZ SEBASTIAN ROSENSTINGL NAGYKÁROLYI ÉPÜLETTERVEZŐI TEVÉKENYSÉGÉHEZ

Tanulmányunkban néhány, a Károlyi család tervtárában¹ található, ugyanazon megrendelőhöz és építészhez köthető tervrajzot szeretnénk bemutatni, melyek korábban elkerülték a kutatók figyelmét, illetve szisztematikus, monografikus feldolgozásukra nem került sor.

A kutatásunk tárgyát képező, 18. század második felében készült tervrajzok, illetve tervvázlatok a Szatmár megyei Nagykároly városának különböző épületeihez készültek. A Károlyi család uradalmi birtokközpontjaként szolgáló település a szatmári békét követően robbanásszerű fejlődésnek indult. A város fejlődésével egy időben a Károlyi család is fokozatosan emelkedett a társadalmi, politikai ranglétrán, illetve ezzel párhuzamosan jelentős vagyonra is szert tett. A 18. század végére a család vagyona megsokszorozódik, a birtokainak központjaként működő nagykárolyi uradalom pedig tovább bővült a hódmezővásárhelyi, mezősurányi, tótmegyeri, belteki és ecsedi uradalmakkal.² A család társadalmi és anyagi felemelkedése és az ezekkel szorosan összefüggő reprezentációs igény nagyarányú építkezésekben is megnyilvánult. Ezek már a 18. század első felében elkezdődtek, nagy mértékben azonban csak Károlyi Antal idejében (1732–1791) értek el. Károlyi Antal jelentős földvagyona mellett, melyet felesége, báró Harruckern Jozefa hozományaként békési és csongrádi birtokok növeltek,³ számos állami és katonai tisztséget is betöltött. A bécsi udvar elismerését jelzi, hogy katonai fővezéri helyettesnek nevezték ki, császári királyi kamarás (1754), a hétszemélyes tábla közbírája (1760), belső titkos tanácsos (1766), magyar királyi főtárnokmester (camerarius, 1775), a bécsi magyar testőrség kapitánya és táborszernagy (1787), illetve a Mária Terézia Katonai (1759) és az Aranygyapjas Rend (1791) tagja. Ezenkívül 1758-ban átvette apjától, Károlyi Ferencről Szatmár vármegye főispáni címét, 1777–1782 között pedig betöltötte a váradi és az ungvári kerületi iskolák főigazgatói tisztségét is.⁴

A század második felében Károlyi Antal költségén a városban számos köz- és egyházi intézmény létesült, ekkor épült a piarista templom, rendház és iskola, a református templom, a rutén nemzetiségű görög katolikusok temploma, a várme-

¹ Magyar Országos Levéltár, Bp. (a továbbiakban MOL), a Károlyi család nemzetségi levéltárának tervtára (a továbbiakban T. 20).

² Károlyi László (kiad.): *A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*. I. Bp. 1911. IX–XX.

³ Báró Harruckern Jozefa hozománya kb. 120 000 kataszteri holdnak felelt meg. Lásd Károlyi László: *i.m.* XX.

⁴ Éble Gábor: *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével*. Bp. 1913. II. tábla; Nagy Iván: *Magyarország családjai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. VI. Pest 1860. 100, 107; Vasárnapi Újság XII/24(1865). 298.

gyeháza, anyanyelvű közép- és általános elemi iskola, számos fogadó és lakóház, illetve ekkor alakítják át a nagykárolyi várkastélyt korszerű rezidenciává. Ezek az építkezések szervezett keretek között zajlottak, a megnövekedett számú építési feladatokat a Károlyi család által működtetett építési iroda látta el, melyet a század utolsó két évtizedében Josef Bitthausen uradalmi építész⁵ vezetett. Emellett, főként nagyobb volumenű építkezések esetében, a Károlyi család vendégépítészeket is foglalkoztatott. Közülük kiemelkedő Franz Sebastian Rosenstingl nagykárolyi épülettervezői tevékenysége.⁶

Franz Sebastian Rosenstingl 1702-ben született Bécsben, és itt töltötte gyerekkorát is. 1726-ig nem rendelkezünk róla megbízható forrással. Mivel már viszonylag fiatalon jelentős megbízáshoz jutott a melki apátság építkezéseinél, feltételezhetjük, hogy a gimnáziumot az itteni kolostorban végezte. Albert Ilg szerint Melkben Jakob Prandtauer tanítványa volt.⁷

Rosenstingl 1726-tól kezdődően a bécsi képzőművészeti akadémia hallgatója.⁸ 1728–1730 között Franz mellett az akadémia építészet szakára beiratkozottak között találjuk két testvérét, Rosenstingl Sebastiant és Rosenstingl Pault is.⁹

Franz 1732-ben elkészíti a Melkhez tartozó Maierhöfen község Szent Miklós-plébániatemploma főoltárépítményének tervrajzát,¹⁰ egy év múlva elnyeri az Akadémia első díját egy diadalív tervével, 1743-ban pedig ugyanott második díjat kap.¹¹ 1747-ben a bécsi katonai mérnöki akadémián, az ún. „k.k. Ingenieur Akademie”-n rajzot, majd polgári építészetet tanít.¹² Ezt az állást legkésőbb 1740-től kezdődően tölthette be, ezt igazolja az Akadémia 1770. évi beszámolója is, mely szerint

⁵ Bitthausen (Bittheuser) Josef (József) würzburgi származású építőmester az 1780-as évek elejétől mintegy két évtizedig állott uradalmi építésként a Károlyi család szolgálatában. Emellett tevékenysége kimutatható 1800-ban a zsbói Wesselényi-kastély, 1803-ban a szatmári püspöki palota és székesegyház építkezési munkálatainál is. Irod.: *Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*. XI. Hrsz. Saur, K. G. München–Leipzig 1995. 261 (a szócikk szerzője Kern, J.); B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Buk. 1970. 197, 198; *Heves megye műemlékei*. Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Bp. 1969. 313, 377. ill. (*Magyarország műemléki topográfija*. VII/1).

⁶ Rosenstingl mellett Franz Anton Pilgram, Franz Anton Hillebrandt és fia, Joseph Hillebrandt tevékenysége is kimutatható.

⁷ Ilg, Albert: *Der Wiener Architekt Franz Sebastian Rosenstingl. Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien XII*(1883). 71.

⁸ Hierl-Deronco, Norbert: *Je heller ein Ziegl klinget: Franz Thomas Rosenstingl und das Bauen im 18. Jahrhundert*. Krailling von München 1988. 100.

⁹ Az építész Rosenstinglnek három fűtestvére volt: Johann Gabriel, Johann Paul és Nicolaus Sebastian. Közülük Johann Gabrieltől nagyon kevés információval rendelkezünk, és nem ismerjük foglalkozását sem. Johann Paul (1707–1758) akadémiai végzettsége ellenére a későbbiekben kőművesmesterként dolgozik, „Rosenstingl Sebastianus” (1713–1748), teljes nevén Nicolaus Sebastian Rosenstingl foglalkozása pedig – egy halotti anyakönyvi bejegyzés szerint – történelmi festő („Historienmaler”). A szakirodalomban alakja gyakran összemosódik építészünk alakjával, főleg amiatt, hogy ez utóbbi, egyelőre tisztázatlan okok miatt, nevét Sebastian Rosenstingl („Sebastian Rosenstingl Architect.”) alakban is használta. Hierl-Deronco, Norbert: *i.h.*

¹⁰ A plébániatemplomot 1723–1735 között Jakob Prandtauer (1660–1726) építész tervei alapján alakították át. A főoltár építménye Johann Georg Waibl oltárképét foglalja magába. Lásd Tietze, Hans: *Österreichische Kunsttopographie. Die Denkmale des politischen Bezirkes Melk in Niederösterreich*. III. Wien 1909. 144.

¹¹ Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 100–101; Lützow, Carl von: *Geschichte der k. k. Akademie der bildenden Kunst*. Wien 1877. 147; Riesenhuber, Martin: *Die kirchliche Barockkunst in Österreich. Ein Heimatbuch*. Linz 1924. 261.

¹² Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 120.

Rosenstingl már több mint harminc éve tanít itt polgári építészetet, és hangsúlyozza, hogy ő az egyik legkiválóbb, elméletben és gyakorlatban egyaránt jártas építész.¹³ A mérnöki akadémia mellett 1749-től kezdődően egészen haláláig (1785) a Savoyische Ritterakademien rajzot és építészetet is oktatott.¹⁴

A tanítás mellett Rosenstingl életművének korai szakaszában több, a Habsburg házhoz köthető alkalmi építményt tervezett. Ezekhez a megrendelésekhez feltételezhetően akadémiai kapcsolatai révén jutott. 1741-ben elkészíti a VI. Károly castrum dolorisának és II. József herceg születésének tiszteletére épített díszemlékvány tervrajzait. Előbbi a bécsi Szent István-székesegyházban állíttatták fel, és Franz Schmutzer rézmetszetéről ismerjük.¹⁵ A trónörökös II. József herceg születésének tiszteletére épített díszemlékvány¹⁶ Salomon Kleiner (1700–1761), a híres augsburgi rézmetsző öröközte meg egy nagyméretű metszeten, ezt követően pedig erről kétezre kisméretű másolatot is készített.¹⁷ Rosenstingl 1745-ben egy újabb efemer jellegű alkotás elkészítésére kapott felkérést, ezúttal I. Ferenc császárrá koronázásának alkalmával tervezett egy diadalívet, melynek rajzát Gottfried Eichler és Tobias Lobeck metszette rézbe.¹⁸

Az alkalmi épületek mellett jelentős egyházi megbízásokat is kapott. Neve 1728-ban feltűnik a melki apátság építkezési naplójában. Ekkor a freskófestőként dolgozó Franz Rosenstingl az alakfestéssel megbízott Paul Troger és az építészeti részleteket kivitelező Gaetano Fanti mellett az apátsági könyvtár díszítésében vett részt, és itt különböző dekoratív részleteket festett meg.¹⁹ 1730-ban Paul Trogerrel együtt az apátsági templom mellékkápolnája fölötti karzatok freskóit készíti el,²⁰ majd 1731–1732 között a szentély két oldalához csatlakozó kétszintes oratóriumokat díszí-

¹³ Idézi Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 121.

¹⁴ 1778-ban a Savoy'sche Ritter Academiét a Theresianumhoz csatolták. Rosenstingl állását továbbra is betöltötte, erről tanúskodik végrendelete, amelyben önmagát a Theresianumban oktató építésznek és tanárnak („k.k. Architect un Professor der Ingenieur Kunst im Theresiano”) nevezi meg. Lásd Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 126–127. Az Akadémia történetéről: Schwarz, Johann: *Geschichte der Savoy'schen Ritter-Akademie in Wien vom Jahre 1746 bis 1778*. Wien 1897.

¹⁵ A metszet felirata: *Frantz Rosenstingl Architector invenit, delin., gest. v. Fr. Schmutzer*. Irod.: Thieme, Ulrich–Becker, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. XXIX. Leipzig 1935. 20; Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 107.

¹⁶ Az építményről két jelentős összefoglaló tanulmány is megjelent: Mrazek, Wilhelm: *Franz Rosenstingls Freudengerüst zur Geburt Joseph II. Ein Beitrag zur Architektur der Barockzeit in Wien*. = *Alte und Moderne Kunst* VI/43(1961). 10–11; Prange, Peter: *Die Errichtung eines Freundengerüsts aus Anlaß der Geburt Joseph II.* Barockberichte XXXI(2001). 168–175. Közülük kiemelkedő jelentősége Peter Prange tanulmányának van, aki szövegének függelékében közli az emlékvány költségvetési listáját is. Őrzési helye: Stadt- und Landesarchiv, Oberkammeramtsrechnungen, Bécs, 1/259, Fol. 101–105. Címe: *Wienerischen Beleuchtungen oder Beschreibung aller deren Triumph- und Ehren-Gerüsten, Sinn-Bildern und anderen so wohl herrlich und kostbar und annoch nie so prächtig gesehenen Auszierungen, welche bey denen zu Ehren der höchstgewünschten Geburt Josephi... zu bewundern und zu sehen gewesen*.

¹⁷ A rézmetszet a bécsi Österreichischen Museums für angewandte Kunst (MAK) gyűjteményében (Inv. nr. 17515 (3623) található, felirata szerint (*Delineavit et aere insculpsit Salomon Kleiner, Electoris Mogunt. Archit. Aul. Viena 1741*) előrajza szintén Kleinertől származik; Wien: *Geschichte einer Stadt*. 2. Hrsg. Csendes, Peter–Opll, Ferdinand. Wien 2003. 493; Prange, Peter: *i.m.* 171.

¹⁸ Felirata: *Franz Rosenstingl Architector inventirt, angeben u. gezeichnet, gest. v. Gottfried Eichler u. Tobias Lobeck*. Irod.: Thieme, Ulrich–Becker, Felix: *i.m.* 20; Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 109.

¹⁹ A melki apátság építési naplóját idézi: Tietze, Hans: *i.m.* 189.

²⁰ *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Niederösterreich nördlich der Donau*. XXXVIII. Wien 1990 (a továbbiakban: Dehio Niederösterreich 1990). 213.

ti falfestményekkel.²¹ 1732-ben a fent említett két festő mellett részt vett a könyvtár és a templom bejárati csarnokának díszítőmunkálataiban.²² 1743-ban Rosenstingl az apátság kapujának boltíve alatt található kétszintes csarnok, az ún. Bencés-csarnok (Benediktihalle) Szent Benedeket ábrázoló boltozati freskóit készíti el.²³

1736-ban, amikor az apátság építkezései lassan a befejezésükhöz közeledtek, felkérték, hogy az épületegyüttest mind a négy oldaláról lerajzolja, illetve elkészítse perspektivikus, távlati rajzát is. Az apátság építkezési naplója megjegyzi, hogy Rosenstingl a rajzok befejezése előtt több éven keresztül freskófestőként dolgozott az apátság építkezési munkálatainál két testvérével együtt, akik a felmérésben és egyéb feladatokban is a segítségére voltak.²⁴ Erre a megbízásra Rosenstingl összesen négy rajzot készített.²⁵ Az apátságot déli oldalról megjelenítő, temperafestékekkel színezett, nagyméretű madártávlati rajzot 1750-ben Franz Leopold Schmitner (1703–1761) metszeten is megörökítette.²⁶ A rajz, illetve metszet érdekessége, hogy az apátságtól keletre megjelenik egy nagy kiterjedésű barokk kert is, melynek megépítéséhez Rosenstingl tervei alapján csak tíz évvel később, 1746-ban kezdtek hozzá.²⁷ Az itt található, már Rosenstingl rajzán is megjelenő pavilont – az említett építkezési napló alapján – a szakirodalom Franz Munggenast (1724–1748) építőmester munkájának tartja.²⁸ Deronco feltételezi, hogy az 1747–48 között felépült pavilon tervrajzai szintén Rosenstingl befolyása alatt készültek, és a megvalósult

²¹ Tietze, Hans: i.m. 206. 208. „Frescomahler Franz Rosenstingl”.

²² Munkájukért összesen 5260 forintot kaptak. Lásd Tietze, Hans: i.m. 209. („Denen Malern von Wien, Herren Cajetan Fanti, Paul Troger u. Franz Rosenstingl 5260 fl.” „Von disen 3 Mahlern ist anheur der neue Saall, Bibliothec mit kunstreicher Architect verfertigt u. zu Staadt gebracht, auch die Kirchgäng contentiret worden.”)

²³ A Bencés-csarnokban található, Szent Benedeket ábrázoló freskókat 1852-ben Friedrich Schilcher felújította. Lásd Dehio Niederösterreich 1990. 214.

²⁴ „[...] diese große Werckh durch einen Künstler von allen vier Seithen sowohl von Grundt aus, als aufrecht in den Prospect zu representiren, zu welchen sich dichtig befunden Herr Franz Rosenstingl, welcher sich ohnedeme von villen Jahren hero sich durch seine Frescommallery sehr beliebt alhier gemacht. Hat also das Werckh sambt seinen zweyen Brüedern, welche ihm in der Messerey, auch in allen anderen in die Handt gangen.” Idézi Hierl-Deronco, Norbert: i.m. 100; Tietze, Hans: i.m. 215. A bejegyzés feltételezhetően a festőként („Historienmaler”) tevékenykedő Nicolausra és a pallérként („maurerpolier”) dolgozó Johann Paulra utal.

²⁵ A 264x178 cm méretű rajzokat az apátság gyűjteményében őrzik. Ismerteti *Jakob Prandtauer und sein Kunstkreis*. Barockausstellung. Ausstellung zum 300. Geburtstag des großen österreichischen Baumeisters. Stift Melk, Österreich, 14. Mai bis 23. Okt. 1960. Hrsg. Feuchtmüller, Rupert. Wien 1960. 111. Kat. nr. 12–14 (a továbbiakban Prandtauer-katalógus).

²⁶ A metszet őrzési helye: Nieder-Österreichisches Landesmuseum, Wien, Inv. nr. 2138. 600x930mm. Felirata: *Frantz Rosenstingl Archite./ Frantz Leopold Schmitner sc. Vienne. Közli Weninger, Peter: Österreich in alten Ansichten*. Salzburg 1977. Kat. nr. 26, Tafel 24; Tietze, Hans: i.m. 183, Fig. 111; Prandtauer-katalógus. Kat. nr. 9. (részlet a kertről); Ellegast, Burkhard: *Stift Melk*. St. Pölten 1977. Abb. 3. Rosenstingl rajzát közölte Bódi, Edit–Bódi, Franz: *Der Stiftsgarten als Teil des Gesamtkunstwerkes Benediktinerstift Melk. – Die Suche nach dem verlorenen Paradies. Europäische Kultur im Spiegel der Klöster. Niederösterreichische Landesausstellung 2000*. Hrsg. Vavra, Elisabeth. St. Pölten 2000. 205. 1. Abb.

²⁷ „[...] Kaum wurde Thomas zum würdigsten Abbt dises Closters erwöhlet, forderte er vor sich einen in Wienn berühmten Ingenieur namens Rosenstingl, u. gab gnädigen Bevelch unverweilt einen Garten Riss zu verfertigen [...]” Tietze, Hans: i.m. 224.

²⁸ Idézi Hierl-Deronco, Norbert: i.m. 134: „Ingleichen wurde auch das Lusthaus in Weingarten aufgebaut...und ist es wahrhaftig ein recht schönes und herrliches Gebäu, dessen Ingenieur Herr Franz Munggenast war.”

épület tulajdonképpen az építésznek már az apátság 1736. évi madártávlati rajzán is megjelent elképzelései alapján került kivitelezésre.²⁹

Rosenstingl tervei alapján újtják fel 1754–1756 között a bécsi szervita templom tornyait,³⁰ majd 1765–1770/1772 között Joseph Reymund építőmester irányítása alatt tervei alapján³¹ épül fel a gumpendorfi Szent Egyed-plébániatemplom (Ägidiuskirche).³² 1766-ban a bécsi Szent Péter-templom Szent Sebestyén-oltárára a passauai Mária-kegykép másolatának díszes keretét tervezte meg.³³ C. Hofbauer Rosenstinglt tartja a másolat készítőjének is.³⁴

Rosenstingl építészeti tevékenységének jelentős részét képezik a piarista rend megrendelései. 1756. április 13-án a bécsi Maria Treu piarista templom Kalazanci Szent József-oltárának tervéhez csatolva 2500 forint értékben egy költségvetési javaslatot nyújtott be az elvégzendő munkáról.³⁵ 1772-ben tervrajzokat készített a Szent Kereszt-mellékoltárhoz, illetve a szószékhez.³⁶ Rosenstinglnek a bécsi piaristáknál való működését erősíti meg az a hagyatékában fennmaradt rajzcsomó is, benne négy darab a bécsi piarista templomhoz készült megvalósítatlan tanulmányrajz, egy alaprajz, egy hosszanti keresztmetszet és egy homlokzati rajz pedig a ma is álló templomot ábrázolja. Ilg szerint a templom az 1698-as alapítást követően 1745–1755 között alapos felújítási munkálatokon esett át, melyben nem kizárt, hogy maga Rosenstingl is részt vett.³⁷

Rosenstingl magyarországi tevékenységének első emléke egy 1740-ben kiadott, 16 darabból álló metszetgyűjtemény, mely a szerviták ausztriai és magyarországi kolostorainak ábrázolásait tartalmazza.³⁸ A metszeteken található felirat szerint

²⁹ Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 132. Peter Weninger szerint a pavilont Rosenstingl tervrajzai alapján Mungenast építette 1747–48 között. A szerző Rosenstinglnek tulajdonítja az apátsági templom mellékoltárainak tervrajzát is, állítását azonban nem indokolja meg. Weninger, Peter: *i.m.* 327.

³⁰ *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Wien I. Bezirk – Innere Stadt.* Horn-Wien 2003 (a továbbiakban Dehio: Wien I. 2003). 143; *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Wien II–IX. und XX. Bezirk.* Wien 1993 (továbbiakban Dehio: Wien II–IX. XX. 1993). 377.

³¹ Közülük egy alaprajz, kereszt- és hosszmetset, oldalnézet és homlokzati rajz megtalálható a Rosenstingl kéziratához tartozó rajzgyűjteményben.

³² Dehio: Wien I. 2003. 125; Dehio: Wien II–IX. XX. 1993. 238–239; Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 102; Riesenhuber, Martin: *i.m.* 261, 395; Dernjac, Josef: *Die Wiener Kirchen des XVII. und XVIII. Jahrhunderts.* Wien 1906. 26; Thieme, Ulrich–Becker, Felix: *i.m.* 20; Böckh, Franz Heinrich: *Wiens lebende Schriftsteller, Künstler und Dilettanten im Kunstfache.* Wien 1821. 498; Ilg, Albert: *i.m.* 71.

³³ Dehio: Wien I. 2003. 37; Riesenhuber, Martin: *i.m.* 261; Thieme, Ulrich–Becker, Felix: *i.m.* 20; Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 102; Ilg, Albert: *i.m.* 71.

³⁴ Idézi Ilg, Albert: *i.m.* 71.

³⁵ Őrzési helye: Archiv des Piaristenkollegiums Maria Treu in Wien (továbbiakban MAT). Lib. Mem. 1749/72, 40v. Ismerteti Biba, Otto: *Der Piaristenorden in Österreich.* Eisenstadt 1975. 87.

³⁶ Őrzési helye MAT, Lib. Mem. 1749/72, 184v; MAT, Lib. Mem. 1749/72, 179v. Ismerteti Biba, Otto: *i.m.* 63.

³⁷ Ilg, Albert: *i.m.* 72.

³⁸ Az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében megtalálható: Innsbruck, Maria-Waldrast, Maria-Luggau, Bécs, Loretto, Maria-Langegg, Schönbühel, Wallfahrtskirche Mariahilfberg (Gutenstein), Frohnleiten, Volders, Fraknó, Jeitendorf, Maria Weißenstein (Dél-Tirol), Pest, Eger, Kötschach-Mauthen. Méretük 17,5x26 cm. Mindegyiken szignó található és római számokkal vannak megszámozva. Irod.: Nebehay, Ingo–Wagner, Ingo: *Bibliographie altösterreichischer Ansichtenwerke.* III. Graz 1983. Nr. 573. 74–75. Közülük a pesti Szent Anna-, az egri Evangélista Szent János- és a fraknói szervita templom és kolostor rajzai megtalálhatóak a Magyar Történelmi Képcsarnokban is.

(„Sebastian Rosenstingel Architect. delin. – Iohann Daniel Herz Sculps. Aug. Vind.”) ezeket Rosenstingl rajzai után Johann Daniel Herz (1720–1793) metszette rézbe.

Rosenstingl kiváló szakértelméről tesz tanúságot építészeti traktátusa is (*Grundliche Unterweisung zur Bau-Kunst*). A kéziratához 135 oldalnyi, többségében egyoldalas terjedelmű, tollal és tussal készült rajz is tartozik, közülük egyesek színezettek.³⁹ A kéziratot és a hozzá kapcsolódó rajzgyűjteményt a Bibliothek des Österreichische Ingenieur- und Architekten Vereins gyűjteményében őrzik.⁴⁰

Rosenstingl 1785-ben halt meg Bécsben. Fennmaradt 1782. évi végrendelete számos új életrajzi adatot tartalmaz.⁴¹ Megtudjuk például, hogy a nőtlen akadémiai tanár egészen haláláig lakást bérelt Bécsben, rokonai korán meghaltak, anyja és Sebastian testvére 1748-ban, Paul testvére pedig 1758-ban. Vagyonát házvezetőnőjére, illetve különböző intézményekre (a melki apátság, k. k. Militärademie, Savoy'schen Ritterakademie) hagyja. Végrendeletéből és a hozzá tartozó leltárból kiderül, hogy jelentős rajz-, vázlat- és festménygyűjteménnyel rendelkezett. Egyik szobájának falait 35, általa készített rajz díszítette. Közöttük találjuk a melki apátságról készített, vízfestéssel rajzolt vedutát, egy-egy színezett madártávlati rajzot a nagykárolyi kastélyról és templomról, különféle épületek valós és ideálterveit, az Akadémia díját elnyert rajzot, egy főoltár és egy kápolna tervrajzait.⁴² Ugyanazon forrás említi, hogy lakásában őrizte saját, jórészt vallásos tematikájú festményeit is.⁴³

Károlyi Antal feltételezhetően Bécsben ismerte meg Franz Sebastian Rosenstinglt, ahol a betöltött tisztségei miatt gyakran időzött, és hozzá hasonlóan járatos volt katonai körökben is. Emellett tudjuk, hogy a gróf maga is nagy érdeklődést mutatott az építészeti és mérnöki kérdések iránt. 1754. augusztus 5-én Bécsből ezt írja Károlyi Ferencnek: „A szobámba mindazonáltal, amennyire csak lehet, próbálom s űzöm mesterségemet, de főbb occupatióm mellette az ingénieur Küunst, melynek ugyan az minden napi exercitiumban is kimondhatatlan hasznát tapasztalom.”⁴⁴ Mivel az építész 1768-ban elsőként a nagykárolyi *piarista templom* tervrajzainak elkészítésével bízta meg, illetve tudjuk, hogy Rosenstingl a bécsi piaristáknál is dolgozott, a piarista rend közvetítő szerepe sem zárható ki.

A nagykárolyi piarista templom építéstörténetével kapcsolatosan számos forrás fennmaradt, közülük kiemelném a nagykárolyi, ecsedi, erdődi és bélteki uradalmakban 1759–1778 között zajló építkezéseket tartalmazó összeírást, mely így fog-

³⁹ Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 11.

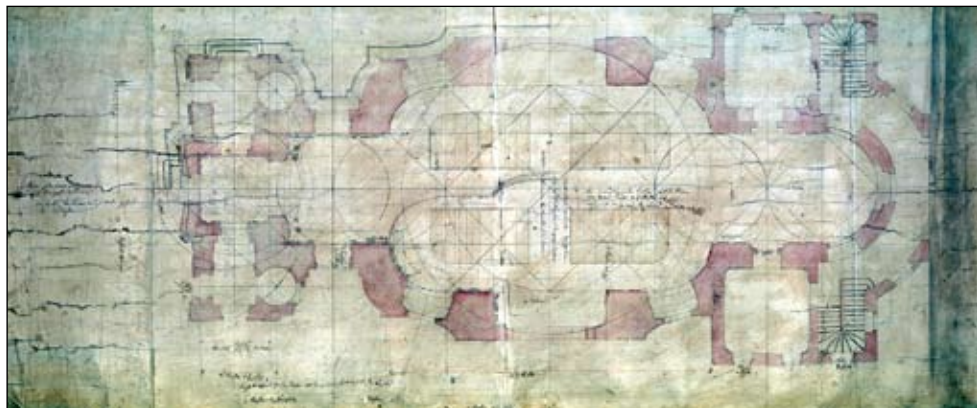
⁴⁰ A traktátust ismerteti és közli Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.*; Ilg, Albert: *i.m.* Említi Riesenhuber, Martin: *i.m.* 261; Thieme, Ulrich–Becker, Felix: *i.m.* 20. Ez utóbbi megjegyzi, hogy a rajzok többsége eltér a kivitelezett épületektől, példaként a neudorfi, melki, a morvaországi bárlaui, a gumpendorfi és a bécsi piarista templomokhoz készített rajzokat említi.

⁴¹ Őrzési helye Stadtarchiv Wien, Magistr. Verlassenschaftsabhandlung 1426/1785. Részleteit közli Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 102–105.

⁴² A végrendelet szerint ezeket, illetve a dolgozószoba berendezését a melki apátságra hagyatékozza. Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 103.

⁴³ A tulajdonában levő 73 festményt néhány darab kivételével Rosenstingl festette. Festményeit, könyveit, akárcsak kisméretű, templomokról, oltárokról és szószekekről készített rajzait végrendeletében a Savoy'schen Ritterakademiának hagyta. Jelenlegi őrzési helyük ismeretlen. Hierl-Deronco, Norbert: *i.m.* 103.

⁴⁴ MOL, P. szekció, a Károlyi család Nemzeti Levéltára (a továbbiakban MOL, P) 1507. Irat és levél-másolatok. 24. doboz, VII. tétel (Károlyi Antal levelezése, Éble Gábor másolatai), 24.

1. A nagykarolyi Kalazanci Szent József piarista templom alaprajza. 1768

lalja ezt össze: „Páter Piaristák új Templomjoknak Fundamentoma anno 1769 meg tétetett és azután egész 1770 esztendőnek végéig minden munka nélkül maradt, az alatt mindazonáltal mindennemű Materialék készítettettek, és a Kőművesek anno 1771 a keő falak rakásához fogtak és azokon usque Annum 1775 inclusive dolgoztak, az Ácsok anno 1776 fedték és a Keöművesek a Bolthajtásokon dolgoztak, Bécsi Stukaturerek anno 1777 munkájokat tettek és anno 1778 azt el is végezvén ugyan csak Bécsi Aranyozók az Aranyozáshoz fogván második augusztusig annyira el készítették, hogy az nap M. Egri Püspök Eszterházi Károly Úr Eö Excellentiája meg is szentelte, azután a templom allya kövekkel ki rakattatott, a székek fel állítottak, és 1 Novembris Páter Piaristák benne Istennek szolgálni kezdetek és most is continuállyák, mely eddig került 176 542 Rf.”⁴⁵

A templom tervrajzait 1768. november 1-jén maga Károlyi Antal küldi el Bécsből egyik, Sváb Kristóf jószágigazgatónak címzett leveléhez csatolva.⁴⁶ Az építész a templom alaprajza (1. kép) és madártávlati rajza (2. kép) mellett az építkezések megkezdése után a kivitelezéssel megbízott építőmesterek munkájának megkönnyítése érdekében több részletrajzot is készített.⁴⁷ Érdekességük, hogy a rajtuk látható szerkesztővonalak, körök, háromszögek, illetve különböző mértékeket és magyarázatokat tartalmazó feliratok segítségével nyomon követhetjük a szerkesztés logikai felépítését, az épület bizonyos elemeinek egymáshoz való viszonyát, arányait.

Alaprajzát tekintve a templom kelet–nyugat tájolású, hajója oválisba írható nyolcszög alaprajzon emelkedik. A nyolcszög déli és északi oldalán egy-egy szélesebb kápolnafülke található, ezeket két-két keskenyebb, a templom falába mélyülő

⁴⁵ Lásd P 397. Acta oeconomica, 56. d. No. 2. 9–10. A templom építéstörténetéről bővebben Bara Júlia: *Adatok a nagykarolyi Kalazanci Szent József piarista templom építéstörténetéhez. = A piarista rend Magyarországon. Piarista rendtörténeti konferencia, 2007, Piliscsaba. szerk. Forgó András. Bp. 2010. 626–640.*

⁴⁶ MOL, P 398. Missiles, 72. doboz, 32876. számú levél.

⁴⁷ A nagykarolyi piarista templom tervrajzai: MOL, T 20. 62/1–3 (No. 62/1. alaprajz; No. 62/2. a templom hajójának alaprajza és a szentély keresztmetszete; No. 62/3. a szentély és ennek déli, illetve északi oldalához csatlakozó emeletes sekrestyék hossz- és keresztmetszetei); a templom madártávlati rajzát a nagykarolyi plébánián őrzik.

2. A nagyvárolyi piarista templom madártávtlati vezérterve. 1768

kápolnafülke fogja közre. A templom hajója a központi kápolnák között a legszelebb, a szentély, illetve az orgonakarzat felé összeszűkül, keleten pedig apszisban végződik. Az apszis két oldalán egy-egy téglány alaprajzú sekrestye található, emeletükön oratóriummal. Ezeket egy kétszintes szentélykörüljáró kapcsolja össze. Figyelemre méltó a templom centrális elrendezése, mely a Rosenstingl bécsi tevékenysége kapcsán már korábban is említett gumpendorfi Szent Egyed-templom térelrendezésével mutat szoros rokonságot.

Alaprajzi szempontból a jelenlegi épület csupán kisebb részletekben tér el a tervektől, a kivitelezés – ahogyan azt a Nagy Gergely Domonkos által 2008-ban koordinált felmérés dokumentációja is bizonyítja – nagy precizitást mutat, a kisebb méretű eltérések, így például a szentélykörüljáró kialakítása, főként a 19. század közepén Ybl Miklós tervei és vezetése alatt zajló átalakítási munkálatok eredményei.⁴⁸ Jelentős eltérések nem tapasztalhatóak Rosenstinglnek a templomról készült madártávtlati rajza és a templom jelenlegi homlokzati kialakítása között sem.⁴⁹

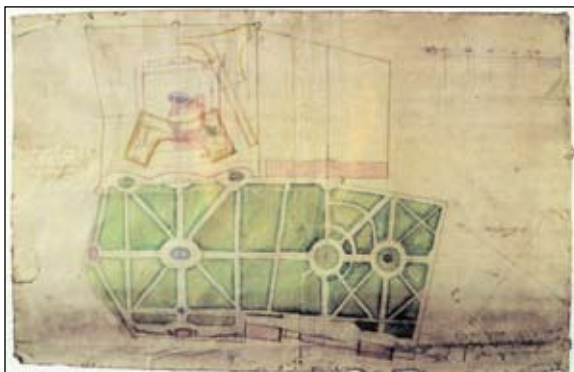
Az épület terve mellett Rosenstingl készítette a toronyt díszítő hat szobor, a szószék és az oltárépítmények tervrajzait is.⁵⁰ Sajnos a levéltári forrásokban gyakran emlegetett rajzok, részletrajzok, gipszmodellek nem maradtak fenn.

⁴⁸ Lásd Nagy Gergely Domonkos: *Erdély centrális barokk templomai. Egy műemlékfelmérés tanulságai. = Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben.* Szerk. N. Kis Tímea. Bp. 2009. 95–97. 8. kép.

⁴⁹ A madártávtlati rajzon látható, a templomot övező, szobrokkal díszített kerítés nem valósult meg. 1834-ben a Nagyvárolyt és környékét érintő nagyméretű földrengés során a torony sisakja megsérült. Ybl a felújítási munkálatok során helyére egy egyszerű síkfödémrel lezárt szintet tervezett.

⁵⁰ A torony szobrai 1779 végére készültek el. Lásd Mlinaricz Antal Nagyvárolyból 1779. december 8-án írott levelét. MOL, P 398. Missiles, 107. doboz, 48 388. számú levél. Rosenstinglnek az oltárokról készí-

A piarista templom tervrajzainak elkészítésével egy időben Károlyi Antal a Nagykároly központjában a család lakhelyéül szolgáló vár átalakítási tervének elkészítésére is felkérte az építész. Az 1768. október 11-én Bécsből Sváb Kristóf jószágigazgatónak írott leveléhez, melyben tájékoztatta a jószágigazgatót, hogy a „Károlyi építendő Templomnak Delineatiója rövid napok múlva elkészül”, csatolt egy „Delineatio”-t, mely a „Károlyban üdövel építendő Kastélynak külső formáját mutatja, mind azonáltal még azonos lésznek változtatások”.⁵¹ A levélben említett rajz nem maradt fenn, csak egy ezzel feltételezhetően egykorú, a régi várat, a tervezett kastély alaprajzát és ennek kertjét ábrázoló vázlat (3. kép).⁵² Ezen Rosenstingl a régi kastély alaprajzába vázlatszerűen berajzolta a tervezett nyitott U alaprajzú épület körvonalát. A kastély mellékszárnyainak tört vonalú kialakítása figyelemre méltó ikonográfiai koncepciót is képvisel: a Károlyi család ősi címerének központi elemét, a kiterjesztett szárnyú sast jelképezi.⁵³

3. A nagykárolyi vár átalakítási rajza

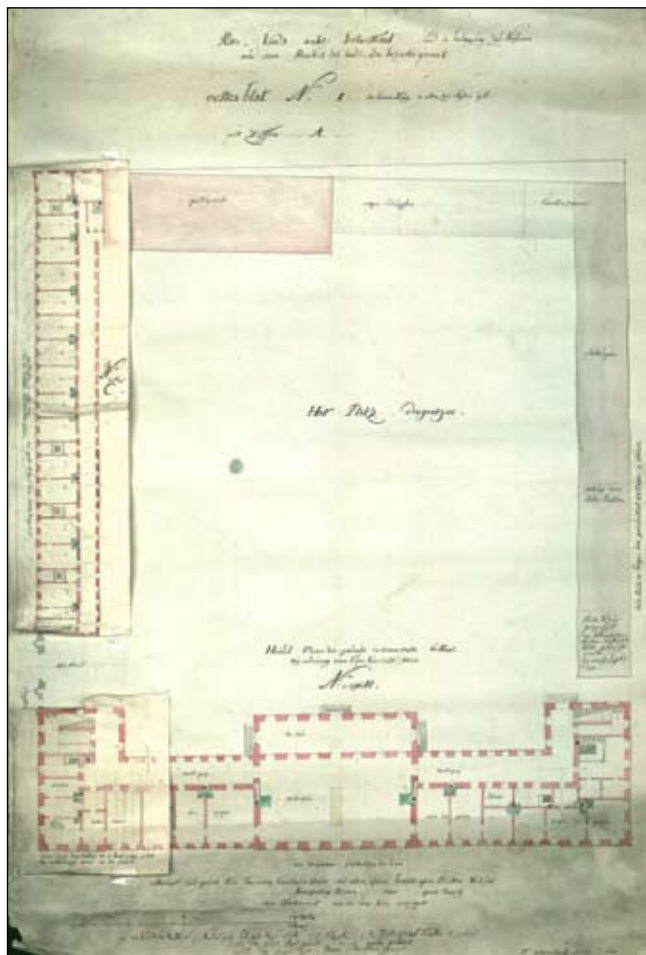
Rosenstingl átalakítási tervei nem kerültek kivitelezésre, a források csak kisebb méretű építkezésekről tanúskodnak. Így például tudjuk, hogy különböző gazdasági épületek mellett (istálló, üvegház, szénatároló stb.) 1759 és 1778 között több belső szoba „újonnan fel építtetett”, másokat kijavítottak, valamint nagyobbakra cserélték a földszint és az emelet nyílászáróinak kereteit, és új zsindellyel fedték az

tett rajzaival kapcsolatosan lásd a kivitelezőként meghatározó szerepet játszó Franz Xaver Sieber kőművesmester jelentését (MOL, P 398. Missiles, 107. doboz, 48 280. számú levélhez csatolva), melyben biztosítja a gróftól arról, hogy igyekszik minél jobban megfelelni Rosenstingl elvárásainak, és Rosenstingl cirádákról, oszlopfőokről és oltárokról készített rajzait mindenben követni fogja. A templom szószékével kapcsolatosan lásd Rosenstingl 1778. június 9-i levelét (MOL, P 398. Missiles, 62 848), melyben értesíti megbízóját, hogy a templom szószékének arányairól készített egy gipszmodellt, és hamarosan elkészíti a szükséges alaprajzot, keresztmetszetet és részletrajzokat is.

⁵¹ MOL, P 398. Missiles, 72. doboz, 32 894. számú levél. A károlyi vár átépítésének gondolata már korábban felmerült. 1752-ben Giovanni Battista Ricca, a nagyváradi székesegyház építésénél tevékenykedő olasz építész javaslatot nyújtott be a vár későbbi, 1754. évi átalakításához. A tervrajzához mellékelte kísérőszöveg megtalálható a MOL-ban, P 392. Törzsanyag, 8. ladula, no. 197.

⁵² Színezett tollrajz, vászonra húzott papíron. T 20. No. 60. Felirata: „Volumen II. No. 1. Situs Veteris Castri Károly, et Horti adjacentis, item Scholae Equestris, cum adiuncta Idea Novi Castri. Opera Francisci Rosenstingl”. A rajzot közli Fatsar Kristóf: *Franz Rosenstingl kerttervezői tevékenysége Károlyi Antal szolgálataiban*. Ars Hungarica XXVII/2(1999). 297, 2. kép (a továbbiakban Fatsar 1999); Fatsar Kristóf: *Franz Rosenstingl als Gartenarchitekt in Ungarn*. Die Gartenkunst XII/1(2000)155, Abb. 2 (továbbiakban Fatsar 2000), de keletkezésének idejét 1783-ra teszi. Fatsar a nagykárolyi kastély kertje mellett a pesti Károlyipalota épületének és kertjének átalakítási tervét (1779) és a derekegyházi kastély kertjéhez készített két javaslatot is Rosenstinglnek tulajdonítja. Lásd Fatsar 1999. 296, 303–305; Fatsar 2000. 156–158.

⁵³ Az elrendezés szimbolikus tartalmára egy néhány évvel későbbi, új, a városon kívüli nagykárolyi kastélyhoz készített tervrajz felirata világít rá. Ez a tanulmány második felében kerül ismertetésre.

4. A nagyvárad megyeháza épületeinek alaprajza. 1780

arról, hogy Rác Demeter házának „a’ Nemes Vármegye számára” való megvásárlását tervezi.⁵⁴ Az említett ház telkét egy másik telekkel együtt, „mellynek is Dél felől való tő szomszédja az Görög Rítuson levő Templom, Nap Keletről ismét az közönséges Kis Uri Utcza, Nyugotrul pedig Asztalos István Taxás Teleke,

épületet.⁵⁴ A vár átalakítására végül Károlyi József idején, 1792–1794 között, Josef Bittheuser uradalmi építész tervei alapján és irányítása alatt került sor.⁵⁵

Károlyi Antal minden bizonnyal elégedett volt Rosenstingl munkájával, mivel 1780-ban megbízta a nagyvárad új vármegyeháza és a nemzeti iskola tervrajzainak elkészítésével is. A tervezett hivatal helyén, a rutén és a román nemzetiségű görög katolikusok számára felépült templomok szomszédságában korábban Rác Demeter, a család jószágigazgatójának kisebb méretű kúriája állott. Ennek telkét, illetve a szabad építkezési jogot 1739-ben Károlyi Antal adományozta a jószágigazgatónak hűségesszolgálatiért.⁵⁶ 1770. november 2-án, Sváb Kristóf jószágigazgatóhoz címzett leveléből értesülünk

⁵⁴ A károlyi, ecsedi, erdődi és békési uradalmakban 1759–1778 között zajló gazdasági építkezések és beruházások összeírása (P 397. Acta oeconomica, 56.d./No. 2. 8–9) említést tesz az „audentiális” szoba, „az oratórium mellette levő szobával, ambituszal és szekréttel”, „a gróf audentiális szobája”, „a Bibliothecas szoba”, kápolna (1766 új „stukatúra”, 1772 új oltár), „a Kert felől való Rundella” és „a M. Kiss Gróf szobái mellett” levő „Rundella”, a konyha, több híd stb. újjáépítéséről.

⁵⁵ A nagyvárad kastély történetéről bővebben: Éble Gábor: *A Károlyi grófok nagyvárad várkastélya és pesti palotája*. Bp. 1897.

⁵⁶ Az adománylevél előkészítő fogalmazványát vagy ennek másolatát, lásd MOL, P 392. Törzsanyag, 8. ladula, no. 137.

⁵⁷ P 398. Missiles. 72. doboz, 32940. számú levél.

Északról ismét ugyan a Közöséges Utcza”, 1780-ban a vármegyének adomá-nyozza az újonnan felépítendő vármegyeház számára, azzal a kikötéssel, hogy a vármegye semmilyen egyéb célra (kocsma, mészárszék működtetésére) nem használhatja.⁵⁸

Valószínűleg ez alkalomból készült 1780. június 1-jén Mezey mérnök helyszín-rajza az említett telekről és a rajta levő új és régi épületekről.⁵⁹ A rajzon jól látható, hogy a vármegyeház megközelítőleg téglány alaprajzú telkét északon a rutén és a román görög katolikus templom, nyugaton pedig a szomszédos épületek kertjei határolták, az északi, illetve keleti oldalon pedig a piarista templom, illetve a vár felé vezető utca húzódott. A telek északi oldalát az újonnan felépített börtön, a kocsiszín, egy betegápoló szoba zárta le, nyugati részén a bíró háza, a vár felé ve-zető utca mentén egy régi épület és a faraktár állott. A régi vármegyeháza a telek délkeleti sarkában, a vár, illetve a piarista templom felé vezető utca találkozásánál helyezkedett el. Mezey javasolta a régi épület teljes lebontását.

Rosenstingl tervrajzán (4. kép) a régi megyeháza helyén már egy új, a főutca vonalában hosszan elnyúló, a telket északi oldalról teljesen lezáró épületet látunk, melynek udvarra néző, a homlokzat síkjából kissé előugró középső traktusa foglal-ta magába az előteret és a főbejáratot.⁶⁰ Az előtérből a nagyterembe, illetve egy fo-lyósóra lehetett jutni, amelyre különböző rendeltetésű termek voltak felfűzve. A pi-arista templom felé vezető utca felőli homlokzatot nem tagolták bejáratok, csupán ablakok, ennek ellenére feltételezhetjük, hogy az épület ezen része is reprezentatív kiképzést kapott. Rosenstingl az északi szárny keleti részének kialakítására két javaslatot tett. A második variáns esetében ebben az épületrészben kapott helyet a levéltár, a jegyző és az írnok szobája. Az építész a főépület mellett, a kapu bal oldalán észak–dél irányban elnyúló régi épület felújítására is javaslatot tett. Ebben, a tervrajzon C-vel jelzett, a vár felé vezető utcával párhuzamos épületszárnyban hivatali lakásokat tervezett. A termeket számokkal látta el, melynek feloldása a tervhez csatolt kísérszövegben található.⁶¹ Rosenstingl meghagyta a vármegye-háza használatában levő, a telek északi és nyugati végében található, már Mezey rajzáról is ismert régi épületeket, de ezeket az új szárnyakkal egy egységes, első-udvaros elrendezésű épületté fogta össze.

A felépült vármegyeházáról 1810-ben az alábbiakat írja Szirmay Antal: „A vár-megye itt tartja a maga közgyűléseit tágas udvarhelyeken épült palotában. A rajta levő épületek olyan bőségesek, hogy a vármegyebeli tisztség a maga nyugodalmát fölhalálja.”⁶²

⁵⁸ MOL, P 392. Törzsanyag, 9a ladula, no. 38.

⁵⁹ T 20. No. 189: a régi megyeháza épületeinek alaprajza.

⁶⁰ MOL, T 20. No. 64. A nagykárolyi megyeháza épületeinek alaprajza. „Risse Lands wohe betrettent und in besorgung zu Nehmen nur eines Strickes des lands- oder bezirks genant. Erstes blat No. I. die bemerkung in allen zu Sehen ist mit Zipfer-A.” „Haupt Plan des grunds in seiner masse von Karol zu erbauung einen Neyen Komitats Haus. No. in ziffer B.”

⁶¹ Ezt, akárcsak a tervrajzot, az építész szignójával is ellátta. A kísérszöveg végén ez olvasható: „Franz Rosenstingl Architect und Professor den Civilbau-Kunst.” 1780. július 1. MOL, T 20. No. 97/6.

⁶² Szirmai Szirmay Antal: *Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete*. II. Buda 1810. 8.

5. A nagyvárad „nemzeti iskola” távlati képe. 1780

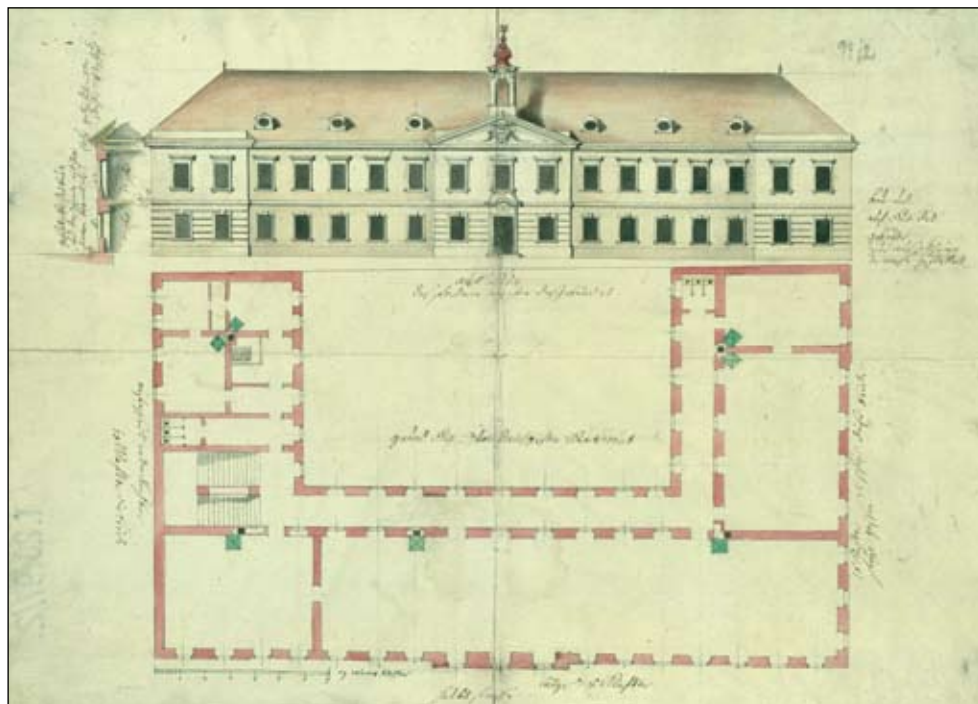
Az egykori, jelenleg iskolaként funkcionáló vármegyeháza többszörös átépítésen esett át, ennek ellenére az épület fő szárnyának kialakítása, így az előtérrel és nagyteremmel bővülő hangsúlyos középső traktus, az ezekhez csatlakozó, szimmetrikus elrendezésű 12–12 tengelyes épületrészek, az udvar felőli belső folyosó, a mai napig őrzi eredeti jellegét.

Ugyancsak 1780-ban készíti el Rosenstingl a nagyvárad ú. n. *nemzeti iskola* épületének terveit. Az iskola Kassa, Győr, Pozsony és Nagyvárad után az ötödik magyar tannyelvű nemzeti iskola, ahol egyedülálló módon a szokásos tantárgyak mellett rajzot és zenét is oktattak.⁶³ Az alapító nemcsak az építkezés költségeit fedezte, hanem a város központjában, kastélya kertjének szomszédságában felépült iskola működését 10 000 forintnak évi 500 forint kamatjával is támogatta.⁶⁴ Az oktatásügy támogatását és új iskolák építésének kezdeményezését az is elősegítette, hogy a megrendelő töltötte be 1777–1781 között a nagyvárad és az ungvári tankerület főigazgatói funkcióját is.⁶⁵

⁶³ A 18. század végi magyar, illetve a nagyvárad rajzoktatással kapcsolatosan lásd Szabolcsi Hedvig: *Magyarországi bútorművészet a 18–19. század fordulóján*. Bp. 1972. 37–47; Iványi Béla: *Rajz és egyéb iskolai műszerek és iskolai felszerelések 1790 körül*. Magyar Iparoktatás 1905. 628; Koós Judit: A „Nagy Károlyi Királyi Nemzeti Fő Iskola Rajzoló Intézeté”-nek ismeretlen dokumentumai. Az Iparművészeti Múzeum évkönyvei VII(1964). 93–114.

⁶⁴ Asztalos György: *Nagy-Károly rendezett tanácsú város története 1848-ig*. Nagyvárad 1892. 200; Fludorovics Zsigmond: *Gyász-Emléklap az 1887-iki Nagy-Károlyi tűzvész alkalmából*. Nagyvárad 1887. 9.

⁶⁵ A nemzeti iskola mellett 1765-ben Károlyi Antal építtetett egy új, négy tantermes iskolát a nagyapja,

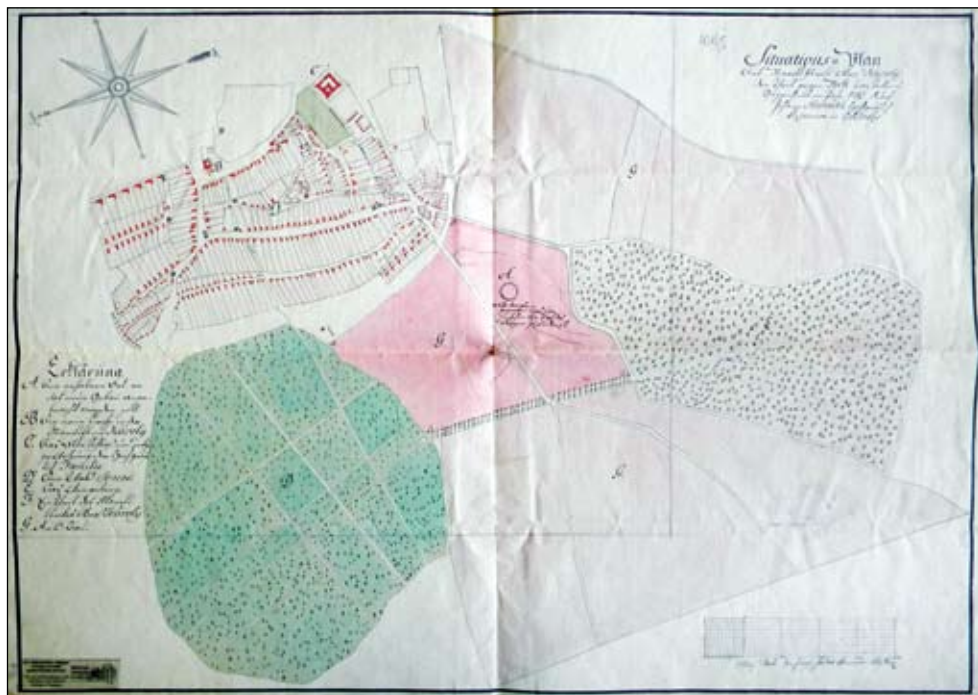

6. A „nemzeti iskola” alap- és homlokzati rajza

A három darabból álló tervrajzcsomó egyike az iskola távlati képét ábrázolja (5. kép).⁶⁶ Az emeletes, szellőzőablakokkal áttört, nyeregtetővel fedett épület főhomlokzatán az egymás fölé helyezett, egyenes záródású, egyszerű klasszicizáló jellegű könyöklő- és szemöldökpárkánnyal vagy szemöldökgyámmal díszített ablakok 17 tengelyt határoznak meg. A központi, három tengelyt magába foglaló bejárati rész kissé előugrik a homlokzat síkjából, koronázópárkánya fölött pedig háromszögű oromzat emelkedik, melyet kis ablakszerű nyílásokkal áttört egyszintes torony koronáz. Az orommezőben „Nationalschul” felirattal egy ágakkal díszített és a grófi alapítványra utaló koronával lezárt tábla látható. A kilenc tengelyes oldalhomlok-

Károlyi Sándor által alapított, 1727-től működő piarista gimnázium számára, majd ehhez 1766-ban egy, főként vallásos tematikájú színházi darabok helyszínéként szolgáló ún. színtermet is csatolt. Lásd P 397. Acta oeconomica. 56. d. No. 2. Károlyi, ecsedi, erdői és békési uradalmakban gazdasági építkezések és beruházások összeírása 1759–1778. 3; Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai: Szatmár vármegye*. Bp. 1908. 179; Koczányi Ferenc: *A nagykárolyi kat. algymnasium történelmi vázlata. = A nagykárolyi kat. algymnasium évkönyve 1854–1855-iki tanévre*. Nagykároly 1855. 4–5; Magyarász Ince: *A nagykárolyi kegyes-tanítórendi nagygymnasium rövid története. = A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló Nagy-Károlyi rom. kath. nagy-gymnasium értesítője az 1876–1877-ik tanévben*. Nagykároly 1877. 5–6.

⁶⁶ T 20. 97/1. Felirata: „Das ist das ansehn des gantzen baues von zweyen Seiten seiner Herstellung“ „Vor risse des baues einer National Schul genant. So Seine Excelenz Tit. H. Graf Anton Károly in Seiner wohnungs Stadt Karoly anno 1780 welche Stadt im ober Ungarn lieget. Errichtet und Hergestellet aus eigenen Kräften zum lands wohl...”

7. Nagykároly várostérképe 1783-ból

zat középső, egytengelyes rizalitja szintén hangsúlyos kialakítást kap, itt a felső ablak fölötti kosárfélszögletes oromfalat egy nyitott könyvet ábrázoló plasztikai díszítés tölti ki, a koronázópárkány fölött pedig attikafal emelkedik.

Alaprajzát tekintve az iskola egy U alaprajzú épület (6. kép),⁶⁷ a róla készített keresztmetszeten jól látható a tetőszerkezet, a kis torony, a kémény szerkezeti kialakítása is.⁶⁸

Rosenstingl rajzaihoz egy leírást⁶⁹ és egy költségvetési listát⁷⁰ is csatolt, melyekből kiderül, hogy a négy osztályterem, az auditorium és egy tanári lakás mellett konyhát, raktárat és pincét is szánt az épületbe, a kis tornyocskába pedig az iskola harangját tervezte. Az iskola építéstörténetével kapcsolatosan eddig nem került elő forrás, megépülését bizonyítja többek között Nagykároly városának 1783. évi térképe, melyen a kastély nyugati szomszédságában feltűnik ennek U alaprajzú épülete (7. kép).⁷¹ Szirmay Antal szerint az intézmény 1780-ban Ungvárról költözött ide, s már az első tanévben Szatmár és a szomszédos vármegyéből összesen

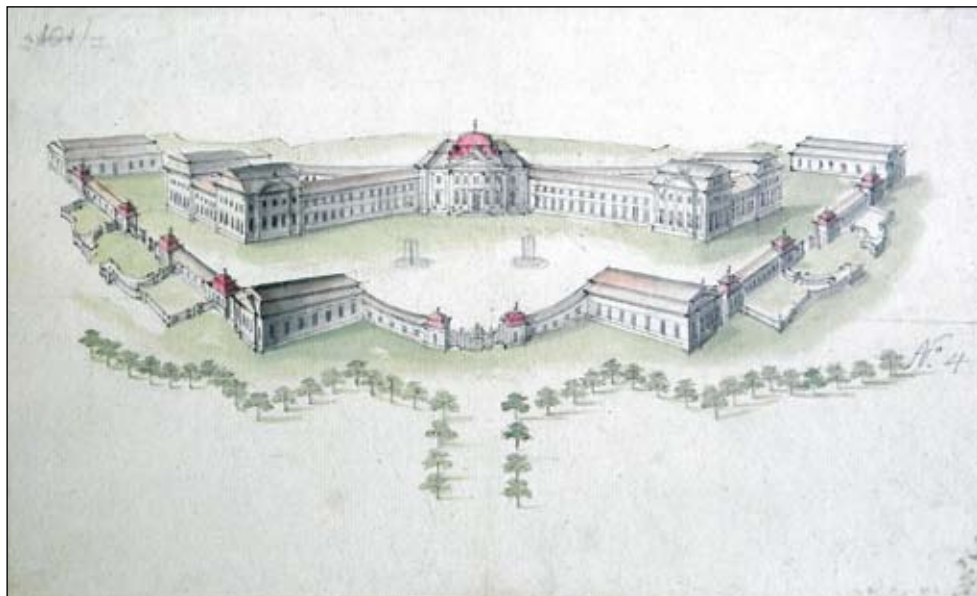
⁶⁷ T 20. 97/2.

⁶⁸ T 20. 97/3.

⁶⁹ T 20. 97/5.

⁷⁰ T 20. 97/4.

⁷¹ T 20. 101/5.

8. A szőlőhegyi kastély vezérterve. 1783

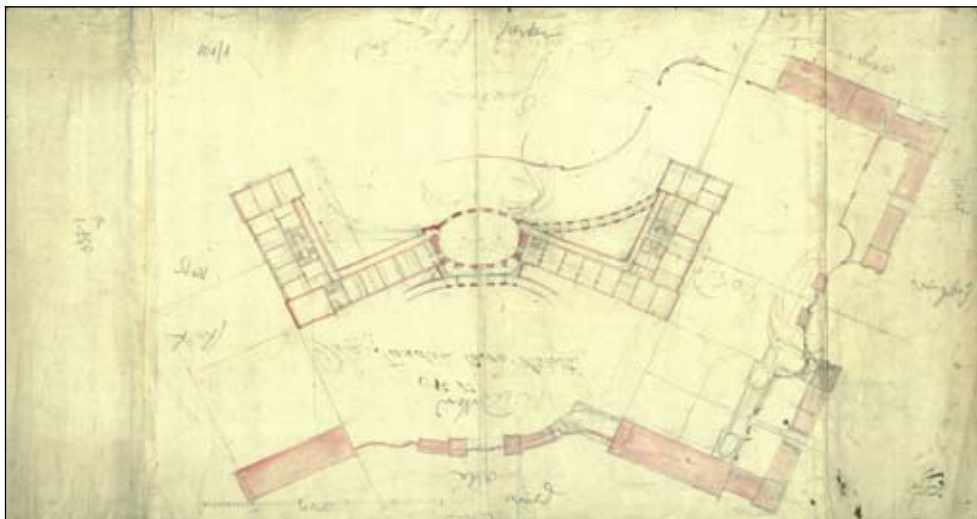
250 tanuló látogatta.⁷² Asztalos György szerint faszindelytetős, kis tornyos épülete 1779-ben készült el, és 1887. május 6-áig állott, amikor ugyanis az összesen 314 épületet elpusztító nagyméretű tűzvész során a lángok martaléka lett.⁷³ Helyére 1889-ben emelték a ma is álló iskolaépületet.

Károlyi Antal az egyházi és középületek mellett különös hangsúlyt fektetett a rezidenciális építkezésekre is; a 18. század második felében épült a család pesti palotája, derekegyházi, tótmegyeri kastélyai, illetve láthattuk, hogy már 1768-ban elhatározta a nagykárolyi várnak korszerű, a kényelmi és reprezentációs szükségleteket egyaránt kielégítő lakhellyé történő átalakíttatását is. Az építtető nagyvonalúságát tükrözi, hogy 1783-ban egy új, a városon kívüli kastély építését határozta el, s a tervek elkészítésére több építész is felkért. Rosenstingl mellett az új kastélyhoz terveket nyújtottak be Franz Anton Hillebrandt, Josef Bittheuser, Jean-Baptiste D'Avrange építészek, illetve Domm Ferenc piarista szerzetes. Rosenstingl három tervrajza annak a hét tervrajzból és különböző iratokból álló iratcsomónak részét képezi, melyet a Károlyi család levéltárosa, Éble Gábor gyűjtött össze 1899-ben.⁷⁴ Egyikük, a kastély madártávlati rajza (8. kép) nem ismeretlen a szakirodalom számára, azonban ezt tévesen – feltételezhetően az ugyanazon a koncepción alapuló

⁷² Szirmai Szirmai Antal: *i.m.* 14–15. („1780. Első rendbéli Nemzeti Oskola Ungvárból ide által hoztatott. Csernák Antal Szathmári Tanátsnak tagja, és azon Oskolának Igazgatója mozsaraknak durrogási, és Musikának zengedései között azon Oskolát Károlyba bēhelyezettette olly előmenetellel: hogy azon Eszt. Szathmár, és szomszéd Vármegyékből 250. Tanítványok számláltatnának benne.”)

⁷³ Asztalos György: *i.m.* 208.

⁷⁴ MOL, T 20. No. 101/1–7. Tervrajzok. Ehhez csatlakozik 16 fólíó szöveg (T 20. 101/8–15).

9. A szőlőhegyi kastély és a körülötte fekvő melléképületek alaprajzának vázlata

alaprajzi elrendezés miatt – a nagykárolyi vár fentebb bemutatott vázlatos átalakítási rajzához kötik, illetve nem említik az ehhez kapcsolódó két vázlatrajzot sem.⁷⁵

Az újabb kutatások kiderítették, hogy Károlyi Antal a településen kívül, a Szőlőskert és a Somoserdő közötti területen szeretett volna egy új kastélyt építtetni. Ebből az alkalomból készítette el Horváth János uradalmi mérnök Nagykároly városának, illetve a kastély számára kijelölt területnek a térképeit. Előbbi rajzon (7. kép)⁷⁶ C betűvel van jelölve a város keleti részén található, a Károlyi család lakhelyéül szolgáló vár („Das alte Schloss, und jetzige Wohnung der Hochgräflichen Familie”), B betűvel a piarista „új” templom, F-fel pedig a piactér egy része („Ein Theil das Marcht-flechtes Gross-Károly”). Az építkezés helye (A és G) a Somoserdő (D – „Den Wald Somos”) és Szőlőhegy (E – „Das Weingebürge”) között található. Ez utóbbiról helyszínrajz is készült, mely tulajdonképpen a várostérkép A-val és G-vel jelölt területeinek kinagyított részlete.⁷⁷ Ez a szabálytalan alaprajzú terület a városon kívül, ennek nyugati részén helyezkedett el, a várhoz vezető központi út két oldalán. Délről a Szőlőhegy, északról a Somoserdő, nyugatról pedig az erdőt a

⁷⁵ Voit Pál: *Beszámoló az Országos Műemlékvédelmi Feliügyelőség távlati kutatási tervéhez kapcsolódó leltári munkáról.* = Magyar Műemlékvédelem 1959–60. Bp. 1964. 255–258. 245. kép; Voit Pál: *Barokk tervek és vázlatok. 1650–1760.* Bp. 1980. 78. kat.; Kelényi György: *Franz Anton Hillebrandt.* Bp. 1976. 65–66; Fatsar 1999. 298. 3. kép; Fatsar 2000. 154. 3. kép; Fatsar Kristóf: *Magyarországi barokk kertművészet.* Bp. 2008. 165–166. Kat. 62/2.

⁷⁶ T 20. 101/5. Felirata: „Situations-Plan des Marckt-Fleck Gross-Károly dem Theil gegen West vorstellend. Gezeichnet im Jahr 1783 durch Johann Horváth Hoch-gräflicher Ingenieur in Gross-Károly.”

⁷⁷ Színezett tollrajz. T 20. 101/3. Felirata: „Plan des, in den Situations-Plan mit denen Zahlen 1. 2. 3. und 4. bezeichneten Feldbaufleckes, zu grösserer Deithlichkeit verfertigt durch Johann Horvath Ingenieur.“ A helyszínrajz hátlapján ez olvasható: „Geometrischer Aufriss desselben Orts wo der neue Schloss zu stehen komt, und in Situations-Plan No. 1. mit denen Zahlen 1. 2. 3. und 4. angedeutet ist.”

szőlőskertekkel összekötő, fasorral szegélyezett út határolta.⁷⁸ A terület közepén, az út bal oldalán egy kút leendő helye is bejelölésre került. Rosenstingl feltételezhetően a térkép és a helyszínrajz elkészítése után látott hozzá az említett három tervrajz elkészítéséhez. A rajzok összetartozását, illetve Rosenstingl szerzőségét erősíti meg az egyikük hátoldalán olvasható felirat, mely szerint a Szőlőskertben felépítendő új kastély A, B, és C betűkkel jelölt terveit – ahol A és C a kastély alaprajzi elrendezésére, „iconographia”-jára vonatkozik, a B pedig a kastély „mintegy a repülő sas mintájára” kialakított távlati képét mutatja – Franz Rosenstingl készítette.⁷⁹

A tervrajzok egyikén a főépületből, melléképületekből és kertből álló épület-együttes vázlatos alaprajza jelenik meg **(9. kép)**.⁸⁰ A főépület központi részét egy ellipszis alakú tér képezi, ennek északi oldalán nyílik a főbejárat. A központi teremhez csatlakozik a cím szerint egy repülő sas kitárt szárnyainak mintájára kialakított keleti és nyugati szárny hét, illetve nyolc szobával. Ezt követően mindkét szárny derékszögben megtörik és dél–délkelet, illetve dél–délnyugat irányban folytatódik. Mindkét szárny esetében egy-egy központi elhelyezésű lépcsőház körül 13–13 szoba helyezkedik el kétsoros elrendezésben, az épület szárnyainak kert felőli oldalán pedig folyosó húzódik.

A kastély előtt egy tágas tér került volna kialakításra, ahová az északi oldalon található ívelt vonalú kapun keresztül lehetett volna bejutni, ide pedig az erdő irányából egy fasoros sétányt, „allét” tervezett. A tervrajzon kidolgozásra kerültek a kapu északi oldalához csatlakozó, a főépület oldalszárnyainak vonalát követő melléképületek és az egyik oldalbejárat is. Az épület mögött, a déli oldalon található kert felől Rosenstingl narancsházat (Orangerie) tervezett, a kertet az udvartól pedig egy egyszerű, ívelt vonalú kerítéssel szegélyezte volna elválasztani. Az építész az épületegyüttestől keletre a várost, nyugatra a szőlőt is bejelölte.

A kastélyhoz készített második vázlaton **(10. kép)** a központi elhelyezésű díszteremhez (Haubt Saal) csatlakozó nyugati szárny, a körülötte levő melléképületek és a nyugati oldalkapu alaprajza jelenik meg.⁸¹

A kastély madártávlati rajzán **(8. kép)**⁸² egy látványos megjelenésű, mozgalmasságú homlokzati kialakítású, egyemeletes barokk kastély látható. A főbejáratot magába foglaló, az emeleten egyenes, a földszinten félköríves záródású ablakokkal és lizénákkal tagolt, timpanonnal és a föléje emelkedő kupolás manzárdtetővel lezárt héttengelyes középső traktusa a két szélső tengely kivételével előugrik.

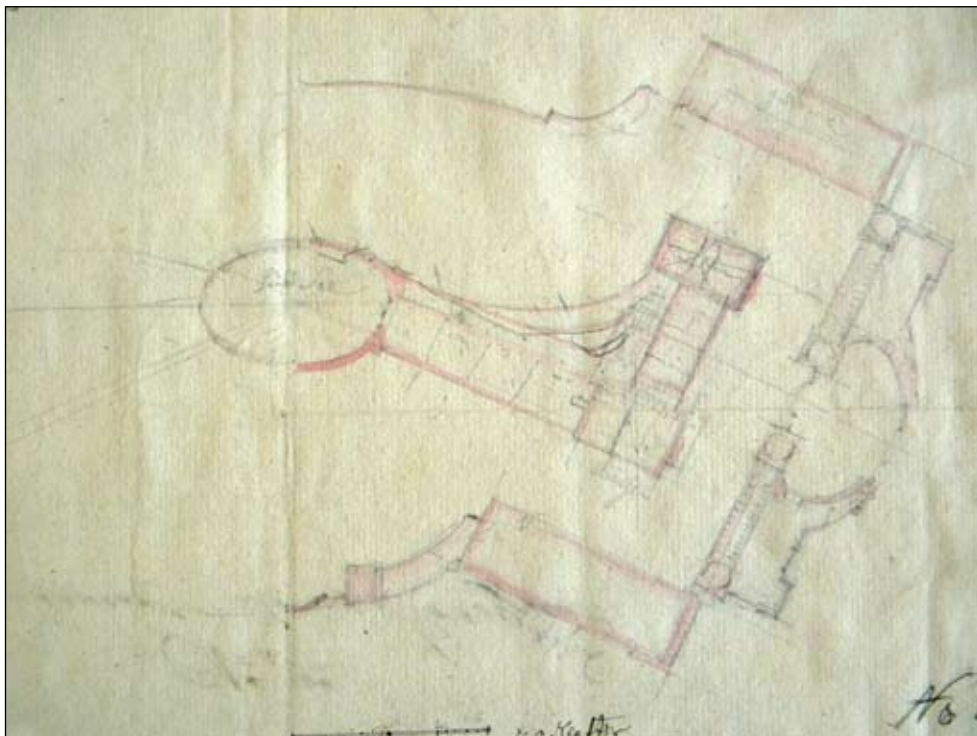
⁷⁸ Ugyanezt a helyet Szirmay (1810-ben) így írja le: „Erdeje éppen a város tövébe vagyon tölgyfából álló, széles úttal szakaszszonként megkülönböztetve, ennek a' közepén két különös nagy kiterjedésű spalléros és gyümölcsfákkal beültetett Kert vagyon, az erdőből az ültetett fák közt a' szőlőbe lehet menni, és ezen út JESUS útyának neveztetik. A' szőlő egy kevésse fentebb helyen vagyon [...]” Lásd Szirmay Antal: *i.m.* 8. Jelenleg ez a terület teljesen más képet mutat, a Somoserdő teljesen eltűnt, csak egy nevét viselő kis utca utal egykori meglétére.

⁷⁹ „Projectum Novi Castri Károly ad Vineas in frustris tribus A, B, C, A et C referunt Iconographiam, B vero Prospectum Castri. Inventore Francisco Rosenstingel. Etiam quasi ad quandam normam Aquilae volantis.” Ez a feljegyzés külön papíron olvasható, ennek régi jelzete: Volumen II. N. 4.

⁸⁰ T 20. 101/1.

⁸¹ T 20. 101/2.

⁸² Színezett tollrajz. T 20. 101/7.

10. A szőlőhegyi kastélyhoz készített vázlatrajz

Az ettől jobbra és balra húzódó két, egyszerű nyeregtetővel fedett szárny földszintjét 13 nagyobb, emeletét pedig ugyanennyi kisebb méretű ablak töri át. A két szárny folytatásában található, ezekhez derékszögben csatlakozó szárnyak két szélső része a központi részhez hasonlóan szintén előugrik a homlokzat síkjából, tömegüket pedig manzárdtető hangsúlyozza. Közülük a belső udvar felőli épületrész központi tengelye félköríves oromzattal záródik. A rajzon a kert felőli, az épület két szélső szárnyát a központi térrel összekötő ívelt vonalú épületrésznek csak a tetőzete látszik.

A palota előtti térséget két szökőkút díszítette a terv szerint. Ide egy-egy őrszobával közrefogott ívelt vonalú, kovácsoltvas kapun keresztül lehetett volna jutni fasorral szegélyezett úton át. A rajzon a kapuhoz csatlakozó földszintes melléképületek szimmetrikus elrendezésűek és követik a főépület vonalát. Keleten és nyugaton egy-egy oldalbejárat is kialakításra került volna. Ezeket szintén egy-egy őrház vette volna körül, előttük kis előudvarokkal.

Az új kastély épületéhez Franz Anton Hillebrandt, a magyar Kamara főépítész is benyújtott egy tervrajzot.⁸³ Hillebrandt széles főhomlokzatú, U alaprajzú épü-

⁸³ T 20. 101/6. Közli Kelényi György: *i.m.* 66. 52. ill. Tervrajzát nem szignálta, csak a hozzá csatolt, 1783. június 30-án írott magyarázó szöveget (T 20. 101/12).

letet tervezett, melynek oldalszárnyait a központi, kertre nyíló nagyméretű csarnokkal, az ún. „sala terrena”-val és a fölötté húzódó díszteremmel – Rosenstingl rajzához hasonlóan – egy-egy íves vonalú belső szárnyal kötötte össze, úgy hogy ezek a derékszögű külső traktusokkal kis háromszögű belső udvart zárjanak közre. A két oldalszárny közötti főudvarba, az ún. „Haupt Platz”-ba az oldalszárnyak végében található, a bécsi Schwarzenburg-palota mintájára tervezett kocsibejárókon keresztül lehetett volna jutni. Mögötte, kerítéssel elválasztva a jóval nagyobb, U alakú mellék- és gazdasági épületek sorával lezárt gazdasági udvar, az ún. „Unterer Hof” húzódott volna.

A fennmaradt tervrajzon a különböző termek, épületrészek számozva vannak, így a mellékelt leírás alapján rekonstruálhatjuk ezek funkcióit. Ebből kiderül, hogy a grófnő, a gróf és József fiuk, valamint a személyzet (köztük a szakács, cukrászmester, intéző) szobái és a vendégszobák mellett, a főszárnyban található a könyvtár, a kápolna, emeletén oratóriummal és a levéltár is. Feltételezhetjük, hogy elrendezésüket tekintve a termek követték a megrendelő elképzeléseit, s így Rosenstingl is Hillebrandthoz hasonló rendszer alapján csoportosíthatta a kastély belső tereit. Hasonló funkciójú terek szerepelnek Domm Ferenc, rendi nevén Domm Flórián piarista szerzetes kastélyhoz készített tervének leírásában is.⁸⁴

A családi levéltárnak az új kastély építésére vonatkozó iratai között találjuk Jean-Baptiste D’Avrange (1728–1789)⁸⁵ 1783. augusztus 12-én, Bécsből keltezett levelét is, amelyben sajnálatát fejezi ki, hogy mivel az eredeti tervrajzok már nincsenek a tulajdonában, az általa tervezett futaki Hadik-kastély alaprajzának és homlokzati rajzának csak a vázlatait tudja eljuttatni a grófnak, és kéri, hogy küldjék el számára az építkezés helyszínrajzát, illetve további felvilágosítást kér az építkezés körülményeit, az építtető szándékait illetően.⁸⁶ Kelényi György meglátása szerint Károlyi Antal egyidejűleg azért kért fel több építésszt a szőlőhegyi kastély tervrajzainak elkészítésére, mert a benyújtott tervek közül a legmegfelelőbbet szerette volna kiválasztani, hogy majd ezt a saját udvari építészével megépíttesse, esetleg a tervrajzok kombinálásával egy új variánst készíttethessen.⁸⁷

⁸⁴ T 20. 101/13. Sajnos a leíráshoz kapcsolódó tervrajz nem maradt fenn, csak a néhány évvel későbbi, a nagykárolyi vár átalakításához készült rajz (T 20. 182/1. Ennek címe: „Prospect des Hochgräfliche Karolischen Schlosses, wie es auf dem Orth des alten Schlosses zu Gross-Károly solte gebaut werden”). Domm Ferenc (1739–1814) Pozsonyban született, 1759-től a piarista rend tagja, rendi neve Flórián. 1767–1780 között a tallói árvaház iskolájában építészeti tanított, 1783-tól 1784-ig a váci Theresianumban, 1785–1787 között ugyanott a piarista gimnáziumban építészettanárként, majd 1803-tól haláláig Vácott rajztanárként tevékenykedett. Irod: *Catalogus Religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997*. Szerk. Léh István–Koltai András. Bp. 1998. 94.

⁸⁵ D’Avrange a Laimgrube-i Mérnöki Akadémia aligazgatója (oberstleutnants und Vizedirektor der Ingenieurakademie an der Laimgrube), aki 1782-ben elkészíti a bécsi Szent Mihály-templom főoltárának tervét. Lásd Lorenz, Hellmut (Hrsg.): *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*. IV. München–London–New York 1999. 548. Kat. 265.

⁸⁶ A levél végén szignója után felsorolja titulusait is: „Lieutenant colonel au corps des Jngénieurs et directeur des Etudes de l’academie J. et R. du genie logé au Mouton d’or, Fabourg de Mariahilf”. T 20. 101/11. A futaki kastélyt 1777-ben Hadik András gróf kezdte építtetni. Lásd Iványi István: *Futak és a futaki uradalom történelmi helyrajza*. = *Bács-Bodrog vármegye Földrajzi és Történelmi Helynévtára*. 2. Szabadka 1895.

⁸⁷ Kelényi György: i.m. 66.

Ezt igazolja a Somogyi Ferenc nagykárolyi jószágfelügyelő 1783. szeptember 5-én, a kastély helyszínrajzait, részletrajzait, valamint D'Avrange levelét tartalmazó küldeményéhez csatolt, Josef Bittheuser uradalmi építész által összeállított, az építkezéshez szükséges építőanyagról szóló költségvetési tervezet is.⁸⁸ A küldemény kísérlőlevelében a jószágigazgató megjegyzi, hogy Bittheuser költségvetése még nem végleges, elkészítésénél a rendelkezésére álló idő rövideje miatt sem a gróf utasításait, sem D'Avrange levelét nem vette figyelembe.⁸⁹ Az uradalmi építész módosított költségvetését⁹⁰ a jószágigazgató szeptember 15-i leveléhez csatolva küldi el. A levélből nem derül ki, hogy a benyújtott tervrajzok közül melyiket fogadták el, csupán az, hogy az építkezés kivitelezését Bittheuserre bízták, aki az alapok kiásásával neki is kezdett a munkálatoknak. Ugyanebben a levélben Somogyi Ferenc tájékoztatja a gróft, hogy a kastély építésének helye megfelelő, illetve, hogy az építész nemsokára teljesíteni fogja a rábízott egyéb feladatokat is, és elkészíti a vár modelljét is.⁹¹

A nagykárolyi szőlőhegyi kastély tervei azonban papíron maradtak. Éble Gábor ezt a következő évben kirobbanó Horea-féle parasztlázadással magyarázza, amikor biztonsági okok miatt a családi levéltárat is Pestre szállíttatták, valószínűbbnek tűnik azonban ennek okát a kivitelezési munkálatok költségességében keresni.⁹² Különböző levéltári források arról tájékoztatnak, hogy miközben Károlyi Antal egy új kastély építése foglalkoztatta, a régi vár felújításáról is gondoskodott. Erről tanúskodik Somogyi Ferenc jószágfelügyelő Károlyi Antalnak 1783. június 6-án Nagykárolyból írt levele, melyhez csatolja Franz Xaver Sieber kőművesmester költségvetési listáját a „Károlyi Várnak reparatióját illetően”.⁹³ 1784. április 2-án Somogyi Ferenc értesíti a gróft, hogy a vár javítási munkálataihoz a hideg és a hó miatt nem tudott hozzákezdeni, de mihelyt megjavul az időjárás, azonnal hozzákezd a munkához „és nem tsak a Várt, de egész Károlyt oly csinossá, emberségessé

⁸⁸ T 20.101/9.

⁸⁹ P 398. Missiles. 146. doboz, 65 664. levél. „A felépítendő Károlyi Várnak Situations-planumát sub numero 1 [T 20. 101/5] és 2 [T 20. 101/3], ugyan a várnak némely szükséges részeit és Materiáloknak appreciatioját sub No. 3. [T 20. 101/9], Monsieur D'Avrange francia levelét sub No. 4 [101/11] alázatosan megküldöm. A Situations Planumok regularisok, de ami Bittheuser uram munkáját illeti sub No. 3. az Excellenciád parancsolatjához és intentiójához szabva accomodalva nincsen, mert rövid volt az idő ilyen munkára, csak arra végre merészlem Excellenciádnak megküldeni, hogy rövid idő alatt tett munkáját láthassa Excellenciád. En az Excellenciád parancsolatja és D'Avrange levele szerint fogom ki dolgoztatni és Excellenciádnak megküldeni.”

⁹⁰ T 20. 101/8.

⁹¹ „Ahová Excellenciád a várt szándékozik építtetni, igen jó terra continens, magam is néztem, amidőn ásták. Bittheuser uram relatíóját D'Avrange esquije szerint sub No. 4. megküldöm Excellenciádnak, a többi munkát a modellával együtt még el nem végezhettem, mert sok időt kíván.” P 398. Missiles. 146. doboz, 65 639.

⁹² Éble Gábor megjegyzése az általa összegyűjtött iratcsomó fedőlappján: „Károlyi Antal gróf 1783-ban új várkastélyt akart építtetni Nagykárolyban a Somoserdő és a Szőlőkeretek közti területen, respective a Szőlőskert melletti magaslaton (emelkedő helyen?). Erre vonatkozó tervrajzok és egyéb irományok[...]. Mi lehetett az oka, hogy ennek a tervezett kastélynak építése abban maradt? Legvalószínűbb az, hogy a következő 1784-évben Szathmár megye szomszédságában kitört az oláh lázadás Hóra vezérlete alatt. Ekkor még a levéltárat is felköltöztették Pestre.” Lásd MOL, T 20. 101.

⁹³ A levél: P 398. Missiles. 146. doboz, 65 638. levél. A költségvetési lista: T 20. 101/14.

és okossá akarnám tenni, hogy Exad nagy Méltóságu Characteréhez képest örömet és nagy kedvel kívánna köztünk lakni”⁹⁴

Befejezőként meg kell említenünk, hogy Rosenstingl – feltételezhetően életének utolsó éveiben – kisebb méretű megbízásokat is kapott Károlyi Antaltól. Jó példa erre az a 17 darabból álló tervcsomó, melyet különböző lakó- és gazdasági épületekhez készített.⁹⁵ Közöttük találunk alap- és homlokzati rajzokat, keresztszerveket, illetve helyszínrajzokat is, rendeltetésüket tekintve pedig lakóházat, fogadót, széna- és gabonátárolót, istállót. Gyakori az is, hogy Rosenstingl ugyanahhoz az épülethez több tervvariáns is készített. A homlokzati rajzokon gyakran egyszerű, minden plasztikai díszről mentes, egyenes záródású bejáratokkal, illetve egyszerű kialakítású nyílászárókkal tagolt, földszintes vagy egy emelettel rendelkező épületek jelennek meg. Sematikusságuk, egyszerűségük és a köztük levő hasonlóság miatt feltételezhetjük, hogy típustervekről van szó. Fentebbiek mellett Rosenstingl kevésbé jelentős nagykárolyi tervei közé tartozik egy fogadóhoz készített két javaslata is.⁹⁶

Franz Sebastian Rosenstingl életművének meghatározó részét képezi életének utolsó szakaszára tevődő nagykárolyi épülettervezői tevékenysége. Eddigi ismereteink szerint Károlyi Antal volt Rosenstingl egyetlen főúri megbízója, aki a család állandó lakhelyeként és birtokközpontként szolgáló település legjelentősebb épületeinek, így a családi rezidencia, a piarista templom, vármegyeháza, nemzeti iskola tervrajzainak elkészítésével ezt a jelentős akadémiai háttérrel, valamint épülettervezői, kertépítészeti és festészeti tapasztalatokkal rendelkező bécsi építésszt bízta meg.

A kivitelezésre került épületek közül napjainkban már csak a piarista templom áll, mely szokatlan alaprajzi elrendezésével, monumentalitásával hívja fel magára a figyelmet, és a partiumi késő barokk egyházi építészeti egyik jelentős emlékének tekinthető. Bár a vármegyeháza és a nemzeti iskola szintén megépült, építészeti kialakításuk, tervezési koncepciójuk mára már csak Rosenstingl tervrajzain tanulmányozható, mivel a vármegyeháza többszörös átépítést szenvedett, az iskola pedig a 19. század végén leégett.

Az építtető nagyvonalúságát, anyagi helyzetét és reprezentációs törekvéseit jól szemléltetik Rosenstinglnek a nagykárolyi vár átalakításához, illetve egy új, a városon kívüli rezidencia kiépítéséhez készült tervrajzai. Mindkét esetben a tervezett épületek alaprajzi elrendezése mögött jól átgondolt, szimbolikus tartalmat hordozó építészeti program áll.

Károlyi Antal igényességét jelzi, hogy kisebb méretű feladatok elvégzésére, így uradalmának megfelelő működéséhez szükséges épülettípusok (fogadók, gazdasági

⁹⁴ P 398. Missiles. 146. doboz, 65673. levél.

⁹⁵ T 20. 113/1–18. A 17 tervrajzot és 3 fólió leírást tartalmazó csomó kísérőlapján ez olvasható: „Parashti házakról háromféle javallatos Rajzolatok Költség kimutatással egyetemben.” V[olum] IV. No. 4. Egy másik lapon pedig: „Volumen IV. N. 5. Proiecta Varia Domorum Oeconomicarum in frustis septemdecim. Auctore Francisco Rosenstingel.”

⁹⁶ T 20. 109/1–5. Az egybefűzött, egy fólió kísérszöveget és négy fólió rajzot tartalmazó csomót összefogó lap felirata: „Proiectum duplex Educilli in frustis quatuor. Auctore Francisco Rosenstingel.” Régi jelzete: Volumen IV. N. 6.

épületek) típusterveinek elkészítésére is a bécsi építész kérte fel. Az egyes épületek építéstörténetének rekonstruálása és a tervrajzok analógiáinak felkutatása tovább árnyalhatja Rosenstingl nagykárolyi épülettervezői tevékenységével kapcsolatos ismereteinket.

New Data Regarding the Architectural Projects of Franz Sebastian Rosenstingl in Carei (Abstract)

The study discusses some plans and sketches from the archives of the Károlyi family, stored in the collections of the National Archives of Hungary, in Budapest. This group of drawings can be attributed to Franz Sebastian Rosenstingl (1702–1785), a re-cognized Austrian architect, with significant academic background, and previous building- and garden-designing, as well as painting experience. His only Hungarian aristocratic commissioner was Antal Károlyi (1732–1791), who entrusted him with the projecting of some buildings in the center of his family property, in Carei (Nagykároly): the family residence, the Piarist church, the county hall and a national school.

Among these the Piarist church, with its unusual groundplan and monumental design, can be considered one of the most important examples of late Baroque ecclesiastical architecture from the region, the so-called Partium. The county hall and the national school was built according to the architect's plans, but their original planimetry and façades can presently be studied only on Rosenstingl's drawings; the county hall was several times rebuilt while the school burned down at the end of 19th century.

The financial situation and the ambitions for representation of Antal Károlyi are mirrored by Rosenstingl's plans for the rebuilding of the castle serving as family residence respectively his projects for a new castle outside the town. In both cases the proposed groundplan of the buildings has a well-considered architectural program symbolizing the main element of the family's coats of arm, the hawk.

Besides the mentioned plans, Károlyi also ordered some standard pattern-sketches for smaller buildings, which were necessary for the proper functioning of his estate (mainly inns and farm buildings).

Képlejegyzék

1. A nagykárolyi Kalazanci Szent József piarista templom alaprajza. 1768. MOL, T 20. 62/1. (Czikkelyné Nagy Erika felvétele)
2. A nagykárolyi piarista templom madártávlati vezérterve. 1768. (Nagykárolyi plébánia. A szerző felvétele)
3. A nagykárolyi vár átalakítási rajza. (Fatsar 2000. 155. 2. ill. után)
4. A nagykárolyi megyeháza épületeinek alaprajza. 1780. MOL, T 20. 64. (Czikkelyné Nagy Erika felvétele)
5. A nagykárolyi „nemzeti iskola” távlati képe. 1780. MOL, T 20. 97/1. (Czikkelyné Nagy Erika felvétele)
6. A „nemzeti iskola” alap- és homlokzati rajza. MOL, T 20. 97/2. (Czikkelyné Nagy Erika felvétele)
7. Nagykároly várostérképe 1783-ból. Horváth János mérnök rajza. MOL, T 20. 101/5. (A szerző felvétele)
8. A szőlőhegyi kastély vezérterve. 1783. MOL, T 20. 101/6. (A szerző felvétele)
9. A szőlőhegyi kastély és a körülötte fekvő melléképületek alaprajzának vázlata. MOL, T 20. 101/1. (Czikkelyné Nagy Erika felvétele)
10. A szőlőhegyi kastélyhoz készített vázlatrajz. MOL, T 20. 101/2. (A szerző felvétele)

BARABÁS KISANNA

BÖJTHI ANTAL, A MAGYAR NYELV ÉS A SZÉKELYVÉCKEI TEMPLOM PALLÉRA

„Már hatvan hét Esztendeje, hogy a' Világ rostálgat engem, és én is ötöt: a' két hazának minden szegelyukát egybe jártam, azokban számos esztendőig laktam, Nyelveket hallottam, tanúltam, 's azt rostálgattam, 's mivel Született Nyelvemet szerettem, másokéval egybe vetettem...”¹ – e sorokban Böjthi Antal anyanyelv iránti szeretetéről és nyelvészeti törekvéseiről vall keresetlen, egyszerű szavakkal. Az 1728. június 13-án Csíkszenttamáson született² és élete alkonyán Marosvásárhelyen „királyi zsoldon levő áldozó pap” jezsuita hivatásának köszönhetően Erdély és Magyarország minden szegletét ismerte.³ Kisgimnáziumba Csíksomlyón, nagy-gimnáziumba a kolozsvári jezsuitáknál járt. Bölcséleti tanulmányai után, 1749. október 15-én Kolozsváron lépett be a rendbe, majd két év múlva Trencsénben volt novícius. Pályáját a grammatika tanáráként kezdte Udvarhelyen (1752), Nagybányán (1753) és Kolozsváron (1754). A teológiai tanulmányokat 1755–1758 között Kassán végezte el. Ezt követően Sárospatakon tanított, az Egerben eltöltött harmadik próbaév után pedig Győrben misszionárius. 1762–1766 között Kolozsváron volt hitszónok, kongregáció-elnök, intéző. Következő állomáshelyein több feladatkört is ellátott: Felsőbányán (1767) hitszónok, gyóntató, a ház történetírója, tanácsnok; Ungváron (1768–1769) hitszónok, az iskola prefektusa, tanácsnok, gyóntató; Marosvásárhelyen (1770⁴) hitszónok, tanácsnok; Udvarhelyen (1771) hitszónok, a templom prefektusa,⁵ gyóntató és tanácsnok; Váradon (1772) hitszónok, a kongregáció elnöke, lelkipásztor, felügyelő, tanácsnok. A rend feloszlásának évében Kolozsváron volt intéző és tanácsnok.⁶

¹ Böjthi Antal: *A' nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya, mely a' józan okosságnak, a' nyelv tulajdonságának, 's az erdélyi jobb élésben lévő magyarságnak törvényei szerint irattatott. 1790.* Marosvásárhely 1794. 297.

² Testvérei Imre, Mihály és Terézia voltak. Lásd Koncz József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Collegium könyvnyomdájának száz éves története 1786–1886.* Mvhely 1887. 33.

³ Böjthi Antal: i.m. 221.

⁴ Az anyakönyvek bejegyzései szerint Böjthi már 1769 végén Marosvásárhelyen volt. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága (a továbbiakban RÁL MMI). Anyakönyvek gyűjteménye. 865. 75v, 101r, 102v.

⁵ Egy Böjthi által 1771-ben megkötött szerződés másolatát őrzi a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltára. Székelyudvarhelyi főesperességi és plébániai levéltár. Iktatott iratok. 1771. június 19.

⁶ Lukács László: *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu 1551–1773.* I. Romae 1987–1988. 111–112; Varga Júlia: *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784).* Bp. 2007 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat 6). 218. Ezúton köszönöm meg Varga Júlia segítségét.

1. A csíkszenttamási templom főoltára

Böjthi Antal további életútja csupán néhány ponton ragadható meg. 1773 után feltételezhetően egyházmegyei papként, tanárként folytatta a szolgálatot, ezt követően pedig mint kiérdemesült plébános Székelyvéckén élt.⁷ 1778-ban szülőfaluja új templomának főoltárára értékes olajfestményt ajándékozott.⁸ A Jézus Krisztus feltámadásáról épp bizonyosságot nyerő, a „Dominus meus et Deus meus!” szavakat kiejtő hitetlen Tamást ábrázoló vászonkép egy négyoszlopos oltárépítményben foglal helyet.⁹ Kiváló színvonalának köszönhetően méltó társa gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök 1785-ös ajándékának, a faragványokkal gazdagon díszített rangos tabernákulumnak.¹⁰ A volt jezsuita pap a csíkszenttamási egyházközségnek miseruhakészletet adományozott, valamint barokk úrmutatót is készíttetett, melyen a falu és a templom védőszentje

a főoltárkép ábrázolásához hasonlóan az ostyaház alatti kisméretű rátétdísz reliefjén jelenik meg.¹¹

Böjthi Antal életének utolsó állomáshelye Marosvásárhely volt, ahol a plébánia papi közösségének nyugdíjas tagjaként legelőbb 1785-ben írták össze.¹² Minden

⁷ Beke Antal: *Az Erdély Egyházmegyei Papnövelde történeti vázlat.* Károlyfehérvár 1870. 123; *Calendarium Dioecesanum V. Cleri M. Principatus Transilvaniae...* Cibinii 1782. 26.

⁸ „Tiszteendő Böjte Antal Uram a Csik Sz Tamási Templom tiszteletére irattatott egy nagy rendes képet, mely Sz Tamásnak Kristus Urunk dicsőseges fel tamadásáról valo kétségeskedésének titkait példázza.” A csíkszenttamási plébánia levéltára. Számadáskönyv. Adományok jegyzéke. Az ajándékozás évét a vászon alsó részén olvasható kronogram örökíti meg: **DIVI THOMAE APOSTOLI HONORI/ NATALIS SOLI PATRONI/ PONIT/ R. P. ANTONIVS BÖITHI/ E SOCIETATE IESV.** A festményt Ferencz András kerelőszentpáli plébános 1961-ben restaurálta. A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban GYFL MGYL), kerelőszentpáli plébánia levéltára. Kötetek. *Historia Domus* (hosszabb változat) 1946–1975. Lásd a 137. oldalra beragasztott Utószót.

⁹ A festmény ikonográfiailag rokonságot mutat Philipp Andreas Kilian 1750 körüli augsburgi rézmetsetével. Lásd Szilárdfy Zoltán: *A magánáhitat szentképei.* III. *Kleine Andachtsbilder.* III. Szeged–Bp. 2008. 173. k.

¹⁰ A csíkszenttamási plébánia levéltára. Számadáskönyv. 1785.

¹¹ A miseruhakészlet nem őrződött meg. A csíkszenttamási plébánia levéltára. *Historia Domus.* 215. Aranyozott réz monstrancia, ovális talpának boltozatán, kartusban, vésett felirat: „sumptibus A(dmodum) R(everentii) D(omini) A(ntonii) B(öjthi)”.
¹² Neve mellett ez áll: „Pensionatus a királlyi kegyelemből”. RÁL MMI. Marosvásárhelyi Polgármesteri Hivatal. Összeírások és népszámlálások. VI. csomó. Nr. 7. 133 f. Külön köszönöm Orbán Jánosnak a szakmai tanácsokat és azt, hogy felhívta figyelmemet erre a forrásra. Az egyházi nyilvántartásban 1788-ban jelentkezik ez az adat. Lásd *Catalogus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis M. Principatus Transilvaniae...* Albae Carolinae 1788. 19.

bizonyval ebben az egyházi környezetben írta meg 1790-ben *A' nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománnya...* című nyelvtanát.¹³ A munka megjelenésének előzményeit így ismerteti az olvasóval: „El tölt már négy tél, mellyen ezen Munkácskámot Deák Nyelven készítettem vala, nem annyira a' Nevendék Gyermekeknek, mint sem a' Magyar Nyelvnek meg tanulására vágyódozó, 's már mind az Annyok tejével szoptott magyarságban; mind más Nyelvekben, kivált a' Deákban forgottaknak számára. De midőn némely igen Érdemes 's a' Magyar Nyelvben leg forgottabb Jó Uraimnak, vizsgálsnak kedvéért kezekre adtam vólna, mind azok, mind más igen nagy Tiszteletre méltó Jó Méltóságos Uraim igen nagyon unszoltak arra, hogy tiszta Magyar Nyelvre fordítanám egész munkámot, mely nagyobb elő menetelére fogna szolgálni Nemes Hazánk Fiainak. Ezt is meg cselekedém, de négy esztendő múlva kaphatám vissza a' vizsgálók kezéből.”¹⁴ „Barátságos Beszélgetésnek formája szerint” összeállított nyelvtanával az anyanyelv ügyével foglalkozók sorába állt,¹⁵ és lelkesen emelt szót egy „jó, és a' paraszt szókból ki tisztított Szó Tár”, valamint „a' józan okosságnak Törvényeivel, és a' jobb Magyaroknak élésével, szokásával meg egygyező Grammatica”¹⁶ mellett, „mivel még eddig kiki csak maga magának Régulája”.¹⁷ A felvilágosodás korának nyelvművelő törekvéseivel összhangban a magyar nyelv „kipallérozását”, „még szebbre való kigyalulását” egy mindenki számára követendő szótár és nyelvtan elkészítésével látta megvalósíthatónak. Munkájával tulajdonképpen ez utóbbi megalkotásában, bizonyos nyelvi szabályok, törvények meghatározásában akarta kivenni a részét.¹⁸

Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság nem sokkal megalakulása után, 1794 májusában Szentpáli István és Gyarmathi Sámuel nyelvészek mellett Böjthit is felkérte, hogy írjon tanulók számára „könnyűszerű kézi grammatikácskát”.¹⁹ A társaság megkeresése későn érkezett, könyvének befejező részét betegágyban írta, a hibajegyzék összeállításánál már nem lehetett jelen. 1794. november 11-én halt

2. A Böjthi Antal által ajándékozott főoltárkép

¹³ Braun Margit Pereszleányi Pál S.J. grammatikájának hatását mutatta ki Böjthi munkájában. Lásd Braun Margit: *Böjthi Antal nyelvtana*. Bp. 1910. A könyv ismertetője: *Magyar Nyelvtör XXXIX*(1910). 316.

¹⁴ Böjthi Antal: *i.m.* Részlet az előszóból.

¹⁵ Nagy György, Gyarmathi Sámuel, Aranka György, Révai Miklós, Verseghy Ferenc stb.

¹⁶ Böjthi Antal: *i.m.* 10–11.

¹⁷ Uo. 314.

¹⁸ Uo. 10–11.

¹⁹ Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Buk. 1955. 165, 167.

3. A Bőjthi Antal által készített
monstrancia

meg,²⁰ így nem érhetette meg az előszó keltezésében megjelölt Szűz Mária Szeplőtelen Fogantatásának ünnepét sem.²¹

A nyelvész, hitszónok jezsuita szerény életrajzi adatai a kutató meglepetésére váratlan adattal egészülnek ki. A székelyvécei plébánia háztörténeti feljegyzéseiből ugyanis az derül ki, hogy ő volt a vécei Kisboldogasszony tiszteletére szentelt templom „architectora” és „főbb palléra”.²² A templom építtető patrónusa Antal húga, Terézia, aki 1762-ben ment férjhez a faluban birtokos, nála jóval idősebb gróf szárhegyi Lázár Ádámmal.²³ A hívő asszony 1773-ban megjavíttatta a régi templom orgonáját, és a leltárak tanúsága szerint rendszeresen gondoskodott a liturgikus kellékekről, papi öltözetekről, oltárkészletekről és az egyházi élet zavartalan működéséhez szükséges más javakról is.²⁴ Férje 1778-ban bekövetkezett halála után néhány évig pap bátyja nála lakott, és peres ügyeiben is segítette.²⁵

Bőjthi Terézia még 24 évet élt özvegységben,²⁶ ezalatt a vécei jóság gazdjaként mindvégig az egyházközség bőkezű patrónusa maradt. Bőkezűsége leginkább az 1790 és 1791 októbere között saját költségén, a családi udvarház közvetlen szomszédságában felépített új templomban nyilvánult meg,²⁷ melynek felszerelésében is jelentős részt vállalt. A „nagy” és „kis” oltárra antependiumokat, majd hat nagy, kék márványozású, illetve két kisebb, veres márványozású esztergált fa gyertyatartót készíttetett. Festménybetétes zászlót varratott, 1793-ban vett „egy régi, de minden fogyatkozás nélkül lévő öt Mutatios orgonát”, és ké-

²⁰ RÁL MMI. Anyakönyvek gyűjteménye. 866. 167r.

²¹ „Írák az Erdélyi N: Fejedelemségnek Közép Királyi Városában Maros Vásárhelyt. Karácson Havának 8dik Napján 1794.”

²² GYFL MGYL. A székelyvécei plébánia levéltára (a továbbiakban Szplvt). Kötetek. Historia Domus, vagyonleltárak, számadások /1729/1741–1855. 5, 60. Az 1882-es sematizmusban is a templom építészeként jelenik meg: *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transsylvaniensis...* Albae-Carolinae 1882. 135.

²³ Az 1770-es évek elején a házaspár három gyermeke közül kettő igen fiatalon meghalt. GYFL MGYL. Szplvt. Anyakönyvek. a. k. 35, 37, 127, 188, 189.

²⁴ Uo. Anyakönyvek. a. k. 255–256, 270; Uo. Kötetek. Historia Domus, vagyonleltárak, számadások /1729/1741–1855. 4.

²⁵ Uo. Anyakönyvek. a. k. 192. – 1779-től az özvegy többször pereskedett. RÁL MMI. Marosvásárhelyi Polgármesteri Hivatal. Acta politica. 2518/1779, 2873/1782.

²⁶ GYFL MGYL. Szplvt. Anyakönyvek. a. k. 210.

²⁷ A „megyebéliek”, az egyházközség tagjai kézi munkájukkal járultak hozzá az építkezéshez, majd 1793-ban a cintermet zsindellyel fedett deszkakerítéssel vették körbe. A kőfalat 1821-ben Keresztúri Miklós Márton kőműves építtette. Uo. Kötetek. Historia Domus, vagyonleltárak, számadások /1729/1741–1855. 8. Az új templomhelyet gróf Esterházy Teréziától és báró Henter Antaltól sikerült megszerezni. Uo. Iktatott iratok. 1789. október 28., 1790. január 18., 1790. április 8.

szíttetett egy ezüst kelyhet,²⁸ melyet az új templommal együtt gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök szentelt fel még abban az évben. A templom felszerelésére, díszítésére irányuló tevékenységnek kiemelt éve 1796, amikor „a Nagy Oltár körül lévő 4 kő oszlopok teteit a Négy Evangelistak clasurral²⁹ és olajos festékekkel készült faragot kepeivel felékesítette”.³⁰

A volt jezsuita pap által tervezett templom alaprajzában és tömegében jó arányú épület. Külső homlokzatait falcsoportok tagolják, kivételt ez alól az oldalain két-két pilaszterrel díszített, kettős hagymakupolás barokk sisakkal fedett homlokzati középtorony és a szentélyt közrefogó, tagolatlan falú földszintes sekrestyék képeznek. A szentély egy csehsüvegboltozattal fedett téglány alakú szakaszból és egy, a sokszög három oldalával záródó apszisból áll. A magas csehsüvegboltozatot határoló két heveder, valamint a szentélyzáródás boltját díszítő két sáv a magas lábazatú, sima törzsű jón fejezetes oszlopok fölötti hármas tagolású párkányra fut le.³¹ Stukkódísz – kerek medalionba írt, kereszttel díszített IHS monogram, alatta három szeg – csak a csehsüvegboltozaton látható. A dongaboltozatszerűen kialakított, könnyű faszervezettel fedett hajót a szentélybeliekhez hasonló jón oszloppárok és az ezeket összekötő hevederek osztják két szakaszra. A szentélyzáródásban álló két oszlop között, a faltól eltávolítva koporsó alakú, épített menza áll. A menzán elhelyezett jelenlegi tabernákulum 20. századi munka, szentségháza felett négy korinthoszi oszlopocska gerezdelt felületű kupolát tart. A berendezés 18. századi darabjai közül a főoltáron levő két szerény színvonalú gertyatartó anygalka,³² valamint jelenleg a mellékoltárhoz tartozó, homorúan hajlított szentségházajtóval ellátott tabernákulum őrződött meg.

1836-ban a véckei plébános felkérésére Szakáts János ács és kőművespallér megvizsgálta a templom boltozatát: „a boltot meghasadozva s a Templom falait kifelé görbülve” találta, ezért a boltozat leszedését és „stakaturával” való helyettesítését

4. A székelyvéckei templom

²⁸ Valószínűleg ez azonos a plébánia használatában levő 1792-es bécsi klasszicista kehellyel.

²⁹ Ti. lazúr.

³⁰ GYFL MGYL. Szpl. Kötetek. Historia Domus, vagyonleltárak, számadások /1729/1741–1855. 4–6.

³¹ A szentélybeli oszlopok fejezeteinek volutái közötti díszítés ma már kivehetetlen.

³² 1796-ban szászkerdői Bölöni István készítette ezeket. Szárnyaik elkallódtak, de a beillesztési helyek még megfigyelhetők. Ugyanő készíttetett 1802-ben a mellékoltár 1943-ban kicserélt Nepomuki Szent János-szobra mellé két anyagszobrot. GYFL MGYL. Szplvt. Kötetek. Historia Domus, vagyonleltárak, számadások /1729/1741–1855. 6.

5. A székelyvécei templom szentélye a főoltárral

különböző egyházi és világi építkezéseknek, az 1780-as években pedig átélhette a Marosvásárhelyen zajló építkezési hullámot is. A székelyvécei templom építészeti megoldásai (a szentélyzáródás, a szentélyt közrefogó két melléktér,³⁷ a főoltár architektúrájában részt vevő párkányfejezetes oszlopok) azonban arra engednek következtetni, hogy Bőjthi számára a meghatározó előkép az 1787-től Schmidt Pál és Türk Antal marosvásárhelyi pallérok által épített székelyudvarhelyi Szent Miklós-plébániatemplom volt.³⁸ A templom főoltárára ő maga ajándékozott „Rosa szinit el hagyot ezüstös czánklikkal³⁹ készült tabernaculum teteibe valo Szentség tarto

ajánlotta.³³ Egy évvel később a hívek a püspöknél instanciáztak a „veszedelemben forgó” épület megjavítása ügyében.³⁴ A levéltári iratokból nem derül ki, hogy a hajó falait terhelő boltozat eredetileg milyen volt, vagy hogy azt kicserélték volna. Az 1866-os vizitáció boltozott teret említ,³⁵ de ez vonatkozhatott már az új faszerkezetre is, amely ügyetlen alakját akár a korábbi forma követésének is köszönheti.

Bőjthi Antal „architektor-pallérságának” gyökereit eddig ismert életrajzi adatai alapján jezsuita iskolázottságában sejtjük. Rajz- és tervezésbeli jártaságát, alapvető építészeti ismereteit tanulmányai során szerezte, építészeti iránti érdeklődésének köszönhetően pedig valószínűleg forgatta a kor építészeti szakmunkáit, tankönyveit, mintakönyveit.³⁶ Rendi pályafutása alatt számos katolikus egyházi épülettel ismerkedhetett meg, élete folyamán tanúja lehetett

³³ Uo. Iktatott iratok. 1836. április 24.

³⁴ Uo. Iktatott iratok. 1837.

³⁵ GYFL. Püspöki lvt. Canonica Visitationes. Székelyvéce. 1866. 38. doboz, 1.

³⁶ A jezsuita építészeti oktatásról lásd Tóth Áron: *Jezsuita építészettanítás a nagyszombati egyetemen a 18. században*. *Ars Hungarica* XXXV(2007). 2. 255–315.

³⁷ Az 1866-os egyházlátogatási jegyzőkönyvben megjegyzik, hogy a templomnak két sekrestyéje van, és az egyik nedves. GYFL. Püspöki lvt. Canonica Visitationes. Székelyvéce. 1866. 38. doboz, 1. 1921-ben „a nyugati oldalon levő nagy és felesleges sekrestyét lebontottuk, s a régi fundamentumot megtalálva a 200 évvel ezelőtt épített helyre állítottuk vissza a sekrestyét illetve feljárót a prédikáló székbe”. GYFL. MGYL. Szplvt. Kötetek. *Historia Domus* 1905–1956. 40.

³⁸ Entz Géza: *A székelyudvarhelyi római katolikus plébániatemplom*. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből I(1943). 99–112; B. Nagy Margit: *Türk Antal építőmester (1750–1798)*. = B. N. M.: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Buk. 1977. 32–49; B. Nagy Margit: *Hoffmayer Simon szobrász élete és munkássága*. = B. N. M.: *i.m.* 94–112.

³⁹ Zsinórféle.

Baldakinumot”.⁴⁰ Ebben az adományban is az udvarhelyi mintának, Hoffmayer Simon kupolás tabernákulum-építményének követése érhető tetten, mely aztán 1796-ban a testvére által az oszlopok tetejére készítettett evangélista szobrokkal teljesedett ki. A korábbi főoltárképet nem ismerjük, a jelenlegi, Mária születését ábrázoló olajfestményt 1805-ben már az új patrónus, a faluban birtokos gróf Kornis Imre készítette.⁴¹ A Veress Mátyásnak tulajdonított munka⁴² eredetileg a falon kapott helyet, 1951-ben azonban Ferencz András kerelőszentpáli plébános tanácsára a vázszon alsó, félköríves formáját kiegészítették, és a képet „érvényesülése” érdekében a tabernákulum építményét záró párkányra állították.⁴³ Az eredetileg a főoltárképnek szánt helyet csak a falba mélyített félköríves lezárású tükör mutatja, hiszen az ezt közrefogó oszlopok nincsenek építészetileg összekapcsolva. A szentélyzáródás oszlopai a főoltár struktúrájának különálló elemei maradnak, változatlan formában való alkalmazásuk a diadalívnel, valamint a hajóban megakadályozza a liturgiai-lag lehangsúlyosabb rész kiemelését. A csehstüvegboltozat diadalív által eltakart hevedere alatt megjelenő oszloppár újabb esetlen megoldásként értékelhető: nem a sarkok markáns megjelölésére szolgál, hanem túlméretezetté, funkciótlaná válik. Ezek a szerkezeti-formai tévedések, valamint a gazdag részletformálás és a klaszszicista stíluselemek hiánya az előképtől jelentősen eltérő hangulatú templomteret eredményeznek.

A székelvényékei templom Böjthi Antal egyetlen ismert, valószínűleg egyetlen megvalósult építészeti munkája. Megbízása, melyet bizonyos fokú hozzáértésének és rokoni kapcsolatának köszönhetett, lehetőséget adott neki kipróbálni tervezői és építésvezetői képességeit, valamint kinyilvánítani a késő barokk építészet iránti érdeklődését. A magyar nyelv lelkes pallérának grammatikája a nyelvművelés értékes hagyományai közé tartozik, véckei pallérságának terméke pedig a vidéki katolikus egyházi építészet történetének egyik kedves színfoltja marad.

Antal Böjthi, Propagator of the Hungarian Language and Architect of the Church in Vețca (Abstract)

The study is a review of Jesuit Antal Böjthi's (1728–1794) carrier and scope of duties, trying also to present his linguistic and architectural work achieved after the order's dissolution. Böjthi, as the retired member of the Târgu Mureș (Marosvásárhely, Neumarkt) parish's clerical community, wrote a

⁴⁰ Az ajándékozás évét nem jelöli meg a forrás. GYFL MGYL. Szpl. Kötetek. Historia Domus, vagyonslel-tárak, számadások /1729/ 1741–1855. 5.

⁴¹ „...az Oltárbéli nagy képet a maga tulajdon költségén újlag Festette...” Uo. Iktatott iratok. 1837.

⁴² A festményt legelőször Ferencz András kerelőszentpáli plébános tulajdonítja a kolozsvári festőnek. GYFL MGYL. Kerelőszentpáli plébánia levéltára. Kötetek. Historia Domus (hosszabb változat) 1946–1975. Lásd a 137. oldalra beragasztott Utószót; Sabău, Nicolae: *Metamorfoze ale barocului transilvan. II. Pictura*. Cluj-Napoca 2005. 100–101. A téma ikonográfiái előzményeiről, a véckei említésével: Ridovics Anna: *Mária bölcsője. Adalékok „Mária születésének” barokk ikonográfiájához.* = *Tanulmányok Rózsa György tiszteletére.* Szerk. Basics Beatrix. Bp. 2005. 19–23, 14–15. kép.

⁴³ Ekkor készült el a szentségház fölé a jelenlegi kupola is. GYFL MGYL. Szplvt. Kötetek. Historia Domus 1905–1956. 238.

Hungarian grammar book in 1790 in Latin, and was later called upon to translate it into Hungarian. The work, published in 1794 agrees with the linguistic endeavours of Enlightenment.

He was also the architect of the church in Vețca (Székelyvécke) built in 1790–1791. In his work he drew inspiration from the St. Nicholas parish church of Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely), the work of Pál Schmidt and Antal Türk, both foremen from Tîrgu Mureș. Structural and formal errors, as well as the lack of rich detail shaping and classicist style elements resulted in a church space that was significantly different from its source. The building proves Bőjthi's interest in late Baroque architecture, although his knowledge in the field was most likely acquired during his study years.

ORBÁN JÁNOS

HASZNOSSÁG ÉS SZÉPSÉG HATÁRÁN. KÖZKUTAK MAROSVÁSÁRHELYEN A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN¹

A vízellátás megszervezése a legősibb időkől a városi életforma, a tömeges együttélés ésszerű kívánalma volt, így a vízvezetékek, csatornák, kutak az urbanizáció kísérőiként és fokmérőiként a várostörténeti kutatások szükségszerű tárgyai. A köztéri emlékként is élő, a hasznosság, tartósság mellett a szépség kritériumának is megfelelő díszkutat joggal élvezik a művészettörténészek megkülönböztetett figyelmét – elég, ha itt Róma városának évezredekén átívelő megvalósításaira és azok kisugárzására gondolunk. A 17. században már biztosan megjelentek tájainkon is – Kovács András munkáiból tudjuk, hogy vízvezetékek és díszkutat az 1620-as évektől már az Erdélyi Fejedelemség székvárosában is készültek.²

A különféle köztéri kutak, akárcsak szerte Európában, a régi Marosvásárhelyen is a városkép nélkülözhetetlen elemei voltak, még ha csak a 18–19. század fordulójától kezdve is. Gyorsan tova is tűntek a város közttereiről – a modern vízvezetékrendszer kiépülése szükségtelenné tette és bontásra ítélte őket. Mindez csak fontosabbá teszi feltárásukat: az egykori térhasználat és a történeti városkép megértése szempontjából ismeretük elengedhetetlen. Az alábbiakban levéltári forrásokra támaszkodva rekonstruáljuk a 19. század eleji marosvásárhelyi közkutak történetét, melyet több forráscsoport szisztematikus, lehetőleg minél szélesebb időszávot átfogó vizsgálata révén próbáltunk összeállítani.³ Az így keletkezett terebélyes adathalmaz a leírtak megalapozottsága mellett dolgozatunk terjedelmét is előreláthatatlanul megnövelte,

¹ Zavartalan kutatómunkánkat a tanulmány megírása idején a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen az Európai Szociális Alap által társfinanszírozott POSDRU 6/1.5/S/3 – *Studii doctorale, factor major de dezvoltare al cercetărilor socio-economice și umaniste* szerződés alapján nyújtott ösztöndíj tette lehetővé. A munka egyik alappillért képező budapesti forrásfeltárás az MTA–OM *Domus Hungarica Scientiarum et Artium* támogatásával zajlott. Mindkét intézménynek ezúton mondunk köszönetet a támogatásért. Külön hálával tartozunk a hatékony kutatáshoz nyújtott messzemenő segítségért a Magyar Országos Levéltár munkatársainak, Bakács Bernadette-nek és Kalmár Jánosnak.

² Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kvár 1996. 239.

³ Munkánk során Marosvásárhely város levéltárában az 1700–1849 közötti időszakra vonatkozóan a megfelelő címszavaknál átnéztük a teljes gazdasági- és ügyiratanyagot (*Acta politica, Acta alodialia*). Áttanulmányoztuk az 1808-tól fennmaradt városi leltárak teljes sorozatát 1868-ig. A terjedelmes, mutatókkal nem rendelkező magisztrátusi jegyzőkönyvekben a főtéri kútépítés évköreit (1800–1802 és 1820–1823) tekintettük át a teljesség igényével. A kormányhatósági szervek levéltárait is elsősorban ezekre az évekre összpontosítva tanulmányoztuk. A kút történetét Pál-Antal Sándor nemrégiben megjelent kiváló várostörténeti összefoglalója is érinti (Pál-Antal Sándor: *Marosvásárhely története. A kezdetektől 1848-ig.* Mvhely 2009. 264. – a továbbiakban Pál-Antal 2009). Részünkről is urbanisztikai és építészettörténeti szempontokat szem előtt tartva, kutatómódszertanilag a különféle forráscsoportok átfogó feldolgozására és ütköztetésére törekedve ragadjuk meg az építéstörténet folyamatát.

a témában kiemelt érdeklődésre számot tartó Bodor-kút históriáját ezért vagyunk kénytelenek mellőzni, tárgyalását későbbre halasztani. Témánkat elsősorban történeti összefüggéseiben vázoljuk fel, innen közelítve a művészettörténeti érdeklődésre számot tartó kérdésekhez – ezt tartjuk a kutatási tennivalók helyes sorrendjének –, ugyanakkor ezzel szeretnénk köszönteni az Ünnepeket, aki az építészeti jelenségek történeti keretben való megértésének élményét, az erdélyi régiség értő szeretetét, valamint a levéltári források jelentőségét szem előtt tartó hazai kutatói hagyományt örököltte ránk.

Az első főtéri díszkút építése (1800–1801)

Marosvásárhely a 18–19. század fordulójára lépett építészeti értelemben végérvényesen a városiasodás útjára. A 18. század közepétől számos körülmény serkentette az építőtevékenységet⁴ – jelenlegi ismereteink szerint ez a folyamat épp a századforduló táján tetőzött. Így alakult ki egy a 20. század elejére fel is számolódtott topográfiai egység, Marosvásárhely barokk kori főtere. A Poklos utca kiszélesedő északi végében, a város fő útőereinek találkozásánál formálódó tér 1729-től a jezsuiták impozáns temploma révén kapott erőteljesebb hangsúlyt. Délen az 1772–1774 között épült, homlokzatával észak fele forduló városháza választotta le végképp az utcáról. A század utolsó harmadában egyre nagyobb számban szegélyezték főnemesi tulajdonban lévő előkelőbb épületek, de ekkoriban már itt működött a Királyi Tábla első székháza,⁵ valamint a római katolikus szeminárium is. A térképződés folyamata a reformkorban a Görög-ház háromszintes klasszicista homlokzata által teljesedett ki,⁶ mely monumentális térfalat képezett az addig egyszintes házakkal szerénykedő északi oldalon is. A tér (melyet a 19. század elején folyami kővel burkoltak⁷) valósággal kínálta magát valamiféle köztéri emlék létrehozására – érthető hát, ha itt kapott helyet a város első díszkútja. A helyszín megválasztása nem tekinthető véletlennek, a korabeli Európában számtalan esetben alakítottak ki reprezentatív köztéri kutat a város szívében, a tanácsháza előtt.

A vár oldalánál fakadó forrás főtérre folyó vizének hasznosítása már a 18. század derekán, a barokk kori urbanizációs folyamatok hajnalán felvetődött: az 1764-ben összeállított *Constitutio Szilagyiana* is intézkedett csatornázásáról és összegyűjté-

⁴ Orbán János: *Táblabírák, főnemesek, pallérok és házak. Városkép és társadalom változásai Marosvásárhelyen a Királyi Tábla beköltözése után.* = *Könyvek által a világ... Tanulmányok a hetvenéves Deé Nagy Anikó tiszteletére.* Szerk. Bányai Réka–Sebestyén-Spielmann Mihály. Mvhely 2009; Uő: *A marosvásárhelyi barokk mesterkör kutatásának újabb eredményei.* Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből III–IV(2008–2009). Megjelenés előtt (a továbbiakban Orbán 2008–2009).

⁵ Orbán János: *A Királyi Tábla első két marosvásárhelyi székháza.* = *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére.* Szerk. Orbán János. Mvhely–Kvár 2011 (a továbbiakban Orbán 2011).

⁶ Benkő Károly: *Marosvásárhely szabad királyi város leírása 1862-ben.* S. a. r. Pál-Antal Sándor. Mvhely 2001. 33.

⁷ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1801, 1802, passim. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Magisztrátusi jegyzőkönyvek (118. leltár), nr. 32, 33.

séről, főként tűzvédelmi céllal.⁸ A tűzvédelem egyébként a vízellátás szervezésének kiemelt problémája volt: 1789-ben azért panaszkodtak névtelenül a várost a Gubernium előtt, mert kevés kútja van, a meglévők teljesen elhanyagoltak, így egy esetleges tűzvész ellen teljesen védtelen – a helyi hatóságok a határozatok szintjén neki is láttak rendbehozataluknak.⁹ A szökőkútépítés ötlete már az 1780-as években, Nyirő Sámuel főbírósa idején felmerült, de ahhoz értő szakember helyett egy órással egyezkedtek, így a terv meghiúsult, a vízvezeték korábban beszerzett fái („lutsfák”) pedig tönkrementek.¹⁰

A „szökőkút” gondolata 1800-ban ismét aktuális a magisztrátusban: Nemes Pál ideiglenes főbíró és Nemes György szenátort február 27-én bízták meg a főtéri kútépítés lehetőségeinek vizsgálatával.¹¹ Egy március 12-én támadt szerencsétlen tűzvész még inkább gondolkodóba ejthette a tanácsot a városközpont vízellátását illetően, felgyorsítva a tervezgetést: március 15-én a kútépítés mikéntjét már közösen vitatta meg az önkormányzat két szerve, a magisztrátus és az esküdtek tanácsa, az elképzelés Gubernium elé terjesztéséről hozva határozatot.¹² A terv szakmai háttérét kezdettől fogva egy magát bécsi tanultságúnak valló hidraulikus, Illyés László biztosította, akivel a magisztrátus 1800. március 18-án kötött szerződést a kút elkészítéséről, miszerint: a kutat a vár környékén fakadó források vize hivatott táplálni, vizüket átfűrt, végeiken vaskarikákkal és perselyekkel ellátott cserefákból készült, 120–130 öl¹³ (kb. 240 m) hosszú, föld alatti csatorna-rendszer gyűjti össze és vezeti a térre. Az építőanyag beszerzése a magisztrátust terheli, a szakmai irányítás és felelősség pedig teljes egészében a munkát 150 német forintért felvállaló hidraulikusra hárul. A kút fontos eleme volt a körülötte kialakítandó méretes víztároló medence, melynek tervezését szintén Illyés Lászlóra bízták.¹⁴

Illyés Lászlóról¹⁵ egyelőre csupán annyit tudunk, amennyit a kútépítés forrásai elárulnak róla. Szerződése szerint a marosszéki Székesről származott (ma Săcăreni, Marosvásárhelytől 12 km-re). Bécsben tanult, és a jelek szerint másfelé is készített díszkutakat: „Illyés László úr Bétsben tanult vizi mesterségéről nyert tanuló levelét bémutatta, s hogy más uraságoknak is illyetén szökő kutakat csinált, amint az

⁸ Pál-Antal Sándor: *Marosvásárhely XVII–XVIII. századi jogszabályai és polgárnévsorai*. Mvhely 2006. 182.

⁹ „...a városban lévő utak minden utzákon, sőt az kutak is úgy elromlottanak és elpusztultanak, hogyha hirtelen tűz támadna, míg a Marosról vizet hordanának, addig a város hamuvá lehetne...” Esküdtek tanácsának jegyzőkönyve 1767–1790. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Tanácsai jegyzőkönyvek (117. leltár), nr. 1, 41v.

¹⁰ Uo. 57r–v. A tűzvédelem kérdéseit érinti még Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda 2003. 416.

¹¹ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1800, 76r. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Magisztrátusi jegyzőkönyvek (118. leltár), nr. 31 (a továbbiakban Magisztrátusi jegyzőkönyv 1800).

¹² Uo. 99r.

¹³ A magisztrátus a Guberniumhoz. 1800. március 27. MOL, Erdélyi Főkörmányszéki Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (in Politicis), F 46 (a továbbiakban F 46), 3194/1800, 1.

¹⁴ Illyés László szerződése. 1800. március 18. F 46, 3194/1800, 5–6. Lásd a Függelékben.

¹⁵ Nevét Pál-Antal Sándor hibásan közli Illyés Mártonként – keresztneve valójában László volt, amint azt a magisztrátusi jegyzőkönyvek és a mester szerződése egybehangzóan bizonyítják.

magisztrátus előtt is tudva lehet, jelentette” – derül ki a szerződéskötés napján.¹⁶ A főtéri kút elkészítése utáni években a magisztrátus több ízben arra hivatkozva utalt ki neki tűzfát, hogy karbantartsa a kutat, illetve hogy a továbbiakban is kamatoztatni szeretné tudását.¹⁷ 1804 októberében még mindig Marosvásárhelyen lakott bérelt szálláson.¹⁸

A kortárs Borosnyai Lukács János 1837-ben kiadott verses monográfiája szerint a víz „megugrattatásának” ötletgazdája „németek közt tanult okossága” révén Nemes György szenátor lett volna, aki nap mint nap az említett vár környéki forrás alatti sártengeren keresztül volt kénytelen a tanácsulésekre járni: „Nem tsak mérésben is volt már jártossága,/ Használt németek közt tanult okossága./ Fejülről minden nap jövé tanátskozni, E’ bőv forrás mellett kezde gondolkozni./ Hogy képpes mindennap abba tapiskálni,/ A’ mit ezerképpen lehetne használni. [...] Ő volt, ki forrását előbb megmértette,/ ’S ami ott nem kellett, piatzra vitette. / Mit tanult ezelőtt viznek erejéről, / Elé vette, ’s vize ugy mozdult helyéről,/ Hogy tsőjiből addig, ki fojni nem hadja,/ Mig piatz közepin meg nem ugrattatta.”¹⁹ Borosnyai bizonyára nem ok nélkül zengedezett hajdani barátja érdemeiről – a magisztrátusi jegyzőkönyvek az ötletadóról ugyan hallgatnak, de azt valóban igazolni látszanak, hogy az építés ügyének egyik fő mozgatója az ekkoriban szenátorként és rendőrfelügyelőként (politiae inspector) működő Nemes György volt.

Míg a „vizi mester” tanácsára még a nedvkeringés megindulása előtt sietve hozzáálltak a csőnek való fiatal cserefák kivágásához,²⁰ zajlott az ügyet a Gubernium elé táró folyamodvány előkészítése – a középítkezésnek számító munkálat jóváhagyása a tartomány centralizálódó gazdasági viszonyai közepette már nem csupán a helyi önkormányzat akaratán múltott (annál is inkább, mivel komoly költségvonzatai voltak). A magisztrátus érvelésében a tűzbiztonság kérdésére került a hangsúly: mivel „a Piatz körül, ahol a méltóságos Királyi Táblának, a méltóságos Fiscalis Directoratusnak és a városnak leveles tárjai, az uraságoknak, a városi publicumnak és tehetősebb polgároknak nagyobb épülettjei s a kereskedőknek boltyai vagynak, igen ritkán találtnak a kutak”, a díszkút építését a medencéjében tárolható nagy mennyiségű víz indokolja.²¹ Folyamodványukhoz csatolták

¹⁶ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1800, 105r–v.

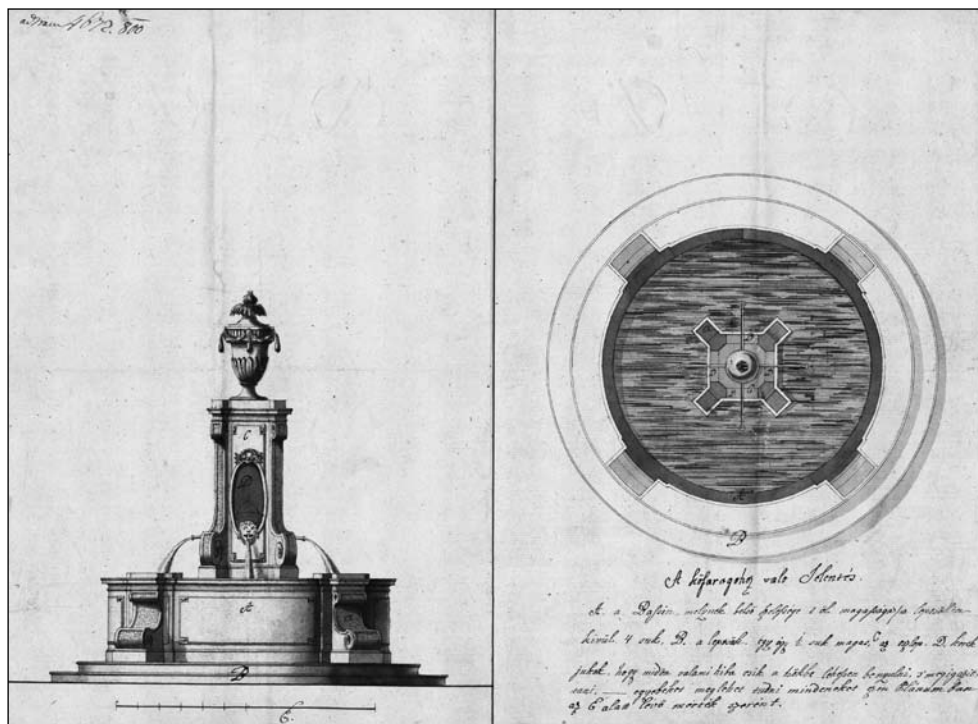
¹⁷ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1801, 84r, 97r. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Magisztrátusi jegyzőkönyvek (118. leltár), nr. 32 (a továbbiakban Magisztrátusi jegyzőkönyv 1801); Magisztrátusi jegyzőkönyv 1802, 14r. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Magisztrátusi jegyzőkönyvek (118. leltár), nr. 33 (a továbbiakban Magisztrátusi jegyzőkönyv 1802).

¹⁸ A maroszséki hatóságok 1804 őszén tudakozódnak a várostól holléte felől „egy Magyar Országi bizonyos uraság” kérésére – nem tudjuk, ki volt a távoli érdeklődő, és mi lehetett az érdeklődés oka. Lásd Maroszsék tisztsége a magisztrátushoz. 1804. október 3. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Acta politica (107. leltár) (a továbbiakban AP), 183/1804.

¹⁹ „Az előbb politiae Director és Senátor, azután Városi Fő Biro Nemes György [...] ki első fel találója és le vívője volt azon város forrásának, mely a Vár déli oldala aloll vészi eredetit” – fűzi hozzá a magyarázó jegyzetekben a szerző. Borosnyai Lukács János százéves vásárfiája a szentmártonnapi sokadalomra 1837–1937. Közzéteszi Fodor István. Mvhely 1937. 23.

²⁰ „mert ha egyszer az fának vize megindul, nem lesz tartós.” Magisztrátusi jegyzőkönyv 1800, 99r, 105r–v.

²¹ „...mely miatt a már nagy költséggel készített vízi puskát is illendőül használni nem lehet, bajos

1. A marosvásárhelyi díszkút első, kivitelezetlen terve, 1800

a hidraulikussal kötött szerződést is. A Gubernium a bevett gyakorlat szerint az Exactoratus Provincialis és az Aedilis Directio véleményét kérte az ügyben. (Az építésügyi hatóság Mathias Fischer által jelzett beleegyezése május 6-án, a számvévőségé 8-án kelt; a Gubernium május 29-én tudatta a várossal, hogy „a kívánt 150 Rftoknak az említett végre az allodialis cassából léjendő fordíttatását nem ellenzi”.²²)

A folyamodvánnyal április elején Nemes György szenátor személyesen utazott a kormányservek székvárosába, azzal a megbízással, hogy Illyés utasításainak megfelelően a kőkádat is megalkudja egy kolozsvári kőfaragóval.²³ A szenátor 1800. április 3-án Schindler Mihállyal kötött szerződést.²⁴ A mester 220 német forint

lévén az imitt-amott szélyvel lévő kankálléros kutakból a hirtelen kívántató elegendendő vizet egybegyűjteni, s a víznek nincsen elegendendő bővsége. Igyekezett ezen fogyatkozáson segíteni, és arra határozta magát, hogy a piatz közepire, mely hely az eddig ottan körül bé volt apróság áruló színeknek onnan lett elmozdítások után avégre elég tágossá és alkalmatossá vált, egy szőkő kutat készíttessen.” A magisztrátus a Guberniumhoz. 1800. március 27. F 46, 3194/1800, 1.

²² F 46, 4513/1800; Guberniumi leirat. 1800. május 29. AP, 494/1800, 5; Magisztrátusi jegyzőkönyv 1800, 211r.

²³ Nemes György megbízólevele. 1800. március 27. AP, 494/1800, 2; Magisztrátusi jegyzőkönyv 1800, 112v.

²⁴ Schindler Mihály szerződése. Kolozsvár, 1800. április 3. MOL, Erdélyi Főkormányshéki levéltárak, Directio Aedilis, F 147 (a továbbiakban: F 147), 70/1800, 1. Lásd a Függelékben.

ellenében vállalta, hogy szeptember 8-ig „csinosan megfaragott, szép, jó, erős, és a vizet állandóul megtartó kövekből” elkészíti a medencét, Szent Mihály-napra pedig felállítja és összeilleszti azokat a város főterén, jótállva azért is, hogy az illesztéseknél a víz nem fog szivárogni. A szerződés pontos leírást ad a kör alaprajzú medence méreteiről: átmérője 2 öl (3,79 m), belmagassága 5 láb (1,58 m) volt, a kád körül két, egyenként fél láb (15,8 cm) magas és 1 láb (31,6 cm) kiugrással kialakított lépcsőfokkal. A medence mellé erősítésként 4 támaszt szántak, belsejét fél láb széles kőlapokkal padolták volna. Schindler Mihály (megh. 1821) keresett kolozsvári kőfaragó volt, tevékenységének hatósugara azonban messze túlterjedt a város határain, a század elején többfelé dolgozott Marosvásárhelyen és környékén (Gernyeszegen, Koronkán) is.²⁵

A kőfaragó szerződését a magisztrátus május 10-én a kút tervrajzával együtt továbbította felülvizsgálatra a Guberniumhoz, kérve, hogy a tervet az Aedilis Directio Kolozsváron személyesen adja Schindler kezébe (változtatás esetén pedig annak megfelelően módosítsák a kőfaragó szerződését is).²⁶ A felküldött datálatlan és szignálatlan tervlap (1. kép) a kút homlok- és alaprajzát ábrázolja, és teljes mértékben megfelel a Schindler szerződésében foglaltaknak. A kör alaprajzú víztároló medence párkányozott mellvédjét tábladíszek tagolják, és négy, erőteljes volutákkal hangsúlyozott támasz övezi. A közepén emelkedő, hasáb formájú felépítmény oldalain vízköpő maszkokból lövell négyfelé a víz, fölöttük ovális nyílásokkal (utóbbiak a szerkezethez való hozzáférést biztosították volna meghibásodás esetén). A nyílások fölött leveles kagylómotívumok, az éleken markáns volutákban végződő rátétek láthatók, a hasáb tetején méretes füzérdíszes urna áll.²⁷ A színvonalas rajz készítőjére nem utalnak a források, a bal alsó sarkában a kőfaragóhoz szóló magyar nyelvű jelmagyarázat kizárja Schindler szerzőségét (talán Illyés László munkája).

A Guberniumhoz küldött dokumentáció június elején került az Aedilis Directio (és az Exactoratus) asztalára.²⁸ Mathias Fischer építésügyi igazgató szakvéleménye

²⁵ B. Nagy Margit: *Függelék. A kötetben szereplő kolozsvári művészek és kézművesek adatai. = Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.* Buk. 1970. 321; *Uő: Művészek és mesterek Kolozsvárt. 1700–1850. = Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok.* Buk. 1977. 243. A marosvásárhelyi református kollégium számára 1801-ben készített víztető köveket. 1802-ben az újtordai református templom igényes márványszószékét faragta. Lásd Orbán János: *Református kollégiumépítkezések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában. Nagyenyed, Marosvásárhely, Kolozsvár.* Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat, II(2007). 268 (a továbbiakban Orbán 2007); Weisz Attila: *Az újtordai református templom 18–19. századi emlékei. Néhány adat Kövecsi János és mások pályájához. = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére.* Szerk. Orbán János. Mvhely–Kvár 2011. 192.

²⁶ A magisztrátus a Guberniumhoz. 1800. május 10. F 46, 4672/1800, 3.

²⁷ Úgy tűnik, a tervrajz egy tollhibának köszönhetően maradt fenn a kormányhatósági levéltárakban. A felküldött tervek archiválása nem volt bevett gyakorlat a Guberniumban, ezeket általában visszaosztották a helyi szerveknek. Így tettek 1800 szeptemberében a marosvásárhelyi kút tervével is, azonban a kormányhatósági levéltárakban fennmaradt elintézésfoglalmazvány és a marosvásárhelyiek által megkapott leirat szövegét egybevetve egyértelmű, hogy az utóbbit készítő írnok a rajz és a szerződés viszszaadás helyett azok visszavárásáról írt. A magisztrátus hűségesen követte az utasítást, Schindler első szerződését és az első tervrajzot visszaküldte Kolozsvárra. Lásd MOL, T 75, nr. 7; Fogalmazvány. 1800. szeptember 11. F 46, 8021/1800, 5; A magisztrátus a Guberniumhoz. 1800. október 10. F 147, 70/1800.

²⁸ A Gubernium a magisztrátushoz. 1800. május 29. AP, 494/1800, 5.

augusztus 11-én kelt – időközben helyszíni tapasztalatokra is szert tehetett, hiszen tudjuk, hogy júniusban más ügyekben személyesen is megfordult Marosvásárhelyen.²⁹ Az Aedilis Directio új tervet készített, melyen a vásárhelyiek által a medence közepére szánt, klasszicizáló késő barokk jellegű felépítményt a gazdaságosság és az újabbkori ízlés kívánalmainak megfelelően egyszerű piramisra cserélte. Utóbbi kőfaragó munkája fele annyiba került, mint a város által javasolt díszesebb faragványé.³⁰ Az új tervrajz október 8-án érkezett Marosvásárhelyre – a magisztrátus megerősítette, és az ennek alapján készített második szerződés másolatával együtt továbbította azt Schindler kőfaragóhoz.³¹

Míg a tervrajz az építésügyi hatóságok asztalán alakult, Marosvásárhelyen teljes erőbetéttel dolgoztak a május végén engedélyezett munkálat, a vizet a vártól a főterre vezető csatornarendszer kiépítésén – vágatták a szükséges fákat, ásatták a kanálist, homokot, folyami követ és más építőanyagokat fuvaroztak.³² Július közepén „perselyek és karikák” készítésére és felferésére fogadtak fel egy Molduván Demeter nevű cigánykovácsot, aki még novemberben is dolgozott a kút körül.³³ A kolozsvári harangöntőtől (bizonyára valamelyik Andrásföszkitől) rendelt „Mundstuck” november elején érkezett Marosvásárhelyre,³⁴ ekkoriban a kút medencéje körüli téglarakással foglalatostokdta a városbeli kőművesek.³⁵ A munkálatokat végig Illyés László felügyelte, a magisztrátus december 9-én utasította az allodiális perceptort végső elszámolásra vele, visszakérve a keze alatt lévő számlákat.³⁶

A faragott kő elemek elkészítése és felállítása azonban következő évre maradt. Schindler szerződésének májusi kísérőlevele szerint 1800-ban csak a kádat tervezték elkészíteni, a felépítmény faragása következő évre maradt volna.³⁷ Júniusban viszont Schindler kőbányája beomlott, így a szerződésben vállaltaknak nem tudott eleget tenni, a kőfaragó munka teljes egészében 1801-re halasztódott.³⁸ Januárban újabb részletet küldtek Kolozsvárra Schindler fizetségéből, a kút felállítására azonban csak ősszel került sor: a mester szeptember második felében érkezett a városba egy legénye és egy ónöntő társaságában.³⁹ Munkájával az időközben

²⁹ A Maroson működő malmok elhelyezése, a városi utcák kikövezése, valamint a Királyi Tábla székházának felmérése ügyében. *Magisztrátusi jegyzőkönyv 1800*, 199v, 201r–v; Esküdtek tanácsának jegyzőkönyve 1800–1804, 14–16. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Tanácsi jegyzőkönyvek (117. leltár), nr. 3; A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Acta allodialia (107. leltár) (a továbbiakban AA), 152/1801, 81.

³⁰ Mathias Fischer a Guberniumhoz. 1801. augusztus 11. AP, 494/1800, 8.

³¹ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1800, 324v; A magisztrátus a Guberniumhoz. 1800. október 10. F 147, 70/1800.

³² Uo. 274v, 279r, 280r.

³³ Uo. 242r, 244v, 268v, 303v, 353v.

³⁴ Uo. 316r, 354r.

³⁵ Uo. 345v, 346r, 357r.

³⁶ Uo. 270v, 374v.

³⁷ A magisztrátus a Guberniumhoz. 1800. május 10. F 46, 4672/1800, 3.

³⁸ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1800, 219v.

³⁹ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1801, 18v–19r, 242r.

előálló bonyodalmak⁴⁰ ellenére jó ütemben haladt, október első felére be is fejezte azt.⁴¹ A szemfüles kőfaragó az új munkák szerzése terén sem tétlenkedett – október 8-án a református kollégium északi szárnyának párkányozott vízvető köveit vállalta fel.⁴² Október végén az ismeretlen kolozsvári önöntő is felvehetett 157 német forint 54 krajcár munkadíját.⁴³ A kőelemeket vaskapcsokkal fogták össze⁴⁴; a beszerzett alapanyagok arra utalnak, hogy az illesztéseknél lenolaj alapú kittet használtak,⁴⁵ és a kút elkészülte után is lenolajjal kezelték a kőelemeket.⁴⁶

Bármennyire is Schindler lelkére kötötték szerződésében a jó alapanyagok használatát és a minőségi munkát, a kút elemeivel már következő évben gondok adódtak. A marosvásárhelyi tanács vádja szerint a kőfaragó a kádba esetlen és gyenge köveket is elegyített, melyek csakhamar romladozni kezdtek, így 1802 augusztusában a Guberniumon és a kolozsvári magisztrátuson keresztül szólították fel arra, hogy a szerződésben vállalt garanciáknak megfelelően kijavítsa munkáját.⁴⁷ Schindler október közepe táján meg is érkezett, és a hónap végéig befejezte az igazításokat.⁴⁸ A kúttal és a medencével a továbbiakban is adódtak gondok: 1807-ben ismét javításra szorult.⁴⁹ Nem is lett hosszú életű, alig húsz év alatt teljesen tönkrement: egy 1820. szeptember 20-án jelentő vizsgálóbizottság szerint „azon kútnak gárgyája jóllehet már ezelőtt egynéhány esztendőkkal vasabronccsal körülvetetett, s körülötte sok rendbéli igazítások tétettek, mindazonáltal sok esztendeje már, miolta kádgya a vizet nem tartya, és így abbéli fő tzélnak, hogy az égés esetére kádgya mindenkor tele légyen, meg nem felel; de kölömbbe is az egész kőkád nagyobbára elpattogván és porladván, nem sok időre magába öszve fog omlani, valamint a Pyramissa is, mivel a derekán alól annyira megromlott, hogy nem sok időre, de pillanattya is tudni nem lehet, melyik pillanatban leesésével veszedelmet okozhatna”.⁵⁰ Maga

⁴⁰ Schindler ismeretlen okokból verekedésbe torkolló összetűzésbe keveredett az épülőfélben lévő Teleki Tékán dolgozó ácsokkal. Szeptember 28-án panaszolta a magisztrátusnak, hogy Teleki Sámuel Szent Miklós utcai kocsmájában az ácsok megtámadták, megverték, „lehuntzfutozták”. A sürgős munkákra hivatkozva Teleki tisztartója többszöri kérésre sem engedte a testület elé a mestereket, akik ráadásul ezen felbátorodva az épülő ház emeleti ablakaiból inzultáltak a magisztrátus követeit. A „lárma” kivizsgálása végül abbamaradt: hibásnak tűnt a dologban Schindler is, a magisztrátus sem nagyon akarhatott miatta konfliktusba bocsátkozni a kancellár ügyintézőjével. Uo. 246.

⁴¹ Uo. 254v.

⁴² Orbán 2007, 85. lábjegyzet.

⁴³ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1801, 260r.

⁴⁴ Molduván Demetert a kapcsokért október végén fizették ki. Uo. 257v.

⁴⁵ Augusztus végén 4 veder olajra való lenmagot vásároltak, emellett téglá és üveg törésére alkalmas mozsarat szereztek a szőkőkúthoz. Uo. 222r.

⁴⁶ A festést Bosi Márton és Viski Pál asztalosok végezték. Uo. 261r.

⁴⁷ A magisztrátus a Guberniumhoz. 1802. augusztus 11. AP, 690/1802; Magisztrátusi jegyzőkönyv 1802, 244r.

⁴⁸ Október 27-én kéri fizetését a magisztrátustól az igazításokért, valamint a kád fenekén egy lefolyó véséséért: „hogy amikor szükségesnek találtatik, a víz azon a jukon kibocsáttatván, a kőkád illendőül kimosattassék, kitakaríttathassék, és mind a víz, mind a víztartó jobb állapotba conserváltathassanak”. Uo. 331r, 339r–v.

⁴⁹ Benkő Károly: *Marosvásárhely szabad királyi város leírása 1862-ben*. S. a. r. Pál-Antal Sándor. Mvhely 2001. 94; Vö. Pál-Antal 2009. 264.

⁵⁰ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1820, II. 250r. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Magisztrátusi jegyzőkönyvek (118. leltár), nr. 56 (a továbbiakban Magisztrátusi jegyzőkönyv 1820, II).

a létesítmény azonban hozzánőtt a város szívéhez, a magisztrátus 1820-ban teljes újjáépítése mellett döntött. A régi kút helyén, a meglévő csatornahálózatra alapozva így készült el Bodor Péter nevezetes zenélő kútja – ennek szerteágazó története azonban meghaladja e tanulmány kereteit.

A kivitelezett terv sajnos nem áll rendelkezésünkre, a kút kinézetének körvonalazásában kénytelenek vagyunk a szűkszavú írott forrásokra hagyatkozni. A víztároló medence közepén a kortársak visszatérő szóhasználata szerint „piramis-forma” felépítmény magasodott. „A Piatz közepin vagyon egy kőből készített szökő kút, melynek gárgája és közepin levő piramissa feje faragott kőből van kikészítve, ezt körül vészi cserefa ágasokra készített, farostélyos kerítés, a merítő helyen kétfelől a víz szökésével szembe vadnak készítve két különböző, czifra módra alkotott vasrostélyos ajtók, francia zárral” – értesülünk 1811-ben a város javainak leltárából⁵¹; „...a pyramis oldalán egy pléh táblából készölt vas ajtócska [van]” – pontosítanak 1814-ben.⁵² Piramist emleget a terv Mathias Fischer által szignált kísérlőlevele is. A kortárs Borosnyai Lukács János azonban egy helyen *oszlopként* utal a felépítményre („Kezdetben itt tsak egy oszlop álitatott,/ Kolosvárt négy szegre a’ mely faragtatott”): ez azt sejteti, hogy egy magasabb (esetleg obeliszkyszerű?) gúla-idomról lehetett szó.⁵³

Az ilyen jellegű kútépítmények jól ismertek a korabeli Európa városi közterein. Salomon Kleiner 1737-es városképe zömökebb, valóban piramisszerű köztéri kutat örökít meg a bécsi Fischhof környékén, a kútforma tehát már a század első felében ismert lehetett a császárvárosban.⁵⁴ A saarbrückeni Johannes Markton álló, víztároló medencével kialakított kút obeliszkjét még barokk faragványok ékesítik, csúcsára urna került (1759–60, F. J. Stengel tervei alapján). A darmstadti Marktplatzon lévő hasonló kút megjelenése már visszafogottabb, a

2. Köztéri kút, Darmstadt

⁵¹ A város javainak leltára 1811. 56. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Allodiális számadások (115. leltár) (a továbbiakban Allodiális számadások), nr. 329.

⁵² Az ajtó a szerkezetéhez való hozzáférést biztosíthatta. A város javainak leltára 1814. 24, 25. Allodiális számadások, nr. 332.

⁵³ Borosnyai Lukács János százéves vásárfiája a szentmártonnapi sokadalomra 1837–1937. Közzéteszi Fodor István. Mvhely 1937. 11.

⁵⁴ A kép leelőhelye: http://de.wikipedia.org/wiki/Brunnen_in_Wien. (Letöltve: 2011. május 23.)

3. Köztéri kút, Stuttgart

felületét díszítő lapos szalagművek érvényesülni engedik a gúlaszerű formát **(2. kép)**. Csúcsára gömböt helyeztek, víztároló medencéje mellvédjét copf füzérek tagolják (Johann Helfrich Müller, 1780). A stuttgarti Prinzenbau sarkához simuló kútépítmény négy apró gömbön nyugvó gúlájának letisztult formái már klasszicista jellegűek **(3. kép)**. 1777 táján a bonni Marktplatzon, a városháza előtt épült obeliszk alakú klasszicizáló közkút víztároló medence nélkül.⁵⁵ Korai angolkertjeinkben is találkozunk hasonló alakzattal: a hotkóci Csáky-kastélypark részleteiről készített közismert Rombauer János-féle festményen (1803) jól azonosítható egy obeliszk-szerű, kutat rejtő építmény.⁵⁶ Végül meg kell jegyeznünk, hogy a 19. század derekán hasonló idommal helyettesítették Marosvásárhelyen is a Szent György utcai díszkút felépítményét.

Kutak a város más részein. A Szent György utcai díszkút

Marosvásárhely javainak 1808-tól ránk maradt leltárai a piaci nagy kúton kívül öt más, a város költségén épített kutat is nyilvántartanak: „pompos kút”, „szökőkút” névvel illetik őket, néhol együtt használva a két elnevezést – vélhetően azonos kúttípusra utalnak. Ezek azonban nem lettek hosszú életűek: a Szent Miklós utcai „pompos kút” már 1808-ban rossz volt, 1810-re ez lett a sorsa a Fazakas utcában László István háza előtt álló, hasonló kútnak is; 1811-ben mindkettő „megromolván, mivel a városon ahhoz értő mesterember nem tanáltatik, a kútból pompjai kiszedettek, melyek a város majorjába minden haszon nélkül hevernek”. A város vendégfogadójával szemben, az Emmanuel István boltja mellett álló társuk („pompra készítve, új csere gárgyákkal árbutzra építve”) 1811-re romlott el, 1814-ben, „minthogy annak sem ágossa, sem pedig egyéb eszköze nincs, mellyel a vizet merhessék, a víz benne tisztátalan és zavaros”; később hasznavehetetlenként szerepel, majd teljesen eltűnik a leltárakból. 1811-től a Hegedűs János szabó háza előtti, négyszögű cserefa káddal, „cserefa gárgyával [...] közepén lévő réz-

⁵⁵ A négy tárgyalt kútra vonatkozó információk, illetve képek: www.bildindex.de. (Letöltve: 2011. május 23.)

⁵⁶ Zádor Anna: *Az angolkert Magyarországon. = Az építészet és múltja. Válogatott tanulmányok*. Bp. 1988. 154–155, borítólap; *Művészet Magyarországon 1780–1830. Katalógus*. Szerk. Szabolcsi Hedvig–Galavics Géza. Bp. 1980. 132.

csőivel” kialakított kút is javításra szorult, 1814-től pedig végérvényesen eltűnt a leltárakból.⁵⁷

A leltárak tehát egyértelműen jelzik, hogy a századforduló táján nem a főtéri volt a város egyetlen vállalkozása a kútépítés terén. Összetettebb szerkezeteknek tűnnek, nem kizárt, hogy készítésük szintén Illyés László hidraulikus nevéhez köthető.⁵⁸ Néhány év múlva azonban már nem volt karbantartásukhoz értő szakember a városban, ez pedig lassan megpecsételte sorsukat. 1810-ben a közutak tarthatatlan állapotra az esküdtek tanácsában is napirendre került. Szebenből, Brassóból, Kolozsvárról vagy Medgyesről szerettek volna a pumpás kutak készítéséhez értő mesterembert hozatni, „mivel a pump által hamarabb és több víz, kevesebb erővel, ha a szükség megkívánná, a tűz oltásra is (melytől Isten őrizzen) vétethetik ki, hogysen a gémes kutakból”⁵⁹ – nem tudunk róla, hogy a határozat milyen következménnyel járt.

A főtéri kút mellett csak a Szent György utcában létesített kút élte túl a 19. század első évtizedeit. Az 1808-tól felvett leltárak szerint ez is „pompra” készült, „közepében egy rézcső vagy szivárvány [van], ahol a víz jön ki”; 1811-től ez is javításra szorult, 1814-ben „gárgyái egymástól elnyílván, a víz benne meg nem állhat”. A továbbiakban nem említik hibásként, de 1818-ban kádja és csője egyaránt rossz volt – ekkor hallunk először arról, hogy a főtéri nagy kúthoz hasonlóan ennek vize is csatornákon volt levezetve a várdomb oldalából.⁶⁰ A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nem egyértelmű, hogy pontosan mikor épült, 1801 augusztus–szeptemberében, a főtéri munkálatokkal párhuzamosan mindenestre napirenden vannak egy Szent György utcai kút építésének előkészületei is.⁶¹

1820-ban a város börtönében fogva tartott Bodor Péter szakértelmét kihasználva ezt is felújították, élettartama így évtizedekkel hosszabbodott meg. Az idézett leltárak szerint a várból lejáró sikátorral szemben helyezkedett el. Ez a napjainkra felszámolt köz tudvalevőleg a mai Posta utca 14. és Forradalom utca 6. szám alatti házak közt indult a vár kapubástyája felé – a kút tehát a két utca találkozásánál keletkező tér környékén állt, (amint az Mikolai Tóth István 1827-ben rézbe metszett rajzán is pontosan látható **(4. kép)**).⁶²

⁵⁷ Allodiális számadások: A város javainak leltára 1808, 19. (nr. 326); A város javainak leltára 1810, 21. (nr. 328); A város javainak leltára 1811, 56. (nr. 329.); A város javainak leltára 1812, 93. (nr. 331); A város javainak leltára 1814, 24. (nr. 332); A város javainak leltára 1815–16, 24. (nr. 334); A város javainak leltára 1817–18, 24. (nr. 337); A város javainak leltára 1818, 30. (nr. 338); A város javainak leltára 1820, 14. (nr. 341)

⁵⁸ A kérdést talán az 1803 utáni magisztrátusi jegyzőkönyvek vizsgálata világíthatná alaposabban meg.

⁵⁹ Esküdtek tanácsának jegyzőkönyve 1810, 108r. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Tanácsí jegyzőkönyvek (inv. 117), nr. 4.

⁶⁰ 1818: „...ezen kútnak a kádgya romladozott, úgy a csője is ki jukadozott, felyül eltörött, reparatiot kíván. Nevezetesen pedig ezen kút cánálissának a sikátorban lévő felső vége az ottan lefolyó víz által töltés nélkült maradván, ezt haladék nélkül meg kell igazítani, minthogy a víz kimosta a földet róla.”

⁶¹ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1801, 225v, 235r, 235v.

⁶² A fentebb idézett 1810 körüli városi leltárak szerint Sándor János háza előtt állt. A kútépítéshez szervezett 1820. februári pénzgyűjtés forrásanyaga már Cserei Farkasné Bey Claudia háza előtt említi a kutat. AA, 992/1820, 3.

4. A Szent György utcai kút a Mikolai-féle metszeten, 1827

ács dolgozott.⁶⁵ Augusztus 5-re a kőművescéh befejezte a rá háruló munkát, de tagjai zúgolódtak szerfelett való terheltetésük miatt; pallérként Schaffner Ignác dolgozott velük.⁶⁶ A kút közepén lévő rézcsövet („szivárványt”), illetve a tetején található réz „golyóbist” Müller József rézműves készítette el.⁶⁷ A munka során többféle festékanyagot is vásároltak.⁶⁸ Augusztus 21-én Peielle Vencel főbíró szerint a kút már majdnem készen állt, a sár megelőzése érdekében a környék pfaszterezését javasolta.⁶⁹ Bárdosi Tódor még májusban két vályút faragtatott mellé ajándékként, „a nemes publicumhoz viseltető hívséges polgári indulattyaiból, emlékezetnek okáért”.⁷⁰ A díszkút elindítását ünnepélyes külsőségek között, díszvilágítással, díszlövésekkel ünnepelték a marosvásárhelyiek.⁷¹ A munkát adminisztráló szenátor, Zöld Ádám szeptember 11-én számolt el a magisztrátus előtt.⁷² Több forrás egybehangzóan tanúsítja, hogy a szakmai vezetést Bodor Péter látta el, a műszaki megoldások neki tulajdoníthatók.⁷³ A forrásanyag azt sejteti, hogy a létező csatornarendszer fa elemei (az ún. „lutsfák”) már ekkor cseréire szorultak, de Bodor közreműködésével még

A magisztrátusi jegyzőkönyvek 1820 júliusában a kút alapjainak ásásáról, a kőműves- és ácscéh tevékenységéről, falazatok, bolthajtás rakásáról számolnak be⁶³ – a kőművesmunkára a csatornarendszer elkészítésénél lehetett szükség.⁶⁴ Augusztus elején a kút és az elrothadt „lutsfák” helyreállításán tizennégy ács, a vízvető kövek újrifaragásán Kaszás Sámuel kőműves és Váradai István

⁶³ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1820, II, 71r, 73v. Az ácsok munkájáról, a kút rézcsövének igazításáról már január–februárban vannak adatok. Magisztrátusi jegyzőkönyv 1820, I, 42v, 47v, 90v. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Magisztrátusi jegyzőkönyvek (118. leltár), nr. 55. (a továbbiakban: Magisztrátusi jegyzőkönyv 1820, I).

⁶⁴ A város számadása szerint a kút „canálisára” használtak fel 27 100 darab téglát. Oeconomusi számadás 1819–20, 21v. Allodiális számadások, nr. 250.

⁶⁵ Munkakimutás. 1820. szeptember 2. AA, 992/1820. 8.

⁶⁶ Kifizetésükre végül augusztus 9-én adtak utasítást. Magisztrátusi jegyzőkönyv 1820, II, 128r, 137r.

⁶⁷ Zöld Ádám elszámolása. 1820. szeptember 11. AP 992/1821, 5–6.

⁶⁸ Nagy István orator a magisztrátushoz. 1820. október 30. AP 992/1821, 1–2.

⁶⁹ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1820, II, 152v.

⁷⁰ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1820, I, 420v–421r.

⁷¹ Oeconomusi elszámolás 1819–20, 28v. Allodiális számadások, nr. 250.

⁷² Magisztrátusi jegyzőkönyv 1820, II, 225v.

⁷³ „...insinér Bodor Péter, mint aki azon munkák pallérja” – hivatkozik rá Nagy István orator 1820. október 30-án. AA, 992/1820, 1–2.

1822 nyarán is zajlott körülöttük javítás.⁷⁴ A kútnak víztároló medencéje is volt a vár alatt.⁷⁵

A Szent György utcai kút kinézetéről és szerkezetéről a város leltárai alapján nyerhetünk képet. „Vagyon a Szt. György uttzában a várkapu felől lejáró sikátorral szembe egy más szökő kút, mely egy hójagot formálván négy csőkön folydogál le kettős fa víztartójába és ebből egy vas csőn illő bővséggel foly ki az itató válluba. Ezen szökőkút oszlopa tetején vagyon egy réz golyóbis, mely, midőn a belől lévő sróffal le szoríttatik, tükör formába adja ki a vizet kereken” – írja a leltárkészítő 1836–37-ben.⁷⁶ Központi eleme tehát a rézből készült cső („szivárvány”) volt, melyből négyoldalt folyt ki a víz, a tetejére szerelt golyó leszorításával pedig tükörszerűen csorgott alá körkörösén („megereztése idején a rendes vízfolyáson kívül egy üveg czilindert formál” – írják körül a látványosságot 1824-ben⁷⁷). Vize lépcsőzetesen egymás fölé helyezett fa medencékbe, innen pedig egy itatóvályúba folyt. Mivel a helybeliek marháikat a szigorú tiltások ellenére következetesen a felső medencékből itatták, 1822-ben azokat – a vályút kívülre helyezve – karfákkal vették körül.⁷⁸ A szökőkutat 1842 táján tatarozták, a csúcán lévő „golyóbis” azonban 1846-ban még javításra szorult,⁷⁹ a továbbiakban eltűnik a leltárakból.

A két évtized múltán, 1865-ben felvett inventárium részletesebb leírása szerint a kút a közelmúltban nagyarányú átalakításokon esett át: közepén immár téglából rakott oszlop emelkedett, tetején díszes kőgombbal, medencéit földbe süllyesztették, díszes vasrostély övezte, a vár alatti víztárolóból odavezető csatornákat pedig, úgy tűnik, fémcövekre cserélték.⁸⁰ Ezt a leírást ismétli meg a korszakot záró 1868-as leltár, a forráscsoport utolsó darabja is.⁸¹ Ez az átépített kút a jelek szerint megérte a századfordulót: egy, a Szent György utca déli végét megörökítő, 1906-ban feladott képeslapon alacsonyabb, obeliszk formájú közkút azonosítható a római katolikus leányiskolával átellenben, megjelenése mindenben megfelel a leltárakban leírtaknak⁸² (5. kép).

Mint már szó esett róla, a Szent György utcai díszkút műszaki megoldásai Bodor Péternek köszönhetőek. A pénzhamisításért 1819 decemberében bebörtönzött

⁷⁴ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1822, I, 143v–144r, 176r, 188r, 243v. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Magisztrátusi jegyzőkönyvek (118. leltár), nr. 58.

⁷⁵ Sófalvi József a magisztrátushoz. 1832. január 2. AP, 936B/1833, 1–2.

⁷⁶ A város javainak leltára 1836–37, 20–21. Allodiális számadások, nr. 363.

⁷⁷ A város javainak leltára 1824, 36. Allodiális számadások, nr. 345.

⁷⁸ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1820, II, 347v; Magisztrátusi jegyzőkönyv 1822, II, 147v. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Magisztrátusi jegyzőkönyvek (118. leltár), nr. 59.

⁷⁹ A város javainak leltára 1842–43, 26–28. Allodiális számadások, nr. 376; A város javainak leltára 1846, 22–26. Allodiális számadások, nr. 380.

⁸⁰ „A Szent György uttzában, a Kisköz előtti szökőkút. Itt van egy téglából rakott oszlop, díszes kő gombbal, melynek három oldalából, három vas csőven foly ki a víz: elől egy kő, az idő által megrongált edénybe, kétfelől két földbe ássott és belől megpléhezett válluba. Az egész kutat körülveszi 4 szögű, díszes vasrostély. Vize foly a Kisközön leöntött vascsöveken a Kisköz tetején lévő, kőfallal kerített, s több földalatti canalisokkal ellátott nagy, forrásos mederből. Közelebről lévő kiújtvá, jó állapotban van.” A város javainak leltára 1864–65, 17–21. Allodiális számadások, nr. 398.

⁸¹ A város javainak leltára 1868, 9–14. Allodiális számadások, nr. 400.

⁸² Csepreghy András – Csepreghy Henrik: *Képeslapon üzen a múlt (Miről írtak elődeink a régi marosvásárhelyi képeslapokon?)*. Mvhely 2010. 32. kép.

5. A Szent György utcai kút századforduló képeslapon. Részlet.

„ezermester” ítéletre várva három és fél évet töltött a marosvásárhelyi városháza börtönében, ezalatt a magisztrátus igyekezett kihasználni kivételes hozzáértését és találékonyságát mindenféle műszaki ismereteket igénylő gond orvoslásánál: fogolyként építette 1820-tól a nevét halhatatlanná tevő főtéri zenélő kutat és a Maroson 1821 júniusában levonuló árvíz által elsodort ún. második hidat, mindeközben irányította az utcák flaszterezését (folyami kővel való kirakását) is.⁸³ A Szent György utcai kút fogolyként végzett első munkájának tű-

nik – neve 1820 tavaszán már biztosan felmerül a kútépítés körül.⁸⁴

Tervrajzok nem maradtak ránk, ennek ellenére abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy meglehetősen bizonyossággal körvonalazhatjuk a díszkút irodalmi előképeit. Napjainkra teljesen feledésbe merült, hogy a Maros Megyei Könyvtár egy Bodor Péter tulajdonából származó könyvet őriz, noha a 20. század elején a városi könyvtárba került kötetre 1911-ben még a *Vasárnapi Újság* is felhívta a figyelmet.⁸⁵ Georg Andreas Böckler⁸⁶ 1664-ben Nürnbergben megjelent műve, az *Architectura Curiosa Nova* német kiadásáról van szó – az első kötéstábla belső oldalán, a bal felső sarokban olvasható possessorbejegyzés teszi kétségtelenné, hogy a rongyosra olvasott könyv valóban Bodor tulajdonából származik.⁸⁷ Böckler

⁸³ A hídépítéshez kivételes erejű cövekverő gépet is készített. A munkálat történetének forrásanyaga: Magisztrátusi jegyzőkönyv 1821, passim. Vö. Bodor Péter a Guberniumhoz. Szamosújvár, 1837. január 4. A Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Iratgyűjtemény Marosvásárhely város levéltárából (fond 301), nr. 12, 35–40. A kérdést Pál-Antal is érinti: Pál-Antal 2009. 262.

⁸⁴ *Magisztrátusi jegyzőkönyv 1820, I, 420v–421r.*

⁸⁵ Szász Béla: *A marosvásárhelyi Bodor-kút*. *Vasárnapi Újság* LVIII/48(1911). 972.

⁸⁶ A művei címlapján „mérnök-építésznek” titulált Georg Andreas Böckler (1617/20–1687) nevét, habár több német grófi és hercegi udvarban szolgált, elsősorban szakírói tevékenysége révén tartja számon az utókor. A 17. század negyvenes éveitől számos könyvet írt a polgári és a katonai építészett tárgykörében, széles körű érdeklődése azonban a matematika, mechanika (*Teatrum machinarum novum*. Nürnberg 1661), nyomtatott grafika, sőt a heraldika területére is kiterjedt. Az *I quattro libri dell' architettura* halála után megjelent fordítása (*Die Baumeisterin Pallas/ Oder Der in Teutschland entstandene Palladius*. Nürnberg 1698) nagymértékben hozzájárult Palladio német nyelvterületen való népszerűsítéséhez (Irodalom: Vollmar, Bernd: *Die deutsche Palladio-Ausgabe des Georg Andreas Böckler, Nürnberg 1698. Ein Beitrag zur Architekturstheorie des 17. Jahrhunderts*. Ansbach 1983; Böckler, Georg Andreas: *Die Baumeisterin Pallas/ Oder Der in Teutschland entstandene Palladius. Kommentierte und illustrierte Übersetzung der ersten zwei Bücher von Andrea Palladios I quattro libri dell'architettura*. Faksimile-Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1698. Mit einer Einführung von Bernd Vollmar. Nördlingen 1991; Wagner-Rieger, Renate: *Einleitung*. = Böckler, Georg Andreas: *Architectura Curiosa Nova. Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1664*. Graz 1968). Böckler hatása magyar nyelvterületre is kisugárzott: katonai építészettel foglalkozó művei több 17. századi könyvtárunkban ott voltak, sőt II. Rákóczi Ferenc 1708-ban megbízta Szentiványi Jánost *Schola militaris moderna* című kézikönyve magyarra fordításával. Domokos György–Hausner Gábor–Veszprémy László: *Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben*. Magyar Könyvszemle CXIII/1(1997); Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. 1976. 299.

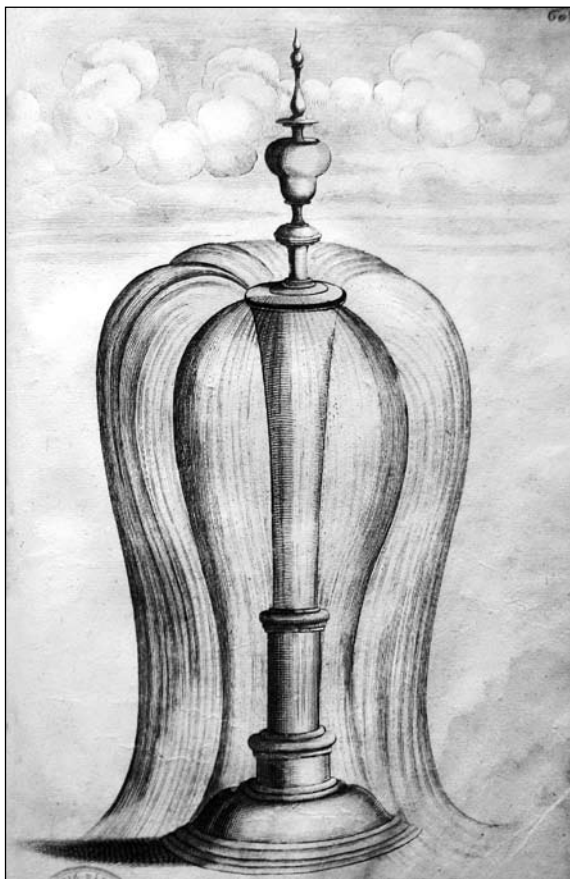
⁸⁷ A Maros Megyei Könyvtárban őrzött példány jelenlegi jelzete: 12.084. Régebbi jelzet: 488. Méretei:

munkája négy részből áll: az első a hidrodinamika és a szökőkút-építés elméleti kérdéseivel foglalkozik; a másodikban hetvenegy metszetrajz szolgál modellként a gyakorlati megvalósításhoz. A harmadik rész százhusz metszete (többségében) megvalósult itáliai, francia, angol és német díszkutatok (városi köztéri kutakat is), a negyedik pedig harminchat neves európai díszkertet, kerti építményt (köztük kutakat) és palotát tár az olvasó elé. A munka népszerűnek bizonyult – 1664-ben megjelent latinul is (Johann Christoph Sturm fordításában), 1701-ben latin, 1702/1704-ben pedig német nyelvű újrakiadást ért meg.⁸⁸ A Bodor tulajdonából származó példány hiányos, a könyv lapjait a második rész 19. számú metszetével kezdődően kötötték be.

Nem tudni, hogy a kötet milyen úton került Bodor Péter tulajdonába – talán európai vándorlásai során, talán már itthon, valamelyik főúri támogatójától szerezte. Alig ismert munkássága feltárása szempontjából mindenesetre kulcsfontosságú: tulajdonosa szakirodalmi érdeklődéséről árulkodik, arról nem is beszélve, hogy a számos erdélyi főúrnak dolgozó „ezermester” kerti építmények tervezésénél könnyen használhatta mintakönyvként az akkor már százötven éves traktátust. Mindenesetre úgy tűnik, a Szent György utcai kút készítésénél merített a kötetben foglaltakból – erre a következtetésre juthatunk, ha összevetjük az városi leltárak idézett leírása-it a Böckler által javasolt megoldások némelyikével. A könyv második részének 60. metszete (6. kép) épp egy olyan szökőkutat mutat be, amelynél a víz üvegszerű, sík felületként hull alá körkörösén – leírása is kísértetiesen idézi a leltárakat, habár a kívánt hatás eléréséhez Böckler nem egy golyó, hanem egy lemez (Blatt) csavar

21,2 x 32,4 cm (lapok) 22,5 x 33,1 cm (kötéstábla). Állapota rongált, lapjai több helyen szakadozottak, piskosak, jelzik, hogy a kötet hajdan mindennapi használatban volt. Papírtáblás, barna félbőr kötés, szakadozott márványpapír borítással; a gerinc és a sarkok bőrborítása erősen rongált. Gerincén egymástól egyenlő távolságra öt keskeny, vízszintes, rombuszos sáv húzódik. Bekötésekor három-három vízjeles előzéklappal, illetve a kötet végére kötött tiszta lappal látták el. A könyv erősen hiányos: az I. rész teljesen hiányzik, a lapokat a II. rész 19. számú metszetével kezdődően kötötték be. A II. rész 53. metszetét letépték a lap sarkából. A III. rész szöveges fele 7–8. oldalpárjának külső része letéptve, a 15–16, 23–24, illetve 25–26. oldalpárok lapja hiányzik, eredetileg sem volt bekötve. A metszetek közül a 16, 19, 69, 70, 72. számúakat kitépték, a 120. számú, a könyv lapméreténél hosszabb metszet alsó része hiányzik. A IV. rész szöveges felének 1–2. oldalpárja részben kitéptve, a 7–8, 27–28, 29–30. oldalpárok nincsenek bekötve. A IV. rész metszetei közül a 10, 11, 14, 15, 18. számú hiányzik, a jelek szerint nem is volt bekötve. A 22. és 23. metszetet (a környező lapok állapotából kiindulva) kitéphették. A 26. és 27. metszet hiányzik, a 29. számút kitépték. A lapokat kezdetlegesen restaurálták, a metszetek üres hátlapjának külső peremére több helyen papírt ragasztottak. A III. rész 94–95. metszetének lapja között fennmaradt, hasonlóképpen megerősített sarkotöredék arra utal, hogy a lapok kitépésére a „restaurálás” után került sor. A könyvtárba a kötet jelenlegi terjedelmében és állapotában került be, a 20. század eleji laptárazás folyamatos. A III. rész metszetei alá több helyen ceruzával, németül odaírták az illető kút helyét (a szöveges rész képmagyarázatai alapján). Az első kötéstábla bal felső sarkában tintával írt, halványuló possessorbejegyzés: „Bodor Pet[er] M[anu] p[rop]ria”. Fölötte: „120 R[ajnai] f[lorint]”. A könyv két kisméretű cédulát is megőrzött, rajtuk egy-egy fajtája nevével. Ezeket a néhai gondos könyvtáros egy, az első kötéstábla belső oldalára ragasztott borítékba helyezte. Felirataik: „Cercis Siliquastrum/ Tányéros Cercis v. Judás fája”, illetve „Pinus Larix/ Weress-fenyő/ Lerchen Baum”. Ezek a cédulák az ugyanebben a borítékban megőrzött szárított növényekhez tartozhattak, melyeket az egykori tulajdonos préselhetett le. Háromfajta szárított növény maradványairól van szó, az egyik fenyőféle. A lapok között is több helyen maradtak fenn növényi töredékek, 2011. áprilisában a III. rész 68–73. metszetoldala közül egy negyedik szárított növény maradványait gyűjtöttük ki, a négy növényt külön-külön borítékban helyezve el.

⁸⁸ Wagner-Rieger, Renate: *i.m.* 5.

6. Szökőkút rajza. *Architectura Curiosa Nova*, 60. kép

kiterjedt rájuk. Az önkormányzat igyekezett támogatni is a kútépítéseket: magán-személyek magisztrátusi engedéllyel kedvezményesen juthattak hozzá a szükséges faanyaghoz,⁹² utcai közkút építéséhez pedig anyagi támogatás és adminisztratív segítség járt: 1800 augusztusában a Kövecses utcában kezdeményeztek így kútépí-

általi szabályozását javasolja.⁸⁹ Az 54. ábra szökőkútjánál az azonos technikával felfelé ugratott víz körkörös edényformát idéz⁹⁰ (7. kép). Tükörszerűen hull alá az 53. metszeten szereplő kút vize is, a vizuális élményt itt a víz mögé helyezett gyertyák fokozzák.⁹¹ Könyvében Bodor bőséggel találhatott példát az amúgy általánosan elterjedtnek számító, egymás fölé helyezett víztartó medencékre is – igaz, a pazar eleganciájú elemek kivitelezése Marosvásárhelyen igény és anyagiak hiányában fel sem merült, a két medencét a helyi lehetőségekhez mérten fából készítették el.

A város vízellátását természetesen nem csak díszkutat biztosították: a század első évtizedében felbukkanó bonyolultabb szerkezetek mellett a továbbiakban egyre több hagyományos kútutat, csorgót vettek nyilvántartásba a leltárak, jelezve növekvő számukat, de azt is, hogy a városgazdák figyelme egyre inkább

⁸⁹ „Nr. 60. Ein anderer Aufsatz mit einem flachen untersch fallenden Wasser / so sich einem runden Glass vergleiche. Dieser Aufsatz solle eine zimliche lange Röhre / ohngefähr aufs wenigste 1 Schuch oder etwas darüber / haben / wird oben auch mit einer Blatte / so ein wenig rund gebogen seyn solle / mit einer Schrauben angeordnet / damit man solches eng oder weit machen könne.” Lásd Georg Andreas Böckler: *Architectura Curiosa Nova*... Nürnberg [1664]. Der ander Theil. 13. (Fig. 60).

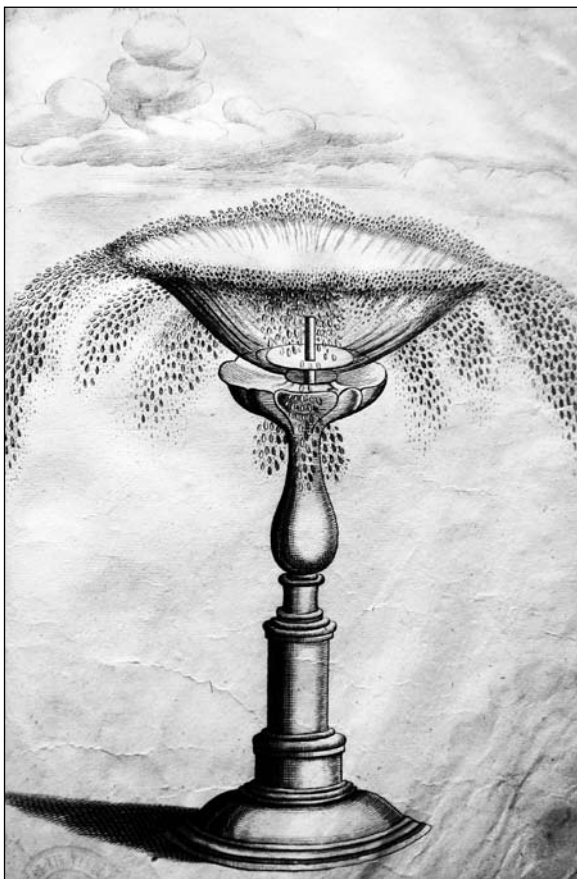
⁹⁰ Uo. 12. Fig. 54.

⁹¹ Uo. 12. Fig. 53. Ezt a metszetet Bodor könyvéből kitépték.

⁹² 1800-ban Kemény Lászlóné Korda Anna szeptember 2-án, Koltsár Mihály szeptember 10-én, Schaffner Ignác december 30-án kért fát erre a célra (Magisztrátusi jegyzőkönyv 1800, 286r, 294r, 404r). A jegyzőkönyvek a továbbiakban is rengeteg ágásra, géltre vonatkozó magánkérelmet tartalmaznak, nem látszik tehát igazolódni az a feltételezés, hogy a telkek nagy részén ekkoriban nem léteztek volna kutak. Vö. Pál-Antal 2009. 263.

tést; 1801 januárjában a Baromvásár utcaiak kaptak ágashoz és gémhez szükséges cserefát, 12 magyar forintot és Mátyus Mihály ácspllér személyében munkafelügyelőt; 1801 júniusában a Klostrom utcaiak kútja javítását támogatta 20 magyar forinttal a város;⁹³ 1811-ben az Ebhát utcabeliek építettek gémeskutat, belsejét Bürger János kőművespllér felügyelete mellett kővel rakták ki.⁹⁴

A leltárakban 1818-tól szerepel az Alsó forduló nevű hátrészen a csordák itatására szolgáló, akkoriban felújított ún. Vállus kút (ismételt javítására 1841–1842-ben került sor Sófalvi József geometra útmutatásai alapján, ács munkáit Deé János végezte⁹⁵) és a Cserépcsűrnél lévő kút, mely elsősorban a cserépvetéshez szükséges vizet szolgáltatta.⁹⁶ 1823-tól tartják számon a Bodor Péter által nemrégiben megigazított⁹⁷ Király kútját (a város délkeleti szélén), a Szent György utca végén a Papok csorgóját,⁹⁸ 1824-től pedig a vártól délre létesített csorgót („építtetett közelebbről a vár dél felől való oldala alatt egy kifolyó csorgó, melynek folyamatja alatt három itató válluk az oda megjelenők részire mindenkor teli állanak”).⁹⁹ A húszas években az utcák kútjait

7. Szökőkút rajza. Architectura Curiosa Nova, 54. metszet

⁹³ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1800, 263v; Magisztrátusi jegyzőkönyv 1801, 23v, 174v.

⁹⁴ Comissio. 1811. május 25. AP, 89E/1812.

⁹⁵ AA, 745/1841; AA, 839/1842.

⁹⁶ A város javainak leltára 1818, 30. Allodiális számadások, nr. 338.

⁹⁷ „...az úgynevezett Király kuttya, vagyis csorgója vize elveszvé, még bővebb kifolyóvá tettem azt a forrást, melyből a város $\frac{3}{4}$ része minden nap él.” Lásd Bodor Péter folyamodványa a Guberniumhoz. Szamosújvár, 1837. január 4. A Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Iratgyűjtemény Marosvásárhely város levéltárából (fond 301), nr. 12, 35–40. Vö. Magisztrátusi jegyzőkönyv 1822, I, 321v.

⁹⁸ A város javainak leltára. (Bemutatva a magisztrátusban: 1823. február 23.), 13. Allodiális számadások, nr. 344.

⁹⁹ A város javainak leltára. (Magisztrátusi rendelet: 1824. október 16. Az összeírás kezdete: október 28.), 35–36. Allodiális számadások, nr. 346.

még nem írták össze, mivel azok az utcakapitányok gondjaira voltak bízva, a harmincas évektől azonban már igen: 1832-ben összesen 8 kerek és 6 gémeskutat inventáltak a különböző fertályokban,¹⁰⁰ számuk a továbbiakban enyhén növekedett. Ezek a kerek és gémeskutat a 19. századi városkép szerves részeivé váltak, többjük a város korai képi forrásain is szerepel: a *Székelyföld leírása* metaszetei között a Szent Miklós, valamint a Poklos utcákról készítették fedezhetünk fel – a kutatott leltárakban is azonosítható – kerek kutakat.¹⁰¹

Zárógondolatok

A közutak számának növekedését a tárgyalt időszakban Marosvásárhelyen is két alapvető szükséglet, az ivóvízellátás és a tűzvédelemé serkentette.¹⁰² A sűrűn előforduló faépületek, fakémények, sőt szalmatető városában a tűz rettegett veszélyforrásnak számított, az olcsóbb zsindelyhez a cserépvetés helyi beindulása után is szívósan ragaszkodó hagyomány pedig csak súlyosbította a helyzetet. A magisztrátus több-kevesebb sikerrel próbálta visszaszorítani a tűzveszélyes építőanyagok használatát és felszámolni az ilyen építményeket¹⁰³ – jellemző azonban, hogy 1823-ban még mindig a szalmafedelek tiltásával kellett bajlódniuk.¹⁰⁴ Szerencsétlenség esetén az oltás az égéshez minél közelebb lévő, elérhető vízforrásokat kívánt. Létünk tehát messzemenően közérdeknek számított, a magisztrátus építőanyaggal és pénzzel támogatta a magán- és közutak építését. Marosvásárhelyen a tárgyalt évtizedekben kisebb-nagyobb égések ugyan előfordultak, de a teljes városrészeket sújtó általános tűzvészről úgy tűnik, megmenekült a város¹⁰⁵ – emögött azonban a megelőzés mellett a középkori városfalak szorítása nélkül fejlődő utcák laza beépítettségét is ott kell sejttenünk.

Díszutak akkor épülhettek, ha a magisztrátus részéről volt igény és akarat a bonyolultabb megoldásokra, de a szakmai háttér is adott volt a kivitelezéshez. A műszaki szakemberek hiánya sokáig gátolta ezen a téren a fejlődést: az 1780-as években egy órással próbáltak sikertelenül szökőkutat építtetni; az Illyés László által 1800 táján létesített kutak egy évtized alatt karbantartás híján tönkre-

¹⁰⁰ A város javainak leltára 1832–33. 93. Allodiális számadások, nr. 357.

¹⁰¹ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. IV. *Marosszék*. Pest 1870. 143–145, 147.

¹⁰² „...a rendes mindennapi élésre igen hasznosak, és kiváltképpen tűztámadás idején elkerülhetetlenül szükségesek” – fogalmaznak a kollégium előjárói egy Sáros utcai kút kapcsán Benkő József ötvössel fennálló nézeteltérés ügyében. Zeyk Dániel kurátor és Dósa Gergely a magisztrátushoz. 1821. május 25. AP, 407/1821.

¹⁰³ A legtöbb féltlenivalója ezen a téren a könyvtárát Marosvásárhelyen elhelyező Teleki Sámuelnek volt: 1802-ben, a könyvtárnyitás évében fel is szólította a magisztrátust a Szent Miklós utca környékének „megtisztítására”. Kérésének bizottság tett eleget, csűrök, asztagok, ereszek, pálinkafőző helyiségek és hasonló városképi elemek felszámolását írva elő. Magisztrátusi jegyzőkönyv 1802, 259v, 263r–265r.

¹⁰⁴ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1823, I, 451r. A Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely város levéltára (9. fond), Magisztrátusi jegyzőkönyvek (118. leltár), nr. 60.

¹⁰⁵ „...az Isteni gondviselés ... méltóztatott ezen várost szerencsétlen tűztől megőrizni, midőn díszes városok a tűz által hamuba borultak, de ebben a mi vigyázásunknak legkisebbit sem tulajdoníthat” – értékeli a helyzetet a város oratora 1810-ben. Esküdtek tanácsának jegyzőkönyve 1810, 108r. Tanácsai jegyzőkönyvek (inv. 117), nr. 4.

mentek, 1810-ben már a nagyobb erdélyi városokból kellett volna a „pompos” kutak készítéséhez értő mestert hozatni. A főtéri és a Szent György utcai kutat Bodor Péter felbukkanása mentette meg: a meglévő csatornahálózat felhasználásával teljesen újjáépítette azokat, közreműködve más csorgók igazításánál is. A mindenhez értő Bodort szívesen alkalmazta volna hivatalos keretek között is a magisztrátus: a pénzhamisító ezermestert börtönből való szabadulása után azonnal városi geometrának javasolták, de a Gubernium elutasította a funkció létrehozását.¹⁰⁶ 1818 után Marosszék geometrája Sófalvi József lett – a jól képzett mérnök hidraulikai kérdésekhez is hozzá tudott szólni, szakvéleményét a húszas évektől több ízben kikérték a vízvezetékek vagy a főtéri kút javításai kapcsán.

Létjogosultságot a díszkutaknak is elsősorban célszerűségük adott – 1800-ban a kútépítést a víztároló medence tűzvédelmi szerepével indokolták a Gubernium előtt, esztétikai szempontokról nem esett szó. Funkcionalitásuk miatt érezhették őket magukénak a helyiek is (a Szent György utcai kútnál nemcsak a víz játékát csodálták meg, ha úgy esett, marháikat is megittatták belőle). A magisztrátus gondolkodásában a gazdasági racionalitás elve is alapvető – az igényes megoldásnak számító Szent György utcai díszkút vagy a zenélő kút ötlete Bodor rabként végzett ingyenmunkája nélkül sohasem merülhetett volna fel. Még így is, minden takarékoság ellenére meg kellett küzdeniük a város puritán közvéleményével a díszkutakért¹⁰⁷ – ez is növeli a tágabb összefüggésrendszerben talán szerénynek ható építmények körül kifejtett helyi erőfeszítések értékét. A kormányhatósági szervek hozzáállása is szigorúan takarékos: a vásárhelyiek által javasolt barokkos kőfaragvány klasszicizáló „piramissá” egyszerűsödésében a költségcsökkentő szándék is közrejátszott. Más léptékben ugyan, de a takarékoság érvényesült a Birodalom középítkezésein jobb helyeken is: 1834-ben a pesti Nereidák kútja (Ferenciek tere) kivitelezését a figyelemre méltó pályamunkák ellenére az olcsóbban dolgozó Uhrl Ferencre bízták.¹⁰⁸

A kormányhatóságok egyébként a kor centralizálódó viszonyai között egyre nagyobb befolyást gyakoroltak a középítkezések alakulására, amint ezt máshol már volt alkalmunk kifejteni.¹⁰⁹ Ugyanakkor fokozott hangsúly került országos szinten is a vízellátás fejlesztésére: Marosvásárhelyre 1796-ban érkezett ilyen tárgyú körrendelet.¹¹⁰ Az 1798-as nagy kolozsvári tűzvész bizonyára még inkább elgondol-

¹⁰⁶ Orbán 2008–2009

¹⁰⁷ Ez főként a helyi szinten kissé extravagánsnak számító zenélő kút esetében jelentkezik a forrásokban: Péterfi Antal szenátor 1820 szeptemberében tiltakozott a zenélő kút építése ellen, a régi javítását indítványozva. A kortárs Borosnyai Lukács János arról is tud, hogy a költséges kútépítést be is panaszolták a felsőbb szerveknél. *Borosnyai Lukács János százéves vásárfiája a szentmártonnapi sokadalomra 1837–1937*. Közzéteszi Fodor István. Mvhely 1937. 25.

¹⁰⁸ Marczievicz Erzsébet: *A pesti Ferenciek-terének kútpályázata: adatok a pesti szobrászat történetéhez a XIX. század elején*. Bp. 1931. 19–20; Zádor Anna: *Pollack Mihály*. = *Művészet Magyarországon 1780–1830*. Katalógus. Szerk. Szabolcsi Hedvig–Galavics Géza. Bp. 1980. 79. tábla; Sisa József: *A magyar klasszicizmus*. Bp. 2006. 78–79. A pályázatra Pollack Mihály is jelentkezett, az általa tervezett csonka gúla egyszerűsége révén ható masszív tömbje talán nem idegen a marosvásárhelyi „piramis” világától. Lásd Marczievicz Erzsébet: *i.m.* 30–31, IV. tábla; Zádor Anna: *Pollack Mihály 1773–1855*. Bp. 1960. 228–229.

¹⁰⁹ Orbán 2011. 168–170.

¹¹⁰ Pál-Antal 2009. 264.

kodtatta a Guberniumot és az erdélyi városok lakóit a vízforrások jelentőségét illetően. A jelek szerint a kolozsváriakat is a marosvásárhelyihez hasonló megoldások izgatták ekkoriban, Leder József építőmester és Friedel János lakatos 1803-ban egy főtéri szökőkúthoz készített tervekét a kincses városban.¹¹¹

A marosvásárhelyi díszutak funkcionalitásuk révén váltak a közösség mindennapjainak szerves részévé, ez biztosította töretlen népszerűségüket a teljes 19. századon át. Ezzel együtt voltak a régi városkép egyszerű, ámde emberi léptékkal mérhető, kedves köztéri emlékei, az őket létrehozó közösség világának, a hajdani magisztrátus városszépítő igyekezetének sajátos lenyomatai. Példájuk ötleteket adhat az anakronisztikus köztéri művészetet művelő 21. századi város számára is.

Függelék

I. Illyés László szerződése. 1800. március 18.

F 46, 3194/1800, 5–6.

Szándéka lévén a M[aros]Vásárhelyi nemes publicumnak a város Piatzán egy szökő kutot készíttetni, annak állandóul és jó móddal léjendő végrehajtása iránt ezen folyó 1800^{ik} esztendőben Martiusnak 18^{ik} napján a hydraulicussal, Maros Széki székesi Illyés László eő kegyelmével a következő feltételek szerint edgyezett meg: 1mo A publicum ad a maga erdőiből elegendő csatornának való fákat, melyeket Illyés László eő kegyelme az erdőn maga kiváloszt, ki jegyeztet, a publicum pedig le vágottya és oda viteti, ahová szükséges lészen. 2do Ad a Publicum az ásásra is elegendő napszamosokat. 3^{io} Ad a kút főnek, a kút főre szükséges ajtónak és nagy kanalisoknak készíttetésekre elegendő meszet, fővényt, téglát, a város határán találtató, ezen munkához legalkalmasabb agyagot és dolgozó kőműveseket. 4° Készíttet a fa csatornák végeire vas karikákat és vas perselyeket, készíttet két veres rézből való vízszűrő rostélyokat és egy Mundstuckot¹¹² is a hydraulicus utosíttása szerint. 5° Ad a publicum a kútnak szökése helyén a víznek megtartásához szükséges kőkádhoz, vagy Reserváthoz megkívántató faragott köveket, de hogy az jó kövekből, jó móddal és illendő nagysággal készülyen, arra Illyés László eő k[e]l[y]e]lme ügyel, ezekre nézve azért egy jedzést készítt, s a publicum azon jedzésben írandó pontok fel tételek szerint edgyezik a kőfaragóval. Ide szállítottván pedig a kövek, itt is Illyés László eő kegyelme vizsgálja meg, ha azok az edgyezés szerint készíttetek-é, úgy arra is Illyés eő kegyelme fog ügyelni, hogy a kőfaragó azon kő Reservatot hasznason és jól állítsa fel, s ügyesen egybe foglalja a köveket, hogy azok a vizet meg tartsák. 6° A csatornának való fákat maga Illyés eő kegyelme fúrja ki, maga készíti el, maga rakja bé a földbe, az egész munkának kezdetétől fogva végezetéig maga is foglalatos lészen, minden akármí névvel nevezendő mesteremberek, dolgozók munkáira maga ügyel, azokat utosíttya, dirigálja, maga responsabilitássa alatt. 7mo A szökőkút lészen a Piaczon a két árok között, az hol a hely avégre legalkalmasobbnak fog találtottni. A vizet viszi le a Vár mellyékétől úgy, hogy elébb az úgynevezett Berdo csorgóig találtató forrásvizet felkeresi, egybegyűjti, és ha az elegendő lészen, úgy a Berdot a mostani állapottyában meg hadgya, ha pedig azon kívül elegendő vizet nem találhotna, abban a történetben a Berdonak széllyel folyó vizét egybegyűjti, és annak egy részét a szökőkútra leviszi, a más részét pedig ott, az hol ezen csorgó most vagyon, az emberek számára és barmok itatására meg hadgya. 8° Hogy a munkához meg kívántató materiálék maga idejére készen légyenek, arra a publicumnak gondgya lészen. A hydraulicus pedig köteles a nyárnak azon

¹¹¹ B. Nagy Margit: *Városrendezés Kolozsvárt és Máramarosszigeten a múlt század első felében.* = *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok.* Buk. 1977. 130; *Üő: Művészek és mesterek Kolozsvárt. 1700–1850.* = *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok.* Buk. 1977. 202.

¹¹² Mundstück (ném.) – szipka v. szórófej. Öntött fémelem a kút szerkezetében, szerepe pontosabban nem derül ki a forrásanyagból.

résében, mely avégre leg alkalmatosabb és bátorságosabb, a vizet felkeresni, egybe gyűjteni és a munkát úgy vinni, s mások áltol is úgy vitetni, hogy az egész munka legtovább September végére ezen esztendőben tökéletesen bé végeztessék. 9^{oo} Hydraulicus eő kegyelmének fárodságáért ígér a Publicum 150 r[ajnai] for[int] fizetést, melyből a környül állások szerént a munkának folyása alatt is fizettet, a hátramaradó részt pedig a szőkő kútnak tökéletesen és jó móddal lett elkészítése után egészen ki adattya, ha pedig ezt cselekedni késedelmeznék, vagy éppen nem akarná, ezen írás mellett szabadsága lészen többször nevezett hydraulicus eő kegyelmének magának törvényes úton is elégtételt eszközölni, aminthogy másfelől Illyés László eő kegyelme is kötelezi magát a publicum azon kárainak megtérítésére, melyek az egész munkának akármelyik részében történhet hibás készítése miatt lehetnének, és a publicumnak nagyobb bátorságára nézve az egész munkáért és annak minden, akármilyen névvel nevezendő részeiért, s nevezetesen, hogy a kútnak vize valamint elsőben illendő bővséggel indul, úgy azután is meg nem apad, ezekre nézve Illyés László eő kegyelme is egy esztendeig jót áll. Mely fennebb megírt conditiokra Illyés László eő kegyelme magát kötelezé, ígérván a publicum is a magistrátus és communitatis orator eő kegyelme áltol, hogy a maga részéről tett kötelezésnek eleget téessen, s arról adatik jövődöbéli bizonyosságul ezen város közönséges petséttye alatt költ s mindkét feleknek subscriptiojok áltol is megerősített contractualis levél.

A M[aros]Vásárhelyi tanács gyűléséből, a fenn megírt napon és esztendőben kiadta Dobai János mp, az írt város hites notariussa.

Jobboldalt: a város vörös viaszpecsétje, alatta: „Az orator jelen nem létiben Hegedűs Sámuel mp. Comm. Notarius.” Baloldalt: „Illyés László mp, Hydraulicus” aláírás, mellette a mester nevének iniciáléit magába foglaló vörös viaszpecsét.

II. Schindler Mihály szerződése. Kolozsvár, 1800. április 3.

MOL, F 147, 70/1800, 1. Dobai János marosvásárhelyi notarius által 1800. május 10-én kiadott másolat

Mi, alább subscribált személyek ezen írásunk által megismerjük, hogy [a] Maros Vásárhelyi piacra készitendő szőkőkút körül meg kívántató kőkádnak vagy Reservátnak készítése iránt a következő pontok szerént egyeztünk meg, úgymint: 1° Én Sindler Mihály kötelezem magamat, hogy az előmbbe adott forma szerént, vagy ha az Inclyt. Aedile Officium által revideáltatván valamely részben változást szenvedne, úgy az akkor készitendő forma szerént, a kívánt kőkádat magam kövemből megkészitem oly móddal, hogy annak belső világa lészen két német öl, a magosság a felső párkányával együtt négy Schuch, a szélessége vagy vastagsága egy Schuch. A Reservát körül lészen kereken két grádics forma kőstafel,¹¹³ melynek vastagsága fél-fél Schuch, és így a kettőnek együttvéve egy Schuch. Ezen Stafelek a kád alá is beérnek szélességekre, és így ezekkel együtt a kád magossága lészen 5 Schuch. Mindenik Stafel oly széles lészen, hogy az alsó a felsőnél, a felső pedig a Reservát külső színénél egy Schuchal killyebb állyanak. A kőkádnak erősítésére lésznek mellette négy oszlopok, melyeknek magosságok a káddal egyező, vastagságok pedig lészen egy-egy Schuch. A Reservát feneke jó móddal egybe fantzolt, négy szegeletre faragott, fél Schuch vastagságú kövekből lészen be flasterezve, mely kövekbe az ön canalisnak fészek lészen vésve. 2° Arra is kötelezem magamat, hogy mindezeket kívül-belől csinoson megfaragott, szép, jó, erős és a vizet állandóul megtartó kövekből készítem. A kőfaragással úgy sietek, hogy a köveket július 15^{ik} napján már küldözgethessem Vásárhelyre, September 8^{ik} napján pedig a faragást egészen bevégezzem és Szent Mihály napra ezen esztendőben a Reservatot M[aros]Vásárhelyt a maga helyére jó móddal fel is állíthassam. 3^{io} Amikor köveket küldök, magam rakatom szekérre jó módjával, hogy az úton meg ne romollyanak. 4to Ha a köveknek egybe foglalásokra való kitthez meg kívántató materiálékat (melyeket már spe[c]ificálva közlöttem) a nemes város szerzeteti egybe, meg is töreti, de a kített egy avégre mellém rendelendő ember segítségével én készítem el, és azzal a köveket úgy egybe foglalom, hogy az egybe foglalás helyén is soholt semmi víz ki ne mehessen. 5° Ezen egész munkát az előmben adandó planum szerént, a meghatározott időre, a fenn írt mód szerént szépen és csinoson, s jól elkészítem, s hogy a kő a vizet tökéletesen meg tartya, az iránt esztendeig jót állok, s mindezekre nézve 100 R[ajnai] forint vinculum¹¹⁴ alatt

¹¹³ Staffel (ném.) – lépcsőfok.

¹¹⁴ Lekötés, letét.

kötelezem magamat, éppen az egy kifogást hagyván fenn, ha a munkának a meghatározott időre lejendő elkészíthetésében valamely előre nem láthatott, s el nem kerülhetett, rendkívül való történet által akadályozódnám. 6° A köveknek el vitetésére, úgy nékem és legényemnek azon munkához megkívántató mív szereinknek odaszállítatásunkra és visszaküldtetésünkre a M[aros]Vásárhellyi publicumnak léssen gondja. 7mo Ezen munkának jól, szépen és tökéletesen léendő végbeviteléért ígért a M[aros]Vásárhellyi publicum kétszáz húsz r[ajnai] forintokat, melyekből most előre meg is adatott 50 r[ajnai] forint. Ígéri a publicum azt is, hogy a kőkádnak M[aros]Vásárhellyen leendő felállítatása, egyberakása, enyvezésére teendő munka, fáradság jutalmazására nézve a fenn írt summán kívül még fizetni fog annyiszor 15 xrokat [krajcárokat], ahány font kitt a munkához fog kívántatni. 8° A kő Reservatról készített mostani plánum az Inclit. Aedilis Directio elenben [értsd: eleiben] bémutatván, h[a] olyan változtatás történne benne, hogy a kád törpébb, és a szerént kevesebb kőből, s munkával készíttethetnék, ezen történetben a fennebb meghatározott fizetés is igasságos és illendő változást szenvedhet; úgy mindazonáltal, ha ezen kisbebedése a munkának nemcsak két-három tzólnyi, hanem egész Schuch lenne, amikor osztán rendes proportioval lehet kidolgozni az elmaradó részért mit illik a fizetésből is eltartani. Mely egyezés a fenn megírt mód szerént menvén végben, annak megerősítésére és megtartására nézve írtuk meg és készítettük ezen contractualis levelet Kolosváron, 3° Aprilis 1800.

An der Grenze der Nützlichkeit und Schönheit. Öffentliche Zierbrunnen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Târgu Mureș (Zusammenfassung)

Seit der Jahrhundertwende der 18-19. Jahrhunderten sind die Brunnen in Târgu Mureș (Marosvásárhely, Neumarkt) unentbehrliche Elemente, Ornamente des öffentlichen Lebens. Die Entwicklung der modernen Wasserleistungssysteme haben die Brunnen leider schnell abgelöst, zum Abbau verurteilt. Ihre Entdeckung ist aber für das Studium der damaligen Platznutzung und des historischen Stadtbildes wichtig. Unsere Studie versucht die Rekonstruktion der ehemaligen öffentlichen Brunnen aus dem Anfang des 19. Jahrhunderts anhand von archivistischen Quellen.

Den ersten Zierbrunnen ließ das Magistrat der Stadt am Hauptplatz im Barockstil (etwa im nördlichen Teil des heutigen Rosenplatzes, auf der Stelle der griechisch-orthodoxen Kathedrale) 1800–1801 erbauen. Das Wasser zahlreicher Quellen, die aus dem südlichen Teil der Burg purzelten, wurden durch eine Wasserrohrleitung bis ins Stadtzentrum geführt. Den technischen Hintergrund dieser Anlage hat ein hydraulisches System, das von einem Techniker, László Illyés, aus einem benachbarten Dorf, aus Săcăreni (Székes) entworfen wurde, gesichert. Er hatte die Wissenschaft der Hydraulik in Wien studiert.

Der erste Entwurf des Brunnens aus Târgu Mureș schilderte eine Konstruktion mit gemeisselten Pfeilern im Zopf- und Spätbarockstil in der Mitte eines breiten Wasserbeckens. Die Durchführung des Entwurfs war aber wegen den zentralisierenden Bewegungen der Habsburger-Monarchie nicht mehr ausschließlich dem Willen der lokalen Verwaltung abhängig: die Ingenieure der sogenannten Aedilis Directio (Bau-Direktion), die neben dem Gubernium Siebenbürgens tätig waren, haben ein billigeres, dem klassizistischen Baustil näher stehende Projekt, etwa eine pyramidenförmige Konstruktion in die Mitte des Wasserbeckens vorgeschlagen. Letztlich wurde dieser Entwurf mit der Zusammenarbeit des klausenburger Steinmetzes Mihály Schindler verwirklicht. Dieses Gebäude ist aber schnell kaputt gegangen, deshalb wurde an dessen Stelle der Entwurf eines Brunnens mit Klangmechanismus von Péter Bodor 1820–1823 erbaut. Dieser Brunnen ist von einer Vielzahl von Legenden umringt, die in dieser Studie leider nicht behandelt werden können.

Die archivistischen Quellen bezeugen, dass Anfang des 19. Jahrhunderts in Târgu Mureș mehrere öffentliche Brunnen erbaut worden sind. Das Ziel dieser Entwicklungen war die Verbesserung der Trinkwasserversorgung und der Feuerschutz, da die Stadt wegen den zahlreichen Holzgebäuden, hölzernen Schornsteine, Holz- und Strohdächern vom Brand bedroht wurde. Zu Beginn des 19. Jahrhunderts wurde der Brunnen aus der Szent-György-Straße erbaut, dessen Wasserzulauf ein Kanalisations-

system wie beim Brunnen aus dem Hauptplatz sicherte. Gegen 1820 wurde auch dieser Brunnen vom Fundament an neu erbaut, der Bauleiter dieses Brunnens war der Mechaniker Peter Bodor, eine legendäre Figur der Stadt, der damals wegen Geldfälschung ein Gefängnisurteil ausführte (er beschäftigte sich damals auch mit dem Bau des Brunnens mit Klangmechanismus aus dem Hauptplatz). Dieser Springbrunnen stand an der Kreuzung der Revolútei und Postei Straßen. Laut den zeitgenössischen Beschreibungen war ein Kupferrohr mit einer Kugel auf dem oberen Teil das zentrale Bauelement, voraus vier Wasserstrahlen flossen, und das Wasser sank ringsum zylinderförmig herab. Péter Bodor besaß das Werk von Georg Andreas Böckler *Architectura Curiosa Nova* aus dem Jahr 1664, das sich mit den Zierbrunnen beschäftigte. Alle Indizien lassen daran deuten, dass der siebenbürgische „Allwissener“ aus dem 19. Jahrhundert eine mehr als 150-jährige Arbeit benutzte, um den viel bescheidenen Brunnen aus der ehemaligen Szent-György-Straße aufzubauen.

SIDÓ ZSUZSA

AZ ÓRALJABOLDOGFALVI KENDEFFY-KASTÉLY 18–19. SZÁZADI ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE¹

Etanulmány célja az erdélyi kastélyépítészeti egyik Hunyad megyei emlékének, az óraljaboldogfalvi Kendeffy-kastélynak a bemutatása. A kastélyépítészeti különleges és ígéretes területe a művészettörténeti és társadalomtörténeti kutatásoknak, mert az általános korízlás és a külső befolyásoló tényezőktől mentes egyéni preferenciák ötvöződésének megnyilvánulási területe. Az első kérdések közt merül fel egy épülettel kapcsolatban a tervező, építő, illetve az építtető személyének kiléte. Azonban amikor kastélykutatásról beszélünk, nemcsak az építés- és családtörténeti adatok összegyűjtését és az épület stílárís leírását értjük, hanem ezeknek az információknak a felhasználását a kastély kultúrtörténeti kontextusban való elhelyezéséhez. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása nemcsak önmagában fontos, hanem az épület művészettörténeti emlékek sorába, egy bizonyos csoportba való beillesztése miatt is, emellett a stílusok vándorlása, a családok mecenatúrájának nyomon követése végett is. Ezek lesznek vezérelvei jelen tanulmánynak is, amely elsősorban a Kendeffy család eddig feldolgozatlan levéltári anyagára épít.²

A Kendeffy-kastély művészettörténeti jelentősége nem elhanyagolható, hiszen tömegének és részletelemeinek köszönhetően látványos emléke az erdélyi kastélyépítészetnek. Továbbá a kastély- és parkegyüttes kialakítása mögötti koncepció jól tükrözi a korban elterjedt romantikus, historizáló szemléletet. Emellett a megvalósulásának háttérében álló személyiségeknek köszönhetően rávilágít az Osztrák–Magyar Monarchiában működő építészeti, kertépítészeti kapcsolatrendszerére. Végül a Kendeffy család esetében is beszélhetünk arról a törekvéstről, amely a korban érvényesült: a kastélyépítés reprezentációs eszközként való használata.

A források 1236-tól említik a Kendeffy család őseit mint kun származású katonáembereket, akik a Zsil-völgyében telepedtek le és Malomvízen kenézséget alapítottak. Malomvízi Kende fia Jánost az erdélyi vajda 1406-ban mindennemű kenézi szolgáltatás alól mentesíti, és 1415-re már országos nemesi kiváltsággal rendelkezik. János szerez Zsigmond királytól címeradományt, két fia által válik a

¹ Jelen tanulmány a 2004-ben a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Művészettörténet szakán megvédett szakdolgozatomból javított, kiegészített változata. A kastélyról megjelent rövid ismertetőt lásd Sidó Zsuzsa: *A Retyezát lábánál: az óraljaboldogfalvi Kendeffy-kastély*. Várak, kastélyok, templomok. 2009/I. 32–34, ill. az online elérhető Romániai Magyar Lexikon *Kendeffy-kastély* szócikkét: <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=384>. (Letöltve: 2011. május 27.)

² A kutatás eredményeit árnyalhatja a jövőbeli részletes épületfelmérés és falkutatás, amely a kézirat megírásakor nem állt rendelkezésre. A KÖH Tervtárában őrzött 1994-es kastélyfelmérés dokumentációja csak bizonyos fenntartásokkal használható.

1. Építési emléktábla 1782-ből,
Hoffmayer József műve

átépítés. A rendelkezésre álló források miatt tanulmányunkban az utóbbi kerül részletesebb bemutatásra.

A barokk kastély

A kastély 18. századi építéstörténete Kendeffy Elek (1740–1783) nevéhez fűződik. A rá vonatkozó életrajzi adatokból tudjuk, hogy 1757-től a kolozsvári református kollégiumban, majd Svájcban és Franciaországban tanult, többek közt idegen nyelveket. Hazatérése után grófi rangot kapott, majd 1765-ben Hunyad megyei főispán lett, 1774-től főkormányiszéki tanácsos. Első felesége, gr. Lázár Anna halála után gr. Bethlen Krisztinát vette el. 1783-ban halt meg Nagyszebenben, 43 évesen. Karrierje és társadalmi rangja emelkedésével egyetemben a reprezentáció igénye is megjelenik, aminek eredményeként Kendeffy Elek egy valószínűleg meg-

Kendeffy és Kenderessy ágra a nemzetség. E testvérpár kap 1462-ben Mátyás királytól pallosjogot. A család megerősödéséhez nagyban hozzájárultak a különböző főnemesi családokkal kötött házasságok, így például Kendeffy László (1430–1472) Bethlen Orsolyával házasodott, unokájuk, Gáspár Bornemiszsa Zsuzsannát vette feleségül. Később a Kendeffy nemzetség két újabb ágra bomlott: a grófirra és a köznemesire. A grófi rangot Kendeffy Elek szerezte meg Mária Terézia császárnőtől 1764. május 17-én.³

A Kendeffy családnak, amely egész Hátszeg vidékét bírta hatalmas erdőbirtokokkal a Páring- és a Retyezát-hegységekben, három településen volt udvarháza vagy kastélya: Malomvízen a családi fészek (az épületnek sajnos ma már csak romjai láthatók), Kernyesden (már a 20. század elején nem állt), illetve Őraljaboldogfalván, ahol több átépítésen ment keresztül a ma is álló épület. Az Őraljaboldogfalvi kastélynak két jelentős építési periódusa volt: egy barokk kori, valamint egy historizáló

³ A családtörténeti adatokat lásd Kőváry László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kvár 1854. 151–153; Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. VI. Pest 1860. 193–194; *Magyar Nemzetségi Zsebkönyv*. Bp. 1888. 466; Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. Bp. 1899. 6.

lévő udvarház alapjaira reprezentatív barokk kastélyt építtetett nemrég szerzett grófi címéhez.

Az elődépületről egy 1777-es panaszlevél tesz tanúságot, amelyben neheztelenek az építőmesterre, hogy nem tartotta be a szerződésbe foglaltakat. 1779-ben Aringer András pallérrel egy pótszerződést kötnek, melyben kötelezik a kivitelezőt az eredeti feladatok teljes körű elvégzésére, illetve a hibák kijavítására, feltételeként annak, hogy mentesül a bírósági eljárás alól. A szerződésekben szó esett a „Palotába fel járó grádicsról”, gangról, gabonásról, istállóról, „Boros Pinczébe lejáró grádics”-ról.⁴ A pótszerződés megkötése előtt lefolytatott perhez tartozik egy vallatás, amelyből kiderül, hogy miket nem épített meg a szerződésben foglaltaknak megfelelően Aringer: „A Conventionatus Paller Aringer András a Delineatio ellen a Dél felől való Házokat tágitotta ugyan két lábbal [...] de ezen tagittásával és a hijjános egy lábbal szoritotta a Tornáztot egy lábbal, a két gráditst viszont egy egy lábbal.”⁵ Ennek az építési fázisnak azonban a legegységelműbb és leglátványosabb bizonyítéka egy építési emléktábla. A másodlagosan a mai bejárat fölé elhelyezett barokk kőtábla (1. kép) Hoffmayer József kolozsvári kőfaragómester műve,⁶ melyen a Kendeffy és a Bethlen család címereinek helye, illetve a következő építési felirat található:

AEDES/ QUAS HOSPES VIDES/ NON TAM OPERIS MOLE ET ORNATU/
QUAM/ QUIETATAE/ HABITATIONIS COMMODITATE/ ILLUSTRES/ DEO IPSO/
SUMMO ET EX SUPERANTISSIMO/ DIVINARUM HUMARUMOUE[!] RERUM/
RECTORE/ FATORUMQUE ARBITRO/ QUO SINE FRUSTRA LABORATUR/
AUXILIUMN[!] TE/ FELICITER CONSTITUIT/ ALEXIUS KENDEFI/ COMES
DEI[!] MALOMVIZ/ SACR[AE] CAES[ARAE] REGIAEQ[UE] ET APOST[OLICA]E/
MAIEST[ATIS] IN SUMMO M[AGNI]. PRINCIP[ATUS] TRANSYLV[ANIAE]/
SENATU CONSILIARISQ[UE] ACT[UALIS] ET INT[IMUS]/ CUM CONIUGE
CARISSIMA/ CHRISTINA BETHLENIA/ NATA COMITISSA/ EASQUE[!]/ DEO
STATORI/ CARIS PIGNORIBUS ET AMICIS/ EX VOTO DICAUIT/ ANNO AE[RAE]
CH[RISTI] MDCCLXXXII.⁷

A téglalap alakú kőtábla két részből épül fel: alsó felén rojtos drapériát utánzó felületen található a felirat, felső részén egy barokk kartusba helyezett két ovális pajzsban a két címer. A kartusdísz két oldalából egy-egy olajfaág emelkedik ki. A címertábla tetejének középrészén a címerábrákhoz hasonlóan szintén lefaragott egykori grófi korona nyomai vehetőek ki.

⁴ Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. Kendeffy család levéltára (371) (a továbbiakban Kendeffy lvt.). 213. csomó, 410r.

⁵ Kendeffy lvt. 213/392.

⁶ B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Buk. 1977. 94–95; „Testimonialis az Orlyá[!] Boldogfalván tett Munkájáról kőfarago Hoffmaer Josefnek és hogy mit vett fel fizetésében.” 1781. december 20. Kendeffy lvt. 213/400r–401v. Lásd I. függelék.

⁷ Szabad fordításban: Az épületek, melyeket látsz, idegen, nem a hatalmas munka és a díszítés által tűnnek ki, hanem a csend és nyugodt lakás kényelmével, amelyet a legnagyobb Isten, a mennyei és földi dolgok igazgatója és bölcs védője segítségével, akinek tanácsa nélkül hiábavaló lenne minden munka, építtette Kendeffy Elek, Malomvíz grófja, császári és apostoli királyi fenségének, Erdély fejedelmének szenátusi tanácsosa szeretett feleségével, Bethlen Krisztina grófnővel, gyerekeivel a gondviselő Istennek fogadták az Úr 1782. esztendejében.

Az elszámolásból kiderül, hogy a kőtábla megrendelésekor más faragott tagozatokat is rendeltek Hoffmayertől: ajtókeretet és a bejárat fölé egy ovális ablakkeretet, három oldalról feljárható lépcsőt, nyolc „volutás”, azaz jón fejezetű oszlopfőt, 32 korlátbátot a tornác lépcsőjéhez.⁸ A megrendelt architecturális elemek alapján lehet következtetni az épület kinézetére, főleg az igényesebb kivitelezésű főhomlokzatra, de vizuális források vagy korabeli részletesebb épületleírás hiányában csak találgathatjuk a pontos kialakítását. Egy megközelítőleg ugyanebből az időszakból származó inventárium alapján megállapítható néhány helyiség funkciója is, így például az épületben volt „nagy Palota”, „Urak háló Háza”, „Leányok háza”, „Cselédház”.⁹ A helyiségek száma arra enged következtetni, hogy egy földszintes, kisebb épület lehetett az az elődépület, amelynek átépítésébe vagy helyette egy új építésébe kezdett Kendeffy Elek. Emellett a leltár részletesen beszámol edényekről, fegyverekről, egyéb háztartáshoz szükséges eszközökről, a gazdasági szerszámokról, szekerekről, építőanyagokról, végül levelek regesztrumát is tartalmazza.¹⁰ A barokk kastély egykori berendezéséről Téglás Gábor is megemlékezik: „A kastély lépcsőházában látható római régiségek Várhelyről származtak ide, s 1738-ban Kendeffy Miklós ajándékából Ariosti ezredes még sokat szállíttatott innen el Bécs számára, csak hogy azok a Marosba süllyedt hajókkal Szeged közelében elvesztek.”¹¹ A Hoffmayer Józsefhez intézett levél és egy későbbi, 1833-as leltár¹² alapján elmondható, hogy az új barokk kastély emeletes („Felső Tractus”), igényes architektúrájú épület lehetett („A Palota hijján az ugy nevezett Babillon fedelén két felől van két zöld festékü Salugatter...”¹³ „Az Udvar Ház tetejin van öt pléh hosszú száru meg aranyozott gomb”).¹⁴ A jelenlegi épület földszintjének térszerkezete az enfilade rendszerű fiókos dongaboltozatokkal olyan megoldásokat mutat, amelyek arra utalnak, hogy ezek ennek az építési periódusnak az emlékei.

Gr. Kendeffy Ádám (1795–1843) volt a következő, aki kastélyát és elsősorban annak környezetét tovább szépítette, alakította. „Kicsiny korában apa, anya nélkül,” „a kény és bővség ölében neveltetve”¹⁵ előbb közönyös volt a körülötte történetekkel, de hamarosan kialakult benne a közjóért való érdeklődés és a reformkor

⁸ „Testimonialis az Orlyá Boldogfalván tett Munkájáról köfarago Hoffmaer Josefnek és hogy mit vett fel fizetésében.” 1781. december 20. Lásd I. függelék.

⁹ „Malomvizi Msgs Groff és Gubernialis Consiliarius Kendeffi Elek Ur öö Nsga Nemes Hunyad Vármegeyi Hatszeg Vidéki Or Boldogfalvi Udvarához tartozando minndenféle mobile Bonumok fel iratván...” E.n. (kb. 1782). Kendeffy lvt. 213/488r–497v.

¹⁰ Uo.

¹¹ Téglás Gábor: *Hunyadmegyei kalauz*. Kvár 1902. 176. Az Ariosti által Bécsbe szállíttatott római feliratokról lásd *Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei. Biblioteca Capitolare di Verona. Manoscritto CCLXVII. Studi i ricerche*. A cura di Gian Paolo Marchi e József Pál. Verona 2010. Passim.

¹² „Méltóságos Malomvizi Gróf Kendeffi Ádám Ur Ő Nagysága Boldogfalvi és ahoz tartozó rész Jozszágának némely Ingatlan és minden jobbska Ingo alkotó részes Javainak Inventáriuma.” 1833. február. Kendeffy lvt. 213/209v.

¹³ Uo. 210v.

¹⁴ Uo. 211r.

¹⁵ „Férfiás szép arca, széles melle, jó termete feltünővé tették. Mint egyedüli fiú elkényeztetve, mit se tanulva nő fel; majd felébred benne a lángész bizonyos neme...” Kőváry László: *i.m.* 153. Részletes jellemrajzát lásd Herepei Károly: *Malomvizi gróf Kendeffi Ádám képe*. Kolo'svárat 1834.

személyiségeihez hasonlóan aktívan részt vett az erdélyi – ha nem is politikai, de – kulturális élet gazdagításában. A korszakban elterjedőben levő sport és egészséges életmód Kendeffy Ádámra is hatással volt, „úszás, vívás, lovaglás, lövés és minden férfias kedvtelésben előlmeget” – írja róla Kőváry László.¹⁶ A kolozsvári vívóiskola egyik megalapítója volt. A sportok közül, akár barátja, br. Wesselényi Miklós, ő is hódolt a lótarás és lovaglás szenvedélyének. 1833-ban ennek bizonyítékául lóiskoláról („12 lóra való Ráitschul”) szólnak a források.¹⁷ A kastély közelében ma is látható a parádés lovak egykori L alaprajzú istállója és egy másik téglalap alaprajzú istálló és kocsiszín. Valószínűleg az ő birtoklása idején épült a kastélytól északkeletre levő tisztiház is, de volt majorosi ház, malom, pálinkafőzde és fogadó is a birtokon.¹⁸ Ugyanebből a leltárból értesülünk az udvaron fellelhető „rég két két Oroszlány fejet ábrázoló kö, mely a Sztrigybe találtatott”, feltehetően római kori kőfaragványokról.¹⁹ Kendeffy Ádám mintagazda hírében is állt, jelentős összegeket fektetett mezőgazdasági gépek vásárlásába, nagy hangsúlyt téve a gazdaság fejlesztésére.²⁰ Kortársai úgy emlékeztek rá, mint aki „nehéz és költséges próbákat tett, sok drága, de hasznos gazdasághoz tartozó machinát hozatott, s ezekkel másoknak is példát adott”; tevékenységét a „nemzeti művelődés” érdekében állította.²¹ Ennek bizonyítékául az 1833-as inventárium „cséplő massiná”-t említ.²² Aktív társadalmi és kulturális tevékenységének korai halála vetett véget: „1834. febr. 4-én tánczvigadalomban vesz részt, ott leányával még táncol; végeztével a szekeret nem várva, leányát ölében még haza viszi: s pár óra múlva a sziv balkamrájából felmenő nagy élet-ér kettérepedése következtében halva volt a még csak 39 éves népszerű hazafi.”²³ Házasságaiból – br. Jósika Rozáliával, majd gr. Bethlen Borbálával – fiúgyermek nem született, így vele együtt kihalt a grófi ág.²⁴

A 19. századi átépítés: 1868–1873

A 19. század második felében a kastély látványos átalakuláson megy át, lényegében ekkor nyeri el ma is látható formáját. Ez az átalakítás Kendeffy Árpád (1840–1881) (2. kép) nevéhez fűződik, aki Kendeffy Károly és Petrichevich Horváth Róza egyetlen fiaként született. Szülei korai halála után ábrahámfalvi id. Ugron István volt a gyámja.²⁵ Iskoláztatása kapcsán, mint arról gyámja egy leve-

¹⁶ Kőváry László: *i. h.*

¹⁷ „Méltóságos Malomvizi Gróf Kendeffi Ádám Ur Ő Nagysága Boldogfalvi és ahoz tartozó rész Jóságának némely Ingatlan és minden jobbatska Ingo alkotó részes Javainak Inventáriuma”. 1833 február. Kendeffy lvt. 213/196v.

¹⁸ Uo. 196r–220r.

¹⁹ Uo. 201v.

²⁰ Kőváry: *i. h.*

²¹ Herepei Károly: *i. m.* 24–25.

²² Lásd 12. jegyzet, 218v.

²³ Kőváry László: *i. m.* 153.

²⁴ A grófi címet IV. Károly király 1916. december 30-i koronázása alkalmával újította meg, az ifjabb nemesi ágból származó Kendeffy Gábor (1875–1962) számára.

²⁵ Osztálylevél, 1848. április 27. Kendeffy lvt. 214/506, 516.

2. Kendeffy Árpád (1840–1881)

leben beszámol, több külföldi egyetem is felmerült, így a freiburgi, marburgi és heidelbergi is. Neki (vagy gyámjának?) a bécsi Politechnikumra esett a választása. Gyenge egészségi állapota azonban megakadályozta tanulmányai befejezését, és felmerült annak a lehetősége, hogy a nagycenki Széchenyi mintagazdaságban tanuljon.²⁶ 1869 márciusától Hunyad vármegye hátszegi kerületének országgyűlési képviselője lett.²⁷ Ezt a tisztséget még 1875-ben is ő töltötte be.²⁸ 1872. augusztus 12-én kötött házasságot Inkey Gabriellával (1846–?).²⁹ A sajtó és a könyvnyomtatás terjedésével egyetemben a korszakban az egyesületi élet is fellángolt.³⁰ Ennek megfelelően Kendeffy Árpád is tagja, illetve alapítója volt több kultúr- és sportegyesületnek. Ilyen az 1869-ben alakuló Budapesti Korcsolyázó Egylet,³¹ továbbá a Magyar Képzőművészeti Társulatnak is választmányi tagja volt.³² 1881. április 22-én halt meg a Pest megyei Szentlőrincen 41 éves korában.

Kendeffy Árpád nem a grófi ág le- származottja, az őraljaboldogfalvi kastélyt nagybátyjától, Kendeffy Lajostól örökölte. Ezt fogja átalakítani a napjainkra is szinte teljes mértékben eredeti formájában megőrződött gótizáló formára a kastélyparkkal együtt. Az átalakítások ellenére a kastély alapjaiban és a belső terek kiosztásában követi a régi, barokk kori formát, ami érthető, hiszen ha az eredeti épület megfelelt az elvárásoknak, akkor csak annyiban alakították át, amennyire az szükséges volt. Másrészt mivel elsősorban a külvilág felé mutatott kép volt a fontos, azt is mondhatnánk, hogy „divatos ruhába” öltöztette barokk kastélyát, ami egészen látványosra sikerült, különösen a torony és a főhomlokzat kialakításának köszönhetően. A barokk előzményről a keleti szárny fiókos dongaboltozatai árulkodnak, mert az épület átépítését Kendeffy Árpád korai halála miatt nem tudta befejezni. Az eredeti tervben minden bizonnyal a barokkos keleti szárny átalakítása is szerepelt.

²⁶ Ugron István levele Kendeffy Árpád nagynénjeihez. É.n. Kendeffy lvt. 214/479. f., 506

²⁷ Szinnyei József: *i.m.* 6.

²⁸ *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 1875. 46.

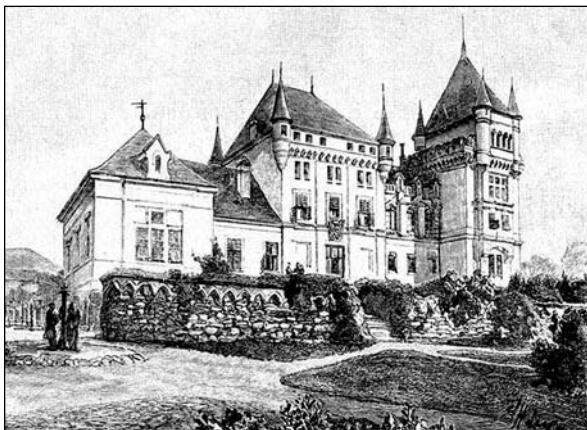
²⁹ *Magyar Nemzetiségi Zsebkönyv. Második rész: nemes családok*. Bp. 1888. 290.

³⁰ *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László. Bp. 2006. 317.

³¹ Márkus Jenő: *A Budapesti Korcsolyázó-Egylet negyvenéves története: 1869–1909*. Bp. 1909. 13.

³² Vasárnapi Újság X(1863) 30. sz. 267.

Az Őraljaboldogfalvi Kendeffy-kastély téglalap alaprajzú, mozgalmas tömegű, a középkori francia lovagvárak világát idéző épület (3. kép). Az átalakítás egy rossz állapotban levő kastélyon történt, erről több forrás is beszámol.³³ A barokk kastély átalakítása már az 1868-as évben elkezdődött, amiről Dáné Károly gazdatiszt 1868 tavaszán írt leveléből értesülünk.³⁴ Ekkor Horváth Gyula építőmester dolgozott a kastélyon, mellette Fogarasi Samu mint főkőműves, valamint Bánya Géza és „Heinrich” nevű ácsok.³⁵

3. Hány Gyula rajza 1901-ből

Lényeges munkálatok folytak 1869-ben is, de ekkor már előrehaladott állapotban volt az építkezés. Egy 1869. január 3-án kelt leltár már azt mondja, hogy:

„A fő bémentással szembe fekszik az uri lak melynek bal felőli része földszintig, jobbfelőli része pedig egyemeletes magos, mely utobihoz van csatolva egy az egész épületen feljül emelkedő magos torony. Ezen épület jelenleg áll építés alatt és teljesen még nincsen bevégezve, azonban a kőfalak telyesen fölemelvék az egész épület jó zsingelyfedélel mult év folytába ujjonon befedve sőt az épületnek földszinti része telyesen bévakolva és három földszinti szoba ajtókkal ablakokkal és padlózattal ellátva telyesen lakhatová van téve.”³⁶

1869 októberében készült egy másik leltár, amely pár helyiséget meg is nevez, berendezésükről részletes adatokat nyújt. Ez ebédlőről, nappali szobáról, hálószobáról, konyháról, pincéről beszél.³⁷ Schulcz József, az építkezés vezetője 1873. március 8-i, id. Storno Ferencnek írt levelében az építkezés közeli befejezéséről ad hírt.³⁸ Ugyanezt bizonyítja Schulcznak az asztalosról beszámoló levele is szintén 1873. szeptember 14-én.³⁹ Egy másik levelében, amely ugyancsak szeptember 14-én kelt, a szükséges dolgok listáját írja össze, elsősorban az üvegházra, illetve

³³ „Jegyzőkönyv mely a Kendeffy család zár alá vetett javainak zárgondnok Mara Jozsefnek való leltárszerű átadása felett vetetett fel. Kendeffy lvt. 214/571; „Inventárium Méltóságos Kendeffy Farkasné született Véér Rosalia ur Asszony Ó Nagysága Malomvizi, Volkányi, Boldogfalvi és több hozzátartozó Jóságainak...” 1855. november 20. Kendeffy lvt. 214/590.

³⁴ Dáné Károly gazdatiszt levele Kendeffy Árpádhoz. Hátszeg, 1868. április 6. Kendeffy lvt. 214/716.

³⁵ Uo.

³⁶ Leltár 1869. január 3. Kendeffy lvt. 214/224v.

³⁷ „Leltár Méltóságos Kendeffy Árpád úrnak Boldogfalvi udvarházában található ingóságairól.” 1869. október 24-én. Kendeffy lvt. 214/842r–849v.

³⁸ Sisa József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon a historizmus korában*. Bp. 2007. 175 (a továbbiakban Sisa 2007).

³⁹ Schulcz József levele Kendeffy Árpádhoz. 1873. szeptember 14. H.n. Kendeffy lvt. 214/123–124.

4. A díszterem faboltozata

a csatornakészítésre és kandallók felállítására vonatkozóan.⁴⁰ Ekkor tehát már az utolsó simításokat végezték a kastélyon. A vízvezetés az 1876. évben történt, ezt egy vízműköltség-összeírásból tudjuk meg, amelyet Maderspach János készített Hacacselen (Kishátság).⁴¹ A költségvetés alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy korszerű és komplex vízvezeték-rendszert építettek ki a kastélyban és körülötte.

A fentebbi adatok arra utalnak, hogy a 19. századi átalakításokat Schulcz József vezette. Ő azonban nem volt képzett építész, így feltételezhető testvére, Schulcz Ferenc (1838–1870) tervezői közreműködése. Több tény szól e feltételezés mellett. Schulcz Ferenc fiatal budapesti építészt 1868-ban bízták meg a vajdahunyadi vár helyreállításával, ami közel van Óraljaboldogfalvához. Ő Friedrich Schmidt tanítványaként először 1867-ben járt Vajdahunyadon, amikor felmérést készítettek a várról. Hunyad megyében nagy lelkesedést váltott ki a vajdahunyadi vár királyi vadászkastéllyá való átalakítása, így könnyen meg lehet, hogy Kendeffy Árpád ekkor kerülhetett kapcsolatba az építésszel, akinek kézenfekvő lehetett, hogy Erdély ezen részén megbízást vállaljon. A Schulcz testvérek együttműködéséről a galgamácsai királyi vadászkastély (1869–1870) építéstörténete kapcsán is van tudomásunk. Ezt – habár külsejében egyáltalán nem hasonlít az óraljaboldogfalvihoz (sőt általában kastélyokhoz) – Schulcz Ferenc tervezte, a kivitelezési munkálatokban viszont

⁴⁰ Szükségletek jegyzéke. Schulcz József levele Kendeffy Árpádhoz. Óraljaboldogfalva, 1873. szeptember 14. Kendeffy lvt. 214/ 719.

⁴¹ „A boldogfalvi kastély és környezetére tervezett víziműnek költség-előirányzata.” 1876. szeptember 1. Kendeffy lvt. 214/375–376.

Bergh Károly építész mellett két fivére is részt vett.⁴² Nem lenne meglepő, hogy a két hivatalos megrendeléssel elfoglalt Schulcz Ferenc testvére, József segítségét kérte, esetleg Ferenc halála után ő vette át az őraljaboldogfalvi megbízást. Érdekes, hogy Kendeffy Sámuelnek a Lukse-Fábry Béla által tervezett kernyesdi kastélya építését (1871) ugyancsak Schulcz József vezette.⁴³

Az említett galgamácsai királyi vadászkastély dísztermében levő ácsolt faszervezetű nyitott fedélszék nagyon közeli rokonságot mutat az őraljaboldogfalvival (4. kép). Ennek a szerkezetnek a hazája Anglia, ahol a késő középkorból maradtak meg szép példányai, s ezek a mintakönyvek segítségével terjedtek el Európában. Schulcz Ferenc a Friedrich Schmidt tervezte bécsi Akademische Gymnasium aulájában láthatott ilyen szerkezetet.⁴⁴ Magyarországon az első nyitott fedélszékes faboltozat Galgamácsán épült meg, majd az őraljaboldogfalvi a következő a sorban. A szerkezetbeli és formai hasonlóság minden bizonnyal a tervező/kivitelező személyek azonosságának köszönhető. Itt kell megjegyeznünk azt a tényt, hogy a kor szokásától eltérően, bár már nem annyira egyedülállóan, a díszterem nem a földszinten, hanem az emeleten helyezkedik el.

Ugyancsak a megbízottak azonosságának tulajdonítható egy másik hasonlóság a két épület díszterme között. Mindkét teremben címerek és pajzsok képezték a faszervezetes boltozat alatti belső dekorációt, amelyeknek tervezője és elkészítője id. Storno Ferenc volt. Sajnos egyik emlék esetében sem maradtak fenn, csak archív fotókról, levelekből, leírásokból tudunk ezekről a díszítésekről. Storno őraljaboldogfalvi tevékenységéről Schulcz József neki címzett már fennebb említett 1873-as datálású leveléből értesülünk. Storno Ferenc (1821–1907) a kor Közép-Európájának legjelentősebb historizáló mesterei közé tartozott, munkásságát két területen fejtette ki: a „stílszerű” műemlékhelyreállításban és a gótizáló épületbelső tervezésében, valamint kialakításában. Őraljaboldogfalvi ténykedése mindkét területet felölelte, mivel felmérte a román kori templomot,⁴⁵ és feltehetően ő készítette el a kastélyhoz rendelt gótizáló belső dekorációt is.

A kastély domináns neogótikus stílusjegyeit a torony, a lőréses mellvéd, a fiatornyok, a csúcsíves ablakok, egyáltalán az aszimmetrikus tömegalakítás jelenti. A jellegzetes középkori összhatás elérése érdekében a tömegképzésben és a dekoratív elemek használatában kiérezhető a tudatos törekvés a *stílszerű* mintakövetésre, s mindezt az esztétikai idealizáció, a múltból alkotott sajátos kép határozza meg. Ezt a historizáló szemléletet Henszlmann Imre népszerűsítette, a Viollet-le-Duc-féle idealizált épülettervekre alapozva. A tornyokkal való díszítés, alakítás nem egyedi megoldás; ez talán a legegyszerűbb mód arra, hogy az épületnek romantikus külsőt adjanak. Jó példa a nagykárolyi Károlyi-kastély 19. századi átalakítása (Meinig Arthur), amely alapjaiban szintén megőrzi a barokk épületet, de számos toronnyal és fiatoronnyal teszik mozgalmasabbá.

⁴² Sisa József: *Egy eltűnt kastély nyomában (A galgamácsai királyi vadászlak)*. Műemlékvédelem XXX/1(1986) 15–20 (a továbbiakban Sisa 1986).

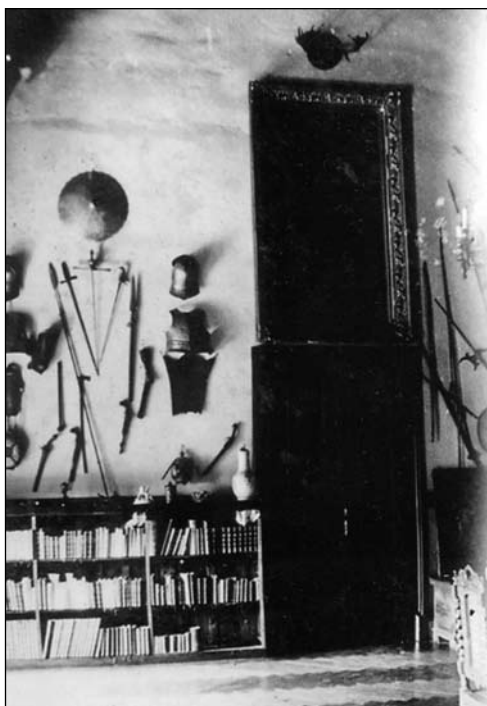
⁴³ Sisa 2007. 176.

⁴⁴ Sisa 1986. 18.

⁴⁵ Szabó Tekla: *Az őraljaboldogfalvi falfestmények feltárása és korabeli másolataik*. Műemlékvédelmi Szemle XIV(2004). 45–46.

5. Szoba a földszinten, 20. század eleje

6. Fegyvergyűjtemény a díszteremben, 20. század eleje

A kastélynak a középkori francia lovagvárak szolgáltatták a mintát, ezek közül egy elem konkrétan azonosítható: a burgundiai Sens város erősítésének Notre-Dame-kaputornya.⁴⁶ Szinte egyértelmű, hogy ez lehetett a minta az őraljaboldogfalvi torony tervezésénél, ugyanis a hasonlóság szembetűnő. Schulcz valószínűleg valamilyen mintakönyvben láthatta, hiszen ugyanazok a hengeres tagozatok támasztják alá a szintén hengeres saroktoronyokat, ugyanazt a tetőlezárást láthatjuk. A kis nyílások a hengeres tornyokon és a köztük levő homlokzatokon megegyeznek. A lőréses mellvéd és annak alátámasztása egyértelmű bizonyítéknak tekinthető, hogy itt francia mintáról van szó. Emellett az őraljaboldogfalvi kastélytoronynak a stiláris elemei (főleg a lőréses mellvéd) megtalálhatók Schulcz Ferencnek a vajdahunyadi vár restaurálásához készített tervein is. A szerkezetbeli és stílusbeli hasonlóságok a galgamácsai vadászlak díszterme, illetve a vajdahunyadi vár tornya és a Kendeffy-kastély ugyanezen építészeti elemei között Schulcz Ferenc tervezői volta mellett szólnak. A Schulcz fivérek szoros kapcsolatban voltak az építőiparral: Ignác gyártotta a galgamácsai kastély kandallóit,⁴⁷ József vezette a kernyesdi és az őraljaboldogfalvi kastély kivitelezését, de csak Ferenc volt diplomás építész. Így annak ellenére, hogy eddig még nem kerültek elő a kastély tervrajzai, feltételezhető, hogy az

őraljaboldogfalvi Kendeffy-kastély átalakításának terveit Schulcz Ferenc készítette.

A Kendeffy-kastély nemcsak külső, de belső kialakításában is követte a nyugati, illetve magyarországi példákat. Bár nem lehet minden helyiséget pontosan bejelölni, a 19. századi teremkiosztás jól nyomon követhető a mai alaprajzon. Feltételezésünk szerint a földszinten kapott helyet a fiókos dongaboltozattal fedett

⁴⁶ Erre az előképre Sisa József hívta fel a figyelmemet. Ezúton köszönöm meg neki.

⁴⁷ Sisa 1986. 18.

ebédlő, ehhez kapcsolódva nyugati irányba a „Pipázó” és a „Szeglet szoba” egymásból nyíló terei. Az épület másik felében lehetett Kendeffy Árpád, illetve Inkey Gabriella hálószobája, valamint a „Nagyságos Asszony nappali szobája”. Az emeleten egy kisebb és egy nagyobb vendégszoba és az ún. „Vörös szoba” kapott helyet. Valószínűleg itt volt a kornona és a szakácsné szobája is, valamint két inasszoba. Ezeken a fontosabb helyiségeken kívül a toronyszobát, egy mosókonyhát, egy raktárt, illetve az előszobákat sorolják fel.⁴⁸ A kastély leglátványosabb helyiségét, a dísztermet ebben a leltárban nem említik. Ennek oka talán, hogy ekkor még nem készült el az igényes faboltozat.

A kastély bútortzatából alig maradt fenn valami, ám szerencsére gazdag leltárak számolnak be róla, és pár archív fotó is dokumentálja, így ezek alapján képet kaphatunk az egykori berendezésről is (5. kép). A leltárakat olvasva a tölgyfából készült bútorok tűnnek ki magas számarányukkal, de a berendezés többi tárgya is jelentős értékkel bír, és felvehette a versenyt a kor többi kastélyával. A reprezentatív helyiségekben, mint az ebédlő vagy a pipázó, az értékes, igényes készítésű bútorok mellett sok műkincs, könyv volt egykor. Így az ebédlőben „az ajtótól bejövet van 1 hosszú fekete régi láda, rajta 18 osztályu üveges tölgyfa Muzeum, ebbe látható vagy 83 különféle bronz, vas, réz, alabástrom, Ezüst, kő, cserép stb. tárgyak”,⁴⁹ a falon számos trófea és fegyver lógott⁵⁰ (6. kép). A leltárak több festményt is említene, egyeseket aranyozott kerettel. Ezek többsége a díszterem, az ebédlő vagy a pipázó falán lógott, de a hálószobákat is díszítették festmények (7. kép). A bútorok, ha nem voltak faragva, akkor finom, színes kelmével vonták be őket. Ezek mellett meg kell említenünk a porcelán és ezüst tárgyak hosszú listáját is.⁵¹ Schulcz József az id. Storno Ferencnek írt, fentebb említett levelében festett címereket és pajzsokat rendelt meg, tehát a „középkoridézés” minden tekintetben sikeresnek mondható.⁵²

7. Címerek és festmények a díszteremben, 20. század eleje

⁴⁸ „Leltár Méltóságos Kendeffy Árpád Úrnak Óboldogfalvi kastélyában található ingóságokról.” 1873. szeptember 2. Kendeffy lvt. 214/103–113.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ „Leltár Kendeffy Árpád boldogfalvi lakásában.” 1868. január 10. Kendeffy lvt. 214/1062–1065.

⁵¹ Uo.

⁵² Sisa 2007. 175.

8. A kastély főhomlokzata az 1930-as években

A kastély mai berendezésében mindössze egy finom megmunkálású nappalihoz tartozó ülőgarnitúra maradt meg, amely azonban jobban kapcsolódik a biedermeier és empire hagyomány stílusjegyeihez, mint a 19. századi átépítés után készített bútorzathoz. Az ülőgarnitúra darabjai között többféle típusváltozattal találkozunk a kétszemélyestől a hajlított karfáson keresztül a sarokszékig; ezek fehér-bordó csíkos textillel vannak behúzva.

1881-ben Kendeffy Árpád özvegye, Inkey Gabriella végeztetett lényeges javítási munkálatokat a kastélyon: öt teremben falrepedések javítása és vakolása, a földszinti szobák cementtel való vakolása, a torony alatti szobában tartóvas elhelyezése és újraboltozása, toronyfal aláfalazása, a kert felőli teraszfal lebontása és újraépítése, téglamozaik burkolat felbontása és újrakészítése cementtel, „fegyverterem összevasalása” és zsindefödél kijavítása, stb.⁵³ A kivitelező, Kreffy Máttyás petrozsényi építőmester a kőműves-, ács-, bádgos- és vasmunkákat 1341 forint 63 krajcárért végezte.⁵⁴ A javítás indokáról a *Vasárnapi Újság* számol be: 1882 augusztusában a Stefánia és Rudolf trónörökospár 10 napot töltött Óraljaboldogfalván. Ennek az alkalomnak köszönhetően van egy korabeli leírásunk az épületről:

„A kastélyt [...] néhai Kendeffy Árpád restaurálta angol kastélyokra emlékeztető góth stílusban. [...] csak a lakó ház iránt volt szevedélye és sokat áldozott rá, hogy valóságos főúri kastélylyá tegye. Ellátta tornyokkal, erkélyekkel, messzelátókkal;

⁵³ „Építési költségvetés Méltóságos Kendeffy Árpádnő Úrnő Boldogfalva-i kastélyánál eszközölni helyreállítási munkákról.” 1881. június. Kendeffy lvt. 214/390–391.

⁵⁴ Uo.

belsejét faragványokkal, címerekkel, ezreket érő butorzattal. Ritka és fényes kötésű művekben gazdag könyvtára is egyik ékessége a kastélynak.

Maga nem sokáig élvezhette, mert férfikora kezdetén halt el; be sem végezhetette egészen úgy, a mint tervezte volt.⁵⁵

A cikk tömören és röviden foglalja össze az eredményt, amelyet Kendeffy Árpádnak sikerült elérnie, még akkor is, ha tervét nem tudta befejezni.

Az angolpark

A 19. századi divatnak megfelelően Kendeffy Árpád is angolparkot álmodott meg kastélya körül. A park előzményeire vonatkozóan az osztrák katonai felmérések nyújtanak támpontot. Az első katonai felmérés (1769–1773) Óraljaboldogfalvát ábrázoló szelvényéről a kastélyt, illetve másik kőépületet lehet (bizonyos fenntartásokkal) azonosítani, parkra utaló nyom azonban nincs. A harmadik katonai felmérés (1869–1887) sajnos még kevésbé segít a park kutatásában, ezen azonban már biztosan azonosítható a kastély (*Schl* jelzés utal a Schloss szóra, illetve egy *W* a Waldra, a jelenlegi park egy részén levő erdőre).⁵⁶ Tudva, hogy gr. Kendeffy Elek és Ádám is jelentős figyelmet szentelt a kastélyépítésre és az uradalom kiépítésére, valószínűnek tűnik, hogy volt park már a barokk kastély körül is.

Kendeffy Árpád tudatában lehetett annak, hogy egy romantikus kastély nem teljes értékű a parkja nélkül, hogy kastély és park szoros egységet képez, emellett fontos része a főúri reprezentációnak (**8. kép**). A kastély földrajzi elhelyezkedése, tájképi háttere tökéletesen megfelelt az angolkert alapkoncepciójának. Azonban ebben a korban már nem annyira az átlátható, különböző látványos térkompozíciókból felépülő tájképi kert volt az elterjedt, az 1860-as évektől ugyanis egyre inkább a praktikusság és egyfajta eklekticizmus volt a kastélypark-tervek vezérelve. A kerttervezésnek ez az irányvonala stilisztikai értelemben a historizmushoz áll közel.⁵⁷ Az elméleti munkák, akárcsak az építészetben, itt is hatással voltak a kialakuló divatra, így Hirschfeld és Lenné munkái jelentősen hozzájárultak a tájkert szabályainak fellazításához.⁵⁸ Ez alapján a tájképi kert megtelt sövényekkel, szobrokkal, virágágyásokkal, rózsaligetekkel, amelyek sokszor geometrikus rendszerben voltak elhelyezve. A korszakban legelterjedtebb elméleti munka a Lenné-tanítvány Gustav Meyer (1816–1877) által írt *Lehrbuch der schönen Gartenkunst* (1860) számos mintát tartalmazott különböző stílusú kertekről, és nagy hatással

⁵⁵ Réthi Lajos: *Óraljaboldogfalva*. Vasárnapi Újság XXIX(1882). 32. sz. 501.

⁵⁶ Lásd a katonai felmérések Óraljaboldogfalvára vonatkozó szelvényeit: *Erdély az első, második és harmadik Habsburg katonai felmérés térképein*. Arcanum Adatbázis, 2007.

⁵⁷ Alföldy Gábor: *Historical Revivalism in Hungarian Country House Gardens Between 1880 and 1930: an Exploration and Analysis*. Acta Historiae Artium XLVIII(2007). 115–189 (a továbbiakban Alföldy 2007); Csepely-Knorr Luca: *Korai modern szabadtérépítészet. A közparktervezés-elmélet fejlődése az 1930-as évekig*. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti Kar, Kert- és Szabadtértervezési Tanszék. Bp. 2011. 30.

⁵⁸ Hirschfeld, Christian Cay Lorenz: *Theorie der Gartenkunst*. 5 Bände. Leipzig 1779–1785. Peter Joseph Lenné (1789–1866) szervező készségének köszönhetően alakult meg Potsdamban az első kertészeti iskola (Gärtnerlehranstalt) 1824-ben. Tevékenységének hatása egész a századfordulóig érezhető.

volt a közép-európai kerttervezőkre.⁵⁹ Az őraljaboldogfalvi kastélykert ebben a historizáló szellemben került kialakításra.

Az első levéltári adat a Retyezát-hegység lábánál levő parkról a Schulcz József 1873-ban írt „szükségletek jegyzéké”-ben említett üvegház, amely fából készült,⁶⁰ és amely kézenfekvő módon a park része volt.⁶¹ A fából készült üvegház javításához Schulcz sárga festéket és 5 láda üveget kér, a fűtés és a parapet elkészítéséhez 2400 db téglát, a járdához 2000 db fatéglát.⁶²

Az őraljaboldogfalvi kastélypark esetében szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis fennmaradt Wilhelm Klensky budapesti tájépítész 1874 áprilisában német nyelven, levélformában írt aprólékos parkterve.⁶³ Wilhelm Klensky 1829-ben született a pomerániai Schönebergben (ma Szczecinhez tartozik, Lengyelország), 1861–1871 között Chemnitz város kertépítész volt, ahol többek közt megnyitja a város első faiskoláját; innen telepedett át Magyarországra.⁶⁴ Első megbízása a fegyverneki Szapáry-kastély angolparkjának tervezése volt, ezután telepedett le Budapesten.⁶⁵ Itt Budapest székesfőváros alkalmazásában volt, és részt vett a budai várkert kialakításában,⁶⁶ valamint tudjuk, hogy 1890-ben Kulcsár Ferencsel együtt tervezték meg a Népligetet körbeölelő fasort, ahova platánokat, európai hársakat, amerikai kőrseket, zöld és fekete juharokat ültettek.⁶⁷ Érdekes információ Klenskyről, hogy 1882-es chemnitzi látogatásakor előadást tartott Magyarországról, illetve a budapesti és bécsi parkokról és sétányokról.⁶⁸

Klenskynek az őraljaboldogfalvi kertről szóló leírása a kastély fekvését, táji környezetét és a parkot ismerteti. Valószínűleg a nagyobb teret elfoglaló, külső parkrészekkel kapcsolatos megbízás lehetett a motivációja, amely az egyelőre ismeretlen kerttervhez tartozott. A szövegből kiderül, hogy a parkot a kastély gótizáló átépítésével együtt alakították ki. Klensky megemlíti a kastély gótikus stílusát, fekvését, mondván, hogy melléképületeivel együtt egy tekintélyes magaslaton áll, így a völgyből már távolról látható épület az egész vidék díszé. A park kialakításakor a kastély közelében az épület stílusához igyekeztek igazodni, míg távolabb a tájjal való harmóniára törekedtek. Az 53–54 holdnyi (kb. 22 ha) parkot három különböző részre osztották fel, s kialakításuk a historizáló elméletet tükrözve más és más koncepció alapján történt. Így a kastély főhomlokzata előtt egy teraszt építettek, amelyen gótikus parter volt virágokkal és örökzöldekkel beültetve. A kastély előtti parter a jelenlegi kertkutatások alapján különle-

⁵⁹ Erre Alföldy Gábor hívta fel a figyelmemet.

⁶⁰ A boldogfalvi építkezésekhez tartozó pénz kezelése 1877–1878. Kendeffy lvt. 214/1029.

⁶¹ Lásd 40. jegyzet.

⁶² Uo.

⁶³ Wilhelm Klensky terve a parkról növénylistával. 1874. április. Kendeffy lvt. 214/364–373. Lásd II. függelék.

⁶⁴ Schöpe, Doris: *Städtische Grünanlagen in Chemnitz: ihre Entstehung und Verwaltung vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Jahre 1923*. Chemnitz 2001 (Stadtarchiv Chemnitz 5). 79.

⁶⁵ I.m. 81.

⁶⁶ Egy 1880 körüli megvalósulatlan romantikus hangulatú terve maradt fenn az Ellipsz-sétányhoz. Lásd Alföldy Gábor: *A budai várkert az újkorban: építéstörténeti vázlat*. Tanulmányok Budapest múltjából XXIX(2001). 279.

⁶⁷ Csernus Lukács János et al: *Kőbányai utcák, utak, parkok, terek története*. Bp. 1985. 89.

⁶⁸ Schöpe, Doris: I.m.

9. Távlati kép a parkból

gesnek számít, hiszen gótikus kialakítása egyedi a korabeli Magyarországon.⁶⁹ Sajnos pontos kinézetét egyelőre nem ismerjük, de feltételezhető, hogy Gustav Meyer könyvéből vett minta szolgáltatott inspirációt. Kialakítása a tiszadobi Andrássy-kastély barokk parterével hasonlítható össze, amelynek egyértelműen analógiája William Andrews Nestfield neobarokk hímzéses parterterve az angliai Stoke Edithben (Herefordshire).⁷⁰

A historizáló kertekbe visszakerülnek a szobrok és az architektúrális elemek, ennek megfelelően Őraljaboldogfalván ugyancsak a főhomlokzat előtt három vázába vászonzliliomot (*Phormium tenax*) ültettek, a terasz előtti pázsiton, a kastély tengelyében pedig márványtalapzaton egy alvó Vénusz szobra feküdt. Innen balra fordulva Klensky egy kis rózsalugast tervezett, szép és védett helyen, melyet egy pavilon és egy Flóra-szobor díszít. Mindezek a tárgyak „organikus kontrasztot nyújtanak a nagy és vad természetnek s költői, élénk képet biztosítanak a látványnak; egy értő és művészi érzékkel megáldott tulajdonosra vallanak” – írja Klensky.

Klensky a kastélytól távolabb elterülő mesterséges tóról is beszámol, amely a valóságosnál nagyobbak tűnt, mert kis öbleit elrejtették a festői elrendezésű növénycsoportok. Ez a megoldás jellemző a romantikus tájképi kertekre. Klensky így folytatja: „A tó felszínén vakító fehér hattyúk lebegnek és egy kis csónakban szép hölgyek hintáznak a kék folyón a színes képeket csodálva, melyek az enyhe hullámcso bogásban úgy tükröződnek, ahogy egy jó embernek a nemes lelke a szemé-

⁶⁹ Alföldy 2007. Főleg 147–161.

⁷⁰ Uo. 123.

ben tükröződik.”⁷¹ Ennek a 300 négyszögöl (kb. 1 ha) nagyságú szabálytalan alakú tónak a tervrajzát egy Kasper nevű mérnök készítette.⁷²

A leírás utolsó része a tágabb környezetről számol be, a faluban levő házakkal és a hegyek felé gomolygó füstfelhőkkel. A szöveg költői, romantikus hangneme itt éri el csúcspontját: „...a szem végül megpihen a magasztos és óriási Kárpátokon, melyek látványa az embert arra sarkallja, hogy rég elmúlt időkre gondoljon, a hegyek magasztos és mindent elpusztító erupciójának idejére, mert mekkora erő kellett az legyen és mekkora ereje kellett annak a tűznek és azoknak az összepréselt gázoknak legyen, hogy ezt az anyagot megolvassza és mint játék kockákat összedobálja. Kényszerűen kiáltunk fel: »Mi az ember az ő erejével, mi a rossz szellemével az elemek ellenében, melyek ezekkel a kolosszális anyagokkal dühükben játszottak!«”⁷³

Az 1860-as évektől új kertépítési irányzat terjed el. Mivel a park is a reprezentáció része, főleg az arisztokrácia körében egyfajta versengés alakul ki arra vonatkozóan, hogy minél több egzótát telepítsenek kastélykertjeikbe.⁷⁴ Ennek eredményeként egyre több különleges fa- és növényfajt honosítanak meg – Rapaics Raymund fogalmával élve – gazdag dendrológiai gyűjteményeket hozva létre. A különböző fákkal telezsúfolt kertek rendezésének vezérelve azonban elsősorban, színes lombkoronájuknak köszönhetően a gyönyörködtetés volt **(9. kép)**. Őraljaboldogfalván ezt kiegészítették a park természetes háttérét alkotó bükkerdők s mögöttük a látóhatárt záró Retyezát lenyűgöző hegylánca.

Az előbb ismertetett Klensky-szöveg végén egy nyolcoldalas listát találunk a parkba ültetendő növényekről, amely alapján elmondhatjuk, hogy a tervezett őraljaboldogfalvi park nagyon gazdag és ritka növényállománnyal bírt.⁷⁵ A valószínűleg egy növénykatalógusból kiválogatott virág- és fafajták közt számos ritka és kényes faj található, például a mamutfenyő (*Sequoiadendron giganteum*), orgonalevelű szivarfa (*Catalpa syringaeifolia*), kínai papíreperfa (*Broussonetia papyrifera*), japánakác (*Sophora japonica*), fűszercserje (*Calycanthus floridus*), narancseperfa (*Maclura pomifera*), júdásfa (*Cercis canadensis*) és libanoni cédrus (*Cedrus libani*) stb. A terv különös kerttörténeti értékkel bír, hiszen bizonyítja, hogy viszonylag korán hoznak már Erdélybe különleges növényeket és nem is keveset: a vadgesztenye 10 fajtáját sorolja fel, a juharnak 32 fajtája található meg, a mogyoró, gyertyán és a fűz ugyancsak több fajtával képviseli családját. Olyan tipikus 19. század végi, 20. század eleji növények is vannak, mint a remontáns rózsák. Az őshonos tölgy, kőris, nyár és égerfa mellett a virágok és cserjék szintén nagy számmal és variáns-sal jelennek meg. A növények és munkálatok végösszege 18 901 forint volt.

Visszatérve a Klensky-féle, levélformában megírt parktervre, kérdéses, hogy ebből mi valósult meg. Klensky levelében elkészült parterről számol be, s ennek bizonyítéka a Hány Gyula készítette rajz 1901-ből, amiből egyértelműen kiderül, hogy a munkálatok megkezdődtek, a kastély környezetét teraszosították, szobrokat helyeztek el, és a kép háttérében talán a rózsalugas látható. Továbbá építési

⁷¹ Kendeffy lvt. 214/364v. Lásd II. függelék.

⁷² A tó tervrajza: Kendeffy lvt. 214/828.

⁷³ Lásd II. függelék.

⁷⁴ Galavics Géza: *Magyarországi angolkertek*. Bp. 1999. 107.

⁷⁵ Kendeffy lvt. 214/370r–373v.

elszámolásokból tudjuk, hogy a tó és üvegház szintén kivitelezésre került.⁷⁶ A növényekre vonatkozóan nehéz helyzetben vagyunk, ugyanis eddig nem került elő semmilyen ábrázolás vagy leírás, valamint a terület megmaradt növényállományának felmérésére sem került még sor.

Ennek ellenére feltételezhető, hogy megvalósult, mert a levéltári dokumentumok közt több a kertre vonatkozó elszámolás is található: 1874-ben vasúton érkezik két láda üveg az üvegház javítására és két láda virágcserep, továbbá beszámolnak a melegágyak trágyázásáról is, tehát a parkhoz a helyszínen nevelték az egyényári növényeket.⁷⁷ A fűtésrendszer mellett az üvegházban és a parkban 1876-ban vízvezeték-rendszert is építettek a már említett Maderspach János irányításával, ennek költsége 3684 forint 70 krajcár volt.⁷⁸ Az egzóták vízigényét kielégítő csőrendszer kiépítése mellett a szöveg egy szökölkutat is említ. Egy másik, 1877–1878-ra vonatkozó építési költségvetésből tudjuk, hogy a tó is elkészült (zsilipek építése, víziárok ásás stb).⁷⁹ E két évre vonatkozó pénzelszámolás a kerti munkákra és kertben való építkezésre vonatkozik, és összköltsége 5363 forint 79 krajcár, amiből 611 forint 36 krajcár Maderspach János jutaléka.⁸⁰ Fontosabb talajigazító munkálatok, útvágások és sóderezés, a kertben a faiskola takarítása, csemeték és dísfák ültetése ugyancsak 1877–1878-ban zajlott; ezen munkák kivitelezésének java részét hacazseli Rusz János és társai végezték, több helybeli napszámos segítségével.⁸¹ A kastélypark kialakításában és gondozásában részt vevő kertészekről a fennmaradt számadásokból vannak adataink. Ezek szerint 1874-ben Csernyi János volt a kertész, 1877–1878-ban pedig Tamásy István a kertészlegény, őket a napszámosokon kívül ún. „kertész hetes” segítette.⁸²

Az államosítást követően gyerektábor alakítottak ki a kastélyban és a parkban, majd szállodát rendeztek be benne.⁸³ Az épület jelenleg a család leszármazottjainak birtokában van.

Egy datálatlan (1881, Kendeffy Árpád halála utáni) és aláírás nélküli levél a bécsi Osztrák–Magyar Bank igazgatóságához beszámol arról, hogy Kendeffy Árpád 16 000 forint jelzáloghitelt vett fel, amit nem fizetett vissza, és az őraljaboldogfalvi

⁷⁶ „A Boldogfalvi építkezésekhez tartozó Pénz-Kezelése” 1877/8. Kendeffy lvt. 214/1028r–1033r.

⁷⁷ „Agóts Antal ispán, Február havában fel nem számított kiadások.” 1874. március 8. Kendeffy lvt. 214/368.

⁷⁸ „A boldogfalvi kastély és környezetére tervezett viziműnek költség-előirányzata.” 1876. szeptember 1. Kendeffy lvt. 214/375r–376r.

⁷⁹ „A Boldogfalvi építkezésekhez tartozó Pénz-Kezelése.” 1877/8. Kendeffy lvt. 214/1028r–1033r.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ „Kertipénzes napszám Könyv 1877. Ápril 24étől kezdve 1878k év Április 23ig bezárólag Méltóságos Kendeffy Árpád ur ő nagysága Boldogfalvi jóságában, vezeti Toth László gazdatiszt.” Kendeffy lvt. 214/1034–1038.

⁸² „Agóts Antal ispának havi illetéke 25 ft, Csernyi János kertész: 20 ft (és hat hónapra 2 akó bor, értéke 24 ft ill. 12 pint pálinka, értéke 9 ft 60 kr), kertész hetes: 17 ft, két béresnek: 27 ft, Pálesy Ferencz kocsisnak 15 ft.” „Szolgálati személyzet illeték kimutatása.”, 1874 február, március. Kendeffy lvt. 214/367–368; Tamásy István kertészlegény egy évi fizetése ½ véka vetés málé, 17 ft 43 kr. és „udvari koszt.” Kendeffy lvt. 214/1058.

⁸³ Sajnos nem a kastély eredeti berendezéséhez tartoznak a napjainkban az ebédőben található szekrények, asztal és hat szék. Ezeket az 1980-as évekbeni újjáépítéskor rendelték meg, és az Arad melletti pankotai bútorgyárban készültek. A bútorok a kor (historizmus) ízlésvilágát próbálják meg utánozni. A masszív tölgyfa székek háttámláján különböző faragott címerdíszek láthatók, míg a szekrények előlapján lovak, címerek és királypárok szerepelnek.

birtokot elzálogosították.⁸⁴ Ez az összeg feltételezhetően a építkezéshez volt szükséges, és rávilágít a kastély építésének fontosságára. A kastély mindkét fontos építési periódusa egybekapcsolódik valamilyen reprezentációs törekvéssel. 1782-ben Kendeffy Elek a grófi cím megszerzését ünnepelte, hirdette barokk kastélyával, amely a kor divatja szerint épült. A 19. század utolsó harmadában Kendeffy Árpád házasságkötése, de a politikai életbe való 1869-es belépése is motiválhatta, hogy újjáépítse a családi rezidenciát.

A 19. században a nemzeti múlt intézményesülő kutatásának, és tárgyi emlékei közgyűjteményekbe való elhelyezésének köszönhetően egyre inkább megszilárdul a nemzeti történettudat, ami, akárcsak más területeken, az építészetben is a historizmus előfeltétele.⁸⁵ Az, hogy a gótikus stílust Magyarországon a dicső középkorral, egyben a magyar nemzet fénykorával asszociálták, ennek a folyamatnak az eredménye. Habár nincs írott forrás arról, hogy Kendeffy Árpád miért épp francia gótikus stílusban építette kastélyát, feltételezhetjük, hogy ez összefügg reprezentációs törekvéssel (maga nem volt a grófi cím tulajdonosa, de felmenői igen). Annak ellenére, hogy a neoreneszánsz (elsősorban városok középületein) egyre nagyobb teret hódított, a középkoridéző, gótizáló tendencia az idealizálásnak köszönhetően a kastélyépítészetben még a századfordulóig élt. Ugyanakkor a vajdahunyadi vár restaurálása is mintát nyújthatott Schulcz Ferencnek. Emellett fontos megjegyezni, hogy a gótikus stílus egyben a korszakban divatos romantikus törekvéseknek is megfelelt, amely mozgalmas, aszimmetrikus tömegformálást követelt.

Az őraljaboldogfalvi Kendeffy-kastély tömegképzésének és környezetének kialakítása révén könnyen illeszkedik a fent említett építészeti, kultúrtörténeti irányzatba. A Schulcz testvérek és id. Storno Ferenc a kastélyt, Wilhelm Klensky a parkot tette az erdélyi historizmus látványos emlékévé.

Függelék⁸⁶

I. Hoffmayer József őraljaboldogfalvi kőfaragó-munkáinak számbavétele. 1781. április 29.

RÁL KMI. Kendeffy család levéltára (317), 213. csomó, 400r–401v.

Testimonialis az Orly Boldogfalván tett Munkájáról kőfaragó Hoffmaer Josefnek és hogy mit vett fel fizetésben

Anno 1781 Die 20ma Mensis Xbr[is] reqvirálván benünket Titt. Nagy Samuel Ur Malomvizi Mlgos Groff Consiliarius Kendeffi Elek Ur eő Nagysága Nemes Hunyad Vármegyébe lévő Joságaib[an] Udvarbirája ugyan az eő Nagysága Parantsolatyából hogy Hoffmaer Josef Kő faragó Mester emberel bizonyos munkát szegődővén N[eme]s Hunyad Vármegyében O.Boldogfal[vi] részit számba venük és

⁸⁴ „Néhai Kendeffy Árpád részére 4365 jelzálogi Szám alatt engedélyezett 16 000 ftv e. jelzálogi kölcsön a Hunyadmegyei és Öralya boldogfalvi 4 Sz. telekjegyzőkönyvben foglalt birtoka lett zálogjoggal bekebelezve.” Kendeffy lvt. 214/746r–746v.

⁸⁵ Németh Lajos: *A historizmusról. A historizmus, mint művészettörténeti fogalom. = A historizmus művészete Magyarországon.* Szerk. Zádor. Anna Bp. 1993. 14.

⁸⁶ A függelékben közölt források közzétételénél betűhű átirásra törekedtünk.

meg néznük, ugy valamint eö Nagysága vagy Udvarbirája azon Conventiojából mit fizetett és mi maradtott fizetlen azért Anno 1780 Die 18va 7br[is] költ alkalom szerint az O.Boldogfalvi Udvarházhoz így találtuk in

Puncto 1mo. Egy Frontispiciumra tizennégy ölni hoszuságu Párkány az alkalom szerint meg készült, noha ezen Frontispicium Párkányaiabol két kövek készen egy előbeni kö farago[nál] maradtak.

2do. Ora Táblájára két ölni Párkány az helynek kitsiny voltához képest kisebbben tsináltatott ezt bonifiállya vagyis Supplealya a Frontispiciumra tizen négy ölninél továbbra nyult munka.

3tio. Öt Láb széleségű, hat Láb magaságu Ajto meléki felső és also küszöbjeivel edgyüt nem egészen készültek meg. A Párkányok vagyis Pánklikák héjával vadnak ennek felébe valo egy ovális ablak kövei készen vadnak.

4to. Négy Kéményre fedél kö egy Lábnyi magaságu (a Relátio szerint) meg vadnak és felis vadnak téve.

5to. Az udvaron kün az ajto eleiben egy Grádits mellyre három felől lehessen fel menni, hat fogai lésznek, a Gráditsnak felső tágosága kilentz Láb hoszuságú és hét Láb Széleségű lészen, ebből tellyeséggel Semmi nintsen, hanem tsak a Pádimentum Kövek vadnak meg.

6to. A Nyoltz Oszlop főre Nyoltz nagyobb és nyoltz kissebb Csigá formájú fodorítás készen vagon.

7mo. A tarnátzban a belső Gráditshoz valo harmintz két Paluszterek⁸⁷ és nyoltz Postamentek, négy Árticsokák és a nyugovo helyen vagyis [400v] Paleszthez valo kövek mind készen vadnak, hanem az irt Palesztterek felső végeire menendő Párkányok nintsenek készen, az also Párkányok pedig a mellyen a Párkányok álanak mind készen vadnak, hasanlo képpen a Grádits harmintz fogaiabol egy sints készen. Item azon Gráditshoz valo Paluszter kövek közül három közebben el töröt, de ismét egybe vadnak enyvezve.

Munkához fogván pedig per partes diversis vicibus levált Nagy Sámuel Uramtol Hoffmáért Joseff köfarago Mester ember öKlme usq[ue] ad 29num Aprilis 1781.

[...]

Summa 287 Rfl. 22 xr.

[401v] Hogy a fen irt Faragonak rész szerint az alkalom szerint készen, részerint készületlen munkáját a fellyebb irt modon tanáltuk légyen azon munkára a Specificált modon percipiált pénzt és egyébb Naturálékot mind a maga írásából láttuk, mind előnkb[e] compáreálván recognoscálta légyen; miis arrol adgyuk ezen írásunkat igaz hitünk tulajdon Subscriptionk és szokott petsétünk meg erősítése alatt. Dat[um], A[nno], Die loco[que] ut supra.

Felső Szálaspataki Mara Gergelly és Szatsali Pap István Nemes Hunyad Vármegyének egyik hütös Szolga Birája.

II. Wilhelm Klensky terve az őraljaboldogfalvi parkhoz, 1874.

RÁLKMI. Kendeffy család levéltára (371) 214. csomó, 364r–364v.

Schloss und Park von Buldogfalva [!] in Siebenbürgen

Das Schloß ist im gotischen Styl erbaut, und liegt mit seinen Neben und Wirtschaftsgebäuden auf einer bedeutenden Höhe und ist weit im Thale sichtbar, es gereicht der ganzen Gegend zur Zierde, von seinen Zimmern und Sälen hat man die herrlichsten Aussichten bis tief in die Gebirge, über Städte und Dörfer; es ist neu restauriert und verschönert; zur großen Zierde wird aber der neu zuschaffende große Park dem Schloß und der ganzen Gegend gereichen.

Diese Parkanlagen erstrecken sich, vom Schloße aus gesehen, zur Linken nach Norden und Nordosten, zur Rechten nach Süden und liegen im Thale und am Fuße des Schlosses, und sind von diesem vollständig zu übersehen.

⁸⁷ Ti. baluszterek.

Bei dem Entwurfe dieser Parkanlagen ist zunächst in der Nähe des Schlosses dem Baustyle Rechnung getragen, sodann ist der Versuch gemacht worden die majestätische Naturszenerie mit dem Parke in harmonischen Einklang zu bringen um so ein ganzes zu bilden; inwieweit dieses gelungen ist können allerdings erst spätere Jahre zeigen; denn so groß der Saatscheit der Gärtnerei auch ist, so kann er doch 100 und mehrjährige Bäume in solcher Menge nicht verpflanzen, daß man einem Baume von circa 53–54 Joch den Charakter von 80 oder 100 jährigem Alter aufnöthigt.

Vor dem Schlosse ist eine demselben entsprechende große Terrasse in drei Abstufungen angebracht, begünstigt durch das Terrain; auf dieser Terrasse befinden sich gothische Parterres bepflanzt mit den schönsten Blumen und immergrünen Gewächsen, auf 41 [?] stehen drei schöne Vasen mit Phormium Tenax, auf dem großen Rasenplatze am Fuße der Terrasse, und gerade auf der Achse des Schlosses liegt auf Marmorsockel eine schlafende Venus; den Blick mehr nach links gewendet, sieht man ein kleines Rosarium in schöner und geschützter Lage forerst (!) geschaffen um die Königin der Blumen aufzunehmen, geschmückt mit einem Pavillon und einer Flora; alle diese Gegenstände bieten einen angenehmen Contrast in der großen, fast wilden Natur und verleihen der Szenerie ein lebendiges poetisches Bild, und zeugen von dem Verständniß eines wissenden und kunstsinnigen Besitzers.

Nach Rechts blickend verweilt das Auge an einem künstlichen Teich, der uns aber größer erscheint als er in Wirklichkeit ist, uns verstecken sich seine Buchtungen stets hinter wohl geordneten malerischen Pflanzungen. Auf seiner Oberfläche wiegen sich blendendweiße Schwäne und ein kleiner Nachen mit schönen Frauen schaukelt behende auf der blauen Fluth die bunten Bilder betrachtend, die sich im leichten Wellengekräusel treu abspiegeln wie in dem Auge eines guten Menschen seine edle Seele.

[364v] Als natürlicher Hintergrund zeigen sich einzelne Hütten, von denen blaue Rauchwölkchen in die Luft wirbeln, bis das Auge zuletzt an den mächtigen und riesigen Carpathen ruht, die sodan den Menschen auffordern an längst verflossene Zeiten mit ihren mächtigen und alles verheerenden Erruptionsepochen zu denken, denn welche Kraft musste nicht dazugehören, und wie mächtig mussten diese Feuer und zusammengepreßten Gase sein um diese Massen zu schmelzen und wie Spielzeug zusammenzuwerfen. Unbedingt wird man zu dem Ausrufe genötigt: „Was ist der Mensch mit seiner Kraft, was mit seinem Bösengeiste gegen die Elemente die mit diesen kolossalen Massen in ihrem Grimme spielten!“

Mit vorzüglichster Hochachtung und fester Bereitwilligkeit

W. Klensky

Budapest im April 1874.

The Architectural History of the Kendeffy Country House from Sântămăria Orlea in the 18th and 19th Centuries (Abstract)

The aim of this paper is to present the architectural history of the Kendeffy country house from Sântămăria Orlea (Óraljaboldogfalva), and thus to contribute to the incipient research on Transylvanian country houses. The analysis is primarily based on the unprocessed documents of the family archives, complemented with contemporary photographs and indirect source material. Besides stylistic and architectural analysis special attention is given to the social-historical context, since country houses constitute a special building type which reflect personal choices more than any other types of building. In addition they shed light to the aspirations of a whole social group, the aristocracy and well-to-do nobility.

Sântămăria Orlea, where the Kendeffy family had country houses in different periods, was (besides Râu de Mori/Malomváz and Cârnești/Kernyesd) one of the three estates belonging to different members of the family. The architectural history of the country house in point can be divided to at least three stages, the last two of which have a more detailed archival documentation. In 1764 Elek Kendeffy (1740–1783) earned the title of count, which triggered his move to building a representative baroque country house. As a result, the already existing building at Sântămăria Orlea was rebuilt according to a symmetrical groundplan with enfilade system. The most refined proof of this period, at

the same time identifying the end of the construction is a baroque plaque placed above the main entrance. The plaque, dated 1781, is the work of Joseph Hoffmayer, the renowned sculptor of the period from Cluj. Beside the plaque he was commissioned to make several door and window frames, pillars with volutes and balusters for the stairs. The next inhabitant and developer of the estate was Ádám Kendeffy (1795–1843), who together with his friend baron Miklós Wesselényi was passionate about several sports, but primarily about horses. The results of his passion were the stables built next to the country house. Contemporaries remember him as an exemplary farmer, who invested large sums in modern agricultural technologies and machines.

The Kendeffy country house went through a spectacular change at the end of the 19th century, obtaining its present outlook. This construction period can be dated between 1868 and 1873. Árpád Kendeffy (1840–1881) inherited the estate and decided to give the baroque country house a romantic outlook, following the examples of medieval French architecture. The construction was led by Joseph Schulcz, brother of the trained architect, Ferenc Schulcz. However, only the latter was a qualified architect, thus we can say that he was the planner of the Kendeffy country house Sântămăria Orlea. In addition, Ferenc Schulcz was working at that time on the reconstruction of the Hunedoara (Vajdahunyad) castle, which was not far from Sântămăria Orlea. Thus, it is plausible that he accepted the commission, but he relied on his brother's help with carrying out the work. A similar procedure was documented at the construction of the royal hunting lodge at Galgamácsa (Hungary), where the planner was Ferenc Schulcz, but the construction itself was led by his brother Joseph.

The country house has an impressive assembly hall with hammerbeam roof, imitating medieval English interiors. The walls in this room were decorated by paintings imitating medieval coats of arms and heraldic shields. A similar program is known Galgamácsa, as the interior decorator of both buildings was Ferenc Storno, the renowned historicist designer. The house was surrounded by an English garden with a rich plant collection. The landscape designer, – coming from Chemnitz – Wilhelm Klenzky's plan for the park was matching the romantic and historicist ideas about the integrated image of building and its surroundings.

Képjegyzék*

1. Építési emléktábla 1781-ből, Hoffmayer József műve. (A szerző felvétele, 2008)
2. Kendeffy Árpád (1840–1881)
3. Hány Gyula rajza 1901-ből. (*Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. VII. Bp. 1901. 561)
4. A díszterem faboltozata. (A szerző felvétele, 2008)
5. Szoba a földszinten, 20. század eleje
6. Fegyvergyűjtemény a díszteremben, 20. század eleje
7. Címerek és festmények a díszteremben, 20. század eleje
8. A kastély főhomlokzata az 1930-as években
9. Távlati kép a parkból. (A szerző felvétele, 2008)

* A 2, 5, 6, 7, 8-as számú képekért Károlyiné Kendeffy Ilonának és Pongrácz Vilmosnak tartozunk köszönettel.

LUPESCU RADU

HABSBURG KIRÁLYI REZIDENCIÁK MAGYARORSZÁGON AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KORÁBAN. TERVEK VAJDAHUNYAD VÁRÁNAK REZIDENCIÁLIS ÁTALAKÍTÁSÁHOZ

Az Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte 1867-ben sok szempontból új helyzetet teremtett Magyarországon. Ezek közé tartozott a királyi rezidenciák kérdése is, tágabb értelemben pedig a királyi udvartartás helyzete, amelynek megszervezése, több évszázados szünet után, megoldásra várt. 1867 után több terv született ez ügygel kapcsolatban, azonban végül csak igen kevés valósult meg belőlük. Ennek ellenére a királyi udvartartás felállítása és az uralkodót kiszolgáló magyarországi rezidenciák kérdése tanulságos kutatási téma, mivel részben fényt derít arra a bonyolult kapcsolatrendszerre, amely az uralkodó, illetve a magyar és az osztrák tartományok között létezett.¹

A királyi udvartartás helyzete 1867 után

A királyi udvartartás felállításának és működésének a kérdése egyik legelhanyagoltabb fejezete a magyar kutatásnak. E kérdésnek rendszerint mellékesen szenteltek teret egyes rezidenciákkal kapcsolatos kutatások során.² A királyi udvartartás a 16. századi Habsburg hatalomátvétellel és Magyarország felbomlásával szűnt meg, 1867-ig pedig többnyire fel sem merült a létrehozása. Ekkor az 1867. évi XII. törvénycikk 7. paragrafusa mondta ki, hogy a királyi udvartartás költségeit külön állapítsák meg: „az udvartartás költségeinek megszavazása és kiszolgáltatása tehát közös ügynek nem tekintetik.”³ Az 1868-ban megszavazott költségvetés értelmében a királyi udvartartásra igen magas összegnek számító 3 250 000 forintot írtak elő. A császári udvartartás költségvetése alig volt több ennél.⁴ A magyar hatóságok és általában az egész ország részéről nagy volt az elvárás, hogy a paritás elve alapján Ferenc József huzamosabb ideig tartózkodjon az ország területén, innen is intézze a Birodalom ügyeit. A későbbiek során azonban fokozatosan nyilvánvaló lett, hogy az uralkodó Bécsből irányítja a Birodalmat, és ezt tükrözte az udvartartás hierarchiája

¹ A jelen tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány Habsburg Történeti Intézetének támogatásával készült.

² Varga Kálmán: *A gödöllői kastély évszázadai*. Bp. 2003. 179–188; Sisa József: *Kastélyépítészlet és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora*. Bp. 2007. 17–19 (a továbbiakban Sisa 2007).

³ *Magyar Törvénytár. Corpus Iuris Hungarici. Milleniumi emlékkiadás. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896.

⁴ Galántai József: *A Habsburg monarchia alkonya*. Bp. 1985. 92.

is, mivel főudvarmester csak Bécsben tartózkodott, a budai főudvarnagyot neki rendelték alá. Az így kialakult állapot később sértette a magyar közjogot és érzelmeiket, a kiegyezés korában azonban erre még senki nem gondolt, a magyar kormány pedig igyekezett megteremteni az uralkodó számára a rendszeresebb hazai tartózkodás körülményeit. Ebben a kezdeti, optimizmussal és reménnyel átszőtt periódusban számos olyan terv merült fel, amely az eleve adott budai udvar mellett egyéb rezidenciákat is tervbe vett, ahol a hivatali teendőik mellett az uralkodói pár kikapcsolódhatott. Valóságos állami kastélyépítési programról beszélhetünk. A program egy része a koncepció szintjén rekedt meg, másik része azonban megvalósult.

A magyarországi rezidenciák Ferenc Józsefnek az országhoz való szorosabb kötődését fejezték ki, illetve az ország megváltozott státuszát is tükrözhatték. Egyfajta reprezentációról van szó, amit nem annyira Ferenc József, mint inkább Magyarország igényelt, hogy kifejezze az uralkodó dinasztia kötődésének jellegét és mélységét az országhoz. Elismerésre és megismerésre volt szüksége az országnak, a Magyarország egész területére szétszórt rezidenciák pedig ezt könnyen elő tudták volna mozdítani.

A budai palota mellett, a magyar országgyűlés döntése alapján, a kormány 1867-ben vásárolta meg a gödöllői uradalmat, amely az elidegeníthetetlen magyar koronajavak állományába került.⁵ Az uralkodónak mindössze használati joga volt a gödöllői kastély felett, illetve vadászati joggal rendelkezett a következő években egyre jobban bővített uradalom erdőiben. A Buda-Gödöllői párost egy középkori reminiscenciákat magában hordozó ún. Budai és Gödöllői Várkapitányságba szervezték, az uradalom gondozását pedig a pénzügyminisztérium látta el.⁶ Gödöllővel szoros kapcsolatban állt Mácsa (Galgamácsa), amelyet külön vásárolt meg a magyar állam Gödöllőhöz való közelsége miatt. Ide, szintén állami pénzből, csinos „vadászkastély” épült (1869–1870), mivel azonban az országgyűlés kifogásolta a vásárlási és felajánlási procedúra helyességét, Ferenc József sosem vette igénybe.⁷ További újonnan létesítendő kastélyok építését is tervbe vette a magyar kormány. Ilyen volt az Ung megyei koronauradalom területére tervezett kastély, aminek híre 1874-ben kelt lábra.⁸ 1876-ban Káposztásmegyeren terveztek kastélyt építeni.⁹ A magyar műemlékvédelem szárnybontogatásával párhuzamosan több műemlék kapcsán is felmerült azok átalakítása és berendezése az uralkodó számára. Ilyen terv volt a visegrádi Salamon-torony és a vajdahunyadi vár átalakítása. Az ily módon létrejött kapcsolat az uralkodó és e patinás épületek között többrétű volt. Egyfelől tovább erősítette a Habsburg-uralom legitimációját, amely immár középkori uralkodóinknak lassan kultikussá vált hatalmi szimbólumaira is épülhetett. Másfelől megoldódott a királyi rezidenciák szórtsága is, mivel a magyar hatóságok és általában az ország részéről rendszerint felmerült az az igény, hogy az uralkodó bejárja és jobban megismerje az országot. A műemlékek bevonásának a Habsburg-rezidenciaprogramba minden bizonnyal anyagi vonzata is volt, ugyanis a kezdeti tervek

⁵ *Magyar Törvénytár*. 1868. évi V. törvénycikk.

⁶ Varga Kálmán: i.m. 41–44.

⁷ Sisa József: *Egy eltűnt kastély nyomában. A galgamácsai királyi vadászlak*. Műemlékvédelem XXX/1(1986). 19; Sisa 2007. 172–173.

⁸ Szn. Vasárnapi Újság XXI/4(1874). 60.

⁹ Szn. Bauzeitung für Ungarn V/22(1876). 164.

szerint akár a vajdahunyadi vár helyreállítása és berendezése kevesebbe került, mint új kastély építése vagy megvásárlása. Továbbá azt is figyelembe kell venni, hogy megfelelő intézmények és anyagi fedezet hiányában a magyar műemlékvédelem hőskorának képviselői ezáltal biztos pénzügyi keretet tudtak biztosítani a műemlékek helyreállítása számára. Az érdekek és a szándékok ebben az ügyben tehát igen sokrétűek voltak, és látszólag mindenki jól járt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte korában a magyar műemlékvédelem intézményesülése még igen kezdetleges volt.¹⁰ A bécsi központú Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale alig 1853-ban kezdte meg tevékenységét, Magyarország feletti hatásköre pedig néhány év múlva megszűnt. Szóba jöhetett még a Magyar Tudományos Akadémia Archaeológiai Bizottsága is, ez azonban a műemlékvédelem szempontjából inkább konzultatív szerepet töltött be azokban az években, sosem volt szolid háttérintézménye valamely helyreállításnak. Mindössze a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesületének 1863-tól ismét megszervezett gyűlései képezték a műemlékvédelemmel kapcsolatos véleménynyilvánítások és agitációk színterét. Arányi Lajos, a vajdahunyadi vár megmentésének leglelkesebb harcosa is ezen intézmény keretei között kezdte meg agitációját, míg végül országos ügyvé nőtte ki magát a vár helyreállításának a kérdése.

A vajdahunyadi vár. Helyreállítás és funkciókeresés

A vajdahunyadi vár annak a szomorú eseménynek köszönhette kiemelt szerepét a magyar műemlékvédelemben, hogy 1854. április 13-án teljesen leégett. A vár egy évszázaddal korábban ment át kincstári tulajdonba, és a vajdahunyadi uradalmat igazgató bányatisztek használták. Az 1848-as forradalmat követően az osztrák hatóságok ide helyezték a járásbírósi hivatal, és nincs kizárva, hogy éppen a hivatal alkalmazottai okozták a tűzvészt.¹¹ A tragikus eseményt követően az itt székelő hivatalnokok kiürítették a várat, amely a következő években pusztán maradt. A kiegyezést követően került át a pénzügyminisztérium tulajdonába, sorsa a következő évtizedekben elsősorban ettől az intézménytől függött. Menthetetlen állapotba került volna, ha Arányi Lajos, igen jelentős anyagi áldozatot hozva, nem hívja fel a figyelmet a tűzvész után bekövetkezett áldatlan állapotára.¹² Agitációjának egyik következménye volt, hogy Friedrich Schmidt, aki a Birodalom egyik legbefolyásosabb építész-restaurátorának számított, a Wiener Bauhüttébe tömörült diákjaival 1867-ben felmérte a várat. A vár ügyének megoldása éppen az Osztrák–Magyar Monarchia születésének korában vált halaszthatatlanná, az új magyar kormány pénzügyminisztere, Lónyai Menyhért személyében pedig Vajdahunyad igen fontos támaszra lelt. Felkérésére Schmidt öt éves restaurációs tervet dolgozott ki évi 50 000 forintos költséggel, amely kimondottan a vár helyreállítását célozta meg, lakhatóságát nem.

¹⁰ *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Szerk. Bardoly István–Haris Andrea. Bp. 1996. 21–78.

¹¹ Kővári László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kvár 1892. 93.

¹² Arányi több előadást tartott a várról még a kiegyezés előtt, makettet rendelt meg róla három példányban Ferdinánd trónörökös, a pesti és a kolozsvári Nemzeti Múzeum részére és megírta a vár monográfiáját: Arányi Lajos: *Vajda-Hunyad vára. 1452. 1681. 1866. Szóban és Képpen*. Pozsony 1867.

A művezetést nem vállalta el, hanem egyik tanítványát ajánlotta maga helyett, a magyarországi születésű Schulcz Ferencet. Érdekes, hogy Schmidt mindhárom jelentős magyarországi tanítványa egy adott időszakban a vajdahunyadi vár restaurátora volt: Schulcz után közvetlenül Steindl Imre, majd valamivel később Schulek Frigyes.¹³ Így Schmidt szellemisége közvetetten is érvényesült Vajdahunyadon, habár ezt a szellemiséget a tanítványok igencsak átértelmezték.

Az országgyűlés is elfogadta Schmidt költségvetését, itt azonban már hiányzott az egyhangúság: „ily szegény országban szabad-e annyi pénzt szükségtelen dologra fordítani? miért nem költünk inkább iskolákra és népnevelésre?”¹⁴ Az országgyűlés kedvező döntésének elnyerésében elsősorban Rómer Flórisnak, Arányi Lajosnak és Benedicti Albertnek jutott jelentős szerep.

¹³ Sisa József: *Steindl, Schulek und Schulcz – drei ungarische Schüler des Wiener Dombaumeisters Friedrich von Schmidt*. Mitteilungen des Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien III(1985). 1–8.

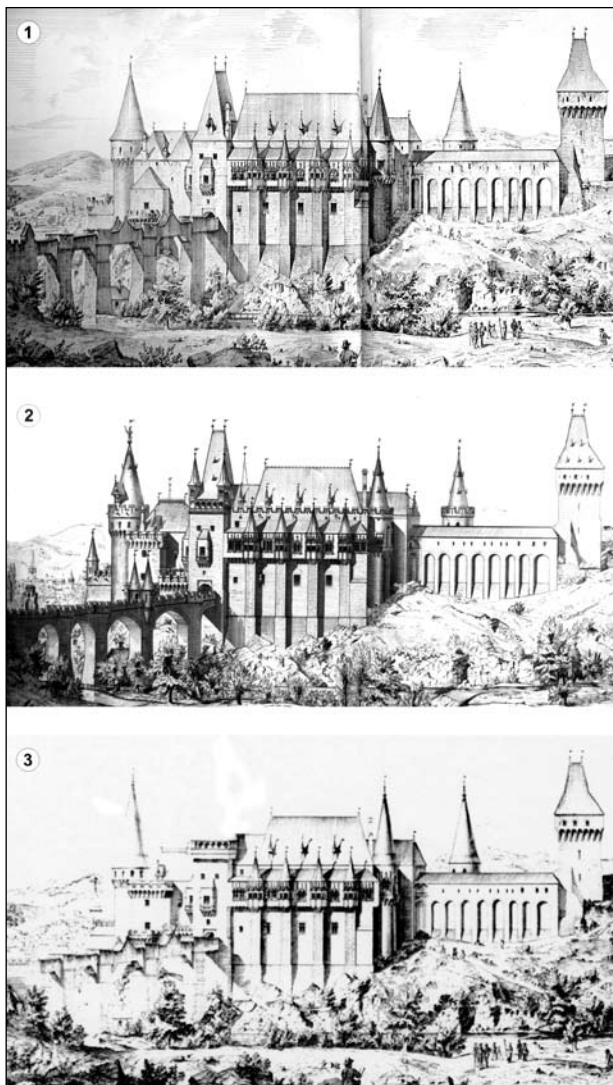
¹⁴ Schulc Ferencz: *Vajda-Hunyad váráról*. Századok III(1869). 436.

• 334 •

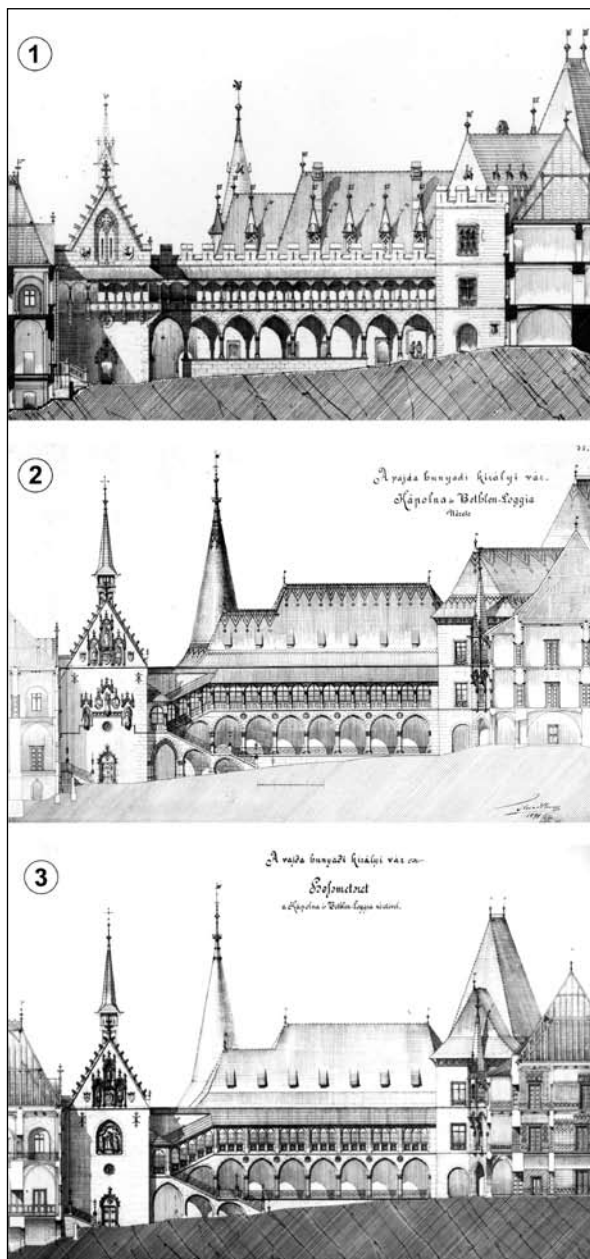
gatott helyreállításáról volt szó, amit a nagy szaktekin-télyek, a pénzt megszavazó politikusok és a szélesebb közönség is egyaránt nagy figyelemmel kísért. Továbbá a várnak a dicsőséges Hunyadi-dinasztia által biztosított egyre növekvő kultu-sza, illetve az új nemes cél, a királyi vadászkastély terve csak tovább növelte a kihívás súlyát. Schulcz mindent meg-tett, hogy megfeleljen az el-várásoknak, és roppant nagy odaadással végezte munká-ját, talán túl naggyal, ugyan-is a gyors tempó emésztette fel egészségét és vezetett ko-rai halálához, amikor mind-össze 32 éves volt.

A helyreállítás körül folyt agitáció kapcsán több elkép-zelés is született a vár jövő-jével kapcsolatban. Finály Henrik azt a lehetőséget vetette fel, hogy az Erdélyi Múzeum-Egylet vegye gon-dozásába, és nemzetközi ösz-szefogással restaurálják. A megye, 1867 augusztusában tett indítványa értelmében, a helyreállítandó várat me-gyeszékhelynek akarta be-rendezeni. Végül egy sokkal magasztosabb terv minden korábbi elképzelést szerte-fosztatott: a vajdahunyadi várat vonják be a kormány uralkodói rezidenciális programjába, azaz királyi va-dászkastélyá építsék ki.

A királyi vadászkastély terve már a 19. század végén úgy vonult a köztudatba mint Steindl Imre túlköltekezésének egyik indoka, akinek eltávolításával a terv is elbukott. Az utódok szemében Steindl személye teljesen összeforrt a vadászkastély gondolatával, pedig neki mindössze a folyamat végén jutott csak szerep, és sikerte-

2. Tervek a vajdahunyadi vár északi homlokzatának átalakításához: Friedrich Schmidt helyreállítási terve (1), Schulcz Ferenc (2) és Steindl Imre (3) vadászkastély-terve

3. Tervek a vajdahunyadi várudvar déli homlokzatának átalakításához: Schulcz Ferenc (1), illetve Steindl Imre első (2) és második (3) javaslata

lenségéről csak kismértékben tehetett. A királyi vadászkastély terve jóval korábban és egészen más közegben merült fel, úgy tört magának utat egészen a kormány szintig.

Ferenc József császár neve először 1865-ben merült fel a vajdahunyadi várral kapcsolatban. Arányi előadásának hatására a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága eldöntötte, hogy küldöttséget menesztjenek Ferenc József császárhoz, „mely küldöttség hódolatteljesen oly értelmű kérvényt nyújtana át, miszerint V.-Hunyad várának a további romlástól megóvására szükséges intézkedéseket elrendelni kegyeskedjék”. Továbbá arról is döntöttek, hogy a várról készült makett egyik példányát Rudolf trónörökösnek küldik el.¹⁶ Az uralkodó bevonása abban a kontextusban kimondottan a vár megmentése érdekében tett erőfeszítések sorába illeszkedett, azonban 1867 után hamarosan felmerült a királyi vadászkastély gondolata is. A Magyar Történelmi Társulat 1868 szeptemberében tartott kolozsvári gyűlésén vették fel első alkalommal a királyi vadászkastély tervét: „Vajda-Hunyad várának sokáig semmi esetre sem halasztható helyreállítása ügyében Kolozsvártt, társulatunk gyűlésekor azon eszme merült föl: óhajtandó volna e szent emlé-

¹⁶ Arányi Lajos: *Vajda-Hunyad várának hajdani és jelen állapota*. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nagy-gyűlésének munkálatai. IX(1866). 353–424, 443–453.

kü várát országos költségen s oly módon felépíteni, hogy a magyar királynak nyári mulatóhelyül s vadászkastélyul szolgálja. Úgy sincs ő felségének egész Erdélyben sehol mulatóhelye, – erre pedig Hunyad mind regényes fekvésénél s mind azon körülménynél fogva fölötte alkalmas lenne, minthogy a vár és a hozzátartozó uradalom, melynek rengeteg erdői mindenfelé vadakban bővelkednek.”¹⁷ Az új célkitűzés ötlete oly gyorsasággal terjedt, hogy novemberben Vajdahunyadon, amikor megindult a helyreállítás, mindenki kész ténynek vette a vadászkastély tervét: „Egész Vajda-Hunyad örvend ezen feltámasztási munkának. A faneműek elkészítésére fűrészmalom épül; mindenki ajánlja szolgálatát, mindenki sürög-forog, hogy a munka kellőleg haladjon, mert alig várják, hogy a fejedelmi várpalotában a királyi családot üdvözölhessék. Arról, hogy az ország költségén a vármegyének a várban székhely emeltessék, már szívesen lemondanak, hogy városuk, illetőleg királyi, váruk annál nagyobb dicsőségben részesülhessen.”¹⁸ A vajdahunyadi Habsburg-rezidencia ötlete tehát még a helyreállítás megkezdése előtt merült fel, úgy tűnik, történészi körökben, de csakhamar a politikusok egy része is magáévá tette az új célkitűzést. Az értelmiségiek kezdeményezését gróf Zichy Ödön és báró Nopcsa Elek közvetítette a magyar kormány irányába, amelynek tagjai közül elsősorban Lónyai Menyhért pénzügyminisztert sikerült megnyerniük, akinek fáradozásait ez ügyben a vajdahunyadi város közgyűlése még 1868 decemberében megköszönte.¹⁹ Különben ezen eseményekkel párhuzamosan zajlott Gödöllő megvásárlása és átalakítása, illetve egy másik vadászhely, a galgamácsai erdőuradalom megvásárlása. Lónyai mindvégig kulcsfontosságú szerepet játszott a koronabirtokok bővítésében, illetve ő bízta meg a Vajdahunyadon tevékenykedő Schulczot a galgamácsai „vadászrak” tervével is. Schulcz tehát meghatározó szerepet töltött be az új Habsburg-rezidenciák kiépítésében, és 1869-ben egyértelműen ez irányba akarta terelni a vajdahunyadi helyreállítást is: „A vár helyreállításának célja mindenekelőtt az, hogy az mint történeti és műemlék a nemzetnek megtartassék; később benne bármely intézetet elhelyezni az épületre nézve káros lenne, minthogy minden ilyes intézet sok változáson megy keresztül, mely változások az épületre is befolyának. Ezen monumentumnak pedig a maga teljes épségében kell fenntartatni, úgy, a hogy a dicső Hunyadyak korszakában volt. Egy célja lehetne csak e várnak, melyre kies fekvésénél fogva is nagyon alkalmas: k i r á l y i v á r ! Az volt és az legyen a jövőben is! Kormányzó építtette, király folytatta. Ezen épület oly szent, hogy abban csak a legmagasabb személy, a király lakhatik. De kérdés, hogy az udvar részére lenne-e ezen nem igen nagy várban elég helyiség? Erre azt felelem, hogy i g e n. A királyi család és környezete részére van elég hely, a szolgák serege és az istálló személyzet pedig, mint a Hunyadyak korában, úgy ma is az elővárban tanyázhatik; különben is, ő Fölségének erdélyi kirándulásai – leginkább udvari vadászatokra szánhatók, mire a várhoz tartozó koronai erdőségek igen alkalmasak – aligha fogának nagyon számos kísérettel tartani.”²⁰

¹⁷ Szn. Századok II(1868). 591.

¹⁸ Szn. Századok III(1869). 70.

¹⁹ Szn. Századok III(1869). 138.

²⁰ Schulcz Ferenc: *Vajda-Hunyad váráról*. Századok III(1869). 437–438.

Schulcz Ferenc romantikus vadászkastély-terve

Schulcz 1869-ben dolgozta ki a vadászkastéllá való átalakítás terveit, ehhez pedig a Schmidt által kiszámított 250 000 forinthez még ugyanannyit kért. Összesen 500 000 forintból tervezte átépíteni és lakhatóvá tenni a várat. Schulcz terveinek csak töredékét ismerjük. Három rajzot közölt A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyében, néhány szignóját viselő rajz található a KÖH tervtárában, a lényegi részt viszont Vajdahunyadon őrzik.²¹ A javasolt helyreállítási terv szerint a várkomplexum három részből állt volna: királyi vár, elővár és királyi park. Az elővár lényegében a Huszárvárat jelentette, amelyet a személyzet népesített volna be. Rajta keresztül lehetett bejutni a királyi várba, azaz a középkori vár épületébe. A vártól délre és keletre parkot terveztek, amelynek kiterjedését telek-kisajátítással szándékoztak bővíteni. Az új terveknek megfelelően a vár tömegalakításában nem szenvedett volna változásokat, de részleteiben, különösen az új homlokzatok megépítése révén, elveszítette volna eredeti arculatát. Ez a beavatkozás jelentette a legnagyobb veszélyt a vár eredeti állapotára nézve.

A rajzok szerint a falkoronákon végigvonuló erőteljes védőpártázat fogta volna egységbe a vár különböző szárnyait. Pártázat koronazza nem csak a bástyákat és tornyokat, hanem a palotaszárny külső homlokzatát is közvetlenül az erkélyek felett, ahol egyértelműen idegenszerűen hat. A tetők magassága valamivel visszafogottabb, mint a későbbi Steindl-féle terveken. A Hímes-torony tetejére Hunyadi János vasszobrát tervezte. Különösen látványos megoldásokról tanúskodik a vár észak–dél keresztmetszetét ábrázoló rajz. Ezen a várudvar keleti homlokzata tanulmányozható. A terv szerint a Régi kaputorony homlokzatát köpenyfal takarja, az első és második emeleten eltérő szerkezetű gótikus ablakokkal. A Bethlen-szárny homlokzatát is földszinti árkádos folyosó takarja, amely az emelet magasságában szintén árkádos folyosót tart, mellvédjén címerekkel. Az emeleti folyosót, gyámkövekre helyezve, átvezeti a kápolna homlokzatán egészen a Mátyás-loggiáig. Ezzel gyakorlatilag a kápolna eredetileg egységes homlokzatát középtájt megtöri. A kápolna homlokzatát az oromfal magasságában tovább terheli egy aránytalanul nagyra tervezett ablakkal, mellette a Hunyadi- és a Szilágyi-címerrel. A külső homlokzaton kedvelt védőpártázat itt is megtalálható a Régi kaputorony és a Bethlen-szárny falkoronáján. Mivel a védőpártázat funkciója révén egyértelműen a várak külső homlokzatának a kelléke volt, udvari homlokzaton való alkalmazása jól tükrözi Schulcznak a gótikus formákkal és szerkezetekkel való visszaélését, amely végül anakronizmusba fulladt. A Mátyás-loggia homlokzata lényegében érintetlen maradt, ez eleve is kielégítő gótikus formában pompázott.

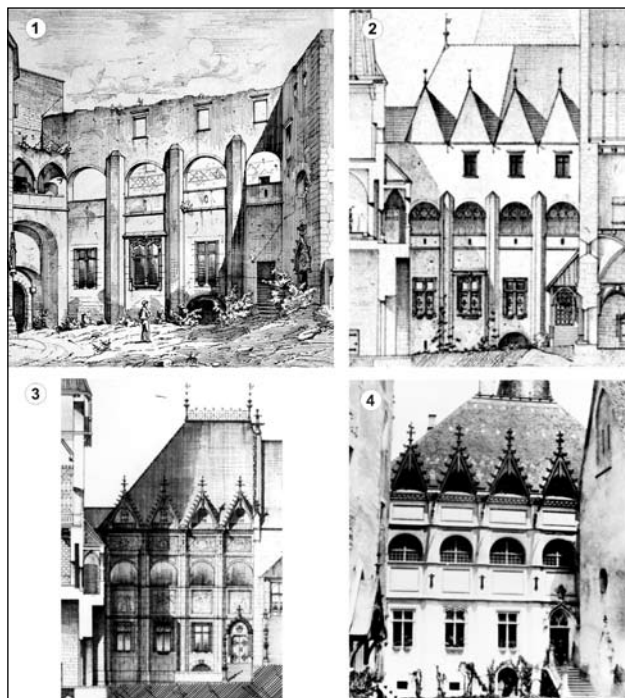
A királyi vár látványos terveit Lónyai Menyhért pénzügyminiszter közbenjárására Schulcz személyesen is előadta Erzsébet királynénak. A találkozóról mindössze annyi tudunk, hogy a tervek be lettek mutatva a királynénak, aki „nagy érdekeltséggel nézte ezen pompás rajzokat.”²² A királyi vadászkastély terve mondhatni ekkor élte a virágkorát. Az uralkodópár huzamosabb magyarországi tartózkodásá-

²¹ Szn. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye IV(1870). 552. XLI–XLIII. tábla.

²² Szn. Archaeológiai Értesítő III(1870). 90.

ban akkor még mindenki reménykedett, a kiépítéssel kapcsolatos pénzügyi korlátozások még nem merültek fel, Schulcz kiváló építési képességeiben pedig többnyire mindenki hitt.

Schulcz tervei nyilvánvalóan már nem a helyreállításról, hanem a kiépítéstről szóltak. Tervei talán elfogadhatóak lettek volna, amennyiben a neogótikus részek szellemesen és értelmesen kapcsolódnak a vár eredeti tömegéhez. Azonban Schmidt visszafogott rekonstrukciós rajzaihoz viszonyítva a távolodás egyértelmű. Túlkapásait egyes kortársak is tudatosították: Arányi Lajos, igaz, Schulcz halála után, *falsum historicum*-nak nevezte a helyreállítási tervek alapján születendő várat.²³

4. A várudvar „Mátyás-loggiája”.
Helyreállítás előtti állapot (1), Friedrich Schmidt helyreállítási javaslata (2), Steindl Imre javaslata az átépítéséhez (3) és ennek kivitelezése (4)

Steindl Imre neogótikus vadászkastély-terve

Schulcz halála után, még 1870-ben Steindl Imrét bízta meg a pénzügyminiszter a helyreállítási munkálatok vezetésével. Steindl szintén Schmidt-tanítvány volt és Schulcz jó barátja, így mindenki bizalommal fogadta kinevezését, mivel elődje szellemiségének méltó folytatóját látták benne.²⁴ Schulczhoz hasonlóan ő is rövid ideig maradt a vajdahunyadi vár „baumeistere”, ezt azonban nem halála, hanem más tényezők szerencsétlen egybeesése okozta.

A kezdeti vélekedésekkel ellentétben Steindl alatt jelentős változásokra került sor mind a tervek, mind a munkamódszert illetően. Elsősorban nem értett egyet Schulcznak a királyi vadászkastéllyá váló átalakítási terveivel. Nem sokkal kinevezése után, 1871-ben új terveket dolgozott ki. Ebben lemondott elődjének néhány

²³ Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Kézirattár. MOB iratok 117/1873 (a továbbiakban KÖH, Kézirattár).

²⁴ Steindl Imre munkásságának monografikus áttekintése: Sisa József: *Steindl Imre*. Bp. 2005 (a továbbiakban Sisa 2005).

bravúros elképzeléséről, viszont újabb, hasonlóan merész, de esztétikai szempontból valamivel elfogadhatóbb javaslatot tett. A terveken túlmenően, úgy tűnik, nem értett egyet a Schulcz által már restaurált részekkel sem. A Mátyás-loggia földszinti gótikus ablakait és háromszögű erkélyét teljesen új másolatokkal helyettesítette, illetve újjáépítette. Míg Schulcz igyekezett minél több eredeti faragványt megőrizni a helyreállított szárnyakon, ahogyan ez a palota földszinti termében máig jól megfigyelhető, Steindl a teljes elbontás és újjáépítés híve volt. Steindl a helyreállításra folyósított pénz csekély összege miatt is neheztelt. Az évi 50 000 forintot „fukaron kiszámított alamizsnának” nevezte a más nemzetek által hasonló jelentőségű műemlékek restaurálására kiutalt összegekhez viszonyítva (a németek Wartburgra és Marienburgra szánt költségvetését hozta fel példának).²⁵ A „királyi vár” kiépítéséhez közel 1 300 000 forintot kért, azaz Schulcz költségvetési javaslatának majdnem a háromszorosát, a Schmidtné pedig az ötszörösét. 1873-ban Steindl még hitt a királyi vadászkastély tervében. Ehhez készítette el második kiépítési javaslatát és az új költségvetést. Ugyanakkor valóságos apológiát fogalmazott meg az új tervek és a kiépítés érdekében, amit a Műemlékek Ideiglenes Bizottságához nyújtott be.²⁶

A Steindl által kidolgozott királyi vadászkastély terve több helyen is eltért Schulcz terveitől. Schulcz koncepciója inkább romantikusnak tekinthető, aki sok helyen naiv módon alkalmazta a középkor építészetének szerkezeti és épületplasztikai sajátosságait. Vele szemben Steindl stílusa letisztultabb lett, az ő neogótikája tudományosabb, autentikusabb gótikus szerkezeteket tervezett, természetesen a kor neogótikus normáinak keretei között. Steindl például lemondott Schulcz erőteljes védőpártázatáról, amely az egyes épületszárnyak külső és belső homlokzatát egyaránt koronázta. Lemondott továbbá a várkápolna homlokzatát átszelő tornácról is, amely teljesen háttérbe szorította a kápolna szép tömegét. Terveinek markáns eleme az ún. királyi lakosztály volt. Ezt a korábban igen szerény déli (Zólyomi-) szárnyba tervezte, ami által jelentős mértékben áttevődött a hangsúly erre az oldalra. Nem csak magát a szárnyat építette volna ki, hanem homlokzatát háromszintes loggiával tervezte ünnepélyesebbé tenni, sarkába pedig, hogy a szintek közötti közlekedést elősegítse, hatalmas csigalépcső-tornyot állított. A déli szárny keleti sarkához egy kisebb tornyot tervezett, amely a loggia és a Régi kaputorony között közvetített. Az új építmények az új funkcióhoz méltó neveket is kaptak: Király-ház, Király-loggia, Király-lépcső. Schulczal ellentétben tehát, aki csak a Bethlen-szárny egyszerű homlokzatát takarta volna el egyfajta loggiás megoldással, Steindl ezt továbbvezette a Zólyomi-szárny homlokzatán is. Az új kiegészítések legzavaróbb eleme kétségtelenül a hatalmas csigalépcső-torony, amely óriási tömegével aránytalanul illeszkedik mind a hozzá csatlakozó szárnyakhoz, mind a kisméretű várudvarhoz. Steindl terveinek másik fogyatéka a szintén aránytalanul magas tetőzetekben rejlik, amelyekkel a vár arculatát igyekezett monumentálisabbá tenni. Habár a királyi vadászkastély nem valósult meg, e tetők részben elkészültek, és mivel igen nagy terhet jelentettek a falak számára, ezek idővel megrepedtek. Steindl tehát javított, de ugyanakkor rontott is Schulcz javaslatain.

²⁵ KÖH, Kézirattár. MOB iratok 5/1873.

²⁶ Steindl beadványának közlése: Sisa 2005. 81–83.

Mint említettem, Steindl két rend tervet készített, az első 1871-ben, a másodikat valamivel később. A kettő között megfigyelhető különbségek arról tanúskodnak, hogy Steindl egyre otthonosabban mozgott a gótikus formák világában, a várkápolna homlokzata pedig erre igen jó példa. E homlokzat a gótizáló elképzelések igen jó érvényesítési felületének bizonyult, amit Steindl nem hagyhatott ki. A körablak fölé baldachinba helyezett Szűz Mária imádkozó alakját tervezte, mellette a Hunyadi- és a Szilágyi-címerrel. Mindezt két imádkozó angyal társaságában. Az oromzat magasságában szintén háromalakos kompozíciót tervezett, de nem baldachin alatt, hanem szoborfülkében: középen Szűz Máriát a kisdeddal, kétoldalt, valamivel alacsonyabban, Szent Istvánt és Szent Lászlót. A két uralkodó közé helyezte a magyar királyi címet, jobbra tőlük a Habsburg-, balra pedig a bajor címet. Második tervében kissé módosított eredeti elképzelésén. A meglehetősen szétszórtra sikeredett alsó figurális csoportot egységbe foglalta, így Szűz Mária a két angyallal ugyanazon gótikus ív alá került. A kompozíció tekintetében kétségtelenül jobb tervről van szó, viszont ez a többalakos kompozíció, a kápolna homlokzatán, idegenszerűen hat.

Az Aranyház elé épített Mátyás-loggia egyike volt az udvari homlokzatok legértékesebb részeinek, amelyre Steindl különös tekintettel volt. A terv szerint a földszinten meghagyta az eredeti ablakkereteket, mindössze az egyszerű kerettel rendelkező ajtóhoz tervezett új díszes keretet az ívmezőben Erdély címérével. Az emeleti szint árkádjait nem módosította, viszont az árkádok felett eredetileg elhelyezkedő három ablakot befalazta. Az egész homlokzatnak a járószinttől az árkádok fölé magasodó három pillér biztosított lendületes egységet. Steindl ezt a vertikalizmust több vízszintes párkánnyal törte meg, az így létrejött kazettaszerű négyzetes felületeket az első és a második szint között történelmi jelenetekkel, az árkádok felett sorakozókat pedig címerekkel töltötte ki. Felette húzódott egy erőteljes főpárkány. Egykori tanára, Schmidt hatására a homlokzatot négy háromszögű oromzat koronázta, amelyek a fedélszékre nyíló kis ajtókat takartak. Habár Schulcznak a Mátyás-loggiára vonatkozó helyreállítási terve nem ismert, az kétségtelen, hogy az oromzatok az ő tervében is jelen voltak. Szokásához híven Steindl az Aranyházra is jóval magasabb tetőt tervezett, mint ahogyan azt Schmidt korábban elképzelte.

A hetvenes évek elején a magyar kormány már sokkal árnyaltabban látta a magyarországi Habsburg-rezidenciák kérdését, és lassan egyértelművé kezdett válni, hogy a királyi pár nem tart igényt Vajdahunyadra. 1873-ban a kormány igyekezett visszafogni a várra költött pénzösszeget, ugyanis akkor járt le Schmidtnek a még 1868-ban kidolgozott restaurációs költségvetése.²⁷ Steindl az új költségvetés kidolgozása kapcsán pedig éppen ellenkezőleg lépett fel és az éves költségvetés növelését kérte. Az országgyűlésben lezajlott vita jól tükrözi a két álláspont mögött felvonult politikusok véleményét erről az állami műemlék-helyreállításról. A kormány és az országgyűlés egyfelől túlköltekezést neszelt meg Steindl 1870 óta tartó munkájában. Másfelől senki nem látta, hogy a Schmidt által öt évesre tervezett

²⁷ A Műemlékek Ideiglenes Bizottságának 1872 decemberében tartott rendkívüli gyűlésén Torma Károly már jelezte, hogy a helyreállítás 1874 után leállhat. KÖH, Kézirattár. MOB iratok 1872/159.

helyreállítás valójában milyen állapotba hozta a várat, és ahelyett, hogy a munkálatokat lassan befejezzék, Steindl egészen új, nagyszabású költségvetéssel állt elő, nagy megdöbbenést keltve az országgyűlésben. Harmadsorban pedig senki nem látta a folyamat végét, azaz, hogy ha az országgyűlés kitart a vár átépítése mellett, az mekkora költséggel jár és mikor fejeződik be. Történt mindez gazdasági válság közepette és annak tudatában, hogy az uralkodó nem fogja használni a várat. Ezek után nem volt meglepő az országgyűlés döntése, amelynek értelmében kiépítésről szó sem lehetett, és mindössze a már megkezdett részek helyreállítását kellett mihamarabb befejezni.²⁸

1873–1874-ben Steindl tehát már csak a helyreállításra és a megkezdett részek befejezésére szorítkozott. A királyi vadászkastély látványos terveinek egy töredéke azonban így is megvalósult. Elkészültek a hatalmas tetők, amelyeket Zsolnay-mázas színes cseréppel fedett be, a Buzogány-torony tetejébe felállított egy nagyméretű lovagszobrot (utólag Hunyadi Jánossal azonosították), illetve elkészült a Mátyás-loggia szerényebb változata és megépült a Bethlen-loggia.

A királyi vadászkastély tervének felhagyása és az egyre apadó kormánytámogatás következtében Steindl, akinek már korábban is voltak pénzügyi kifogásai, 1874 októberében lemondott, de ezt úgy is tekinthetjük, hogy lemondatták: „a pénzügyi bizottságban egyhangúlag kimondatott, hogy Steindl Imre építész, a tervtől eltérésekből származott nagy károk miatt, melyeket az államnak okozott, el kell bocsátani, tehát ő kényszerítve volt lemondását benyújtani”.²⁹

A hetvenes évek fejleményei alapján egyértelmű, hogy Schulcz tervei és az Erzsébet királynéval való találkozás jelentette a vadászkastély tervezetének a virágkorát. A vajdahunyadi vár átalakítása ugyan a tervek szintjén rekedt meg, azonban e tervek igen fontosak a kiegyezés utáni uralkodói rezidenciákkal kapcsolatos koncepciók kutatása számára, különösen, hogy ez a kastélyépítési program Magyarországon torzóban maradt. Figyelemre méltó, hogy Vajdahunyad esetében a kezdeményezés alulról jött. Talán nem véletlen, hogy éppen történész körökben bukkant fel a gondolat először. A sors úgy hozta, hogy a kezdeményezés egybeesett a vár helyreállításának a megindulásával, és sokan éppen a vadászkastéllyá való átalakításban látták a helyreállítás sikerét. Valójában, ha az átépítés megvalósul, a várat teljesen kiforgatták volna középkori értékeiből, így paradox módon az, amit akkor sikertelenségnek könyveltek el, valójában a műemlékvédelmet szolgálta.

²⁸ *Országgyűlési Napló*. 1875. március 20. 348–356.

²⁹ Schulcz József–Ángyán György: *A vajda-hunyadi vár restaurálásának története. Különös tekintettel az ott történt károk és visszaélésekre!*. Pécs 1876. 24.

Habsburg Residences in Hungary in the Age of the Austro-Hungarian Monarchy. Plans for the Transformation of Hunedoara Castle into a Residence (Abstract)

After the formation of the Austro-Hungarian Monarchy in 1867, there was an express demand of the Hungarian authorities for setting up royal residences in the kingdom for the ruling Habsburg dynasty. The reason was not only the wish that the ruler should stay for longer periods on the territory of Hungary, but also to get him acquainted with the different regions of the kingdom, and thus strengthen the bond between the dynasty and the Hungarians. In this order of ideas the Emperor and King, Franz Joseph and his family got the castle of Gödöllő, situated close to the Buda Castle, which later was regularly used by them and especially by the empress. Not far from it, at Galgamácsa, a hunting castle was newly built to provide the ruler with all the comfort he needed. Some medieval monuments were also regarded as possible parts of the residence program, among them the Solomon Tower at Visegrád, and the caste of Hunedoara. Both of them were partially ruined, and needed immediate restoration. Through their transformation into a royal residence not only the restoration and their later function was settled, but also the financial funds for their rehabilitation.

The castle of Hunedoara (Vajdahunyad) has become a ruin after a devastating fire in 1854. It seemed that this imposing building will be completely lost, but thanks to a professor of medicine, dr. Lajos Arányi, it became the focus of the public attention and later also of the Hungarian authorities. In this context the idea of transforming the castle into a hunting residence for the Habsburg rulers was quickly accepted. The proposal was first raised in 1868 on the meeting held in Cluj (Kolozsvár) by the Society of the Hungarian Historians, and was later accepted even by the government.

The restoration of the Hunedoara Castle started in 1868, and its first architect-restorer, Ferenc Schulcz, sustained the initiative of the hunting castle as well. He even made a series of plans and drawings for a suggested design of the castle. In some of its details the proposal was quite naïve, using elements of medieval, especially gothic architecture in an improper way. Basically, the concept was much more romantic than neogothic. The plans were presented even to Empress Elisabeth. Actually this was the peek moment for the residential program in which the castle of Hunedoara was involved. The first problems emerged when Schulcz died suddenly at the age of 32. The new architect, Imre Steindl had some reservation concerning the plans of the hunting castle, especially because of financial constraints. During his short period of activity here, which lasted about four years, he elaborated two slightly different projects for transforming the castle into a hunting residence. Steindl planned to convert the castle into a neogothic residence, transforming not only some of the medieval structures of the building, but also adding some new elements to it, the result being a new construction.

After five years of intense restoration and even transformation of the castle, in 1873 the Hungarian Government and the Parliament queried if the whole residence program was conceived well, and if the money was used in a proper way. Meanwhile it became quite obvious that the ruling dynasty will never use this far positioned castle, and the Parliament finally decided to finance only the restoration of the castle that had to be finished as soon as possible. The residence program was given up, which clearly was in the favor of the original monument. However the documentation of the whole project was preserved, offering a good insight into the procedure of how royal residences were planned to be carried out in the mid-nineteenth century.

Képjegyzék

1. A vadászkastély tervének helyszínrajza. Steindl Imre, 1871. KÖH, Tervtár
2. Tervek a vajdahunyadi vár északi homlokzatának átalakításához: Friedrich Schmidt helyreállítási terve (1), Schulcz Ferenc (2) és Steindl Imre (3) vadászkastély-terve. KÖH, Tervtár
3. Tervek a vajdahunyadi várudvar déli homlokzatának átalakításához: Schulcz Ferenc (1), illetve Steindl Imre első (2) és második (3) javaslata. KÖH, Tervtár
4. A várudvar „Mátyás-loggiája”. Helyreállítás előtti állapot (1), Friedrich Schmidt helyreállítási javaslata (2), Steindl Imre javaslata az átépítéséhez (3) és ennek kivitelezése (4). KÖH. Tervtár és Fotótár

BORDÁS BEÁTA

A MEZŐZÁHI UGRON-KASTÉLY ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Jelen tanulmány a mezőzáhi volt Ugron-kastély eddig ismeretlen építéstörténeti adatait dolgozza fel az Ugron családi levéltár (Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága) és a Pákei-hagyaték (Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára) forrásaira támaszkodva. A kastély, amely 1908 és 1912 között épült, egyike a gótika formanyelvét felidéző utolsó historizáló erdélyi kastélyoknak. Ugron István, a székely nemesi Ugron család kiemelkedő tagja építtette, tervezésében Pákei Lajos (1853–1921), a kor legfontosabb kolozsvári építészje és br. Bánffy János is részt vett. A kastély az 1940-es évek végéig szolgált lakhelyként, majd a tulajdonos halála után államosították a birtokot, a főépületben iskolát rendeztek be, amihez átalakították a nagyobb termeket.¹ Jelenleg az épületben gyerekotthont működtet a Maros Megyei Tanács.

A birtok története és Ugron István

Ugron János – Udvarhelyszék 1704-es országgyűlési követe – és nagyercsei Tholdalagi Krisztina István nevű fia volt a mezőzáhi Ugron-ág megalapítója. Ugron István második felesége, br. Bánffy Anna hozománya volt többek között a mezőzáhi birtok, ahol a házaspár letelepedett, és ezen Ugron-ág névadójává vált.² Tőlük fiukra, Ugron Lászlóra (1785–1811) szállt, majd Ugron László és vargasi Daniel Julianna fia, István (1786–1867, aranyosszéki főispán) örökölte.³ A birtokon Keresztes Gyula szerint az ábránfalvi Ugron családnak egy régi udvarháza állt, amely a 16. század végén, legkésőbb a 17. század első éveiben épülhetett „minden bizonnyal a barokk modorában”.⁴ Nem tudni, Keresztes Gyula mire alapozza kijelentését, ahogyan az általa említett, az udvarházról készült 1705-ös, 1753-as és 1792-es inventáriumokat sem sikerült fellelni. Viszont egy 1823-ban készült leltár szerint Ugron István mezőzáhi birtokán kőből épült udvarház, kőből készült új vendég-, cseléd-, sütő- és tisztiház, éléskamra, öt bolthajtásos kő pince, kő istállók és más gazdasági épületek álltak.⁵ Ugron István és felesége, nagyercsei Tholdalagi Katalin (1800–1860) halála után, az 1860-as években költözhetett a birtokra fiuk, Ugron Sándor (1826–1901). Ugron Sándor és felesége, malomvízi Kendeffy Rozália

¹ Keresztes Gyula: *Maros megyei kastélyok és udvarházak*. Mvhely 1995. 39.

² Pálmai József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy 1901. 450.

³ Uo. 450.

⁴ Keresztes Gyula: *i. m.* 39.

⁵ Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Ugron családi fond (a továbbiakban Ugron lvt.), 145. fasc., 8–9.

(1836–1898) négy gyereket nevelt fel, közülük a két nagyobb, Miklós (1858–1899) és Ilona (1860–1893) Kolozsváron születtek, Ugron István (1862–1948) és a húga, Rozália (1874–1953) viszont Mezőzáhon látták meg a napvilágot.

A záhi birtok várományosa Ugron Miklós volt, aki azonban 1899. december 17-én elhunyt, így az uradalmat testvére, István örökölte. István épp Tbilisziben teljesített konzuli szolgálatot, ezért haszonbérbe adta. Az 1900-ban kötött haszonbéri szerződés szövegéből kiderül, hogy a birtokon „a főépület s a melléképületben egy bolthajtásos kamara”, valamint díszkert és családi kriptá volt,⁶ melyek a régi udvarházhoz tartoztak. Az 1908-ban kötött haszonbéri szerződés már említi, hogy egy új kastély épül a birtokon, a „Burszáná”-nak nevezett kert egy részében.⁷

Ugron István (1862. szept. 24., Mezőzáh – 1948. szept. 10., Kolozsvár) kilenc évvel a birtok megöröklése után kezdte el építtetni az új kastélyt Mezőzáhon. Az építtető 1881-től Bécsben tanult a Keleti Akadémián, ahol a magyar és németen kívül hét nyelvet sajátított el.⁸ Képzettségének köszönhetően élete során 32 évig állt diplomáciai szolgálatban a világ különböző pontjain, 1908 előtt többek között Szmírnában, Alexandriában, New Yorkban, Tirolban volt konzul vagy alkonzul. 1894-ben Németországban, Angliában, Franciaországban, Hollandiában, Belgiumban és Svájcban utazgatott.⁹ Több éven keresztül teljesített szolgálatot Oroszországban (három évet a Kaukázusban), 1898-ban nagy politikai tanulmányutat tett Közép-Ázsiában a bécsi kormány megbízásából.¹⁰ 1903 és 1909 között Varsóban élt, innen kezdte el a mezőzáhi kastély építésének irányítását. Az építkezések alatt először Varsóban, 1909 és 1910 között Bukarestben, majd 1911–1914-ben Belgrádban tartózkodott. Nyugdíjba vonulása és Erdélybe való hazatelepedése után több fontos közéleti funkciót töltött be az 1920-as évektől kezdődően (Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke 1921–1925, az Országos Magyar Párt elnöke 1923–1926 és az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnoka 1924–1935 között).

Különböző legendák szerint a kastélyt Ugron István szerelme kedvéért építtette volna. Az egyik legenda úgy tartja, hogy egy Loire-völgyi francia kisasszony számára épült a kastély, aki csak úgy ment volna feleségül Ugron Istvánhoz, ha egy ősei földjén megszokott úrilakba érkezhét.¹¹ A francia kedves végül nem érkezett meg, de a legenda megmagyarázná, hogy miért a francia lovagvárak képét idézi fel az épület. Egy másik legenda szerint Ugron István II. Miklós orosz cár egyik lányába volt szerelmes, akit oroszországi követként ismert meg, és a kastélyt a cárkisasszony számára építtette. A szerelem azonban nem teljesült be, sőt, a bolsevikok később a lányt kivégezték, s efölött érzett bánatába keseredett volna bele Ugron István.¹² Nem tudni, mi igaz a két legendából, az viszont biztos, hogy Ugron

⁶ Haszonbéri szerződés Wigner Lipóttal és Nussbecher Hermannal, 1900. márc. 1. Ugron lvt., 507. fasc., 1–12).

⁷ Haszonbéri szerződés Nussbecher Hermannal, 1908. márc. 31. Ugron lvt., 507. fasc., 13–18).

⁸ Sz. n.: *Ugron István életrajza*. Brassói Lapok XXX(1924). 287. 1.

⁹ Pálmay József: i. m. 453.

¹⁰ Sz. n.: *Ugron István életrajza*. Brassói Lapok XXX(1924). 287. 1.

¹¹ Keresztes Gyula: i. m. 38.

¹² Lásd <http://www.romanalibera.ro/exclusiv-rl/documentar/ugron-un-palat-pentru-o-printesa-124068.html>. (Letöltve: 2011. május 8.)

sosem nőtt meg. Hogy valójában mi indíthatta a megrendelőt egy francia gótikus kastélyokat idéző impozáns épület megálmodására? Minden bizonnyal az egyéni reprezentációs igényt jelenítette meg, hiszen a korban újonnan épült kastélyok által a születési arisztokrácia saját történelmi szerepét akarta bizonyítani és felidézni egy nosztalgikus, elmúlt álomvilágot.¹³ A sikeres, világot járt diplomata igényeit már nem elégíthette ki a birtokon meglévő udvarház, és ezért láthatott neki egy új, hatalmas kastély felépítésének, amely a középkori lovagvárak hangulatát idézően, reprezentációs céljainak is megfelelt. E felidézés azonban az érett historizmus korában megszokott hű történeti formavisszaadáshoz képest kevésbé stíluszista modorban történt.

A mezőzáhi kastély építéséről a szakirodalomból keveset tudhatunk meg. A legteljesebb ismertetőt Sisa József adta róla, aki a kastély tervezését br. Bánffy János mellett Pákei Lajos kolozsvári építésznek tulajdonítja. A szakirodalom általában elfogadja Pákei Lajost a kastély tervezőjének,¹⁴ amit az építész önéletrajza is megerősít.¹⁵ A levéltári források alapján árnyaltabb képet rajzolhatunk, és nyomon követhetjük az építés időtartamát, költségeit, továbbá a gazdag tervanyagból következtethetünk a tervezés menetére. A tervek elemzése során derül ki, hogy valójában mekkora szerepe volt br. Bánffy Jánosnak és Pákei Lajosnak a kastély tervezésében, az írott forrásokból pedig a kivitelezésnél foglalkoztatott szakembereket, mestereket azonosíthatjuk.

Tervezés

A mezőzáhi kastély gazdag tervanyaga három csoportra különíthető el. Az Ugron család levéltára 1190-es csomójában található szignálatlan tervek lehetnek a legkorábbiak, hiszen ezek csupán ceruzával készített amatőr skiccek, amelyek felvázolják a kastély tömegéről alkotott elképzeléseket; ezek később több helyen módosulnak.¹⁶ A második csoportba tartozó tervek Pákei Lajos műépítész hagyatékában találhatóak, ez a legteljesebb tervanyag, amely összesen 11 rajzot tartalmaz (alaprajzok, részletrajzok és metszetek).¹⁷ A harmadik tervcsomó az egyes Pákei Lajos által készített, véglegesnek tekinthető tervek kicsinyített fényképmásolatát tartalmazza és az Ugron család levéltárának 1222. csomójában őrződött meg.¹⁸

A kastély hátsó (keleti) homlokzatán emléktábla áll a következő szöveggel: ÉPÍTETTE/ ÁBRÁNFALVI UGRON ISTVÁN/ AUSTRIA MAGYARORSZÁG/ R. K. KÖVETE ÉS M. H. MINISZTERE/ CS. ÉS KIR. KAMARÁS/ SÓGORÁNAK/ LOSONCZI BÁRÓ BÁNFFY JÁNOS NAK/ RAJZAI UTÁN/ MDCDXI. A szöveg értelmében az

¹³ Beke László–Gábor Eszter–Prakfalvi Endre–Sisa József–Szabó Júlia: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*. Bp. 2002. 61.

¹⁴ Kelemen Lajos: *Pákei Lajos*. = K. L.: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Buk. 1982. 309–312.

¹⁵ Murádin-Beyer Katalin: *Pákei Lajos kéziratok önéletrajza*. Pavilon VIII(1993). 47.

¹⁶ Ugron lvt., 1190. fasc., 2–5.

¹⁷ Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban Unit. lvt.), Pákei Lajos műépítész hagyatéka, VII./A.

¹⁸ Ugron lvt., 1222. fasc., 8, 12, 13, 18, 19, 21.

impozáns kastélyt egy erdélyi főúr, *br. Bánffy János* (1870–1946, *br. Bánffy Zoltán* és *gr. Bethlen Aurélia* fia)¹⁹ tervezte, aki *Ugron Sándor* hűgát, *Rozáliát* (1874–1953) vette feleségül 1894. nov. 20-án.²⁰ Egy rövid szilágynagyalusi kitérő után a házaspár Marosgezsén telepedett le, ők építhették az ottani kastélyt is.²¹ Levelezésük alapján *Ugron István* nagyon szoros köteléket ápolott velük, amiről még többet árul el a tény, hogy az idősödő agglegény egyik gyermeküknek, *br. Bánffy Istvánnak* adta át mezőzáhi kastélyát 1925-ben.

Br. Bánffy János építészti képzettségéről nincsenek információink, a tervrajzokon nem fordul elő a neve, azonban az *Ugron István*hoz írt leveleiből kiviláglik a tervezésben és a megvalósítás felügyeletében játszott fontos szerepe. „Nagyon örvendek, hogy a kastélyterv, melynek te vagy a törvényes, én meg természetes apja, jól sikerült, mostan meg is fogom látogatni a fiút Pákei bábánál”²² – írja *Bánffy János* „kastély apatársának”, *Ugron Istvánnak* 1908 elején. A levélből egyértelművé válik, hogy *Bánffy* dolgozta ki a kastély koncepcióját *Ugron István* jóváhagyásával, elképzelésüket pedig *Pákei Lajos* kolozsvári építész öntötte megvalósítható formába. *Sisa József* szerint is a kastély koncepcióját az amatőr tervező dolgozhatta ki, erről árulkodnak „az épület kiegyensúlyozatlan arányai, össze nem illő részei”.²³ *Pákei Lajos* feladata valószínűleg csak abban állt, hogy kiigazította a megrendelő által átadott elképzeléseket, így tervezői szerepe kevésbé érvényesülhetett. Ez a korban nem meglepő, hiszen gyakran a főúri építtető csak azt kívánta, hogy határozott elképzeléseire és az általa adott mintaképekre alapozó programot az építész szakszerűen megrajzolja. E direkt megbízáson alapuló forma még a 20. század elején is tartotta magát, érdekessége, hogy az ilyen aspirációjú építtetők a történelmi arisztokrácia soraiból emelkedtek ki, mint például a tiszadobi *Andrássy-kastély* esetében (*gr. Andrássy Gyula* és *Meinig Artúr*)²⁴, a pénzarisztokrácia tagjai inkább teljesen az építészre bízta kastélyuk megtervezését. A mezőzáhi kastély terveit *Pákei Lajos* előre lefektetett elképzelés és építési költségvetés alapján kellett hogy elkészítse, e tény az építész meg is említi az *Ugron István*hoz írt levelében.²⁵ Nem tudni, *Bánffy János* honnan inspirálódhatott a kastély tervezésekor, akár létező, általa ismert kastélyok is jelenthették az előképet. Az elképzeléseit *Pákei Lajos*nak adta át, aki már csak az épület egyes részleteit módosította. Az építész munkáját nemcsak a konkrét elképzelések korlátozták, hiszen a kivitelezés felügyeletét is elvették tőle, és *Koncz György* kolozsvári mérnökre bízta: *Bánffy János* a megrendelő távollétében az építkezés menetét is megszervezte: több építkezési vállalko-

¹⁹ *Pálmay József*: i.m. 450.

²⁰ *Ellenzék* 1894. nov. 20., 1049.

²¹ *Keresztes Gyula*: i. m. 37.

²² *Br. Bánffy János* levele, 1908. febr. 18. *Ugron lvt.*, 426. fasc., 4v.

²³ *Sisa József*: i. m. 30.

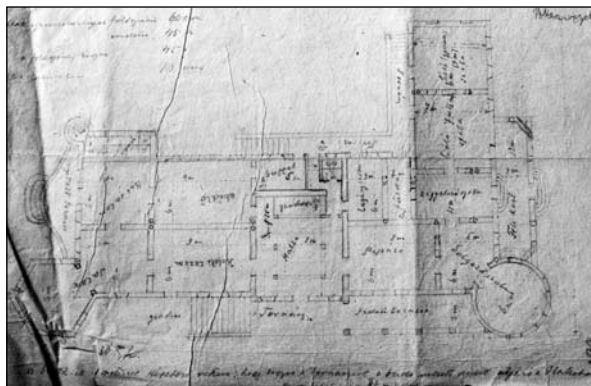
²⁴ *Uo.* 28.

²⁵ „A tervezésben úgy a kiképzés, mint az építési költségeknél kötött kezem lévén, mégis igyekezni kellett úgy szerkezet, mint formailag a lehető kedvezőbbet előállítani ami viszont sok experimentumot s ezzel idő és munka veszteséget okoz.” *Pákei Lajos* levele *Ugron István*hoz, 1909. júl. 27. *Ugron lvt.*, 480. fasc., 1–3.

zóval is tárgyalt a kastély kapcsán és igyekezett az áraitat még lennebb nyomni,²⁶ végig részletesen beszámolt az építkezés menetéről Ugronnak.

Az Ugron család levéltárában (1190. csomó) található amatőr színvonalú, szabadkézzel, ceruzával készített skicceken, amelyek megelőzik a Pákei-féle terveket, valószínűleg az építendő vázolta fel az elképzeléseit.²⁷ A szignálatlan és datálatlan rajzokon látható írás nem egyezik meg pontosan Bánffy János levelekből ismert kézírásával. A tervek a „földközi” (pinceszint), földszinti és emeleti alaprajzokat tartalmazták. Megfigyelhető, hogy a rajzok revízió mentek keresztül: Ugron István átnézte és néhol módosította azokat, megjegyzésekben közölve az elképzeléseit.

Az alagsori szint alaprajza kevés helyiséget tartalmaz.²⁸ A rajzon a hatszögletű toronytól jobbra húzódik egy kéttraktusos épületrész, amely két cselédszobát, cselédebédlőt, a konyhát és a liszteskamrát foglalja magába. A Halle (központi csarnok) alatti pince mögött kézi kamara helyezkedik el, mellette tejes- és veteményeskamra, a kastély déli szárnya alá pedig a cselédszobát és a ládás kamrát tervezték, amelyeket csak az udvarról lehetett megközelíteni. A földszinti alaprajzskicc amatőr és kevésbé elegáns építészeti elképzelése leginkább a részletekben érhető tetten²⁹ (1. kép). Az L alaprajzú épületnek 50 méter hosszú fő szárnya kéttraktusos, főhomlokzata nyugat felé néz. Ezt a homlokzatot hosszú tornác és vele egybeépített fedett terasz, valamint a tornácra vezető széles lépcső zárta volna le. A főszárnyat egy négyszögletű, a főlépcsőházat magába foglaló nagyméretű csarnok („Halle”) osztja ketté, tőle balra a keleti terem, a szalon, a hatszögletű toronyszalon, az ebédlő, valamint egy kis szalon kapott volna helyet. A csarnok mögé tervezték a „buffet”-et, tőle jobbra pedig a következő helyiségeket: legényszoba fürdőszobával, reggelizőszoba, pipázó, dolgozószoba (a kerek toronyban is). Az épület rövidebb, déli szárnya egytraktusos, a hálószoba és a gyerek-hálószoba lett volna itt. A déli homlokzat elé téglalap alaprajzú télikertet rajzoltak be, amely a torony testének egyik oldalát teljesen magába foglalta volna. A hátsó homlokzaton a két csatlakozó épületszárny majdnem teljes hosszában tornác futott volna, szerencsére a későbbi terveken ezt megváltoztatták sok más ügyetlen részlettel (mint a főhomlokzat beosztása) együtt. Az északi homlokzat elé hullámvonalú

1. Földszinti alaprajz, első változat,
br. Bánffy János (?)

Az alagsori szint alaprajza kevés helyiséget tartalmaz.²⁸ A rajzon a hatszögletű toronytól jobbra húzódik egy kéttraktusos épületrész, amely két cselédszobát, cselédebédlőt, a konyhát és a liszteskamrát foglalja magába. A Halle (központi csarnok) alatti pince mögött kézi kamara helyezkedik el, mellette tejes- és veteményeskamra, a kastély déli szárnya alá pedig a cselédszobát és a ládás kamrát tervezték, amelyeket csak az udvarról lehetett megközelíteni. A földszinti alaprajzskicc amatőr és kevésbé elegáns építészeti elképzelése leginkább a részletekben érhető tetten²⁹ (1. kép). Az L alaprajzú épületnek 50 méter hosszú fő szárnya kéttraktusos, főhomlokzata nyugat felé néz. Ezt a homlokzatot hosszú tornác és vele egybeépített fedett terasz, valamint a tornácra vezető széles lépcső zárta volna le. A főszárnyat egy négyszögletű, a főlépcsőházat magába foglaló nagyméretű csarnok („Halle”) osztja ketté, tőle balra a keleti terem, a szalon, a hatszögletű toronyszalon, az ebédlő, valamint egy kis szalon kapott volna helyet. A csarnok mögé tervezték a „buffet”-et, tőle jobbra pedig a következő helyiségeket: legényszoba fürdőszobával, reggelizőszoba, pipázó, dolgozószoba (a kerek toronyban is). Az épület rövidebb, déli szárnya egytraktusos, a hálószoba és a gyerek-hálószoba lett volna itt. A déli homlokzat elé téglalap alaprajzú télikertet rajzoltak be, amely a torony testének egyik oldalát teljesen magába foglalta volna. A hátsó homlokzaton a két csatlakozó épületszárny majdnem teljes hosszában tornác futott volna, szerencsére a későbbi terveken ezt megváltoztatták sok más ügyetlen részlettel (mint a főhomlokzat beosztása) együtt. Az északi homlokzat elé hullámvonalú

²⁶ Bánffy János levele, 1908. május 5. Ugron lvt., 426. fasc. 7.

²⁷ Ugron lvt., 1190. fasc., 2–5.

²⁸ Uo. 5.

²⁹ Uo. 3.

íves teraszt terveztek, az északkeleti sarokra egy kisméretű tornyot. A két oldal-homlokzat teraszainak rajza, a homlokzat kialakítása, valamint a központi csarnok pilléreinek elosztása – mind olyan amatőr rajzolatú elemek, amelyeket Pákei Lajos később elegánsabbra változtat. Ezen az alaprajzon több olyan ceruzával írt megjegyzés található a változtatásokról, amelyek a funkcionalitást szolgálják, és Ugron Istvánnak tulajdoníthatók.³⁰ Az emeleti alaprajz mutatja, hogy a csarnoktól jobbra eső épületrészeket földszintesre terveztek, a bejárat csarnok elé pedig egy kisméretű téglalap erkélyt képzeltek. Az emeleten vendégszobák, vendégszalon és a tanító szobája, a kis északkeleti toronyban a vendégek illemhelyisége kapott volna helyet. A hatszögletű toronyszobát a toronyhoz ragasztott karcsú lépcsőtorony csigalépcsőjén lehetett volna megközelíteni.

A fent ismertetett, ceruzával felskiccelt alaprajzok után időrendi sorrendben a Pákei Lajos-hagyaték tervei következnek.³¹

Pákei Lajos (1853–1921) kolozsvári építész legjelentősebb épületeit a neoreneszánsz (kolozsvári Ipartanoda, kolozsvári Unitárius Gimnázium) és a neobarokk (kolozsvári New York Szálló) jegyében tervezte. Életművében a kastélyépítészetnek kisebb szerep jutott, a mezőzáhin kívül csupán öt kastélyhoz kapcsolódik a neve.³² A bodolai Béldi- és a várhegyi Bornemissza-kastély neoreneszánsz stílusú, Teleki Gyula kővárhosszúfalusi kastélya eklektikus, neobarokk és neoreneszánsz elemeket ötvöző épület.³³ Az építész önéletrajzában említi a gr. Teleki Domokos számára tervezett szászorbói vadászlakot is,³⁴ amely tornyos-favázás villaépület volt. Kelemen Lajos a mezőzáhi mellett a historizáló-eklektikus enyedszentkirályi Bánffy-kastélyt tartja Pákei kiemelkedő alkotásának,³⁵ melyet ő nem említ önéletrajzában. Egy nemrég felfedezett Pákei-rajz szerint az enyedszentkirályi kastély homlokzatait valóban ő, az alaprajzot viszont Maetz Frigyes alkotta.³⁶ A mezőzáhi kastély formájáról, mint láttuk, Bánffy Jánosnak és Ugron Istvánnak határozott elképzelése volt, homlokzati rajz hiányában is feltételezhető, hogy ők írták elő az épület neogótikus koncepcióját. Pákei a nevéhez fűződő úrilakok esetében nem a neogótikus stílust választotta, azonban pályája korai éveiben tervezett neoromán és neogótikus elemeket ötvöző templomokat (pl. a bölöni és a fotosmartonosi unitárius templom), amelyek egyes elemei (mint a fotosmartonosi templom portikusza) Mezőzáhon is visszaköszönnek.

A mezőzáhi kastély terveinek munkabére 3000 korona volt, melyből az első részletet Pákei 1908. aug. 25-én kapta meg.³⁷ Ugron Istvánhoz írt leveléből fény derül arra, hogy 1908 augusztusa után számos eredeti nagyságú részletrajzot kí-

³⁰ A rövid épületszárny felelt meg a legkevésbé: „Meg szeretném változtatni, hogy a háló szoba csak 6, a gyerek szoba 6 m széles legyen, s a végén egy kis 2 ½ m széles szobaleány szoba, úgy hogy az épület csak 1 ½ méterrel hosszabodik.” Egy másik ilyen megjegyzés: „A reggeliző szoba lehetne 3 ½ m széles, de félek, csúnya formája lenne.”

³¹ Unit. Lvt., Pákei Lajos műépítész hagyatéka, VII./A.

³² Sisa József: *i. m.* 307; Murádin-Beyer Katalin: *i. m.* 47; Kelemen Lajos: *i. m.* 311.

³³ Homlokzati tervrajz: Unit. Lvt., Pákei Lajos műépítész hagyatéka, VII./A.

³⁴ Murádin-Beyer Katalin: *i. m.* 47.

³⁵ Kelemen Lajos: *i. m.* 311.

³⁶ Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtára, Pákei Lajos tervei, K 12189.

³⁷ A záhi kastély építésének költségei, 1908–1910. Ugron lvt., 919. fasc., 1–12.

vántak tőle a már kész terveken kívül, és bár 1909 februárjáig teljesítette ezt a feladatot is, a tervezési díj második részletét nem fizették ki még 1909 júliusában sem.³⁸ E megbízás során Pákei károsult, mert az időigényes rajzolás felémésztette az előre megállapított 3000 koronás munkabérét, a „művezetés és felülvizsgálás” funkcióját – ami őt mint tervezőt illette volna meg – pedig Koncz Györgyre bízta, így ebből sem származott jövedelme. Emiatt utólag még 2048 korona munkabér-pótlást kért Ugrontól, amit valószínűleg nem kapott meg, csupán a bér második részletét fizették ki neki 1909. október 30-án.³⁹ A forrásokból az derül ki, hogy Pákei és az építető viszonya nem volt konfliktusmentes és kapcsolatuk nem szűnt meg az építész kifizetése után. Egy 1910-es levél például azt említi, hogy módosulni fog az Ugron István által tervezett színes üveg beosztása, mert „a nagy gótikus ablakokon mostan Pákei annyiban változtatt, hogy egy pár léczet az ornamentikából, világosságot nyerendő, kihagyott”, az új beosztásra vonatkozó tervezetet viszont Koncztól várták.⁴⁰

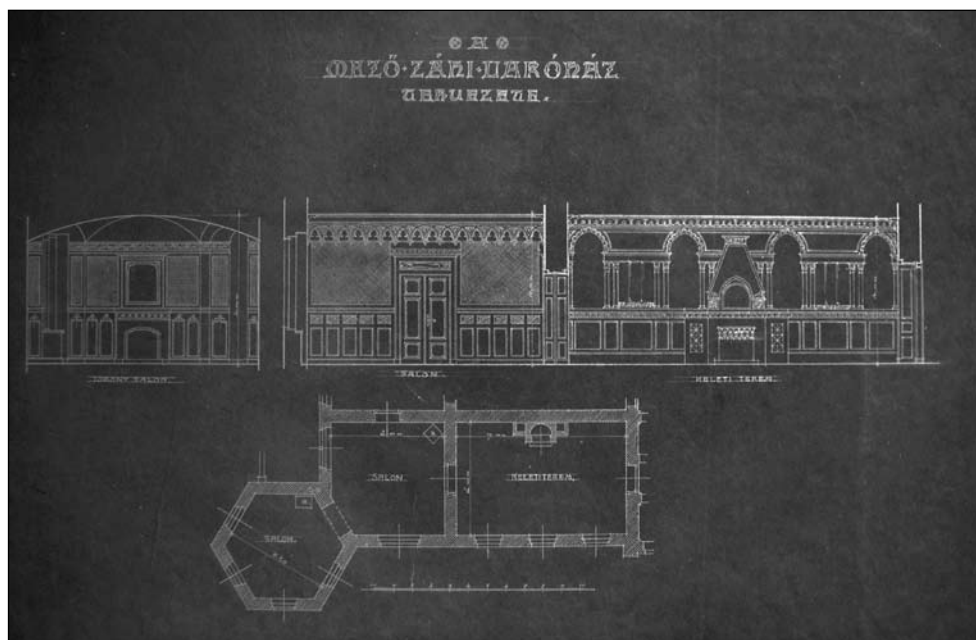
2. Ugron István a kastély lépcsőházában, előcsarnok

A Pákei-hagyatékban 10 különböző tervrajz található szalmiákos fénymásolatban: a három szint (pince, földszint, emelet) alaprajza, a négy homlokzat tervrajza és két metszetrajz, illetve összesen 6 szoba belsejéről készített metszetrajzok, értékes információkkal a lerajzolt termek belső kialakításáról. Továbbá itt található a főhomlokzat pauszpapírra rajzolt terve is. A tervek közül egyik sem szignált, de mivel Pákei Lajos önéletrajzában is említi, hogy elkészítette a kastély terveit, elismerhetjük a szerzőségét. E tervcsomó *alaprajzai* az ismertetett szabadkézi rajzokhoz képest jelentős fejlődést mutatnak. A pinceszint már a földszint teljes hosszában végighúzódik, leképződik rajta annak beosztása, és pár kiszolgálóhelyiséggel (mángorló, mosókonyha, kézi kamra) is bővült. A földszinti alaprajz sorakoztatja fel a kastély reprezentatív helyiségeit. A korábbi ceruzarajzhoz képest a helyiségek funkciói nem változtak, a legnagyobb belsőépítészeti változás a nagy csarnokban és a tőle keletre eső helyiségekben történt. A nyolcszögletű pillérekkel tagolt csarnok hátsó részében kapott helyet a széles lépcsőház (2. kép); a csarnok mögötti ki-

³⁸ Pákei Lajos levele Ugron Istvánhoz, 1909. júl. 27. Ugron lvt., 480. fasc., 1–3.

³⁹ A záhi kastély építésének költségei, 1908–1910. Ugron lvt., 919. fasc., 11.

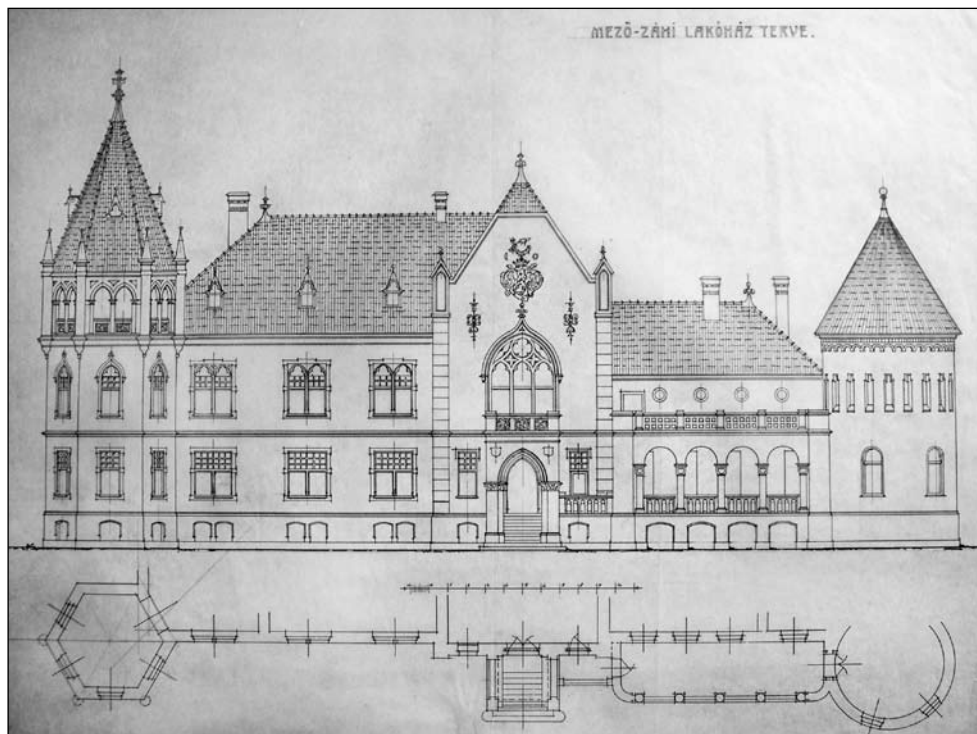
⁴⁰ Bánffy János levele Ugron Istvánhoz, 1910. ápr. 5. Ugron lvt., 426. fasc., 21v.

3. Északnyugati teremsor metszetrajza, Pákei Lajos

szolgálóhelyiségek pedig logikusabb térrendszerbe szerveződtek. Jelentős alaprajzi változáson estek át a teraszok és a portikusok is: a főhomlokzaton a lépcső–tornácfedett terasz térsor helyett a központi csarnok elé négyzetes portikusz került, tőle jobbra egy árkádos, sarkain ívesen kialakított fedett terasz kapott helyet. Az északi oldalhomlokzat esetében Pákei megtartotta az alapkonceptciót, de megnövelte a kis kerek torony méreteit, és az elegánsabb formájúra tervezett terasz elé háromkarú lépcsőt toldott. A hátsó homlokzaton az épületszárnyak csatlakozásánál két rövidebb fedett folyosó közé egy négyzetes előcsarnokot alakított ki, ennek sarkára állított egy valószínűleg személyzeti bejárásként szolgáló tölcselesen kiszélesedő lépcsőt. Pákei a déli homlokzat előtti beépített télikert helyett egy középen kiöblösödő nyílt teraszt tervezett, amelyhez oldalból lépcső kapcsolódik. Az emeleti alaprajzon a főbejárat feletti erkély formáját változtatta meg az építész, továbbá a csarnoktól jobbra eső épületszárnyra manzárdemeletet tervezett.

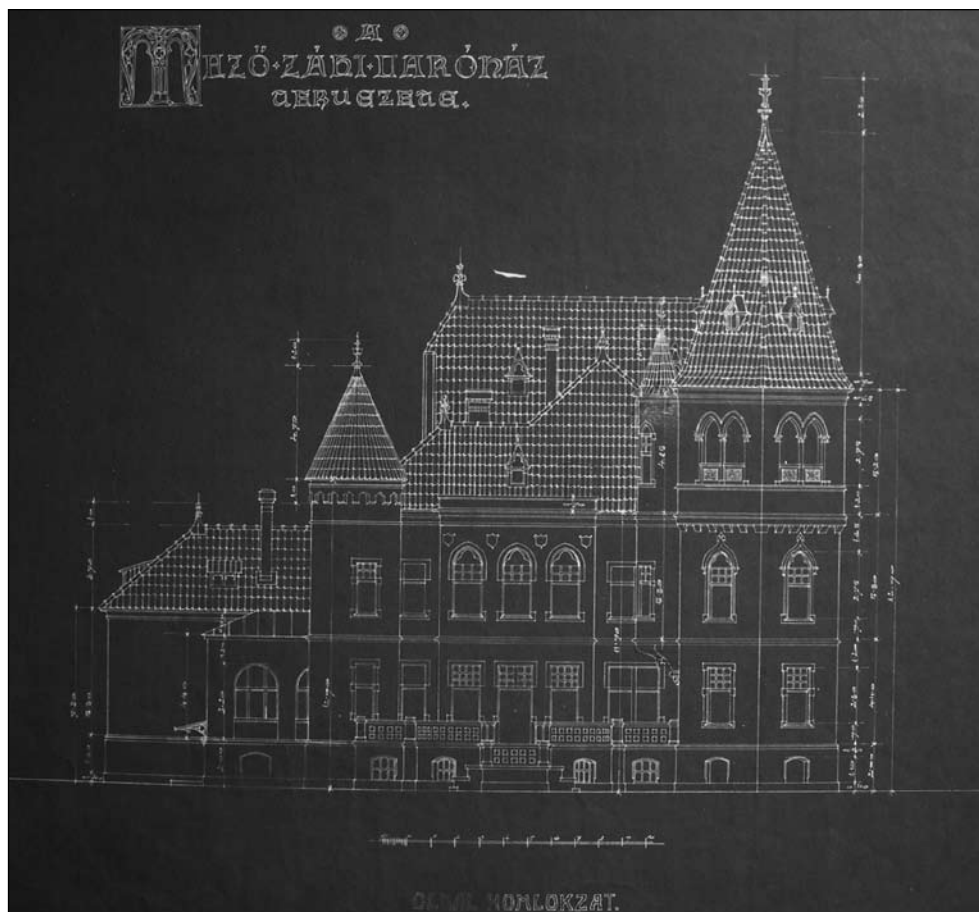
A Pákei-hagyatékban található két *metszetrajz* az épület főszárnyát nyugat–kelet irányban szeli ketté, egyik a kétszintes központi csarnok belső kinézetére vet fényt, a másik a keleti terem belső kiképzésére. A belsők kialakítását még jobban szemlélteti két *részletrajz*. Az egyik a földszinti, északnyugatra eső reprezentatív tércsoportot mutatja be, vagyis a hatszögletű toronyszalon (lapos élkeresztboltozattal fedett), a szalon (gótizáló párkányfrízzel kiegészített síkmennyezet fedi) és a keleti terem (az övpárkány felett kettős oszlopokra támaszkodó árkádok sorozatából álló, keleties falburkolat díszíti) együttesét (3. kép). A kastély déli sarkában lévő termek

4. A fő (nyugati) homlokzat tervrajza, Pákei Lajos

együttesét ábrázoló rajzon látható, hogy a nagyméretű dohányzószoba és a két dolgozószoba (az egyik a kerek toronyban) is historizáló stílusú.

A Pákei-hagyaték négy *homlokzati rajzát* változatos tömegkompozíció és díszes homlokzati kialakítás jellemzi. A *nyugati, főhomlokzat* rajza aszimmetrikus, az épület központi rizalitja timpanonos lezárású, a bejárat elé faragott fejezetű pillérekre emelt csúcsíves portikusz illeszkedik (4. kép). A portikusz feletti teraszra egy nagyméretű, mérműves, számárhátíves nyílás vezet ki, e fölött az Ugron család faragott címere található. A homlokzat hangsúlya balra tolódik a főbejárattól balra eső épületrész díszesebb kiképzése és a nagyobb torony miatt. Az emeletes, háromtengelyes bal oldali épületrészt széles ikerablakok tagolják, az emeleti ablakok neogótikus mérműves keretet kaptak, a sarokra hatszögű, kétemeletes díszes tornyot kapcsolt az építész. A torony szintjei közül a legfelső a leggazdagabb kiképzésű: minden sarkon egy-egy kiülő fiálé emelkedik, a falfelületet díszes mellvédű, csúcsíves ikerablakok törik át. A központi rizalittól jobbra rövidebb, egyszintes és manzárdos épületszárny következik árkádós verandával, amely a felette lévő egyszerű mellvédés terasszal és a manzárdemelet kicsiny körablakaival kevésbé illeszkedik a homlokzat túlnyomóan neogótikus képébe. A jobb szélén a kompozíciót

5. Északi homlokzat tervrajza, Pákei Lajos

6. A megépült kastély, 20. század első fele

egy zömök, a földszinten félköríves ablakokkal, az emeleten 12 keskeny résablakkal tagolt kerek torony zárja.

Az északi homlokzat központi, háromtengelyes részének földszinti ablakai téglalap alakúak, az emeleten csúcsíves, mérműves ablakok sorakoznak, felettük négy címerpajzs kapott helyet (5. kép). A homlokzatot keletről egy karcsú kerek torony, nyugatról a hatszögletű torony zárja, utóbbi neogótikus jellegét erősíti a hozzá kapcsolt kis

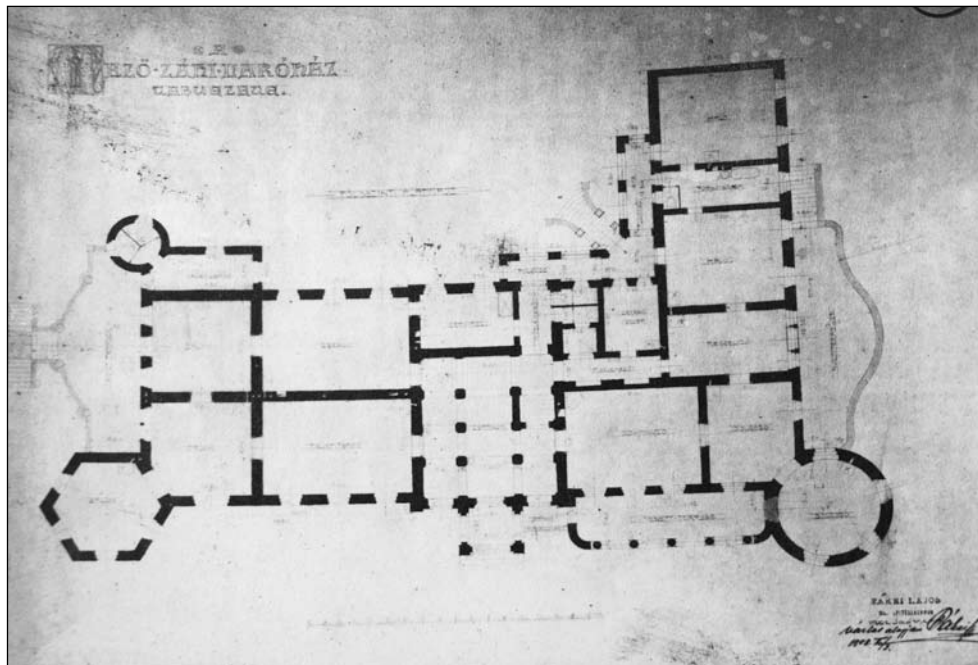

7. Hátsó (keleti) homlokzat tervrajza, Pákei Lajos

kétszintes lépcsőtorony. A homlokzat középrésze előtt terasz húzódik. A hatszögletű torony felső szintjének kiképzése eltér a főhomlokzat rajzán látottaktól, hiszen a sarkokról eltűntek a fiatornyok, a mellvédes ikerablakok kisebbek lettek, valamint a felső szint alatt egy gyámkősoros párkány húzódik – ez a megoldás az építész tervvariánsának tűnik. A torony ebben a formában fog megépülni (6. kép).

A hátsó, *keleti homlokzaton* a főhomlokzat formáinak egyszerűbb változatai köszönnek vissza, eltekintve néhány eltéréstől, mint a központi rizalit felső szintjén megjelenő csúcsíves, mérműves ikerablak, amelynek két oldalán egy-egy körbe foglalt halhólyagmotívum jelenik meg (7. kép). E homlokzat tervén a legszembetűnőbb az épület széteső kompozíciója, itt olyan kevésbé sikerült részletekkel találkozunk, mint a két épületszárny metszéspontjára 45 fokban ráállított lépcső és a bejárati portikuszra utaló előépítmény, valamint a két árkádsoros zárt folyosó, amelyek nem illeszkednek szervesen az épülethez.

A *déli homlokzat* mutatja a legkoherensebb képet: a hétraktusos, földszintes épületszárnyat egyenes záródású nyílások törik át, a szárny felében pártázatos mellvédes terasz húzódik, a homlokzatot nyugatról a kevésbé díszes kerek torony zárja le.

8. Földszinti alaprajz, Pákei Lajos

A mezőzáhonyi kastélyhoz készült tervek közül a legkésőbbiek az Ugron István hagyatékában fennmaradt fényképek a véglegesnek tekinthető tervrajzokról.⁴¹ Ezek a tervek szinte pontos másai a fent ismertetett, Pákei-hagyatékból származó tervrajzoknak, de minden fénykép jobb alsó sarkában megtalálható Pákei Lajos okl. építésmérnök pecsétje, majd saját kezű aláírása a „vázlat alapján” bejegyzéssel, a dátum valószínűleg 1908. II. 9. Csupán a főhomlokzat, az északi és déli oldalhomlokzat tervrajza, a pincszint és földszint alaprajza (8. kép), valamint az AB metszet őrződött meg fénykép-másolatban. A legtöbb fotó a Pákei-tervek másolata, csupán a főhomlokzat tér el a korábbi tervektől. A főhomlokzat rajzán⁴² a hatszögletű torony felső szintjének kiképzése leegyszerűsödött a fenti, az északi homlokzat (5. kép) esetében tárgyalt módon. Fontos változás az is, hogy a bal oldali szárnyra korábban tervezett három széles ikerablak helyett a végső terven három ablak, illetve a hatszögletű torony mellett egy ikerablak látható az épületszárny mindkét szintjén, a pincszint ablakai is követik ezt az elosztást.

⁴¹ Ugron lvt., 1222. fasc., 8, 12, 13, 18, 19, 21.

⁴² Uo. 21.

Kivitelezés

Az ismertetett tervrajzokból hiteles képet kapunk a kastély egykori kinézetéről, ugyanis az épület Pákei Lajos végleges tervei alapján készült el, csupán a központi ablak nagy mérművét faragták más mintázattal (6. kép). Láthattuk, hogy az épület végleges terveit az építész már 1908 elejére elkészítette, ezután indulhatott el az építkezés, melynek menetéről, időtartamáról, az alkalmazott mesteremberek kielétéről az Ugron István által vezetett költségnaplókból, valamint néhány korabeli híradásból és levélből nyerhetünk képet.

Miután Pákei elkészítette a végleges terveket, az építkezés kivitelezésére pályázatot írtak ki, ennek menetéről, a versenyző építkezési vállalkozókról Bánffy János folyamatosan tájékoztatta a Varsóban dolgozó Ugron Istvánt. Első körben két jelentkező jöhetett szóba Bánffy János szerint: egy bizonyos Reisinger, akinek ajánlata 4475 koronával olcsóbb, mint a másiké, a Spádáé.⁴³ Mellettük Páll vállalkozó „fuscher”, a negyedik, meg nem nevezett pedig nagyon drágás volt.⁴⁴ Végül, nem tudni, miért, egy ötödik építkezési vállalkozót, *Handler Dánielt* bízták meg az építési munkálatok kivitelezésével.

A kivitelezés felügyeletét *Koncz György* kolozsvári építőmérnök végezte, akit a korabeli *Vállalkozók Lapja* a kastély építésének vezetőjeként említ.⁴⁵ A cikk szerint az egyes részmunkálatokra szóló ajánlatokat hozzá kellett beadni 1908. június 23-ig, az összköltséget 148 176 korona 24 fillérre irányozták elő. Ebben a cikkben Koncz Györgynek tulajdonítják a kastély terveinek kidolgozását is,⁴⁶ de ez tévedés, hiszen láthattuk, hogy azokat Pákei Lajos készítette el. A költségvetés alapján 1908 és 1914 között Koncz majdnem 4400 koronára rúgó összeget kapott Ugron Istvántól, ami meghaladta Pákei munkadíját.

Az építési munkálatok kivitelezése Handler Dániel vállalkozó kezében összpontosult, ő kapta meg Ugron Istvántól a kastély építésére szánt összegeket, több mint 160 000 koronát. Nála voltak Pákei összes tervrajzai, amelyek közül „több rajz künn volt ajánlat végett egyes szakmabeli iparosoknál”, azaz Handler különböző mestereket bízott meg a részfeladatok elvégzésével.⁴⁷ A levélben Handler azt is megemlíti, hogy beszámolójának írásakor (1909 szeptemberében) 7 kőműves, 6 ács és 22 napszámos dolgozik a kastélyon, és egy hét múlva remélhető a földszintes épületrész fedélszerkezetének befejezése.

Ugron István egy füzetbe napra pontosan feljegyezte az építési költségeket,⁴⁸ illetve az 1889 és 1938 között írt költségnaplóból⁴⁹ is fontos számadatok derülnek ki. E naplók alapján a kastély építkezései 1908-ban kezdődtek és 1912-ig tartot-

⁴³ Minden bizonnyal Spáda János kolozsvári építőmesterről van szó, aki a kolozsvári Kakasos templomhoz is készített meg nem valósult terveket 1908-ban. Lásd <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=241>. (Letöltve: 2011. május 9.)

⁴⁴ Bánffy János levele Ugron Istvánhoz, 1908. május 5. Ugron lvt., 426., fasc. 7.

⁴⁵ Vállalkozók Lapja XXIX/23(1908). 10.

⁴⁶ Uo. 10.

⁴⁷ Handler Dániel levele Ugron Istvánhoz, 1909. szept. 9. Ugron lvt., 480. fasc., 4–5.

⁴⁸ A záhi kastély építésének költségei, 1908–1910 (füzet). Ugron lvt., 919. fasc., 1–12.

⁴⁹ Ugron lvt., 914. fasc., 90–174.

tak, amikor is mindent összeszámolva körülbelül 160 000 koronára rúgott az összköltség. A legtöbbet az 1909-es építkezések emésztettek fel: 61 300 koronát, és Pákeinek a tervekért 1500 koronát fizettek ki.⁵⁰ Az építkezések alatt Ugron István a kert kialakítására körülbelül 3300 koronát áldozott, 1912-ben megépült a 13 000 koronát felemészítő istálló is.

A kastély építésénél foglalkoztatott mesterek közül *Deák Ferenc* asztalos kapta a legmagasabb összeget, 1910 és 1914 között végzett munkáiért összesen 10 904 koronát. Egy bizonyos *Németh István* 1910-ben 150 koronát kapott, majd egy év múlva a „címerért” (minden bizonnyal a kastély főhomlokzatát díszítő családi címer kifüggesztéséért) további 120 koronát. *Kapcza Imre* a csigalépcső elkészítéséért 1911-ben 900 koronát vett fel, 1912-ben még 368 koronát; ez jelentős összeg az építkezések tükrében. Hasonló mértékű díjazása volt *Brósz Lajos* szobrásznak, akiről nem tudni pontosan, milyen részeket készített el, de 1913-ban 500 koronát fizettek ki neki, majd egy év múlva még 540-et. Ugron István a világítást megoldandó Benoid-gázasszerkezetet vezetett a kastélyba, amely a világítótestekkel együtt 4600 koronába került. Az előre lekötött kivitelezési költségek mellett összesen 7040 koronára rúgó többlet merült fel, amelyből 3072 koronába került a három manzárdszoba kialakítása, 270 koronába pedig a „világító udvar fedele”, amely a központi csarnok felett lehetett.⁵¹

A források szerint 1912 után sem szünetelt az építkezés, kisebb összegeket a következő években is költött rá a tulajdonos,⁵² 1915-ben „munkászavarok és anyagi hiányok miatt” a kastélyt még csak részlegesen használhatták: „a földszint alatt 2 szoba a felügyelő lakásul szolgál, a föld szinten 2 szoba be van rendezve Méltóságos Bárány úr részére, de lakásul még nem használtatott, a többiek még nincsenek teljesen készen, illetve berendezve.”⁵³ A kastély ekkor a pincszinten négy cseléd-szobából, a földszinten tizenkét szobából, az első emeleten tizenhárom szobából, a második emeleten egy toronyszobából, tehát összesen 30 lakóhelyiségből állt.⁵⁴ Ugron István külföldi karrierje miatt a mezőzáhi épület kastélyfelügyelőkre volt bízva, talán ez is magyarázza építésének és berendezésének lassúságát. Ugron István húgának írt egyik levele szerint 1917-re tervezte a kastélyba való hazaköltözést,⁵⁵ amely végül 1918 decemberében történt meg, 32 évnyi diplomáciai szolgálat után.⁵⁶ Ekkor már készen állt a kastély és a berendezése, az utóbbiról a különböző leltárak árulkodnak. Az általam ismert legkorábbi leltár 1919-ben íródott,⁵⁷ és a különböző szobák bútordarabjait sorolja fel. Az 1925-ös leltár⁵⁸ azokat a bútorokat, festményeket és apróságokat tartalmazza, amelyeket Ugron István átadott Pán-

⁵⁰ Uo. 104.

⁵¹ Uo. 10.

⁵² Uo. 108–109.

⁵³ Frieder Mór levele Ugron Istvánhoz, 1915. nov. 11. Ugron lvt., 507. fasc., 52–53.

⁵⁴ Ciuta György levele Ugron Istvánhoz, 1915. dec. 8. Ugron lvt., 475. fasc., 20–21.

⁵⁵ „Azóta is mind a fejemben van, hogy igazán talán jobb lesz 1½ – 2 év múlva végleg haza menni, addig gondolatban tovább rendezgetem a kastélyt s kertet.” Levél Rozáliának, 1915. jan. 8. Ugron lvt., 905. fasc., 40–41.

⁵⁶ Sz. n.: *Ugron István életrajza*. Brassói Lapok XXX(1924). 287. 2.

⁵⁷ *Mező-záhi kastély leltára*, 1919. aug. 15. Ugron lvt., 482. fasc., 9–12.

⁵⁸ *Pánkónak átadott holmik lajstroma*, 1925. nov. 8. Ugron lvt., 482. fasc., 40.

kónak, aki abban az évben költözött be feleségével a kastélyba. Pánkó, azaz br. Bánffy István (1898–1944) br. Bánffy János és Ugron Rozália harmadik gyermeke, vagyis Ugron István unokaöccse volt, aki 1925. november 22-én vette feleségül zabolai Gr. Mikes Emmát (1899–1929).⁵⁹ Esküvőjük után a záhi kastély ura átengedett számukra egy lakrészt,⁶⁰ vagyis a déli (Tóhát felé eső) szárnyban lévő szobákat, a kékonyhát, egy vendégszobát, a föld alatti helyiségeket és az emeleti szobákat is.⁶¹ Ugron István a maga számára csak a csarnoktól balra eső földszinti lakosztályokat és az emeleten egy vendégszobát tartott fenn, és nem is tartózkodott ott folyamatosan. A legteljesebb általam ismert leltár 1928-ban készült, és a gazdag műkincs-állomány számbavételére helyezte a hangsúlyt.⁶² A leltárban pontos felsorolásra kerültek a főbb helyiségekben (képes szalon, toronyszoba, ebédlő, szalonok, Ugron hálósobája, a Bánffy Istvánéknak átadott szobák) található bútorok, festmények és műtárgyak. A képes szalonban a régebbi festmények főleg németalföldi és itáliai (Tintoretto és Veronese iskolája) festők alkotásai voltak, köztük Luca Giordano *Hitetlen Tamás* című festménye. Mellettük szép számmal szerepeltek kortárs lengyel, szerb és más európai alkotók munkái. A leltár alapján Ugron István különösen kedvelhette egy bizonyos Dr. Jovanović szerb festő műveit, hiszen tőle volt a legtöbb alkotása, amelyeket a kastély különböző termeiben helyezett el.⁶³ Minden helyiséget festmények díszítettek, a családtagokat ábrázoló alkotások nagy része az ebédlőben kapott helyet. A kastély berendezése a korban divatos eklektikus stílusban történt, több korstílus (reneszánsz, barokk, biedermeier, empire stb.) bútorait rengeteg tükör egészítette ki, a bútorok nagy része mahagóniból készült. Az értékes meissen és Zwiebelmuster étkészletek mellett sok sèvres-i, Altwieen, capodimonte, cloisonné és meissen porcelán műtárgy tartozott a gazdag gyűjteménybe. A fegyverek, értékes keleti szőnyegek (többek között korasszán, teke, karamani) és a számos perzsiai, anatóliai műtárgy Ugron István hosszú külföldi tartózkodásának elmaradhatatlan emlékei voltak. A toronyszoba is teljesen keleti hatású volt, amelybe a keleties muscharabi technikával készült bútorok (székek, spanyolfal, korántartó stb.) mellé kitömött krokodil és keleti műtárgyak kerültek. A kastély gazdag berendezése sajnos nem őrződött meg, ugyanis Ugron István 1948-ban bekövetkezett halála után a birtokot államosították, a tárgyak legjavát hivatalos személyek hordták szét.⁶⁴

⁵⁹ Lásd <http://genealogy.euweb.cz/hung/banffy5.html>

⁶⁰ Kornis Gabriella: *Elődök és utódok. Erdélyi főnemesek a XX. században*. Bp. 2002. 365.

⁶¹ Levél Pánkóhoz, 1925. szept. 27. Ugron lvt., 887. fasc., 109–110.

⁶² Záhi leltár 1928. Ugron lvt., 926. fasc., 10–34.

⁶³ Ebben a korban Pavle „Paja” Jovanović (1859–1957) számított a legelismertebb szerb akadémista festőnek, aki Bécsben tanult és élt, leginkább megrendelésre alkotott népeletképeket, történelmi festményeket és rengeteg portrét. Lásd <http://www.mgb.org.rs/en/permanent-exhibitions/museum-paja-jovanovic/album/34?start=6>. (Letöltve: 2011. május 8.) Đorđe Jovanović (1861–1953) a kor másik híres szerb alkotója viszont elismert szobrász volt, aki Bécsben és Münchenben képezte magát, majd a párizsi világkiállításokon nyert díjakat alkotásaival. Lásd http://en.wikipedia.org/wiki/%C4%90or%C4%91e_Jovanovi%C4%87. (Letöltve: 2011. május 8.) Mivel Paja volt a festő, és életművébe illenek az Ugron által birtokolt alkotások (Rosalie portréja, szerb lányok, velencei bárkák, török muhajirok, hadifoglyok, szerb férfi és nő stb.), valószínűnek tartjuk, hogy helytelen a Dr. rövidítés, és Paja Jovanovic alkotásairól lehet szó.

⁶⁴ Keresztes Gyula: *i.m.* 39.

A kastély alaprajzi és térszervezési tekintetben szinte pontosan követi a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1907-ben meghirdetett nagypályázatának programját,⁶⁵ amely egy ideális főúri kastélyra vonatkozó előírásokat foglal össze.⁶⁶ A mezőzáhi kastély esetében is megfigyelhetjük a főbejárat előtt elhelyezett kocsialáhajtós előcsarnokot, a központi hallt, amely a fölépcsőházat foglalja magában, a tereket pedig a korban illő módon csoportosították: a földszinten elhelyezett reprezentatív terek (három szalon, ebédlő) egymáshoz kapcsolódtak, egy különálló tércsoportot alkotva; a család lakosztályai (két hálószoba, reggelizőszoba) a rövidebb épület-szárnyban kaptak helyet, az egybenyíló termeket kívülről, a tornácra is meg lehetett közelíteni; a vendégszobák teljesen elkülönülve, az emeleten egy folyosó mentén sorakoztak, egybenyitható lakosztályt alkotva. Az 1907-ben meghirdetett kastélyépítési nagypályázat előírásai nem számítottak újdonságnak, az említett pályázatot kiíró építészek és szakértők a korszakban tapasztalt főúri térigényeket és szokásokat foglalták össze egy tudományos igényességű programba.⁶⁷ Korábban hasonló térkompozíciós sémák alapján épült például a tiszadobi Andrassy-kastély (1886–1890 között)⁶⁸ és a nagykarolyi Károlyi-kastély (1893–1896)⁶⁹ is.

Láthattuk, hogy a megrendelőnek és a koncepció kidolgozójának, br. Bánffy Jánosnak határozott elképzelései voltak az épület térszerkezetéről, és valószínűleg a stílust is ők határozták meg, bár erre utaló forrást nem ismerünk. A mezőzáhi kastély egyike azon kései historizáló kastélyoknak, amelyek már kevésbé stílustiszták. Az 1900 utáni években már a historizmus lecsengőben volt, az építészek szabadabban bántak a történeti formákkal,⁷⁰ így magyarázható a homlokzatokon a különböző neogótikus és neoromán elemek egymás mellé illesztése. Pákei Lajos számára nem volt idegen e két stílus elemeinek ötvözése (lásd az általa tervezett templomokat), de Ugron István is kérhette ezt az eklektikus stílust reprezentációs igényeiből vagy személyes ízléséből fakadóan. A reprezentáció eszközei jelen esetben a különböző formájú tornyok (a torony egy kastély esetében az ősiségre utalt), a bejárat feletti orommezőben elhelyezett hatalmas méretű, drága és kvalitásosan faragott családi címer, az északi homlokzatra helyezett címerpajzsok sora, a díszesen kiképzett hatalmas belső csarnok, valamint a külföldi utazások során összegyűjtött rengeteg műtárgy is a szalonokban.

A mezőzáhi kastély neogótizáló-eklektikus stílusával beleillett a környezetébe, ahol pár évtizeddel korábban már épültek neogótikus kastélyok, mint például a bonchidai kastély neogótikus szárnya, a marosújvári és tordaszentlászlói kastélyok. Vele egykorú a maroshévízi Urmánczy- (1903–1906)⁷¹ és a babapusztai (Aleksa Šantić, Vajdaság) Fernbach-kastély (1906–1907), s bár ezek a historizmus

⁶⁵ Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Mű- és Középipítési Szakosztálya 1907–08. évi építészeti nagypályázata. Építő Ipar XXXI/28(1907). 275–276.

⁶⁶ Sisa József: i. m. 70.

⁶⁷ Fekete J. Csaba: *Kastélyideál a századfordulón*. Architectura Hungariae IV/1(2002), lásd http://arch.et.bme.hu/korabbi_folyam/13/13fekete.html, (Letöltve: 2011. május 9.)

⁶⁸ Sisa József: i. m. 224–226.

⁶⁹ Uo. 241–243.

⁷⁰ Uo. 59.

⁷¹ Uo. 274.

formanyelvén túlmutató stílushatásokat tükröznek, mégis alapvetően a historizáló, többtornyos, bejárati előcsarnokos kompozíció jegyében fogantak, akárcsak a mezőzáhi.

The Architectural History of the Country House from Zaul de Câmpie (Abstract)

This study deals with yet unprocessed data regarding the construction of the country house from Zaul de Câmpie (Mezőzáh), which belonged to the Ugron family. Built between 1908 and 1912, as one of the last Transylvanian country houses constructed in the era of historicism, the building reproduced architectural elements of medieval castles from the Loire Valley. It was built for István Ugron (1862–1948), the most outstanding personality of this Szekler noble family. Lajos Pákei (1853–1921), the most renowned architect from Cluj (Kolozsvár) of the time, was commissioned with the planning.

István Ugron was serving as a consul in Tbilisi at the time and inherited the family's estate in Zaul de Câmpie, in 1899. Therefore, he rented out the property and the old manor existing there, and the works for erecting a country house began only in 1908. He could have been motivated either by a fiancé demanding a fancy country-house, or by his own need for representation: this monumental neo-gothic building could have pointed to the historic role of his family and evoke the dreamworld of the Middle Ages.

Several plans of the country house including some preliminary sketches made most probably either by the owner or by baron János Bánffy were preserved. The latter is referred to on the plaque placed on the rear façade of the castle as the one who was responsible for the drawings of the building. However, we are not aware of him having studied architecture. He was the one who came up with the building's conception, but his idea was transplanted into architectural reality by the trained architect, Lajos Pákei. The plans made and signed by Pákei show that he was trying to correct the deficiencies of the building. Pákei's plans were finalized in 1908, from which groundplans, sections, drawings for each façade and some interior details are preserved. From the balance sheets made by István Ugron we can calculate that the construction of the country house lasted roughly 4 years. Nevertheless, the actual interior decorations and the furnishing were finished only by 1918, the year when, after 32 years of diplomatic service, Ugron retired in his country house at Zaul de Câmpie.

Our study is based on documents preserved in the Ugron family archives (in the Romanian National Archives at Cluj) and the bequest of architect Lajos Pákei (in the Archives of the Unitarian Church from Transylvania, in Cluj). The sources provide abundant data on the architectural history of the country house and information about the work of the craftsmen employed at the construction. A detailed analysis of the various plans of the building has also been offered, these implicitly gave an architectural description of the country house.

Képjegyzék

1. Földszinti alaprajz, első változat, br. Bánffy János. Ugron lvt., 1190. fasc., 3.
2. Ugron István a kastély lépcsőházában, előcsarnok. Ugron lvt., 1233. fasc., 11.
3. Északnyugati teremsor metszetrajza, Pákei Lajos. Unit. Lvt., Pákei Lajos-hagyaték, VII/A
4. A fő (nyugati) homlokzat tervrajza, Pákei Lajos. Unit. Lvt., Pákei Lajos-hagyaték, VII/A
5. Északi homlokzat tervrajza, Pákei Lajos. Unit. Lvt., Pákei Lajos-hagyaték, VII/A
6. A megépült kastély, 20. század első fele. Ugron lvt., 1222. fasc., 27.
7. Hátsó (keleti) homlokzat tervrajza, Pákei Lajos. Unit. Lvt., Pákei Lajos-hagyaték, VII/A
8. Földszinti alaprajz, Pákei Lajos, 1908. Ugron lvt., 1222. fasc., 13.

KARÁCSONY ISTVÁN

A SZÉKELYFÖLDI IPARMÚZEUM MAROSVÁSÁRHELYI ÉPÜLETE

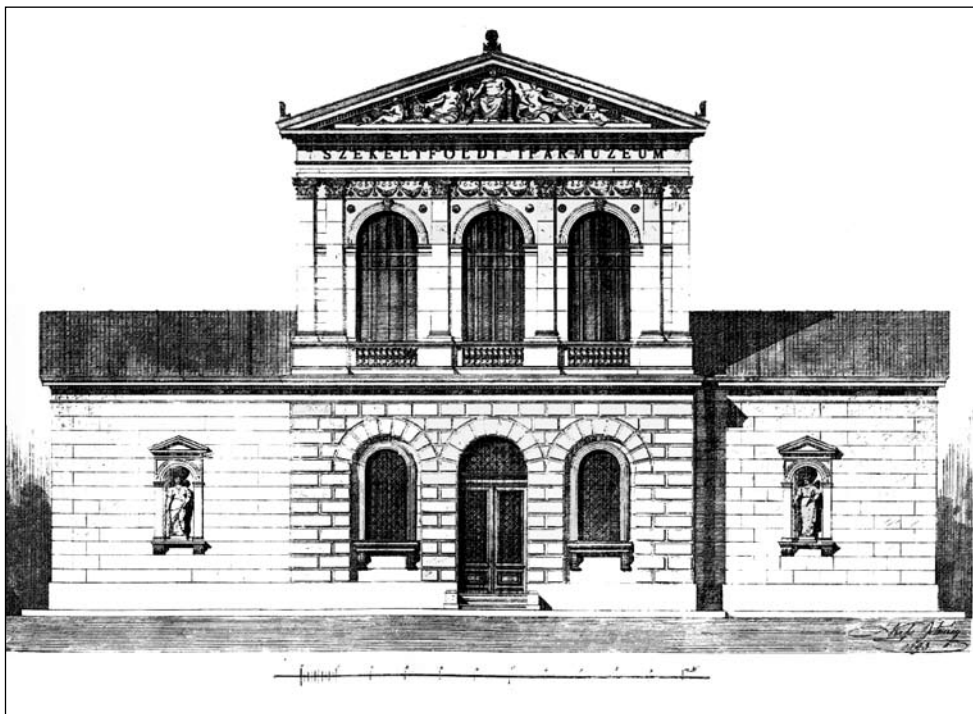
A marosvásárhelyi Székelyföldi Iparmúzeum építésére az 1875-ös tűzvészt követő építkezési hullám kontextusában került sor, a jelenséget meghatározó historizáló irányelveket követve. Az épület és a benne működő intézmény létrejötte merőben kötődik az abszolutizmus korát követő gazdaságpolitika törekvéseihez, melyeknek irányvonalán megfelelő fontosságot kap Erdély Monarchián belüli ipari felzárkóztatása, modernizálása.¹ A cél megvalósítását többek közt szolgáló ismeretszerzési és ismeretterjesztési program keretében a tanonciskolák és ipartestületek mellett jelentőssé válnak a mesterségek kortárs darabjait és eredményeit szemléltető s a szakoktatás szerves intézményi részét képező technológiai iparmúzeumok² – szűkös sorukban a nagyszebeni után a marosvásárhelyit tarthatjuk számon másodikként.

Bár központi kezdeményezésről beszélünk, marosvásárhelyi iparmúzeumunk keletkezésénél a helyi szálak, illetve igények serkentő hatásai is alapvető szereppel bírnak; ezek főként a múzeum szükségességének gondolatát 1885-től kitartóan támogató Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet szervező- és lobbitevékenységében öltenek formát.³ Ennek eredményeképpen 1889-ben került sor az ügy kormánysszintű felkarolására, s a kereskedelmi, valamint pénzügyi minisztériumok által mintegy

¹ *Erdély története*. III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. 1519. A szűkebb körben Erdély ipari fejlődését is meghatározó jelenség kereteit az 1872-es Ipartörvény által alapjaiban átalakított gazdaság reformjában kell keresnünk. Ennek környezetében születik meg a korszerűsítésre, az új ismeretekre, valamint a szakoktatásra alapozott, modern értelemben vett ipari szerkezet s magát a folyamatot ideológiailag és intézményileg is fémjelző budapesti Iparművészeti Múzeum. Gaál Kornélia: *A Székelyföldi Iparmúzeum Marosvásárhelyt. = Marosvásárhely történetéből*. I. Szerk. Pál-Antal Sándor–Szabó Miklós. Mvhely 2007. 141.

² Az említett Ipartörvény hatására közel 250 iparos tanonciskola kezdi működését. Közülük némelyik mellett az oktatás szemléltetői háttérét biztosító iparmúzeum is létesült. Kolozsváron az 1884-ben alakított Pákei Lajos-féle technikai rajziskola három évvel később főiskolai szintre emelkedik, ezzel párhuzamosan körvonalazódik az ipari múzeum megalapításának terve, mely 1899-ben valósul meg. Bár Marosvásárhelyen csak 1905-től válik egyértelművé a Székely Iparmúzeum és a tanonciskola szervezeti kapcsolata, intézményünk szakoktatásban betöltött szerepét már az alapítás évétől jól nyomon követhetjük. Nem véletlen, hogy az építő- és agyagipari tanfolyammal együttesen működő állami fa- és fémipari szakiskola ünnepélyes megnyitására 1892. november 13-án épp a még felavatatlan Székelyföldi Iparmúzeum dísztermében került sor. Ez utóbbi tevékenysége már a kezdetektől szervesen összekötődik a Lajos Király utcában található Jenei-házban elhelyezett iskola működésével, a középfokú ipari tanintézet gyűjteményes tárárt is magába foglalva. Kovács Zsolt–Mihály Melinda: *Volt iparmúzeum, jelenlegi Műszaki Egyetem, Kolozsvár*. Romániai magyar lexikon. Transindex Adatbank. www.lexikon.adatbank.ro; Man, Ioan Eugen: *Târgu Mureș, istorie urbană din anul 1850 până la primul război mondial*. Târgu Mureș 2009. 106. Marosvidék XXIII(1893). augusztus 6.; Bónis Johanna: *A Székelyföldi Iparmúzeum*. Mvhely 2003. 56–57.

³ Kiss István: *A székelyföldi iparmúzeum*. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye XXVII(1893). 233; Marosvidék XVI(1886). július 4; *A Székelyföldi Iparmúzeum*. Vasárnapi Újság XL(1893). július 9. 469–470.

1. A múzeum főhomlokzata 1893-ban. Kiss István tervrajza

1600 koronával támogatott, de helyi adományokból is jelentősen segített kezdeményezés 1890-ben eljutott a kivitelezés fázisába.⁴

A Maros-Torda megyei építészeti hivatal vezetője, Losonczi József által készített első tervjavaslat nem nyeri el a Kereskedelmi Minisztérium bírálóbizottságának tetszését, így az épület a második versenytárgyalás nyertese, Kiss István építész tervei alapján kerül felépítésre.⁵ Az építkezési munkálatok Soós Pál⁶ és Sófalvi József helyi építőmesterekhez kapcsolódnak, de a homlokzati plasztika kivitelezésében szerepet kapott a pilaszterfőket készítő Szabó Antal szobrász is. A tervező

⁴ Kiss István: *i.m.* 234.

⁵ A Baross Gábor kereskedelmi miniszter által is negatívan értékelt Losonczi József-féle első tervváltozat rajzait csak néhány leírt részletükben ismerjük a korabeli sajtó oldalain közölt híradásokból. Ezek szerint a Maros-Torda megyei építészeti hivatal vezetője 1890 márciusában véglegesített – funkcionális elképzelés szintjén nem eléggé kifinomult és célszerű – dokumentációjában egy téglalap alakú egyemeletes épületet javasolt, a középtengelyre kialakított főbejáratral. A gyűjtemények kiállításai a földszint jobb oldali termeiben kaptak volna helyet, míg a bal oldal helyiségeit a múzeumőr hámoszobás lakosztályának tartotta fenn az építész. A hátsó rész a rajzterem és a könyvtár funkcióinak lett volna alárendelve. Az emeleti szintre mindössze két helyiség volt előirányozva, a raktár és az állandó kiállítás számára. Marosvidék XX(1890). 14. sz. március 20.

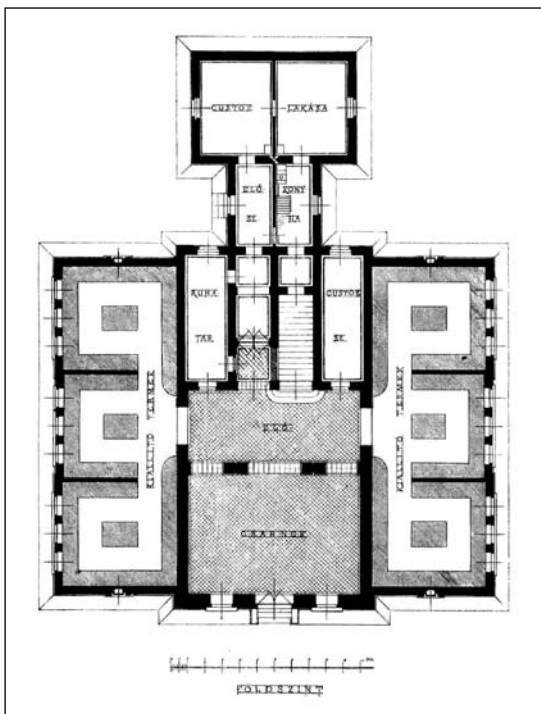
⁶ Soós Pál kivitelezőként fontos szerepet játszik a historizmus marosvásárhelyi elterjedésében; a 19. század végéig egyik legfelkapottabb helyi építőmestere, vállalkozója, több vásárhelyi középület építője; közöttük találjuk a csizmakészítők és mészárosok ipartársulati székházát, a Szentgyörgy utcai zárda épületét, az Iskola utcai zsinagógát, valamint a Bányai- és a Papp-palotát.

építész feljegyzéseiből ismerjük a múzeum építését munkáikkal támogató neves budapesti mesterek teljes listáját.⁷ Az épület minőségéhez jelentősen hozzájáruló kivitelezők sorában kiemelkedő Götz Adolf festő személye. A Lechner Ödön tervezte kecskeméti városházán is dolgozó mester készíti el az épület nagytermének pompeji hatású, mára már eltűnt falfestményeit. A főbejárati tölgyfa ajtó a korszakban ugyancsak elismert Barholy János asztalosmester munkája, míg a lépcsőház festett üvegtáblái az 1880-ban Budapesten alapított Forgó és Társas üvegfestő műhelyből származnak.

*

A Baross Gábor utca sorházak északi frontvonalát megszakítva, épületünk négyzetes telkének központi részén helyezkedik el, néhány méteres szabad területet hagyva a homlokzatok közvetlen szomszédságában. Helyiségei egy specifikus, T-hez közelítő alaprajzra rendeződnek, mely kiosztás a tulajdonképpeni múzeum négyzetes tömbjének kisebb, ugyancsak T alakú épületrésszel való északi bővítéséből alakult ki. A földszinti előcsarnokot, valamint az emeleti nagytermet is magába foglaló központi traktus kétszintes, a kiállítóhelyiségek soraiból alkotott mellékkorpuszokkal szemben egyetlen szintre szorítkoznak.

A belső térrendezést jól visszaadó öttengelyes főhomlokzat központi zónájában a kétszintes helyiségsort lezáró falsík enyhén rizalitja ugrik ki és magaslik az oldalhelyiségek alacsonyabb zárófalai fölé. A középtömb rusztikázott vakolatdíszű földszinti felületét a főbejárati és az ezt közrefogó két ablak félköríves nyílása töri át. Tengelyükben a nagyterem három, pilaszterekről határolt emeleti ablaka helyezkedik el. Ez utóbbi, ugyancsak félköríves kiképzésű nyílások golyvázott könyöklőpárkánya alatt az ablakkötények beugró felületeit három-három bábsorkorlát takarja. A palmettadíszes zárókőszerű alakzattal tagolt ablakzáradékok felett rozettapárok, valamint igényes kivitelű fesztonok finom formájú füzérfrízei töltik ki a falmezőt. Folytonosságukat a pilaszterek korinthuszi fejezetei szakítják meg. Abakuszvonalukon a korinthuszi oszloprendnek megfelelő oszloppárkány lépcsőzetes architráv-utánzata vonul végig. Ezt a fríz üresen hagyott sávja követi, mely felett egy fogrovatos, gyám-

2. Az épület földszinti alaprajza

⁷ Kiss István: *i.m.* 236.

3. A főhomlokzat rizalitja

kősoros koronázópárkány zárja le a falsíkot. A rizalit záróelemeként megalkotott háromszöges timpanon az emeleti plasztikát nagyban meghatározó görög oszloprend architektúrájának újabb tartozéka. Fogsorfrízzel szegélyezett orommezőjét Róna József cinköntésű szoborcsoportja tölti ki. Hasonló kivitelűek az oldalhelyiségek utca felőli zárófalaik gazdagító, orsót tartó női alakos szobordíszek. Foglalatukat aediculává fejlesztett gyámkődíszes, valamint timpanonban végződő fülkepár formájában oldotta meg az épület tervezője.

A kilencetengelyes, azonos kiképzésű mellékhomlokzatok architektúrája már sokkal szerényebb; egyszerű, szalagkeretes hármasablakok ismétlésére alapszik. A főhomlokzatot uraló timpanon motívuma itt is előfordul, ezekben az esetekben már csak díszítetlen orommező-párok formájában. Ez utóbbiak felett a földszintes traktusok alacsony

bádoghéjazatai tűnnek elő. Háttérükként a központi tömb kiemelkedő emeleti zónájának oldalfalai láthatók lizénás, vakablakos falplasztikájukkal.

A belső terek kialakítási elvét ugyancsak a központi épületrész kiemelése, hangsúlyozása határozta meg. Ennek megfelelően az épületplasztika jelentősebb része az előtér, a mögötte kiterjedő lépcsőház, valamint az emeleti nagyterem falaira összpontosul. A főhomlokzat palmettadíszes korinthuszi pilaszterfői, az általuk ugyanott közrefogott fesztonok beltéri változatai a lépcsőház környezetét gazdagítják. Az előtér tojáslécdíszítésű golyvázott pilléreinek hangulata jól egybecseng a kiállítócsarnokok félköríves bejáratainak váll- és zárókőutánzatra, valamint girlanddíszre alapozott architektúrájával. Hatásukat csak növeli a középtengelyre helyezett kétkarú lépcső báborklátja s a pihenő feletti ablakok geometrikus formalakítású üvegfestményeinek zöldes tónusú hangulatifénye. A földszint tojásléces falpilléreit az emeleti lépcsőtérben kompozit fejezetű pilaszterek váltják fel, kifinomultan tagolva a háromszöges oromzatú ajtónyílásokkal áttört falakat. A lépcsőtér emeleti pannós mennyezete a nagyterem felett is megismétlődik, a másik két emeleti helyiség (az egykori lomtár és könyvtár) kiképzése már sokkal egyszerűbb.

*

Az 1893. július 2-án felavatott intézmény működését és szervezését elsősorban az ipari szakoktatásban vállalt szerepkör határozta meg. Az 1892-ben létesített középfokú ipari tanintézet szemléltetőeszköz-tárát is magába foglaló technológi-

ai múzeum szerkezete főként a korszak ipari társadalmának elvárásait követte. Az intézmény államosítását előkészítő 1897-es szabályzat-tervezet értelmében gyűjteményei két fő csoportot alkottak: a technológiai osztályt és a székely ipari mintatárat.⁸ Míg az előbbi kimondottan szakismeret-terjesztési célzatot követve a legkorszerűbb szerszámokat, gépeket és mintagyűjteményeket foglalta magába, az utóbbi gyűjteményrész termékbemutató jellegével a nagyközönségnek szólt, a kézműipari cikkek népszerűsítését szolgálva. Az igencsak sokszínű és terjedelmes anyag elhelyezése és bemutatása komoly belsőépítészeti és kiállításszervezői feladatot jelentett, ennek teljesítését azonban nagymértékben segítette az építész által alkalmazott, erőteljesen megemelt könyöklő-szintű ablakokkal társított csarnokszerű térkiosztás.

Már maga a tágas előtér is alkalmas volt tárlatok szervezésére. Itt kapott helyet az Engelsmann-féle kiállítás. A Novák Ferenc budapesti építész által tervezett csoport a tulajdonképpeni épületen belüli kisebb épület formájában mutatta be a horgonyzott acéllemez legkorszerűbb épületbádogossági alkalmazásait.⁹ A központi filagóriával, lanternás kupolával ellátott szerkezeten keresztül lehetett megközelíteni az oldalcsarnokok kiállításait. Míg a jobb oldali részen a kő-, agyag- és üvegipari darabok kaptak helyet a pécsi Zsolnay gyár majolika- és porcelántermékeivel, a bal oldali termek a fa- és bútorigar kollekcióinak voltak fenntartva, felsorakoztatva a kész termékek mellett az előállításukat szolgáló kéziszerszámok gazdag gyűjteményét is.¹⁰ A kiállítások mozgatható spanyolfalakra alapozott fülkés architektúráját még napjainkban is viszontlátjuk a leghaladóbb szemléletű múzeumok beltéri megoldásainál.

4. Épületplasztikai részletek a főhomlokzat emeleti ablakzónájában

5. Épületplasztikai részletek a főhomlokzat emeleti ablakzónájában

⁸ Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1897-ik évben. Mvhely 1898. 110.

⁹ Bónis Johanna: *i.m.* 74.

¹⁰ Uo. 75.

6. Pilaszterfő a főhomlokzaton

A Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet által birtokolt épületet 1904-ben áthelyezik a Magyar Királyi Kincstár tulajdonába, s a Kereskedelmi Minisztérium által (a fa- és fémipari szakiskolával közös költségvetési keretben) finanszírozott intézmény kiállítási anyaga az ezt követő években látványosan gyarapodik.¹¹ Az első világháború eseményei, megtörve a korábbi fejlődést, negatívan hatnak mind az épület, mind a benne működő intézmény sorsára. Az épületben kaszárnát létesítenek, fokozottan károsítva mind a kiállítócsar-

nokokat, mind magát a gyűjteményt.¹² Miután megszűnnek a hadiállapot lesújtó körülményei, a hatalomváltás utáni idők korántsem hoznak számottevő javulásokat. A román állam tulajdonába került s „Muzeul Industrial” névvel továbbítetett intézmény a tudatos elszorvasztás nehézségeivel küszködik.¹³ A bécsi döntés évei csak ideiglenesen szakítják meg a hanyatlás időszakát, mely 1944 után a korábban kitűzött irányban folytatódik. 1949-től az épületben internátust létesítenek, s az 1955–1957 között felújított falak között 1958-ban megnyílik a Marosvásárhelyi Tartományi Múzeum állandó kiállítása, legapróbb nyomát sem hagyva a Székelyföldi Iparmúzeum egykori gyűjteményének. A részlegesen megváltoztatott épületbelsőben 1984-től a Maros Megyei Múzeum természetrajzi osztálya működik.¹⁴

*

A 19. század utolsó két évtizedében, a szecessziót megteremtő irányváltás előestéjén a magyar építészetben jól elkülönültni látszik egy jelentősen széles építész-kört mozgató fejlődésvonal, melynek képviselői az új stílushoz való felzárkózás halasztása, illetve elkerülése mellett egy adott ideig vagy véglegesen megelégszenek a nagy építészeti korszakokra alapozott *historizmus* ekkorra már jól megérett formanyelvének továbbéltetésével. Ebben a késői historizmust jelölő törekvésben jelentős szerepet tudhatott magáénak a marosvásárhelyi Székelyföldi Iparmúzeumot is tervező Kiss István építész. Közismert budapesti és vidéki középületekhez készített tervei következetes ragaszkodást mutatnak az antikvitás építészeti vívmányaira jól visszatekintő s a klasszicizmus nosztalgiájaként is értelmezhető neoreneszánsz formaalakításhoz.

A fentiek sorába illeszkedve, Kiss István marosvásárhelyi homlokzatai is az antik világ és a reneszánsz korának építészeti formáihoz való visszafordulást nyugtázzák.

¹¹ A marosvásárhelyi magyar kir. állami fa- és fémipari szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok értesítője az 1905–906. iskolai évről. Mvhely 1906. 5–6.

¹² Petranu, Coriolan: *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Trecutul, prezentul și administrarea lor*. Buc. 1922. 162.

¹³ Bónis Johanna: i.m. 68.

¹⁴ Bónis Johanna: i.m. 85.

A rizalit földszinti regiszterének rusztikus kivitele a firenzei quattrocento palotáinak külső felületeit idézi elénk, míg a főhomlokzatot lezáró, figurális díszítésű timpanon az ókori görög és római templomok architektúráját eleveníti fel, s hasznosítja újra egy magyar nemzeti vonatkozású tematika átköltésében. A mellékkorpuszok utcai mezőit gazdagító aediculák, szoborfülkék, a felettük futtatott tojáslécek, valamint a központi tömbön kialakított volutás gyámkőfrízes koronázópárkányok előképeit úgyszintén a görög-római, illetve a reneszánsz kori formavilág szolgáltatotta historizáló építésznünk számára. De a látszólag tisztán neoreneszánsz épületplasztika elemei között teret nyerne a historizmust nagyban jellemző eklektikus hajlam gesztusai is a főhomlokzat pilasztereinek fejezetmagasságában végigvonuló, feszton-fríz reneszánszban is használt, de alapvetően empire ihletésű girlandjainak formáiban. Mindezekkel együtt a Székelyföldi Iparmúzeum 1893-ban felavatott marosvásárhelyi székhelye a középületi tervezésben ekkor már járatosan mozgó építész sikeres alkotásának tekinthető; homlokzati letisztultságában, visszafogott, kiegyensúlyozott architektúrájával kiemelkedő szerepet kap az egykori Baross Gábor (ma Horea) utca arculatának alakításában.

Kiss István marosvásárhelyi homlokzatainak kevesek által méltatott vagy egyáltalán felismert eleganciáját egy igencsak kifinomult alkotói közegben megalapozott és érlelődött nyelvezet biztosítja. A József Műegyetem korai generációi közt végzett építésznünk ugyanis az intézmény meghatározó tanárának, Hauszmann Alajosnak irodájában kezdi pályáját.¹⁵ Ez a körülmény dönti el stilisztikai irányválasztását is, hisz a berlini klasszikus irányzatot képviselő mestere pályájának kezdetén alapvető szerepet vállalt a neoreneszánsz magyarországi elterjedésében.¹⁶ Továbbá a klasszikus hatáskörben való elmélyülését az 1882–1885 közötti bécsi tanulmányútja is nagymértékben segítette, melynek során Kiss István az ókori görög építészetből merítő Theophil Hansen híres mesteriskoláját látogatja.¹⁷

7. Róna József szobra a főhomlokzat bal oldali aediculájában, részlet

¹⁵ Turbucz Zoltán: *Egy elfelejtett építészről*. Körösladányi Hírmondó XVIII/4(2007). október.

¹⁶ Sisa József: *Historizmus. = Magyarország építészetének története*. Szerk. Sisa József-Wiebensson, Dora. Bp. 1998. 207, 218–219.

¹⁷ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. Bp. 1980; V. Papp Gábor György: *Gerster Kálmán (1850–1927) munkássága*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Bp. 2007. 127.

8. Róna József szobra a főhomlokzat jobb oldali aediculájában

9. Róna József szobra a főhomlokzat jobb oldali aediculájában, részlet

Az önállóan működő építész harmincas éveiben készülő Székelyföldi Iparmúzeum épületplasztikai formarendszere már jelentős tervezői tapasztalat eredménye.¹⁸ Az utcai homlokzaton alkalmazott kompozíciós eljárás hatását tervezőnk előzőleg több ízben is kipróbálta, mégpedig olyan elsőrangú épületeinél, mint a veszprémi megyeháza; az itt feltűnő szoborfülkékkel közrefogott főbejárat, illetve központi emeleti nyílászor motívuma hasonló formában látható viszont marosvásárhelyi épületünkön.

Az építész által *szigorú olaszrenaissance* stílusúnak¹⁹ nevezett múzeumépület (a hanseni hatásnak betudható) görög ihletésű architektonikus világa találó környezetet biztosít Róna József itt elhelyezett antikizáló homlokzati szobrainak.²⁰ A neobarokk modorú monumentális alkotásairól ismert szobrász ezúttal a klasszikus görög, illetve reneszánsz kori hangulathoz közelebb álló, kevésbé teatrális előadásmódot választ a szoborfülkéket, illetve az orommezőt kitöltő alakjai megjelenítéséhez. A mell- vagy derékmagasságban átfűzött görög-római öltözetet idéző ruhák, valamint a központi alak kapoccsal összefogott köpenye (lacernája) egy kimondottan antik téma gyanújához vezetnek. A timpanon női alakjai által tartott volutás pajzsformák mezejében nehezen kivehető hét bástya, illetve hármas halmon álló kereszt azonban kétségtelenül nemzeti vonatkozású gondolati háttérre utal. A túlzottan narratív, mondanivalójában tömény és szimbólumkészletében za-

¹⁸ Az építészeti megoldások kiforrottsága alapvető összefüggésben van Kiss István középületi tervezésben szerzett addigi tapasztalatával: 1887-ben az ő tervei alapján készül el a veszprémi vármegyeháza. 1888-ban a Szegedi Államfogházhoz készít terveket. A kilencvenes éveket jellemző igazságügyi épületsorozatából a komáromi törvényszék már 1890-ben megépült. Turbucz Zoltán: *i.m.*; Papp Gábor György: *i.m.* 30.

¹⁹ Kiss István: *i.m.* 238.

²⁰ Kiss István: *i.m.* 236.

varos szoborcsoport pontos értelmezését végül Kiss István feljegyzései teszik lehetővé. Ezekből tudjuk meg, hogy Róna oromzati kompozíciója a központban elhelyezett Attila ülő alakja által szimbolizált népvándorlást, a székeleyek megtelepedését és a honfoglalást követő államalapítást szándékszik bemutatni. A trónoló vezért közrefogó, pálmaágot, illetve jogart tartó női alakok Magyarország és Erdély unióját teszik szemléletessé, míg a (pontosan nem beazonosítható) kovácsszerszámot fogó, üllőre támaszkodó jobb oldali ifjú és guzsalyt, valamint orsót tartó bal oldali lány az egységes állam fontos célkitűzésére, az ipar fejlesztésére utal.²¹

A korszak ideológiáit tükrözni vágyó szobrászi tematika összetettségében nehézkesnek, szinte értelmezhetetlennek bizonyul, de mindezt kárpótolja a Róna József munkásságát többnyire végigkísérő, kiváló szobrászi kvalitást mutató frappáns formaalakítás s az ehhez társított naturalisztikus modellálókészség.²²

10. Forgó és Társa festett üvegablakai a lépcsőház északi falán

*

A nehézkesen induló ügy megvalósulásának örömhírét a korabeli sajtó is felkarolta, jellemző elfogultsággal tudósítva a múzeumavató 1893. évi pillanatairól, érzékeltetve egyben azt a jelentőséget, melyet a kor az épületnek és a benne elhelyezett intézménynek tulajdonított.²³ A cikkezők méltató gondolatai a mára már elavult újságírói klisék és túlzások ellenére is érvényesek maradnak, s akár ösztönözhetnek arra, hogy újraértékeljük a 19. századvég egyik legfontosabb marosvásárhelyi középületét s vele együtt mindazt, amit a korszakra jellemző historizmus építészete városunkban örökségül hagyott.

²¹ Kiss István: *i.m.* 238.

²² Lengyel Géza: *Róna József*. Művészet IV/1(1910). 23–36.

²³ „A székeley-egylet egyeteme, annak központi választmányja, elnöksége és a helyi fiók egylete gratulálnak azon eredmény felett, mely az iparmúzeum létesítése által nyilvánult, mert az a díszes csarnok nemcsak belső értéke által, hanem építészeti csínja, architektúrai kivitele által is egyik nevezetességét képezi városunknak elannyira, hogy eztán a városi látni valók közé a Teleki-könyvtár után mindjárt a székeleyföldi iparmúzeum sorakozhatik.” Marosvidék XXIII(1893). július 6. 1.

The Szekler Industrial Museum from Târgu-Mureş (Abstract)

The Szekler Industrial Museum from Târgu-Mureş/Marosvásárhely (now the Museum of Natural Sciences), represents both as a building and as an institution one of the most important historical aspects of the city's cultural and industrial development from the end of the 19th century.

The institution itself is the hallmark of the changes of economical policy, which came as a follow-up after the age of the absolutism. Under the new circumstances, Transylvania focuses on the industrial convergence within the Monarchy. To achieve the goal of the implementation of professional awareness within the institutional system, besides the industrial schools (apprentice schools) representing the key role of education, the technological museums begin to have a more and more important role. From the three facilities of this kind, established in Transylvania, the one from Târgu-Mureş was the second. (The first one was established in Sibiu/Nagyszeben/Hermannstadt, the third in Cluj/Kolozsvár/Klausenburg).

Although the discussion in the professional literature has been so far restricted mainly to the institutional history of The Industrial Museum, the architectural value of the building deserves a special appreciation as well. It was inaugurated in 1893, as the work of some excellent masters, and of an architect with many pieces of public buildings (nevertheless, he is not well-known for posterity). The construction work is linked to the names of József Sófalvi and Pál Soós, two of the well-known local builders, but in the exterior design the artist of the pilaster capitals, the sculptor Antal Szabó had an important role. On the list of the contractors stands out the name of Adolf Götz, a well-known painter. The artist, who worked at the City Hall of Kecskemét (Hungary) designed by Ödön Lechner, made the secco paintings of the main hall, which had a Pompeian effect and are now missing. The stained glass windows from the staircase are the work of the workshop of Forgó&Co, founded in 1880 in Budapest.

These enumerated artistical details are joined in the design of the architect István Kiss, enriching the northern streetline of the Street Horea (former Baross Gábor) with the building of the former Industrial Museum.

István Kiss was member of the early generations of the József Technical University, worked at the office of Alajos Hauszmann and was shaped as an architect at the famous Viennese master school of Theophil Hansen. Although he is one of architects from the end of the 19th century, the period which prepared the Secession, his works have still many representative elements retrieved from the great European architectural styles in the spirit of historicism and classical current. His buildings like the Veszprém County Hall (1885–1887), the Palaces of Justice from Komárom and Kalocsa (1890 and 1896–97), and The Obstetric Clinic from the Baross street at Budapest (1898) are considered mature works of the Neorenaissance.

The architectural language of the Szekler Industrial Museum from Târgu-Mureş strikingly summarizes the previous experiences of István Kiss, and the influence of his masters. The elements referring to the ancient Greek tradition are supposedly inspired by Hansen. For instance the projection of the tympanum finds a great ambience in the world of aediculas and Renaissance-inspired rusticated walls (known from Hauszmann). This view is still heightened by the sculptures of the statue niches and on the gable of the building, works of the sculptor József Róna.

Képegyzék

1. A múzeum főhomlokzata 1893-ban. Kiss István tervrajza. Kiss István: *A székelyföldi iparmúzeum*. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye XXVII(1893)
2. Az épület földszinti alaprajza. Uo.
3. A főhomlokzat rizalitja
4. Épületplasztikai részletek a főhomlokzat emeleti ablakzónájában
5. Épületplasztikai részletek a főhomlokzat emeleti ablakzónájában
6. Pilaszterfő a főhomlokzaton
7. Róna József szobra a főhomlokzat baloldali aediculájában, részlet
8. Róna József szobra a főhomlokzat jobboldali aediculájában
9. Róna József szobra a főhomlokzat jobboldali aediculájában, részlet
10. Forgó és Társa festett üveglakalai a lépcsőház északi falán

SZILÁGYI ORSOLYA

„AZ ELINTÉZÉS AZONBAN MÁIG IS PIHEN”. SZATMÁRNÉMETI KÖZPONTJÁNAK RENDEZÉSI TERVEI A 20. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

Egy város legfontosabb része a városközpont, itt összpontosul a közösségi élet, építészetében vallási, politikai és gazdasági jelentősége és polgárainak öntudata fejeződik ki. Szatmárnémeti centrális, szabályos négyszög alapformájú központja, a középkori piactér hosszú időn át tisztán hasznossági funkciót töltött be, formális esztétikai szempontok nem érvényesültek a 20. század harmadik évtizedéig. Tanulmányomban azt vizsgálom, milyen okok játszottak közre a már tudatosított, tervezetekben megfogalmazott modern városrendezési törekvések folyamatos megghiúsulásánál, illetve milyen képe volt a 19–20. század fordulóján élő szatmári polgárnak a modern városról és a modern városi életről. A polgári (ön) reprezentáció koncepciók sokaságát hívta életre, melyek minőségüktől függetlenül életképtelennek bizonyultak, a látványos terveket csak ígérek és halogatás kísérte, „az elintézés azonban máig is pihen”¹ – Fechtel János konklúziója kiterjeszthető egy egész korszak városépítészetére.

A szatmárnémeti főterén, a Deák téren eluralkodó kaosz és igénytelenség a város 18. századi eladósodásának egyik következménye volt. 1712-ben Szatmárnémeti megszerzi a szabad királyi város rangot, ennek fejében több mint 32 000 forintot kellett fizetnie a kincstárnak, mely összeg meghaladta az amúgy is kritikus anyagi helyzetben levő város évi nettó jövedelmének tizenhatszorosát.² Hogy növelje bevételeit, a város megvált a Deák téren álló bolthelyiségeitől, eladta azokat addigi bérlőinek: „Ott állott a mai kút helyén Szatmár híres csárdája, a Koplaló. Körülötte a legnagyobb rendetlenségben a vargák, szűcsök, fazekasok, szabók, csizmadiák, szíjgyártók, kenyérsütők színjei, kalmárboltok, mészárszékek, vásáros bódék stb. Váltig sajnálta később a város, hogy szépségén ily helyrehozhatatlan csorbát ütött. Így is maradt ez a múlt század közepe tájáig.”³

Anyagi lehetőségekből fakadó korlátok, bizonyos városi hagyományok hiánya és nem utolsósorban a kereskedelmi érdekek Szatmár főterét piactérként definiálták. Éppen ezért a 19. század végén, amikor felébredt a vágy egy reprezentatívabb városközpont iránt, a modernizációt nem magára a térre, hanem a piacra alkalmazták. A piac modern formája pedig a vásárcsarnok volt. 1890-ben a Földművelésügyi

¹ Fechtel János: *A legújabb kor. = Szatmárnémeti sz. kir. város.* Bp. é.n. [1908] (Magyarország vármegyéi és városai) 301.

² Pál Judit: *Prețul libertății. Ridicarea la rang de oraș liber regesc a localității Satu Mare. = Orașe și orașeni. Városok és városlakók.* Cluj-Napoca 2006. 233–234.

³ Bagossy Bertalan: *Szatmár-Németi története. = Szatmárnémeti sz. kir. város.* Bp. é.n. [1908] (Magyarország vármegyéi és városai) 240.

1. Szatmár-Németi sz. kir. város vízműve.
Víztorony és vásárcsarnok

Minisztériumban felállított közegészségügyi mérnöki szolgálat ingyen készített vízvezeték- és csatornázási tervek többek között Szatmárnémeti részére is.⁴ Az 1898-ban elkészült terv a Deák tér közepére kettős funkciójú épületet javasolt, amely víztornyot és vásárcsarnokot foglalt magában (1. kép).

A vásárcsarnok a 19. század utolsó harmadának jellegzetes épülettípusa, melyet a század ipari fejlődése hívott életre. A modern építészet előfutára, funkcionális épülettípus. Adva volt tehát egy teljesen új építészeti paradigma, melyre igény merült fel egy városiasodni próbáló kisvárosban. Magyarországon az első vásárcsarnokok tervezésénél a külföldi minta tanulmányozása és adaptálása volt érzékelhető.⁵ Két tényező hívta életre, a népességnövekedés és a közegészségügyi problémák. Szatmár esetében a csatornázás hiánya életben tartotta a járványoktól való állandó rettegést; a közegészségügyi helyzet tarthatatlanságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy még 1911-ben is előfordulha-

tott, hogy valaki belefulladt az utcai posványtengerbe,⁶ a mindent elborító por pedig a város „egyetlen nevezetessége és specialitása”⁷ lett.

Az 1898-as tervezet víztornya kör alaprajzú, hengeres testű, 37 m magas (szélkakassal 40,5 m), téglafalazatú, és három szintre tagolódik. Az alépítmény hengerét a vásárcsarnok tere szabályos tizenhat szögű gyűrűként öleli át, ezzel az alsó szint átmérője 27 m-re növekszik. A 10,5 m átmérőjű törzsben csigalépcső vezet a víztartályhoz. A fejrész víztartályának burkolata követi az alépítmény tizenhatszögét, keskeny terasz futja körül, kúptetejét kis laterna zárja le.

Homlokzatképzésében kiegyensúlyozott, az alsó szinten a tizenhatszög sarkait lizénákkal hangsúlyozza, minden falmezőben két, íves záródású ikerablakkal. A fejrész tizenhat falmezőjét szintén lizénákkal keretezi, itt azonban csak minden másodikat perforál egy nagyméretű, egyenes záródású ablak; ugyanezt a sémát követi a kis felépítmény is. A toronytörzs teljesen zárt, nem nyitja meg a falsíkot, kétszínű téglából rakott vakárkádorsa ritmizálja dekoratívan a felületet.

⁴ Burucs Kornélia: *Városi háztartás a századfordulón*. História XVII(1995). 7. szám. 13.

⁵ Balázs Bálint: *A vásárcsarnok intézménye*. http://www.mult-kor.hu/20091215_a_vasarcsarnok_intezmenye

⁶ *Városunk kultúrájából*. Szatmár 1911. szeptember 25.

⁷ *Városfejlesztés és közegészségügy*. Szatmári Hírlap 1922. április 12.

A tetszetős tervnek két lényegi hibája volt. A víztorony lábazati részének kibővítésével kapott tér, melyet a terv vásárcsarnokként definiál, formailag egy fából épült elárúsító pavilon. 8 m széles, kis belmagasságú – 4,5 m – gyűrűről van szó, melynek falai mentén helyezték el az elárúsítók pultjait. A tér nagysága nem indokolta új építési anyagok, vas és vasbeton használatát, ráadásul a választott építőanyag, a fa szóba sem jöhetett vásárcsarnokok építésénél tűzvédelmi okokból. Az elképzelés sem technológiai, sem funkcionális újdonságot nem hozott, egy fedett piac tetszelgett vásárcsarnoki fényben.

A tervezet másik gyenge pontja, hogy egy ipari jellegű épületet helyezett a városközpont közepére, hogy az a katolikus székesegyházzal és a város intézményeivel versengjen, sőt azokat maga mögé utasítsa. Bármennyire elhanyagolt is volt ez a tér a terv születésekor, ezt a harcot nyilván nem nyerhette meg.

Jóllehet az adott kor szatmári társadalma igényelte a vásárcsarnokot mint építészeti programot, az mégsem tudott megfelelő formát öltetni. Levonható-e bármilyen elmarasztaló következtetés abból a tényből, hogy a várva várt új funkciójú épületek a modern építészetet teljesen figyelmen kívül hagyva továbbra is az eklektikus térformálás és épületdíszítés köntösében jelentkeztek? Valójában még a két világháború között a technikailag fejlett országokban is ez a tendencia volt a mérvadó: a többség a hagyományos, romantikus, historikus, klasszicista vagy népies-nemzeti irányzatokat részesítette előnyben.⁸

Szatmár központja a 19. század végén továbbra is a parkosítás megvalósítását várta: „A nyár meleg hónapjaiban ki van halva a piacz, egészen üresen áll az egész tér, egyedül a hetivásárok mutatják a tarka vegyület hullámozását.”⁹ A városközponttal szemben tanúsított hanyagság oda nem illő, vásári elemek elszaporodásához vezetett, ilyen volt a szódavizes sátor, melyet nehezményeztek is jogosan: „Szatmárnak hírnevét nagyban gyarapítjuk./ Megénekeljük majd a Kölcsény-szobrot.../ Szódavizes sátrat a Deák tér közepén,/ A millenniumi emlékek a helyén.”¹⁰ Ennek a hanyagságnak az állandóan emlegetett és valószínűleg a leglényegibb oka az anyagi alap hiánya volt. A főtéri városrendezési munkálatok minimálisak voltak még azokban az első világháborút megelőző években is, amikor a város – ha nem is szédületes tempóban – építkezett. 1902-ben például 6821 korona költséggel feltöltötték a Deák teret,¹¹ miközben egy évvel korábban a periferiális Kossuth-kertre ennek az összegnek sokszorosát költötték, 160 000 koronát.¹² Felmerült a Deák tér parkírozása is, de már az ötlet is bátortalan volt: legyen parkosítás, de csak a tér közepén, mert többre nincs pénz.¹³

Lényegében Szatmár város főtere a 19. század végén és a 20. század elején nem volt más, mint egy üres tér (2. kép), mely bizonyos napokon a piacnak adott helyet. A helyzet nyilván azoknak a kereskedőknek volt előnyös, akik itt bonyolították tevékenységüket. Nekik állt érdekükben a parkosítás állandó halogatása, hiszen a város

⁸ Bonta János: *Modern építészet 1911–2000*. Bp. 2002. 90–91.

⁹ –y.: *Közkertjeink*. Szamos 1891. május 14.

¹⁰ Som Vili: *Heti krónika*. Szatmár 1898. május 21.

¹¹ *Városi közgyűlés*. Heti Szemle 1902. szeptember 10.

¹² *Városi közgyűlés*. Heti Szemle 1901. május 15.

¹³ Uo.

2. A Deák tér délnyugati sarka, 1900-as évek eleje

3. A Deák tér északi oldala, 1900-as évek eleje

legforgalmasabb pontjának kisajátítása nagyban növelte a hasznukat. A főter társadalmi tér jellege visszaszorult a kereskedelmi tér javára (3. kép). Ennek látványos kifejeződéseként 1906-ban tervbe vették egy vasúti felvételi épület építését a főtéren. Az épület szerény – a (piaci) forgalmat nem zavaró – elhelyezései és szűkös méretű lett volna: 14,49 m hosszú és 5,93 m széles, 4,10 m kül- és 3,30 m belmagasságú, nyugati végében 25 m² raktárhelyiség, 20 m² pénztár és 12,24 m² várószoba és nyilvános illemhely.¹⁴ Az elképzelést támogató legfontosabb érv az volt, hogy „a vasúton érkező áruk le- és felrakhatók a helyi kereskedelem központjában”.¹⁵

A háború után a városi építkezések leállásával a főterrendezés még inkább háttérbe szorult: „az idén még kevesebb lesz az építkezés, mint tavaly volt. Tavaly mégis történtek apróbb átalakítások és hozzáépítések, amelyek ugyan szintén egész jelentéktelenek vol-

tak, mégis ideig-óráig néhány embernek munkát biztosítottak. A városnak magának csupán egy épülete van befejezetlen, a kereskedelmi iskola épülete, de annak befejezésére nincs kilátás. Ami a privát építkezést illeti, ahhoz nagyon kevés, helyesebben semmi reményünk nincs.”¹⁶

Mégis ebben az általánosan kedvezőtlen helyzetben születtek meg az első intézkedések, melyek a piac főtérről való elhelyezését célozták. Először az állandósult vásári hangulat felszámolása, az ideiglenesből állandóvá vált sátrak és bódék eltávolítása volt a cél. Ferencz Ágoston polgármester beadványban kérte a városi tanácsot, hogy a már hatályba lépett határozatnak szerezzenek érvényt, s a hetivásár napja legyen az egyetlen, amikor a sátrak és a bódék felállíthatók: „A legélénkebben tiltakozom az ellen, hogy éppen az én polgármesterségem ideje alatt süllyesz-
szék vissza a piacot negyven év előtti állapotába, amikor a piac nyugati oldalával

¹⁴ A „Deák téri” vasúti felvételi épület. Szamos 1907. augusztus 25.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Köröskényi Jenő városi főmérnök nyilatkozata. *Nem mozdul az építkezés*. Szatmári Hírlap 1921. január 11.

párhuzamosan egy sor szilárdabb bódé dísztelenkedett. Mennyi harcba került az akkori időkben, amíg sikerült a sátrakat eltávolítani, hogy lehet akkor az, hogy most tízszer annyi sátor felállítására adjunk ki jogosítványt? Kérem a tanácsot, hogy vizsgálja meg, hogy ki a felelős az ez irányú mulasztásokért, hogy a megfelelő megtorló intézkedéseket megtegyem. Egyben utasítom az Uránia mozgósínház igazgatóságát, hogy a Deák téren levő hirdetőtábláját nyomban távolítsa el, mert semmiféle a piacot eléltelenítő, sátrat, bódét vagy reklámot nem tűrök.”¹⁷

A polgármester kirohanása fordulópontot jelez előre, mely után a városi tanács városvezetési politikája főtér-centrikussá válik. A Deák tér évtizedek óta húzóóó parkosítása ettől kezdve a városkép fejlődésének szinonimája lett: „Adva van egy város meglehetősen kultúrával, társadalmi harmóniával, s mégis kifelé olyan haldokló falusi színvonalat mutat e város képe, mintha itt senki sem törődne a dolgok belső lényegén keresztül a külső kellékekkel. A város nevezetessége: a tere, melynek szabályos négyszögűsége párját ritkítja.”¹⁸ Ami eddig a városi élet elfogadott közege volt, most szörnyű ízléstelenség vádjá alá esik, szemet szúrhatnak a bódék, a tér közepén levő kút körüli víztócsa, „az ízléstelenségnek pedig a netovábbja az, hogy az utóbbi napokban apró mutatványos bódék, vásári panorámák, sőt néha-néha nagy terjedelmű cirkusz is dísztelenkednek a város főterén.”¹⁹ A városi mérnöki hivatal terve szerint a parkosítás virágágyások létesítését és a Névtelen katona szobrának felállítását jelentette volna az előirányzott 450 000 lej fejében.

A piac áthelyezésének híre ellenérzést szült a kereskedőkben. A gyáriparosok és munkaadók helyi tagozata kereskedelmi és élelmezési szakcsopórtjának elnöke, Tankóczy Gyula áremeléseket helyezett kilátásba, illetve a város kereskedelmi és hivatali életének felborulását jósolta.²⁰ A széépészeti és gazdasági érdekek összeegyeztetésére javasolt megoldása a központi vásárcsarnok felépítése, mely terv a tízes években bukkant fel utóljára.²¹ Az aktuálisvá vált vásárcsarnok-építés megértő fülekre talált a városi tanácsban, a piac főtérről való elköltöztetésének egyetlen alternatívájaként mutatkozott. A polgármester felajánlotta a város részéről a Traian út végén levő üres városi ingatlant, ahol részvénytársasági alapon megkezdődhetne az építkezés.²²

A felajánlott telek, a Traian út (Attila utca) és a Ferdinánd király sugárút (Árpád utca) sarkán levő nagy területű városi ingatlan a húszas-harmincas évek városrendezési terveinek közkedvelt célpontja volt. Kezdetben szállodát, majd 1922-ben több mint száz üzlethelyiséges áruházsort akartak ide építeni,²³ 1923-ban már vásárcsarnokot, egy évre rá pedig kétemeletes bérpalotát 25 lakással és 20 üzlethelyiséggel.²⁴ 1924 márciusában visszatértek a vásárcsarnok ötletéhez.²⁵ A rengeteg tervezet azzal

¹⁷ A piaci bódék ellen. Szatmári Hírlap 1922. március 7.

¹⁸ Városszépítő tervek. Szatmári Hírlap 1922. március 23.

¹⁹ Uo.

²⁰ A piac áthelyezése ellen. Szatmári Hírlap 1922. március 29.

²¹ Vásárcsarnokot Szatmárnak! Szamos 1911. október 27.; Vásárcsarnokot a népnek! Szamos 1912. június 15.

²² Vásárcsarnokot terveznek Szatmáron. Szamos 1923. augusztus 31.

²³ Városszépítő tervek. Szatmári Hírlap 1922. március 23.

²⁴ Kétemeletes bérpalotát épített a város. Szatmár 1924. március 5.; Új bérpalotát épített a város. Szatmár 1924. március 9.; Meghiúsult a város lakásépítési akciója. Szatmár 1924. március 16.

²⁵ Vásárcsarnok építéséről tárgyalnak a városházánál. Szatmár 1924. március 22.

magyarázható, hogy az 1922-ben hatályba lépett agrárreformtörvény értelmében az öt évnél hosszabb ideig üresen álló városi ingatlanok kisajátíthatók lettek házhelyek számára. A városnak nem állt érdekében elveszíteni egy nagy kiterjedésű, viszonylag központi ingatlant, önerőből viszont képtelen volt bármilyen építkezést finalizálni.

A vásárcsarnoktervek sorában figyelemre méltó Lipiczky Gyula 1924-es elgondolása, mivel az élelmiszervásárlás helyszínét az új körülményeknek megfelelően a modern technológia eszköztárával akarta rendezni. A kétszintes épület utcára néző 20 üzlethelyisége, illetve az emeleten 20 irodája kereteként szolgált volna a telek belső részét elfoglaló vásárcsarnoknak. A vasbeton szerkezetű, üvegfedeles épület hozzávetőleges költségvetése 20 millió lej volt, a város 60 évi bérlet fejében engedte volna át az építkezést egy konzorciumnak.²⁶ Szatmár első modern épületének tervét fél évvel később egy új, igénytelen javaslat váltotta le. A Traian út és a Ferdinánd király sugárút sarkán levő telekre szándékoztak átköltöztetni a napi piacot a szűk Iskola-közből, mely bódésorral kiegészítve „vásárcsarnokszerű jelleget öltene”.²⁷

A következő évben született tervezet vásárcsarnok helyett egyszerű üzlethelyiségstort képzelt el, a megvalósítás helyét pedig visszahelyezte a főtérrre. Hogy ne legyen annyira szemet szűrő, a terv a piac parkosításának elkezdését ígérte, s ezzel párhuzamosan épült volna pár üzlethelyiség is: a Daciával szembeni oldalon „egy kis alacsony gruppírozott előkert, amely mögött barokk, román vagy reneszánsz stílusban emelt két kioszk sor épülne, lapos tetővel. Középen a mai térszene helye megmaradna egy magas ív alatt úgy, hogy nyáron ez volna az árnyékos oldal, és a korzó jelentékeny része átterelődnék ide.”²⁸ A két épületsor mögött hatalmas fákkal biztosított a festői hatás. Ferencz Ágoston polgármester nem bólintott rá a parkosításnak álcázott bazársorra. Városszépítési okokra hivatkozott, ám döntése sokkal inkább politikai megalapozottságú volt. 1923-ban a görögkeleti román egyház a piac egy részét kérte templomépítés céljára, a visszautasítás akkor a parkosításra hivatkozva történt.²⁹

A kényes helyzetre mégis találtak kikaput, a város engedélyezte bolthelyiségek létesítését a főtéren, a nyári mozi mellett, azzal a feltétellel, hogy azok ideiglenesek legyenek, s még a tél beállta előtt bontassanak le.³⁰ Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a város főtere építészeti szempontból ugyanolyan rendezetlen és kaotikus volt 1925-ben, mint fél évszázaddal azelőtt; a piacot csak részlegesen sikerült eltávolítani, a csatornázás továbbra is váratott magára: „Ott, hol ürülékek levezetésére szolgáló nyílt árkok és csatornák hálózák be a várost s külön a főteret – örök dicsőségére a múlt gondoskodásának –, ott még parkírozással sem lehet tiszta, egészséges levegőt teremteni.”³¹ Előbb vagy utóbb, de főként utóbb a főtér elemeiről kiderült, hogy esztétikailag a legalacsonyabb szintet képviselik. Jellemző példája ennek a tervezésnek a nyári mozi esete, melynek faszerkezetes vászon sátrát a vihar 1925-ben úgy megtépázta, hogy kénytelenek voltak eltávolítani: „Végre-valahára

²⁶ Uo.

²⁷ *A város pótköltségvetése. A piac elhelyezése.* Szatmár 1924. szeptember 30.

²⁸ *A város üzlethelyiségeket akar építeni.* Szamos 1925. január 30.

²⁹ *Passage épül a Dáciától a láncos templomig.* Szamos 1925. február 7.

³⁰ *A tanács megengedi a piaci bolthelyiségek fölépítését.* Szamos 1925. február 11.

³¹ *A városi gazdálkodás megvizsgálását kéri a minisztertől.* Szamos 1925. július 12.

eltűnik a piac közepéről az idomtalan hodály, amely megbotráncoztatóan sértette mindenkinek ízlését, szemét... Reméljük, hogy a nyári mozi épülete ezen a helyen végleg megbukott, és nem fogják többet ezzel a karámmal a piacot elcsúfítani.”³² Az ideiglenes jelleg mégsem szolgálhat egyértelmű magyarázatul a silányságra.

A rendezett főtéren igénye retorikailag állandóan jelen volt: „Nálunk egyáltalán nincs virágdiszes köztér, sem kicsiny, sem nagy.”³³ 1926 januárjában elhelyezték a napi piacot a főtérről a Gheorghe Lazăr utcába (az Iskola-közbbe), de a kereskedők panaszának eredményeként hamarosan hatálytalanították a rendeletet.³⁴ A heti és a napi piacok áthelyezését az anyagi források hiányára hivatkozva a következő évre halasztották, csakúgy, mint a „teljesen modern park” létesítését.³⁵ Ugyanez év szeptemberében decentralizálták a napi piacot,³⁶ a főtéren mellett két új helyszínen folytatott az árusítás.

A vásárcsarnok még mindig be nem teljesült vágya volt a városnak, a Traian út és a Ferdinánd király sugárút sarkán levő, továbbra is beépítetlenül álló telekre ezúttal úgy akartak üzlethelyiségsort építeni, hogy a későbbiek során átalakítható legyen vásárcsarnokká.³⁷ A telek azonban ideálisnak mutatkozott reprezentatívabb épületek számára is, így a megyeszékhely Nagybányáról Szatmárra való költözésekor a felépítendő megyeháznak is ezt a helyet szánták. Kezdetben anyagi megfontolásból a vármegyeházban üzlethelyiségeket akartak létrehozni.³⁸ A nyerészkedő ötlet 1930-ban ismét szóba került, amikor az 1926-ban megkezdett építkezést folytatni akarták.³⁹ A vásárcsarnok még 1931-ben is nagylélegzetű tervként szerepelt a megvalósítandó városi építkezések között,⁴⁰ ám a várt kölcsön meghíúsulásával minden elvi szinten maradt.⁴¹ A harmincas évek végén még felbukkant egy-egy vásárcsarnokot igénylő elgondolás, de eredményhez ez sem vezetett.⁴²

A városközpont parkosítása kompromisszumkötéssel valósult meg 1927-ben, helyet hagyva a piaci árusításnak is. Goschy Mátyás városi főmérnök a teljes park köré aszfaltsávot tervezett az árusok számára, mely a nyugati oldal mentén szélesebb, 25 méteres.⁴³ A terv két egymásra merőleges tengelyt határozott meg, a főtenget a Dacia homlokzatára irányított. A tengely(ek) meghatározása volt talán a leglényegesebb mozzanat a parkosítás során, hiszen ezzel irányt, értelmet kap a városi tér, csakis ezáltal számolható fel a kaotikus, középkorias állapot. A Dacia

³² *Napi hírek. Eltűnik a nyári mozi.* Szamos 1925. szeptember 13.

³³ Nagy József: *Utazás városainkban.* Szamos 1925. szeptember 26.

³⁴ *Elhelyezték a piacot.* Szamos 1926. január 8.; *Csak ideiglenesen helyezték át a piacot.* Szamos 1926. január 9.

³⁵ *Egyelőre elmarad a Dacia-passage építése.* Szamos 1926. április 22.

³⁶ *Három helyre decentralizálják a napi-piacot.* Szamos 1926. szeptember 12.

³⁷ *Városi ügyek.* Szamos 1926. január 22.; *Sürgősen beépítik a városi telkeket.* Szamos 1926. március 5.

³⁸ *Meg kell kezdeni a középítkezést.* Szamos 1926. július 1.

³⁹ *Földszintes árucarnokot tervez a város a vármegyei palota megkezdett épületéből.* Szamos 1930. november 14.; *Mire használja fel a város a tízmilliós kölcsönt?* Szamos 1931. április 1.

⁴⁰ *Egész Erdélyben páratlan, impozáns és modern lesz Szatmár új vásárcsarnoka.* Szamos 1931. április 5.

⁴¹ *Már nem épít a város vásárcsarnokot.* Szamos 1931. április 21.; *Városfejlesztés – elvben.* Szamos 1931. július 11.

⁴² *Vásárcsarnokot.* Szabadsajtó 1936. június 28.; *Vásárcsarnokot épít a város.* Szabadsajtó 1937. január 14.; *Közel hétmillióba kerül az új vásárcsarnok.* Szabadsajtó 1937. január 28.; *Fedett vásárcsarnok, új színház, központi gőzfürdő a város terveiben.* Sajtó 1938. szeptember 14.

⁴³ *Mégis város lesz ebből a nagy faluból.* Szamos 1927. március 9.

homlokzata előtt fásítást, a fennmaradó területen virágágyakat, a középpontban teraszt helyeztek kilátásba. A négyszögletű középírsz sarkaiba egy-egy mellszobor került volna, a középpontba Vasile Lucaci szobra.⁴⁴ A munkálatokat már márciusban megkezdték: „városiasságunk első komoly és igazi karakterisztikája lesz ez a park”,⁴⁵ gondoskodtak utcabútorokról (10 Buchwald-pad és 20 szék, szeméttárolók), világításról (8 hatalmas ívlámpa).⁴⁶ A park fejlesztésére nem fordítottak különösebb hangsúlyt a két világháború közötti periódusban, újrendezése pedig a háború után valósult meg, ekkor a kommunista ideologikus események, megmozdulások reprezentációs színpadaként kapott új értelmet.

**“As for the Execution, It Is Still Not Finished”: Architectural Plans
for the City Center of Satu Mare in the First Decades
of the Twentieth Century
(Abstract)**

The most expressive part of any city is its center, which serves as scene for its social life and is at the same time the architectural expression of the city's religious, political and economical significance, as well as of the self-consciousness of its citizens. The city center of Satu Mare (Szatmárnémeti), a former medieval marketplace with the shape of a regular quadrangle, located in the geographical center of the city, has served for a long time a merely utilitarian function. The first considerations of any formal aesthetic aspects date from the third decade of the 20th century. This study focuses upon the causes which led to the continuous failure of programmatic concepts of modern city planning, as well as upon the notion of modern city and modern city life of the Satu Mare citizens at the turn of the 19th-20th century.

The chaotic and neglected state of the town-square, named after Ferenc Deák, was one of the consequences of the city's increasing debts. The limits imposed by the economic conditions, the lack of some elements of urban tradition and last but not least the commercial interests have defined the town square as a marketplace. Consequently, at the end of the 19th century, as the desire for a more representative city center emerged, the efforts for modernization were not concerned with the city center as a town square, but with the marketplace, leading to the preparation of plans for a market hall. All these plans, however, from the project of the roofed marketplace to the idea of a modern market hall, could not be realized.

An alternative way of modernizing the city center consisted in landscaping, the main obstacle of which, the functioning market, could not be eliminated in this period. Thus, in 1926, the central park of the city was built as the result of a compromise, still leaving space for the commercial activity of the marketplace.

Képjegyzék

1. Szatmár-Németi sz. kir. város vízműve. Víztorony és vásárcsarnok. 82/1898. Klösz György és Fia Térképészeti Műintézet, Budapest. Magányújtémény
2. A Deák tér délnyugati sarka, 1900-as évek eleje. Képeslap. Magányújtémény
3. A Deák tér északi oldala, 1900-as évek eleje. Képeslap. Magányújtémény

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ *Már alig lehet átmenni a főtéren.* Szamos 1927. március 31.

⁴⁶ *Lázás tempóban dolgozik a mérnöki hivatal.* Szamos 1927. augusztus 4.; *Buchwald-székek és szemétkosarak.* Szamos 1927. augusztus 20.

KOVÁCS ÁRPÁD

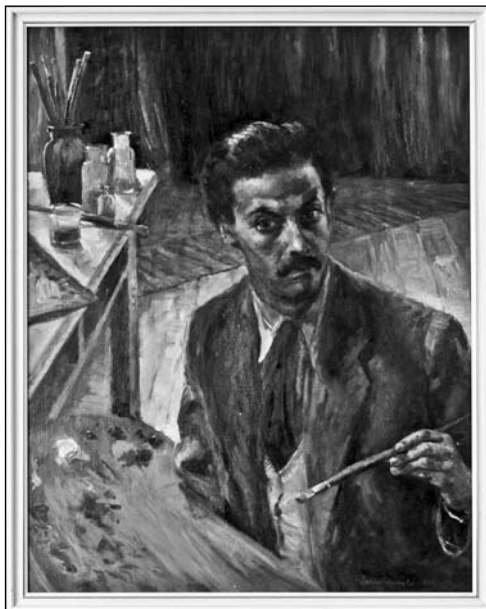
DARKÓ LÁSZLÓ FALKÉP-RESTAURÁTORI TEVÉKENYSÉGE

Meglehetősen ritka, mondhatni egyedülálló alakja volt Kolozsvár művészeti életének a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben Darkó László, akinek életművére egyaránt nagy hatást gyakorolt a festészethez való vonzódás és a régi korok művészete iránti erőteljes érdeklődés. Tordán született 1924-ben, apai ágon felmenői a háromszéki Nagyajtáról származtak. Pályájának alakulásában, a kezdeti útkeresésben meghatározó szerepet töltött be szülővárosa, ahol Gáll Ferentől¹ tanult festeni. Tehetsége kibontakozására kedvezően hatott tanulmányainak új helyszíne, a kolozsvári piarista gimnázium, melynek rajztanára, Debitzky István rendszeresen foglalkoztatta. Felsőfokú tanulmányait az időközben Szegedről Kolozsvárra visszaköltöztetett Ferenc József Tudományegyetemen kezdte el, a művészettörténet mellett francia–német nyelvet tanult, majd 1943-tól francia és régészet mellékszakra váltott. 1944 tavaszától két éven át Felvinczi Takács Zoltán professzor mellett volt gyakornok, 1948-ban védte meg *A tájképfestészet korszakai* című doktori disszertációját a Bolyai Tudományegyetemen.²

Darkó Lászlót elsősorban festőművészként tartjuk számon, aki rövid életében gazdag és több korszakra tagolható életművet hagyott hátra. Festészetének legfőbb ihletője az erdélyi táj. Élete utolsó éveiben piktúrájában – dániai tanulmányútjai hatására – a természeti táj látomásos megjelenítésére, a látási élmény szintetikus kifejezésére helyezte a hangsúlyt. A tájképfestés mellett portréfestészete is számottevő, az ötvenes évek elejétől egyre több portrémegrendelésnek tett eleget, többek között Schuller Rudolf, Ion Negoitescu, Adriana Drimba, valamint Viorica Guy arcképét festette meg. 2010 szeptemberében, halálának 40. évfordulóján a kolozsvári Művészeti Múzeum adott helyet annak a kiállításnak, amely Darkó László, egy sokoldalú, a művészet kérdései iránt fogékony és állandóan nyitott alkotó emlékét próbálta a köztudatba visszahozni. Jelen tanulmányban Darkó László falkép-restaurátori tevékenységének állomásait, munkásságának eredményeit kívánjuk bemutatni.

¹ Gáll Ferenc Kolozsváron született 1912-ben. A kolozsvári Szépművészeti Iskola elvégzése után, 1929–30 között a római Accademia delle Belle Arti növendéke. Római tartózkodása után, 1936-ban Párizsban André Devambez műhelyében az impresszionista festészet technikájában szerzett jártasságot. A háborús években (1943–1944) a nagybányai művésztelepen dolgozott. A második világháború után Párizsban telepedett le. Festőként és a művészeti élet szervezőjeként egyaránt számottevő sikereket ért el Franciaországban. Tagja volt a Société des Artistes Indépendants-nak, a Fondation Taylor Díjkiosztó Bizottságnak, 1977-től a Salon des Indépendants elnöke lett. Párizsban hunyt el 1987-ben. Lásd Murádin Jenő: *Gáll Ferenc*. = http://artportal.hu/lexikon/muveszek/gall_ferenc. (Letöltve: 2010. 06.11.)

² Kovács Árpád: *Darkó László*. Kvár 2010. 8–15.

1. Darkó László: Önarckép, 1956

Darkó már pályája kezdetén kapcsolatba került az erdélyi műemlékekkel, hiszen az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bástyá utcai Régiségtárában vállalt először munkát, még egyetemi éve alatt. Ekkor nyílt alkalma arra, hogy a bonyhai Bethlen-, a zsigódi Wesselényi-Teleki-, illetve a bonchidai Bánffy-kastélyt a helyszínen tanulmányozza. Emellett, önéletírása szerint, a beküldött jelentések és saját kutatásai alapján mintegy 1200 erdélyi műemlék cédula-katalógusát készítette el. Művészettörténeti képzettsége és festőművészi tapasztalatai hasznosan társultak műemlékvédelmi elkötelezettségével, így nem véletlen, hogy az ötvenes évek második felétől az egyre több műemlék felújításában vezető szerepet vállaló és a második világháború utáni erdélyi magyar restaurátor-nemzedék központi alakjává előlépett Bágyuj Lajos³ mellett

találjuk, akivel állandó munkakapcsolatba került. Az első komoly kihívást a kolozsvári Szent Mihály-templom 1956-ban elkezdett helyreállítási munkálatai jelentették, ahol kezdetben Darkó mint meghívott tanácsadó volt jelen.

A főtéri templom restaurálása ekkor már évtizedek óta halasztódott. A második világháború előtti utolsó békeévben, 1938 nyarán Rados Jenő budapesti műegyetemi tanár vizsgálta a templom állapotát, de restaurálási javaslatok, melyek főként a szentély újraboltozását érintették, nem kerültek kivitelezésre.⁴ A második bécsi döntést követően a budapesti székhelyű Műemlékek Országos Bizottsága Lux Kálmán műegyetemi tanár, műszaki főtanácsos hathatós munkájának köszönhetően elkészítette az észak-erdélyi műemlékek helyreállítási munkálatait is tartalmazó tervet, melyben az első között szerepelt a kolozsvári Szent Mihály-templom felújításának ügye.⁵ Csak 1956 májusában kezdődött meg a templom restaurálása, amelynek legfőbb célja a 18. századi, veszélyessé vált szentélyboltozat kicserélése volt. A terveket és a költségvetést a Műemlékvédelmi Bizottság bukaresti irodája dolgozta ki, amelynek elkészítésekor figyelembe vették a Rados Jenő és Lux

³ Bágyuj Lajos a Szent Mihály-plébániatemplom restaurálása után több műemlék helyreállítási munkálatait vezeti: Farkas utcai református templom (1958); kolozsvári ferences templom (1959); némai református templom (1961); szászfenesi római katolikus templom (1961–1962); vajdahunyadi vár (1965–1968); gyulafehérvári székesegyház (1967–1973). Lásd Sas Péter: *Bágyuj Lajos műemlékfelújításai*. Művelődés LIX/10(2006). 26–27.

⁴ Biró József: *Erdély műemlékeinek sorsa a belvederei döntés után*. = http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf1670.pdf. (Letöltve: 2010. 07. 14.)

⁵ Uo.

Kálmán korábbi restaurálási elgondolásai alapján Rácz Mihály, Moll Lajos és Debreczeni László által készített tervet is.⁶ Az előkészületek után a sérült barokk boltozat bontási munkálatait 1956. június 27-én kezdték meg, ami után vasbeton szerkezetek használatával elkészült a 230 cm-rel magasabb, azaz a hajó boltozatának magasságával és stílusával egyező új szentélyboltozat, melynek záróköveit Köpeczi Sebestyén József heraldikus tervezte.⁷

A szentély falainak és boltozatának rendbetétele után a renoválás a templom hajójában folytatódott. A hajóboltozat kőbordáit kiszabadították a mészréteg alól, megtisztították a záróköveket, letakarították az ablakbélleteket. Ezután a templom berendezési tárgyai kerültek sorra, melynek rendjén a szószék „barokk köntöse alatt” megtalálták a régi gótikus stílusút is.⁸ A hajó pillérkötegeire helyezett barokk oltárokat lebontották, így a Háromkirályok imádása-oltár a déli mellékszentélybe került, míg a Szent Katalinnak szentelt oltárt az északi mellékszentély apszisában állították fel, az oltárképet pedig kicserélték az ugyancsak ekkor elbontott Szent Kereszt-oltár domborművével.⁹

A Szent Mihály-templom középkori falképeinek kutatása már a 19. században elkezdődött. A műemlékeket kutató Rómer Flóris 1864-es erdélyi útja során Kolozsvárra is ellátogatott, ahol a főtéri templom Schleynig-kápolnájában falfestmények nyomaira bukkant ugyan, de az idő rövidsége miatt nem kutathatott behatóan.¹⁰ Két év múlva került sor nagyobb szabású feltáró munkára Hampel Józsefnek és Pap Mártonnak köszönhetően, akik először a kápolna északi falát borító falképeket tárták fel. Ekkor került napvilágra az északi falon a Passió-ciklus három regisztere: az alsó részen az Utolsó vacsora-, Júdás csókja- és a Krisztus az Olajfák hegyén-jele-net, középen a Krisztus Pilátus előtt, a Töviskoronázás és a Krisztus megostorozása, míg legfelül a Keresztrefeszítés. A 15. századi falképek kutatása a kápolna nyugati

2. Falképfeltárási munkálatok a kolozsvári Szent Mihály-templom déli mellékszentélyének északkeleti falán, 1957

⁶ Bágyuj Lajos: *Beszámoló a kolozsvári Szent Mihály-templom 1956/57. évi helyreállítási munkálatairól.* = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Bodor András et al. 1957. 24.

⁷ Uo. 25–27.

⁸ Uo. 28–30.

⁹ Uo. 31. Többek szerint hiba volt a plébániatemplom barokk oltárainak az eltávolítása, illetve az oltárokhoz korábban tartozó egyes elemek áthelyezése.

¹⁰ János Mihály: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez.* Sepsi-szentgyörgy–Csíkszereda 2008. 48–49.

3. A kolozsvári Szent Mihály-templom déli mellékhajójának déli falán előkerült freskó

falán folytatódott, itt azonban csak freskótöredékeket találtak. Ezután hosszú évtizedekig szünetelt a kutatás, csak a második világháború alatt végeztek a Schleynig-kápolnában konzerválási munkálatokat.¹¹ A templom több periódusban készült falképeinek újabb kutatására az 1956–1957. évi restaurálás során nyílt lehetőség, bár ez eredetileg nem szerepelt a helyreállítási tervekben. Darkó László szorgalmazta a munkálatoknak a falképek kutatására is kiterjedő bővítését, mivel feltételezése szerint a Schleynig-kápolnához hasonlóan a templom más részein is lappanghatnak még festmények. A falképek kutatását a *déli mellékszentélyben* kezdte meg, és 1957. január 30-án már eredményre is jutott, amikor az *északkeleti falon* a „villanyvezeték falba mélyített kapcsolójának doboza körül piros festék nyomait” fedezte fel.¹² A mész és vakolatréteg eltávolítása után Darkó előtt világossá vált, hogy két egymásra festett falképről van szó. Egy régebbi freskóra festették rá – feltehetően a 15. század végén- vagy a 16. század elején – a tiarát viselő szent pápa és a nyílveszőkkel átlőtt Szent Sebestyén alakját. A Szent Sebestyén-kép alatt egy korábbi ábrázolás nyomait is felfedezte Darkó, de ebből csupán a későbbi kompozíció jobb oldali részén tűnnek fel részletek. „Az alsó freskó felfelé a Szent Sebestyén-ábrázolásnak mintegy kétharmadáig terjed. Felül keret nélkül zöldeskék égbolttal zárul. A rendkívül keskeny égre egy épület liláspiros fedele rajzolódik”, amely alatt ülő testhelyzetben kezében csatabárdot tartó szent alakja látható, akit Darkó attribútuma alapján Szent Lászlónak vélt.¹³ A déli mellékszentély északi falán tovább kutatva hamarosan rábukkant a nagyjából egy évszázaddal korábbi, a Háromkirályok hódolatát megjelenítő freskóra is, amit azonban nem sikerült teljes egészében napvilágra hozni, így csupán két álló király sérült alakja látható.¹⁴ A déli mellékszentélyben végzett feltáró munkáját Darkó László a *déli fal* kutatásával folytatta, ahol szintén falfestményekre bukkant. A nedvesség miatt a kép alsó része az idők folyamán elpusztult, a „...megmaradt

¹¹ Lásd Lángi József–Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. III. Bp. 2006. 75–77.

¹² Darkó László: *A kolozsvári Szent Mihály-templom 1956–57. évi helyreállítása során feltárt falfestmények*. = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et al. Buk. 1957. 207.

¹³ Uo. 208–210.

¹⁴ Uo. 210–211.

töredék a talajtól 100 cm magasságban a fal egész szélességében, 50 cm-es sávban frízszerűen vonul végig. [...] a maradványokból arra lehet következtetni, hogy a falképen öt szent alakja helyezkedett el. Baloldalt két püspöksüvegű férfit, jobboldalt három szent nőt ábrázolt a művész, mégpedig a férfit szenteket szembenézetben, a nőket pedig jobbra fordulva, háromnegyed profilban.”¹⁵ A két püspökszent ábrázolását Darkó nagyon részletesen leírja, de nem azonosítja őket tanulmányában. Megjegyzi azonban, hogy a második püspöknél „... feltűnő a fej mellett lévő kifelé fordított tenyerű kéz. A tenyér elpusztult, csak a vértől csepegő ujjhegyek láthatók. Amennyire kivehető, mindegyik ujj felett gyertyalángban végződő szürke, tüskeszerű kiemelkedés jelenik meg.”¹⁶ A jobb oldali férfiszentet a Darkó által leírt attribútuma alapján a 303-ban vértanúságot szenvedett Szent Erazmus antiochiai püspökkel azonosíthatjuk.¹⁷

A falkép-feltárások sikerén fölbuzdulva a kolozsvári római katolikus egyházközség és annak elöljárója, dr. Baráth Béla kanonok-plébános 1957. február 16-án hivatalosan is megbízza Darkó Lászlót a Szent Mihály-templom restaurálása „folyamán előkerült és még előkerülhető falfestmények” feltárásával. A megbízólevélben kikötik, hogy „a falfestmények feltárási munkálatai kizárólag” Darkó hatáskörébe tartoznak, „az azokon lévő vakolat lefejtését személyesen eszközli és felelősséggel tartozik minden esetlegesen okozott kárért”. A továbbiakban a bérezésről esik szó, majd a munka április 15-ig való, lehetőség szerinti befejezését említi a levél.¹⁸ A következő feltárásokra a déli mellékhajó falát a mellékszentéllyel összekötő falszakaszon került sor, ahol egy nagyméretű, de elpusztult falkép felső keretdíszének töredéke maradt meg. Magából az ábrázolásból csak két egymásba futó dicsfény felső része látható.¹⁹ A *déli mellékhajó déli falán* került elő a legnagyobb kiterjedésű és legépebben megmaradt, valószínűleg a 15. század közepe táján készült, közel 4 méter hosszú és 165 cm széles freskó. A kép alsó része elpusztult. A legjobb állapotban a jobb oldali, a gyermek Jézust tartó Szűz Máriát és az őt körülvevő hét női szentet ábrázoló freskó maradt meg. A Máriát és kíséretét bemutató kompozíciótól balra a Kálvária-jelenet töredékeiben fennmaradt részét tárta fel Darkó László. A kettős képmezőtől keletre zöld színű alapra festett ötsoros latin nyelvű felirat került elő, de elolvasása szinte lehetetlen, mivel egykor a villanyvezeték „kettéosztotta”, a betűk is sok helyen kifakultak.²⁰

A falkép-feltárások az *északi mellékhajó északi falának* középső részén folytatódtak, ahol Bágyuj Lajos talált a mészréteg eltávolítása után két egymásra festett képet. A felső festmény nyomai a padlótól számított 60–70 cm-re láthatók, tulajdonképpen dekoratív jellegű, a töredék alapján egy polikróm drapériára gondolhatunk. A későbbi festményt az alatta meghúzódó régi falkép-töredék alsó keretéig Darkó eltávolította. A festett drapériatöredéken kívül további részletek is előkerül-

¹⁵ Uo. 211–212.

¹⁶ Uo. 211–212.

¹⁷ Vesd össze Lángi József–Mihály Ferenc: *i. m.* 77; Seibert, Jutta: *A keresztény művészet lexikona*. Bp. 2004. 81.

¹⁸ 53-957. sz. megbízólevél a Darkó-hagyatékban.

¹⁹ Darkó László: *i. m.* 213.

²⁰ Uo. 213–216; Lángi József–Mihály Ferenc: *i. m.* 77.

tek. Az egyik töredéken „egy térdeplő páncélos alak két alsó lábszára és mellette egy álló alak gazdag redővetésű ruhájának alsó része” látható.²¹

A falkép-feltárások becsült időtartamának lejárta után két héttel, 1957. április 29-én a kolozsvári római katolikus egyházközség Darkó László tudomására hozza, hogy a munkálatok befejezésére való tekintettel a hónap utolsó napjával megszűnik restaurátori megbízatása.²² A következő napon kelt válaszlevelében erre reagálva Darkó László fontosnak tartja a konzerválási munkálatok folytatását, amelyért „anyagi ellenszolgáltatást” nem vesz igénybe. Kéri, hogy tevékenységét addig folytathassa, amíg saját megítélése szerint teljesen be nem fejeződik a falképek konzerválása.²³

A Szent Mihály-templomban Darkó által feltárt freskók a szakma, a kolozsváriak és a műemlékek sorsa iránt érdeklődők számára egyaránt nagy jelentőséggel bírtak, mondhatni szenzációként hatottak, és a korabeli sajtó is lelkesen beszámolt róluk. Az *Előre*, az *Igazság*, a *Korunk* és az *Utunk* szerkesztősége egyaránt kérte Darkót mint a falképek megtalálóját és feltáróját, hogy munkájának eredményeit közölje. Emellett Jakó Zsigmond egyetemi tanár, a Kelemen Lajos- emlékkönyv egyik szerkesztője is felkéri, hogy színvonalas, tudományos igényességgel szerkesztett kiadványukban ismertesse a falképekkel kapcsolatos eredményeit.

A kolozsvári főtéri templomban végzett sikeres feltáró munkája után néhány évvel Darkó felkérést kapott a szatmárnémeti székesegyház²⁴ belső felújítási munkálataiban való részvételre.

A Szatmárnémeti főterének arculatát a 19. század harmincas éveitől meghatározó, mai formájában klasszicista stílusú székesegyház első komolyabb helyreállítására 1904-ben, az egyházmegye fennállásának százéves évfordulóján került sor, amelynek során a templom belsejét újrifestették. A második világháborúban a székesegyház súlyosan megrongálódott, éveken keresztül akadozott teljes rendbehozatala. 1959 elején került napirendre a templombelső javítása. Rényi Ferenc plébános felkérte Darkó Lászlót, hogy mint „tanácsadó” vegyen részt a székesegyház belső helyreállításának előkészítésében. Darkó, miután a helyszínen tájékozódott, 1959. január 20-án Kolozsváron kelt levelében megfogalmazta a felújítással kapcsolatos észrevételeit. A templombelső stílusbeli egységének fenntartása mellett

²¹ Darkó László: i. m. 216. Darkó László egy Szűz Mária előtt térdeplő lovagot vélt belelátni a kép töredékeibe, Lángi József és Mihály Ferenc a Levétel a keresztről témájú kompozíciót feltételezi. Lásd Lángi József–Mihály Ferenc: i. m. 77.

²² 166/1957. sz. ügyirat dr. Baráth Béla aláírásával a Darkó-hagyatékban.

²³ 1957. április 29-én a kolozsvári r. k. egyházközségnek címzett válaszlevél a Darkó-hagyatékban.

²⁴ A trianoni békeszerződést követően a szatmári római katolikus egyházmegye három részre szakadt: a püspöki székhely és 44 plébánia Romániába, 46 plébánia Csehszlovákiába, a fehérgyarmati esperesség 14 plébániája pedig Magyarországra került. 1929. július 7-én a román kormány és a Szentszék közötti konkordátum értelmében a szatmári és a váradi püspökségeket – Szatmárnémeti székhellyel – összevonták. A két püspökség uniója hivatalosan 1941. július 28-án szűnt meg, amikor mindkét egyházmegye csaknem teljes, Trianon előtti területét visszanyerte. A második világháború után a szatmári püspökség újra több részre szakadt. Romániában 55 plébánia és a püspöki székhely maradt. 1948. április 9-én a Szentszék újraegyesítette a szatmári és a váradi püspökségeket. Lásd Muhi Csilla: *Egyház és város. A szatmári római katolikus püspökség szerepe Szatmárnémeti modern városképének kialakításában*. Szatmárnémeti 2004. 64–66.

érvel, de tudatában van annak is, hogy az anyagi lehetőségek sok nemes ötletnek szabhatnak határt.

A tényleges beavatkozásról csak elszórtan vannak adataink, ezek többnyire a helyi plébánia *Domus Historiájának* általánosságokban fogalmazó megállapításaiból derülnek ki, amihez a felállványozott templombelsőről és az ott munkatársaival, segédeivel jelen lévő Darkó Lászlóról készült fényképfelvételek adnak még némi támpontot. A háztörténet 1960. évi bejegyzései között azt olvashatjuk, hogy „Dr. Darkó László kolozsvári festőművész vezetésével történt a restaurálás”, és hogy „előbb az oratoriumokat meszelte ki Fekete István kőműves. Majd a próbateremre és kórusfeljáratra került a sor”, ami után a sekrestye következett, valamint a kápolna rendbehozatala.²⁵ Darkó Lászlónak a Műemlékek Nagybánya Tartományi Bizottságához 1960. július 23-án címzett levelében a szentélyben lévő falfestmények konzerválásának szükségességéről esik szó, mivel az elmúlt 50 évben főként a nedvesség miatt a pigmentek károsodtak, illetve leváltak a falakról. Darkó a konzerválási munkálatokat négy pontban rögzíti: először a falfestmények letisztítását, majd a festékpigmentek újbóli rögzítését, a rögzítőanyag konzerválását, végül pedig a legsérültebb részek retusálását javasolja. A Műemlékek Bizottsága jóváhagyása után az 1960. augusztus 30-án kelt szerződésben Rényi Ferenc plébános felhatalmazta Darkó Lászlót, hogy a szatmári székesegyház belső restaurálási munkálatait irányítsa és ellenőrizze, a szentélyben történő tisztítási, konzerválási és javítási munkálatokat vezesse és ellenőrizze, amelyért 3000 lej összjövedelem illeti meg.²⁶

A munkálatok első fázisa 1960 júliusától október végéig tartott, melyet egyaránt késleltetett az állványzathoz használható anyag és a pénz hiánya. Október 30-án este 6 órakor tartották az ünnepélyes szentmisét a részben felújított templomban, melyen megjelent a „Főpásztor, Szvoboda kanonok úr, Rónai c. kanonok úr, a jezsuita atyák, Galambos főtisztelendő úr”.²⁷ 1961. február 4-én újból elkezdték az előkészületeket a javítási munkálatokra, de csak április 5-től fogtak hozzá az állványok felállításához. „Amiképp dr. Darkó László festőművész szépen dolgozott a templom egyes mennyezeti és falképein, úgy ifj. Bódi András valósággal remekelt a lourdesi kápolnánál. Érdemük abban van, hogy oly szépen javították ki a helyenkint nagyon is megrongált részeket, mintha eredetiben maradt volna meg. Szent Kunigunda képe a hajó mennyezeti részén annyira meg volt rongálva a beázás következtében, hogy szinte teljesen új. Mégis ez nem tűnik ki” – olvashatjuk

4. Darkó László a szatmári székesegyház szentélyének mennyezetképén dolgozik, 1961

A munkálatok első fázisa 1960 júliusától október végéig tartott, melyet egyaránt késleltetett az állványzathoz használható anyag és a pénz hiánya. Október 30-án este 6 órakor tartották az ünnepélyes szentmisét a részben felújított templomban, melyen megjelent a „Főpásztor, Szvoboda kanonok úr, Rónai c. kanonok úr, a jezsuita atyák, Galambos főtisztelendő úr”.²⁷ 1961. február 4-én újból elkezdték az előkészületeket a javítási munkálatokra, de csak április 5-től fogtak hozzá az állványok felállításához. „Amiképp dr. Darkó László festőművész szépen dolgozott a templom egyes mennyezeti és falképein, úgy ifj. Bódi András valósággal remekelt a lourdesi kápolnánál. Érdemük abban van, hogy oly szépen javították ki a helyenkint nagyon is megrongált részeket, mintha eredetiben maradt volna meg. Szent Kunigunda képe a hajó mennyezeti részén annyira meg volt rongálva a beázás következtében, hogy szinte teljesen új. Mégis ez nem tűnik ki” – olvashatjuk

²⁵ *Domus Historia. A szatmári római katolikus egyház története 1860-tól. A szatmárnémeti Urunk mennybemenetele plébánia irattára* (a továbbiakban *Domus Historia*).

²⁶ 185/1960 sz. szerződés a Darkó-hagyatékban.

²⁷ *Domus Historia*.

5. A nagyváradai püspöki palota kápolnájának északi fala Szent Márk és Szent János evangélisták, valamint Izaiás próféta alakjával

a *Domus Historia* 1961. december végén feljegyzett soraiból.²⁸ Ezt a megállapítást alátámasztják a fent említett fényképfelvételek is, amelyek többségén a kupola vagy a szentély ívmezője alatt az állványon Darkó Lászlót láthatjuk segítői népes táborában, akik feltehetően a Krisztust mint Jó Pásztort ábrázoló mennyezetfestményt, de még inkább az azt övező dekoratív felületeket javították, de a fényképezés miatt éppen abbahagyták a munkát. Egy másik felvételen a Menekülés Egyiptomba témájú falkép előtt állnak a munkások, élükön Darkóval. 1961. október 21-én a Műemlékek Nagybánya Tartományi Bizottságának a szatmári székesegyház szentélyének belső „megújításában” már elvégzett munkájáról számol be Darkó. Ebből kiderül, hogy a sérült tetőszerkezeten befolyt eső és a nedvesség miatt az al secco technikával készült több, mint fél évszázados festmények súlyosan károsodtak. Ezt figyelembe véve Darkó előbb nagy gondossággal letisztította a festményeket, majd a festékpigmenteket rögzítette. Ezt követően azokon a helyeken, ahol a falakról lehullott a vakolat, azt újjal helyettesítette, majd színes temperával retusálta a képeket. A főoltár melletti falak alsó részéről az utólag festett és a templom stílusával nem egyező festést eltávolította, és a székesegyház díszítésével harmonizáló új dekorációval helyettesítette. A leírások és a fényképek tanúsága szerint nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy Darkó László legfőképpen a mennyezeti és falképek, kisebb részben a dekorációk javításában vállalta a legnagyobb szerepet. Végül

²⁸ *Domus Historia*.

1962. október 29-én került sor a megújított székesegyház ünnepélyes megáldására, mely a feljegyzések szerint ez alkalomra zsúfolásig megtelt.

Még teljesen be sem fejeződtek Darkó László javítási munkálatai Szatmáron, amikor 1961 őszén a ma Arad megyéhez tartozó Vadász református templomának helyreállítása kapcsán kérnek szakvéleményt tőle. Vadászi tartózkodása alkalmával Darkó a templom nyugati kapujának timpanonjában lévő, Krisztus keresztrefeszítését ábrázoló középkori falképet vizsgálta, és 1961. szeptember 20-án Kolozsvárt kelt levelében javasolta annak tisztítását és a lazább rétegek rögzítését. A körülbelül 4-5 négyzetméternyi freskó egy részén a vakolat lehullott, más részekben a falképet szándékosan kikaparták. Voltak olyan részek is, ahol a festményt egykor takaró mészréteg még nem volt eltávolítva. Mindezen körülmények figyelembevételével Darkó javasolta, hogy azokon a helyeken, „...ahol a festmény már elpusztult, a jelenlegi vakolatot óvatosan el kell távolítani. Meg kell kísérelni, ahol lehet, oldalról, ahol az nem sikerül, felülről, a faltól elválni készülő vakolathoz hozzáférni és fecskendő segítségével megfelelő ragasztó anyagot befecskendezni, hogy a vakolat ismét a falhoz tapadjon. Ezután az elpusztult részeket kifogástalan minőségű vakolattal (legalább egyéves mész és finom folyami homok) újra kell vakolni. Hasonlóképpen a nagyobb kikapart részeket is a megmaradt részekkel egy szintre kell hozni. A megmaradt részeket ezután gondosan meg kell tisztítani és egyrészt a konzerválása, másrészt a kép felfrissítése céljából megfelelő anyaggal bevonni. Ha ez szerves anyaggal történt, száradás után 10–15 liter formalin oldattal az egész felületet be kell permetezni.”²⁹ A templom tatarozása a következő évben megtörtént ugyan, de a freskó további kutatása hosszú évtizedekig váratott magára, amit már Darkó László nem érhetett meg, így csupán akkori szakvéleményezésével járulhatott hozzá a vadásziak nemes kezdeményezéséhez.

Darkó László falképrestaurátori tevékenységének utolsó állomása a nagyváradi püspöki palota. A török megszállás alól 1691-ben felszabadult városban a 18. század közepén került napirendre az új építészeti feladatok megfogalmazása, mivel a középkori egyházmegye székhelye és a gótikus székesegyház a fejedelmi építkezések és a török pusztítás áldozatául esett.³⁰ Az új székesegyház közvetlen szomszédságában épülő palota tervezője Franz Anton Hillebrandt bécsi építész volt, így az ő tervei alapján készült el 1762 és 1776 között az U alaprajzú, *cour d'honneur*-ös francia kastélytípusú épület.³¹

A barokk palota legrepresentatívabb tere a házikápolna, amely az épület jobb oldali szárnyában két emelet magasságát teszi ki. 1776-ban a kápolna kifestésére Patachich Ádám püspök Johann Nepomuk von Schöpf bajor festőt kéri fel, akire nagy hatással volt a délnémet környezet, Andrea Pozzo bécsi munkái és a müncheni festőiskola egyaránt.³² A kápolna mennyezeti freskóján Schöpf felvonultatja a barokkra jellemző illuzionisztikus megoldások széles skáláját. A központi kompozí-

²⁹ A vadászi református lelkész hivatalnak címzett levél másolata. Kézirat a Darkó-hagyatékban.

³⁰ Emödi Tamás: *Római katolikus székesegyház, Nagyvárad*. = <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=172>. (Letöltve: 2010. 07. 11.)

³¹ Uo.

³² Chifor, Agata: *Limbaj baroc în pictura Capelei Palatului episcopal romano-catolic din Oradea*. = *Biharea. Culegere de studii și materiale de etnografie și artă*. Oradea 1999. 150.

ciót négy kisebb jelenet fogja közre. Az oltár fölött íves kartusban az Isten báránya ábrázolását láthatjuk, melyet kétoldalt dekoratív ruházatú angyalok vesznek körül. Hasonló megfogalmazásban, vörös tónusokkal készült a szemközti oldalon lévő, a tengerbe süllyedő Pétert, illetve a hosszanti részen feltűnő Jó Pásztort és a Kenyészaporítást megelevenítő kép is.³³ A mennyezetfreskó központi kompozíciója élénk színvilágú, a mennyebolto a felhők között lebegő, dinamikus mozgású angyalok csoportjai népesítik be. Az oltár felé haladva ez az örvénylő mozgás egyre erőteljesebb, aminek záró momentumaként egy kivont karddal előrepülő angyal jelenik meg a hittérítő egyház szimbólumaként.

A püspöki palota falfestményei rendkívül érdekes kialakításúak. A nyílások közötti falmezőket Schöpf építészeti tagozatokat imitáló díszítésekkel szórta tele, így egy dekoratív látszarchitektúra elevenedik meg előttünk, amelyben a különböző álfülkék alatt festett, oszloplábazatból és volutákból képzett márványhatású talpazaton a négy evangélistát helyezte el ismert szimbólumaikkal: az oltártól jobbra Máté és Lukács, balra pedig Márk és János látható. Emellett még megjelenik hasonló megfogalmazásban Ezékiel és Izaiás próféta alakja is, egy-egy biblikus strófát tartalmazó tekerccsel a kezükben.³⁴ A kápolna felső, négyszögletes ablakait gazdag, lecsüngő füzérdíszek sokasága köti össze egymással. Jellemző ezekre a falfestményekre, hogy a dekoratív megoldásokat Schöpf a sárga, a fehér és a szürke tónusok váltakoztatásával éri el, az evangélisták és a próféták alakjai pedig halványzöldes, sárgás színfoltokkal vannak megkomponálva.

1949-ben a püspökség a palota elhagyására kényszerült, nem sokkal később görög menekülteket szállásoltak el benne, akik meglehetősen mostohán bántak a műemlékkel, így az már az 1960-as évek elején javításra szorult. 1963-ban a palota használati joga a város kezébe került, majd a múzeum vette át az épületet. Ekkoriban kezdték meg a felújítást, ami évekig elhúzódott, majd 1971-ben a Körösvidéki Múzeum költözött a palotába történelmi, néprajzi, természetrajzi és képzőművészeti részlegével. Darkó László itteni tevékenységéről csak elszórtan vannak információink. Valószínű, hogy 1969 nyarán utazott Váradra, és ebben az évben kezdett hozzá a püspöki palota kápolnájának javításához. Váradon vállalt feladatait azonban nem tudta befejezni, ugyanis 1970. február 13-án elhunyt. Kis István, a püspöki palota restaurálásának irányítója 1970. március 17-én Darkó özvegyének írt levelében a díszterem mennyezeti freskóinak tervezett restaurálásáról tesz említést, amely Darkó László újabb feladata lett volna, ezt támasztja alá az a tény is, hogy erre a festőtől egy költségvetés elkészítését is várták. Említést tesz Kis István továbbá Darkónak a kápolnában végzett munkájáról, amit úgy tűnik, befejezett, mert kifizetése a levél tanúsága szerint megtörtént. A levélből kihámozott szűkszavú adatokat a múzeum akkori alkalmazottainak visszaemlékezései teszik egy fokkal érthetőbbé. Az akkori múzeumi alkalmazottak szerint Darkó László a püspöki palota kápolnájában tevékenykedett és munkáját főleg a falfestmények javításában fejtette ki, ami abból állt, hogy (kenyérbéllel) gondosan letisztította a

³³ Uő: *Palatul episcopal baroc din Oradea. = Artă românească – artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu.* Coord. Porumb, Marius–Chiriac, Aurel. Oradea 2002. 169.

³⁴ Uo. 169.

falak felületét, majd az építészeti tagozatokat imitáló részeket, valamint az evangélisták és próféták kontúrjait cinkfehér, néhol titánfehér temperával megerősítette.

Darkó László neve egybeforrt a kolozsvári Szent Mihály-templom déli mellék-szentélyében, valamint az északi és déli mellékhajókban feltárt középkori falképekkel, melyek létét sejtteni lehetett ugyan, de évszázadokig vakolat alatt lapultak. A 19. század második felében – a falkép-feltárások hőskorában – napvilágra kerültek ugyan a Schleynig-kápolnában lévő freskók, de csak 1957-ben kerülhetett sor az újabb, nagyobb szabású feltáró munkára, amelyben Darkó derekasan kivette a részét. A templom restaurálása folyamán előbb a falkép-kutatások egyik legfőbb szorgalmazója, majd a feltárások szerencsés és sikeres kivitelezője volt. Munkájának előnyére vált a széles körű művészettörténeti tájékozottsága, festőművészi tapasztalatai és a műemlékek iránti elkötelezettsége egyaránt. A restaurátori berkekben szerzett ismertség és elismertség Darkó újabb megbízásokat kapott. 1960–1962 között a szatmárnémeti r. k. székesegyház mennyezet- és falfestményeinek kijavításában vállalt központi szerepet, majd 1969-ben a nagyváradi püspöki palota kápolnájában végzett falkép-tisztításokat, kisebb javításokat. Darkó tisztában volt a modern falkép-restaurálási módszerekkel, ami elsősorban a szatmárnémeti székesegyház és a vadászi református templom esetében tett szakvéleményezéséből tűnik ki: a falképek megtisztítása után a festékpigmentek rögzítését, illetve a rögzítőanyag konzerválását tartotta fontosnak. A restaurálásnál ügyelt, hogy semmiféle átfestés, hozzáadás, vagyis az eredetin való változás ne történjék, az elpusztult részek kiegészítését pedig nem javasolta.

Darkó László élete teljében, alig 46 évesen, 1970. február 13-án hunyt el Kolozsváron.

László Darkó's activity as a mural restorer (Abstract)

László Darkó (1924-1970) painter, art historian and mural restorer, was quite a unique figure in the artistic life of Cluj (Kolozsvár, Klausenburg) during the 50's and 60's of the previous century. He was born in Turda (Torda) in 1924 but his ancestors on his father's side came from Aita Mare (Nagyajta). He began his higher education at the Ferenc József University in Cluj and received his doctoral degree already at the Bolyai University.

László Darkó is mostly regarded today as having been a painter, although his activity as a mural restorer is also noteworthy. He already came into contact with historical monuments at the beginning of his career as he first chose to work in the Transylvanian Museum's antique storage facility. His training as an art historian and his experience as a painter proved to be quite a useful combination with his predilection for preserving monuments. Thus it is no wonder that by the second half of the 1950's he received leading roles in an increasing number of restoration projects and following the Second World War he became the central figure of the entire generation of Transylvanian art restorers alongside Lajos Bágyuj, with whom he was always working together. His first real challenge was the restoration of the Saint Michael Church which began in 1956. It was in 1957 when Darkó first stumbled upon murals in the southern chancel. Then he continued his work on the southern aisle where he unveiled the largest and the most complete wall-painting preserved probably from the mid 15th century. A couple of years after his successful work in the central church of Cluj, Darkó was invited by the representatives of the parish of Satu Mare (Szatmárnémeti) to take part in the restoration of the inside of their cathedral, where he accepted to fulfill major roles between 1959-1962, in the

restoration of the ornaments and murals on the walls and ceiling. László Darkó's last commission as a mural restorer was at the bishop's palace in Oradea (Nagyvárad, Grosswardein). There, in 1969, he cleaned the chapel's wall-paintings including the details imitating architectural elements.

Képjegyzék

1. Darkó László: Önarckép, 1956. Olaj, vászon. 83x65 cm
2. Falképfeltárási munkálatok a kolozsvári Szent Mihály-templom déli mellékszentélyének északkeleti falán, 1957. Fénykép, Darkó-hagyaték.
3. A kolozsvári Szent Mihály-templom déli mellékhajójának déli falán előkerült freskó. (A szerző felvétele, 2010)
4. Darkó László a szatmári székesegyház szentélyének mennyezetképén dolgozik, 1961. Fénykép, Darkó-hagyaték.
5. A nagyváradai püspöki palota kápolnájának északi fala Szent Márk és Szent János evangélisták, valamint Izaiás próféta alakjával. (A szerző felvétele, 2010)